



**Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat  
Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**

**Suleyman Demirel University  
Faculty of Arts and Sciences  
Journal of Social Sciences**

**Uluslararası Hakemli Akademik Sosyal Bilimler Dergisi  
International Refereed Academic Social Sciences Journal**

**Nisan–April 2022**

**Number: 55**



**ISPARTA-2022**

**SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ**  
**FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ**  
**SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ**  
**E-ISSN:2667-6206**

**Sahibi / Publisher**

Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Adına  
Mehmet Ali TABUR

Fen-Edebiyat Fakültesi Dekanı / Dean of the Faculty of Arts and Sciences

**Kurucusu / Founder**

Bayram Kodaman

**Editörler / Editors**

Cevdet Yılmaz – Hakan Karagöz – Yunus Pekiyou

**Teknik Editör / Technical Editor**

Cevdet Yılmaz – Hakan Karagöz – Yunus Pekiyou

**Redaksiyon / Redaction**

Cevdet Yılmaz – Hakan Karagöz – Yunus Pekiyou

**Dizgi/Composition**

Cevdet Yılmaz – Hakan Karagöz – Yunus Pekiyou

**Yayın Kurulu / Editorial Board**

Yıldırım Atayeter	Bilge Hümmüzlü Kortholt
Ebru Taysi	Hakan Karagöz
Mustafa Yakar	Ömer Şekerci
Selami Turan	Ümit Akca
Damla Yılmaz Usta	Nurten Kiriş Yılmaz
A. Şevki Duymaz	Kansu Ekici

**Danışma Kurulu / Advisory Board**

Abdolhossein Laleh (Ferhengistan-e Honer)	Ahmet Talimciler (Ege Üni.)
Alparslan Aliağaoğlu (Balıkkesir Üni.)	Anja Slawisch
Bayram Kodaman (S. Demirel Üni. Emekli)	Bayram Ürekli (Selçuk Üni.)
Behset Karaca	Burul Saginbayeva

(Süleyman Demirel Üni.)

Cihat Aydoğmuşoğlu

(Ankara Üni.)

Ferhat Karabulut

(Celal Bayar Üni.)

Hakkı Büyükbaş

(Ardahan Üni.)

Indra Karapetjana

(Uni. of Latvia)

İlhan Erdem

(Ankara Üni.)

Julian Rentzsch

(Uni. of Mainz)

Kadir Temurçin

(Süleyman Demirel Üni.)

Lidewijde de Jong

(Uni. of Groningen)

Mevlüt Albayrak

(Süleyman Demirel Üni.)

Mustafa Hizmetli

(Bartın Üni.)

Nevzat Kaya

(9 Eylül Üni.)

Osman Arıcan

(Bülent Ecevit Üni.)

Osman Gümüşcü

(Çankırı Karatekin Üni.)

Öztürk Emiroğlu

(Uni. of Warsaw)

Salih Ceylan

(Mehmet Akif Üni.)

Suat Kolukırık

(Akdeniz Üni.)

Ayla Sevim Erol

(Ankara Üni.)

Uğur Doğan

(Ankara Üni.)

Yaşar E. Ersoy

Muttalip Özcan

R. Levent Aysever

(Dokuz Eylül Üni.)

(Kır.-Tur. Manas Üni.)

Fatih Ertugay

(Nuh Naci Yazgan Üni.)

Gerhard Steingress

(Uni. of Seville)

Hicabi Kırlangıç

(Ankara Üni.)

Ingrida Eglė Žindziuvienė

(Uni. of Vytautas Magnus)

John Haldon

(Uni. of Princeton)

Kamil Kaya

(İstanbul Gelişim Üni.)

Lale Yalçın Heckman

(Max Planck Inst.)

Meltem Doğan Alpaslan

(İstanbul Üni.)

Murat Arslan

(Akdeniz Üni.)

Mehmet Özhanlı

(Süleyman Demirel Üni.)

Orhan Üçler Bulduk

(Ankara Üni.)

Osman Gazi Özgüdenli

(MÜ Türkiyat Araş. Ens.)

Osman Yıldız

(Süleyman Demirel Üni.)

Reza Pourjavady

(Goethe Uni.)

Songül Sallan Gül

(Süleyman Demirel Üni.)

Şinasi Öztürk

(Muğla Sıtkı Koçman Üni.)

Turgut Yiğit

(Ankara Üni.)

Varren Eastwood

(Uni. of Birmingham)

Yunus Ayata

(Cumhuriyet Üni.)

H. Saim Parladır

(İzmir Katip Çelebi Üni.)

Abdurrahman Uzunaslın

(Gaziantep Üni.)

SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi **EBSCO** ve **TÜBİTAK ULAKBİM TR Dizin** tarafından taranmaktadır.

Makalelerin Araştırma ve Yayın Etiğine Uygunluğu Yazarların Sorumluluğundadır.

SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi Nisan, Ağustos ve Aralık sayıları olmak üzere yılda üç kez çıkmaktadır.

SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi **uluslararası hakemli bir dergidir.**

Yazıların her türlü sorumluluğu yazarlara aittir.

Dergimize gönderilen yazılar yayınlansın veya yayınlanmasın iade edilmez.

Yazı sahiplerine telif ücreti ödenmez.

SDU Journal of Social Sciences is Indexed in EBSCO and TÜBİTAK ULAKBİM TR Dizin.

The Author Will Be Held Responsible for False Statements, Research and Publication Ethics.

SDU Journal of Social Sciences is issued thrice a year, (April, August and December).

SDU Journal of Social Sciences is refereed publication.

The Editorial Board claims no responsibility for the opinions expressed in the published manuscripts.

Published or not, manuscripts are not returned to the author(s)

Authors are not paid.

Kapak Tasarım / Cover Design: Ece Reklam-Isparta / Türkiye

Yazışma Adresi/Address

Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi

Tarih Bölümü Oda: 373 32260 Isparta

Tel: 0 (246) 2114190-2114108 Faks: 2371106

elektronik posta/e-mail: sduososbil@sdu.edu.tr

Web: <http://sdu.dergipark.gov.tr/sufesosbil>

## İÇİNDEKİLER/CONTENTS

### **Konya Atlı Tramvayı ve Kent İçi Ulaşımına Etkisi (1906 – 1914)**

*Konya Horsecar and Its Effect on Urban Transportation (1906 - 1914)*

Emrah YILMAZ

1

### **Bir Osmanlı Hekimi Besim Ömer ve Çocuk Beslenmesi**

*An Ottoman Physician Besim Omer and Child Nutrition*

Gül Hanım GÖKTAŞ CENGİZ

21

### **Ortadoğu Bölümünün Kuruluşu ve Kahire Konferansı'nda Emir Abdullah'ın**

#### **Geçici Süreliğine Ürdün'e Yönetici Atanması**

*Establishment of the Middle East Department and Appointment of  
Amir Abdullah to Jordan for a Temporary Period at the Cairo Conference*

Can DEVECİ

42

### **CHP Hatay Bölgesi Müfettişlerinin Faaliyetleri ve Beşinci Genel Müfettişlik**

*Activities Of RPP Hatay Region Inspectors and the Fifth General Inspector*

Şemsettin ÇELİK

59

### **Osmanlı Medeniyetinde Hayvan Sevgisinin Mesleğe Dönüşümü: Mancacılık**

*The Transformation of Animal Love into Profession in Ottoman Civilization: Mancacılık*

Metin MENEKŞE

84

### **Seleukeia Sidera Antik Kenti'nden Olynthos Tipi Öğütme Taşları**

*Olynthus Mill Stones from Seleukeia Sidera*

Ahmet MÖREL

102

**Eğitim Davası**

*The Education Case*

Ayşe Çiğdem KOCAMAN

116

**Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Döneminde Türk Resim Sanatında Gölge**

*Shadow In Turkish Painting in the Late Ottoman and Early Republican Periods*

Yasemin DORA

135

**Religion as a Form of Civic Resistance in The Year of The Flood**

*Tufan Zamanı'nda Bir Sivil Direniş Biçimi Olarak Din*

İbrahim KOÇ – Erdinç PARLAK

155

**Jean François Lyotard'ın Düşünceleri Bağlamında Postmodern Bilgi Sorunu**

*The Problem of Postmodern Knowledge in the Context of Jean François Lyotard's Thoughts*

Sevgi ÖZCAN

167

**Hadrianopolis Antik Kenti'nden Bir Grup Erken Bizans Dönemi Sütun Başlığı**

*A Group of Early Byzantine Column Capitals from the Hadrianopolis Ancient City*

Ercan VERİM

183

**Bir Şehir Kurucusu Olarak Seyyid Harun Veli**

*Sayyid Harun Veli As a City Founder*

Mehmet Emin ŞEN

201

**Orta Karadeniz'de Bir Anadolu Selçuklu Kenti: Kalehisar'dan Bezemeli  
Mimari Parçalar Üzerine Çözümlemeler**

*An Anatolian Seljuk City in Mid-Black Sea Region: Anaylsis on Decorated  
Architectural Pieces from Kalehisar*

Mustafa Kemal ŞAHİN

214

**Sistem Karşıtı Filmler Üzerine Feminist Bir Çözümleme: “Guguk Kuşu” Örneği**

A Feminist Analysis on Anti-System Movies: The Case of

“One Flew Over The Cuckoo’s Nest”

Duygu ALPTEKİN

246

**Sınıf Öğretmenlerinin Önceledikleri Üç Değerin Demografik Özelliklere Göre**

**İncelenmesi**

*Examination of Three Values Prioritized by Elementary School Teachers  
in Terms of Demographic Characteristics*

Sultan DOĞAN GEYSOĞLU - Mustafa KOÇ

264

**Şadırvan Mimarisinin Tarihsel Süreci Bağlamında Abdest Alma Mekânları**

**Üzerine Bir Araştırma**

*A Study on Ablution Places in the Context of the Historical Process of  
the Shadivran Architecture*

Hüseyin ULUSOY – Erdem KÖYMEN

276

**Pasarofça Müzakereleri ve Sınır Tahdidinde Yaşanan Diplomatik Krizler**

*Passarowitz Negotiations and Diplomatic Crises in the Border Restriction*

Reyhan ŞAHİN ALLAHVERDİ

292

**Erken Cumhuriyet Dönemi Türkleştirme Politikaları Bağlamında**

**İki Yahudi Entelektüel ve Faaliyetleri: Avram Galanti ve Moiz Kohen**

*Two Jewish Intellectuals and Their Activities Within the Context of*

*Early Republican Era Turkification Policies: Avram Galanti and Moiz Kohen*

Melih ÇOBAN

308

**Dalyan Boğazında Bilinmeyen Bir Yapı: Köyceğiz - Çandır Köyü Han  
ve Depo-Ambar Binası**

An Unknown Structure in Dalyan Strait: Köyceğiz - Çandır Village Han and  
Storehouse Building

Murat Erdal DERE – Kadir PEKTAŞ

321

**Türkiye'nin Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü Üzerinden Uluslararası  
Ticaret Politikasının Yapısal Kırılma ile Analiz Edilmesi**

*Analysis of Turkey's International Trade Policy via the Black Sea Economic*

*Cooperation Organization with Structural Break*

Alper TÜTÜNSATAR – Aykut SEZGİN

329



## Konya Atlı Tramvayı ve Kent İçi Ulaşım Etkisi (1906 – 1914)

### *Konya Horsecar and Its Effect on Urban Transportation (1906 - 1914)*

**Emrah YILMAZ**

Siirt Üniversitesi, Tarih Bölümü, [emrah.yilmaz@siirt.edu.tr](mailto:emrah.yilmaz@siirt.edu.tr)  
ORCID Numarası/ORCID Numbers: 0000-0001-5955-8277

#### Özet

Bu araştırma, Anadolu'nun merkezi platosunda yer alan Konya şehir merkezine 1896 yılında Anadolu – Bağdat Demiryolu hattının inşa edilmesinden sonra kent içi ulaşım sisteminde bir alternatif olarak gelişen atlı tramvayı incelemektedir. Konya'ya demiryollarının gelişinden sonra kent merkezi ile mülhakatında önemli ekonomik ve sosyal gelişmeler yaşanırken kent içi ulaşımında da bir modernleşme pratiği izlenmiştir. Konya tren istasyonunun ilgili dönemde kent merkezine belli bir mesafede inşa edilmesi yolcu ve ticari emtianın taşınma sorununu beraberinde getirmiş ve bu durum o döneme kadar Konya ve çevresinde tecrübe edilmeyen atlı tramvayın ortaya çıkış sürecini hazırlamıştır. Atlı tramvay öncesi Konya kent merkezinde yolcu taşımacılığı için tek atlı yaylı arabalar ile faytonlar kullanılırken ticari eşya nakli için de genellikle at arabaları kullanılmaktaydı. Atlı tramvayın inşa edilmesi ve işletmeye açılmasıyla birlikte bu sürecin değişim yaşadığı anlaşılmaktadır. Bu değişim sürecini anlamak adına araştırmamızda atlı tramvay şirketinin kuruluşu, hat inşaatı ve hattın işletmeye açılması ve hattın kentsel mekâna etkisi gibi bir dizi etkenler incelenmiş ve atlı tramvayın kent tarihindeki önemi ortaya konulmaya çalışılmıştır.

**Anahtar Sözcükler:** Demiryolları, Konya, kent içi ulaşım, atlı tramvay, ulaşım

#### Abstract

This research examines the horsecar that developed as an alternative to the urban transportation system after the construction of the Anatolian-Baghdad Railway line to the city center of Konya, which is located on the central plateau of Anatolia, in 1896. After the arrival of the railways in Konya, while there were significant economic and social developments in its appendage with the city center, a modernization practice was also followed in urban transportation. The construction of the Konya train station at a certain distance from the city center in the relevant period brought about the problem of the transportation of passengers and commercial commodities and this situation prepared the emergence process of the horsecar that was not experienced in Konya and its surroundings until that period. Before the horsecar, single horse and spring carriages and coaches were used for passenger transportation in Konya city center, while horse carriages were generally used for the transportation of commercial goods. It is understood that this process has changed with the construction and opening of the horsecar. In order to understand this change process, a number of factors such as the establishment of the horsecar company, the construction of the line and the opening of the line to the operation and the effect of the line on the urban space were examined in our research and the importance of the horsecar in the history of the city was tried to be revealed.

**Keywords:** Railways, Konya, urban transportation, horsecar, transportation

#### Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nda kara ulaşım sistemindeki modernleşme pratiği öncelikle demiryolları ile başlamıştır. 1830'lu yıllardan itibaren imparatorluk sathında demiryolu hatlarının inşa edilmesi gündeme gelmiş ve bu noktada 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren demiryolu hatlarının inşa edilmesi için önemli adımlar atılmıştır.<sup>1</sup> Osmanlı coğrafyasında demiryolu hatlarının inşa edilmesinde İngilizlerin önemli bir etkisi olmuş ve İngilizler öncelikle Mısır'da İskenderiye – Kahire arasındaki demiryolu hattını 1856 yılında inşa ederek işletmeye açmışlardır.<sup>2</sup> Mısır'dan sonra Anadolu coğrafyasındaki demiryolu hatları Batı Anadolu merkezli olmak üzere İzmir – Aydın ve İzmir – Kasaba [Turgutlu] hatları şeklinde inşa edilmiş ve bu iki hattın İzmir – Kasaba hattı 23 Ocak 1866 yılında işletmeye açılırken inşaatı daha önce başlayan İzmir - Aydın demiryolu hattı da 1 Temmuz 1866 tarihinde işletmeye

<sup>1</sup> Quataert, 1985, s. 1630 – 1635.

<sup>2</sup> Engin, 1993, s. 34 – 37; Akyıldız, 1992, s. 114 – 115.

açılmıştır.<sup>3</sup> Batı Anadolu Bölgesi, 1860'ların ikinci yarısından itibaren bahsi geçen iki demiryolu hattıyla hinterlandına bağlanırken merkez Anadolu platosu da 1888 yılında II. Wilhelm'in tahta çıkmasıyla Almanya'da değişen dış politikanın tezahürü olarak inşa edilen Anadolu demiryollarıyla ulaşımda önemli gelişmeler tecrübe etmeye başlamıştır.<sup>4</sup>

Merkez Anadolu platosunun demiryollarıyla birlikte önemli değişimler yaşamasında Alman sermayesini merkezileştiren ve demiryolu yapımına kaynak aktaran Deutsche Bank'ın önemli bir katkısı olmuştur. Deutsche Bank, Alman sermayesinin önemli kuruluşları arasında yer alan Frankfurt merkezli Deutsche Vereinsbank ile Württembergische Vereinsbank gibi önemli kuruluşları da yanına alarak Anadolu demiryollarını inşa etmek için Mart 1889'da Anadolu Demiryolu Şirketi [Societe du Chemin de fer Ottoman d'Anatolie] adında bir anonim şirket kurmuştur.<sup>5</sup> Deutsche Bank'ın mali desteği ve Almanya'nın teknik gelişiminin önderliğinde Anadolu demiryolu hattı hızlı bir şekilde inşa edilmiş ve bu demiryolu hattının İzmit – Ankara kısmı tamamlanarak şirketin ilk tren katarı 27 Kasım 1892 tarihinde Ankara'ya ulaşmıştır.<sup>6</sup> Anadolu demiryolu hattının kısa sürede Ankara'ya ulaştırılması hattın Konya'ya uzatılmasını gündeme getirmiş ve Osmanlı devleti, Anadolu Demiryolu Şirketi'ne 15 Şubat 1893 tarihinde Eskişehir'den Konya'ya kadar uzatılacak demiryolu hattının yapım ve işletilmesi için bir imtiyaz vermiştir.<sup>7</sup>

Anadolu Demiryolu Şirketi, 15 Şubat 1893 tarihinde demiryolu hattı imtiyazını aldıktan sonra finansman sorununu da çözerek hattın inşaatına başlamış ve bu hattın inşa edilmesi için de Eskişehir – Konya Demiryolu Şirketi adında bir şirket teşkil edilmiştir.<sup>8</sup> Anadolu'nun merkezinde bulunan bu hat yapım ve işletme imtiyazının alınmasından yaklaşık üç buçuk yıl sonra hizmete girmiştir. Hattın işletmeye açılan Akşehir – Ilgın arasındaki kısmından sonra<sup>9</sup> demiryolu hattının Konya kent merkezine doğru ilerletilmesi hızlı bir şekilde devam etmiş ve demiryolu rayları 29 Temmuz 1896 tarihinde Konya istasyonuna ulaştırılmıştır.<sup>10</sup> Anadolu demiryolu hattının Temmuz 1896 tarihinde Konya'ya ulaştırılması Konya kent merkezinde ve çevresinde önemli değişiklikleri beraberinde getirmiştir. Bu değişim sürecinde tarımsal üretimde artış söz konusu olmuş, zirai makinelerin kullanımı artış göstermiş ve Konya tahılının başkent İstanbul'a sevkiyatı hız kazanmıştır.<sup>11</sup> Demiryolları kendisiyle beraber bir dizi ekonomik gelişmeye sebep olurken aynı zamanda kent içi ulaşım sistemini de etkilemiştir. Öncelikle 1896'dan sonra Anadolu demiryollarının bu hattında başta şeker, petrol, manifatura ve meyve gibi ürünler taşınırken<sup>12</sup> bu emtianın istasyondan kent merkezine veya kent merkezinden istasyona taşınması için gündüzleri çalışan ve genellikle iki atın çektiği at arabaları ortaya çıkmıştır. At arabalarını kullanan arabacılar, verdikleri hizmet için pazarlık usulüyle anlaşıp ona göre bir ücret talep etmekteydiler. Ancak arabacılar tarafından talep edilen ücretler o kadar yüksekti ki Haydarpaşa'dan Konya'ya getirilen malın fiyatına eşdeğerdi. Bazı durumlarda da taşıma ücreti taşınan eşyanın miktar ve durumuna bağlı olarak çok daha fazla olabiliyordu. Bu durum, yolcu taşımacılığı yapan tek atlı yaylı arabalar için de söz konusuydu. Meselâ, Akşehir'den veya Sarayönü'nden bir yolcu Konya merkez istasyonuna 20 para bilet ücreti verip gelebilirken Konya istasyonundan kent merkezine gitmek için %50 oranında bir fark yani 30 para ödeyerek merkeze gidebilmekteydi. Konya demiryolu istasyonundan kent merkezine yapılan taşımacılık dönemin yerel yöneticilerini de yakından ilgilendirmiştir. 1902 yılında Konya'ya vali olarak atanan Mehmet Tevfik [Biren] Bey, İstanbul'dan Konya'ya geldiği sırada yaptığı bir incelemede istasyondan kent merkezine yapılan taşımacılık ücretlerinin İstanbul'dan Konya'ya gelenden daha fazla olduğunu tespit etmiştir. Bu durum doğal olarak, ticari anlamda ciddi bir maddi kaybı ifade etmekle birlikte Konya'da hem yolcu hem emtia taşımacılığında yeni bir taşıma aracı ihtiyacını doğurmuştur.

<sup>3</sup> Ruzname-i Ceride-i Havadis, 23 Ramazan 1282, S. 341, s. 1; Akyıldız, 1995, s. 265; Akyıldız, 1992, s. 115.

<sup>4</sup> Önsoy, 1982, s. 15.

<sup>5</sup> Özyüksel, 1988, s. 66 – 67; Ortaylı, 2006, s. 120 – 121; Issawi, 1980, s. 188; Karkar, 1972, s. 71 – 72.

<sup>6</sup> Özyüksel, 1988, s. 76; Karkar, 1972, s. 72.

<sup>7</sup> Earle, 1924, s. 33; Özyüksel, 1988, s. 83; Ortaylı, 2006, s. 120.

<sup>8</sup> Özyüksel, 1988, s. 88; Rathmann, 1982, s. 47 – 48.

<sup>9</sup> BOA. Y.PRK. TNF.4/43, H. 26/11/1313.

<sup>10</sup> Özyüksel, 1988, s. 90. Demiryolu hattının Konya'ya ulaştırılma tarihi konusunda farklı görüşler bulunmaktadır, bu görüşlerden bazıları için bkz. Albayrak, 1995, s. 16 vd.

<sup>11</sup> Yılmaz, 2018, s. 25 – 28.

<sup>12</sup> Yılmaz, 2018, s. 27.

Bu noktada ise o döneme kadar Konya ve mülhakatında tecrübe edilmeyen yeni ve alternatif bir ulaşım aracı gündeme gelmiştir: Atlı tramvay.<sup>13</sup>

### Atlı Tramvay ve Konya Atlı Tramvay Şirketi'nin Doğuşu

Tramvay, şehir içi yolcu taşımacılığında kullanılan ve çıkıntı olmayacak şekilde döşenmiş raylardan oluşan demiryolu ağına verilen isimdir. Tramvayların ortaya çıktıkları tarih kesin olarak bilinmemekle beraber 19. yüzyılın ilk çeyreğinde omnibüslerin bozuk yollarda ilerlemesinin getirdiği sorunları aşma fikri tramvay düşüncesini doğurmuştur. Bu noktada omnibüs tarzı araçların raylar üzerinde işletilmesi gündeme gelmiş ve 1832 yılında omnibüsün raylar üzerinde işletilmesi New York Harlem'de gerçekleştirilmiştir. Ancak rayların yol zeminine göre yüksek olması istenilen sonucu doğurmamış ve kısa bir süre sonra bu uygulamadan vazgeçilmiştir. Bu uygulamadan vazgeçilmesi üzerine 1852 yılında Amerika'da yaşayan Loubat isimli Fransız bir mühendis tarafından raylar yola gömülerek atların çektiği tramvay arabaları New York Broadway'de kullanılmış ve bu uygulamanın başarılı olması atlı tramvayların dünyanın farklı yerlerinde kullanılmasına sebep olmuştur.<sup>14</sup>

Atlı tramvay, Avrupa kıtasında ilk olarak Paris'te 1855 yılında işletmeciliğe açılırken ilerleyen zamanlarda diğer Avrupa kentlerinde de görülmeye başlanmıştır. Bu bağlamda atlı tramvay, 1860'da Birkenhead [İngiltere], 1862'de Cenevre ve Londra, 1863'te Kopenhag ve Peşte, 1865'te Berlin ve Viyana, 1866'da La Haye, 1869'da Brüksel ve Liverpool şehirlerinde kullanılmaya başlanmıştır.<sup>15</sup> Avrupa'da kent içi ulaşımında atlı tramvaylar 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kullanılmaya başlarken Osmanlı başkenti İstanbul'da da atlı tramvayın kullanıma girmesi için özellikle Pera basını baskı yapmış ve başkentte atlı tramvayın uygulamaya geçmesi için birçok yazı kaleme almıştır.<sup>16</sup> İstanbul'da basının etkisi ve bu konuda imtiyaz almak isteyen müteşebbislerin başvuruları neticesinde 20 Ağustos 1869 tarihinde Kostantin Karapano Efendi'ye şehir içi toplu ulaşımında işletilmek üzere atlı tramvay imtiyazı verilmiş, 30 Ağustos 1869'da da kendisiyle mukavele yapılmıştır. Bu mukavelede "Dersaadet'te tramvay ve tesis inşası"nın yapılacağı belirtilmiş ve mukaveledeneminin 1. maddesi İstanbul sokaklarında yolcu ve eşya nakli için tramvay adı verilen ulaşım aracı ile hayvanların çekeceği araba işletme imtiyazının Karapano Efendi'nin kuracağı şirkete verileceği belirtilmiştir.<sup>17</sup>

Karapano Efendi, atlı tramvay imtiyazını aldıktan sonra 18 Şubat 1870 tarihinde İstanbul Tramvay Şirketi'ni – ki 1881'den sonra bu şirket Dersaadet Tramvay Şirketi olarak adlandırılacaktır - kurmuştur. İstanbul Tramvay Şirketi'nin sermayesi her biri 20 Osmanlı Lirası değerindeki 20.000 hisse senedinden meydana gelirken toplam sermayesi de 400.000 Osmanlı Lirası'ydı.<sup>18</sup> İstanbul Tramvay Şirketi'nin kuruluşundan yaklaşık 17 ay sonra 31 Temmuz 1871 tarihinde Azapkapı – Beşiktaş arasındaki atlı tramvay hattı açılmış ve bu hattın açılmasıyla Osmanlı başkentinde ilk atlı tramvay hattı da hizmete girmiştir.<sup>19</sup>

Atlı tramvayın başkent İstanbul'da hizmete girmesinden yaklaşık 35 yıl sonra yani 1906 yılında Konya'da ilk defa olmak üzere elektrikli tramvayın işletilmesi gündeme gelmiştir. İstasyon ile kent merkezi arasındaki mesafe 3 – 4 km'yi bulduğundan ilgili dönemde yolcu ve yük taşımak ciddi bir sorun haline gelmiş ve İzmir tüccarlarından Yusuf Mazhar, Kardiya Kapulu ve Almanya devleti tebaasından Ogust Artur Konya Belediyesi'ne müracaat ederek elektrikli tramvay kurma girişiminde bulunmak istemişlerdir.<sup>20</sup> İzmirli tüccarlar, elektrikli tramvay imtiyazının kendilerine 99 yıllığına verilmesi durumunda Konya kent içinde 2 hat şeklinde olmak üzere ve Meram Köyü ile Sille'yi de içine alacak şekilde toplam uzunluğu 30 km'yi bulacak elektrikli bir tramvay hattı kuracaklarını belirtmişlerdir. Ayrıca tramvay hattının yapılması dışında Konya'nın elektrik ile aydınlatılması ve Konya hükümet binasının yakınlarında kurulacak bir tesis ile elektrik üretebileceklerini ve üretilen elektriği de dışarıya satabileceklerini ifade etmişlerdir. İzmirli tüccarlar Konya'daki elektrikli tramvay işletmesinin

<sup>13</sup> Atalay, 2011, s. 90; Biren, 1993, C. I, s. 220 vd.

<sup>14</sup> Engin, 2011, s. 17 – 19.

<sup>15</sup> Engin, 2011, s. 19.

<sup>16</sup> Çolak, 2003, s. 177 – 178.

<sup>17</sup> BOA. ŞD. 2855/20, H. 29/11/1286, lef 2 – 4; Engin, 2011, s. 39 – 41.

<sup>18</sup> Kayserilioğlu, 2003, s. 40 – 41; Engin, 2011, s. 47.

<sup>19</sup> Engin, 2011, s. 51.

<sup>20</sup> BOA. İ. İMT. 5/13, H.17/09/1324, lef 4.

kendilerine verilmesi durumunda ayrıca Hicaz Demiryolu'yla diğer harici kurumlara yıllık 200 Osmanlı Lirası vereceklerini de vurgulamışlardır.<sup>21</sup> İzmirli tüccarların bu girişimi, Ticaret ve Ziraat Nezareti ile Nafia Nezareti tarafından olumlu karşılanmış ve bu imtiyazın hukuki takibi için dosyalar Şurâ-yı Devlet'e gönderilmiştir. Yapılan değerlendirmeler neticesinde imtiyazın İzmirli adı geçen tüccarlara; tramvay ruhsatının da Konya Belediyesi'ne verilmesi kararlaştırılmıştır. Bu imtiyaz padişahın da iradesi ile 1 Mart 1906 tarihinde onaylanmıştır. Ancak hem elektrikli tramvay hem de Konya'nın elektrik ile aydınlatılması konusundaki bu önemli imtiyaz padişahın iradesinden kısa bir süre sonra yüksek maliyeti nedeniyle iptal edilmiştir.<sup>22</sup>

Yusuf Mazhar Bey ile diğer İzmirli tüccarların imtiyaz talebinin yüksek maliyet nedeniyle iptal edilmesi tramvay kurma girişimlerine Konya Belediyesi'nin iştirak etmesine ve tramvayın Konya Belediyesi tarafından yapılmasını gündeme getirmiştir. Vilayetten, 10 Mayıs 1906 tarihinde Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne gönderilen yazıda tramvay tesisinin belediye tarafından yapılmasının daha uygun olacağı belirtilmiştir.<sup>23</sup> Konya Belediyesi'nce tramvayın yapılacağına dair yazı Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne gönderilmesine rağmen Mayıs ayından aynı yılın Temmuz ayının sonuna kadar herhangi bir cevap alınmamıştır. Bunun üzerine Konya valisi Faik Bey, 30 Temmuz 1906 tarihinde [R.17 Temmuz 1322] Ticaret ve Nafia Nezareti'ne bir telgraf göndererek belediye tarafından tramvay hattının yapılmak istendiği belirtmiş, böyle bir girişim için imtiyaz verilmesi halinde tüccar-ı memleket ve ahalinin bundan istifade edeceğini ve böyle önemli bir girişim için henüz bir cevap alamadıklarını belirterek tramvay hattının inşasının faydalarına istinaden 1906 yılında inşasına başlanması için izin istemiştir.<sup>24</sup> Konya valisi Faik Bey'in Ticaret ve Nafia Nezareti'ne gönderdiği telgraf ilerleyen zamanlarda etkisini göstermiş olmalı ki Meclis-i Vükela tarafından Konya'da atlı tramvay yapılacağına dair imtiyaz onaylanmış ve bu imtiyaz 30 Kasım 1906 tarihinde de padişah iradesiyle kesinleşmiştir. Verilen imtiyazda tramvay hattının elektrikli değil atlı tramvay şeklinde olacağı ve bu tramvayın Konya Belediyesi tarafından tesis edileceği belirtilmiştir.<sup>25</sup>

Atlı tramvayın Belediye tarafından tesis edileceği kesinleştikten sonra tramvay hattının ne şekilde yapılacağı, plan, proje ve harita çizimleri ile hattın yapımının teknik boyutunu ilgilendiren meseleler gündeme gelmiştir. Bu noktada Konya Belediyesi'nce görevli mühendis Petraki Efendi'nin tramvay hattının tesisi için görevlendirilmesi hususu önem kazanmış ve Petraki Efendi'nin tramvay hattının yapımında görevlendirilmesi için izin istenmiştir.<sup>26</sup> Petraki Efendi'nin tramvay hattı yapımında görevlendirilmesi konusu Ticaret ve Nafia Nezareti'nin 24 Mart 1907 tarihli yazısıyla Konya Vilayeti'ne bildirilmiştir. Nezaretten gönderilen bu yazıda, mühendis Petraki Efendi'nin tramvay inşaatında görevlendirilmesinin uygun olmadığı belirtilmiş ve en kısa sürede tramvay inşaatı konusunda uzman birinin Konya Belediyesi'nce istihdam edilmesi gerektiği belirtilmiş ve bundan sonraki süreçte tramvay inşaatıyla ilgili harita, proje vb. konularda vilayet başmühendisinin yetkili olduğu kaydedilmiştir. Bu yazı, tramvay hattının teknik boyutuyla ilgili de önemli bilgiler içermektedir. Buna göre, tramvay hattında kullanılacak demir çubukların yabancı ülkeler ile İstanbul'da olduğu gibi 1 metre uzunluğunda olanların kullanılmasının Konya için daha uygun olduğu belirtilmiş ve her ne kadar tramvay hattı ile ilgili teknik ruhsatnamede demir rayların içten içe 1.44 – 1.45 cm olacağı belirtilmişse de bu genişlikteki demir çubukların kullanılmasının belediye bütçesini zor durumda bırakacağı ifade edilmiştir.<sup>27</sup> Konya atlı tramvay hattının teknik boyutlarıyla ilgili bu gelişmeler yaşanırken hattın Konya kent merkezinin nerelerinden geçeceği ve hattın yapılması verilen ruhsatnamede önemli bir konu olarak gündeme gelmiştir.

### Konya Atlı Tramvay Hattı Güzergâhı ve Ruhsatnamesi

Konya'da inşa edilecek atlı tramvay, kentin 20. yüzyılın başındaki kentsel gelişim ve dönüşümüne paralel olarak istasyon caddesi başta olmak üzere kentin batısına doğru bir gelişme göstermiştir. İnşa

<sup>21</sup> BOA. İ. İMT. 5/13, H. 17/09/1324, lef 4.

<sup>22</sup> BCA. 230. 0-0-0/138.07.03, M. 24/03/1907, lef 8 – 9; Atalay, 2011, s. 91 vd.

<sup>23</sup> BOA. İ. İMT. 5/13, H. 17/09/1324, lef 5.

<sup>24</sup> BOA. İ. İMT. 5/13, H. 17/09/1324, lef 6.

<sup>25</sup> BOA. İ. İMT. 5/13, H. 17/09/1324, lef 7 – 8; Atalay, 2011, s. 92 vd.

<sup>26</sup> BCA. 230. 0-0-0/138.07.03, M. 24/03/1907, lef 2 – 3.

<sup>27</sup> BCA. 230. 0-0-0/138.07.03, M. 24/03/1907, lef 1.

edilecek atlı tramvay, iki hat şeklinde kent merkezinde ulaşımı sağlayacaktı. Buna göre bu hatlardan biri Buğday Pazarı'ndan tren istasyonu ambarına diğeri de hükümet konağı – bugünkü valilik binası – civarındaki eski telgrafhane önünden başlamak üzere Feridiye Caddesi'ni takip ederek İstasyon Caddesi [Şosesi] üzerinde bulunan karakol yakınlarında diğeri hat ile birleşmek üzere inşa edilecekti. Belirtilen bu iki güzergâh üzerinde işletilecek atlı tramvaylardan hükümet konağından İstasyon Caddesi'ne doğru hareket eden hat, yolcu taşımacılığı için kullanılırken Buğday Pazarı'ndan istasyon ambarına uzatılan hat ise emtia-i ticariye ve zahire taşımak amacına hizmet edecekti. At ile çekilen arabalardan teşekkül edecek olan bu kent içi raylı ulaşım aracı tek hat üzerine tesis edilecek ve tramvay hattının işletilmesi de Konya Belediyesi'ne verilecekti.<sup>28</sup>

Her ne kadar tramvay hattı güzergâhının yukarıda belirtilen şekilde olacağı varsayılmışsa da etüt çalışmaları sırasında birtakım değişiklikler söz konusu olmuştur. Bu değişikliklerden birincisi tramvay hattının tek hat üzerine değil de çift hat şeklinde döşenmesiydi; çünkü tek hat üzerine inşa edilecek bir tramvay hattında gidiş gelişlerde ciddi sorunlar yaşanabilecek ve vagonlardan biri gelirken diğeri onu beklemek zorunda kalabilecekti, bu da kent içi ulaşım kolaylık sağlamak amacıyla inşa edilen bir hat için istenmeyen bir durum ortaya çıkaracaktı. Tramvay hattı güzergâhı ile ilgili ortaya çıkan bir diğeri sorun ise hükümet konağından Feridiye Caddesi'ni takip ederek İstasyon Caddesi'ne gidecek olan ve yolcu taşımak amacıyla inşa edilecek atlı tramvay hattı ile ilgiliydi. Bu hattın başlangıç noktasının ruhsatnamede de belirtildiği üzere hükümet konağı yakınlarındaki eski telgrafhane önü olduğu belirtilmişse de birtakım siyasi baskılarla hattın Türbe Önü [Mevlana Müzesi]'ne ve oradan da Mevlana Poştınışını Amil Çelebi'nin evinin bulunduğu yere kadar uzatılması istenmişti.<sup>29</sup>

Tramvay güzergâhı hakkında bu gelişmeler yaşanırken yolcu taşımak amacıyla tesis edilecek bu hat güzergâhının nerede başlayıp nerede sona ereceği son aşamada şu şekilde belirlenmişti: Atlı tramvay eski postane ve hükümet konağı önünden başlatılarak Alaeddin Tepesi'ne doğru hareket edecek ve bugün İş Bankası binasının olduğu yerden sola döndürülerek Katolik Kilisesi ve Dr. Dat veya diğeri bir ismiyle Amerikan Hastanesi'nden Arapoğlu Kosti'nin evinin önüne kadar uzatılacaktı. Arapoğlu Kosti'nin evinin önüne bir makas atılması kararlaştırılmış ve bu şekilde atlı tramvaylardan biri makasta beklerken diğeri geçişi sağlanmıştır. Tramvay güzergâhındaki bu makastan dolayı bu bölgeye zamanla halk arasında *Arapoğlu Makası* adı verilmiştir. Arapoğlu Makası'ndan sonra hattın, Kosti'nin evinin önünden Mimar Muzaffer Caddesi'ni takip ederek Tahir Paşa Camisi'nin önüne getirileceği belirtilmiş buradan da hattın kuzeye uzatılarak günümüzde Zafer Meydanı olarak bilinen alana çıkarılacağı ifade edilmiştir. Atlı tramvay hattı buradan, günümüzde Atatürk Müzesi olarak bilinen binanın önünden geçerek Atatürk Anıtı'na ve oradan İstasyon Caddesine yöneltilmiş ve hattın oradan da Feridiye Karakolu'na uzatılacağı kaydedilmiştir. Tramvay güzergâhı bu şekilde belirlenirken Feridiye Karakolu'nun önüne bir makas atılması kararlaştırılmış ve yolcu taşımak amacıyla eski telgrafhane ile hükümet konağından hareket eden hat ile ticari eşya ve zahire taşımak amacıyla Buğday Pazarı'ndan gelen diğeri hat burada birleştirilmiştir. Buradan devam eden hat, tren istasyonuna varınca kuzeye döndürülerek Bağdat Otelinin önünden geçirilmiş ve tren istasyonunun yakınında bulunan istasyon boyhanesinde tramvay hattı bitirilmiştir.<sup>30</sup>

Yolcu taşımak amacıyla başlangıç noktası hükümet konağından hareket ederek istasyona varan atlı tramvay hattının güzergâhı genel hatlarıyla yukarıdaki şekilde belirlenirken ticari eşya, mal ve zahire taşımak amacıyla başlangıç noktası Konya Buğday Pazarı olan diğeri hat için de hattın ticari önemine binaen farklı bir güzergâh belirlenmiştir. Buna göre bu ticari hat, Konya Buğday Pazarı'ndan başlayarak günümüzde Larende Caddesi olarak bilinen caddeyi takip etmiş ve güherçile fabrikasına Söylemez Tekkesi'nin bulunduğu yere atılan bir makasla bağlanmıştır. Buradan devam eden hat, Sahip Ata Külliyesi'nden güneye doğru hareket etmiş ve oradan bugün Etnografya Müzesi olarak bilinen binanın güneyinden geçerek Muhacir Pazarı'na ulaşmıştır. Muhacir Pazarı'ndan balık halinin olduğu yerden Meram Eski Yol'unu kesen hat oradan bugün Devlet Su İşleri'nin olduğu bölgeden hareket ederek Atatürk Stadyumu'nun önünden geçirilerek Feridiye Karakolu'nun önünde diğeri hat ile birleştirilmiştir. Feridiye Karakolu'ndan istasyon binasına doğru hareket eden hat buradan güneye yönelerek istasyon

<sup>28</sup> BOA. İ. İMT. 5/13, H. 17/09/1324, lef 2.

<sup>29</sup> Atalay, 2011, s. 94 – 95; BOA. İ. İMT. 5/13, H. 17/09/1324, lef 2.

<sup>30</sup> Atalay, 2011, s. 95 – 96.

ambarlarının olduğu yerde son bulmuştur.<sup>31</sup> Buğday Pazarı'ndan başlayarak Larende Caddesi'ni takip eden ve Konya güherçile fabrikasından Muhacir Pazarı'na doğru giden bu hat, güzergâhından anlaşılacağı üzere kentin ticari noktalarını birbirine bağlamak için meydana getirilmiş ve bu noktada hem kent içinde üretilen ticari eşya, mamul madde vb. ürünleri istasyon ambarlarına taşımış hem de Konya'ya demiryoluyla nakledilen ve ithal edilen her türlü ticari eşya, mamul madde, zahire gibi ürünlerin istasyon ambarlarından kent merkezine nakli konusunda birinci dereceden bir önem sahip olmuştur. Buğday Pazarı'ndan başlayan ve istasyon ambarlarında sona eren bu tramvay hattından da anlaşılacağı üzere tren istasyonunun kent iaşesinin sağlanmasında doğrudan bir katkısı söz konusuydu.<sup>32</sup>

Konya atlı tramvay hattının güzergâhı yukarıda belirtildiği üzere son şeklini alırken Osmanlı'nın Orta Anadolu'daki önemli kentlerinden biri olan Konya'nın kent içi ulaşımında hem yolcu hem de yük taşımak için inşa edilen atlı tramvay hattının ruhsatnamesi de konunun teknik özelliklerinin, inşaat sürecinin anlaşılması, nakliye ve taşıma ücretlerinin nasıl ve ne şekilde belirlendiğini anlamak adına genel hatlarıyla ele alınacaktır. Konya atlı tramvayı için verilen ruhsatname toplamda 14 maddeden ibarettir. Ruhsatnamenin 1. maddesinde, atlı tramvay hattının çift hat şeklinde olmak üzere inşa edileceği, tramvayın at ile çekilen arabalardan teşekkül edilen çift güzergâhlı olduğu ve hattın hem yapım hem de işletilmesinin Konya Belediyesi'ne verildiği belirtilmiştir. Ruhsatnamenin 2. maddesi, Konya Belediyesi'nin 6 ay gibi bir sürede Nafia Nezareti'ne tramvay inşaatı ile ilgili plan, proje ve haritaları takdim etmesini ve 1 yıl içinde de inşaatı başlatmasını kapsıyordu. Bu madde kapsamında ayrıca haritaların onay almasından sonra 2 yıl içinde de inşaatın tamamlanması öngörülmekteydi. Ruhsatnamenin 3. maddesinde, tramvay inşaat denetiminin Nafia Nezareti'ne bağlı bir mühendis tarafından yapılacağı kaydedilmiş ve aynı zamanda vilayet başmühendisinin de bu sürece dâhil olacağı yani inşaatı kontrol edebileceği belirtilmiştir. Yapılacak kontroller, belli bir düzene bağlanmış ve kontrollerin inşaatın kesin olarak bitirilmesi üzerine ve kış aylarının geçmesinden sonra yapılacağı ifade edilmiştir. Ruhsatnamenin 4. maddesinde, tramvay inşaatının kamu yararına olduğundan bahisle tramvayın inşası sırasında inşaat için gerekli olan tezgâhların kurulması, malzeme temini ve taş ocaklarının açılması gibi hususlara değinilmiş, inşaat sırasında kamulaştırılacak arazilerin Konya valiliği tarafından Konya Belediyesi'ne verileceği ve belediyenin kamulaştırılan bu araziler karşılığında tazminat ödeyeceği ifade edilmiştir. Bu maddede, inşaat sırasında geçici olarak kullanılan devlet arazisi ile mülk arazinin belediye tarafından ücretsiz bir şekilde iade edileceği de ayrıca kaydedilmiştir.

Ruhsatnamenin 5. maddesinde, Konya Belediyesi tarafından inşa edilecek tramvay hattı için yurt içinden satın alınacak ve yurt dışından ithal edilecek her türlü malzemenin gümrük vergisinden muaf tutulacağı kaydedilmiştir. Ruhsatnamenin 6. maddesi, tramvay hattının inşaat sonrası teslim süreciyle ilgiliydi. Bu maddeye göre, inşaat bittikten sonra bu durum belediye tarafından Nafia Nezareti'ne bildirilecek ve nezaret bünyesinde bulunan teknik bir heyet tramvay inşaatının durumuna göre kontroller yaparak tesisi geçici olarak teslim alacaktır. Bu geçici teslimden bir (1) yıl sonra yine heyet tarafından kontroller yapılarak tesisin gerekli teknik hususları taşıdığı tespit edilirse tesisin kesin olarak kabul edileceği belirtilmiştir.<sup>33</sup>

Ruhsatnamenin ilk 6 maddesi yukarıda belirtildiği gibiyken 7. madde tramvay ve yapımıyla ilgili olan sabit veya hareketli malzemenin iyi bir şekilde korunması ve muhafazasına yöneliktir. İlgili madde, bu tür malzemenin korunmasıyla beraber zarar görmesi halinde Konya Belediyesi'nin bunu tazmin edip masrafını karşılayacağını belirtmiştir. Belediyenin malzemeler konusunda üzerine düşeni yapmaması veya müsamaha göstererek erteleme söz konusu olursa bu durum ihtarnameler yoluyla belediyeye bildirilecek ve belediyeden bunların telafi etmesi istenecekti, belediye üzerine düşeni yapmadığı takdirde de malzemelerle ilgili eksiklikler devlet tarafından geçici olarak karşılanarak sonrasında Konya Belediyesi'nden tahsil edilecekti. Ruhsatnamenin 8. maddesinde, tramvayın geçici kabulünden itibaren tarifelere uygun bir şekilde ücret alınacağı ifade edilmiştir. 9. madde ise, tramvayda çalışacak memur ve hizmetlilerin kıyafetlerini düzenlemeye yöneliktir. 10. Madde, Konya Belediyesi'nin tramvayın her türlü gelirini 6 ayda bir defa olmak üzere cetveller şeklinde Nafia Nezareti'ne takdim edeceğini ve gayri safi hasılatı gösteren bu cetvellerde yolcu ve emtia nakliyatı da dâhil olmak üzere her

<sup>31</sup> BCA. 230. 0-0-0/138.07.02, M. 4/11/1906, ekli harita; Atalay, 2011, s. 96.

<sup>32</sup> BOA. İ. İMT. 5/13, H. 17/09/1324, lef 1 – 8.

<sup>33</sup> BOA. İ. İMT. 5/13, H.17/09/1324, lef 2; BCA. 230. 0-0-0/138.07.02, M. 4/11/1906, lef 3 – 4.

türlü hasılatın gösterileceği kaydedilmiştir.<sup>34</sup> Ruhsatnamenin 11. maddesi, uygulanacak ücret tarifesiyle ilgiliydi ve tarifeler bu madde kapsamında ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Buna göre, ücret tarifesi dereceli olmakla beraber nezaretin haberi olmadıkça bu ücret tarifesi arttırılmayacak ve ücret tarifesinde herhangi bir değişiklik olması durumunda ilgili kurumlardan ruhsat alınacaktı. Ayrıca, ücret tarifelerinde değişiklik söz konusu olduğunda bu durum bir ay öncesinden halka duyurulacak ve yine ücret tarifelerinde herhangi bir indirimle gidilirse bu durum da 3 gün önceden ilan edilecekti. 11. madde kapsamında ücret tarifelerinin ne şekilde olacağı da düzenlemiştir. Yolcu taşımak için tarife ücretleri adam başına ve kilometre hesabına göre belirlenmişti. Buna göre; birinci mevki 30 para, ikinci mevki ise 20 para olacak şekilde yolcu taşıma ücretleri tespit edilmişti. Bununla beraber eşya nakli için de ton başına ve kilometre hesabına göre 4 kuruş ücret alınacağı kaydedilmiştir. Verilen bilgi ve rakamlardan da anlaşılacağı üzere ruhsatname, tramvay ücretlerini çok ayrıntılı bir şekilde ele almış ve bu madde kapsamında nakliye – taşıma ücretleri günümüzde olduğu gibi dikkatli bir şekilde düzenlenmiştir. Bu madde kapsamında ayrıca, üç yaşına kadar olan çocuklardan refakatlerindeki kişinin kucağında olmak şartı ile ücret alınmayacağı, üç yaşından yedi yaşına kadar olan çocuklar için yarım ücret alınacağı ve her birine ayrı koltuklar tahsis edileceği, çavuş rütbesine kadar olan askerlerden, donanmada görevli bahriyelilerden ve elbiseleri üzerinde olan polislerden yarım ücret alınacağı kaydedilmiştir.<sup>35</sup>

Konya atlı tramvayıyla ilgili ruhsatnamenin ilk 11 maddesi yukarıdaki gibiyken 12. madde, tramvaya binen yolcuların eşyalarının tramvay içinde yer etmesine binaen eşyaların ücrete tâbi olacaklarına ilişkin ve bu ücretin kilometre hesabına göre hesaplanacağı belirtilmişti. Ruhsatnamenin 13. maddesi, tramvay için denetim ve kontrol sağlayan Osmanlı hükümet yetkililerinin ücretsiz bir şekilde tramvayları kullanabileceğini belirtmekteydi. Ruhsatnamenin 14. yani son maddesi ise atlı tramvayın hareket saatleri ile ilgiliydi ve Konya Belediyesi'nin belirlediği hareket saatlerinin Konya valiliği tarafından tasdik edileceği ve valiliğin izni olmadıkça hareket saatlerinin değiştirilemeyeceği vurgulanmıştır.<sup>36</sup> Buraya kadar açıklamaya çalıştığımız bilgiler ışığında atlı tramvay ruhsatnamesinin tramvay hattının hem yapım, inşaat hem de taşıma ücretleri konusunda ayrıntılı olduğu ve bu ayrıntılı ruhsatnamenin Konya'da 20. yüzyılın başından itibaren toplu taşıma kültürünün gelişmesine yönelik önemli bir adım olduğu söylenebilir. Ruhsatnamesini ve güzergâhını ayrıntılı bir şekilde ele aldığımız Konya atlı tramvay hattıyla ilgili üzerinde durulması gereken bir diğer husus ise bu hattın inşa edilme sürecidir.

### **Konya Atlı Tramvay Hattı'nın İnşa Süreci ve Hattın İşletilmesi**

Konya'da tramvay hattının tesis ve inşa edilme girişimi ilk defa yukarıda da ifade edildiği gibi öncelikle İzmirli tüccarlardan gelmiş ve bu tüccarlardan Yusuf Mazhar, Kardiya Kapulu ve Almanya tebaasından Ogust Artur Konya Belediyesi'ne müracaat ederek Konya'da elektrikli tramvay kurmak istediklerini belirtmişlerdir. 20. yüzyılın başında Konya merkez sancağında yapılacak bu girişim için imtiyaz süresi 99 yıl olarak belirtilmiş ve girişimin Konya kent merkezinde 2 hat şeklinde olmak üzere Meram Köyü ile Sille'yi kapsayacağı ve bu tramvay hattının toplam uzunluğunun 30 km'yi bulacak şekilde inşa edileceği kaydedilmiştir. Bunun yanında Konya'nın elektrikle aydınlatılması da bu imtiyaz kapsamında gündeme getirilmiştir.<sup>37</sup> Her ne kadar İzmirli tüccarlar bu önemli girişimde bulunmuşlarsa da ilerleyen zamanlarda hem elektrikli tramvay hem de Konya'nın elektrikle aydınlatılması padişah iradesine rağmen kısa bir süre sonra yüksek maliyeti nedeniyle iptal edilmiş ve Konya'da tramvay inşası bundan sonra atlı tramvay ile yeni bir sürece girmiştir.<sup>38</sup>

Konya kent merkezinde elektrikli tramvayın iki hat şeklinde işletilmesinin yüksek maliyet nedeniyle iptal edilmesi, Konya Belediyesi'nin tramvay tesisi için adımlar atmasına sebep olmuştur. Belediye, kent içi ulaşımı modernize etmek ve kolaylaştırmak amacıyla 1906 yılında atlı tramvayın tesis edilmesi için girişimde bulunmuştur.<sup>39</sup> Konya Belediyesi, tramvayın tesis edilme yani inşa sürecini belediye

<sup>34</sup> BOA. İ. İMT. 5/13, H.17/09/1324, lef 2; BCA. 230. 0-0-0/138.07.02, M. 4/11/1906, lef 4 – 5.

<sup>35</sup> BOA. İ. İMT. 5/13, H.17/09/1324, lef 2; BCA. 230. 0-0-0/138.07.02, M. 4/11/1906, lef 4 – 5.

<sup>36</sup> BOA. İ. İMT. 5/13, H.17/09/1324, lef 2; BCA. 230. 0-0-0/138.07.02, M. 4/11/1906, lef 6.

<sup>37</sup> BOA. İ. İMT. 5/13, H.17/09/1324, lef 4.

<sup>38</sup> BCA. 230. 0-0-0/138.07.03, M. 24/03/1907, lef 8 – 9; Atalay, 2011, s. 91 vd.

<sup>39</sup> BCA. 230. 0-0-0/138.07.03, M. 24/03/1907, lef 4 – 7.

imkânlarıyla karşılanabileceğini düşünmekteydi ki bu konuda aldığı bir encümen kararını 17 Nisan 1906 tarihinde [R.04/02/1322] vilayete göndermiştir. Vilayete gönderilen bu yazı vilayet meclis-i umumisinde görüşülmüş ve içeriği uygun bulunarak 10 Mayıs 1906 tarihinde [R. 27/02/1322] Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne gönderilmiştir. Gönderilen yazıda Konya'da yapılması planlanan tramvay hattının Konya Belediyesi tarafından da yapılacağı, yapılabileceği belirtilmiştir.<sup>40</sup> Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne gönderilen bu yazıda Konya'da tesis edilecek atlı tramvayın Konya kent merkezinde yolcu taşımacılığı ile emtia-i ticariye ve zahire nakline mahsus olmak üzere inşa edileceği ve gerektiğinde Konya merkez sancağının diğer mahallerine de uzatılabileceği belirtilmiştir. İnşa edilecek atlı tramvay hattı, iki hat şeklinde olmak üzere biri Konya Buğday Pazarı'ndan demiryolu istasyon ambarına diğeri de hükümet konağı civarında bulunan eski telgrafhane önünden başlamak üzere Feridiye Caddesi'ni takip ederek İstasyon Caddesi üzerinde bulunan karakol önünde ilk hat ile birleştirilecek şekilde inşa edilecekti. Bu noktada buğday pazarından istasyon ambarına ticari emtia ile zahire nakli için tesis edilecek hat ile hükümet konağı civarındaki eski telgrafhane önünden başlayarak İstasyon Caddesi'ne gelen ve kent içi yolcu taşımacılığı yapacak hattın Konya demiryolu istasyonuna tek hat şeklinde uzatılacağı görülmektedir.<sup>41</sup> Konya kent içi ulaşımında hem yolcu hem de ticari eşyanın nakli için yapılacak atlı tramvay hattı için Konya Belediyesi'ne gerekli izin ve ruhsatnamenin verildiği ayrıca padişah iradesinin de 30 Kasım 1906'da verilerek tramvayın inşa edilme sürecinin devlet tarafında da onaylandığı anlaşılmaktadır.<sup>42</sup>

Konya atlı tramvayının inşa edilmesi için Konya Belediyesi'ne padişah iradesiyle 30 Kasım 1906'da ruhsat verilmesinden sonra yapılması planlanan tramvay hattı için 5 Ağustos 1907 tarihinde ihaleye çıkılmıştır. İhale şartlarına bakıldığında tramvay hattı için ray, travers ve demir aksam ile 8'i yolcu 10'u eşya nakline mahsus olmak üzere toplam 18 vagonun satın alınması gerektiği belirtilmiştir. İhale şartlarında ayrıca inşa edilecek tramvay hattı için iki güzergâh şeklinde olmak üzere toplam 4.828 m. uzunluğunda rayların döşeneceği ve döşenecek rayların 17 – 18 m. gibi bir uzunluğa sahip olmaları gerektiği kaydedilmiştir.<sup>43</sup> Atlı tramvay hattı için ihalenin teknik boyutları belirlenirken Konya'nın kent içi ulaşımına ve yine ticari emtianın taşınmasına kolaylık sağlayan bu projenin mali boyutu da hesaplanmıştır. Konya atlı tramvayı için Mecidi 20 kuruş olmak şartıyla ihale bedelinin 534.000 kuruş olarak hesaplandığı görülmekle beraber ihalenin açık eksiltme usulü ile yapılacağı belirtilmiştir. İhalenin, açık eksiltme usulü ile yapılması Konya Belediyesi'nin de menfaatine olduğu kaydedilmiştir.<sup>44</sup> 30 Ekim 1907 [R. 17/TE/1323] tarihinde yapılan ihale, eksiltme usulü ile yapılmış ve Konya atlı tramvayı yukarıda ifade edilen 534.000 kuruştan 46.000 kuruş eksik olarak 488.000 kuruşa ihale edilmiştir. İhalenin kesin sonucu Konya valisi Cevad Bey tarafından Nafia Nezareti'ne de bildirilmiştir.<sup>45</sup>

Konya atlı tramvay hattı, 30 Ekim 1907 tarihinde 488.000 kuruşa ihale edildikten sonra inşaatın başlaması gündeme gelmiştir. Ancak, inşaat çalışmalarının Ticaret ve Nafia Nezareti fen müşavirliği tarafından sürekli olarak engellenmesi inşaat yapımını zorlaştırmış ve hatta hattın yapımı sürekli müdahaleler karşısında durma noktasına gelmiştir. Her ne kadar Ticaret ve Nafia Nezareti fen müşavirliği yapım sürecini durma noktasına getirmişse de tramvayın yapımı için elde oldukça fazla alet ve edevat bulunmaktaydı, bu da malzemelerin atıl ve kullanılamaz hale gelmesi korkusunu yaratmıştır. Bununla beraber, 23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi ve yaşanan birtakım siyasi gelişmeler de atlı tramvay hattı inşaatının ertelenmesine sebep olmuştur.<sup>46</sup> Tramvay hattının yapımı, 1908 yılı yaz aylarında sürüncemede kalırken inşa edilmesi planlanan tramvay hattının alt yapı çalışmaları da Konya halkının tepkilerine neden olmuştur. İstasyon Caddesi'nin tramvay alt yapıları nedeniyle yıktırılması ve uzunca bir süre yapılmaması Konya halkında gerekirse tramvay hattından vazgeçilmesi düşüncesini doğurmuş ve İstasyon Caddesi'nin bir an evvel açılması ve günlük yaşamın kaldığı yerden devam etmesi istenmiştir. İstasyon Caddesi'nin yıktırılmasının yanında Konya Belediyesi'nin bir mühendisinin olmaması, tramvay inşası gibi önemli bir işin ehil kişilere verilmemesi,

<sup>40</sup> BCA. 230. 0-0-0/138.07.03, M. 24/03/1907, lef 4 – 7; Atalay, 2018, s. 82.

<sup>41</sup> BCA. 230. 0-0-0/138.07.03, M. 24/03/1907, lef 8 – 9.

<sup>42</sup> BCA. 230. 0-0-0/138.07.03, M. 24/03/1907, lef 9 – 11; Atalay, 2018, s. 82.

<sup>43</sup> BCA. 230. 0-0-0/138.07.03, M. 24/03/1907, lef 39; Atalay, 2018, s. 82 – 83.

<sup>44</sup> BCA. 230. 0-0-0/138.07.03, M. 24/03/1907, lef 39.

<sup>45</sup> BCA. 230. 0-0-0/138.07.03, M. 24/03/1907, lef 41.

<sup>46</sup> Anadolu, S.31, 15 Kanun-u Evvel 1324, s. 3; Atalay, 2011, s. 113 vd.



Konya'ya gönderilen rayların istasyondan alınmayıp bekletilmesi gibi sorunlar ciddi şikâyetleri beraberinde getirmiş ve bu tür şikâyetler yerel basında yerini almıştır.<sup>47</sup> Atlı tramvay hattının yapımı, 1908 yılının yaz aylarında bir süre sürüncemede bırakıldıktan sonra hattın yapım ve tamamlanması için Eylül [1908] ayında Konya Sanayi-i Nefise fen şubesi mezunlarından mühendis mösyö Rizro yıllık 150 Osmanlı Lirası bedel ile hattın 33 yıllığına işletmesine talip olmuş ve bu durumu Konya Belediyesi'ne bildirmiştir.<sup>48</sup>

Mösyö Rizro'nun bu teklifi, Konya Belediyesi tarafından kabul edilmemiştir. Bunun üzerine Konya Belediyesi hattın yapımı için farklı alternatifler üretmeye çalışmıştır. Belediye bu noktada Konya'nın ileri gelenleriyle görüşmüş ve inşaatın başlaması için anlaşmalar yapmaya çalışmıştır. Konya yerel basınının önemli gazetelerinden Anadolu Gazetesi, 28 Aralık 1908 tarihli sayısında ve "Konya tramvayı şimdi yapılabilir" başlıklı yazısında tramvay yapım işinin ilgili dönemde Konya'nın önemli sermayedarlarından kabul edilen Banker İlyas Cuha Efendi'ye verildiğini kaydetmektedir. Banker İlyas Cuha'ya verilen tramvay yapım işi için bir şirket tesis edilmiş ve tesis edilen bu şirkete hisse satışı aracılığıyla Konya ahalisinin de iştirak ettirilmesi planlanarak tramvay hattı inşaatının bu şekilde başlayacağı belirtilmiştir. Bununla beraber Banker İlyas'ın hattın yapımı için gerekli olan maddi güce fazlasıyla sahip olduğu da kaydedilmiştir.<sup>49</sup>

Banker İlyas Cuha'nın maddi anlamda güçlü olması ve tramvayı inşa edecek şirketin Aralık 1908 tarihi itibarıyla kurulması bundan sonraki süreçte inşaatın daha hızlı ilerlemesine vesile olmuştur. Bu anlamda Konya Belediyesi ile Banker İlyas arasında tramvay inşaatı hakkında 1909 Şubat'ında bir mukavele hazırlanmış ve bu mukavele tasdik ettirilmek için Konya vilayet idare meclisine takdim edilmiştir. Vilayet idare meclisine takdim edilen mukavele Konya Ticaret Odası üyelerinin de olduğu bir komisyon tarafından incelenerek içeriği uygun bulunmuştur. Tramvay hattı yapımı için uygun bulunan mukavelede Banker İlyas – bazı belgelerde İlyas Hacı Efendi olarak da geçmektedir – işin finansman tarafında yer alırken işin teknik ve mühendislik boyutunda mösyö Schied(?) Lenker'in görev alacağı belirtilmiştir.<sup>50</sup> İçeriği hem vilayet idare meclisi hem de ticaret odası üyeleri tarafından uygun bulunan tramvay inşaat mukavenesinin 23 Şubat 1909 tarihinde onaylandığı anlaşılmalı beraber 27 Şubat [1909] Cumartesi gününden itibaren de uygulamaya konulacağı diğer bir ifadeyle inşaatın resmen başlayacağı ifade edilmiştir.<sup>51</sup>

23 Şubat 1909'da onaylanan ve 27 Şubat 1909 tarihinde ise yürürlüğe giren mukavele gereğince inşaat çalışmaları 1909 yılının ilerleyen aylarında başlamış ve Konya merkezinde atlı tramvayın rayları döşenmeye başlamıştır. 1909 yılının Mayıs ayına gelindiğinde tramvay hattının rayları, istasyon civarında bulunan Konya Ovası Sulama İdarehanesi önünden Millet Bahçesi'ne kadar döşenmiş ve tramvay için gerekli olan kaldırımlar da bu dönemde yapılmıştır.<sup>52</sup> 1909 yılının ikinci yarısında tramvaya ait idari binalar da yapılmış ve Konya Belediyesi bu dönemde tramvay çekiminde kullanılacak atlar için de iki farklı ahır inşa etmiştir. Atlar için inşa edilen ahırlardan biri 30 kadar at ile 50 araba kadar samanı içine alacak şekilde inşa edilirken bir diğer ahır da 12 atın konulabileceği bir genişlikte yapılmıştır. Atlı tramvayı çekecek atlar için inşa edilen bu iki ahır, Atatürk Anıtı'ndan Muhacir Pazarı'na giden yol üzerinde Eski Oluklu Çeşme civarında inşa edilmiştir.<sup>53</sup>

1909 yılının ikinci yarısında inşaatı tamamlanan Konya atlı tramvay hattının, 1909 yılından itibaren 5 yıllık bir süre ile bir müteşebbis veya şirkete işletmesinin verileceği Konya Belediyesi tarafından ilan edilmiştir. Tramvay hattının işletmesi ile ilgili ihale şartları, ilgili dönemde Konya yerel basınında önemli rol oynayan gazetelere de gönderilerek halkın ihale şartlarından haberdar olması sağlanmıştır.<sup>54</sup> Belediye tarafından ilan edilen ihale şartlarına bakıldığında öncelikle şu şartlarla karşılaşılmaktadır: İnşaatı tamamlanan hattın 4.375 m. olduğu ve bu uzunluktaki tramvayın iki farklı hat şeklinde hizmet vereceği belirtilmiştir. Ayrıca 8'i yolcu 10'u yük vagonu olmak üzere toplam 18 vagon ile yukarıda adı

<sup>47</sup> Anadolu, S.5, 6 Eylül 1324, s. 3; Anadolu, S.7, 17 Eylül 1324, s. 4.

<sup>48</sup> Anadolu, S. 6, 13 Eylül 1324, s. 4.

<sup>49</sup> Anadolu, S. 31, 15 Kanun-u Evvel 1324, s. 3.

<sup>50</sup> Anadolu, S. 46, 6 Şubat 1324, s. 3 – 4.

<sup>51</sup> Anadolu, S. 47, 10 Şubat 1324, s. 3.

<sup>52</sup> Meşrik-i İrfan, S. 25, 31 Mayıs 1325, s. 1; Özcan, 2008, s. 131.

<sup>53</sup> Hakem, S. 39, 8 Ağustos 1325, s. 3; Atalay, 2011, s. 114; Odabaşı, 1998, s. 147 – 148.

<sup>54</sup> Hakem, S. 39, 8 Ağustos 1325, s. 3; Meşrik-i İrfan, S. 45, 10 Ağustos 1325, s. 3 – 4.

geçen iki farklı hattın 5 yıl süre ile işletme hakkının ihaleye verileceği kaydedilmiştir. İsimleri geçen iki farklı tramvay hattından biri yolcu taşımacılığı için hizmet vermek üzere Konya hükümet konağı ile istasyon arasında seferler yapacakken diğer hat ise Buğday Pazarı ile istasyon ambarları arasında sefer yapacaktı.<sup>55</sup>

Tramvay işletmesi ile ilgili şartlara bakıldığında yıllık kira bedelinin 12 eşit taksit şeklinde her ay sonunda Konya Belediyesi veznesine nakden ödenmesinin istendiği görülmektedir. Bir diğer madde, tramvayı işletecek kişilere tramvaya ait alet ve edevatın ihale kapsamında demirbaş olarak verileceğini belirtilmekle beraber ihalenin sona ermesiyle alet ve edevatın aynı şekilde teslimini öngörmekteydi. Bu madde kapsamında ayrıca tramvay vagonlarında meydana gelebilecek arıza, bozulma gibi eksiklikler ile boyamanın yine işletmeyi yapan kişi, kişiler tarafından yapılacağı kaydedilmiştir. İşletme ile ilgili diğer bir madde ise hat boyunca her ne şekilde olursa olsun meydana gelecek arızaların tamirinin işletmeyi alan kişiye, belgelerin diliyle ifade edersek müteahhide ait olacağı belirtilmiştir. Bir başka madde de ise tramvayın Anadolu Demiryolu Şirketi trenlerinin geliş ve gidiş zamanına göre yaz - kış demeden sabah ve akşam saatlerinde trene göre hareket etmesi gerektiğini belirtilmiş ve yine müşterinin olup olmadığına bakılmaksızın çalışması gerektiği vurgulanmıştır.<sup>56</sup>

Tramvayın nasıl ve ne şekilde işletileceği hakkındaki diğer bir madde ise tramvayın çekimi için kullanılacak atlarla ilgiliydi. Çekim için kullanılacak atların kesinlikle zayıf olmaması ve cinsçe de küçük olmamaları belediye talep edilmiştir. Ayrıca bu hayvanlar için kullanılacak koşum takımlarının mükemmel denilecek türden olmaları ve daima yağlı boya ile boyanıp temiz bir halde bulundurulmaları gerektiği belirtilmiştir. İşletme ile ilgili olan bir diğer madde buğday pazarı ile istasyon arasında işleyecek olan yük ve eşya tramvayının güzergâh üzerinde yüklü vagon bulundurmamaları ile ilgiliyken yük vagonlarının ait oldukları tüccar dükkânlarına gönderilip teslim edilmelerinin işletmecinin mükellefi kapsamında olduğu da özellikle ifade edilmiştir. Tramvay işletmesi ile ilgili şartlarda ayrıca tramvayda çalıştırılacak kişilerin Osmanlı vatandaşı olması, Türkçe okur – yazar olması gerektiği ve bu kişilerin belediyenin tarif ettiği elbise ve kıyafetleri giymelerinin zorunlu olduğu belirtilmiştir. Tramvay işletmesi ile ilgili bir diğer madde ise tramvayda çalışacak kişiler ve müşteriler ile ilgiliydi. Tramvayda işletmeci tarafından istihdam edilecek biletçi ve seyis gibi kişilerin yolculara gerekli saygıyı göstermeleri ve hatta her yolcuya efendim kelimesiyle seslenmeleri istenmiş, bu tür nezaket kurallarını benimsemeyen kişilerin istihdam edilmeyeceği özellikle vurgulanmıştır. Buna karşın tramvayda çalışan biletçi vb. memurlara yolcular yanlış bir harekette buldukları takdirde memurların buna karşılık vermemeleri ve durumu şahitler eşliğinde hazırlanan bir ihbarnameye kaydetmeleri ve ihbarnameyi en yakın polis memuruna vermeleri istenmiştir.<sup>57</sup>

İhale ile ilgili bir diğer madde, işletmeyi alacak kişi veya şirketin Konya Belediyesi'ne karşı sorumlulukları ile ilgiliydi. Tramvayı işletecek kişi veya şirket tarafından sorumluluklar yerine getirilmezse ve bunlar belediye tarafından ispat edilirse işletmecinin para cezasına çarptırılacağı belirtilmiştir. İhale şartlarında ayrıca işletmecinin tramvay çekimi için yedek hayvan bulundurması istenmiş yedek hayvan bulundurulmadığı için vagonlar hat boyunca hizmet veremezlerse işletmecinin Konya Belediyesi'ne 5 Osmanlı Lirası nakdi ceza ödeyeceği kaydedilmiştir. İhale şartlarında dikkat çeken bir diğer madde ise Konya cadde ve sokaklarında 1909 yılı itibariyle faaliyette bulunacak atlı tramvayın belli kurallara riayet etmesini öngörmekteydi. Buna göre, Konya çarşısı, sokak ve özellikle de köşe başlarında tramvayın yavaş gitmesi istenmiş, kaza yapacak şekilde tramvayı süratli kullanan seymenlere bu durumda ilk defaya mahsus olmak üzere yarım Osmanlı Lirası ceza kesilecekti. Seymenlerin bu tür kazalara devamı halinde ise meslekten atılacakları ifade edilmiştir. Yine bu madde kapsamında az veya çok içki içtiği tespit edilen seymenlerin görevlerine son verileceği de belirtilmiştir.<sup>58</sup>

Konya atlı tramvay işletmesiyle ilgili en son üzerinde durduğumuz konu tramvay ücret tarifesidir. 20. yüzyılın başında 1909 yılı itibariyle işletmeye açılan atlı tramvayın ücret tarifesinin dereceli [mevki] ve Konya Belediyesi'nin kontrolünde olduğu görülmektedir. Buna göre tramvayı işletenler, herhangi bir ücret indirimine giderlerse bunu 3 gün önceden belediyeye bildirmekle sorumlu tutulmuşlardır. Tespit

<sup>55</sup> Hakem, S. 39, 8 Ağustos 1325, s. 3; Meşrik-i İrfan, S. 45, 10 Ağustos 1325, s. 3.

<sup>56</sup> Hakem, S. 39, 8 Ağustos 1325, s. 3; Meşrik-i İrfan, S. 45, 10 Ağustos 1325, s. 3.

<sup>57</sup> Hakem, S. 39, 8 Ağustos 1325, s. 3; Meşrik-i İrfan, S. 45, 10 Ağustos 1325, s. 3.

<sup>58</sup> Meşrik-i İrfan, S. 45, 10 Ağustos 1325, s. 3.

edebildiğimiz ilk ücret tarifesi şu şekildeydi: a) tramvayın hareket noktası olan hükümet konağı civarındaki telgrafhane önünden demiryolu istasyonu bilethanesinin önüne kadar olan kısım 1. mevki kabul edilmiş ve kişi başına 60 para ücret talep edilmiştir. 2. mevki için ise ücret 1 kuruş [40 para] olarak belirtilmiştir. b) Tramvay hattı üzerinde binip inenler 1. mevki için 30 para, 2. mevki içinse 20 para ödeyeceklerdi. Ayrıca 3 yaşına kadar ebeveynlerinin kucagında olan çocuklardan herhangi bir ücret talep edilmemiştir. c) Ücret tarifesinde, asker, polis ve belediye memurlarının 2. mevki için yarım ücret, bu kişilerin 1. mevkiye binmeleri halinde ise tam ücret verecekleri kaydedilmiştir. d) Tarifede ayrıca belediye reisi, mühendis, müfettiş ve üst düzey bürokratlardan ücret talep edilmeyeceği de belirtilmiştir. Yolcu taşımacılığı bu şekilde ücretlendirilirken eşya – emtia taşımacılığı da taşınan malın ebadına, ağırlığına göre tarifelendirilmiştir. Konya Belediyesi tarafından atlı tramvayın işletmesi bu maddeler kapsamında ihaleye çıkarılırken bu koşulları kabul eden işletmecinin kefil bulma zorunluluğunun olduğu da kaydedilmiştir. Konya atlı tramvayının 1909 yılı itibariyle yukarıda verilen maddeler kapsamında işletmeye verildiği bilinmektedir.<sup>59</sup> İşletmeye verilen atlı tramvayın 1909'dan 1914 yılına kadar ki serüveni diğer başlığımızın konusudur.

### **Konya Atlı Tramvayının Ulaşım Hizmetleri ve Kentsel Mekâna Etkisi (1909 – 1914)**

Bu başlık altında tramvayın ulaşım hizmetlerine ve kentsel mekâna etkisi üzerine değinmeden önce tramvayın Konya'da ortaya çıkmasında etkili olan Konya'ya özgü birtakım faktörler üzerinde durmak istiyoruz. Bu faktörler kent merkezinin düz bir araziye sahip olması, yüz ölçümü, kentin nüfusu ve ticari potansiyeli olarak sıralanabilir. Konya, 19. yüzyılın sonunda olduğu gibi 20. yüzyılın başında da Osmanlı İmparatorluğu'nun Anadolu coğrafyasındaki en büyük vilayeti konumundaydı. 1899 yılında Konya Vilayeti, kuzey ve kuzeydoğu yönünden Ankara Vilayeti, kuzeybatı yönünden Hüdavendigâr Vilayeti, batıdan Aydın Vilayeti, doğudan Adana Vilayeti, Adana Vilayetine bağlı İçel Sancağı ve Akdeniz ile çevriliydi. Bu dönemde Konya'nın yüz ölçümü 102.000 km<sup>2</sup> yi bulmaktaydı.<sup>60</sup> Konya Vilayetinin 20. yüzyılın başındaki nüfusu da artış eğilimi göstermekteydi. Yine Konya merkez kazası nüfusunun da 20. yüzyılın başında artış eğiliminde olduğu görülmektedir. Konya merkez kazasının nüfusunun artış eğiliminde olduğu Rumi 1322 tarihli [M.1906/07] Konya vilayet salnamesinden tespit etmek mümkündür. Bu yıllarda vilayetin toplam nüfusu 608.902'si erkek, 628.568'i kadın olmak üzere 1.237.470'tir. Konya merkez kazasının nüfusu ise aynı kaynakta 26.023'ü erkek, 26.141'i kadın olmak üzere toplam 52.164 olarak kaydedilmiştir. İlgili yıllarda Konya'ya bağlı nahiyelerin nüfusları da ayrıntılı bir şekilde analiz edildiğinde Konya merkez kazası ile nahiyelerinin toplam nüfusunun 136.243 olduğu anlaşılmaktadır.<sup>61</sup>

Konya merkez kazasının nüfusuyla birlikte kentin 1896'dan itibaren gelişen ticari potansiyeli de atlı tramvayın ortaya çıkış sürecini hızlandırmıştır. Kentin ticari potansiyelinin gelişmesinde özellikle 1896'dan sonra İstanbul'a sevk edilen tahılın önemli bir rolü vardır. Demiryolları ile birlikte 19. yüzyılın son yıllarından itibaren Konya buğdayı İstanbul piyasasına gönderilmiş ve başkent İstanbul'un tahıl ihtiyacı kısmen Konya tarafından karşılanmaya başlanmıştır. Anadolu demiryolu hattı, Konya platosuna rayları uzattıkça tahılın İstanbul'a taşınması kolaylaşmış ve Konya tahılı daha uygun fiyatlara alıcı bularak İstanbul piyasasının aranan bir ürünü olmuştur.<sup>62</sup> Bununla birlikte demiryollarının zamanla uygun hale gelen navlun oranları sayesinde Konya ve Anadolu'dan ihraç edilen yerli unlar Marsilya, Odessa ve Varna gibi diğer yabancı unlar karşısında %20'lere varan bir fiyat avantajı elde etmiş, bu durum da hem Konya hem de Anadolu menşeli yerli unların sürümünü kolaylaştırmıştır. Konya tahılının, 1896 – 1906 yılları arasındaki 10 yıllık dönemde demiryoluyla nakledilme oranı sürekli olmasa da artış eğilimindeydi. Bu konuda yıl bazında tahıl sevkiyatı ile ilgili aşağıda verilen bilgiler bu görüşümüzü desteklemektedir. Örnek olarak; 1904 yılında Konya'dan yapılan toplam tahıl ihracatı 10.08 milyon İstanbul kilesi olarak gerçekleşirken demiryolu ile İstanbul'a 2.0 milyon İstanbul kilesi tahıl ihraç edilmiştir. 1904 yılında toplam tahıl ihracatının yaklaşık %36'sı demiryolu ile yapılmıştır. 1906 yılına ait istatistikler de benzer eğilimler göstermektedir. 1906 yılında Konya'dan yapılan toplam tahıl ihracatı 6.4 milyon İstanbul kilesi iken bu miktarın 2.7 milyon kilesi demiryoluyla İstanbul'a nakledilmiştir. 1906 yılındaki oranlar dikkate alındığında toplam tahıl ihracatının %41.6 gibi önemli bir

<sup>59</sup> Meşrik-i İrfan, S. 45, 10 Ağustos 1325, s. 3; Atalay, 2011, s. 115 – 116.

<sup>60</sup> Konya Vilâyet Salnamesi, H. 1317, s. 40.

<sup>61</sup> Konya Vilâyet Salnamesi, R. 1322, s. 68.

<sup>62</sup> Yılmaz, 2018, s. 27.

yüzdesinin demiryoluyla sevk edildiği anlaşılmaktadır.<sup>63</sup> Verilen rakamlardan da anlaşılacağı üzere Konya'nın 19. yüzyılın sonundan itibaren gelişen tarımsal üretimi ve aynı zamanda bu üretimin başta İstanbul olmak üzere dışarıya ihraç edilmesi ve daha önce kullanılan at arabalarının gelişen ticari potansiyel karşısında yetersiz kalması ve bunların ticari emtia taşımacılığında oldukça pahalı olması Konya merkez kazasında ulaşım sistemlerinin görece daha modern ve kullanışlı olmasını zorunlu hale getirmiştir.<sup>64</sup>

Bu noktada atlı tramvay hattı ile ilgili çalışmaların başladığı yıllarda hem Konya'nın ticari potansiyeli hem de nüfusu – ilgili dönemde Konya merkez kaza nüfusu 50.000'in üzerindeydi – atlı tramvay çalışmalarının başlamasına ve bu çalışmaların yürütülmesine ivme kazandırmıştır. 50 binin üzerinde bir nüfusu barındıran bir kent merkezinin kent içi ulaşım sisteminde değişikliğe gitmesi ve tramvay gibi daha gelişmiş araçları kullanması beklenen bir uygulamadır. 1909 yılı itibarıyla 8'i yolcu vagonu 10'u yük vagonu olmak üzere kent içi ulaşım ile ticari eşya ve zahire taşımacılığına başlayan atlı tramvayda yolcu taşımacılığı için iki farklı tipte vagon kullanılmaktaydı. Yolcu taşımacılığı yapılan vagonlardan 4'ü yazlık olup üstü açıkken 4'ü ise kış mevsiminde kullanılmaktaydı ve bunlar üstü kapalı olacak şekilde tasarlanmışlardı. Konya ve genel olarak Osmanlı coğrafyasında kullanılan diğer tramvaylarda yazlık ve kışlık vagonlar fark etmeksizin haremlik ve selamlık uygulaması söz konusuydu; yolcu vagonlarında bulunan bir perde ile erkek ve kadın yolcular birbirinden ayrılıyordu. Bu noktada tramvay gibi modern bir taşıta geleneksel kültürün yansıtıldığı söylenebilir. Ayrıca mekânsal ayrılma, ayrışma ile kültürün ön plana çıkarılması Osmanlı'nın yabancı mal ve icatları kendisine mâl etmesinin de bir yoluydu. Moda gibi ulaşım araç ve teknolojileri de özellikle Avrupa'dan ithal edilmekle birlikte bu araç ve teknolojiler transfer edilirken Osmanlı kültürünü yansıtacak şekilde dönüşüm geçirip bu şekilde Osmanlı toplumunun hizmetine sunulmaktaydı.<sup>65</sup> Konya atlı tramvayında günümüzde olduğu gibi sıralı koltuklar değil peykeler [tahta sedir] bulunmaktaydı. Yolcular, bu peykelerde karşılıklı olarak oturmaktaydılar. Yine atlı tramvayda personel olarak iki kişinin çalıştığı bilinmektedir. Bunlardan biri tramvay sürücüsü olan seymenler diğeri de biletçiydi. Seymenler, tramvayı çeken atları sürer ve duraklarda dururken biletçi de tramvaya binen yolculardan para alıp onlara biletlerini verirdi. Bilet fiyatlarının 1910'lu yıllarda görece daha düşük olduğu ancak daha sonraları 1920'li yıllarda fiyatların 6 kuruşa kadar ulaştığı kaydedilmiştir.<sup>66</sup>

Atlı tramvayın Konya'da inşa edilmesini hızlandıran kente özgü sebepler ile tramvayın teknik özellikleri hakkında bilgi verdikten sonra atlı tramvayın I. Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde nasıl işletildiği ve Konya kent içi ulaşımına nasıl etkide bulunduğu üzerinde durabiliriz. Bu noktada özellikle 1910'lu yıllarda Konya'yı seyahat eden seyyahların anıları değerli bilgiler vermektedir. Bu seyyahlardan biri Temmuz 1913'te Konya'yı ziyaret eden Macar seyyah Horvath'tır. Horvath, ziyareti esnasında Konya sokaklarının gaz lambalarıyla aydınlatıldığından dem vurarak Konya caddelerinde atlı tramvayın işlediğini ve kentin önemli bir dönüşüm geçirdiğini belirtmektedir.<sup>67</sup> Horvath'ın 20. yüzyılın ilk on yılında Konya'nın önemli bir değişim geçirdiğine dair görüşü dönemin süreli yayınları tarafından da onaylanmaktadır. Bu dönemde Konya sokakları gaz lambalarıyla aydınlatılırken kentin güvenliğini sağlamaya yönelik çabalar da önem kazanmış ve atlı tramvay toplu ulaşım kültürü oluşturmaya başlamıştır.<sup>68</sup> Her ne kadar Konya'nın bu dönemde bazı alt yapı sorunları yaşadığı gözlemlense de Konya Belediyesi'nin özellikle 1910'lu yıllardan itibaren kentsel bir mekân yaratmaya çalıştığı ve bunun için başta belediye olmak üzere vilayet kurumlarının hem kent içi ulaşımı hem de yol ve aydınlatma gibi alt yapısal sorunları tamamlamaya çalıştığı görülmektedir.<sup>69</sup>

Konya merkezinin yukarıda ifade edilen 1910'lu yıllardaki gelişimine paralel olarak atlı tramvay hattında da birtakım yenilikler yapılması gündeme gelmiştir. 1913 yılında atlı tramvay hattında yenileme çalışmaları için Avrupa'dan gerekli alet ve edevatın ithal edildiği anlaşılmaktadır. Avrupa'dan getirilen ray ve demir aksamı için devletten gümrük resmi muafiyetinin istenmesi ilgili dönemde devlet kurumları

<sup>63</sup> Yılmaz, 2018, s. 27 – 28.

<sup>64</sup> Yılmaz, 2018, s. 27 – 28; Biren, 1993, c. I, s. 220 vd.

<sup>65</sup> Brummett, 2003, s. 472 – 473; Atalay, 2011, s. 116; Odabaşı, 1998, s. 148.

<sup>66</sup> Yeni Meram, S. 1347, 13 Mayıs 1954, s. 2; Atalay, 2011, s. 116; Odabaşı, 1998, s. 148.

<sup>67</sup> Horvath, 1997, s. 10 – 12.

<sup>68</sup> Anadolu, S. 10, 28 Eylül 1324, s. 2; Yeni Meram, S. 1347, 13 Mayıs 1954, s. 2.

<sup>69</sup> Anadolu, S. 38, 27 Kanun-u Sani 1324, s. 3; Anadolu, S. 40, 18 Kanun-u Sani 1324, s. 4.

arasında çeşitli sorunlara sebep olmuştur.<sup>70</sup> Atlı tramvay hattı ile ilgili yenileme çalışmalarının olduğu dönemde ayrıca tramvay hattının uzatılması da gündeme gelmiştir. İlgili yazışmalarda tramvay hattı için Avrupa'dan ithal edilen ray ve teferruatının Konya Belediyesi'ne ait atlı tramvaya ait olduğu ancak tramvay hattının merkez kazanın nerelerine uzatılacağına dair bir harita olmadığı gibi bu konuda bilgi de verilmediği kaydedilmiş ve bu konuda vilayetten bilgi istenmiştir.<sup>71</sup> Atlı tramvay hattının uzatılmasının gündeme geldiği dönemde Konya Belediyesi hem yolcu taşımacılığı hem de ticari emtia ve zahire taşımacılığı için kullanılan hattı Konya Aziziye Camisi'nin bulunduğu yerde birbirine bağlamak istemiş ve bu şekilde Konya'daki tramvay hatları arasında bir ring hattı oluşturulmak istenmiştir. Bu noktada bu iki güzergâhlı hatların Aziziye Camisi önünde bir makasla birbirine bağlanarak daha işlevsel ve verimli hale getirilmek istendiği söylenebilir.<sup>72</sup>

Konya atlı tramvay hattının uzatılma kararı alınmış olmakla birlikte I. Dünya Savaşı'nın ayak seslerinin duyulduğu 1914 yılında Konya Belediyesi'nin hattı uzatmasının çok da mümkün olmadığı görülmektedir. Belediye her ne kadar Almanya'dan 10 adet yük vagonu ithal etmiş ve bunlar için önceden Maliye Nezareti'ne ödenen 4.705 kuruş Konya Belediyesi'ne iade edilmişse de tramvay hattının uzatılması mümkün olamamıştır.<sup>73</sup> Tramvay hattı uzatma çalışmalarının kesintiye uğradığı 1914 yılında - Mayıs ayı ortaları - Konya'yı ziyaret eden Fransız yazar André Gide, Journal 1889 – 1939 adlı eserinin Türkiye Gezisi [La Marche Turque] bölümünde Konya atlı tramvayı ve kentle ilgili ilginç tespit ve gözlemlerde bulunmuştur. Konya'ya Eskişehir üzerinden - trenle önce Afyon'a ve oradan da Akşehir'e - gelen Gide, Konya istasyonuna yakın bir otelde [Bağdat Oteli] kaldığını ve istasyonun 1914 yılında bile şehre uzak olduğunu belirtmiştir. Gide, ayrıca küçük bir [atlı] tramvayın yolcuları kasvetli bir istasyondan alıp şehir merkezine götürdüğünü ve demiryollarının Konya'ya çok da geç olmayan bir tarihte geldiğini ifade etmiş ve bu noktada demiryollarının Konya için önemine değinmiştir.<sup>74</sup>

André Gide'nin üzerinde durduğu demiryolları ve atlı tramvayın, Konya'nın 20. yüzyılın ilk on yıllarındaki kentsel mekân ve dokusu üzerinde de etkisi olmuştur. Atlı tramvayın inşa edilip işletilmesi ile Konya ticari mekânları ile kentsel alanı istasyon çevresine doğru kaymaya başlamış ve demiryolları ile tramvay hattı kentin bu bölgesine hem mimari hem de ticari bir canlılık getirmiştir. Bu hafif raylı sistem hükümet konağından istasyona doğru 1909 yılından itibaren işletilmeye başlayınca Mimar Muzaffer Caddesi olarak bilinen cadde ile İstasyon Caddesi'nin yol boylarına modern konaklar ve yeni dükkânlar inşa edilmeye başlanmıştır. Bu dönemde Yusuf Şar gibi Konya'nın önemli simalarının konakları istasyon çevresinde kümelenmeye başlamış ve demiryolları ile tramvay hattı kendisiyle beraber yeni yaşam alanları getirmiştir. Bu yeni yaşam alanlarında mimari olarak genellikle iki katlı ve balkonlu konaklar inşa edilmiştir. Bu tip konaklara o döneme kadar Konya merkezinde tesadüf edilmezken bundan sonra bu tür yapıları görmek mümkün hale gelmiştir. Yine bu bölgenin ışıklandırılması, yol yapım çalışmaları ile temizliğine kentin diğer bölgelere nazaran ayrı bir önem ve ehemmiyet gösterilmiştir.<sup>75</sup>

Konya atlı tramvayının kentsel mekânın dönüşümü noktasında önemi yadsınamamakla birlikte tramvayın 1909 yılında işletmeye açılması Konya kent merkezinde birtakım trafik sorunlarını da gündeme getirmiştir. Bu sorunların başında - Konya yerel gazetelerinde mizah konusu olan - tramvayın oldukça yavaş hareket ediyor olması geliyordu. Tramvay ağır ağır işleyip sık sık durakladığı için özellikle yolcu taşımacılığı yapan güzergâhta istasyona gitmek bazen saatler alabiliyordu. Yine tramvay hattı üzerinde birtakım dönemeç ve dolambaçlı sokak ve araların bulunması tramvayın geliş – gidişinde ciddi bir zaman kaybına sebep olmaktaydı. Tramvayın hareket etmesi sorun olduğunda tramvay içindeki yolcuların, tramvayı itmeye ve binbir zorlukla yola sokmaya çalıştıkları da kaydedilmiştir. Bununla beraber, tramvayın hareket saatleri de öngörüleliyordu, yolcuların bazen duraklarda uzun saatler beklediği de oluyordu.<sup>76</sup> Tramvayın ortaya çıkardığı bir diğer trafik sorunu ise kazalardı. Tramvayın

<sup>70</sup> BCA. 230. 0-0-0/138.07.05, M. 25/03/1914, lef 10 – 12.

<sup>71</sup> BCA. 230. 0-0-0/138.07.05, M. 25/03/1914, lef 10.

<sup>72</sup> BCA. 230. 0-0-0/138.07.05, M. 25/03/1914, lef 10 – 12; Atalay, 2011, s. 117.

<sup>73</sup> BCA. 230. 0-0-0/138.07.05, M. 25/03/1914, lef 11 – 16.

<sup>74</sup> Gide, 1948, s. 410 – 411.

<sup>75</sup> Anadolu, S.17, 26 Teşrin-i Evvel 1324, s. 4; Anadolu, S.38, 27 Kanun-u Sani 1324, s. 3; Yılmaz, 2015, s. 105; Karpuz, 1998, s. 24 – 25; 87; 93; 95; 134 – 135.

<sup>76</sup> Yeni Meram, S. 1347, 13 Mayıs 1954, s. 2.

fren tertibatı söz konusu olmadığı için güzergâh üzerinde sık sık kazalar meydana gelmekte ve bu kazalar yüzünden de birçok kişi sakat kalmaktaydı.<sup>77</sup>

Konya'nın hem kent içi yolcu hem de ticari emtianın taşınmasına önemli bir katkısı olan atlı tramvay, Konya'nın kentsel mekânlarını yeniden düzenleyip mimari ve kültürel yeniliklere sebep olurken I. Dünya Savaşı sonrası dönemde ve Milli Mücadele yıllarında özellikle yük taşımacılığı yapan kısmının atıl halde olduğu kayıtlardan anlaşılmaktadır. 1922 yılında atlı tramvay, Selanikli bir tüccar olan Mithat Bey tarafından işletilirken tramvayın bu yıllarda pek de sağlıklı bir şekilde hizmet veremediği anlaşılmaktadır. Cumhuriyetin ilanıyla birlikte Konya Belediye Başkanı olan Kazım Gürel 1924 yılında atlı tramvayı uygulamadan kaldırarak yerine Konya Şoförler Odası'nın öncülüğünde kurulan şirkete *Delahi* marka otobüsler aldirarak Konak – İstasyon arasında yolcu taşıtmaya başlamıştır.<sup>78</sup>

### Sonuç

Alman sermayesinin öncülük ettiği Anadolu demiryolu hattının 1896 yılında Konya'ya ulaşması kent merkezinde ve mülhakatında bir dizi önemli gelişmelere sebep olmuştur. Bu önemli gelişmeler arasında tarımsal üretim ile zirai makine kullanımının artış göstermiş olması önemli olmakla birlikte bu gelişmelerin doğal bir sonucu olarak tarımsal ürün ihracatı da önem kazanmıştır. 20. yüzyılın başında Konya'nın tarımsal ürün ihracatının artış göstermesi ile paralel olarak nüfusunun da artış gösterdiği gözlemlenmektedir. Kentin hem üretim hacminin artması hem de nüfus artışı geleneksel ulaşım sistemlerinde değişikliğe gidilmesini zorunlu kılmıştır. Bu noktada, ticari emtianın Konya istasyonundan kent merkezine veya kent merkezinden istasyona taşınması daha önceki zaman dilimlerinde at arabalarıyla yapılmaktayken kentin ticari potansiyelinin artışından dolayı yeni bir ulaşım aracı olan atlı tramvay kullanılmaya başlanmıştır. Ticari emtia için söz konusu olan durum yolcu taşımacılığı için de gündeme gelmiş ve o zamana değin kullanılan tek atlı yaylı arabalar yerine genellikle iki atın çektiği atlı tramvay kullanılmaya başlanmıştır. Atlı tramvayın hem yolcu hem de ticari emtia ve zahire naklinde kullanılmasında Konya Belediyesi'nin önemli etkisi olmuştur. Belediye, kentin gelişiminin farkında olarak kent içi ulaşımı modernleştirmeye ve tramvay gibi modern bir aracı uygulamaya sokarken karşılaştığı sorunları da hem yerel düzeyde hem de imparatorluğun idari bürokrasisi içerisinde çözüme kavuşturma çabası içinde olmuştur. Konya Belediyesi'nin bu gayretleri yerelde mali gücü elinde bulunan kişiler tarafından da desteklenmiş ve atlı tramvay 1909 yılı itibariyle işletmeye açılmıştır. İşletmeye açılan ve yolcu taşımacılığı yapan hat hükümet konağı ile istasyon arasında çalışırken ticari eşya naklini mahsus olan hat da Konya Buğday Pazarı ile istasyon arasında hizmet vermekteydi. Tramvay hattının inşası ve sonrasında işletilmesi Konya'da toplu ulaşım kültürünü geliştirmiş aynı zamanda kentsel mekânların yeniden organize edilmesi üzerinde de etkili olmuştur. Atlı tramvay güzergâhının istasyon merkezli olması Konya'nın hem çarşı, pazar gibi ticari mekânlarının hem de yeni mimari özellikler gösteren evlerin İstasyon Caddesi'ne diğer bir ifadeyle kentin batısına doğru yapılmasını getirmiştir. Bu dönemde iki güzergâhlı tramvay hattı ile beraber Konya'nın 1910'lu yıllardan itibaren alt yapı sorunlarını da çözme uğraşı içinde olduğu ve kent cadde ile sokaklarının aydınlatılması, temizlenmesi gibi modern kentlere özgü birtakım uygulamaların başlatıldığı anlaşılmaktadır.

Nihai olarak, atlı tramvayın demiryolları ile birlikte özellikle 20. yüzyılın ilk yıllarında kentin mekânsal olarak bütünleşmesine katkı sağladığı bununla beraber tramvayın işletilmesinin de Konya'da o güne kadar çok da tecrübe edilmeyen raylı ulaşım sisteminin uygulanmasını mümkün kıldığı söylenebilir. İmparatorluğun Anadolu coğrafyasındaki önemli kentlerinden biri olan Konya'da 1920'li yıllara kadar aktif bir şekilde kullanılan atlı tramvay daha sonraları yerini otobüslere bırakarak birçok Konyalı için fotoğraflarla anılan hoş bir anı olmuştur.

<sup>77</sup> Odabaşı, 1998, s. 148.

<sup>78</sup> Yeni Meram, S. 1347, 13 Mayıs 1954, s. 2; Dr. Nazmi, 2009, s. 21; Atalay, 2011, s. 124 – 125.

## **Kaynakça**

### **I - Arşiv Kaynakları**

#### **A. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi [BOA].**

BOA. ŞD. 2855/20, H. 29/11/1286.

BOA. Y.PRK. TNF.4/43, H. 26/11/1313.

BOA. İ. İMT. 5/13, H.17/09/1324.

#### **B. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi [BCA].**

BCA. 230. 0-0-0/138.07.02, M. 4/11/1906.

BCA. 230. 0-0-0/138.07.03, M. 24/03/1907.

BCA. 230. 0-0-0/138.07.05, M. 25/03/1914.

### **II. Gazete ve Salnameler**

#### **A. Gazeteler**

Anadolu, Sayı: 5, 6 Eylül 1324.

Anadolu, Sayı: 6, 13 Eylül 1324.

Anadolu, Sayı: 7, 17 Eylül 1324.

Anadolu, Sayı: 10, 28 Eylül 1324.

Anadolu, Sayı: 17, 26 Teşrin-i Evvel 1324.

Anadolu, Sayı: 31, 15 Kanun-u Evvel 1324.

Anadolu, Sayı: 38, 27 Kanun-u Sani 1324.

Anadolu, Sayı: 40, 18 Kanun-u Sani 1324.

Anadolu, Sayı: 46, 6 Şubat 1324.

Anadolu, Sayı: 47, 10 Şubat 1324.

Hakem, Sayı: 39, 8 Ağustos 1325.

Meşrik-i İrfan, Sayı: 25, 31 Mayıs 1325.

Meşrik-i İrfan, Sayı: 45, 10 Ağustos 1325.

Ruzname-i Ceride-i Havadis, Sayı: 341, 23 Ramazan 1282.

Yeni Meram, Sayı: 1347, 13 Mayıs 1954.

#### **B. Salnameler**

Konya Vilayet Salnamesi, Hicri 1317, defa 28, Konya: Vilayet Matbaası.

Konya Vilâyet Salnamesi, Rumi 1322, defa 29, Konya: Vilayet Matbaası.

### **III. İkincil Kaynaklar**

- Albayrak, M. (1995). “Osmanlı – Alman İlişkilerinin Gelişimi ve Bağdat Demiryolu’nun Yapımı”, OTAM, 6 (6), s. 1 – 38.
- Akyıldız, A. (1992). “Demiryolları ve Değişme (Batı Anadolu örneği)”, Yeni Toplum, (1), s. 114 – 121.
- Akyıldız, A. (1995). Osmanlı Anadolusunda İlk Demiryolu: İzmir – Aydın Hattı (1856 – 1866). E. İhsanoğlu ve M. Kaçar (Ed.), Çağın Yakalayan Osmanlı! Osmanlı Devleti’nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri, içinde (s. 249 – 270). İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA).
- Atalay, A. (2011). Meşrutiyetten Cumhuriyete Konya’da Kurulan Milli Şirketler ve Milli Bankalar. Konya: Çizgi.
- Atalay, A. (2018). Osmanlı’nın Son Döneminde Yap – İşlet Devret Modelinde Kurularak Faaliyette Bulunan Konyalı Şirketler. Abdulkadir Buluş, Caner Arabacı, Şerife Özkan Nesimioğlu, (Ed.), Konya Kitabı XVI, Konya Ticaret Tarihi (1. baskı) içinde (s. 79 – 158). Konya: Konya Ticaret Odası.
- Biren, M. T. (1993). “Bir Devlet Adamının” Mehmet Tevfik Bey’in (Biren) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları. F. R. Hürmen (Yay. Haz). Cilt. 1, İstanbul: Arma.
- Brummett, P. (2003). İkinci Meşrutiyet Basınında İmge ve Emperyalizm 1908 – 1911. A. Anadol, (Çev.). İstanbul: İletişim.
- Çolak, M. (2003). “XX. Yüzyıl Başlarında İstanbul’da Trafik ve Tramvay”, Osmanlı Araştırmaları, (22), s. 177 – 189.
- Dr. Nazmi. (2009). Türkiye’nin Sıhhi-i İctimâi Coğrafyası Konya Vilayeti. M. Karayaman, (Yay. Haz.). Konya: Çizgi.
- Earle, E. M. (1924). Turkey, The Great Powers and The Bagdad Railway (2nd edition). New York: The Macmillan.
- Engin, V. (1993). Rumeli Demiryolları. İstanbul: Eren.
- Engin, V. (2011). İstanbul’un Atlı ve Elektrikli Tramvayları. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası.
- Gide, A. (1948). Journal 1889 – 1939. Paris: Gallimard, Bibliotheque de la Pleiade.
- Horvath, B. (1997). Anadolu 1913 (2. baskı). T. Demirkan, (Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı.
- Issawi, C. (1980). The Economic History of Turkey 1800 – 1914. Chicago: The University of Chicago.
- Karkar, Y. N. (1972). Railway Development in the Ottoman Empire 1856 – 1914. New York: Vantage Press.
- Karpuz, H. (1998). Fotoğraflarla Geçmişte Konya (3.baskı). İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi.
- Kayseriilioğlu, R. Sertaç. (2003). Dersaadet’ten İstanbul’a Tramvay. Cilt 1, (2. baskı). İstanbul: İ.E.T.T. Genel Müdürlüğü.
- Odabaşı, A. Sefa (1998). 20. Yüzyıl Başlarında Konya’nın Görünümü. Konya: Konya İl Kültür Müdürlüğü.
- Ortaylı, İ. (2006). Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman Nüfuzu (9. baskı). İstanbul: Alkım.
- Önsoy, R. (1982). Türk – Alman iktisadi münasebetleri (1871 – 1914) İstanbul: Enderun.
- Özcan, T. (2008). Meşrutiyet Dönemi Konya Basınına Bir Örnek Meşrik-i İrfan Gazetesi (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Selçuk Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Özyüksel, M. (1988). Osmanlı – Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları İstanbul: Arba.



Özyüksel, M. (2013). Osmanlı İmparatorluğu'nda Nüfuz Mücadelesi Anadolu ve Bağdat Demiryolları. İstanbul: Türkiye İş Bankası.

Rathmann, L. (1982). *Berlin – Bağdat Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi*. R. Zarakolu (Yay. Haz). İstanbul: Belge.

Quataert, D. (1985). “19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Demiryolları”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt, 6, s. 1630 – 1635.

Yılmaz, E. (2015). II. Abdülhamit Döneminde Konya ve Kentin Yapısal Değişimi (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Anadolu Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.

Yılmaz, E. (2018). Anadolu Demiryolları'nın Konya Ekonomik ve Sosyo – Kültürel Yapısına Etkileri Üzerine Bir Değerlendirme. Abdülkadir Buluş, Caner Arabacı ve Şerife Özkan Nesimioğlu, (Ed.), *Yeni İpek Yolu Dergisi Özel Sayısı Konya Kitabı XVI (Konya Ticaret Tarihi)*, içinde Cilt 2, (s. 19 – 36). Konya: KTO Karatay Üniversitesi.

## Ekler

### 1- 20. Yüzyılın Başında Konya Panoraması



Karpuz, 1998, s. 26.

## 2- Konya Tren İstasyonu



Karpuz, 1998, s. 159.

## 3 – Konya İstasyonu ve Çevresi



Özyüksel, 2013, s. 90.

**4 – Konya Buğday Pazarı**



Karpuz, 1998, s. 100.

**5 – İstasyon Caddesi'nin Başı**



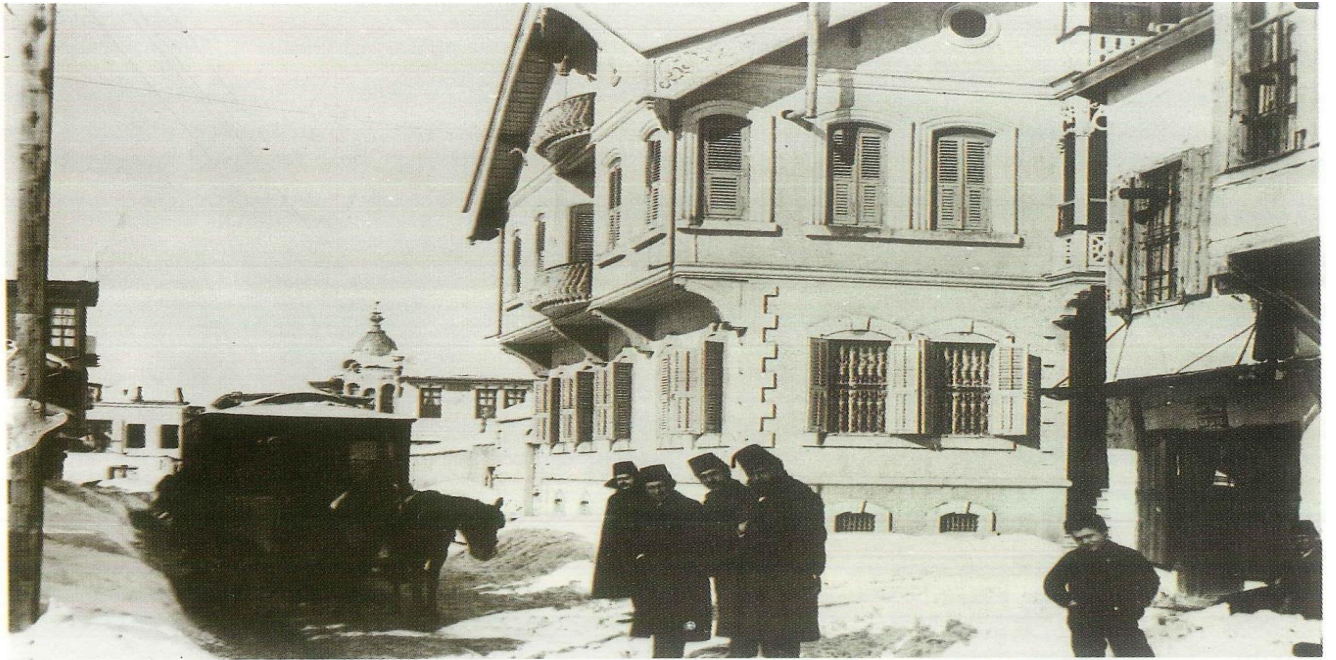
Karpuz, 1998, s. 134.

**6 – Kış Mevsiminde İstasyon Caddesi ve Atlı Tramvay**



Karpuz, 1998, s. 135.

**7- Atlı Tramvay [Araboğlu Makası'nda]**



Karpuz, 1998, s. 93

## Bir Osmanlı Hekimi Besim Ömer ve Çocuk Beslenmesi

### *An Ottoman Physician Besim Omer And Child Nutrition*

**Gül Hanım GÖKTAŞ CENGİZ**

Süleyman Demirel Üniversitesi, Tarih Bölümü, hanimgoktas@sdu.edu.tr  
ORCID Numarası/ORCID Numbers: 0000-0001-5647-7818

#### Özet

19. yüzyılda yetişen dönemin modern hekimlerini temsil eden Besim Ömer, aslında bir kadın doğum uzmanı olarak tanınsa da uzman çocuk hekimi, halka tıbbi ve sıhhi durumları öğreten ebe eğitmeni, hastabakıcı ve aşıcılara ders veren bir hocaydı. İlk olarak II. Abdülhamid (1876-1909) döneminde Avrupa'ya giden daha sonra defalarca burada Osmanlı Devleti'ni temsil eden Besim Ömer, edinmiş olduğu çoğu tecrübeyi ülkesine kazandırmaya çalışmıştır. Bizzat yaşadığı deneyimleri, beraber çalıştığı ve ders aldığı hekimlerin tavsiyelerini, Osmanlı halkının faydalanabilmesi için sade bir dille yazdığı eserleri ile ölümsüz hâle getirmiştir.

Çalışmada, 19. yüzyılın sonlarında Hekim Besim Ömer'in anne ve çocuk sağlığı hakkında ele almış olduğu eserler ile ilk tıp yıllığı olan Nevsâl-i Âfiyet kullanılmıştır. Söz konusu eserlerde Besim Ömer, sağlıklı bir bireyin beslenme ve büyütülme aşamalarını Avrupa'da öğrendiği ve tecrübe ettiği yönleriyle vermiştir. Bu açıdan pek çok konu günümüzdekilerle benzerdir. Mesela ilk 6 ay bir yenidoğanın süt ile mümkünse anne sütü ile beslenmesine yapılan vurgu ve çaba bu konuda başı çeker. Emzirmeye teşvik için çaba sarf edilmesi, gerekirse mükâfatlar verilmesi, 2 yaş ve sonrasında kadar düzenli ve sağlıklı beslenmeye verilen önem günümüzdeki gibi şüphesiz daha sağlıklı bir Osmanlı nesli için gereklidir. Bu konuda yanlış beslenmeden kaynaklı Avrupa'daki çocuk ölümlerine dikkati çeken Ömer, Osmanlı Devleti'nde söz konusu vakaların artmaması için kadınlara konu ile ilgili eğitim verilmesi gerektiğini belirtmiştir. Çünkü tıpkı Avrupa'daki gibi Osmanlı Devleti'nde de nüfus artışı ve politikası üzerinde önemle durulan konulardandır.

**Anahtar Kelimeler:** çocuk, hekim, Osmanlı, beslenme

#### Abstract

Representing the modern physicians of the 19th century, Besim Ömer, although known as an obstetrician, was a specialist pediatrician, midwife trainer who taught the public about medical and sanitary conditions, a teacher who gave lessons to nurses and vaccinators. Besim Ömer, who first went to Europe during the reign of Abdülhamid II (1876-1909), then represented the Ottoman Empire many times here, tried to bring most of the experience he had gained to his country. He immortalized the experiences he lived, the advice of the physicians he worked with and took lessons, with his works written in a plain language so that the Ottoman people could benefit.

In the study, the works of Physician Besim Ömer about maternal and child health in the late 19th century and the first medical yearbook, Nevsâl-i Âfiyet in four volumes, were used. In these works, Besim Omer gave the stages of nutrition and growth of a healthy individual in the aspects he learned and experienced in Europe. In this respect, many subjects are similar to those of today. For example, the emphasis and effort placed on feeding a newborn with milk and breast milk if possible in the first 6 months leads in this regard. Efforts to encourage breastfeeding, giving rewards if necessary, and the importance given to regular and healthy nutrition until the age of 2 and beyond were undoubtedly necessary for a healthier Ottoman generation, as it is today. Drawing attention to the child deaths in Europe caused by malnutrition on this issue, Ömer stated that women should be given training on the subject so that the said cases would not increase in the Ottoman Empire. Because just like in Europe, population growth and policy are important issues in the Ottoman Empire.

**Keywords:** child, physician, Ottoman, nutrition

Osmanlı Devleti'nde "tegaddi" olarak ifade edilen beslenme kavramı, bütün canlıların yaşaması için önemli bir unsurdur. "Hayat tegaddi ile kaimdir." şeklinde özetlenen mesele günümüzdeki "Can boğazdan gelir." atasözünün karşılığıdır. Kendisini güzel beslemesi gereken insanoğlunun vücudu madenî, hayvanî ve bitkisel gıdalar olmak üzere üç grup kaynaklıdır.<sup>1</sup> Osmanlı Devleti'nin kadın ve çocuk sağlığı ile ilgilenen ilk ihtisas hekimlerinden Besim Ömer de çocuk beslenmesinde söz konusu gıdaları temel almıştır. Bir çocuğun gelişiminin doğumu ile başlayıp 19-25 yaşlarına kadar sürdüğünü ifade eden Ömer, sağlıklı bir büyümede ikamet ve yaşam şartları kadar beslenmenin çok önemli olduğunu altını çizmiştir.<sup>2</sup>

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde modernleşme ile birlikte her alanda yaşanan değişim yüzyılın sonlarına doğru çocuk yaşamında kendini iyiden iyiye hissettirmiştir. Osmanlı Devleti özellikle II. Abdülhamid döneminde kadın ve çocuk sağlığı alanında yeni bir yola girmiş,<sup>3</sup> söz konusu alanda başı çeken isimlerden birisi de Hekim Besim Ömer olmuştur.<sup>4</sup> Bu alanda yurt dışı eğitimi alan, gelişmeleri yakından takip eden, kendinden sonraki hekimlere yol gösteren Besim Ömer, pek çok kitap ve makale kaleme almıştır. Refik Halid, Besim Ömer'den "heykeli dikilecek adamdır." şeklinde övgüyle bahsetmiş, II. Abdülhamid döneminde "doğum işlerine erkek hekimin karışması ve çocuk hastalıkları için mütehassıs ilk doktorun işe başlaması Hamit zamanına rastlar." ifadeleriyle de onun hakkındaki görüşlerini dile getirmiştir.<sup>5</sup> Bir başka dönem yazarı Yahya Kemal, anılarında Besim Ömer'in II. Abdülhamid döneminin meşhur hekimi olduğunu "Hem mütehassıs hem de Mîrliva olarak parlak bir adamdı; zengindi. O devrin en revnaklı bir şahsiyeti idi. Bir taraftan rütbe ve nişanlara müstağraklı. Doktor, şâir, âlim, hukukçu, birçok güzîdelerden mürekkep bir zümrenin dâiresinde mümtâz olarak yaşardı." sözleriyle ifade etmiştir.<sup>6</sup>

Hekim Besim Ömer, kadın ve çocuk hastalıkları, doğum, ebelik, çocuk beslenmesi ve bakımı, çocuk sağlığı, hastabakıcılık, kamu sağlığı gibi pek çok alanda Avrupa'daki gelişmelerin ardından ülkede uygulanış şeklini yazmış olduğu eserlerde dile getirmiştir. Öyle ki hem eğitimi hem de çalışmalarını dolayısıyla Avrupa'da uzun süre bulunan Ömer, sergilerde gördüklerini ya da bizzat tecrübe ettiklerini, hekim arkadaşları ya da hocalarından öğrendiklerini kitaplarına aktarmıştır. Anlattıkları hemen hemen günümüzdeki hekimlerin bebek beslenmesine dair tavsiyeleriyle aynıdır. Çalışmada da çoğundan faydalanılan bizzat Besim Ömer'in kaleme aldığı çocuk bakımı ve beslenmesi ile ilgili bazı kaynaklar şunlardır: Çocuk Büyütmek, Matbaa-i Ahmed İhsan, İstanbul 1320; Çocuk, Âlem Matbaası Ahmed İhsan Şürekası, İstanbul 1309; Çocuklara Aş Yahud Validelere Hediye, Âlem Matbaası Ahmed İhsan Şürekası, İstanbul 1314; Emzirme, Âlem Matbaası Ahmed İhsan Şürekası, İstanbul 1309; Memedeki Çocuklarda Vefeyat, Matbaa-i Ahmed İhsan, İstanbul 1322; Sıhhatnümâ-yı Nevzad Kundak Beşik Emzik, İstanbul 1312; Sıhhatnümâ-yı Etfal yahud Validelere Nasihat, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul 1303; Tabib-i Etfal Yahud Ebeveyne Yadigâr, Âlem Matbaası Ahmed

<sup>1</sup> Doktor Besim Ömer, 1315: 339-341.

<sup>2</sup> Doktor Besim Ömer, 1316: 293.

<sup>3</sup> Cengiz:2019. Avrupa'da pediatriğin 1890'lı yıllardan itibaren ortaya çıkmasıyla birlikte, Osmanlı Devleti'nde de çocuk sağlığı alanında önemli adımlar atılmıştı. Ayrı bir bilim dalı olarak kabul edilen çocuk sağlığı ve hastalıklarında uzmanlar yurt dışında eğitim alarak çocuk hasta tedavi etmişler, kitaplar yayımlamışlardır. II. Abdülhamid döneminde yetişen bu hekimler aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin ilk pediatri hekimleridirler. Duben-Behar, 1996:249. Bu bilimin öncülleri ayrı bir çocuk hastanesi kurulması gerektiğini, çocuk sağlığının ayrı bir alanda incelenmesi gerektiğini vurgulamışlardır. Ancak, söz konusu hastanelerin ayrı bir kurumsal kimlik kazanmaları bir hayli yavaş ilerlemiştir. Örneğin 1850 öncesi Avrupa'sında sadece yirmi beş çocuk hastanesi vardır. Bunlardan ilki Paris'te 1802 tarihinde kurulmuş olan Hôpital des Enfants Malades'dir. Sonraları Petersburg'da, 1837'de Viyana ve Breslau'da çocuk hastaneleri açılmıştır. 1850 ile 1878 yılları arasında Avrupa'da altmış yedi yeni çocuk hastanesi açılmıştır. Ancak bunların önemli bir kısmı genel hastanelerin pediatri bölümü şeklinde kurulmuştur. Bu tür gelişmelerin yanı sıra, çocuk salgınlarından kızıl ve kuşpalazı serumları bu yüzyılda keşfedilerek bilim dünyasına kazandırılmıştır. Osmanlı Devleti'ne II. Abdülhamid döneminde ulaştırılan bu ilaçlar ile kurulan Hamidiye Etfal Hastanesi çocuk sağlığı alanında kayda değer gelişmeler yaşandığını göstermiştir. Özbek, 2000:227.

<sup>4</sup> Karay, y.y.:15.

<sup>5</sup> Karay, y.y.:15.

<sup>6</sup> Yahya Kemal, 1976:68.

İhsan Şürekası, İstanbul 1314.; Çocuk Büyütmek, Yeni Matbaa, İstanbul 1341. Bunların yanı sıra 1315, 1316, 1320, 1322 yıllarında dört cilt halinde yine Besim Ömer tarafından yayımlanan Nevsâl-i Âfiyet sağlıkla ilgili gelişmeleri aktaran ilk kapsamlı yıllıklardır.<sup>7</sup> Kendisi başta olmak üzere pek çok asker, şair ve hekimin makalesi olan yıllıklarda çocuk bakımı, sağlığı, hastalıkları yanında sağlık kuruluşları, kamu sağlığı hakkında bilgiler ve tedbirlerden ayrıntılı bahsedilmiştir.

Tüm bu kaynaklar temel alınarak yapılan çalışmada, 19. yüzyılın son çeyreği ile 20. yüzyıl başlarında özellikle 0-2 yaş dönemindeki çocukların beslenmesinde öne çıkan yönler, daha sağlıklı bir gelişim için dikkat edilmesi ya da uzak durulması gerekenler ele alınmıştır. Araştırmanın temelini oluşturan yukarıda zikredilen kaynaklar, tecrübeli bir dönem hekiminin kaleminden çıkmıştır. Bu sebeple Besim Ömer, olması gereken, örnek, sağlıklı çocuk beslenme ve bakımını aktarmaya çalışmıştır. Bunun halk nezdinde uygulanışı ayrı bir çalışma konusunu oluştururken; araştırmada Besim Ömer'in amacının sağlıklı bir nesil yetiştirmek, nüfus kayıplarının fazlaca yaşandığı bir dönemde en azından çocuk beslenme ve bakımı ile bağlantılı ölümleri en aza indirmeye çalıştığı gösterilmiştir. Çünkü nüfus artışının önemi daha önceki dönemlerde olduğu gibi bir taraftan modernleşmenin tüm etkilerinin hissedildiği diğer taraftan savaş, göç, ekonomik kriz vs. gibi durumların yaşandığı bir devirde daha fazla ön plana çıkmaktadır. Ayrıca, çocuk beslenmesinin günümüzdeki uygulamalarla çoğunlukla benzer yönler taşıması, Osmanlı çocuk sağlığı alanındaki ihtisaslaşma ve çağdaşlaşmanın göstergelerinden birisidir. Bütün bunlara dayanılarak yapılan çalışmanın Osmanlı çocuk tarihine ya da çocuk sağlığı araştırmalarına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

## BESİM ÖMER

1862 yılı İstanbul'unda doğan Besim Ömer, ilköğretimini Priştine'de, diğerlerini Kosova Mülkiye ve İstanbul Askerî Rüştiye'sinde tamamlamış, 1879 yılında Kuleli Askerî Tıbbiyesi'nden mezun olmuştur. 1885 yılında ise Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'yi bitirmiştir. Eğitim hayatını başarıyla tamamlayan Besim Ömer, 1885'te Tabib Yüzbaşı rütbesini almıştır. Söz konusu unvan ile Haydarpaşa Tatbikat Hastanesi'nde çalışırken girdiği sınavda başarılı olarak Mekteb-i Tıbbiye'de Ebelik Öğretim Görevlisi olmuş, bir yandan da askerî hastanelerde asker tabib olarak görevini ifa etmiştir.<sup>8</sup>

Besim Ömer, kadın doğum uzmanı olarak tanınsa da uzman çocuk hekimi, halka tıbbî ve sıhhî durum ve tutumları öğretmek adına ebe eğitmeni (fenn-i kibâle muallimi), hastabakıcı ve aşıcılara ders veren bir uzman hocaydı. Bu çerçevede Avrupa'da tıp alanında meydana gelen yenilikleri yakından takip etmiştir. 1887'de Paris'e giden Besim Ömer, 1891'de Modern Ebe Muallimi olarak Haseki Nisa Hastanesi'nde çalışmıştır. 1892 yılında gizlice ilk doğum kliniği Seririyat-ı Viladiye'yi kurmuş, 1896'da Doğum Kliniği Muallimi olan Besim Ömer için "Ebelerin Ebesi" ifadesi kullanılmıştır.<sup>9</sup> Gösterdiği üstün başarı ile 1899'da Miralay iken, 1900'de Miralvalığa yükselmiştir. Bir süre sonra da ferik rütbesi alan Besim Ömer Paşa'ya tıp alanındaki çalışmalarından dolayı "murassa"<sup>10</sup> Osmanlı nişanı" verilmiştir(**Resim 1**).<sup>11</sup>

<sup>7</sup> Çeşitli konularda resmî ya da özel kişi ve kurumlarca hazırlanan söz konusu yıllıklar, tarihi açıdan oldukça önem arz eden kaynaklardır. Duman, 2000: 12-14,154-155. Nevsâllerde yer alan bazı makaleler hakkında bkz. Aydın, 2006:527-530. Besim Ömer, 2020:16-32.

<sup>8</sup> Ödemiş, 2013:7.

<sup>9</sup> Besim Ömer, II. Abdülhamid'in isteksizliği sebebiyle aktif bir Doğumhanenin kurulamadığını söyler. Ödemiş, 2013:10-11.

<sup>10</sup> Murassa', üzeri cevherle süslenmiş yerine kullanılan bir tâbirdir. Kılıç, nişan gibi şeyler cevherle bezenir ve o türlü süslenmiş olanlara murassa' kılıç, murassa' nişan denilmiştir. Pakalın, 1993:582.

<sup>11</sup> Bakar, I. Ödemiş, 2013:11-14.



**Resim 1.** Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhânedede fen-i kıbâle ve seririyat-ı vilâdiye ve ebeler mu'allimi meclis-i sıhhiye-i umûmiye ve mülkiye-i â'zâdan Mirliya sa'adetlü Besim Ömer Paşa (Kaynak: Doktor Besim Ömer. (1316). *Nevsâl-i Âfiyet Salnâme-i Tıbbiye*, İkinci Sene, İstanbul: Âlem Matbaası Ahmed İhsan Şürekâsı, s. 299.)

Osmanlı topraklarında genel sağlık durumlarını korumak, tıbbî uygulamaları ve adlî işlemleri idare etmek için Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umûmiye kurulmuş, başkanlığına Besim Ömer getirilmiştir. Bu yeni dönemde Hekim Ömer, halk sağlığı için mücadeleye girişmiştir. Frengi, tifüs, kolera, menenjit gibi hastalıklarla mücadele edilmesi ve sağlık alanında kadınların eğitimine önem verilmesi için çaba göstermiştir. Öyle ki bu dönemde hemşirelik ve hastabakıcılık teşkilatının yapılandırılması ve meslek olarak kurumsallaşmasında önemli mesafe katedilmiştir.<sup>12</sup> Trablusgarp ve Balkan savaşlarından sonra pasif haldeki Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin yeniden canlanmasında faal bir şekilde çalışmıştır. Hatta kadın bilinçlenmesini arttırmak için, hastabakıcılık dersleri vereceği Hilal-i Ahmer Merkezi Kadınlar Heyetini kurmuş, danışmanlığını yapmış ve hanımları eğitici konferanslar vermiştir. Besim Ömer'in ders ve konferanslarına katılan kadınların önemli bir kısmı daha sonra savaş döneminde askerî hastanelerde görev alacaktır.<sup>13</sup>

1940 yılında vefat eden Besim Ömer, yaşadığı süre boyunca yönetime mesafeli olmuştur. Kendini tıp alanında yaptıklarıyla ön plana çıkararak, önce Osmanlı Devleti'ni sonra Türkiye Cumhuriyeti'ni Brüksel(1892), Amsterdam(1899), Londra(1907), Washington(1912), Stokholm(1918), Cenevre(1921), Prag(1922), Cenevre(1923), Kopenhag(1936), Bratislava(1937), Paris(1939), İsviçre(1939) gibi pek çok kongre ve konferansta temsil etmiştir.<sup>14</sup> 7-17 Mayıs 1912'de Washington'da gerçekleşecek konferansa katılmak üzere Fransa'nın Calais limanına gelen Besim Ömer, buradan Titanic gemisine binmek üzere İngiltere'nin Southampton limanına geçmiştir. Hava muhalefeti nedeniyle bu geminin ilk ve son seferine katılamamış ve böylece hayatı kurtulmuştur.<sup>15</sup>

Kongre ve konferanslarda görüşlerini sunan bazılarını raporlaştırarak kitap haline getiren Besim Ömer, edindiği tecrübelerle yurtdışında gördüğü sıhhi tedbirleri, hastaneleri ve tıp alanındaki gelişmeleri inceleyerek kendi ülkesinde benzerlerini uygulamıştır. 1914 yılında Mekteb-i Tıbbiye Reisliği'ne dekan olarak atanan Ömer, Birinci Dünya Savaşı sonrası Darülfünun Emimi (Rektörü) olmuştur. 1917'de Himaye-i Etfal Cemiyeti'nde, 1918'de Veremle Mücadele Osmanlı Cemiyeti'nde üye ve başkan olmuştur. 1919'da "Verem Tehlikesi ve Veremle Mücadele" adlı yayını ile halkı bilinçlendirmeye çalışmıştır.<sup>16</sup>

Cumhuriyetin ilânının ardından rektörlük görevi sona eren Besim Ömer, Tıp Fakültesi'ndeki çalışmalarının yanında konferans, kongre ve bayramlarda fikirleriyle öne çıkmıştır. 1933 yılında Darülfünun'un kapatılması İstanbul Üniversitesi'nin kurulmasına müteakip üniversite camiası dışında kalan Besim Ömer, 1934 ve 1939 yılında iki defa milletvekili seçilmiştir.<sup>17</sup> Soyadı kanunu ile birlikte

<sup>12</sup> Hot, 2006: 175.; Bakar, 1-2.

<sup>13</sup> Hot, 2006: 176.; Ödemiş, 2013:23-29.

<sup>14</sup> Bakar, 1.

<sup>15</sup> Bakar, 1.; Ödemiş, 2013:36-37.

<sup>16</sup> Bakar, 2.; Hot, 2006:176.

<sup>17</sup> Ödemiş, 2013:73-74.; Hot, 2006:176-177.



ismine Akalın eklenen Besim Ömer Akalın, yaşadığı döneme ek olarak günümüzde kadın ve çocuk sağlığı alanındaki araştırmalara öncü kaynak olarak katkı sağlamaktadır.

### İlk 6 Ay Beslenme

Çocuğun hem bedensel hem de ruhsal açıdan güçlü olması anne karnında başlar.<sup>18</sup> Bu yapıyı devam ettirebilmesi ise, iyi bir beslenme ve bakım ile mümkündür.<sup>19</sup> Besim Ömer, yukarıdaki pek çok eserinde çocuğa ilk 6 ay verilecek en önemli gıdanın insan sütü olduğunu söyler. İnsan sütü ile öncelikle anne sütü kastedilir(**Resim 2**).<sup>20</sup> Çünkü gelişim aşamasında bebeğin tükürük, mide ve bağırsak salgıları ancak anne sütünü eritip hazmedebilmekteydi.<sup>21</sup> Anne sütünü veremediği zamanlarda sütnine tutulur. Bu çoğu zaman annenin zayıflığı, hastalığı, ölümü, çalışması gibi zorunlu sebeplerle bazen de keyfi sebeplerle yapılmaktaydı. Aklen ve ruhen sağlıklı olması öngörülen sütninelerin eğer çocukları varsa emzirilen çocukla aynı yaşta bulunmalıydı.<sup>22</sup> Söz konusu kadınlar beslenmelerine dikkat etmeli; kutulu, yağlı, işlenmiş gıdalardan uzak durarak patates ezmesi, mercimek, bezelye, fasulye gibi gıdaları tercih etmeliydiler. Emzirdikleri için tütün, çay ve kahve gibi içeceklerden uzak durulmalıydı.<sup>23</sup>



**Resim 2.** Emziren Kadın (Kaynak: Doktor Besim Ömer. (1314b). *Tabib-i Etfâl yâhûd Ebeveyne Yâdigâr* , İstanbul: Âlem Matbaası Ahmed İhsan Şürekâsı, s.183)

19. yüzyılın ikinci yarısında bebek için, insan sütü temin edilemediği durumlarda hayvan sütüne yönelinmekteydi. Keçi, eşek, kısrak, koyun ve inek sütü tercih edilen hayvanlardı. Hekim Ömer, Almanya şehir merkezlerinde yaygın verilen keçi sütünün hazmının güç olduğunu, anne sütünden daha az şekeri bulunduğunu söyler. Bunun yanında insan sütüne en yakın olsa da yağ oranı düşük, şeker oranı fazla süt günümüzde de öyle bilinen eşiğindir. Öyle ki bu dönemde Paris'te Ömer'in ders aldığı hekim Budan, hastanesinde bebeklere eşek sütü verdiğini söylemişti. Yine eşek sütü kadar kısrak sütü de hekim tavsiyeledi. Koyun sütünün yağ oranı fazla olduğundan hazmı güçtür. Bu dönemde besin değeri iki ve üç misli kadar fazla olan inek sütü Osmanlı çocuklarına verilen en yaygın hayvan

<sup>18</sup> Doktor Besim Ömer, 1340-1342.; Doktor Besim Ömer, 1314b:183.

<sup>19</sup> "Nevzad hem himayeye hem de idame-i hayat için infak ve ırzaya muhtaçtır." Doktor Besim Ömer, 1314a:10.; Doktor Besim Ömer Paşa, 1320a:46.

<sup>20</sup> Doktor Besim Ömer, 1314a: 9-10. Doktor Besim Ömer, 1309b, s.5-6.; Doktor Yüzbaşı Besim Ömer, 1303:8-9.

<sup>21</sup> Doktor Besim Ömer, 1314a:14. Doktor Besim Ömer, 1314a:17. Doktor Besim Ömer Paşa, 1320a:51, 66, 47-48. Bebeğin hazım olayını bir bardağa koyduğu maya ve pıhtılaşması deneyi ile anlatan Ömer, midedeki sütnün de pıhtılaşmış ve hazmolunduğunu söyler. Ona göre, insan sütü gayet "refik ve hafif parçalardan ibaret olmak ve kıvamsız bir pelte teşkil etmek üzere bir nevi pıhtı hasil eder." Doktor Besim Ömer, 1314a:14.

<sup>22</sup> Besim Ömer, 1320b:127.; Doktor Besim Ömer, 1314a:22.; Doktor Besim Ömer, 1309b:5-6.; Doktor Yüzbaşı Besim Ömer, 1303:13.; Doktor Besim Ömer Paşa, 1320a: 79.; Doktor Besim Ömer, 1314b:194-198.

<sup>23</sup> Doktor Besim Ömer Paşa, 1320a:80.; Doktor Besim Ömer, 1314a:17.;Doktor Besim Ömer, 1314b:194-198.

sütüdür. Hekim Ömer, söz konusu sütün de temiz bir şekilde sağılıp bekletilmeden verildiğinde faydalı olacağını söyler.<sup>24</sup>

Bebeğin ilk aylarında sütle beslenmesi üzerinde önemle duran Ömer, hayvan memesinden(küçükbaşlar için bu mümkün) direkt olarak bu gıdanın alınmasını daha faydalı olması açısından önemser(**Resim 3-4**).<sup>25</sup> Buna göre, el değmeden ya da bekletilmeden çocuğun direkt olarak hayvandan sağladığı süt, taze ve sağlık açısından çok faydalıdır. Sağıldığında çeşitli mikroplarla buluşabilir, yeterince kaynatıp pastörize edilemeyince de çoğalan mikroplar faydadan ziyade zarar verir.<sup>26</sup> Bu sebeple ta'kim edilmiş hayvan sütleri çocuğa verilmelidir.



**Resim 3 ve 4.** Bebeğin keçi memesinden beslenmesi (Kaynak: Doktor Besim Ömer. (1314b). *Tabîb-i Etfâl yâhûd Ebeveyne Yâdigâr*, İstanbul: Âlem Matbaası Ahmed İhsan Şürekâsı, s.302 ve 199.)

Ta'kim etmek, bir nev'i pastörize etmektir. İşlem için "otoklav" kullanılmakta, şişelere taksim edilen süt, otoklavda buhar tazyiki altında 10 dakika kadar 110-115 derecede ısıtılmaktaydı. Sonrasında bir defaya mahsus kapaklarda şişelenir. Kapağın ortasındaki çukur düzleştiğinde hava aldığı ya da bozulduğu anlaşılırdı. Hekim Besim Ömer tarafından, bu şekilde ta'kim edilen sütlerin bir hafta içinde tüketilmesi tavsiye edilmiştir.<sup>27</sup>(**Resim 5-6**) Pahalı ve az miktardaki ta'kim edilmiş sütü temin edemeyenler genellikle sokak satıcılarından alırlardı. Kaymağı alınan ya da su katılan bu türden sütler, çocuklarda bağırsak dahil pek çok hastalıklara sebep olmuştur.<sup>28</sup> Bu sebeple söz konusu sütler evlerde 100 derecede 40-45 dakikada kaynatılmalı, ağzı sıkı şişelerde paketlenmeliydi.<sup>29</sup>

<sup>24</sup> Doktor Besim Ömer Paşa, 1320a:66-68.; Doktor Besim Ömer, 1314a:17, 23-27.; Doktor Besim Ömer, 1309b:7-10.; Doktor Yüzbaşı Besim Ömer, 1303:95-98.

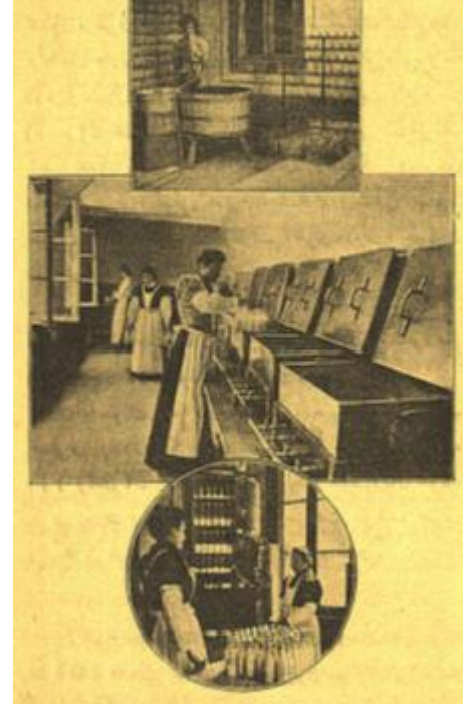
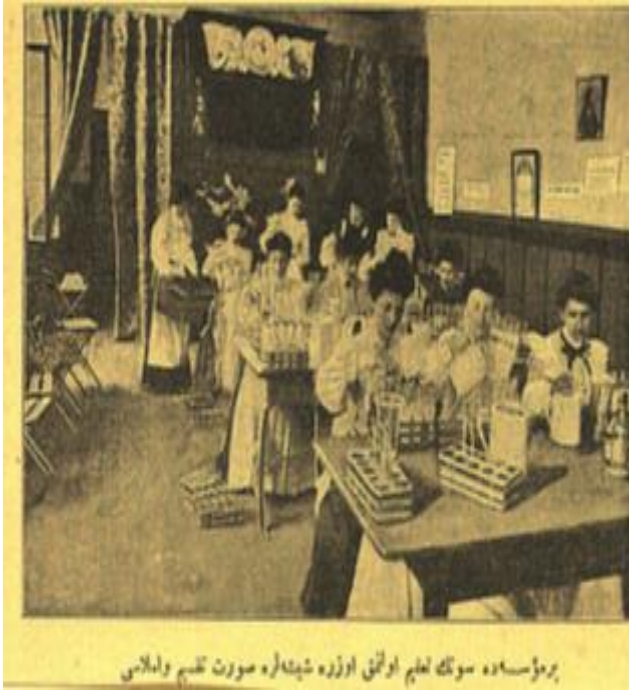
<sup>25</sup> Doktor Besim Ömer, 1314a:23.; Doktor Besim Ömer, 1341:77.; Doktor Besim Ömer, 1312:52-53.; Doktor Yüzbaşı Besim Ömer, 1303:18.

<sup>26</sup> Akalın, 1936:26, 36, 40.; Doktor Besim Ömer, 1339:68.; Doktor Besim Ömer, 1309b:8-12.; Doktor Yüzbaşı Besim Ömer, 1303:18-19.

<sup>27</sup> Doktor Besim Ömer Paşa, 1320a:57.; Doktor Besim Ömer, 1322a:258.; Doktor Besim Ömer, 1312:-65-74.; Doktor Besim Ömer, 1322b:19-22.; Doktor Besim Ömer, 1314b:233-241.

<sup>28</sup> Çünkü inek sütünün %'de 780'i su, 40'ı yağ, 50'si süt şekeri, 40'ı kazın ve tuzdan ibarettir. Ek işlem tüm bu besin değerini düşürür. Doktor Besim Ömer, 1322a:256-257.; Doktor Besim Ömer, 1314b:233-241.

<sup>29</sup> Doktor Besim Ömer, 1314a:116.; Doktor Besim Ömer, 1322a: 258. ; Doktor Besim Ömer, 1312:65-74.; Doktor Besim Ömer, 1309b:12-14.; Doktor Besim Ömer, 1322b: 22-23.



**Resim 5 ve 6.** İki farklı müessesedeki süt ta'kimi(pastörileştirme) (Kaynak: Doktor Besim Ömer. (1322b). *Memedeki Çocuklarda Vefeyat*, İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan, s.15 ve 21)

Osmanlı Devleti'nde her sene binlerce çocuğun kötü süt ile beslenme sonucu atris hastalığı sebebiyle öldüğünü anlatan Besim Ömer, kayıpları azaltmak için ahaliye ucuz ve halis süt temin edilmesi gerektiğini savunur. Bunun için Şehremaneti ve Belediyelerce yetkilendirilen baytarların nezaretinde şehrin havadar uygun bir yerinde süthaneler kurulmalı. Burada yetiştirilen inek ve eşeklerden düzenli süt alınıp pastörize edilmeliydi.<sup>30</sup> Nitekim Hekim Ömer, yurtdışında bazı köy ve kasabalarda süte ulaşımı kolaylaştırmak için süthaneler açıldığından ve eczanelerde pastörize süt satıldığından bahseder. Bu konuda Paris'te belediye meclisince çocuklara verilecek sütü inceleyen memur Muallim Budin, mikroptan uzak sütün fakir annelere ucuz ya da ücretsiz verilmesiyle ilgili çalışmalar başlatmıştır. Fransa'da "Süt Damlası" ya da "Süt Müessesesi-i Hayriyesi" adıyla kurulan hayrathanelerde fakirlere ücretsiz olarak taze ve muayene edilmiş süt dağıtılmıştır.<sup>31</sup>

Besim Ömer, 19. yüzyılda sağlıklı büyümenin ilk şartı olarak çocuğun öğün ve düzenlerine dikkat çekmiştir. Buna göre, 6 aya kadar bebek 24 saat içinde 6 veya 7 defa 3 saat aralıkla anne sütü almalıdır. Yeterli gelmemesi halinde bir anne sütü ve bir biberonla da hayvan sütü verilir. Yani sabah, öğle ve akşam biberonla hayvan sütü, aralarda meme vermek uygundur. Uyumadan önce karnı doyurulan bebek, geceleri mümkünse az uyandırılıp, 6 ile 8 saat arasında beslenmelidir.<sup>32</sup> Göğüslerin sırasıyla boşaltılması gerektiğini vurgulayan Ömer, bu durumun sütün artmasında baş etken olduğunu söyler (**Resim 7**). Yine 1 yaşına kadar bebeğin ortalama 1200-1300 gramdan fazla süt almadığından bahseder ve mide gelişimini ilk hafta 3, bir aylık iken 7, üç aylık iken 10 çorba kaşığı şeklinde tasvir eder.<sup>33</sup> Direkt inek sütü ile beslemeye geçilen bir bebek ise, 2 aylıktan 4-5 aylığa kadar yarı yarıya süt ve suyun karışımı ile beslenir. Burada dikkat edilmesi gereken konu, suyun 37 dereceyi gösteren sıcaklıkta olması ve biraz şeker ilave edilmesidir. Bir de ilk 6 ayda bazı bebeklere "anneleştirilmiş süt" verilir. İnek sütünü anne sütüne yaklaştırmak için litre başına bir sülüs(üçte bir) su, 15 gram taze

<sup>30</sup> Doktor Besim Ömer, 1314a:118.

<sup>31</sup> Doktor Besim Ömer, 1322a:256-257. ; Doktor Besim Ömer, 1314a:116.

<sup>32</sup> Doktor Besim Ömer, 1314a:65-57.; Doktor Besim Ömer, 1320a:48.; Doktor Besim Ömer, 1309b:29.; Doktor Besim Ömer, 1314b:186-187.

<sup>33</sup>Doktor Besim Ömer Paşa, 1320a:48-51.; Ömer, eserinde süt pompaları ile memenin sağılması ve tamamen boşaltılmasından bahseder. Doktor Yüzbaşı Besim Ömer, 1303:62-63.

kaymak, 35 gram süt şekeri, 1 gram tuz karışımı uygulanarak verilen bu süt bebek beslenmesinde bu dönemde başka bir alternatiftir<sup>34</sup>



**Resim 7.** Memelerin boşaltılmasında kullanılan süt pompaları (Kaynak: Doktor Yüzbaşı Besim Ömer. (1303). *Sihhatnümâ-yı Etfal yahud Validelere Nasihat*, İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, s.72)

### 6 Ay ile Sütü Bırakma Dönemi Arası Beslenme

İlk 6 aya kadar hem gelişimsel açıdan yeterli geldiği hem de en kolay hazmedebildiği süt ile beslenen bebek, bundan sonra tıpkı günümüzde olduğu gibi bitkisel ve hayvani ek gıdalar ile tanışır. Ortalama 6. ve 7. ayda başlayan bu süreçte süt tamamen terk edilmez. Çünkü Hekim Ömer'e göre, "süt daha birçok zamanlar çocuğun başlıca gıdası olacaktır." Söz konusu dönem memeden kesilme aşaması da olduğu için sürecin aşama aşama işlemesi tavsiye edilir.<sup>35</sup>

19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nde yeniden gebe kalma, sütün çekilmesi ya da ebeveynin daha kuvvetli bir gıda ile çocuklarını çabuk büyütme yönelmesi gibi sebepler "vakitsiz memeden kesme" faktörleriydi. Bu konuda hassasiyeti olan Besim Ömer Paşa, vakitsiz memeden kesmeyi önleyerek ebeveynlerin çocukları aşama aşama uygun gıdalara alıştırmalarını hedeflemiştir. Bu sebeple verilecek gıdaların miktarı ve çeşidi önemliydi. Burada çocuğun hazmı ve yaşı esas alınır. Çünkü verilen yanlış gıdalar hazımda sorun yaratmazsa günümüzde de yaşandığı üzere cilt üzerinde etkisini gösterir. Yine diş sürmesi gibi hassas döneme denk gelirse o zaman da kötü durumlar ortaya çıkabilirdi. İlk 6 ayda nasıl süttten başka gıda vermek yanlış ise, sonrasında da vakitsiz bitkisel gıdalar ya da sütü büsbütün kesmek yanlıştır.<sup>36</sup>

Süt ve süt ürünleri çocuklara bu dönemde verilmesi gereken başlıca besinlerdir. Öyle ki 7 ya da 10 yaşına kadar yiyeceklerinin ¼'ü süt olmalıdır. Sütü sevmeyen ya da alınamayanlara 11-12 aylıkken yoğurt verilir. Ömer, Fransa'da çocukların "babuerre" denilen tereyağı sütü, döğülmüş süt olarak adlandırılan süttten çıkarılan tereyağı ile beslendiğinden bahseder. Söz konusu gıda Anadolu'daki ayrandır. Besim Ömer, bu konuda çoğu kişinin ayrıntı yalnız yoğurdun sulandırılmasıyla elde edildiğini bildiğini söylese de asıl ayrıntının içinden tereyağı çıkartılmış süt olduğu şeklinde bir iddiada bulunur.<sup>37</sup> Bunun yanı sıra bazı karışımlar içerisinde süt olsa da tavsiye edilmez. Mesela süt ile üzüm

<sup>34</sup> Doktor Besim Ömer, 1322a:260-261.; Doktor Besim Ömer, 1314a:51-52.; Doktor Besim Ömer, 1309b:14-15, 19-21.

<sup>35</sup> Doktor Besim Ömer, 1314a:9-10, 13,15,66.; Doktor Besim Ömer, 1341:69-70.; Doktor Yüzbaşı Besim Ömer, 1303:138-142.; Doktor Besim Ömer, 1314b:207-209.

<sup>36</sup> Doktor Besim Ömer, 1314a:66-67.; Doktor Besim Ömer, 1309a:26-27.; Doktor Yüzbaşı Besim Ömer, 1303:138-142.; Doktor Besim Ömer, 1314b:207-209.

<sup>37</sup> Doktor Besim Ömer, 1322a:283-284, 83, 90.

suyu karışımından oluşan “şırab” 3 yaşına girseler dahi çocuklara verilmemelidir. Sade üzüm kabuk ve taneleri çıkarıldığında yedirilebilir.<sup>38</sup>

Besim Ömer Paşa, 7. ay içerisinde çocuğa verilebilecek gıdalara örnek olarak, Amerika’da yetişen bir kökten çıkarılan besleyici bir nişasta olan ararot, pirinç, arpa, yulaf, mısır unu ile yapılmış sulu bulamacı tavsiye eder. Bir kahve ya da çorba kaşığı bahsi geçen un ve nişastaların, süt ya da su ile karıştırılarak topaksız krema kıvamını almasıyla oluşturulan bulamacın çocuğun bünyesine uygunluğu tespit edilebilir.<sup>39</sup> Bünyesi nazik ve ishale yatkın olanlara bu gıdalar iyi gelir. Kabızlık yaşayanlara ise, yulaf ve arpa ununu çok vermek doğru değildir, yapılıyorsa da soğuk süt ya da et suyu ve tereyağı ile pişirerek yapmak uygundur. Yine 2 tatlı kaşığı ararot ile et suyundan yapılan bulamaç da besleyicidir. Tirit ve paparalar çocuklara verilen besleyici ek gıdalardandır. Kuru ekme kabukları süt, su, tereyağı ve tuz ile pişirilerek 10-12 aylık çocuğa sabahları yedirilmiştir. Bisküvi, tereyağı ve yumurta sarısı ile yapılan tirit de aynı yaş ortalamasına sahip çocuğa verilmiştir. Sadece et suyu ile pişen tirit de besleyiciydi.<sup>40</sup>

Çocuğun yaşı ilerledikçe hazmında sorun yoksa bulamaç ve çorbanın miktarını arttırılmıydı. Hatta bu gıdalara bir yumurta sarısı, yine az pişmiş taze rafadan yumurta konulmalıydı. Yumurtayı çocuklar 1 yaştan sonra hazmettikleri için erken verilmemeliydi. Taze rafadan yumurta, 1 kadeh sıcak su, 25 gram beyaz şeker, 8 gram portakal çiçeği bu dönemde verilen besleyici bir bulamaç tarifiydi.<sup>41</sup> Sago, nayeko, sahlebe gibi bazı nişastalar da süt ve et suyu ile bulamaç şeklinde verilebilirdi. Kestane ve tatlı palamut, çocuğa ek gıda olarak verilen faydalı meyvelerdendi. Hatta Ömer Paşa, bazı bölgelerde çocuğa hububat yerine kestane verildiğini, doğar doğmaz bu besin ile büyütüldüğünü söyler. Fakat, suda ve ateşte pişirilen bu besinin 7. aydan önce verilmesi uygun değildir. Doktor Piraye, birkaç diş karanfil ya da bir parça nane kabuğu atılmış tatlı pamaluttan yapılan kahvenin ise, hassas bünyeli ya da hastalığı henüz atlatmış çocuklara öğle yemeğinden sonra verilmesinin toparlayıcı etki yaratacağını belirtmiştir.<sup>42</sup>

Buğday, arpa, yulaf gibi hububatın kabukları yani kepek bizzat topraktan gelen “fosforiyet” olduğundan ekme yaparken ayrıştırmak anlamlı değildir. Ekme ne kadar beyaz olursa kabuklardan ayrıştırılır, bu da besleyici özelliğini kaybetmesine sebep olur. Hekim Ömer, bu konuda Amerikalı bir bilim adamının araştırmalarından yola çıkarak ekme doğal olarak bulunan “fosforiyetlerin” bulunmamasının çocuklarda pek çok kemik hastalığına sebep olabileceğinin altını çizmiştir. Bu sebeple çocukların yemeklerine böyle ekme(günümüzdeki tam buğday gibi) eklenmesini şiddetle tavsiye etmiştir. Yine Fransa'nın kuzeyi ve doğusunda çocuklara pişirilen hububat yedirildiğinden bahseden Besim Ömer, sıskalığın en büyük sebebinin hububat yetersizliği olduğunu söylemiştir. Bundan dolayı çocuklara saf ya da içine süt ilave edilen hububatların verilmesi gerektiğini belirtmiştir.<sup>43</sup>

Besim Ömer, tıpkı günümüzdeki gibi çocuklara kakao ve çikolatayı, yemeklerine karıştırılan sütlü maltalı çikolatalı unları çok fazla vermeyi uygun bulmamıştır. Çünkü bu gıdaların şeker oranları yüksektir. Bu sebeple çocuğun yemeklerine konulan şeker oranına dikkat edilmeli, şeker düşüklük varsa yavaş yavaş verilmeliydi.<sup>44</sup>

Çocuğun memeden bir başka deyişle süttten kesilme vakti değişkendir. Besim Ömer, bu konuda dişlerin sürmesini dikkate almak gerektiğini savunur. En doğrusu çocuğun bedenlen kuvvetli olduğu dönemdir ki, bu süre Osmanlı Devleti'nde günümüzedekine kıyasla erken bir dönemdir, 12-16 aydır.

<sup>38</sup> Doktor Besim Ömer, 1314a: 83-84.

<sup>39</sup> Doktor Besim Ömer, 1314a:68-70. Yulaf ve buğday unundan yapılan bulamaçlar ile diğerleri için bkz. Doktor Besim Ömer, 1314a:71.; Doktor Besim Ömer, 1341:167-168.; Doktor Yüzbaşı Besim Ömer, 1303:67.

<sup>40</sup> Doktor Besim Ömer, 1314a:69, 70, 72-73.; Doktor Yüzbaşı Besim Ömer, 1303:68-69.; Doktor Besim Ömer, 1314b:190-191.

<sup>41</sup> Doktor Besim Ömer, 1314a:81.

<sup>42</sup> Doktor Besim Ömer, 1314a:73-75.

<sup>43</sup> Doktor Besim Ömer, 1314a:75-77, 78-79.

<sup>44</sup> Doktor Besim Ömer, 1314a:75 ve 83. Ömer, şehirlerde çocukların en büyük düşmanının şeker olduğunu söyler. Doktor Besim Ömer, 1322a:360.

Fransa gibi bazı Avrupa şehirlerinde ise, bu süre 18-24 aya kadar yükselir, şimdiki döneme daha yakındır.<sup>45</sup>

### Sütten Kesme ile 2 Yaş Arası Beslenme

Sütten kesme ile 2 yaş arasında çocuğa verilen başlıca gıdalar yine bir önceki dönemde olduğu gibi süt, bulamaç, çorbadır. Et ve sebze toplama 20 diş ulaştığında çiğnemeye müsait olduğunda yani ortalama 2,5 yaşına doğru geçilir.<sup>46</sup> Süt, daima çocuklar için önemli ve besleyici olduğundan 10 yaşına gelinceye kadar hatta daha sonraları bile günde 1-2 fincan verilmelidir. Taze ve saf olduğu bilinen az miktarda tereyağı çok faydalıdır. Rafadan ya da sahan üstünde pişen yumurta ise, Besim Ömer'in şiddetle tavsiyesidir.<sup>47</sup> Salçalı et, yahni, pastırma, yağlı etler, sucuk, kaz, ördek eti, böbrek, av etleri karın ağrıları ve ishale sebebiyetinden verilmemeli, bunun dışındaki etler tercih edilmelidir. Kılıç balığı, ıstakoz ve midye dışındaki haşlanmış balıklar faydalıdır. İyi pişmiş sebzeler de ya etle ya tek başına verilir. Patates, mevsimine göre ıspanak, enginar, taze fasulye besleyici sebzeler iken; hıyar(salatalık), turp, kerevizin verilmesi tavsiye edilmez. Mercimek, makarna, pilav, et ve sebzeler yanında uyumlu besinlerdir. İyi pişmiş ve taze ekmek de öğünlerin olmazsa olmazıdır. Gıdalara aroma verilen baharatları ise Besim Ömer, tavsiye etmemiştir.<sup>48</sup> Bunun yanı sıra Besim Ömer, günümüzdeki sebze çorbasına yakın o dönemde yapılan bir karışımı tavsiye eder. Havuç, şalgam, kuru fasulye, patates, kırık bezelyeden oluşan karışım 25'er gram şeklinde 1 litre kaynar su ile haşlanır.<sup>49</sup>

Doğal meyvelerin çoğunu çocuklara tavsiye eden Besim Ömer Paşa, en iyilerinin armut, üzüm olup; kiraz, kayısı ve eriğin fazla tüketilmesinin ishale sebebiyet verdiğini belirtir. Fındık, ceviz ve bademin ise hazımı güçtür, ancak hazımı yenilemeye yardımcıdır. "Çocuğun şekeri fazla sevmesi bir ihtiyaç üzerine dayanır." diyen Hekim Ömer, orta halli verildiğinde şekerin vücuda yararı olduğunu, aç değil tok karnına evde yapılan reçellerin tercih edilmesi gerektiğini belirtir. En iyi meşrubat ise, süt ve sudur. Saf su, hazım ve vücut için gerekli bir maddedir. Çay ve kahve, Besim Ömer'in tavsiye etmediği besleyici özelliği olmayan gıdalardandır.<sup>50</sup>

Öğünlerin miktarına da dikkat çeken Hekim Ömer, öğle yemeğini biraz fazla, akşam yemeğini hafif tavsiye eder. Yalnız yemek vakitleri değil öğünlerde intizam gözetilmeli, çocukların iyi çiğnemesi ve fazla kaçırmamasına dikkat edilmeliydi. İştahı olmayan ve önüne koyulan yemeği yemeyenler zorlanmamalıydı. Aksi takdirde hazımsızlıklar, karın ağrıları gibi şikayetler ortaya çıkabilir. Böyle bir durumda çocuğun neden yemediği araştırılarak kabızlık vb. gibi rahatsızlıklarla ilişkisi incelenmeliydi.<sup>51</sup>

Besim Ömer, genel olarak çocukların beslenme şekli ve öğünlerini anlattıktan sonra, örnek olması için ortalama ay ve kilo aralığındaki çocuk menülerini de vermiştir. Buna göre, 8-12 aylık olup kilosu 8-9 olan çocuklara her defasında 165 gram olmak üzere, 6 defa anne sütü ya da 135 mm %2 şekerli eşek sütü toplamda 6 şişe verilir. Çocuk, sütten kesilecekse, bir anne sütü ya da bir şişe süt yerine öğlen ya da uykudan önce bulamaç ile beslenir. Bulamaç, 100 gram süt, 5 gram un, 6 gram şekerden oluşur. Buğday, arpa ya da ararot kullanılır. Yine bu ayda 4 defa anne sütü ya da 4 şişe süt ile 2 bulamaç şeklinde beslenebilir.<sup>52</sup>

<sup>45</sup> Doktor Besim Ömer, 1314a:86, 91-93. Doktor Besim Ömer, 1309a: 24-26.

<sup>46</sup> Burası çocuk beslenmesinde günümüzden ayrılan nadir noktalardandır. Çünkü günümüzde bebek sebzeyle 6 aydan sonra buluşturulurken, et türevi gıdalarla da 7-8 aydan sonra beslenir. Hogg-Blau, y.y.:186-190.

<sup>47</sup> Doktor Besim Ömer, 1314a:107.; Doktor Besim Ömer, 1322a:285.; Doktor Besim Ömer, 1309a:25.

<sup>48</sup> Doktor Besim Ömer, 1314a:108-110.; Doktor Besim Ömer, 1341:168.; Doktor Besim Ömer, 1322a:284.

<sup>49</sup> Doktor Besim Ömer, 1341:168.; Doktor Besim Ömer, 1322a:285.

<sup>50</sup> Doktor Besim Ömer, 1314a:111-112.; Doktor Besim Ömer, 1322a:285.

<sup>51</sup> Doktor Besim Ömer, 1314a:112.

<sup>52</sup> Doktor Besim Ömer, 1341:169.; Doktor Besim Ömer, 1309b:28-29.; Doktor Yüzbaşı Besim Ömer, 1303:68-69.

12-16 aylık arasında ve 9-10 kilo ağırlığında bir çocuk tirit, patates ezmesi, sebze suyu yahut et suyu ile yapılmış irmik, çorba şeklinde ya da haftada 3-4 defa tirit veya ezme içinde yumurta sarısı ile beslenebilir. Bir taraftan sütün miktarı azaltılarak 13-14 aylıkken memeden kesilir. 14-16 aylık bir çocuğun örnek menüsü ise, aşağıdaki gibidir ve toplamda 5 öğündür. Burada dikkat edilmesi gereken husus, bir çocuğun bulamaçta kullanılan ile beraber 1 litreden fazla süt almamasıdır.<sup>53</sup>

**Tablo 1.** 14-16 aylık bir çocuğun örnek menüsü

Saat	Öğünler
7.00	200 gram süt, 20 gram un, 5 gram şeker
10.00	150 gram süt, 20 gram un, 5 gram şeker
13.00	25 gram ekmek ile tirit yahut 50 gram patates ile yapılmış ezme (1 yumurta, 5 gram tereyağı ilave edilebilir.)
16.00	10.00'daki sütlü bulamaç
19.00	Sebze suyu yahut süt ile (saat 7.00'deki gibi) çorba

16-20 aylık arasında ve 10-11 kilo bir çocuk, bezelye ve mercimek ezmeleri, pirinç, irmik, makarna, yumurta, taze peynir, komposto, sebze gibi daha çeşitli beslenir. Burada dikkat edilmesi gereken husus, çocuğa 1 yumurtadan fazla verilmemesidir. Örnek menüsü aşağıdaki gibidir ve toplamda 4 öğündür.<sup>54</sup>

**Tablo 2.** 16-20 aylık bir çocuğun örnek menüsü

Saat	Öğünler
7.00	Sütlü bulamaç
11.00	Bir yumurta, bir ezme yahut hamur, bir komposto
16.00	Şekerli süt
19.00	10 gram çorba ya da tatlı pirinç, 100 gram süt, 5 gram şeker

20-24 aylık arasında 11-12 kilo ağırlığında bir çocuk, bazen yumurta yerine biraz beyaz et, yani balık, tavuk alabilir. Daha fazla et ve sebze yi öğünlerine dahil ederek önceki aylardaki beslenme düzenine devam eder.<sup>55</sup> Burası günümüzdeki katı gıdaya geçiş serüveninden tamamen farklıdır. Çünkü bugün 1-2 yaş arası bebeklere püre haline getirilen besinlerden ziyade katı gıda verilir. Çocuk artık “finger foods” yani çok çeşitli beslenir ve bu dönemde kendi yemesi beklenir.<sup>56</sup>

Besim Ömer, Osmanlı Devleti'nde kadınların bazen çocuklarını erken memeden kestiğini, bazen geç kesip 2-3 yaşına kadar emzirdiğini ya da sadece süt ve bulamaç ile besleyip katı gıda vermeyenlerin olduğunu söylemiştir. Bu durumun yanlış olduğunu kazara bir parça ekmek ya da katı gıda alan çocuğun kötü bir hazımsızlık ve hastalıkla çırpındığını örneğiyle anlatır. Yani çocuğu vaktinde memeden kesmek ve ek gıdalara alıştırmak önemlidir. Yine çocuğun az yemesi kadar fazla yemesi, vakitsiz beslenmesi de sorundur. Daha 3 aylık çocuğa pirinç unu bulamacı, sebze ve et suyu vermek ne kadar yanlış ise, 4 yaşına gelen çocuğu emzirmekte o kadar yanlıştır. Çocuklara fazlasıyla salçalı, yağlı yemekler, tatlılar, şekerler, pilavlar, muhallebiler vermek yanlış beslenme örneğidir. Çocuk tıpkı günümüzdeki uzmanların da tavsiyesi gibi ihtiyacı kadar yemeğe alışmalı, besleyici gıdaları dengeli bir şekilde almalıdır.<sup>57</sup>

## Gelişim İçin Önemli Bir Aşama: Tartılma

<sup>53</sup> Doktor Besim Ömer, 1341:169-170.

<sup>54</sup> Doktor Besim Ömer, 1341:171.

<sup>55</sup> Doktor Besim Ömer, 1341:171-172.

<sup>56</sup> Hogg-Blau, y.y.: 189-190.

<sup>57</sup> Doktor Besim Ömer, 1322a:110-111.; Hogg-Blau, y.y.: 192-197.

## Bir Osmanlı Hekimi Besim Ömer ve Çocuk Beslenmesi

Çocuk beslenmesine önem veren Besim Ömer, belli aralıklarla ölçümün ve hekime muayenenin sağlıklı gelişim açısından gerekli olduğunu savunur. Çocuklarını belli aralıklarla tartmak, Avrupa tıbbında ve ailelerinde yaygındır. Besim Ömer Paşa, 19. yüzyılın sonlarına doğru bazı Osmanlı ailelerine de bunu kabul ettirdiğini, söz konusu işlemi evlerinde terazi, kantar ya da bilhassa çocuk terazisi ile yaptıklarını ifade eder (**Resim 8 ve 9**).<sup>58</sup>



**Resim 8 ve 9.** Bebek tartıları (Kaynak: Doktor Besim Ömer. (1314b). *Tabîb-i Etfâl yâhûd Ebeveyne Yâdigâr*, İstanbul: Âlem Matbaası Ahmed İhsan Şürekâsı, s.189. Doktor Besim Ömer.(1315). *Nevsâl-i Âfiyet Salnâme-i Tıbbiye*, Birinci Sene, İstanbul: Âlem Matbaası Ahmed İhsan Şürekâsı, s.321)

Besim Ömer, 19. yüzyılın sonlarında bir yenidoğanı ve gelişim aşamasını ayrıntılarıyla vermiştir. Buna göre, çocuk doğumunda 3.000 gram sikletinde olur ve ilk 2 günde 100 gram kaybeder, ancak 5 gün içinde bu kaybını kazanır. Birinci haftaya geldiğinde kilosu doğumundakine ulaşır. Bebeğin günden güne kilo artışı şöyledir:<sup>59</sup>

**Tablo 3.** Bebeğin 1 yaşına kadar kilo artışı

3 aylık oluncaya kadar	1, 2, 3. ayda	25-30 gram
6 aylık oluncaya kadar	4, 5, 6. ayda	20-25 gram
9 aylık oluncaya kadar	7, 8, 9. ayda	15-20 gram
1 yaşında	10, 11, 12. ayda	8-10 gram

İlk günler çocuğun kilosu sık sık ölçülmelidir. 24 saat zarfında sık sık emzirmek gerektiğinden süt yetersiz olduğu durumlarda yarı yarıya sulandırılmış inek sütü verilebilir.<sup>60</sup> Çocuğu fazla beslememek için sütü belirli miktarda vermek gerekir. Budin, 7, 8, 9 kilo sikletindeki çocukların 600 ile 900 gram

<sup>58</sup> Doktor Besim Ömer, 1314b.; Doktor Besim Ömer, 1315:321-322.; Doktor Besim Ömer, 1322a:256.

<sup>59</sup> Doktor Besim Ömer, 1315: 320-322.; Doktor Besim Ömer, 1322a:268.; Doktor Besim Ömer, 1314a:54-55. Doğumunda bir erkek çocuğun ortalama kilosu 3,130 gram boyu 49,8 santimetre; kız çocuğunun kilosu 3,020, boyu 49,3 santimetredir. Doktor Besim Ömer, 1341:123-124. Doktor Besim Ömer, 1309a:6-7.; Doktor Besim Ömer, 1322b: 29.; Doktor Besim Ömer, 1314b: 188.

<sup>60</sup> Doktor Besim Ömer, 1314a:55.



inek sütü ile beslenebildiklerini söyler. Hekim Morel, bir çocuğun kilosu başına 75 kalori sarf ettiğini, bu miktarın 100 gram süte karşılık geldiğini yani kilo başına çocuğun 100 gram süt tüketmesi gerektiğini anlatır. Bu miktar, sıcak havalara ya da çocuğa göre özel durumlarda değişir.<sup>61</sup>

### Yanlış Beslenme ve Çocuk Ölümleri

19. yüzyıl sonları 20. yüzyıl başlarına doğru Avrupa’da pek çok çocuk yanlış beslenmeden kaynaklı ölmekteydi. 1900 yılında Fransa’da 853.285 ölüme karşılık, 827.297 doğum yaşanmıştı. 1890’dan 1900 yılına kadar yayımlanan resmi kaynaklara göre, her sene doğan ilk yaş zarfındaki çocuklarda ölen çocukların adedi 145.000 varmaktaydı.<sup>62</sup> Fransa’da ölüm oranı bu denli yüksek olduğundan nüfus azalması ciddi bir sorun teşkil etmekteydi. Yapılan araştırmalar, çocuk ölümlerinin %47’sinin inek sütüne dayalı beslenmeden, %28’inin insan sütüne dayalı yanlış beslenmeden kaynaklı olduğunu göstermiştir. Budin, çoğu kadının emzirme ve çocuk beslenmesi hakkında bilgisi olmadığını, hastanede iyi bakılan çocukların sonrasında hastalanarak öldüklerini anlatmıştır.<sup>63</sup> Düzensiz az ya da çok meme ile bozuk inek sütü verilmesi, gereğinden fazla beslenme, vakitsiz süttten kesme ölümleri arttıran başlıca sebeplerdir. Rahatsızlık, kendisini mide ve bağırsak sorunları ile ortaya çıkarmakta ve yaz aylarında artış göstermekteydi. Besim Ömer, Paris’te sıcakta artış gösteren bu çocuk ölümlerinden dolayı Şehremaneti’nde halkın uyarıldığını hatta sıhhi kurallara dikkat etmeleri ile ilgili sokaklara asılan levha ve ilanları bizzat gördüğünü gururla ifade etmiştir.<sup>64</sup>

Besim Ömer Paşa, çocuklardaki ölüm oranlarını azaltmak için kadınlara hatta genç kızlara çocuk büyütmeyi erkenden öğretmek gerektiğinin altını çizmiştir. Buna göre annelere, çocuklarını kendilerinin emzirmeleri hususunda teşvikte bulunmak, yardım etmek, çocuk büyütmenin ne denli önemli olduğunu öğretmek lazımdı. Öncelikle anne sütüne önem vermeli, gerektiğinde takviye olarak inek sütüne başvurulmalıydı. Çocuk, inek sütüyle büyütme mecbur kalırsa, emzirmeler ve emzirme araları, sütün miktarı dikkatlice düzenlenip belirlenmeliydi. Anneler çocuklarını düzenli tartmalı ve hekime muayene ettirmeliydi.<sup>65</sup> Burada Ömer, Fransa’da çocuk ölüm oranlarını azaltmak için ciddi çalışmalar yapan Budin’in Paris’te açtığı Mu‘ayene-i Nevzâdgân’dan bahsetmiştir. Bizzat tesisi ziyaret eden Ömer, Budin’in bebekleri muayenesinden, annelere sabırla nasihatinden övgüyle bahsetmiştir. Bebeklerin tartılıp bir önceki muayenesiyle karşılaştırıldığını, sütleri yetmeyen annelere pastörize süt verildiğini hayranlıkla anlatmıştır (**Resim 10**).<sup>66</sup>



<sup>61</sup> Mesela ishale yakalanınca süt miktarı azaltılır. Doktor Besim Ömer, 1322a:268-269.

<sup>62</sup> Doktor Besim Ömer, 1322a:245-247.; Doktor Besim Ömer, 1322b:5-6.

<sup>63</sup> Doktor Besim Ömer, 1322a:251-253.; Doktor Besim Ömer, 1322b:8.

<sup>64</sup> Doktor Besim Ömer, 1322a:248-250.

<sup>65</sup> Doktor Besim Ömer, 1322a:250-251.; Doktor Besim Ömer, 1322b:11.

<sup>66</sup> Doktor Besim Ömer, 1322a:251-252.; Doktor Besim Ömer, 1322b:11-12.

**Resim 10.** Bir çocuk muayenehanesinin bekleme salonu (Kaynak: Doktor Besim Ömer. (1322b). *Memedeki Çocuklarda Vefeyat*, İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan, s.14)

Budin, 1892 yılında hastanede doğum yapan kadınların çıktıktan sonra da bebeklerini muayeneye getirmeleri ya da süt temin etmeleri için Charité hastanesindeki büyük doğumhanede birer muayenehane açtırmıştır. Daha sonra bu kurumlar yaygınlaştı, doğumhanelerin bazılarında yenidoğan çocukların tedavileri ve bakımları için tesisler oluşturuldu. Yine bazı bölgelerde ücretsiz ya da cüz'î bir miktar karşılığında çocuklara süt dağıtılıp çocuklar muayene edilmekteydi. Bu kurumlar Paris'e münhasır kalmayıp Fransa'nın köylerinde yaygınlaşırken; Belçika'da Brüksel, İtalya'da Floransa, Macaristan'da Tameşvar, Kanada'da Quebec ve İspanya'da Madrid'de açıldı. Besim Ömer, Osmanlı Devleti'nde de bizzat çalışmalarıyla Sıhhi Süt Müessesesi kurulduğunu, tıpkı Paris'teki gibi ücretsiz ya da ucuz süt vermek, çocukları tartmak ve annelerine nasihat vermeye çalıştıklarını söylemiştir. Fakat kısa bir süre sonra tesisten ümit edilen verim alınamadığından kendi hanesinde Mu'âyene-i Nevzâdgân'a elinden gelen gayreti gösterdiğini ifade etmiştir.<sup>67</sup>

Mu'âyene-i Nevzâdgân, hem Fransa'da hem de ulaştığı bölgelerde çok önemli hizmetler vermekteydi. Bunun yanında Avrupa'da çocuk ölümlerini azaltmak ve nüfus artışını desteklemek amacıyla anneler emzirmeye teşvik edilerek çeşitli mükâfatlar verilmekteydi. Meselâ Fransa'da Rouen şehri belediyesinde çocuklarını kendileri emziren annelere haftada 3 livre et verilmesi, onlara iyi bakanlara 10-20 frank mükâfat verilmesi talebi kabul edilmiştir. Paris'te bazı müesseselerde annelere ücretsiz yiyecek ve ilaç verilmekte, bazılarında çocuklarını düzenli muayeneye getirenlere 3-4 ayda bir kundak takımı, giysi vb. hediyeler verilmekteydi.<sup>68</sup> Hatta Budin, Paris'te fakir kadınların doğumhanelerde ya da Assistance Publique'e bağlı veya yardım cemiyetleri idaresindeki ebeler vasıtasıyla kendi evlerinde kaldıklarını söyler. Buralarda kalan anneler emzirmeye teşvik edilmekte, hem kendileri hem bebeklerinin gelişimi takip edilmekte, süt yetmediğinde pastörize süt verilmekteydi.<sup>69</sup>

1902 yılında Berlin Üniversitesi Çocuk Hastalıkları Muallimi Mösyö Hübner'in yayınladığı istatistiklere göre, Prusya'da 1894'te 1000 çocuktan 226'sı ölmüştür, 1901 yılında bu rakam 280'i bulmuştur. Yalnız Berlin'de 1901'de 39.500 yenidoğandan 11.308'i ölmüştür. Fransa ile kıyaslandığında bu rakamlar çok fazladır. Fransa ölümleri azaltmak için yaptığı çalışmalar ile öne geçmiştir. 20 yıl önce Prusya'da ölen 1000 kişiden 301'ini, 1 ve 1 yaşından aşağı çocuk teşkil ediyordu. 10 yıl önce ise; bu nispet 325 ve 1901 senesinde 352 raddesine kadar artmıştır. 1905'te Prusya'da yıllık 250.000 çocuk kaybedilmiştir.<sup>70</sup> De Pierre Sedrof isimli Alman memur, Almanya'da yaşanan bu yüksek çocuk ölümlerinin çocuk hastalıklarındaki tedavi eksikliğine, üniversitede yeterince eğitim verilmemesine, halkın anlayacağı dilde eserler yayınlanmamasına bağlamaktaydı. Almanya'da çocuk hastaneleri nadir olduğundan çocuklar büyüklerle tedavi olmaktadır. Fransa sağlık uzmanları, Almanya'daki sıhhi tedbirleri eksik bulduklarını ifade ederek, bu memlekette hekimler başta olmak üzere pek çok kimsenin emzirmeyi adeta bir garip gereklilik gibi gördüklerini belirtmekteydiler. Yani ölümlerdeki oranın yüksekliğinde çocuk hastalıkları yanında sağlıklı büyümenin baş faktörü olan anne sütü eksikliği de önemli bir konuydu.<sup>71</sup>

Özetle 19. yüzyıl sonlarında Avrupa, nüfus tükenmesi sorunu ile karşı karşıyaydı, zira bir çocuklu aileler çoğalmıştı. Çünkü herkes, "birçok evlâd meydâna getirip de onları sefil ve bedbaht etmekden, lâıykıca terbiye edemeyip de memlekete şerîr yetiştirmekden ise ma'atteessüf az doğurup iyi terbiye etmek ve memlekete nâfi' adam yetiştirmek fikrindedir."<sup>72</sup>

Osmanlı Devleti'nde de bu dönemde şüphesiz çocuk ölümleri yaşanıyordu. Besim Ömer, Mart 1898-1899 arası bir yılda Dersaadet ve Bilâd-ı Selâse (Galata, Üsküdar ve Eyüp)'de 1 yaşına kadar 976 erkek, 1.022 kız öldüğünden bahsetmiştir. 2'den 4 yaşına kadar ise 386 erkek, 449 kız şeklinde

<sup>67</sup> Doktor Besim Ömer, 1322a:252-255.; Doktor Besim Ömer, 1322b:12-13, 22-23.

<sup>68</sup> Doktor Besim Ömer, 1322a:272.

<sup>69</sup> Doktor Besim Ömer, 1322a:273.; Doktor Besim Ömer, 1322b:26-27.

<sup>70</sup> Doktor Besim Ömer, 1322a:328-329.

<sup>71</sup> Doktor Besim Ömer, 1322a:331.

<sup>72</sup> Doktor Besim Ömer, 1322a:331.

ölümlerde azalma meydana gelmiştir.<sup>73</sup> Yine Ömer, 1905'te İstanbul'da ölen 15.755 kişiden Müslümanlara ait olanların içinden bir kısmının 1 yaşını doldurmayanlara tekabül ettiğini söyleyerek<sup>74</sup> net rakam vermemiştir. Bu tespitler yalnız İstanbul sınırları için geçerlidir. Ancak, çocuk ölümlerinin fazlaca olduğu Besim Ömer'in, "*Kadınlarımız şu son senelerde çocuk büyütüp yetiştirmek husûsunda ileriden beri i'lân ve dermeyân edegeldiğimiz kavâ'id-i sâlîme-i fenniyeye kısmen olsun ri'âyet etmeğe başladıkları hâlde yine çocukların ve gebelik, lohusalık gibi ahvâl-i tabî'ye esnâsında kendisini envâ'-ı âfât u emrâza ma'rûz kılan genç ve tecrübesiz kadınların bu seneki hisse-i vefeyâtı bu derecede ise, kim bilir bundan otuz-kırk sene evveleri bu vefeyât ne kadar müdhiş bir yekûn teşkil ediyordu! Umulur ki, bundan sonraki ihsâiyâtta bu hisse-i felâketin azaldığını görmekle karîrü'l-ayn sürûr u mübâhât oluruz.*" şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır.<sup>75</sup>

### Beslenme Araç-Gereçleri

Besim Ömer'in eserlerinde çocuklar için zikredilen beslenme araç gereçlerinin en başında emzik gelmekteydi. Buradaki emzik işlevsel açıdan günümüzdeki biberona denk düşmekteydi. Çünkü söz konusu emzikler ile Osmanlı Devleti'nde çocuklara hayvan sütü verilmekteydi. Emziğin kökeninin Romalılar dönemine kadar gittiğinden bahseden Ömer, eski emziklerin bir kısmının topraktan bir kısmının üzerlerine güzel ve ince nakşedilmiş sırcadan üretildiğini; bazılarının meme şeklinde, bazılarının ise küçük kap şeklinde olduğunu söylemiştir. Her birinde biri süt koymaya diğeri de içindeki sütü akıtmaya mahsus olmak üzere iki delik vardır. Süt akacak bölgenin hacim ve şekli emmeye uygundur. Ağaçtan üretilen emzikler, ince ucundan delinmiş bir meme başı konulmuş inek boynuzuna benzer.<sup>76</sup>

Besim Ömer Paşa, 14. yüzyıla ait olduğu anlaşılan toprak emziklerin sırlı ve iki kulplu ile desti şeklinde iki çeşidinden bahseder. İşlevselliğinin kolay olmadığını anlatan Hekim Ömer, her ikisinde de bir ve dar bir delik olduğundan kuvvetli sallanmadıkça içlerinin boşalmadığından yakınır(**Resim 11, 12, 13**).<sup>77</sup> 16. yüzyılda ise, emzikler ıslah edilerek çocuğun ağızına emmesine uygun bir uç ilave edilmiştir. Bunun için ya inek memesi ya da küçük delikleri gayet ince bir deri kullanılmıştır. Söz konusu emzik şişeleri yaygınlaşmadığından eski desti biçimindekilere ya da uzun bardağın ucuna takılan uzunca emziklere devam edilmiştir. Hatta bunlara dükkânlarda tesadüf olunmuş, ilaç, su ve süt vermek için hastaların başuçlarına konulmuştur.<sup>78</sup> Besim Ömer, Osmanlı hanımlarının eski dönemlerden beri kullandığı bu iki çeşidi bir süre daha devam ettirdiklerini belirtmiştir.



**Resim 11 ve 12.** 14. Yüzyıla ait kırmızı topraktan desti biçimindeki emzikler(biberonlar)(Kaynak: Doktor Besim Ömer. (1312). *Sihhatnümâ-yı Nevzad Kundak Beşik Emzik*, İstanbul: Âlem Matbaası Ahmed İhsan Şürekâsı, s.55)

<sup>73</sup> Doktor Besim Ömer, 1315:mukaddime.

<sup>74</sup> "a'dâdın kısm-ı a'zamı henüz bir yaşını bitirmemiş olan çocuklarla kadınlara isâbet ediyor."

<sup>75</sup> Doktor Besim Ömer, 1322a:704-705.

<sup>76</sup> Doktor Besim Ömer, 1312: 55-56.

<sup>77</sup> Doktor Besim Ömer, 1312: 55-57.

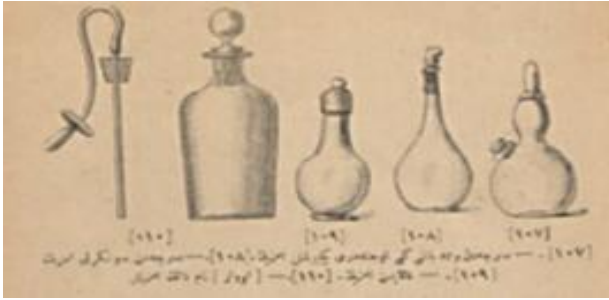
<sup>78</sup> Doktor Besim Ömer, 1312: 55-57.



**Resim 13.** Romalılar döneminden, 14. ve 18. yüzyıllardan ya da tarihi bilinmeyen eski dönemlerden kalma emzik ve beslenme araç gereçleri( Kaynak: Doktor Besim Ömer. (1312). *Sihhatnümâ-yı Nevzad Kundak Beşik Emzik*, İstanbul: Âlem Matbaası Ahmed İhsan Şürekâsı, s.56)

Besim Ömer, İstanbul'da emzik tedarik oluncaya kadar çocuğun bir ucu ağzına verilmiş, diğer ucu süt dolu bir fincana batırılmış tülbent ile beslendiğini anlatır. Yine kadınların beyaz şekerle sarılmış tülbentleri çocukların ağızlarına sokmaları yaygındır.<sup>79</sup> Avrupa'da ise fırından geçirilip iyice dökülmüş, şekerlenmiş, süt ya da su ile karıştırılmış ekmeğın kabuğu bir tülbent içinde sarılıp verilmekte, hatta bazen badem ezmesi eklendiği bilinmekteydi. Öyle ki şekerçiler, bu karışımı ya da badem ezmesini ayrıca bulundurmaktaydılar.<sup>80</sup>

19. yüzyılın Osmanlı Devletinde emzik, kalaydan ve küçük şişeye benzemektedir. Şişenin ağzından geçen gayet kısa bir borunun üzerine bir bez parçası ya da küçük delikleri kapsayan bir deri örterek çocuğun ağzına verilir. Emzik, boynu uzun ve bazen boğuk olup ağzında bir parça sünger yahut meme başını kapsayan bir şişeden ibaret idi. Böyle üretilen emzikler biraz yenilendi, fakat hepsi sırcadan üretilen haznedenden ve nihayetinde meme başını kapsayan bir borunun geçtiği bir ağızlık ile bir tıpadan ibaretti(**Resim 14**).<sup>81</sup> Öte yandan, Osmanlı Devleti'nde erken doğan bebeklerin emme içgüdüleri tam anlamıyla oluşmadığı ve yeterince güçlü çekemediklerinden burnundan beslenirdi ya da uygun süt pompaları verilmekteydi(**Resim 15**).<sup>82</sup>



**Resim 14.** 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde yaygın kullanılan emzikler(biberonlar)(Kaynak: Doktor Besim Ömer. (1312). *Sihhatnümâ-yı Nevzad Kundak Beşik Emzik*, İstanbul: Âlem Matbaası Ahmed İhsan Şürekâsı, s.58)

<sup>79</sup> Doktor Besim Ömer, 1312: 55.

<sup>80</sup> Doktor Besim Ömer, 1314a:61.

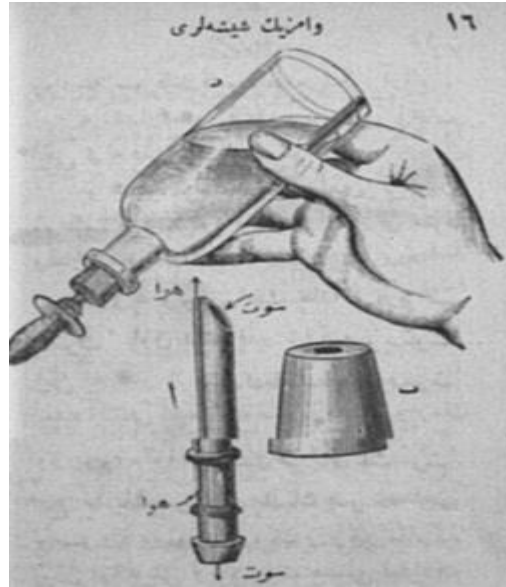
<sup>81</sup> Doktor Besim Ömer, 1312: 59.

<sup>82</sup> Doktor Besim Ömer, 1312: 59, 63.



**Resim 15.** Erken doğan bebeklere uygun emzik(biberon) (Kaynak: Doktor Besim Ömer. (1312). *Sıhhatnümâ-yı Nevzad Kundak Beşik Emzik*, İstanbul: Âlem Matbaası Ahmed İhsan Şürekâsı, s.62)

En iyi emzik şişesi, en sade ve temizlenmesi en kolay olandır diyen Besim Ömer, hijyene dikkat edilmesi gerektiğini vurgulamıştır(**Resim 16**).<sup>83</sup> Çünkü, yayılan mikroplar çocukların ölümüne sebep olabilirdi. Emzik, her kullanıştan sonra kaynar su ve fırça ile yıkanmalı, Sonrasında bu fırça karbonatlı suda bekletilmeliydi. Suyun temiz olup kaynaması ve sık sık değiştirilmesi her defasında dökülmesi lazımdı. Emziği süt ile doldurmadan önce de kaynar su ile haşlamak gerekliydi(**Resim 17**). Bu yüzden iki emzik daha avantajlıydı. En iyi emzik en basit olandır. Ucu bir meme başına benzer alt tarafı şişeden oluşur. Bünyesinde eğri büğrü boyun ya da marpoç boru gibi şeyler yoktur(**Resim 18**).<sup>84</sup> Bu dönemde İstanbul'da uzmanlar, kolayca temizlenen ağzı gayet geniş, kırmızı kauçuktan üretilmiş, içine az miktarda hava dahil olan küçük bir tıpalı şişeyi tavsiye etmekteydiler.<sup>85</sup>



**Resim 16.** Bebek beslenmesine en uygun emzikler(Kaynak: Doktor Besim Ömer. (1309b). *Emzirme*, İstanbul: Âlem Matbaası Ahmed İhsan Şürekâsı, s.16-17

<sup>83</sup> Doktor Besim Ömer, 1312:63.; Doktor Yüzbaşı Besim Ömer, 1303:97.; Doktor Besim Ömer Paşa, 1320a:71-73.; Doktor Besim Ömer, 1314b:204.

<sup>84</sup> Doktor Besim Ömer, 1314a:62.;Doktor Besim Ömer, 1309b:22-23.;Doktor Besim Ömer Paşa, 1320a:71-73.; Doktor Besim Ömer, 1314b:204.

<sup>85</sup> Doktor Besim Ömer, 1309b:26-27.; Doktor Besim Ömer, 1314b:205.

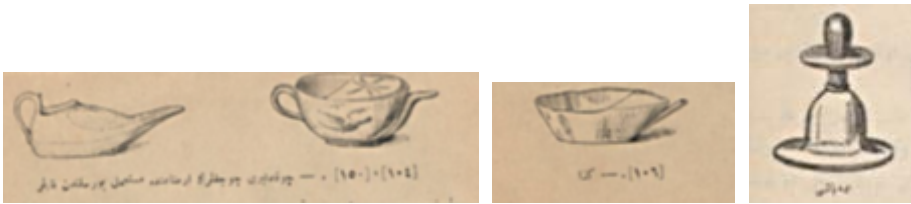


**Resim 17.** En iyi emzik temizlenmesi en kolay olanıdır.(Kaynak: Doktor Besim Ömer. (1312). *Sihhatnümâ-yı Nevzad Kundak Beşik Emzik*, İstanbul: Âlem Matbaası Ahmed İhsan Şürekâsı, s.63)



**Resim 18.** Bebek beslenmesinde tavsiye edilmeyen kötü emzikler (Kaynak: Doktor Besim Ömer. (1312). *Sihhatnümâ-yı Nevzad Kundak Beşik Emzik*, İstanbul: Âlem Matbaası Ahmed İhsan Şürekâsı, s.59)

Çocuklar ek gıdaya geçtiğinde kullanılan kaplar ise, kalaydan, tenekeden ya da ağaçtandı. Kaşıklar da ağaçtandı. Zamanla temizliği zor olduğundan ağaçtan olan söz konusu kap ve kaşıklar kalay ve porselenden yapılmaya başlanmıştır. 19. yüzyılda bu şekilde yaygınlaşan kapların ucuna çocukların kullanımını kolaylaştırmak için bir meme başı, bir süngü parçası ve tıpa konmuştu(**Resim 19**).<sup>86</sup> Fincan, tas, bardak çocukların kullandığı diğer beslenme araç gereçleriydi. Tıpkı büyükler gibi beslenmesini bardak ve fincandan yapan çocukların emdiği zamanki gibi yanakları hareket etmediğinden zararı olabileceği tartışılmış, bu sebeple fincanlar emziğin büyük bir düşmanı sayılmıştı. Ancak zamanla dereceli emzikler gibi sütün miktarını gösteren dereceli bardaklar yaygınlaştı.<sup>87</sup>



**Resim 19.** Çocuk beslenmesine uygun kalaydan porselenden kaplar (Kaynak: Doktor Besim Ömer. (1312). *Sihhatnümâ-yı Nevzad Kundak Beşik Emzik*, İstanbul: Âlem Matbaası Ahmed İhsan Şürekâsı, s.57 ve 59)

### Sonuç

19. yüzyılda hekimlik yapmış Besim Ömer, hemen hemen tüm eserlerinde sağlıklı büyümesi gereken bir çocuğun ilk 6 aya kadar kesinlikle süt, mümkünse insan sütü alması gerektiğini söyler. İnsan sütü denmesindeki maksat annenin zayıflık, hastalık, ölüm ya da bazı keyfî sebeplerden çocuğu

<sup>86</sup> Doktor Besim Ömer, 1312:58.; Doktor Besim Ömer, 1309b:17, 21-22.

<sup>87</sup> Doktor Besim Ömer, 1314a:60.;Doktor Besim Ömer, 1309b:21-22.

emzirememe durumunda sütninelerin devreye girmesinden kaynaklıdır. Yoksa 6 aya kadar anne bir başka deyişle Osmanlı Devleti'nde "valide sütü" çocuk için oldukça önemlidir. Verilemediğinde hayvan sütüne yönlendirilir. Besim Ömer hayvan sütünde ise, özellikle küçükbaş hayvanların direkt memesinden süt verilmesini önemser. Amaç, hem taze olması hem de sağlık için daha fayda sağlamasıdır. Sağılan sütlerin iyi derecede sterilize edilmesi, sağlanan şartlar ve saklama koşulları tıpkı beslenme araç gereçlerinde olduğu gibi günümüzdekilerin ilk örnekleriydi.

Besim Ömer, 0-2 yaş dönemindeki çocuğun beslenme düzenini ilk 6 ay, 6 ay ile süttten kesilme vakti, söz konusu dönem ile 2 yaşına kadar olan zaman şeklinde tanımlamıştı. Bu düzen içinde ilk 6 ay kesinlikle süt verilmeliydi. Bunda tercihen öncelikle anne ya da sütnine sütü yani insan sütü sonra hayvan süttüdür. Sonraki 6 ay ile memeden kesilme vaktine kadar olan takriben 12-16 ay arası süt yine çocuğun başlıca gıdasıdır. Bu dönem çocuğun ek gıdalara alıştırılıp memeden kesmeye hazırlanma sürecidir. Birden katı gıdalar yerine bebeğe sütlü, et sulu, unlu bulamaçlar, çorbalar verilmeliydi. 1-1,5 ile 2 yaş arasında süt, bulamaç ve çorbalara devam edilirken, çocuk 2,5 yaşında katı gıdaya alıştırılmalıydı. Yumurta, et, balık, mevsimine uygun sebze ve meyveler iyi pişen kabukları ayrılmadan yapılan taze ekmek verilmesi gereken baş gıdalardı. Vücudun alması gereken besinler yanında öğün düzenlerine de dikkat çeken Ömer, sabah ve öğlenin daha doyurucu akşam yemeğini hafif geçiştirmeyi tavsiye etmişti. Günümüzdeki gibi şekerleme, çikolatalar, çay, kahve, kızartma ve hamurlu ürünler uzak durulması gerekenler arasındaydı. Düzenli kilo alımı gelişim aşamasında takip edilmesi gereken önemli bir konu olduğu için Besim Ömer, Osmanlı ailelerine teraziye kabul ettirmişti. Çocuk, belli aşamalarda tartılıp hekime muayene olmalıydı. Zira Hekim Ömer, tartı ve muayenenin gelişim ve yeterli beslenmeyi öğrenmek adına önemli olduğunu, beslenme ve bakımdan kaynaklı ölümlerin bu şekilde azaltılabileceğini vurgulamıştı. Bunun en iyi göstergesi Fransa'ydı. Budin'in öncülüğünde önce Paris'te kurulup daha sonra pek çok ülkeye yayılan "Mu'ayene-i Nevzâdgân" yani yenidoğan muayenehanelerinde düzenli tartılma, muayene ve annelere bilgilendirme yapılmaktaydı. Besim Ömer, açmış olduğu bu türden muayenehanenin Osmanlı'da kabul görmediğini ancak ailelere düzenli tartılmayı kabul ettirdiğini, kendi bünyesinde de getirilen bebekleri muayeneye devam ettiğini belirtmişti.

Besim Ömer'in tüm eserlerinde çocuk bakımı ve beslenmesi ile ilgili dikkati çeken en önemli nokta, 19. yüzyılın sonları ile günümüzdeki uygulamaların büyük ölçüde benzer olmasıydı. Aslında Ömer Paşa'nın çocuk beslenmesi ile ilgili tüm bu anlattıkları yurt dışında tecrübe ettiği, gözlemlediği ve olmasını istediği şekliydi. Bunların ne kadarı halk nezdinde uygulanıyordu ya da kabul görüyordu konu, başka bir araştırma konusunu teşkil etmekle birlikte, 19. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı Devleti'nin çocuk sağlığı alanında geldiği noktayı ve ihtisaslaşmayı gösteriyordu. Bir bebeğe gelişim aşamasında verilmesi ve uzak durulması gereken besinler ve düzenleri günümüzdekiyle benzerdi. Süt, özellikle anne sütüne yapılan vurgu tıpkı günümüzdeki gibi çok önemliydi. Burada anneler emzirmeye teşvik edilmeye çalışılmaktaydı. Ömer, Avrupa'da emzirme için verilen mükâfatların Osmanlı'da da uygulanmasını istemişti. Zaten Hekim Besim Ömer, eserlerinde her daim önce Avrupa'daki örnekleri anlatmakta, sonra yoksa devletinde olmasını, varsa daha da geliştirilmesini arzu etmekteydi. Çocuk büyütmede birinci derecede rol sahibi olan annelere, evlenmeden önce çocuk bakımı beslenme eğitimi verilmesi, bu konuda halk nezdinde bilgilendirmelerin arttırılması, Besim Ömer'in üzerinde durduğu önemli konulardan biriydi. Çünkü çocuk ölümlerinde hastalıklar, kazalar vb. gibi sebepler etkiliyken, yanlış beslenme ve bakım da ölümleri arttırıyordu. Düzensiz az ya da çok meme verilmesi ile bozuk inek sütü verilmesi, gereğinden fazla beslenme, vakitsiz memeden kesme kötü beslenme örnekleriydi. Bu sebeple çocuk büyütme ciddi bir işti ve devletin nüfus artışı ile direkt bağlantılıydı.

### Kaynakça

- Akalın, Besim Ömer.(1936). *Türk Çocuğu Yaşamalıdır*, İstanbul: Ahmed İhsan Basımevi.
- Aydın, Ayten Koç. (2006). "Besim Ömer Akalın ve Bilim Tarihi Anlayışı", *IX. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri XXIV. Gevher Nesibe Tıp Günleri, (24-27 Mayıs 2006, Kayseri)*, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, s. 527-530.
- Bakar, Bülent. "Besim Ömer Akalın(1862-1940)", *Atatürk Ansiklopedisi*, s.1-3. 17/02/2022 tarihinde <https://atatürkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/besim-omer-akalin-1862-1940/?pdf=3753> adresinden erişilmiştir.
- Besim Ömer. (2020). *Nevsâl-i Âfiyet*, Cilt I-IV, Hazırlayan: Ahmet Zeki İzgöer, İstanbul: Seçil Ofset.
- Cengiz, Gül Hanım. (2019), *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Sosyal Politikalarında Çocuk*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Isparta Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Doktor Besim Ömer. (1309a). *Çocuk*, İstanbul: Âlem Matbaası Ahmed İhsan Şürekâsı.
- Doktor Besim Ömer. (1309b). *Emzirme*, İstanbul: Âlem Matbaası Ahmed İhsan Şürekâsı.
- Doktor Besim Ömer. (1312). *Sihhatnümâ-yı Nevzad Kundak Beşik Emzik*, İstanbul: Âlem Matbaası Ahmed İhsan Şürekâsı.
- Doktor Besim Ömer. (1314a). *Çocuklara aş*, İstanbul: Âlem Matbaası Ahmed İhsan Şürekâsı.
- Doktor Besim Ömer. (1314b). *Tabîb-i Etfâl yâhûd Ebeveyne Yâdigâr*, İstanbul: Âlem Matbaası Ahmed İhsan Şürekâsı.
- Doktor Besim Ömer.(1315). *Nevsâl-i Âfiyet Salnâme-i Tıbbiye*, Birinci Sene, İstanbul: Âlem Matbaası Ahmed İhsan Şürekâsı.
- Doktor Besim Ömer. (1316). *Nevsâl-i Âfiyet Salnâme-i Tıbbiye*, İkinci Sene, İstanbul: Âlem Matbaası Ahmed İhsan Şürekâsı.
- Doktor Besim Ömer Paşa. (1320a). *Çocuk Büyütmek*, İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan.
- Doktor Besim Ömer. (1320b). *Doğururken ve Doğurduktan Sonra*, İstanbul: Ahmed İhsan Matbaası.
- Doktor Besim Ömer. (1322a). *Nevsâl-i Âfiyet Salnâme-i Tıbbiye*, Dördüncü Sene, İstanbul: Matbaa-yı Ahmed İhsan.
- Doktor Besim Ömer. (1322b). *Memedeki Çocuklarda Vefeyat*, İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan.
- Doktor Besim Ömer.(1339). *Nüfus Meselesi ve Küçük Çocuklarda Vefeyât*, İstanbul:Bâb-ı âli caddesinde Kanaat Matbaası.
- Doktor Besim Ömer. (1340-1342). *Gebelik ve Gebelikde Tedâbîr*, İstanbul: Yeni Matbaa.
- Doktor Besim Ömer.(1341). *Çocuk Büyütmek*, İstanbul: Yeni Matbaa.
- Doktor Yüzbaşı Besim Ömer. (1303). *Sihhatnümâ-yı Etfal yahud Validelere Nasihat*, İstanbul: Şirket-i Mürettebiye Matbaası.
- Duben, Alan- Behar, Cem. (1996). *İstanbul Haneleri 1880-1940*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Duman, Hasan. (2000). *Osmanlı Sâlnâmeleri ve Nevsâlleri Bibliyografyası Toplu Kataloğu*, Cilt I, Ankara.



Hot, İnci. (2006). "Ebelik ve Hemşirelik Eğitiminde İlk İsim Besim Ömer Akalın (1862-1940)", *Türk Tıp Eğitiminin Önemli Adımları*, Hüsrev Hatemi-Ayten Altıntaş, İstanbul: Türkçe Yayıncı, s.174-177.

Karay, Refik Halid.(y.y.). *Üç Nesil Üç Hayat*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.

Ödemiş, Sabahattin.(2013). *Besim Ömer ( 1862-1940)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Özbek, Nadir. (2013). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Pakalın, Mehmet Zeki. (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt II, İstanbul:M.E.B. Yayınları.

Tracy Hogg- Melinda Blau.(y.y.). *Bebek Bakım Sorunlarına Mucize Çözümler*, Gün Yayıncılık.

Yahya Kemal. (1976). *Çocukluğum, Gençliğim, Siyâsi ve Edebi Hâtıralarım*, İstanbul: Baha Matbaası.

## Ortadoğu Bölümünün Kuruluşu ve Kahire Konferansı'nda Emir Abdullah'ın Geçici Süreliğine Ürdün'e Yönetici Atanması

*Establishment of the Middle East Department and Appointment of Amir Abdullah to Jordan for a Temporary Period at the Cairo Conference*

Can DEVECİ

Erciyes Üniversitesi, Tarih Bölümü, [cdeveci@erciyes.edu.tr](mailto:cdeveci@erciyes.edu.tr)  
ORCID Numarası|ORCID Numbers: 0000-0002-2609-5365

### Özet

İngiltere, Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nin Ortadoğu topraklarını müttefiklerine vaat etmiştir. Bu vaat Osmanlı Devleti'nin bölgede yenilmesi ve idari yapısının sona erdirilmesine dayanmıştır. Fakat savaş ertesinde İngiltere'nin müttefiklerine verdiği sözler bir karmaşa ortaya çıkarmıştır. Bu karmaşa Ortadoğu'da ekonomik masraflarının artmasıyla neticelenmiştir. Bu nedenle İngiliz bürokratlar stratejilerine dair riskler taşıyan bu süreci düzeltilemek için politika arayışına girmiştir. Bu amaçla İngiltere'nin bölgeye dair stratejilerini idare etme amacıyla Sömürgeler Bakanlığı altında Ortadoğu Bölümü kurulmuştur. Bölüm doğrudan Winston Churchill başkanlığında çalışmalarına başlamış ve 12-30 Mart 1921 tarihleri arasında Kahire Konferansı'nı düzenlemiştir. Konferans sonrasında bölgenin sınırları İngiltere'nin çıkarları çerçevesinde belirlenmiştir. Kahire Konferansı'nda Ürdün'ü kimin yöneteceği konusu da tartışılmıştır. Kahire Konferansı toplantı tutanakları ve arşiv belgelerine dayanarak hazırlanan bu çalışmada Ortadoğu Bölümünün hangi amaçlarla kurulduğu açıklanmıştır. Ayrıca Kahire Konferansı'nda Ürdün'le ilgili oturumlarda ortaya atılan fikirler ele alınmıştır. Buna ek olarak Emir Abdullah'ın Ürdün'e geçici vali atanma süreci hakkında bilgi verilmiştir.

**Anahtar Kelimeler:** Ortadoğu Bölümü, Kahire Konferansı, Emir Abdullah, Ürdün.

### Abstract

England promised the Middle East lands of the Ottoman Empire to its allies during the First World War. This promise was based on the defeat of the Ottoman Empire in the region and the termination of its administrative structure. However, after the war, England faced with the confusion about the promises he made and the increase in its economic costs in the Middle East. British bureaucrats started to seek policy in order to correct this process, which carries risks regarding their strategies. The Middle East Department was established under the Colonial Office to manage Britain's strategies for the region. The Department began its work under the direct chairmanship of Winston Churchill and held the Cairo Conference between 12-30 March 1921. After the conference, the borders of the region were determined within the framework of the interests of England. Discussions on who will govern Jordan at the Cairo Conference were also among the topics discussed. In this study, the purposes for which the Middle East Bureau was established will be explained. In addition, the ideas put forward in the sessions about Jordan at the Cairo Conference will be discussed. In addition, information will be given about Emir Abdullah's appointment as a temporary governor of Jordan.

**Keywords:** Middle East Department, Cairo Conference, Amir Abdullah, Jordan.

## Giriş

Birinci Dünya Savaşı ile Kahire Konferansı arasında geçen sürede Ortadoğu'da İngiltere kazanımlarını korumak için stratejik hamleler yapmıştır. İngiltere, savaş devam ederken Kudüs, Şam, Amman, Beyrut gibi Osmanlı Devleti'nin Doğu Akdeniz'deki idare merkezlerini 1917'den başlayarak 1918'in sonuna kadar işgal etmiştir. Savaşın sona ermesiyle bu bölgeler "*İşgal Edilmiş Düşman Toprak Yönetimi*" isimli 26 Ekim 1918'de ilan edilen askeri idarenin altında yönetilmiştir. Böylelikle bölge İngiliz, Fransız ve Şerif Hüseyin Ailesi arasında üç askeri idare merkezine ayrılmıştır. Üç merkezin üst yönetim sorumluluğu Kahire'de bulunan General Edmund Henry Hynman Allenby'e verilmiştir. Buna göre Filistin topraklarında yer alan Kudüs, Nablus ve Akka İngiliz General Sir Arthur Wigram Money, Beyrut, Hasbaya, Suriye'nin kuzey toprakları Cisir el-Şuğur, Resulayn, Baalbek ise Fransız komutan de Piepape tarafından yönetilmiştir. Şam, Halep, Hama'dan İskenderun sınırına uzanan Suriye toprakları ve Ürdün'ü<sup>1</sup> içerisine alan üçüncü bölgeyi ise Emir Faysal ve komutanlarının yönetmesine karar verilmiştir.

<sup>2</sup> Bu paylaşım ile İngiltere, Birinci Dünya Savaşı esnasında Osmanlı Devleti'nin Ortadoğu'daki topraklarını işgal ederken kendisine yardım eden müttefiklerinin haklarını garanti etmeye çalışarak bölgede yaşanacak bir çıkar çatışmasının önüne geçmek istemiştir. Bu yönetim savaş sonrası barış antlaşmaları tamamlanincaya kadar devam etmiş ve bölgedeki vaatlere dayanan mevcut askeri durum korunmuştur.

İngiltere'nin kurduğu bu askeri idareye rağmen bölgede tam bir karmaşa hâkimdi. Çünkü İngiltere, söz konusu toprakları Birinci Dünya Savaşı esnasında farklı tarihlerde müttefikleri Fransa, Siyonistler ve Şerif Hüseyin'e vaat etmiştir. Savaş sırasında hangi bölgenin hangi müttefike verildiğine dair belirsizlik gün geçtikçe İngiliz diplomatlarının uğraştığı konuların başında gelmekteydi. Ayrıca müttefikleri de kendi haklarını arama mücadelesine girişmekteydi. Örneğin, İngiltere, Birinci Dünya Savaşı öncesinde Lord Kitchener ve Abdullah arasındaki ilk görüşmeler ile başlayan savaş sırasında (Haziran 1915-Mart 1916) Mc Mahon ve Şerif Hüseyin arasında devam ettirilen görüşmeler ve mektuplaşmalar neticesinde Şerif Hüseyin'e büyük bir krallık ve halifeliği vaat etmiştir. Bu vaatte İngiliz diplomasisinin kullandığı dil belirsiz olmasına rağmen Şerif Hüseyin Osmanlı Devleti'ne karşı büyük bir Arap isyanı başlatırsa ve başarılı olursa kendisine vaat edilenlerin Majesteleri Hükümeti tarafından gerçekleştirileceğine inanmıştır. Ayrıca İngiltere Fransa ile 16 Mayıs 1916'da yaptığı Sykes-Picot Anlaşması'yla, Lübnan ve Suriye topraklarını Fransa'ya, kendisine ise Irak ve Filistin topraklarını pay etmiştir. Siyonistlere ise 2 Kasım 1917'de yayınladığı Balfour Deklarasyonu'yla Filistin'e yerleşmeleri ve Yahudi yurdu kurulabilmesi için Majesteleri Hükümeti'nin destek vereceğini taahhüt etmiştir.<sup>3</sup> Birbiri ile çelişen bu vaatlerin çözüme kavuşması için Osmanlı Devleti'nin bölgeden çekilmesi ve savaşı sona erdiren barış görüşmelerinin neticelenmesi gerekliydi.

İngiltere'nin Birinci Dünya Savaşı sonrası barış görüşmelerindeki ana planı Fransa'yı Suriye'den uzak tutmak, mümkünse Mısır, Süveyş Kanalı ve Filistin hattına yaklaştırmamaktı. Çünkü İngiltere, Hindistan ve Uzakdoğu'daki imparatorluk topraklarına kara ve deniz ulaşım yollarının herhangi bir büyük güç tarafından kesilmesini önlemek istemekteydi. Bu nedenle Ortadoğu'da büyük bir Avrupa gücü yerine İngiltere'ye bağımlı ve küçük parçalara ayrılmış bölgelerden oluşan bir yönetim tasarlamaktaydı. Bu çerçevede İngiltere, ABD Başkanı Wilson'un önerisiyle yeni dünya düzenini kurmak amacıyla toplanan Paris Barış Konferansı'nda bölgedeki Arapları temsilen Emir Faysal'ın katılmasını ve sunum yapmasını sağladı. Faysal 6 Şubat 1919'da yaptığı sunumunda İngiltere desteğinde Şam merkezli büyük bir Arap Devleti kurulmasını talep etti. Ayrıca Faysal bölge halkının Fransız idaresini tercih etmediğini de belirtti. Siyonistler de 27 Şubat 1919 tarihinde Filistin konusunda sunum

<sup>1</sup> Makalede anlam birligi sağlamak amacıyla Ürdün adı tercih edilmiştir. Bilindiği üzere bölge adını Ürdün/Şeria Nehri'nden almaktadır. İngiliz belgelerinde ise Trans-Jordan ifadesi kullanılmaktadır. Bu ifade ise dilimizde yayınlanan çalışmalarda Ürdün Nehri'nin Doğusu, Mavera-i Ürdün, Trans Ürdün, Şarki Ürdün, Doğu Ürdün şeklinde kullanılmıştır. Osmanlı Devleti idaresi altında bölgenin merkezi yerleri arasında Salt, Amman, Maan, Kerek, Havran sayılabilir. Detaylı bilgi için bkz. Tomar 2012, Cilt:42, 354-356. Karasapan 1942, cilt.2, 203-225. Arşiv kısaltmaları için bkz. The National Archives, Kew-Londra/İngiltere (TNA), Records of the Cabinet Office (CAB), Colonial Office (CO), Foreign Office (FO).

<sup>2</sup> TNA, FO 371/3384 1918, 2. Reports of the Military 1918, 2. Cambridge Archive Editions 1987, 460-461. İngiltere, Ortadoğu kavramını kendi stratejileri gereği icat etmiştir. Osmanlı Devleti'ne ait olan bu bölgelere dair hedefleri için bkz. Chirol, 1903, 1-6.; The Times gazetesinde Alfred Mahan Ortadoğu kavramıyla ilgili yazılar kaleme almıştır. *The Times*, Aug 29, 1902.

<sup>3</sup> Mac Mahon Şerif Hüseyin arasında gerçekleşen mektuplaşmalar için bkz., Hurewitz 1987, vol.2, 13-17; Kedourie 1987, 48-50 Sykes-Picot anlaşması için bkz. Hurewitz 1987, vol.2, 18-22. Balfour Deklarasyonu'yla ilgili yapılan toplantıların tutanakları için bkz. TNA, CAB 24/4/14 17 Oct 1917, deklarasyon ile ilgili çıkarılan özel yayın için bkz. *The Times* 9 Nov 1917,7.

## Ortadoğu Bölümünün Kuruluşu ve Kahire Konferansı'nda Emir Abdullah'ın Geçici Süreliğine Ürdün'e Yönetici Atanması

yapmış ve onlar da 1917 Balfour Deklarasyonu'na dayanarak İngiltere'nin Filistin'i idare etmesini istemiştir.<sup>4</sup>

Fransızlar, İngilizlerin destekleriyle gelişen ve bölgedeki Fransız varlığını reddeden bu taleplere tepki göstermiştir. Çünkü Fransa, Suriye'nin tamamında manda idaresi istemekteydi. Bu durum Fransa'yı doğrudan Faysal ile karşı karşıya getiriyordu. Bu sebeple Fransızlar, İngiltere'nin Faysal'ın Suriye'de Fransa denetiminde bir idareci olması teklifini de kabul etmediler. Gerek Fransa'nın Faysal'a karşı geliştirdiği tutum gerekse Faysal'ın 12 Mayıs 1919'dan itibaren Suriye halkını kendi çıkarları için Fransa'ya karşı kışkırtması bölgede gerilimi artırmıştır.<sup>5</sup> Bu nedenle İngiltere, Fransa'yı Suriye'de sınırlandırma politikasını ve Faysal'ı desteklemeyi terk etmeye başladı. Çünkü İngiltere, Suriye'de çıkacak kargaşanın tüm Ortadoğu'ya yayılabileceğinden kaygılanmaktaydı. İngiltere'nin geri adım atmasının bir diğer nedeni de Ortadoğu'da askeri harcamalara dayalı ekonomik giderlerinin artmasıydı. Ayrıca Mezopotamya'daki petrol varlığı ile kıyaslandığında Suriye'nin yeraltı kaynağının az olması Suriye'nin İngiltere stratejisindeki önemini de azaltmaktaydı. Bu sebeplerle İngiltere, 9-11 Eylül 1919 arasında alınan karar doğrultusunda, 1918'den beri Suriye'de "İşgal Edilmiş Düşman Toprak Yönetimi" statüsüyle bulunan İngiliz askerlerine Sykes-Picot Anlaşması'nın belirlediği sınırlara çekilme talimatı verdi.<sup>6</sup> Bu Fransa'nın Suriye'de etkin olacağı anlamına gelmekteydi.

Emir Faysal ise 6-8 Mart 1920'de Suriye Ulusal Kongresi'ni düzenleyerek Filistin'in de dahil edildiği Suriye'de kendisini, Mezopotamya'da ise abisi Emir Abdullah'ı Arapların Kralı ilan etti. Bu gelişme sonrasında Filistin, Mezopotamya, Suriye ve Mısır'da Faysal'ın kararını destekleyen gösteriler düzenlendi.<sup>7</sup> Ortadoğu genelinde durum bu şekilde devam ederken Fransa ve İngiltere 18-26 Nisan 1920'de San Remo'da bölgenin geleceğini belirleyen "manda" görüşmeleri için masaya oturdu. Uzun tartışmalar sonrasında İngiltere ve Fransa; İngiltere'ye Filistin ve Mezopotamya'nın, Fransa'ya Suriye ve Lübnan'ın mandaterliğinin verilmesi üzerinde anlaşta. San Remo Konferansı sonrasında İngiltere, Filistin'de 1917'den beri devam ettirdiği askeri idareyi sonlandırarak sivil yönetime geçti. Suriye'de ise Fransız Yüksek Komiseri General Henri Gouraud, Emir Faysal'ı 1 Ağustos 1920'de askeri baskıyla bölgeden çıkardı ve Suriye'yi işgal etti.<sup>8</sup> Böylelikle Fransa, İngiltere'nin Filistin mandasıyla arasında sınır olan o dönemde doğrudan bir yöneticisi bulunmayan Ürdün'e yaklaştı. Fransa'nın Ürdün sınırına kadar ilerlemesi Filistin Yüksek Komiseri Sir Herbert Samuel tarafından takip edilmekteydi. Bu gelişme sonrasında Samuel, Ürdün'ün askeri açıdan tamamen işgal edilmesini Sömürgeler Bakanlığına rapor etti. Londra askeri müdahale yerine Ürdün'e Arapça bilen sivil yöneticilerin gönderilerek kontrol edilmesini istedi. Diğer bir gelişme ise Faysal'ın haklarını korumak için Emir Abdullah'ın 23 Kasım 1920'de Ürdün'ün merkezlerinden biri sayılan Maan'a gelmesiydi.<sup>9</sup> Bu gelişmeler Ortadoğu'da yeni bir çatışma sürecini başlatabilir ve İngiltere'nin Birinci Dünya Savaşı'nda elde ettiği kazanımları kaybetmesiyle sonuçlanabilirdi.

Gelişmeler neticesinde Sömürgeler Bakanı Winston Churchill İngiltere çıkarlarını korumak, Ortadoğu'daki gerilimi ve buna bağlı artan ekonomik masrafları azaltmak amacıyla 12-30 Mart 1921 tarihleri arasında Kahire Konferansı düzenleme kararı aldı. Bu makalede Kahire Konferansı'nın İngiltere'nin Ortadoğu politikalarında nasıl bir değişim getirdiği ve Emir Abdullah'ın Ürdün'e geçici vali olarak atanma süreci İngiliz belgeleri ve konferans tutanaklarına dayanarak incelenmiştir.

<sup>4</sup> FRUS 1943, Vol 3 888. Miller 1924, 297-299. Temperley 1924, 145.

<sup>5</sup> Fraser, Mango ve Mcnamara 2011, 204-207. Fieldhouse 2018, 97.

<sup>6</sup> Fraser 2011, 201-202. Fromkin 2008, 284-290. İşgal edilen düşman toprakları yönetimi çerçevesinde Filistin Suriye ve Lübnan hattında kurulan idari yapı için bkz. TNA, FO 371/3384, From Allenby's Instructions for the Military Administration of all occupied territory in Syria and Palestine to war Office London, 23 October 1918.

<sup>7</sup> Suriye Kongresine Mezopotamya'dan katılan 29 kişi imza ile Emir Abdullah'ı kral ilan etti. bkz. TNA, FO 371/5040, Mr E. Scott to Lord Curzon, with enclosure : names of Mesopotamian members of the Damascus Conference which claimed the Emir Abdullah as King of Mesopotamia, 24 September 1920.; Butler ve Bury 1958, Cilt VIII Belge 214.

<sup>8</sup> Command Papers (CMD) CMD 675. Misc No. 11 1920. *The Times* 20 April 1920, 15. Butler 1958, 1. Olcay 1981, 548. General Smuts tarafından hazırlanan ve içerisinde Manda idaresinin detaylarının tartışıldığı rapor için bkz. Smuts 1918, 22-26.

<sup>9</sup> Intelligence 1987, 461-462.

## Ortadoğu Bölümünün Kuruluşu ve Kahire Konferansı

İngiltere'nin, 1921'de Kahire Konferansını toplamasının nedeni Ortadoğu genelinde artan askeri masraflarıydı. Bu durum Londra'da hükümetin eleştirildiği konuların başında gelmekteydi. İngiltere vatandaşları Ortadoğu'daki masrafların kendilerinin vergilerinden harcanmamasını ya da kısılmasını talep etmekteydi. Kamuoyunda gelişen bu talepler 1920 yılı içerisinde arttı.<sup>10</sup> Çünkü 1920 yılı İngiltere açısından Ortadoğu'da ekonomik giderlerin masrafların arttığı bir dizi olayla geçti. Özellikle 18-26 Nisan 1920'de gerçekleşen San Remo Konferansı ile bölgenin paylaşılması, Fransa'nın Suriye'yi işgali ve Siyonistlerin Filistin üzerindeki politik hedeflerini sürekli ifade etmeleri nedeniyle Ortadoğu genelinde yabancı güçlere karşı Arap halkının muhalif tepkilerinin yükseldiği bir sürece girildi. Tepkilerin birleştiği temel nokta İngiltere'nin bölge halkına sormadan topraklarını müttefikleri arasında paylaşmasıydı. İngiltere, Filistin, Mısır, Suriye ve Mezopotamya gibi farklı yerlerde yaşanan tepkileri durdurmak için sadece 1920 yılı içerisinde 37 milyon sterlin harcadı.<sup>11</sup> Bu harcama İngiltere iç politikasında tepkileri arttırmakta ve hükümetlerin düşmesine kadar giden sonuçları ortaya çıkarmaktaydı. İngiltere, Ortadoğu'da artmaya başlayan huzursuzluğu diplomasi ile çözemez ise ekonomik açıdan zor durumda kalacağı askeri müdahaleler yapacaktı. Ayrıca çözülmeyen sorunların tüm bölge stratejilerini etkileme riski vardı. İngiltere'nin; Mısır, Süveyş Kanalı, Filistin'deki Hayfa, Yafa limanları ve Hindistan yolu ekseninde kurduğu ekonomik etki alanında her şey değişebilirdi. Bu sebeple İngiliz bürokratları yeni bir politika arayışına başladı.

Bu süreç içerisinde Winston Churchill, Lloyd George hükümetini eleştirmekte ve İngiltere'nin karmaşık Ortadoğu politikalarını düzenlemek için bölge konularıyla ilgilenen devlet birimlerinin tek çatı altında koordine edilmesini savunmaktaydı. Bunu bir öneri halinde Başbakan Lloyd George ve kabinesine sunmuş ve öneri kabul edilmişti. Lloyd George, Churchill'in önerisi çerçevesinde Ortadoğu Bölümü olarak anılan birimin 31 Aralık 1920'de kurulmasına karar verdi.<sup>12</sup> Sömürgeler Bakanı Lord Milner'e bağlı faaliyet gösteren bölüm Ortadoğu'nun tamamından, özellikle Mezopotamya, Ürdün'ün dahil olduğu Filistin'deki sorunların çözümünden sorumluydu. Dışişleri Bakanlığı ya da askeri bürokrasi de bu bölüm ile görüşmeden bölgeyle ilgili karar almayacaktı. Lloyd George, bir girişimde daha bulundu ve Winston Churchill'i 8 Ocak 1921'de Sömürgeler Bakanlığına atadı.<sup>13</sup> Böylelikle Churchill, İngiltere'nin Ortadoğu politikalarını yönlendiren kişi konumuna geldi.

Churchill, yeni görevini Lord Milner'dan 7 Şubat 1921'de devraldıktan sonra farklı bakanlıklardan Ortadoğu Bölümüne tecrübeli bürokratları görevlendirdi. Örneğin, Hindistan Bakanlığından John Evelyn Shuckburgh'u bölümden sorumlu yardımcı müsteşar olarak atadı. Dışişleri Bakanlığında çalışan ve Kasım 1915'te Kahire'de General Gilbert Clayton'un yönetiminde istihbarat toplamak, savaşta İngiltere propagandası yapmak ve Arapları Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmaları için organize etmek amacıyla kurulan Arap Büronun sekreteri Hubert Young'u bölümün politik konularının koordinasyonu için görevlendirdi. Ayrıca Kasım 1915'ten beri faaliyet yürüten Arap Bürosunun uzmanları da dahil edildi. Bunların arasında Getrude Bell ve T.E. Lawrence de vardı. Churchill, Lawrence'ı kendi danışmanlığına atadı. Bölümün finans işlerini yürütmek üzere ise Roland Venables Vernon'u görevlendirdi.<sup>14</sup> Churchill, yeni bir askeri müdahale olmadan ülkesinin Ortadoğu'daki ekonomik masraflarını azaltmayı amaçlayan bir plan tasarladı.

Bu çerçevede Dışişleri Bakanı Lord Curzon ve General Allenby'in Kudüs ve Mezopotamya'yı önermesine rağmen Churchill, Mezopotamya Yüksek Komiseri Sir Percy Cox'a 7 Şubat 1921'de telgraf

<sup>10</sup> 1920 yılı içerisinde İngiltere kamuoyunda Mezopotamya'daki masraflar konusunda ortaya çıkan durumla ilgili bkz. Fromkin 2008, 374-375.

<sup>11</sup> Sadece Irak için yıllık masrafı 20 milyon sterlin idi. Gilbert 2011, 509. Mezopotamya için 18 milyon Filistin için 9 milyon sterlin harcanmaktaydı ve bu durum İngiltere iç politikasında Ortadoğu'daki masraflarla ilgili tartışmaları beraberinde getirmekteydi. bkz. Adelson 1995, 194. Ekonomik masrafların azaltılmasına yönelik hedefler için bkz. Klieman 1970, 111.

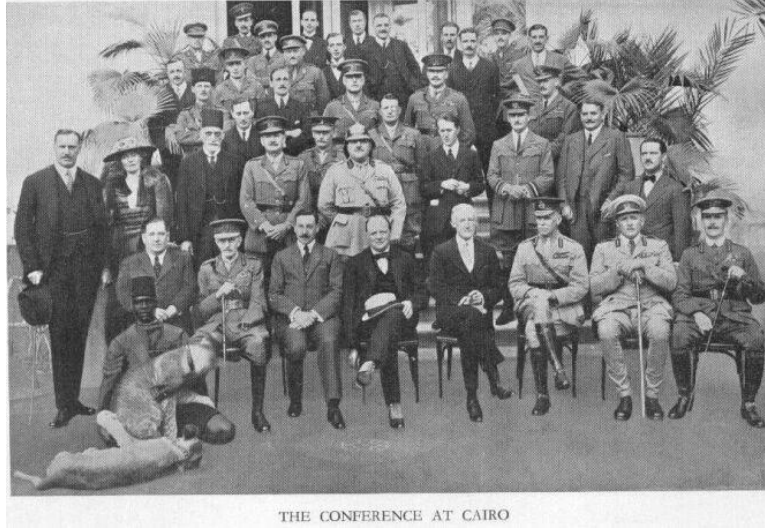
<sup>12</sup> Ortadoğu, Türkiye ve İran hakkında İngiliz belgelerinin yayımlandığı bu eserin ciltlerinin tamamı basılı halde Türk Tarih Kurumu kütüphanesinde bulunmaktadır. Bourne and Watt, Vol 2, XXII. Martin Gilbert İngiliz Devlet adamı Churchill'e ait resmi yazışmaları ve belgeleri "Churchill Document" adı altında yayımlamıştır. Bu eserin ciltlerine Bilkent Üniversitesi kütüphanesinden ulaşılabilir. Cabinet: Minutes, 31 December 1920; in Gilbert 1977, 1281.

<sup>13</sup> TNA, CAB 23/24/8 14 Feb 1921. Winston S. Churchill to Sir Percy Cox: Telegram, 8 January 1921, in Gilbert 1977, 1297.

<sup>14</sup> Winston S. Churchill to Lord Curzon, 16 February 1921, in Gilbert 1977, 1357. Birinci Dünya Savaşı Esnasında Kahire'de faaliyet gösteren Arap Büronun faaliyetleri hakkında detaylı bilgi edinmek için bkz. Gülsüm Polat, Yıl 2010, Cilt 26, Sayı 76, Sayfalar 97 – 132. Fromkin 2008, 139. Churchill, Sir James Masterton Smith'e Ortadoğu Bölümüne yapacağı atamalar hakkında görüşünü sormuş ve ondan olumlu cevap almıştır. Winston S. Churchill to Sir James Masterton Smith, 13 February 1921, in Gilbert 1977, 1347.

## Ortadoğu Bölümünün Kuruluşu ve Kahire Konferansı'nda Emir Abdullah'ın Geçici Süreliğine Ürdün'e Yönetici Atanması

çekerek Ortadoğu'da ki sorunların çözümü için Kahire'de konferans toplama talimatını verdi.<sup>15</sup> Konferansa katılanların güvenlikleri General Allenby'in sorumluluğuna verildi.<sup>16</sup> Konferansın içeriğinin tamamını Ortadoğu Bölümünden John Evelyn Shuckburgh hazırlamış ve İngiliz diplomatları katılmıştır. Churchill, General Allenby'ye 8 Mart 1921'de İskenderiye limanına geleceğini ve 10 Mart'ta Kahire şehrine geçeceğini belirtmiştir. Böylelikle Konferans 12 Mart 1921'de Kahire Semiramis Otelinde başlamıştır.<sup>17</sup>



THE CONFERENCE AT CAIRO

### Kahire Konferansı'na Katılanlar<sup>18</sup>

Shuckburgh'un planlamasına göre Fransa'nın Suriye politikasının nasıl evrileceği, Ürdün ve Mezopotamya'da İngiltere çıkarlarını korumak için kimlerin atanacağı, Somali-Aden meselesinin çözümü, Filistin'de Siyonistler ve Araplar arasında nasıl bir politika izleneceği, İngiltere'nin İran'daki çıkarlarının nasıl korunacağı, Ortadoğu'da askeri masrafların kısılması için hava kuvvetlerinin sunacağı katkı gibi konuları tartışan bir siyasi diğeri askeri iki komite kuruldu. Siyasi komitenin başkanlığını Sömürgeler Bakanı Churchill, askeri komitenin başkanlığını ise kendisinin belirlediği askeri görevliler ya da bürokratlar yapmaktaydı.<sup>19</sup> Konferansa katılan uzmanların sayısı 40 kişiydi. Bunlar arasında Sir Herbert Samuel, W. H. Deeds, Sir Walter Congreve, Sir Hugh Trenchard, Sir P. De B. Radcliffe, Sir G. Salmond, J. B. Crosland, T. E. Lawrence, Hubert Young, Getrude Bell, Bertie Harry Waters-Taylor, C. R. Newman, F. R. Somerset, F. G. Peake, R. D. Badcock, Sir Percy Cox gibi İngiltere'nin Ortadoğu stratejilerini şekillendiren asker, sivil bürokratlar bulunmaktaydı.<sup>20</sup> Bölgesel konuların çeşitliliğine rağmen konferansın ana hedefi Ortadoğu'da İngiltere'den ekonomik, askeri talepte bulunmadan ve İngiltere stratejileri doğrultusunda görev yapan güvenilir Arap yönetimlerini kurarak siyasi istikrarı tesis etmektir. Böylelikle ekonomik masrafların azaltılması planlanmaktaydı.

<sup>15</sup> Winston S. Churchill to Sir Percy Cox: Telegram, 7 February 1921, in Gilbert 1977, 1334.

<sup>16</sup> Allenby, Churchill'in konferans yeri olarak Mısır yerine Filistin yada Mezopotamya'yı tercih etmesini ve bu konuyla ilgili Lord Curzon'un onu ikna etmesini istemiştir. Churchill Document, Lord Allenby to Lord Curzon, 21 February 1921, in Gilbert 1977, 1369.

<sup>17</sup> Churchill'in Kahire'ye varmasıyla ilgili olarak savaş ofisi üzerinden Allenby ile yaptığı telgraf görüşmeleri için bkz. TNA, FO 141/586/2, 1921. Fromkin 2008, 413. Winston S. Churchill to Lord Curzon, 16 February 1921, in Gilbert 1977, 1358, 1381. Churchill ve Kahire Konferansına katılan uzmanların faaliyetleri Londra'da basın tarafından yakından takip edilmekteydi. Churchill'in yeni görevinde başarılı olup olmayacağı ilgi çekmekteydi. *The Times* 14 March 1921.

<sup>18</sup> Kahire Konferansı'na katılan uzmanların yer aldığı hatıra fotoğrafı. Getrude Bell'in mektuplarının yayımlandığı kitap çalışması içerisinde yer almaktadır. Ayrıca bu çalışma bir proje çerçevesinde internet ortamında da paylaşımına açılmıştır. Bell'in arşivi için bkz. <http://gutenberg.net.au/ebooks04/0400461h.html#images> Bunlara ek olarak Newcastle Üniversitesi Getrude Bell'in koleksiyonlarının yer aldığı arşivi yayınlamıştır. Erişim için bkz. <http://getrudebell.ncl.ac.uk/>. Churchill Kahire Konferansı'na katılan uzmanlar için "Kırk Haramiler" ismini kullanmaktaydı. Meyer 2008, 254.

<sup>19</sup> Konferans programının detayları için bkz. TNA, FO 141/586/2, 1921. Details Of Cairo Conference In Middle Eastern Affairs Including Programme And List Of Conference Members. TNA, CO 935/1, June 1921.

<sup>20</sup> Toplantıya Somali, Aden, Filistin, Basra Körfezi ve diğer bölgelerden katılanların tam listesi için bkz. TNA, FO 141/586/2, 1921.

## Konferans Esnasında Ürdün'de Durum

Kahire Konferansı başladığı esnada Ürdün'de genel durum bir hayli karışıktı. Çünkü Fransa, Emir Faysal'ı Suriye'den çıkarması ertesinde Filistin-Mısır-Süveyş kanalı hattına yaklaşmıştı. Artık Ürdün iki büyük güç arasında bir tampon bölge idi. Bölgede şartların değişmesi üzerine Londra dengeyi kendi lehine sağlamak için yeni bir hamle yapmalıydı. İngiltere, Churchill'in yeni bakış açısı çerçevesinde sorunları masrafa girmeden çözmek istemekteydi. Bu nedenle Fransa'nın Suriye'yi işgal etmesinden sonra Ürdün'ün İngiliz askerleri tarafından işgal edilmesini halk ve aşiretler istese dahi kabul edilmemesine karar verildi.<sup>21</sup> Bu çerçevede Filistin Yüksek Komiseri Sir Herbert Samuel'e Ürdün'e İngiliz danışmanlar göndermesi ve bölgede koordinasyonu sağlaması talimatı verildi. Çünkü İngiltere, Fransa'nın, Ürdün'deki otorite boşluğundan yararlanarak ve Ürdün'den Suriye'ye saldırıldığını bahane ederek orayı da işgal etmesini istememekteydi. Böyle bir durum gerçekleşmesi durumunda İngiltere kontrolündeki iki bölge Filistin ve Irak'ın tam arasına Şam'dan Amman'a kadar uzanan Fransız idaresi girecekti. Yani petrolün ana merkezi sayılan Irak'ın uzun sınır komşusu Fransa olacaktı. Bu nedenle öncelikli amaç Ürdün'de Fransız karşıtlığını kontrol altına almak ve Ürdün'ün kendi kendisini yönetecek bir konuma yükselmesini sağlamaktı. Bu doğrultuda Samuel, Ürdün'ün Salt şehrinde 600'e yakın ileri gelen aşiret üyesini toplamış, Majesteleri Hükümeti'nin onlar için düşündüğü planlamayı 20 Ağustos 1920'de aktarmıştır. Buna göre bölgeye Arapça bilen İngiliz danışmanlar gönderilecekti. Böylece Ürdün'ün "*kendi kendini idare etme*" kabiliyetinin gelişimine kurumsal katkı sunulacaktı. Bu doğrultuda Samuel, bölgeye F. R. Somerset başkanlığında Arapça bilen 5 kişilik bir heyet gönderdi.<sup>22</sup> Bu heyetin görevi Ürdün'ün idare edilmesini koordine ve bölgenin ileri gelen aşiretlerini herhangi bir taşkınlığa karşı kontrol ve takip etmektir. Bu sistem Kahire Konferansı'na kadar yaklaşık 1 yıl bu şekilde devam etti. Samuel'in bu adımları sonrasında Ürdün'ü ilgilendiren bir diğer gelişme daha yaşandı.

Emir Abdullah, Fransa'nın Faysal'ı Suriye'den çıkarması nedeniyle Faysal'ın konumunu korumak üzere Hicaz'dan küçük bir kuvvet ile Ürdün'e hareket etti. Bu noktada Abdullah'ın Suriye'deki Arap çıkarlarını toparlayacağına inanan milliyetçi gruplar ile ileri gelen aileler, şeyhler onu davet etti. Böylelikle 21 Kasım 1920'de Ürdün'ün Maan şehrine ulaşmış, 300 adamı, 6 makineli tüfeğiyle buraya yerleşmiştir. Üç aylık süre zarfında Abdullah, bölgedeki aşiretler, Suriye'den kaçan milliyetçi muhalif liderler ile görüşmüştür.<sup>23</sup> Buradaki faaliyetleri İngiliz heyet tarafından yakından takip edilmiştir. Çünkü Sömürgeler Bakanlığı, Emir Abdullah'ın, Arap milliyetçileriyle birlikte Fransa'ya saldırmasından ve ardından Fransa'nın Ürdün üzerine bir hamle yapmasından şüphelenmekteydi.

Samuel'e Ürdün'den rapor edildiği üzere Abdullah'ın böyle bir girişimi olmadı. Ayrıca Abdullah'ın, yaklaşık dört ay Maan'da kaldıktan sonra 2 Mart 1921'de Amman'a vardığı onu Samuel tarafından bölgeyi takip etmek üzere görevlendirilen heyet içerisinde yer alan Alec Kirkbride'in tren istasyonunda karşıladığı rapor edilmiştir.<sup>24</sup> Ayrıca Abdullah, Kudüs'te bulunan Samuel'e bir mektup yollayarak Amman'da bulunma sebebinin İngiltere ile dostça süren ilişkisini devam ettirmek olduğunu ifade etmiştir.<sup>25</sup> Fakat buna rağmen Abdullah'ın bu davranışının Amman'da 1920'den beri oluşturulmaya çalışılan yerel yönetimi baltaladığı kaleme alınmıştır. Bölgedeki İngiliz görevliler Abdullah'ın kendi çıkarı için adım attığını ifade etmekteydiler.<sup>26</sup> Abdullah'ın Amman'a gelme zamanlaması önemlidir. Çünkü Kahire Konferansı'nda İngiltere ve müttefiklerinin çıkarlarını gözetken adımlar atılmak üzeredir.

## Kahire Konferansı'nda Ürdün Görüşmeleri

John Evelyn Shuckburgh'un yaptığı planlama çerçevesinde Kahire Konferansı'na katılan uzmanlar, Filistin için 17 Mart 1921'de toplanan politik ve askeri komite toplantısında Ürdün konusunu da görüşmüştür. Ürdün hakkında toplantının geç yapılmasının ana nedeni Filistin Yüksek Komiseri Sir Herbert Samuel'in 16 Mart 1921'de Kahire'ye gelmesidir. Churchill, bölgeyi sivil idare ile yöneten Samuel'i özellikle dinlemek istemiştir.<sup>27</sup> İlk oturum Sömürgeler Bakanı Winston Churchill

<sup>21</sup> TNA, FO 371/5121, 11th August 1920. Klieman 1970, 205-206.

<sup>22</sup> TNA, FO 371/5122, Telegram from Sir H. Samuel to Foreign Office, 22 August 1920. Fieldhouse 2018, 306. Times gazetesi bu gelişmeyi "Araplar için özerklik" başlığıyla vermiş ve haber içeriğinde bunu bir vaat şeklinde işlemiştir. *The Times* 25 August 1920.

<sup>23</sup> Wilson 1987, 44,48. TNA, FO 686/78 Telegram from Jerusalem to Colonial Office, 3 March 1921. Abdullah 2006,163.

<sup>24</sup> TNA, FO 686/78 Telegram From Jerusalem To Colonial Office, 3 March 1921. Abdullah 2006,168.

<sup>25</sup> Wilson 1987, 50. Klieman 1970, 209.

<sup>26</sup> TNA, FO/686/78 Telegram from Jerusalem to Colonial Office, 10 March 1921.

<sup>27</sup> Winston S. Churchill to David Lloyd George: Telegram 14 March 1921, in Gilbert 1977, 1389.

## Ortadoğu Bölümünün Kuruluşu ve Kahire Konferansı'nda Emir Abdullah'ın Geçici Süreliğine Ürdün'e Yönetici Atanması

Başkanlığında yapılmış ve Sir Herbert Samuel ve Yardımcısı W. H. Deeds, Konferansın Askeri ve Finans Komitesi Başkanı Mısır Askeri Kuvvetlerinden Sir Walter Congreve, Kraliyet Hava Kuvvetleri komutanlarından Sir Hugh Trenchard, Tümgeneral Sir P. De B. Radcliffe, Ortadoğu Komutanlığından Tümgeneral Sir G. Salmond, Savaş Bakanlığı Mali İşler Müdürü J. B. Crosland, Ortadoğu Bölümünden T. E. Lawrence, Binbaşı Hubert Young, ve Getrude Bell, Kahire Konferansı Askeri Komite Sekreteri Bertie Harry Waters-Taylor, Albay C. R. Newman, İngiltere Ürdün temsilcisi F. R. Somerset, Ürdün Komutanlığından Yüzbaşı F. G. Peake katılmıştır. Bu oturumun sekreterliğini R. D. Badcock yapmıştır.<sup>28</sup> Toplantı Ürdün'e dair ortaya atılan 4 temel varsayım üzerinden devam etmiştir.

İlki, İngiltere, Abdullah'ı desteklediğinde onun Ürdün'de Fransız karşıtlığını devam ettirmeyeceğinin garantisi yoktu. Nitekim Abdullah, önce Maan ve sonra Amman'a geldiğinden beri Fransa karşıtı olan aşiretlere mektup göndermiş, görüşmüş ve bu karşıtlığı kendi liderliğinde birleştirmek için girişimlerde bulunmuştur. Bu durum aynı şekilde devam ettiği takdirde başta Ürdün, Suriye ve Filistin'in istikrarı tehlikeye girecekti. Ayrıca bu girişim Fransa ve İngiltere'nin de arasında bir sorun teşkil edebilirdi. İkinci varsayım ise İngiltere'nin açık desteğiyle Filistin'de gelişen Siyonizm hareketi etrafında şekillendi. Abdullah, bölgede yükselen Siyonizm karşıtlığını da kışkırtarak kendi lehine kullanabilirdi. Üçüncü konu ise, Ürdün'de Abdullah'ın merkezde olduğu kötü bir yönetimin faaliyete girmesiyle Filistin'de güvenlik problemi ortaya çıkarabilirdi. Dördüncü konu ise Filistin Yüksek Komiserliğiyle eşit yetkilere sahip olan bir yönetim başarılı olamazdı.<sup>29</sup> Bu dört maddenin çözümlenmesi, cevaplandırılması gerekmektedir.

Oturum başkanı Churchill, bu gibi çekinceleri yersiz bulmaktaydı. Ona göre Ürdün'ü Şerif Hüseyin Ailesi'nin bir üyesinin yönetmesinden başka alternatif yoktu. Churchill'i bu görüşe iten temel neden Ürdün toplantısı öncesinde Mezopotamya hakkında alınan karardı. Ürdün konusuna geçmeden evvel Mezopotamya'ya Faysal'ın kral yapılmasına karar verildi. Buna göre Faysal'ın halk tarafından seçilmesi sağlanacaktı. Bu konuyla ilgili gerekli süreçleri yönetme görevi Mezopotamya Yüksek Komiseri Sir Percy Cox ve Getrude Bell'e verildi. Cox ve Bell, Mezopotamyalılara Faysal'ı seçtirecek hikâyeyi kurgulamaya başladılar.<sup>30</sup> Bunun anlamı Ürdün'ün Irak'a bakan sınırlarını Şerif Ailesi'nin diğer üyesinin yönetmesiydi. Churchill de iki bölgenin aynı aile üyeleri tarafından yönetilebileceğini tasarlarmaktaydı. Bu sayede süreç sorunsuz bir şekilde idare edilebilirdi. Bu nedenle Churchill, Faysal'ın belirlenmesinin Ürdün ile ilgili kararı da etkilediğini düşünmekteydi. İki bölgenin aynı ailenin farklı mensuplarının yönetiminde bulunması çatışmaları önleyecekti.

Churchill'e göre, Ürdün'de ya da farklı bir bölgede destekçileri bulunan güçlü bir Arap aşireti liderinin atanması iki bölge arasında çatışmalara yol açabilirdi. Kaldı ki böyle çatışmanın örneği birkaç yıl evvel yaşanmıştı.<sup>31</sup> Bu açıdan değerlendirildiğinde Şerif Ailesi'nin bir üyesinin Ürdün'e atanması tek seçenektir. Bu nedenle yukarıdaki varsayımların gerçekleşmeyeceğine dair Abdullah'ın garanti vermesi gündeme geldi. Churchill, Majesteleri Hükümeti'nin Abdullah'a vereceği taahhütler çerçevesinde, ondan bu konular için garantiyi alacağına inanmaktaydı. Bu noktada General Congreve, Ürdün, Mezopotamya sınırları tek bir aile yönetildiği takdirde başta Filistin olmak üzere İngiliz askerlerinin sayısının azaltılmasına olumlu katkı sunacağını ifade etti. Toplantıda yer alan askeri bürokratlar Abdullah ile görüşme yapılırsa bu konularında sorulmasını, netleştirilmesini istemekteydi. Bu görüşü Samuel'de bir çekince ile desteklemekteydi.

Samuel'e göre, Abdullah'ın Fransa'ya karşı hareket etmeyeceğine, Ürdün sakinlerini yatıştıracağına dair İngiltere Fransa'ya bir taahhütte bulunup bulunmayacağı belirsizdi. Samuel, Fransa'ya verilecek bu taahhüdün yaratacağı güvenlik garantisini gerçekleştirmek için Filistin, Ürdün hattında asker sayısının azaltılamayacağını savundu. Çünkü bu garantiyi sağlama almak için Ürdün'e ek asker gönderilmesi gerekliydi. Bu durumda Ürdün'de Fransızlara karşı hareketleri önlemek, bölgedeki baskınları yatıştırmak ve İngiliz nüfuzunu devam ettirmek için en az 1 tabur asker, 2 hava filosu ve 2 topçu süvarisine ihtiyaç vardı. Ayrıca aniden gelişen bir olayda bu askerlerin Filistin'den gönderilmesi Filistin'i de askeri yönden hedeflere açık hale getirecekti. Bu nedenle General Congreve, bölgede

<sup>28</sup> TNA, CO 935/1 1921, 50, 97.

<sup>29</sup> TNA, CO 935/1 1921, 50.

<sup>30</sup> Klieman 1970, 139-171. Fieldhouse 2018,131-132.

<sup>31</sup> İngiltere, Mayıs 1919'dan itibaren Hicaz, Hurma, el-Ceyf ve Sekake vb. bölgelerde Suud, Raşidi ve Şerif Aileleri / aşiretleri arasındaki sınır ve çıkar çatışmalarında bunu tecrübe etmişti. Bkz. Yerasimos 1994, 221-222. Fraser 2011, 250. Abdullah 2006,145-154.



yaşanacak herhangi bir gelişmede Mısır'daki İngiliz birliklerinin değerlendirilmesini önerdi. Fakat hızlı bir müdahale için en azından Filistin'de ya da Ürdün'de 5000 İngiliz askerine ihtiyaç olduğunu da ekledi. Diğer bir konuda askeri sevkiyatın yapılma ihtimali olan demir yollarının İngiltere kontrolünde bulunmamasıydı. Nitekim Filistin, Ürdün ve Suriye sınır hattında faaliyet gösteren Samah-Dera demiryolu hattının tamamı İngiliz kontrolünde değildi. Özellikle Ürdün-Suriye sınır hattındaki istasyonlar Arap aşiretlerin kontrolündeydi.<sup>32</sup> Haliyle sevkiyatın hızlı ve devamlı olması ilk anda mümkün değildi. Askeri açıdan diğer bir tespiti de İngiltere Ürdün temsilcisi Somerset yapmış ve Abdullah'ın atanmaması halinde, bölgeden çıkarılmasının daha büyük bir sorun teşkil edeceğini söylemiştir.<sup>33</sup> Çünkü Abdullah, kendi etrafında silahlı Arapları toplama potansiyeline sahipti. Böyle bir durumda iki tarafın bir mücadeleye girişmesi başka bir gücün bölgeye egemen olmasına ya da bölgenin istikrarsız bir sürece girmesine yol açabilirdi. Ayrıca Ürdün'de İngilizlere karşı gelişen bir Arap tepkisi diğer bölgeleri de etkileme potansiyeli taşııyordu.

Askeri konuların irdelenmesinin ana nedeni Ortadoğu'daki ekonomik masrafların düşürülmesine doğrudan etkisiydi. Bu nedenle, Kraliyet Hava Kuvvetleri komutanlarından Sir Hugh Trenchard, yeni bir öneri getirdi. Buna göre Amman, Kerek ve İrdib'e uçak pistleri ve uçakların petrol ihtiyaçları için depolar yapılırsa Ürdün daha az asker ile kontrol edilirdi. Böylece daha büyük garnizon kurmaya gerek kalmazdı. Bu görüşü başta General Congreve olmak üzere askeri heyet desteklemiştir.<sup>34</sup> Hava kuvvetleriyle müdahale yöntemi hızlı ve ekonomiktir. Fakat aynı zamanda ölümcüldü. Konferansa katılanların yaptığı konuşmalarda bu yöne hiç dikkat çekilmemiş, Trenchard'ın önerisi değerlendirmeye alınmış ve Abdullah'tan pistlerin inşa edilmesi hususunda garanti istenmesine karar verilmiştir.

Askeri öneriler neticesinde İngiltere'nin önünde üç seçenek vardı. Buna göre, Ürdün'ü yönetmek için Abdullah'ın geçici olarak atanması ya da ona yakın bir Arap aileden yerel bir vali görevlendirilerek Abdullah'ın Ürdün'den çekilmesi idi. Bu iki seçeneğin gerçekleşme şartı ise gerekli garantilerin İngiltere'ye verilmesi idi. Diğer seçenek ise Abdullah'ı Ürdün'den çıkarmak için asker sevk edilmesiydi. Sömürgeler Bakanlığı açısından en masraflısı üçüncü seçenektir. Lawrence, ailesinin peygamber soyundan gelmesi nedeniyle Abdullah'ın bölgedeki Arap kabileleri üzerindeki etkisini "*emniyet valfi*" şeklinde tanımlamaktaydı. Ona göre, Abdullah; Siyonizm, Fransa karşıtlığını ve Ürdün'ün Mezopotamya ya bakan çöl tarafından gelen göçebelerin müdahalesini de engelleyecek tek kişi idi.<sup>35</sup> Abdullah bunu gerçekleştirdiğinde İngiltere, coğrafi açıdan, Filistin ve Irak arasında daha masrafsız, sorunsuz, çatışmasız ticari bir geçiş hattına sahip olacaktı. Bu nedenle Lawrence, İngiltere'ye sadık ve tabi olan Abdullah'ın atanmasında sakınca görmemekteydi. Bu bakış açısı Churchill'i ikna etti ve üçüncü seçeneği değerlendirme dışı bıraktı.

Churchill, diğer iki seçeneği dikkate alarak Kahire Konferansında General Congreve'in başkanlığında bir askeri komite toplantısı yapılması talimatını verdi. Askeri komite toplantısı, Sir W. Congreve'in başkanlığında, Tümgeneraller Sir P. P. De B. Radcliffe, Sir G. Salmond, Albaylar Lawrence ve Newman, Binbaşı F.R. Somerset, Yüzbaşı Peake ve Filistin Yüksek Komiser yardımcısı W. H. Deeds'in katılımlarıyla 17 Mart 1921'de yapıldı. Askeri komite, Filistin ve Ürdün'ün en az ne kadar askeri garnizona ihtiyacı olduğunu tespit edecekti. Toplantının sekreteri ise B.H. Waters Taylor idi.<sup>36</sup> Askeri komite, Abdullah ya da onun adayının İngilizler ile dost olduğu varsayımıyla tespitlerde bulundu. Bu varsayım İngilizler ile herhangi bir çatışma üzerine kurgulanmamıştı. Bir başka ifadeyle Abdullah, Ürdün'de İngiliz çıkarlarını koruyan kişi konumunda sayılmaktaydı.

Askeri komiteye göre, bu varsayım gerçekleşirse Ürdün için en az 1 tabur piyade, 2 süvari taburu ve 1 munga topçu birliği kadar askeri kuvvet yeterliydi. Bu kuvvetlerin garnizon merkezi Amman'da kurulmalıydı. Örneğin, süvariler, Ürdün genelinde devriye gezerek yerel müdahale kapasitesini aşan olaylarda destek verecekti. Komite bu askeri kuvvetin, bölge halkı tarafından çıkarılacak herhangi bir

<sup>32</sup> Government of Palestine Report 1922, 23. TNA, CO 935/1 1921, 97-99.

<sup>33</sup> TNA, CO 935/1 1921, 97-99.

<sup>34</sup> TNA, CO 935/1 1921, 99. Kraliyet Hava Kuvvetleriyle müdahale yöntemi İngiltere tarafından 1920 yaz aylarında Mezopotamya'da başlayan isyanlarda kullanılmıştı. 1921 yılına kadar 8450 Iraklı'nın yaşamını yitirdiği tahmin edilmekteydi. Mango 2011, 255. İngiliz idaresine karşı isyan eden / etmeden tüm halk üzerinde denenmiş ve neticede on bin insanın ölümüne yol açmıştı. Mezopotamya'daki Arapların tepkisinin İngiltere Kraliyet Hava Kuvvetleri tarafından sert bir şekilde bastırılması konusunda bkz. Meyer 2008, 258,288.

<sup>35</sup> TNA, CO 935/1 1921, 99-100.

<sup>36</sup> TNA, CO 935/1 1921, 103.

## Ortadoğu Bölümünün Kuruluşu ve Kahire Konferansı'nda Emir Abdullah'ın Geçi Süreliğine Ürdün'e Yönetici Atanması

olayı, isyanı ya da tepkiyi bastırarak kadar güçlü olduğunu düşünmekteydi. Bu sayede Filistin'de bulunan ve sayıları 25.000'i geçen Hint ve İngiliz askerleri zaman içerisinde 7.000'e kadar azaltılabilirdi.<sup>37</sup> Askeri komitenin rapor ettiği diğer hususlar ise şu şekildeydi. Amman'a giden yolların, köprülerin motorlu askeri araçlar için tamir edilmeliydi. Yolların tamir için ilk etapta 8.000 sterline ihtiyaç vardı. İmparatorluk garnizonlarının azaltılabileceği veya tamamen geri çekileceği umulmasına rağmen bu durumun belirli bir tarihte gerçekleşmeyeceği ve bu askeri hamlenin yapılabilmesinin yerel hükümetin kaydedeceği ilerlemeye bağlı kalınmasına karar verildi. Ayrıca askeri kuvvetlerin çekilmesinin gerçekleşeceği tarihe kadar yerel güçler eğitilmeli ve bu eğitimin masrafları Ürdün'ün kendi kaynaklarından karşılanmalıydı.<sup>38</sup> Böylece İngiltere masraf yapmayacak ve Ürdün halkının gelirlerinden istifade edecekti.

Kraliyet Hava Kuvvetleri Ortadoğu Komutanı G. Salmond, İngiliz garnizonlarının Amman'dan çekildiğini varsayarak Ürdün'de kurulacak yerel hükümetin devamlılığının sağlanması konusunda verilmesi gereken destekleri askeri komiteye 17 Mart 1921'de rapor etti. Buna göre, Filistin'de konuşlu Kraliyet Hava Kuvvetleri filosu, gerekli hallerde Mısır'daki filolardan takviye edilmeli, Amman, İrbid ve Kerek'da iniş alanları, telsiz istasyonları ve benzin depoları kurulmalı, Filistin'de konuşlanan filo ayda bir kez Ürdün'de uçarak gerekli denetimleri yaparak İngiliz varlığını hissettirmeli, Telsiz istasyonlarını kullanacak Arap personellerin eğitimlerini Kraliyet Hava Kuvvetleri vermeli ve iniş alanları, telsiz istasyonları, benzin depoları ve hava kuvvetleri operasyonlarının masraflarının tamamı Ürdün hükümeti tarafından karşılanmalıydı.<sup>39</sup> İngiltere bu planlamayla hem bölgeyi yönetecek hem de tüm masrafları Ürdün halkından toplanan vergilerden karşılayacaktı.

Congreve, bu raporu politik ve askeri komitenin 18 Mart 1921'de toplanan ikinci toplantısında Churchill'e sundu. İlk toplantıya katılan kişiler bu toplantıya da katıldılar. Radcliffe, askeri komitenin Ürdün'e asker gönderme konusunda hazır olduğunu belirtti. Asker sevkinin gerçekleşmesi için geriye sadece finansal problemler kalmaktaydı.<sup>40</sup> Mali konularla ilgili Sir Herbert Samuel, Ürdün'de garnizon azaltılmasının yapılabilmesi için yerel savunma güçlerinin oluşturulması gerektiğini ve bu güçlerin ekonomik masraflarının Filistin Yüksek Komiserliğinin 1921 mali yılındaki gelirlerinden karşılanacağını hatırlattı.<sup>41</sup>

Churchill, ilk 6 aylık sürecin sonunda bölgeden asker çekmenin tekrar değerlendirileceğini ifade etti. En azından ilk aylarda Ürdün'de kamu düzeninin sağlanması için yerel güçlerin kurulması, eğitilmesi için vakit vardı. Böylelikle Samuel, ilk 6 ayın masrafları için hazırlıklara başladı. Yerel güçlerin başarılı olması neticesinde hem Ürdün hem de Filistin'den asker sayıları azaltılacaktı. Churchill, Ürdün'ün askeri masraflarının Filistin'in ekonomik dengesini bozma endişesi taşıyan Samuel'e destek vereceğini söyledi. Nitekim Ürdün'ün gelirleri Filistin Yüksek Komiserliğine borç olarak tanımlandı. Böylelikle Filistin Yüksek Komiserliğine ekonomik açıdan ekstra bir maliyet çıkmayacaktı. Savaş Bakanlığı Mali İşler Sorumlusu Mr. Crosland'a göre, yerel güvenlik birimleri yetiştirildiği takdirde Ürdün ve Filistin garnizonlarının 1922-1923 mali yılı için masrafları 2 milyon poundu aşmayacaktı. Buna göre askeri komite, 6 ay içerisinde en az 1.200 kişiyi askeri eğitimden geçirerek sahada kullanmayı planlamaktaydı. Samuel'de mali açıdan bu sayının ilk etapta uygun olduğunu onayladı. Bu planlama neticesinde General Congreve, iki tabur İngiliz garnizonunun Ekim 1921'de azaltılmasını kabul etti. Ayrıca asker sayıları netleşinceye kadar ilk 6 ay için kışla, karargâh gibi binaların yapımından da vazgeçti.<sup>42</sup>

Ekonomik masrafları azaltan bu konuları desteklediğini açıklayan Churchill, Ortadoğu'da kullanılmak üzere tahsis edilen 30 milyon poundu 1922-23 dönemi içerisinde yaklaşık 8 milyon pounda düşürmeyi planlamaktaydı. Churchill, 8 milyonun sadece 2 milyonluk kısmını Filistin'deki askeri faaliyetlerde

<sup>37</sup> Winston S. Churchill to David Lloyd George: Telegram, 18 March 1921, in Gilbert 1977, 1401.

<sup>38</sup> TNA, CO 935/1 1921, 103 Ek 18.

<sup>39</sup> Kraliyet Hava Kuvvetleri Ortadoğu Komutanı Tümgeneral G. Salmond'un raporu için bkz. TNA, CO 935/1 1921, 105 Ek 2.

<sup>40</sup> 1921 itibarıyla Mezopotamya, İstanbul ve Karadeniz'den azaltılan garnizonlar sayesinde Ürdün'de ki durum üstesinden gelinebilirdi. TNA, CO 935/1 1921,101.

<sup>41</sup> TNA, CO 935/1 1921,101.

<sup>42</sup> TNA, CO 935/1 1921,102.

kullanmak istemekteydi. Geri kalan 5-6 milyon poundluk rakamı ise Mezopotamya için ayırdı.<sup>43</sup> Askeri ve ekonomi konularında belirli bir hedef ortaya çıkmasıyla Abdullah ile görüşmeye karar verildi.

### Churchill ve Emir Abdullah'ın Görüşmeleri

Churchill, Emir Abdullah ile görüşme için Kahire'den Kudüs'e geçmiş ve onu İngiltere Sivil İdaresi Kudüs valisi Ronald Storrs karşılamıştır. Churchill, resmi bir tören istememiş ve Kudüs hükümet konağına yerleşmiştir. Daha sonra görüşmeyi ayarlamak için Herbert Samuel, 21 Mart 1921'de Amman'da bulunan Abdullah'ı bir mektup ile Kudüs'e davet etmiştir. Abdullah, 27 Mart'ta Kudüs'e gelmiş ve Arap ileri gelenleri tören tertip ederek 80 motorlu araç ile onu karşılamıştır.<sup>44</sup> Ürdün konusuyla ilgili Abdullah ve Kahire Konferansı heyeti arasındaki toplantılar 28, 29, 30 Mart 1921'de Kudüs Hükümet Konağı'nda gerçekleşmiştir. Toplantıya; Emir Abdullah, Avni Abdülhadi bey, Winston Churchill, Albay Lawrence, Binbaşı Young ve Sir Herbert Samuel ile yardımcısı W. Deeds katılmıştır.<sup>45</sup> Bu toplantı öncesinde Churchill, Abdullah'a Ürdün'e yönetici olmasını teklif edeceğini Lloyd George'a telgrafla 21 Mart 1921'de danışmıştır. Lloyd George, Abdullah'ın "*bir krallık için küçük sayılan*" bölgede idareci olma teklifini kabul edeceğinin kesin olmadığını ifade etmiştir.<sup>46</sup> Bu konu netleştirilmeliydi. Haliyle heyetler arasında gerçekleşen ilk toplantının konusu Ürdün'dü. Fakat İngiltere heyeti, öncelikle Hicaz ve Mezopotamya konularını Abdullah'a açtı. Bu bir açıdan babası Şerif Hüseyin ve Faysal üzerinden geliştirilen bölgesel çapta plandı. Bölgenin tamamından bakıldığında Abdullah'a teklif edilecek Ürdün bölgesi küçük kalmaktaydı. Fakat Şerif Ailesi'nin hâkim olacağı bölge daha geniş ve genişletilmeye de müsaitti. Bu nedenle Abdullah'a ifade edilen ilk konular ona ailesinin neler kaybedeceğini gösterme, hatırlatma anlamı taşımaktaydı.

Churchill, öncelikle Majesteleri Hükümeti'nin, Kral Hüseyin'e verebileceği en iyi desteğin Suud Ailesi ve diğer Arap kabilelerinin hükmettiği bölgelerden Hicaz'a karşı herhangi bir saldırıyı onaylamadığını ve desteklemediğini resmen açıklamasını sağlayacağını söyledi. Bu ailelere tarafsızlıklarını korumaları şartına bağlı olarak aylık para ödemeyi garanti edeceğini ifade etti. Bunların yanı sıra Churchill, Hüseyin'e idare ettiği bölgede düzeni tesis etmesi ve hac ibadetini kolaylaştırması amacıyla hatırı sayılır bir ödenek sağlayacaktı.<sup>47</sup> Bu sayede Abdullah'ın babası Şerif Hüseyin hâkim olduğu bölgeleri daha kolay bir şekilde yönetecekti. Churchill ise bölgede çatışma riski taşıyan bir konuyu daha çözüme kavuşturacaktı.

Churchill, Mezopotamya konusuna da değindi. Buna göre Majesteleri Hükümeti, Mezopotamya'da yaşayan halklara, hükümet biçimlerini ve bir yönetici seçmeleri konusunda onların isteklerini göz önünde bulundurma sözünü verdi. Halk hangi seçimde bulunursa kabul edilecekti. Bu konuda Emir Abdullah'ı ilgilendiren kısım Faysal'ın aday gösterilmesi idi. Majesteleri Hükümeti, Faysal'ın kral seçilmesini kabul edebilirdi. Böylece Emir Faysal güçlü bir destek ile politikalarını ve Mezopotamya halkına verdiği taahhütlerini gerçekleştirirdi.<sup>48</sup> Bu açıklamalar Abdullah'a bu görüşmenin önemini göstermek açısından önemliydi. Churchill, Abdullah'ın karar verirken tüm ailesinin neleri kaybetme ihtimaliyle karşı karşıya olduğunu değerlendirmesini istemekteydi.

İngiltere'nin, temel amacı Ortadoğu'da Arap nüfusun barındığı bölgelerde İngiliz politikalarının tek bir merkezden bütüncül bir şekilde yönetilmesi idi. Bu çerçevede Churchill, "*Şerif Ailesi aracılığıyla Arap halklarını destekleyen asıl politikalarını*" uygulamak istediklerini Abdullah'a söyledi.<sup>49</sup> Görüşmede ifade ettiği "*asıl politika*" ifadesi kısmen de olsa 1915'den beri Şerif Ailesine verilen sözleri tutmak içindi. Churchill, İngiltere'nin çıkarlarıyla çelişmediği sürece Şerif Ailesi'nin bölgedeki tüm Arapları temsil edip/etmediğiyle ilgilenmemekte ve halka sormadan süreci yönetmekteydi.

<sup>43</sup> TNA, CO 935/1 1921, 103, Winston S. Churchill to David Lloyd George: Telegram, 21 March 1921, in Gilbert, 1403.

<sup>44</sup> TNA, CO 733/2 April 1921, 7. *The Times* 26 March 1921. Abdullah anılarında babasından mektup aldığını ve Churchill ile görüşmesini istediğini yazmaktadır. Abdullah 2006,170.

<sup>45</sup> TNA, CO 935/1 1921, 107.

<sup>46</sup> Winston S. Churchill to David Lloyd George: Telegram, 21 March 1921, in Gilbert, 1406. David Lloyd George to Winston S. Churchill: Telegram 22 March 1921, in Gilbert, 1408.

<sup>47</sup> TNA, CO 935/1 1921, 107.

<sup>48</sup> Churchill'in, Mezopotamya konusunda Kahire Konferansı kurulu Mezopotamya Yüksek Komiseri Sir Percy Cox ve Getrude Bell'i, Emir Faysal'ın kral seçilmesi için görevlendirerek verdiği desteği kanıtlamıştı.

TNA, CO 935/1 1921,107. Mezopotamya'da Faysal için yapılan planlar için bkz. Fromkin 2008, 415-418.

<sup>49</sup> TNA, CO 935/1 1921,107.

## Ortadoğu Bölümünün Kuruluşu ve Kahire Konferansı'nda Emir Abdullah'ın Geçici Süreliğine Ürdün'e Yönetici Atanması

Abdullah, Churchill'in ifade ettiği bu konuları ve Majesteleri Hükümeti'nin ailesiyle çalışmaya dayalı ana politikasını uygulamakla meşgul olmasından memnundu. Abdullah için “*ilk ve en önemli konu Arapların evi olan Arap yarımadasının*” geleceğiydi. Ona göre kendi ailesi Arap ulusunun tamamının temsilcisi sayılmaktaydı. Bu çerçevede Abdullah, Hicaz konusunda Suud'un, İngiltere aracılığıyla babası Şerif Hüseyin'e tabi edilmesi beklentisindeydi. Fakat Churchill'in teklifi Suud'a, otoritesini arttırmak için İngiltere tarafından verilen para yardımlarının ve siyasi desteğin devamlılığının Hicaz bölgesine ve Şerif Hüseyin'e karşı saldırganlıktan kaçınmasına bağlı bulunduğunu açıkça hatırlatarak onu sınırlandırmaktı.<sup>50</sup> Böylece her iki tarafa İngiltere ittifakında, ortak paydasında müttefik olup barış, düzen içerisinde yönetimlerini devam ettirecek ve Arap liderleri arasında yaşanan güç mücadelesini dengeleme konusu çatışmasızlığa ve ekonomik masrafların azalmasına katkı sağlayacaktı. Buradan da anlaşıldığı üzere Hicaz'da uygulanması gereken tek strateji İngiltere'nin belirlediği yol haritasıydı. Abdullah için, Hicaz'a büyük meblağ maddi desteğin verilmesi ve Suud'a İngiltere'nin yeni şartlarının söylenmesi önemliydi. Ona göre bu durumda “*Hicaz'ın korkacak bir şeyi yoktu*”.<sup>51</sup> Abdullah, Majesteleri Hükümeti tarafından Mezopotamya'ya kardeşi Faysal'ın Kral ilan edilmesini de destekleyecek ve bu politikanın başarısı için de iş birliği yapacaktı. Abdullah'ın, İngiltere'nin politikalarıyla çelişmemesi onun Ürdün konusundaki taleplerini dile getirmesinde elini güçlendirmekteydi.

Bu konuların aktarılmasından sonra Ürdün meselesi görüşüldü. İngiltere açısından Ürdün Fransa ile arasında paylaşılan manda idareleri içerisinde küçük bir bölgeydi. Fakat Filistin ile Ürdün ekonomik ve coğrafi açıdan birbirini tamamlamakta olup bu durum iş birliğini zorunlu kılmaktaydı. Birisi uluslararası diğeri yerel iki nedenden ötürü Ürdün'ün 1921 itibarıyla nasıl yönetilmesi gerektiği görüşülmeliydi. Kahire Konferansı komitesi bağımsız ya da özerk bir bölge düşüncesinde değildi. Önceki toplantılarda alınan karar çerçevesinde Churchill, Ürdün'ün, Filistin Yüksek Komiserinin sorumluluğunda bir Arap valinin yönetiminde olmasını istediklerini Abdullah'a ilettiler.<sup>52</sup> İngiltere; Ürdün'ü, Filistin'e bağlı Arap nüfusun yoğun yaşadığı bir bölge gibi planlanmaktaydı.

Abdullah için Ürdün'ün Filistin'e bağlı olması talebi uygun değildi. Ona göre, Majesteleri Hükümeti ile mutabık kalınarak Emir Faysal'ın Mezopotamya'daki konumu gibi bir Arap lider Ürdün ve Filistin'i yönetmeliydi. Bu sayede Araplar ve Yahudiler arasındaki sorunlarda aşılacaktı.<sup>53</sup> Abdullah'ın, Filistin ve Ürdün'ün gelecek yıllarda nasıl yönetilmesi gerektiğini içeren bu görüşünde eksik olan kısım bu bölgelerin Mezopotamya'dan ayrı uluslararası hukuki prosedür içermesiydi. Çünkü Filistin'de Milletler Cemiyeti tarafından uygulanması istenen ana siyaset belgesi 1917'de yayınlanan Balfour Deklarasyonu'ydu. Bu tarihten itibaren İngiltere, gizli ve açık tüm paylaşım görüşmelerinde bu belgeyi esas almıştır. Örneğin, Paris Barış Konferansı, San-Remo görüşmeleri bu belgenin içeriği üzerinden yürütülmüştür. Buna göre “*Majesteleri Hükümeti, Filistin'de bir Yahudi evinin kurulmasının gerçekleştirilmesi için elinden geleni yapmayı*” uluslararası kamuoyuna, ilgili taraflara vadetmekteydi.<sup>54</sup> Mezopotamya'da ise böyle bir prosedür yoktu. Sadece yapılması gereken belirli anlaşmalarla Mezopotamya'nın yönetim kabiliyetinin geliştirilmesiydi. Faysal, bu aşamaları gerçekleştirmek üzere getirilecek ve Mezopotamya Sivil Yüksek Komiseri Sir Percy Cox onu denetleyecekti. Bu nedenle İngiltere, Filistin'de geri adım atamazdı.

Churchill, önceden taahhüt edilen bu gerekçe nedeniyle Abdullah'ın önerisinin kabul edilmesinin mümkün görünmediğini belirtti. Haliyle bu cevap Abdullah'ı İngiltere'nin Filistin politikasını öğrenmeye sevk etti. Nitekim Abdullah, İngiltere'nin niyeti, “*Ürdün'ün batısında bir Yahudi krallığı kurmak ve Yahudi olmayan Filistin nüfusunu nakletmek mi?*” şeklinde bir soru yöneltti. Ona göre, eğer amaç bu ise yani bir Yahudi krallığıysa bu Araplara derhal söylenmeliydi. Churchill, uluslararası hukuk kararlarına atıf yaparak “*ağaç gibi kesmek ve nakletmek*” şeklinde bir benzetmeyle cevapladı. Churchill'in bölgeyle ilgili fazla bir bilgisi bulunmadığını ortaya çıkaran bu cevap çok sert bir ifadeydi. Ya da İngiltere'nin Filistin'deki niyetlerini açık eden naif bir benzetmeydi. Her ne olursa olsun bu cevabın yanlış anlaşılacak problemlere, hatta görüşmelerin sonlanmasına neden olacağını varsayan Filistin Yüksek Komiseri Herbert Samuel, “*ne kesmek ne de nakletmek var sadece yenilerini ekmek için*

<sup>50</sup> TNA, CO 935/1 1921,108.

<sup>51</sup> Faysal'a, Abdullah'a yapılacak teklifler de iletilmişti. Faysal'da tıpkı Abdullah gibi cevap vererek ona engel olmayarak destekleyeceğini ifade etmişti. Ailenin bu tavırları oturan pazarlık masasında ellerini güçlendirmekteydi. TNA, CO 935/1 1921,109.

<sup>52</sup> TNA, CO 935/1 1921, 109.

<sup>53</sup> TNA, CO 935/1 1921, 109.

<sup>54</sup>TNA, CAB 24/4/14, 17 Oct 1917.

niyet var” şeklinde bir cevapla araya girdi.<sup>55</sup> Böylece olası bir yanlış anlaşılmayı önledi. Herbert Samuel’in bu “yenileri ekme” benzetmesi Filistin’e düzenlenen göçlerle artan Yahudi nüfusuydu.

İngiltere’nin, Yahudi göçlerinin yavaş bir süreç ile gerçekleşeceği, Yahudilerin Filistin’in tamamına hâkim olmayacağını ve diğer halkların haklarının korunacağı şeklinde resmi bir tutumu vardı. Churchill, Filistin’de 500.000 Müslüman Arap var iken Yahudi sayısının 80.000’i geçmediğini ifade ederek Abdullah’ın endişelenmemesini istedi. Resmi ifade bu şekilde olmasına rağmen Herbert Samuel, Filistin’de Yahudilerin yerleşmesi için gerekli her düzenlemeyi yapmaktaydı. Abdullah’ın, bu konuyu derinlemesine araştırarak vakti ve İngiltere karşısında gücü yoktu. Haliyle bu konuda İngiltere ile mutabık kalmaktan başka çaresi bulunmamaktaydı. Bu aşamadan sonra Churchill, Abdullah’a Ürdün için düşünülen planlamayı aktardı. Ortadoğu Bölümü, Ürdün’de kendi çıkarlarını başka bir büyük gücün eline bırakmamak için tüm maddeleri tek tek planlamıştı. Buna göre, Ürdün, İngiltere tarafından kontrol edilmeyi kabul eden ve görevlendirilen bir Arap valinin idaresinde bulunmalıydı. Ürdün’de Arap valinin ya da yöneticinin temel görevleri ise sınırlarda Filistin’in güvenliğinin sağlanması, Siyonizm ve Fransa karşıtlığının önlenmesi ve İngiltere adına bölgede idarenin tesis edilmesiydi. Ürdün’e atanan vali görevleri yerine getirirken de Filistin Yüksek Komiseri ile ilişkilerini ve bölgenin İngiliz-Arap ortaklığında yönetildiğini ilan etmeliydi. Bu valinin atanma süreci de belirlenmiştir. Buna göre Filistin Yüksek Komiseri ve Abdullah’ın önceden ismi üzerinde uzlaşmaya vardıkları Arap Valiyi, Filistin Yüksek Komiseri atayacaktı. Bu atama yetkisi tüm sürecin İngilizlerde olduğunu kanıtlamaktaydı. Ürdün’de yönetimde bulunmak üzere resmi görevliler ve onların yardımcıları ise Arapça bilen İngiliz memurlar arasından Filistin Yüksek Komiserinin onayı ile seçilecekti. Tüm önemli kritik konularda nihai onay Yüksek Komiserde idi.<sup>56</sup> Vali ile çalışan önemli görevlilerin bu şekilde belirlenmesi tüm kontrolün Filistin Yüksek Komiserinde olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Ürdün’ün statüsü de açık bir şekilde belirlendi. Buna göre Ürdün valiliği Yüksek Komiserine bağlı faaliyet gösterecek fakat Filistin’in idari sistemine dahil edilmeyecekti.<sup>57</sup> Bunun anlamı İngiltere’nin Filistin’de Siyonistlere verdiği vaatlerin Ürdün’de uygulanmayacağıydı. Bu konuyla ilgili örnek vermek gerekirse; Filistin’de resmi dil ilan edilen İbranca Ürdün’de bu statüde sayılmayacaktı. Diğer bir örnek ise; İngiltere, Ürdün’e Yahudi göçleri ve yerleşimlerinin gerçekleştirilmesi için herhangi bir teşvikte bulunmayacaktı. Bir ulus devletin gelişimi için temel unsur olan dil ve nüfus kavramlarının Ürdün’de geçerli sayılmaması önemlidir. Böylelikle, Ürdün, Dünya Siyonist Organizasyonun “Yahudi Ulus Devleti” kurmayı planladığı toprakların arasından çıkarılmaktaydı. Ayrıca İngiltere, doğrudan ifade etmemekle birlikte, Balfour Deklarasyonunun vaatlerinin de Ürdün’de uygulanmayacağını ilan etmekteydi. Buradan anlaşıldığı üzere İngiltere, Ürdün’ü bir Arap devleti şeklinde tasarlamaktaydı.

Ürdün’ün, Hicaz ve Mezopotamya arasındaki sınırların belirlenerek demiryolu, havayolu gibi ulaşım imkanlarının da geliştirilmesi planlanmaktaydı. Özellikle Hicaz Demiryolunun yeniden açılması için düzenlemeler yapılacaktı. Çünkü bu demiryolu Hac Yolu için önemli bir role sahipti. Bu sayede İngiltere, Şerif Hüseyin Ailesi’nin Müslüman Araplar arasında prestijini, etkisini arttırmayı düşünmekteydi. Ayrıca Amman-Bağdat hattı havayolu ile de birbirine bağlanacaktı. Bu sayede Filistin, Ürdün ve Mezopotamya tek bir bölge gibi birbirine daha da yaklaştırılacaktı.<sup>58</sup> Bu ulaşım imkanlarıyla Abdullah, Faysal ve babaları Şerif Hüseyin arasındaki bölgesel irtibatla sıklaşacaktı. Böylece Arap dünyasının merkezinde bir yönetim koridoru inşa ediliyordu.

Ürdün’e gönderilmesi düşünülen askeri birlikler konusu da Abdullah’a aktarıldı. Seçilen Arap valinin, sükûnet ortamını sağlamasına ve devam ettirmesine yardımcı olmak için, Majesteleri Hükümeti Amman’a, onun emrinde bulunmak üzere İngiliz askeri gücü koymaya hazırdı. Bu askeri güç Filistin’in güvenliği ve Ürdün’deki ücra kesimlerde düzenin sağlanması amacıyla oluşturulması planlanan yerel güçlerin eğitilmesi için önemliydi. Churchill, Majesteleri Hükümeti’nin, Ortadoğu’yu yerel yönetimlere ayırarak idare etmek niyetinde olduğunu ve bütün bu konuları Abdullah’a önemli bir tercih yapacağı için anlattığını söyledi. Emir Abdullah, Churchill’in ana hatlarıyla belirttiği politik yapıdan hoşnuttu.<sup>59</sup> Bunun üzerine Churchill, Fransa konusunu gündeme taşıdı.

<sup>55</sup> TNA, CO 935/1 1921, 109-111.

<sup>56</sup> TNA, CO 935/1 1921, 110.

<sup>57</sup> TNA, CO 935/1 1921, 110.

<sup>58</sup> TNA, CO 935/1 1921, 110.

<sup>59</sup> TNA, CO 935/1 1921, 110.

## Ortadoğu Bölümünün Kuruluşu ve Kahire Konferansı'nda Emir Abdullah'ın Geçi Süreliğine Ürdün'e Yönetici Atanması

Suriye'deki Fransız yetkililer Şerif Ailesi odaklı bir politikayı istememekteydi. Majesteleri Hükümeti, bu politikayı uygulamaları için Fransızlara baskı yapmıyordu. Churchill, eğer İngiliz etki alanında başarılı sonuçlar elde edilirse Fransızlar için de yeni bir politika ortaya çıkabileceğini ifade etti.<sup>60</sup> Yani Ürdün'de Fransa karşıtlığı engellenirse Fransızlarda İngilizlerin görüşüne yaklaşırdı. Churchill'in ana amacı Fransız kontrolündeki Suriye ve Arapların idaresindeki Ürdün sınırının korunmasıydı. Bu sürecin başarısı Churchill'in teklifi etrafında hareket eden Şerif Ailesi ile işbirliğinden geçmekteydi. Aksi takdirde Fransızların 1920'de Faysal'ı Suriye'den çıkardığı gibi bir süreç Ürdün'de de yaşanabilirdi. Bu nedenle Churchill, Fransızlarla-Şerif Ailesinin ilişkilerini geliştirmek için yapılan her resmi çabanın Emir Abdullah tarafından yapılmasını talep etti. Emir Abdullah, Fransızlar konusunun ailesinin bölgesel hegemonyası açısından önemini farkındaydı. Bu nedenle bu konuyu çok dikkatli ve hassas bir şekilde değerlendirme sözü verdi.<sup>61</sup> Bu tartışmalar etrafında ilk görüşme sona erdi. Art arda yapılan İkinci ve üçüncü toplantılara yine aynı kişiler katıldı.

İkinci toplantıda Sir Herbert Samuel, 29 Mart 1921 itibarıyla Ürdün'de merkezi yönetimin olmadığını, vergilerin toplanmadığından söz etti. Düzenin sağlanması için Emir tarafından seçilen ve Yüksek Komiser tarafından atanan bir Arap valinin ihtiyacından bahsetti. Bu toplantıda Emir Abdullah, İngiltere ile ailesinin münasebetlerinin öneminden söz açarak 1921'in başından beri Maan ve Amman'daki Arap liderleri Fransızlara saldırmamaları konusunda durdurduğunu anlattı. Bu bir nevi Ürdün'de ki gücünü heyete kanıtlama çabasıydı. Abdullah'a göre Ürdün halkı Fransız karşıtı eylemden kaçınmaktaydı. Fakat Fransızlar tarafından Suriye'den çıkarıldığı için Ürdün'e gelen muhalif Araplar, Fransız karşıtlığını devam ettirmekteydi. Bu çerçevede Emir Abdullah, İngiliz etki alanlarıyla ilgili ne karar alınırsa alınsın, Fransızlar Suriye'de aynı politikalara devam ettiği sürece bu karşıtlığın devam edeceğine dair Churchill'i uyardı. Ayrıca Abdullah bu uyarısının Fransız karşıtı faaliyetlerin İngiltere'nin idare ettiği topraklardan teşvik edileceği anlamına gelmediğini de ekledi.<sup>62</sup> Churchill, Ürdün'den Şerif Ailesi kaynaklı Fransız karşıtlığı olmadığını ve Suriye'nin rahatsız edilmediğini görmek istemekteydi. Böylelikle Fransızlar, İngiltere'yi Şerif politikasıyla kendilerine karşı düşmanca davranmakla suçladığında, Churchill bu durumun tam tersi olduğunu kanıtlayacaktı. Bu sayede Fransızları kendi politik çizgilerine ikna ederek çatışma çıkması muhtemel bir konuyu da çözüme kavuşturabilirdi.

### Emir Abdullah'ın Ürdün'e Geçi Süreliğine Yönetici Atanması

Abdullah ve Churchill üçüncü kez Kudüs'te toplandıklarında Ürdün konusunda karar verildi. Abdullah, Churchill'in teklifini, "*kendisinin bir İngiliz yetkili olarak sayılmasını ve ona göre kendisine güvenilmesini*" istediği sözleriyle kabul etti. Kendisine teklif edilen planın başarısını sağlamak için elinden geleni yapacağına dair söz verdi. Emir Abdullah'ın görevi 6 aylık bir süre için Ürdün'ü idare etmektir. Abdullah'ın, uzun süreli bir iktidara sahip olup/olmayacağı bu süre sonunda tekrar görüşülecektir.<sup>63</sup>

Bu süre zarfında Emir, Filistin Yüksek Komiserliği idaresine bağlı kalacak bir Arap valiye bölgede atanma zeminini hazırlayacak ve bu atama Abdullah'ın onaylamasıyla 6 ay sonra gerçekleşecekti. Emir Abdullah; Ürdün'de, Fransa, Siyonizm karşıtlığı olmayacağını ve bölge güvenliği için gereken işbirliğini yapacağını garanti etti. Ayrıca Ürdün, Filistin ve Mezopotamya ulaşım hatlarının açık kalması için gerekli önlemleri alacaktı. Filistin Yüksek Komiserliği ise Ürdün'de düzeni yeniden sağlamak ve ülke gelirlerinin tespit edilmesine yardım üzere bir İngiliz görevliyi, Abdullah'a danışman atayacaktı. İngiltere, Abdullah'ı bu şekilde denetleyecekti. Bunun yanı sıra Kahire Konferansı kararı gereği Emir'e, hedeflerine ulaşması için maddi ve askeri destek verileceği taahhüt edildi.<sup>64</sup> Böylelikle Ürdün'de İngiltere'nin bölge çıkarlarını önceleyen 6 aylık bir süreç başladı. Ayrıca Abdullah, Ürdün'deki Fransız karşıtlığının azaltılması için kaçarak Ürdün'e gelen Suriyeli muhalif grupların

<sup>60</sup>TNA, CO 935/1 1921, 110-111.

<sup>61</sup>TNA, CO 935/1 1921, 110.

<sup>62</sup>TNA, CO 935/1 1921, 112.

<sup>63</sup>TNA, CO 935/1 1921, 113. Klieman 1970, 210.

<sup>64</sup>TNA, CO 935/1 1921, 113.

Fransa tarafından affedilmesi için Churchill'den yardım istedi. Bu af sağlanır ve Fransız Yüksek Komiserliği politikalarını yumuşatırsa en azından Ürdün'de kontrolü daha kolay sağlayacağını ifade etti.

Görüşmenin sona ermesi sonrasında Abdullah 30 Mart 1921'de Amman'a döndü. Churchill ise İngiltere'ye gitmek üzere Yafa'ya geçti.<sup>65</sup> Bölgeden ayrılmak üzere Kahire'ye hareket eden Churchill, 31 Mart 1921'de Suriye ve Lübnan'daki Fransız Yüksek Komiseri Henri Gouraud'a bir mektup göndererek Emir Abdullah ile Ürdün'le ilgili bir anlaşma yaptığından söz etti. Abdullah'ın, Ürdün'deki Fransa karşıtlığını azaltmak için yardıma ihtiyacı olduğunu yazdı. Churchill, Gouraud'dan Suriye'de genel af ilan etmesini istedi. Bu affın bir benzerinin İngiltere tarafından Mezopotamya'da yapılacağını ve Fransa kabul ederse genel affı iki devlet aynı anda ilan edebilirdi. Churchill, General Gouraud'un karar vermesi için Mezopotamya'daki af ilanını 1921 yaz aylarına kadar ertelediğini ekledi. General Gouraud, Churchill, bölgeden ayrıldığı için cevabını Sir Herbert Samuel'e vererek 1921 yaz aylarında af ilan edilmesini kabul etti.<sup>66</sup>Bu sayede İngiltere, Abdullah'ın Ürdün'ü daha rahat yönetmesine katkı sunan bir adım atmıştı. Ayrıca İngiltere Fransa ile yaptığı bu genel af ile bölgede iki devlete karşı gelişme ihtimali bulunan girişimlerin bir nebze azalmasını ve 1921 itibariyle bölgede manda idaresi temelinde kurulmaya çalışılan yeni merkezi güç düzenin tahkim edilmesini hedeflemekteydi.

Abdullah'ın Ürdün'deki ilk 6 aylık yönetimi ise 1 Nisan 1921'de başladı. Bu süreç içerisinde Filistin Yüksek Komiserliği ve Abdullah'ın birlikte hareket ettikleri resmen ilan edilmedi. Bunun temel nedeni bu kısa süre içerisinde Ürdünlü Arapların Abdullah'tan kuşkulananmalarının istenmemesiydi. Churchill, Abdullah'a görevi yapması için tam yetki verildiğini, Abdullah'tan sorumlu olan kişinin ise Sir Herbert Samuel olduğunu belirten telgrafını 2 Nisan 1921'de Kudüs'e çekti. Bir diğer talimat ise Abdullah'a kendi giderlerini karşılamak üzere 5.000 sterlin ödenmesiydi.<sup>67</sup> Abdullah'ın ihtiyaçlarının ne olduğunu ve ödemelerin en uygun şekilde nasıl yapılabileceğini daha iyi bileceği için Lawrence'a danışılmasına karar verildi. Ayrıca Churchill, Dışişleri Bakanı Lord Curzon ve General Allenby ile yapılan görüşmeler neticesinde onların onay vermesiyle Abdullah'ın yanına atanmak üzere Clayton'u, Samuel'e teklif etti.<sup>68</sup> Fakat Clayton'un yerine bu görev için Churchill'in onayı ile Albert Abramson atandı. Abramson, Nisan ayından 21 Kasım 1921'e kadar Abdullah ile birlikte görev yaptı.<sup>69</sup> Ürdün'ün mali durumunun iyileştirilmesi içinde kararlar alındı. Buna göre Ürdün, İmparatorluk borçlanma taahhüdü kapsamına alındı. Filistin Yüksek Komiserliği, ilk 6 ay için planlanan taahhüdün garantörlüğünde Ürdün'e ekonomik destek verdi ve bu süreçteki harcamaları kontrol etti. Ürdün'de toplanan vergiler öncelikle Sömürgeler Bakanlığına aktarıldı ve Avam Kamarasında onaylandıktan sonra Filistin hesabına alacak kredisi şeklinde kaydedildi.<sup>70</sup> Bu karar ile Ürdün halkının vergi gelirlerinin tüm kullanım hakkı İngiltere'ye geçmekteydi. Böylelikle zaman içerisinde bölge kendi gelirlerinden harcamalarını yaparken İngiltere'nin masrafları da azalmaya başladı.

## Sonuç

Bu makalede Mart 1921'de gerçekleşen ve başta Ürdün olmak üzere, Ortadoğu'nun geleceğini ilgilendiren görüşmelerin yapıldığı Kahire Konferansı toplantı tutanakları incelenmiştir. Bu çerçevede konferansta Ürdün'ün yönetilmesiyle ilgili yapılan oturumlar irdelenmiş Emir Abdullah'ın neden tercih edildiğine dair sorulara cevap verilmiştir. Ortadoğu Bölümünün, İngiltere'nin klasik sömürge siyaseti şeklinde tanımlanan böl ve yönet sistemini uygulamak, bunun daha düzenli, kontrollü devamını sağlamak için ihdas edildiği görülmektedir. Nitekim bölgeyle ilgilenen İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Hindistan Bakanlığı ve askeri kurumların tamamı Ortadoğu Bölümünde temsil edilmiş ve alınan kararları uygulamışlardır. Böylelikle İngiltere, Ortadoğu stratejilerini tek bir kurum aracılığıyla idare etmiştir.

<sup>65</sup> TNA, FO 371/6375, Political Situation in Palestine and Transjordan, March 1921.

<sup>66</sup> TNA, FO 371/6343, Mr Churchill to General Gouraud, 31 March 1921.

<sup>67</sup> TNA, FO 371/6372, 7 June 1921. TNA, CO 732/1, Telegram from Secretary of State for the Colonies to Sir H. Samuel, 7 April 1921. Klieman 1970, 210.

<sup>68</sup> TNA, CO 935/1 1921, Letter From Mr Churchill to Sir Herbert Samuel, 31 March 1921, 115.

<sup>69</sup> TNA, FO 371/6372, 7 June 1921. TNA, CO 732/1, Telegram from Secretary of State for the Colonies to Sir H. Samuel, 7 April 1921.

<sup>70</sup> TNA, CO 935/1 1921, 115.

## Ortadoğu Bölümünün Kuruluşu ve Kahire Konferansı'nda Emir Abdullah'ın Geçici Süreliğine Ürdün'e Yönetici Atanması

Kahire Konferansı, İngiltere Sömürgeler Bakanı Churchill tarafından bölgede çalışan İngiliz görevlilerin, ve bölge uzmanlarının katılımıyla düzenlenmiştir. Konferans ile Ortadoğu'daki ekonomik masrafların azaltılması için alınacak askeri ve politik önlemler karara bağlanmıştır. Askeri açıdan Kraliyet Hava Kuvvetlerinin aktif bir şekilde kullanılarak güvenliğin sağlanmasına karar verilmiştir. Böylelikle bölge sürekli kontrol altında tutularak askeri masraflar ve herhangi bir olayda İngiliz askerlerinin can kaybı azaltılacaktı. Fakat Hava kuvvetlerinin ayırt etmeden insanlar üzerinde bomba kullanımı ölümcül ve acımasızdı.

Politik ve idari açıdan ise Churchill, Filistin'i doğrudan İngiltere Yüksek Komiserliği ile yönetirken Ürdün ve Irak'ta farklı bir idare tasarlamıştır. Osmanlı vilayetleri birleştirilerek birer ulus devlete dönüştürülmüştür. Böylelikle Irak, Ürdün gibi devletler içerisinde yaşayan halklara sorulmadan yapay sınırlarla icat edilmiştir. Her iki yere birisi kral diğeri geçici vali statüsünde Şerif Hüseyin Ailesi'nin iki üyesi atanmıştır. Böylelikle bölgeler arasında sınır geçişleri, ulaşım imkânları serbest bir hale getirilerek İngiltere lehine ekonomik-güvenlik esasına dayalı bütünlük tesis edilmiştir. Bu düzenleme ile İngiltere'nin Ürdün, Filistin, Mısır ve Süveyş Kanalı ekseninde bulunan çıkarları korunmuştur.

Bu çerçevede konferansta uzun tartışmalar ve Churchill'in onunla görüşmeleri neticesinde Ürdün'e Emir Abdullah geçici vali statüsüyle 6 aylığına atanmıştır. Abdullah, kendisinin de Faysal gibi kral ilan edilmesini beklemekteydi. Fakat Ortadoğu Bölümü uzmanları ilk etapta belirli bir süreliğine Abdullah'ın faaliyetlerini izlemeyi tercih etmiştir. Çünkü geçici valiliği döneminde ondan beklenen Ürdün üzerinden Fransa'ya karşı gelişme ihtimali bulunan Arap milliyetçiliğinin ve Siyonizm karşıtlığının kontrol altına alınmasıydı. Diğer beklenti ise bölgede yaşayan insanlardan sorunsuz bir şekilde vergilerin toplanması ve sürecin tamamının İngiltere karşıtlığı oluşturulmadan yönetilmesi idi.

Sonuçta İngiltere, Birinci Dünya Savaşı sırasında müttefiklerine aynı anda aynı bölgelere yönelik verdiği vaatlerden kaynaklanan karmaşık süreci kendi stratejileri çerçevesinde çözmüştür. Böylelikle bölgede Osmanlı sonrası İngiliz yönetimi şeklinde tanımladığımız yeni bir süreç başlamıştır.



**Kaynakça****Arşiv Belgeleri:**

- TNA, FO 371/3384, 23 October 1918.  
 TNA, FO 371/5040, 24 September 1920.  
 TNA, FO 141/586/2 1921.  
 TNA, FO 371/5121 1920.  
 TNA, FO 371/5122, 22 August 1920.  
 TNA, FO 686/78, 3 March 1921.  
 TNA, FO 371/6375, March 1921.  
 TNA, FO 371/6343, 31 March 1921.  
 TNA, FO 7371/6372, 7 June 1921.  
 TNA, CO 935/1, June 1921.  
 TNA, CO 732/1, 7 April 1921.  
 TNA, CAB 24/4/14, 17 October 1917.  
 TNA, CMD (British Command Paper) 675. Misc No. 11 1920.  
 Government of Palestine Report.(1922). *Report on Palestine Administration July 1920-December-1921*. London: Printed & Published by His Majesty's Stationery Office (HMSO).

**Yayımlanmış Arşiv Belgeleri:**

Bourne, Kenneth.Watt, D.C., Bidwell, Robin Leonard.(1985). *British Documents On Foreign Affairs Turkey, Iran, And The Middle East,1918-1939*. University Publications Of America.

Butler, Rohan., Bury, J.P.T. (1958 ). *Documents on British Foreign Policy 1919-1939*. London: Her Majesty's Stationary Office.

Foreign Relations of the United States. (1943). *The Paris Peace Conference 1919*. Washington: USA Government Printing Office.1943.

Gilbert, Martin.(1977). *Winston Churchill Documents*. London: Heinemann. Vol. IV.

Hurewitz, J.C. (1987). *Diplomacy in the Near and Middle East A Documentary Record 1535-1956*. England: Archive Editions. Vol. II.

**Kitap-Makaleler**

Adelson, Roger. (1995). *London and the Invention of the Middle East Money, Power and War 1902-1922*. London: Yale University Press.

Cambridge Archive Editions.(1987). *The Middle East Intelligence Handbooks Palestine and Transjordan*, Oxford: Printed By CPI Antony Rowe.

Chirol, Valentina.(1903). *The MiddleEast Question or Some Problems of Indian Defence*. London: John Murray.

Gilbert, Martin. (2011). *Churchill Bir Yaşam*. Süha Sertabiboğlu (Çev.). İstanbul: İş bankası Kültür Yayınları.

Fraser,T.G.,Mango,Andrew.,Mcnamara,Robert.(2011).*Modern Ortadoğu'nun Kuruluşu*. Füsün Doruker (Çev.). İstanbul. Remzi Kitabevi.

Fieldhouse, D.K.(2018). *Ortadoğu'da Batı Emperyalizmi 1914-1958*. Merve Şahin (Çev.). İstanbul: Tarih & Kuram Yayınevi.

## Ortadoğu Bölümünün Kuruluşu ve Kahire Konferansı'nda Emir Abdullah'ın Geçi Süreliğine Ürdün'e Yönetici Atanması

Fromkin, David. (2008). *Barışa Son Veren Barış Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı? 1914-1922*. Mehmet Harmancı (Çev.). İstanbul: Epsilon Yayınları.

Karasapan, C. Tefik.(1942). *Filistin ve Şark-ül-Ürdün*. İstanbul: Ahmed İhsan Matbaası.

Kedourie, Elie.(1987). *England and the Middle East*. London: Mansell Publishing Limited.

Klieman, A. S. (1970). *Foundations Of British Policy in The Arab World The Cairo Conference Of 1921*. London: The Johns Hopkins Press.

Kral Abdullah b. *Biz Osmanlıya Neden İsyân Ettik?*. Halit Özkan (Çev.). İstanbul: Klasik yayınevi.

Meyer, Karl. Brysac, Shareen Blair.(2008). *Ortadoğu Tarihi Kral Yaratanlar*. Emine Eminel (Çev.). Ankara: Akılçelen Kitaplar.

Miller, David Hunter.(1924). *My Diary atConference of Paris With Documents*, Newyork.

Olçay, Osman.(1981). *Sevres Antlaşmasına Doğru Çeşitli Konferans ve Toplantıların Tutanakları ve Bunlara İlişkin Belgeler*. Ankara: SBF Yayınları.

Polat, Ü. G. (2010). Türk-Alman Propagandası Karşısında Arap Bürosu'nun Kuruluşu. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. 26 (76). 97-132 . <https://dergipark.org.tr/tr/pub/aamd/issue/44072/543193>

Smuts, J.C. (1918). *The League Of Nations A Practical Suggestion*, London: Wyman&Sons Ltd.

Temperley, H. W. V.(1924). *History of Paris Peace Conference*, London: Oxford University Press.

Tomar Cengiz, "Ürdün", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/urdun#2-tarih> (18.11.2021).

Yerasimos, Stefanos. (1994). *Milliyetler ve Sınırlar Balkanlar, Kafkasya ve Orta Doğu*. (Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Wilson, M.C.(1987). *King Abdullah Britain and The Making of Jordan*. Newyork: Cambridge University Press.

### Gazete:

*The Times*. Aug 29, 1902.

*The Times*. 9 Nov 1917.

*The Times*. 20 April 1920.

*The Times*. 25 August 1920.

*The Times*. 14 March 1921.

### İnternet Siteleri

Getrude Bell arşivi: <http://gutenberg.net.au/ebooks04/0400461h.html#images>. Erişim Tarihi: 30.09.2021.

Newcastle Üniversitesi Getrude Bell koleksiyonu: <http://gertrudebell.ncl.ac.uk/>. Erişim Tarihi: 30.09.2021

## CHP Hatay Bölgesi Müfettişlerinin Faaliyetleri ve Beşinci Genel Müfettişlik

### Activities Of RPP Hatay Region Inspectors and the Fifth General Inspector

Şemsettin ÇELİK

Erzurum Teknik Üniversitesi, Tarih Bölümü, [semseddincelik@hotmail.com](mailto:semseddincelik@hotmail.com)

ORCID Numarası|ORCID Numbers: 0000-0002-8775-9647

#### Özet

Parti müfettişliği Türk siyasi hayatına bir kurum olarak ilk kez İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin nizamnamesi ile girmiştir. Cumhuriyet Halk Partisi(CHP), parti müfettişliği kurumunu buradan alarak kendi bünyesine uydurmuş ve 1923 yılından itibaren parti teşkilatı içerisinde parti müfettişliği sistemini uygulamaya başlamıştır. 1925 yılında bütün ülke 14 parti müfettişliği mıntukasına ayrılmış ve her birinin başına müfettişler atanmıştır. 1927 yılında parti müfettişlerine, parti teşkilatı içerisinde önemli görev ve yetkiler verilmiş, hatta bu yetkiler parti dışına da kaydırılmıştır. Öte yandan parti müfettişliği hiyerarşik bir denetim mekanizması olarak da düşünülebilir. Bu bakımdan parti müfettişliği sistemi parti-halk bütünleşmesinde de önemli bir konuma sahiptir. Zira parti müfettişleri, yurt çapında görev yaptıkları bölgelerde halkla birebir temas halinde olmuşlardır. Öyle ki, görev yaptıkları bölgedeki halkevlerini ve halkodalarının teftişinde de aktif biçimde rol almışlardır. Atandıkları görev bölgelerinde, merkez ve kazalarda parti teşkilatının yaptığı bütün faaliyetleri inceleyerek teşkilatla ilgili olumlu ve olumsuz izlenimlerini raporlarına aksettirmişlerdir. Beşinci Genel Müfettişlik hususuna gelince, bunun arka planı Osmanlı dönemine dayanmaktadır. Daha sonra cumhuriyet döneminde de ihtiyaca binaen ilki 1927 yılında olmak üzere beş farklı bölgede kurulmuştur. Bu çalışmada Hatay bölgesine atanan parti müfettişlerinin faaliyetleri ile Beşinci Genel Müfettişlik ele alınacaktır. Hatay vilayetinde CHP'nin kentte teşkilatlanması ve halkla etkileşimine değinilecektir. Bu etkileşimde rol alan parti müfettişlerinin Hatay'la ilgili değerlendirmeleri ve Beşinci Genel Müfettişliğin kurulması süreci çalışmanın ana konusunu oluşturmaktadır. Diğer yandan Beşinci Genel Müfettişliğin kurulmasının Hatay'a olan etkileri ortaya konulacaktır. Çalışmada ağırlıklı olarak Başkanlık Cumhuriyet Arşivi'nden yararlanmanın yanı sıra yerel ve ulusal basında yer alan haberlerden de istifade edilmiştir.

**Anahtar Kelimeler:** Hatay, Parti Müfettişi, Beşinci Genel Müfettişlik, CHP.

#### Abstract

Party inspectorate entered Turkish political life for the first time as an institution with the regulation of the Committee of Union and Progress. The Republican People's Party acquired the party inspectorate from here and adapted it to its own body and started to implement the party inspectorate system within the party organization since 1923. In 1925, the whole country was divided into 14 party inspectorate districts and inspectors were appointed to head each of them. In 1927, party inspectors were given important duties and powers within the party organization, and even these powers were shifted outside the party. On the other hand, the party inspectorate can also be considered as a hierarchical control mechanism. In this respect, the party inspectorate system has an important place in the integration of the party and the people. Because the party inspectors have been in one-to-one contact with the people in the regions they work throughout the country. So much so that they took an active role in the inspection of the community centers and ringlets in the region where they worked. They examined all the activities of the party organization in their assigned duty areas, headquarters and districts, and reflected their positive and negative impressions about the organization in their reports. As for the Fifth General Inspectorate, its background dates back to the Ottoman period. Later, during the republic period, it was established in five different regions, the first being in 1927, depending on the need. In this study, the activities of party inspectors assigned to Hatay region and the Fifth General Inspectorate will be discussed. The organization of the CHP in the city of Hatay and its interaction with the people will be mentioned. The main subject of the study is the evaluation of the party inspectors who took part in this interaction about Hatay and the establishment of the Fifth General Inspectorate. On the other hand, the effects of the establishment of the Fifth General Inspectorate on Hatay will be revealed. In the study, in addition to benefiting mainly from the Presidential Republic Archive, the news in the local and national press were also benefited.

**Keywords:** Hatay, Party Inspector, Fifth Inspectorate General, RPP.

#### Giriş

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı sonucunda yıkılması ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra rejim değişikliği olmuştur. Bu süreçte TBMM'nde kurulan Müdafaa-i Hukuk Grubu, zaman içerisinde değişerek 1923 yılında Halk Fırkasına dönüşmüştür. 1923'de kurulan Halk Fırkası, Cumhuriyetin ilanı ile 1924 yılında Cumhuriyet Halk Fırkası, 1935 yılında ise Cumhuriyet Halk Partisi

adını almıştır. Günümüze kadar varlığını sürdüren Cumhuriyet Halk Partisi, 1950 yılına kadar yönetimde tek başına söz sahibi olmuştur.

Bu dönemde tek parti olarak varlığını sürdüren Cumhuriyet Halk Partisi, hem parti içi denetimi sağlamak hem de muhalefetin bulunmamasından kaynaklanan dezavantajlardan kurtulmak için bir takım adımlar atmış ve parti müfettişliği kavramını gündeme getirmiştir. Bu Parti Müfettişliği, kurum olarak yeni bir kurum değildi. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin nizamnamesinden alınarak 1923 yılında CHP bünyesine uydurulmuştur. Parti Müfettişliği sisteminde, vilayetler ulaşım vaziyetlerine göre teftiş bölgelerine ayrılmıştır. Her teftiş bölgesi de o bölgeye dahil bir vilayetin adıyla anılmıştır. Bu bölgelerden her birine parti müfettişi gönderilmiştir.<sup>1</sup> CHP'yi kuran ve partide yer alan kişilerin büyük bir kısmı İttihat ve Terakki Cemiyeti kökenli olduğundan parti müfettişliği, bunların zihinlerde var olan bir tecrübelerdir. Dolayısıyla Cumhuriyet döneminde de bu tecrübelerini yani parti müfettişliğini tekrar hayata geçirmişlerdir.

Böylece Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren Cumhuriyet Halk Partisi'nin illerdeki teşkilatlarını denetlemede kullandığı yöntemlerden biri bölge müfettişlikleri modeli olmuştur.<sup>2</sup> 1925 yılında CHP ülkeyi 14 bölgeye ayırarak her bir bölgenin başına bir müfettiş atamış ve merkeze bağlı bir kontrol mekanizması oluşturmuştur.<sup>3</sup> 1927 yılında yapılan düzenlemelerle parti müfettişlerinin yetkileri daha da artırılmıştır. Parti Müfettişliği 1931 yılında kaldırılmış<sup>4</sup>, ancak 1935 yılında tekrar kurulmuştur. Parti Müfettişleri, yerel parti teşkilatlarının yanında görev alanında bulunan Halkevlerini ve Halkodalarını da denetlemekle vilayetin siyasi, ekonomik, sosyal yapısı hakkında bilgi vermekle yükümlüdür. Parti Müfettişliğinde, her müfettişe en fazla üç vilayet sorumluluğu verilmekteydi. Müfettişler bu vilayetlerle ilgili yılda en az iki raporu genel merkeze göndermekle mesuldüler.<sup>5</sup>

1935 yılında sadece 23 vilayeti kapsayan 7 teftiş bölgesi varken<sup>6</sup> 1 Eylül 1940'da 40 vilayetten oluşan 25 teftiş bölgesi oluşturulmuştur. 1940 yılında müfettiş sayısı önce 25'e sonra da 26'ya çıkarılmıştır. 1950'de teftiş Yönetmeliğine göre 25 olan bölge sayısı 54'e yükselmiştir.<sup>7</sup>

Tarihi arka planı Osmanlı'ya dayanan Umumi Müfettişliklere gelince, Cumhuriyet döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun kalkınmasını sağlamak için yeniden kurulması bir zorunluluk haline gelmiştir.<sup>8</sup> Merkezîyetçi politikanın bir sonucu olan Umumi Müfettişlikler, beş farklı bölgede kurulmuştur. Bunların asıl kuruluş gayesi emniyet ve asayiş problemlerini gidermekti. Ancak daha sonra ekonomik, kültürel ve sosyal görevler de üstlenmişlerdir. Cumhuriyet döneminde fiilen yirmi sene faaliyetlerini devam ettiren Umumi Müfettişlikler, hukuken yaklaşık yirmi beş sene varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bunlardan ilki 16 Temmuz 1927'de yürürlüğe giren "Umumi Müfettişlik Teşkiline Dair Kanun"<sup>9</sup>la sonuncusu olan Beşinci Umumi Müfettişlik ise 24 Haziran 1947'de kurulmuştur. Türkiye genelinde kurulmuş olan Umumi Müfettişlik Teşkilatları, 1948'den itibaren fiilen lağvedilmiştir. 1952 yılında ise tamamen ortadan kaldırılmışlardır.<sup>10</sup>

### **Bölge Müfettişleri ve Faaliyetleri**

CHP Genel Sekreterliğinin illerdeki parti teşkilatlarını denetlemede kullandığı en etkili araçlardan birisi, Cumhuriyet'in ilk yıllarından beri geçerli olan parti bölge müfettişlikleri modeliydi. Bu uygulamaya 1931 yılında son verildi. Diğer taraftan Meclis'in tatile girdiği yaz aylarında, milletvekilleri ait oldukları illere gönderilmekte ve bu kişilerden seçim bölgeleri hakkında ayrıntılı raporlar istenmekteydi. Yine, CHP Genel Sekreterliği'nin 1935 yılında hazırladığı plana göre, illerdeki parti ve halkevi örgütlerinin daha düzenli teftiş edilmesi kararlaştırılmış ve milletvekilleri, ait oldukları illerden farklı yerleri teftiş

<sup>1</sup> Cumhuriyet Halk Partisi Teftiş Talimatnamesi 1943, s. 3.

<sup>2</sup> BCA, 490.01.648.152.1.

<sup>3</sup> Uyar 1998, s. 77.

<sup>4</sup> Bal 2013, s.733.

<sup>5</sup> Helvacı ve Kandil 2016, s. 246-247.

<sup>6</sup> Karayaman 2017, s. 463.

<sup>7</sup> Akter 2017, s. 1463-1464.

<sup>8</sup> Aydoğan 2004, s. 3.

<sup>9</sup> Bulut 2015, s. 91-92.

<sup>10</sup> Korhan 2012, s. 140-141.

etmeye başlamışlardı. 1935'te başlatılan bu uygulamayla Meclis'in tatilde olduğu dönemlerde, milletvekillerine farklı illeri teftiş etme görevi verilmişti.<sup>11</sup>

Cumhuriyet Halk Partisi taşra teşkilatının ve Halkevlerinin teftişinde yaşanan sıkıntılar, parti müfettişliği kurumunun 1935'te tekrar geri getirilmesine yol açmıştır. Böylece 1931'e kadar uygulanmış olan parti müfettişliği sistemi geri getirilmiştir. 1939'da toplanan Beşinci Büyük Kurultay'da kabul edilen "*CHP Teftiş Talimâtname'si*" ile Türkiye 20 teftiş bölgesine ayrılmış ve her bölgeye bir parti müfettişi tayin edilmiştir.<sup>12</sup> Bu bölgelerden biri de Hatay bölgesidir. Türkiye'ye katıldıktan sonra tek parti döneminde Hatay'a on parti müfettişi atanmıştır. Bunlar sırasıyla Rahmi Apak, Hasan Reşit Tankut, Fahrettin Tiritioğlu, Muhsin Adil Binal, Rahmi Apak (ikinci kez), İbrahim Şükrü Sökmensüer, Turhan Cemal Beriker, Aziz Perkün, Ali Akif Eyidoğan ve Cemal Kazancıoğlu'dur. Rahmi Apak iki kez Hatay parti müfettişliğine görevlendirilmiştir. Bu kısımda önce parti müfettişleri tanıtılarak bu bölgede görevlendirilmelerinin nedenleri üzerinde durularak Hatay'daki parti teşkilatına etkileri tartışılacak ve daha sonra müfettişlerin Hatay'daki faaliyetlerinden bahsedilecektir.

### Hatay Bölgesi İlk Parti Müfettişi: Rahmi Apak

Hatay Devleti kurulduktan sonra, buraya gelen ilk Parti Müfettişi Tekirdağ Milletvekili Rahmi Apak olmuştur.<sup>13</sup> 1887 Babaeski doğumlu olan Apak, ilk tahsilini Babaeski, Kırklareli ve Edirne'de yaptıktan sonra orta tahsilini Edirne Askerlik Lisesi'nde tamamlamıştır. 1906'da Pangaltı Harbiye Mektebi'ni bitirdikten sonra ikinci mülazım olarak Dedeoğlu Garnizonuna tayin olmuştur. 1908-1910 yıllarında Edirne Askerlik Lisesi Fransızca öğretmenliği yapan Apak, 1910-1914'de Harp Akademisi'ni bitirmiştir. Balkan Savaşı'nda Vardar Ordusu'na iştirak etmiş ve I. Dünya Savaşı'nda Kafkas, Irak ve Filistin Cephelelerinde 52. ve 53. Fırkaların Erkan-ı Harbiye Başkanlığını yapmıştır. 1917'de Filistin'de İngilizlere esir düşerek 1919'a kadar Malta'da kalmıştır. Milli Mücadele'de Alay ve Liva Kumandanlıkları yapan Rahmi Apak, bir ara Moskova Ateşemiliterliğinde de bulunmuştur. Harp Akademisi'nde öğretmenlik de yapan Apak, 1926-1934 yılları arasında Kırklareli ve Ayvalık'ta Süvari Alay Kumandanlıklarında bulunmuştur. 1934'te ordudan emekli olmuş ve Ankara'da CHP Genel İdare Heyeti üyeliğine seçilmiştir.<sup>14</sup> 14 Ekim 1963'te vefat etmiş ve Babaeski Mezarlığına defnedilmiştir.<sup>15</sup>

Rahmi Apak, CHP'nin Hatay'da temelini atan ilk parti müfettişi olarak bilinmektedir. 11 Şubat 1939'da parti müfettişi olarak Hatay'a gönderilen Rahmi Bey<sup>16</sup>, burada hemen CHP'nin teşkilatlanma çalışmalarına başlamış ve bu çalışmalar Şubat, Mart ve Nisan aylarında sürmüştür.<sup>17</sup> 22 Nisan 1939 tarihinde de Hatay Vilayet kongresi yapılarak bu süreç büyük ölçüde tamamlanmıştır.<sup>18</sup> Bu yolda Rahmi Apak ilk iş olarak bağımsızlıktan sonra faaliyetini durduran Hatay Halk Partisi yerine, Hatay'da CHP ile Halkevleri teşkilatlarını kurmak için tetkikler yapmış ve bilahare İskenderun, Kırınhan ve Reyhaniye'de CHP ile Halkevleri şubelerini açmıştır. Akabinde de bu kuruluşların köy ve mahalle ocaklarını kurma çalışmalarını başlatmıştır.<sup>19</sup> Dolayısıyla Hatay'da CHP teşkilatını kuran kişi parti müfettişi ve aynı zamanda CHP Genel İdare Heyeti Üyesi olan Rahmi Apak'tır.<sup>20</sup>

Parti müfettişliği sırasında Hatay'daki Halkevleriyle ilgilenen Rahmi Apak, Hatay'da Türkçe yayın yapan Yenigün, Hatay, Karagöz ve Arapça yayın yapan Türkiye yanlısı Ahd-i Cedit ve Enba-i Hatay gazetelerinin bütün parasal giderlerini karşılamıştır.<sup>21</sup> Diğer taraftan Türkiye'den gelen paralarla Hatay'daki Halkevi teşkilatlanmasına hız vererek, Hatay davası için şehit olanların aileleri ile Türk inkılablarını Hatay'da yaygınlaştıran kişilere maddi yardımda bulunmuştur.<sup>22</sup>

<sup>11</sup> BCA, 490.01.648.152.1.

<sup>12</sup> Akandere 1996, s. 95.

<sup>13</sup> Tarık Mümtaz 1942, s. 15.

<sup>14</sup> TBMM Arşivi, HT.1002.1.5.

<sup>15</sup> Çufalı 2012, s. 1001.

<sup>16</sup> Pehlivanlı vd. 2001, s. 127-128.

<sup>17</sup> BCA, 490.01.302.1221.1; BCA, 490.1.0.0.201.797.3; Yenigün, 14, 15, 25, 29 Mart 1939; Ulus, 29 Mart 1939.

<sup>18</sup> Yenigün, 23 Nisan 1939; Ulus, 23 Nisan 1939.

<sup>19</sup> Sofuoğlu-Dağıstan, s. 102.

<sup>20</sup> BCA, 490.01.302.1221.1; BAC, 490.01.302.1222.1.

<sup>21</sup> Sofuoğlu-Dağıstan 2008, 102; Payaslı 2009, s. 73.

<sup>22</sup> Pehlivanlı, 128-129; Payaslı 2011, s. 221.

CHP, Hatay'a verdiği öneme binaen Genel İdare Heyeti Üyesi Rahmi Apak'ı bölgeye göndermiştir. Görüldüğü üzere Rahmi Bey'in tek vazifesi Hatay'da parti teşkilatını kurmak değildi. Halkevlerinin sayısını artırarak bölgede parti-halk bütünleşmesini sağlamaktı. Ayrıca Hatay'ın anavatana katılması sürecinde Türkiye'nin ve Türklüğün yanında yer alan basın, aile ve şahısları da bir noktada maddi yardım yaparak takdir etmekte.

Rahmi Bey'in parti müfettişliğinin 1939 Haziran ayı ortalarında devam ettiği görülmektedir.<sup>23</sup> Müfettişlik görevinin ne zaman sona erdiği belli olmamakla beraber ondan sonra Hatay'a parti müfettişi olarak Hasan Reşit Tankut atanmıştır.

### Hasan Reşit Tankut

Hatay'ın Türkiye'ye katılmasından sonra bölgeye müfettiş olarak Maraş Milletvekili Hasan Reşit Tankut atanmıştır. Hasan Bey, 1893 Elbistan doğumlu olup mülkiye mezunudur. Nixsar, Artova ve Erbaa kaymakamlıklarında bulunmuştur. 1928'de mülkiye müfettişi olan Tankut, 1935'de Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi'nde Türkoloji Profesörü olmuştur. 1931'de Muş, 1935 ve 1939'da Maraş, 1950'de Hatay ve 1957'de Mardin'den milletvekilliğine seçilmiştir.<sup>24</sup> Dil ve tarih alanlarındaki çalışmalarıyla tanınan Tankut, 18 Şubat 1980'de vefat etmiştir.<sup>25</sup>

Profesör Tankut'un iltihakın hemen peşine Hatay'a bölge müfettişi olarak atanmasının özel bir nedeni olsa gerektir. Çünkü Hatay ili nüfus yapısı itibarıyla Nusayrilerin de yaşadığı bir yerdir. Aynı yıllarda Tankut'un Nusayriler ve Nusayrilik üzerine çalışmalar yapması kanaatimizce tercihen Hatay'a müfettiş olarak atanmasının en önemli sebebidir.<sup>26</sup> Ayrıca Tankut'un Maraş milletvekilliği yapması münasebetiyle Hatay ilini de yakından tanıdığı varsayılabilir. Bu sebeple bölgeyi ve hususiyetlerini iyi bilen ve yakından tanıyan Hasan Reşit Bey'in bölgedeki çalışmalarında bunları dikkate alacağı aşikardır.

1939 Belediye seçimlerinde, Adana Bölgesi Parti Müfettişi olarak Hasan Reşit Tankut'un, bu bölgede olduğunu görmekteyiz.<sup>27</sup> İltihaktan sonra Hatay'da ilk yerel seçim 23 Ekim 1939'da yapılmıştır. Dolayısıyla Hasan Bey, bu tarihten önce bölgeye parti müfettişi olarak atanmış, yerel seçimler ve ardından genel seçimlerde Hatay'da bulunarak çalışmalarını yürütmüştür. Hasan Reşit Bey, Hatay'daki 5 Kasım 1939 genel seçimlerinde, ikinci seçmenlere hitaben bir konuşma yapmış ve onlardan oylarını tam ve mutlak bir hürriyetle kullanmalarını istemiştir. Gündüz sinemasında yapılan milletvekili seçimini, parti müfettişi başlatmıştır. Yine seçim sonuçlarını da Gündüz Sineması'nın balkonundan halka ilan eden Hasan Reşit Bey olmuştur.<sup>28</sup> Hatay'ın meclise gönderdiği ilk milletvekilleri, 18 Kasım 1939 tarihinde, Parti Müfettişi Hasan Reşit Tankut ile birlikte Ankara'ya hareket etmişlerdir.<sup>29</sup>

Hasan Reşit Bey, 1939 yılı sonlarıyla 1940 yılı başlarında görev bölgesi olan Seyhan, İçel ve Hatay'da teftişlerde bulunmuştur.<sup>30</sup> 6 Ocak 1940 tarihinde yapılan Hatay Vilayet İdare Heyeti toplantısına katılan Hasan Reşit Bey, bu toplantıda ele alınan Halkevleri ve Halkodaları ile ilgili karar hakkındaki kanaatini 13 Ocak 1940 tarihinde İskenderun'dan Genel Sekreterliğe gönderdiği yazıda bildirmişti. Hasan Reşit Bey, Hatay'daki mevcut yedi Halkevinden Yayladağı ilçesi ile Belen Nahiyesi Halkevinin, çalıştıracak eleman ve vasıtalara sahip olmadığı, uzun zaman içinde de olamayacaklarından dolayı, buralardaki Halkevlerinin Halkodalarına çevrilmesini uygun bulmuştu. Hassa ilçesinin ise küçük bir köy olmakla beraber memurları ve öğretmenleriyle halkı bir araya toplamak ve aydınlatmak için bir merkeze yani binaya ihtiyaç duyulduğundan burada da Halkevi yerine Halkodası açılmasını istemişti. Tamamıyla Arapça konuşan Süveydiye<sup>31</sup> ve Harbiye nahiyeleri küçük birer kasaba halindeydi. Ancak Süveydiye'de öğretmenler, liman ve gümrük memurları, Harbiye'de ise seyyah ve ziyaretçiler oldukça fazla olduğundan, bu iki nahiye merkezinde de birer Halkodası açılmasını yerinde bulmuştu. Bu

<sup>23</sup> BCA, 490.01.845.345.2.

<sup>24</sup> TBMM Arşivi, HT.848.1.11.

<sup>25</sup> Çufalı 2012, s. 828.

<sup>26</sup> Tankut 1938; Nusayrilik için ayrıca bkz. Tozlu-Ürkmez 2017.

<sup>27</sup> Yenigün, 6 İkinciteşrin 1939; CHP'nin Hatay'da ilk Parti Müfettişi Maraş Milletvekili Hasan Reşit Tankut'tur. Tarık Mümtaz 1942, s. 15.

<sup>28</sup> Yenigün, 6 İkinciteşrin 1939.

<sup>29</sup> Yenigün, 18 İkinciteşrin 1939.

<sup>30</sup> Koçak 2012, s. 377.

<sup>31</sup> Bugünkü Hatay ili Samandağ ilçesi.

Halkodalarına talimatnamesine uygun olmak şartıyla parti binaları içinde veya dışında yer temin edilebileceğini bildirmişti.<sup>32</sup>

Süveydiye ve Harbiye nahiyelerinin yukarıda verilen özelliklerinden başka bir de buraların demografik yapısı da önem arz etmekteydi. Çünkü bu nahiyeler Nusayri nüfusun yoğun olarak yaşadıkları yerlerdi. Nusayriler ve Nusayrilik üzerine çalışmaları bulunan dolayısıyla bölgeyi iyi tanıyan Hasan Reşit Bey, buralarda Halkodası açtırarak bu nüfusun Türkiye ile bütünleşmesini sağlamayı amaçlamıştı.

Hasan Reşit Tankut'un parti müfettişi olduğu dönemde Hatay, Adana Bölgesi Parti Müfettişliğine bağlı bulunuyordu. Hatay'da üye kayıt işleri ilk defa Rahmi Apak ve Hasan Reşit Tankut'un parti müfettişlikleri döneminde yapılmıştı.<sup>33</sup>

### Fahrettin Tiritioğlu

Hatay, 1940'ların başında müfettişlik olarak Gaziantep Bölgesi Müfettişliğine bağlıydı. 1940 Kasım ayından 1943 Mart ayı sonlarına kadar Gaziantep Bölgesi Müfettişi Balıkesir Milletvekili Fahrettin Tiritioğlu'ydü.<sup>34</sup> 1893 Balıkesir doğumlu olan Fahrettin Tiritioğlu, Tiritzade ailesine mensuptur. 1912'de Mercan İdadisini, 1915 tarihinde de Mülkiye Mektebi'ni aliyyülala derece ile tamamlamıştır. Seferberlikten mütarekeye kadar İkinci Ordu menziline Levazım Zabıtı olarak askeri vazifesini yerine getirmiştir. Terhis olduktan sonra ticaretle meşgul olan Fahrettin Bey, Milli Harekat esnasında Balıkesir Müdafaa-i Hukuk Heyet-i Merkeziyesi emrinde teşkil edilen Menzil Levazım Riyaseti görevini ifa ettiğinden dolayı TBMM kararıyla İstiklal Madalyası ile taltif olunmuştur. Kurtuluş Savaşı'nı müteakiben 22 Ekim 1922 tarihinde Balıkesir Vilayeti Tahrirat Müdüriyetine tayin olunmuş ve 1924 tarihinde buradan istifa ile 1924 Haziran'ında Dahiliye Vekaleti emriyle Balıkesir Vilayeti Vali Vekaletine tayin olmuştur. 14 Şubat 1925 tarihine kadar sekiz ay bu vazifede bulunmuştur. 1926 senesinde Genel Meclis üyeliğine ve Encümen-i Vilayet üyeliğine seçilmiştir. Fahrettin Bey dört dönem Balıkesir milletvekilliği yapmıştır.<sup>35</sup> Türk Eğitim Derneği kurucularından olan Tiritioğlu, 9 Aralık 1968'de Ankara'da vefat etmiş ve Balıkesir'de toprağa verilmiştir.<sup>36</sup>

Özgeçmişinden de anlaşıldığı gibi Fahrettin Bey'in tecrübelerinden yararlanmak amacıyla bölgeye müfettiş olarak atandığı kanaatindeyiz. Zira Hatay CHP teşkilatının yeniden düzenlenmeye ihtiyacı vardı. 1940 Kasım'ında Parti Müfettişliğine atanan Tiritioğlu<sup>37</sup>, Hatay parti teşkilatını da teftişle görevliydi. Bölge Müfettişi Fahrettin Bey, Hatay CHP teşkilatını yeniden kurmaya çalıştığı dönemde, Hatay Valisi Şükrü Sökmensüer'den çok büyük yardım görmüş ve bunu Genel Sekreterliğe sunduğu raporunda da dile getirmiştir.<sup>38</sup>

Vali Şükrü Sökmensüer'in partimize karşı derin rabitası ve parti işleriyle olan çok samimi alakası bu hususta mühim amil olmaktadır. Bu defaki teftişlerimizde de birlikte kazalara giderek yeniden vücuda getirdiğimiz parti teşkilatımızın faaliyet ve mesaileri derecesini ve alınacak yeni tedbirleri birlikte müzakere edecek kadar partimize karşı olan yakınlığını ve içten alakasını ispat etmiştir.

Fahrettin Bey, Valiyle birlikte bütün kazalara giderek vaziyeti ve hakiki ihtiyaçları mahallerinde tetkik ve tespit etmiş ve Dört Yol kazası<sup>39</sup> hariç olmak üzere, merkez kazası ve diğer beş kazada 115 esas ocak ve 76 semt ocağı vücuda getirmiştir.<sup>40</sup> Neticede, Hatay CHP teşkilatı 1940 yılında Gaziantep Bölgesi Müfettişi Fahrettin Tiritioğlu tarafından CHP nizamnamesine uygun bir şekilde yeniden teşkilatlandırılmıştı.<sup>41</sup> Bu bağlamda vilayet içindeki parti teşkilatını yeniden düzene sokmak için parti müfettişi Tiritioğlu ile Vali Sökmensüer, 1941 Nisan ayı içerisinde Süveydiye, Yayladağı ve Hassa'ya

<sup>32</sup> BCA, 490.01.962.726.2.

<sup>33</sup> BCA, 490.01.271.1084.1.

<sup>34</sup> BCA, 490.01.271.1084.1; Tarık Mümtaz 1942, s. 15.

<sup>35</sup> TBMM Arşivi, HT.660.1.3.

<sup>36</sup> Çufalı 2012, s. 203.

<sup>37</sup> Payaslı 2013, s. 71.

<sup>38</sup> BCA, 490.01.271.1084.1.

<sup>39</sup> Dört Yol kazasının teşkilatı, daha önce Seyhan vilayetine bağlı iken yapılmıştı. 1939 yılında, Dört Yol ilçesi Adana'dan alınarak Hatay'a bağlanmıştır. Banoğlu ve Alsan 1970, s. 28.

<sup>40</sup> BCA, 490.01.271.1084.1.

<sup>41</sup> Fahrettin Bey'den önce, Hatay'da CHP teşkilatını Rahmi Apak kurmuştu. Bkz. Melek 1986, s. 83.

giderek teftişlerde bulunmuşlardı.<sup>42</sup> Fahrettin Bey, 9 Haziran 1941 tarihinde Gaziantep'ten Hatay'a gelmiş ve parti işleriyle meşgul olduktan sonra İskenderun'a dönmüştü.<sup>43</sup>

Bu tarihlerde Fahrettin Bey<sup>44</sup>, parti teşkilatını iyice sağlamlaştırmak için sık sık Hatay'ı ziyaret etmekteydi. Hatay'da misafir olarak bulunan milletvekilleri, 15 Şubat 1942 tarihinde parti müfettişi ve belediye başkanıyla birlikte Süveydiye'ye gidip gelmişlerdi.<sup>45</sup> Buranın demografik yapısından dolayı Fahrettin Bey sık sık ziyaret etmekte ve parti ile halk arasındaki bağları kuvvetlendirmekteydi.

Fahrettin Bey'in 12 Şubat 1942 tarihli teftiş raporuna göre 1942 yılı başlarında Hatay CHP parti teşkilatının ilk kademesi olan ocakların büyük bir kısmının kendilerine ait binaları yoktu.<sup>46</sup> Bölgedeki teftişlerinden sonra Tiritoğlu, 21 Şubat 1942 tarihinde Ankara'ya dönmüş<sup>47</sup> ve 9 Eylül 1942'de tekrar Ankara'dan Hatay'a gelerek Gaziantep'e geçmişti. İki gün Gaziantep'te kaldıktan sonra 12 Eylül'de tekrar Hatay'a gelmiş ve bir ay kadar burada kalmıştı. Parti müfettişi,<sup>48</sup> Vali Şefik Refik Soyer'le<sup>49</sup> birlikte 18 Eylül 1942 günü sabah treniyle Dörtyol kazasına gitmişler ve Dörtyol Belediye seçimi yoklaması ve parti namzetleri tespitine katılmışlardı.<sup>50</sup>

Bölge Müfettişinin Hatay'da kalış amacı, belediye seçimleriydi. 1942 Eylül ayı başlarında Antakya'da belediye seçimleri başlamış ve isimleri yazılı sekiz yerde mahallelerin nüfuslarını içeren defterler asılmıştı. Defterlerin asıldığı mntıklar Cumhuriyet, Ulucami, Akbaba, Şehitler, Meydan, Affan, Orhaniye ve Gişa mntıklarıydı.<sup>51</sup>

Vali Şefik Soyer<sup>52</sup> ile Parti Müfettişi Tiritoğlu, belediye seçiminden sonra Hatay'dan ayrılarak 21 Ekim 1942 tarihinde, Hassa kazasına gitmişlerdi. Kaza kongresinde ve Belediye Başkanı seçiminde hazır bulunduktan sonra, Kırıkhan'a gidecek ve orada da kaza kongresi ile belediye başkanı seçiminde hazır bulunacaklardı.<sup>53</sup>

Tiritoğlu, genel seçimler dolayısıyla 1943 yılında bölgedeki faaliyetlerini sürdürmekteydi. Şubat başlarında Gaziantep'ten İskenderun'a geçen parti müfettişi, 4-5 Şubat'ta Hatay'a gelerek ikinci seçmen yoklamasını yapmış ve parti adaylarını belirlemişti. 6 Şubat'ta ise Kırıkhan ve Reyhaniye'de ikinci seçmenler için yoklama yapmış ve 18 Şubat'ta seçim işlerini gözden geçirmek üzere Süveydiye'ye gidip gelmişti.<sup>54</sup> Diğer taraftan 18 Şubat'ta vilayetin ikinci seçmen seçimi bitmiş ve her tarafta parti adayları oy birliği ile seçilmişti.<sup>55</sup> Gaziantep ve Hatay vilayetlerinde ikinci seçmen yoklamalarının tamamlandığı, CHP Gaziantep Bölgesi Müfettişi Fahrettin Tiritoğlu'nun merkeze çektiği telgrafla da teyit edilmişti.<sup>56</sup>

Diğer yandan Fahrettin Bey'in 10 Şubat 1943 tarihli teftiş raporuna göre Hatay vilayetinin her tarafında sıtma hastalığı hüküm sürdüğünden birçok kişi hayatını kaybetmişti. Bu yüzden bütün vilayete şamil olmak üzere bu hastalıkla mücadele yapılması gerekiyordu. Bilimsel usullere ve çeltik kanununa uygun olarak yapılmadığı anlaşılan Amik Ovası'ndaki pirinç ziraatının ya tamamıyla men edilmesi veyahut sınırlandırılması ve sıkı bir murakabeye tabi tutulması için Sıhhat ve İctimai Muavenet Bakanlığı ile Ziraat Bakanlığında bu konuyla yakından ilgilenmesi istenmişti. Yine İskenderun etrafındaki bataklıkların inşa edilmekte olan liman ve iskele ile birlikte Nafia Bakanlığında tahsis olunacak para ile yaptırılması talep edilmişti. Ayrıca Ziraat Bakanlığında iklim şartları müsait olmasına rağmen ilkel

<sup>42</sup> Yenigün, 8, 9, 11 Nisan 1941.

<sup>43</sup> Yenigün, 10 Haziran 1941.

<sup>44</sup> BCA, 490.01.271.1084.1.

<sup>45</sup> Yenigün, 16 Şubat 1942.

<sup>46</sup> BCA, 490.1.510.2048.1.

<sup>47</sup> Yenigün, 21 Şubat 1942.

<sup>48</sup> Yenigün, 9, 12, 18 Eylül 1942.

<sup>49</sup> Tarık Mümtaz 1942, s. 16.

<sup>50</sup> Yenigün, 9, 12, 18 Eylül 1942.

<sup>51</sup> Yenigün, 7 Eylül 1942.

<sup>52</sup> Hatay'ın ikinci valisi olup 13 Şubat 1942 tarihinden 13 Ocak 1944'e kadar Hatay Valiliği yapmıştır. Hatay İl Yıllığı 1967 1968, s. 6.

<sup>53</sup> Yenigün, 21 İlkteşrin 1942.

<sup>54</sup> Yenigün, 1, 3, 6, 8, 18 Şubat 1943.

<sup>55</sup> Yenigün, 17, 18, 19 Şubat 1943.

<sup>56</sup> BCA, 490.1.0.0.381.1608.1.



bir şekilde yapıldığı için layıkıyla istifade olunamayan zeytincilik, narenciyecilik işleriyle meşgul olması ve Antakya ve İskenderun'da birer fidanlık ve numune bahçeleri kurulması istenmişti.<sup>57</sup>

### Muhsin Adil Binal

1943 yılı sonlarında Hatay bölgesinden sorumlu CHP Bölge Müfettişi değiştirilmişti. Aralık ayı ortalarında, Hatay'a müstakil bir bölge müfettişi atandığını görüyoruz.<sup>58</sup> Bu yeni müfettiş Konya Milletvekili Muhsin Adil Binal'di.<sup>59</sup> 1905 yılında Konya'da doğan Binal, liseyi Konya'da okumuştur. 1925'de İstanbul Darülfünunu Tabiiye şubesinden mezun olmuş ve 1926 yılı başında öğrenim için Fransa'ya gitmiştir. 1929 yılında Fransa'da Besaneon Üniversitesi'nde Jeoloji ve Mineroloji alanında ihtisasını tamamlayarak yurda dönmüş ve İstanbul Üniversitesinde asistan olmuştur. Daha sonra Sivas Lisesi tabiiye öğretmenliğine tayin olan Muhsin Bey, bu lisenin müdürlüğünü de yapmıştır. Sonra sırasıyla Gazi Terbiye Enstitüsü Jeoloji Öğretmenliği, Maarif Vekilliği Yüksek Öğretim Şube Müdürlüğü, Maarif Vekilliği Müfettişliği ve İstanbul Maarif Müdürlüğü görevlerinde bulunmuştur. Muhsin Adil Binal, iki dönem de CHP Konya Milletvekilliği yapmıştır.<sup>60</sup> 1 Mayıs 1972 tarihinde vefat etmiştir.<sup>61</sup>

Muhsin Bey, 13 Aralık 1943 tarihinde, Adana yolu ile Ankara'dan Hatay'a gelmişti. Burada 15 gün kadar kalarak parti kaza kongrelerini takip edecekti.<sup>62</sup> Parti Müfettişi Muhsin Adil Binal, 1944 yılı sonlarında üç kez daha Hatay'a gelmişti. Bunlardan biri 6 Eylül'de<sup>63</sup>, ikincisi 17 Kasım'da, diğeri ise, Vilayet Kongresinde bulunmak üzere 14 Aralık 1944'de gerçekleşmişti.<sup>64</sup> 17 Kasım'daki gelişinde Harbiye Halkodasının temel atma törenine katılan Muhsin Adil Binal, törende bir de konuşma yapmıştı. Konuşmasında, Halkodalarının muhitlerine temin edeceği faydalara, yüksek gaye ve hedeflerine, özellikle Harbiyelilerden partinin istediği ve beklediği hareketlere, Türkçe bilmeyen vatandaşların, memleketin dilini öğrenmek suretiyle umumi bilgiye intibak etmeleri lüzumu üzerinde durmuştu.<sup>65</sup>

Muhsin Bey, Nisan 1945'de Seyhan Bölgesi Parti Müfettişi olarak bölgede bulunmaktadır.<sup>66</sup> Bundan sonra, Muhsin Bey'in ismine rastlayamıyoruz. Dolayısıyla Muhsin Adil Bey'in 1943 yılı sonlarında başlayan parti müfettişliği 1945 yılı ortalarında son bulmuştur. Bu dönemde Hatay, Seyhan (Adana) ile birlikte Seyhan Bölgesi Parti Müfettişliğine bağlı bulunuyordu.

### Rahmi Apak'ın İkinci Kez Hatay Bölgesi Müfettişliğine Atanması

1945 yılı sonlarında, Hatay Bölgesi Müfettişliğine Rahmi Apak tekrar atanmıştır.<sup>67</sup> Böylece Apak, Hatay'a ikinci kez görevlendirilmiş oluyordu. Nitekim 23 Aralık 1945 Pazar günü CHP Antakya merkez ilçe kongresi Rahmi Bey'in başkanlığında toplanmıştır.<sup>68</sup> 13 Ocak 1946'da Hatay'a gelen Apak, 29 Ocak'ta Yayladağı'nda, daha sonra Hatay merkezde ve 5 Şubat'ta da İskenderun'da teftişlerde bulunduktan sonra 7 Şubat'ta, şehir kulübünde dostlarına bir ziyafet vermişti. 13 Şubat'ta ise Valiyle birlikte, Kavash köy okulunu teftiş etmişler ve kendilerine Milli Eğitim Müdürü de refakat etmişti.<sup>69</sup> Bu dönemde parti müfettişi, ilköğretim çalışmaları kapsamında yeni açılan okulların önemli bir kısmını bizzat gezmiş ve bu okullarda Alevi çocuklarının çokluğunu ve Türkçe öğrenme arzularını görerek memnuniyetini dile getirmiş ve 20 yıl içinde yeni neslin tamamıyla Türkçeyi öğrenecekleri kanaatine varmıştı. Diğer taraftan Antakya ve İskenderun'da Halkevleri vasıtasıyla açılan Türkçe okuma yazma kurslarını da teftiş etmişti.<sup>70</sup>

<sup>57</sup> BCA, 490.1.0.0-510.2048.1.

<sup>58</sup> Yeniğün, 14 İlkkanun 1943.

<sup>59</sup> BCA, 490.01.196.778.1.

<sup>60</sup> TBMM Arşivi, HT.1268.1.7.

<sup>61</sup> Çufalı 2012, s. 726.

<sup>62</sup> Yeniğün, 14 İlkkanun 1943.

<sup>63</sup> Yeniğün, 6 Eylül 1944.

<sup>64</sup> Yeniğün, 15 İlkkanun 1944.

<sup>65</sup> Yeniğün, 18 İkinci Teşrin 1944.

<sup>66</sup> BCA, 490.01.950.683.1.17.

<sup>67</sup> Koçak 2012, s. 176-177; Ancak tarafımızdan ulaşılan bir belgede, Rahmi Bey'in atanma tarihi olarak 1945 yılı başları verilmektedir. BCA, 490.01.276.1108.2.

<sup>68</sup> BCA, 490.1.0.0.201.797.3.

<sup>69</sup> Yenihatay, 30 Ocak - 6, 7, 14 Şubat 1946; Atayolu, 12, 28 Ocak - 4, 6 Şubat 1946.

<sup>70</sup> BCA, 490.01.845.345.2.

Mart ayı başlarında Ankara'ya geri dönen Apak, 20 Mart 1946'da tekrar Hatay'a gelmişti.<sup>71</sup> Bu arada Hatay'da yeni kurulan Demokrat Parti(DP) ile ilgili, Genel Merkeze 23 Mart'ta rapor sunmuştu. Apak, DP kurucuları hakkında değerlendirmelerde bulunduktan sonra raporunu "Antakya'da üç gün buhranlı çalışmalardan sonra Refik Koraltan, bu ekipten daha zayıf bir ekip vücuda getirmeye muvaffak olamazdı." şeklinde tamamlamıştır.<sup>72</sup> 5 Nisan 1946 günü Halkevinde, geniş çaplı bir parti toplantısı yapılmıştı. Bu toplantıya CHP il, ilçe, merkeze bağlı bucak, şehir semt ocakları, genel meclis, belediye, ticaret odası, baro, esnaf birlikleri gazeteciler davet edilmişlerdi. Partiyi ilgilendiren işlerin görüşüleceği bu toplantıya parti müfettişi Rahmi Apak başkanlık etmişti. Çiftçi, işçi ve tüccardan tanınmış kimseler de toplantıya katılmıştı.<sup>73</sup>

Rahmi Apak, Hatay'da bulunduğu bu dönemde bir taraftan da Hatay DP temsilcilerine karşı muhalefet etmekteydi. 5 Nisan 1946 tarihinde Halkevindeki konuşmasında DP'nin bir küskünler partisi olduğunu ve belli başlı bir idealinin olmadığını; bir sınır vilayeti olan Hatay'da ikinci bir partinin kurulup başarılı olmasının devletin otoritesini sarsacağını savunmuştu. Apak'ın bu muhalefetine karşı DP Müteşebbis Heyeti, siyasi hayatın tek parti sisteminden ayrılarak, çok partili demokratik bir hal aldığı, Rahmi Apak'ın CHP namına propaganda faaliyetini artırmasını anlayışla karşıladıklarını ve bunu halk hâkimiyeti rejiminin tabii icaplarından saydıklarını açıklamışlardı. Ayrıca dürüstlük ve karşılıklı sevgi çerçevesi içinde cereyan edecek mücadele ve münasebetlerden memlekete ancak iyilik geleceğini duyurmuşlardı.<sup>74</sup>

Öte yandan Hatay'da DP'nin kurulma aşamasında, Reyhanlı ve Kırıkhan kazalarında tesir ve nüfuzu olan Tayfur Sökmen'in mensup olduğu Reyhanlı aşiretinin DP'ye kayma temayülü görülmüş ve bölge müfettişi Rahmi Apak tarafından, bu durum sezilerek 15 Nisan 1946'da Genel Merkeze bildirilmişti. Apak'a göre bu ailenin Demokrat Partiye geçmesi halinde, Reyhanlı ve Kırıkhan kazalarında oldukça taraftar bulabileceklerdi ve bu ihtimal gün geçtikçe artmaktaydı. Hatta Sökmen'in yeğeni Reşat Mursaloğlu, Celal Bayar tarafından Hatay'da DP'yi yeniden kurmak üzere gönderilmişti.<sup>75</sup> Tayfur Sökmen ve ailesinin DP'ye yakınlık göstermesinin sebebi CHP'nin çıkardığı toprak reformuna karşı olmalarıydı. Bu dönemde CHP'nin toprak reformu yüzünden toprak ağaları DP'ye geçmek istemiştir.

CHP Hatay Bölgesi Müfettişi Rahmi Apak, bir yandan DP'nin müteşebbis heyetinin kimler olduğunu araştırıp merkeze haber verirken, diğer yandan da DP müteşebbis heyetinde yer alanları, buldukları işlerinden ve mevkilerinden aldırma telaşı içine girmişti. İskenderun'dan merkeze gönderdiği 23 Mart 1946 tarihli raporunda, Antalya Nakliyat Ambarının İskenderun Mümessili olan Kadri Köksal'ı, İskenderun'da kurulan DP şubesinin başlıca üyesi olduğu için işinden etmek istemişti.<sup>76</sup>

Bir süredir İskenderun'da bulunan Apak'ın, parti işleriyle meşgul olmak üzere, 10 Haziran'da tekrar Hatay'a geldiğini görmekteyiz.<sup>77</sup> Burada yaptığı teftişler sonucunda Genel Sekreterliğe sunduğu raporunda Hatay CHP parti teşkilatında yaşanan uyumsuzluktan ve teşkilat içerisindeki sevgi, dayanışma ve disiplinin yok denecek hale geldiğinden bahsetmiştir. Buna karşılık diğer partilerin iş birliği halinde ve heyecanlı çalışmalar yürüttüklerini ifade eden Rahmi Bey, kısa sürede Hatay CHP teşkilatındaki bu durumun düzeleceği inancında değildi.<sup>78</sup>

Rahmi Apak, 4 Temmuz 1946'da Hatay'dan ayrılmıştır. Gazetelerde yazdığına göre Apak, CHP Genel Sekreterliği tarafından başka bir yere tayin edilmek üzere, acele olarak Ankara'ya çağırılmıştı ve yerine Şükrü Sökmensüer atanacaktı.<sup>79</sup>

Bu bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Rahmi Bey'in müfettiş olarak sorumlu olduğu il, Hatay'dı.<sup>80</sup> Dolayısıyla dönem dönem Hatay, ya tek başına ya da Gaziantep'le birlikte müfettişlik bölgesi olmuştur. Rahmi Bey'in ikinci kez bu göreve atanmasının Hatay'da DP'nin teşkilatlandığı döneme denk gelmesi

<sup>71</sup> Atayolu, 20 Mart 1946.

<sup>72</sup> BCA, 490.01.442.1828.1.

<sup>73</sup> Yenihatay, 5, 6 Nisan 1946; Atayolu, 5 Nisan 1946.

<sup>74</sup> BCA, 490.01.442.1828.1.

<sup>75</sup> BCA, 490.01.442.1828.1.

<sup>76</sup> BCA, 490.01.442.1828.1.

<sup>77</sup> Atayolu, 11 Haziran 1946.

<sup>78</sup> BCA, 490.01.196.778.1.

<sup>79</sup> BCA, 490.01.196.778.1; Koçak 2012, s. 370; Yenihatay, 6 Temmuz 1946.

<sup>80</sup> Koçak 2012, s. 370-373.

tesadüf eseri değildi. Hatay, CHP'nin bir nevi kalesi durumundaydı. Bu nedenle partinin ağır toplarından ve aynı zamanda bölgeyi iyi tanıyan biri olarak Rahmi Apak'ı göndermişti.

### İbrahim Şükrü Sökmensüer'in Hatay Bölge Müfettişliği

Gazetelerin yukarıdaki iddialarının doğruluğu, 12 Temmuz 1946 tarihinde anlaşılmıştı. Bu tarihte, bir müddetten beri hususi surette görevli olarak Hatay'da seçim işleriyle meşgul olan Şükrü Sökmensüer, Rahmi Apak'ın yerine Hatay CHP Bölge Müfettişliği'ne asaleten tayin edilmiştir.<sup>81</sup> İbrahim Şükrü Sökmensüer 1891'de Üsküp'te dünyaya gelmiştir. Harp Akademisi mezunu olan Sökmensüer,<sup>82</sup> Balkan ve Birinci Dünya savaşlarında bulunmuş ve Mondros Mütarekesi'nden sonra Anadolu'ya geçerek Milli Mücadele'ye katılmıştır. Hatay meselesinin şiddetlendiği dönemde Emniyet Genel Müdürlüğü'nün yanı sıra Hatay Egemenlik Cemiyeti Genel Sekreterliği görevini de yürütmekteydi. Hatay'ın iltihakından sonra Hatay'a atanan ilk vali oldu. 1939-1942 yılları arasında Hatay Valiliği yaptı. Daha sonra Ticaret Bakanlığı İaşe Müsteşarlığına getirildi. İki dönem Erzincan, bir dönem de Gümüşhane milletvekilliği yapan Sökmensüer, 1946-1947 yıllarında İçişleri Bakanlığı görevinde bulundu. 1978'de vefat etti.<sup>83</sup>

1946 seçimlerine hazırlık dönemi Hatay'da çok hareketli geçmiştir. Hatay CHP teşkilatında bazı sıkıntılar olmuş ve yukarıda bahsedildiği gibi parti müfettişi Rahmi Apak'ın Genel Merkeze bildirdiği şekilde partililer arasında ahenksizlik meydana gelmiştir. İşte bunun üzerine eski Hatay Valisi Şükrü Sökmensüer'in 20 Mart'ta Hatay'a geldiğini görüyoruz. Sökmensüer'in bu ziyaretini Hatay'da bazı kişiler başka manalara yormuşlardı. Hatta Sökmensüer'in parti genel sekreterliğinden bir emirle burada bulunduğunu ve CHP vilayet kurulunu değiştirmek, şunu bunu, şuraya buraya yerleştirmek yetkisini de taşıdığını söylemekteydiler. Bu söylentiler kahve dedikodusu halini almıştı. Sökmensüer ise buraya hiçbir iş ve vazife ile gelmediğini, esasen CHP'nin sorumlu vazifelilerinin –Hatay Bölgesi Müfettişinin- burada bulunduğu bir sırada kendisinin böyle bir vazifeyle gelmiş olamayacağını ve buraya geliş amacının hasret gidermek olduğunu belirtmişti.<sup>84</sup> Ancak Sökmensüer'in gelişinden hemen sonra DP'den istifaların başlaması ve giriştiği faaliyetler, 1946 seçimleri için Hatay'a hususi görevle gönderilmiş olduğunu doğrulamaktaydı. Bir müddet sonra da hususi surette görevli olarak Hatay'da seçim işleriyle meşgul olmakta bulunan Şükrü Sökmensüer, 12 Temmuz 1946'da Hatay CHP Bölge Müfettişliği'ne asaleten tayin edilmişti.<sup>85</sup>

Şükrü Bey, bölge müfettişliğine atandıktan sonra, 17 Temmuz 1946'da Antakya Halkevinde yapılan CHP'nin seçim toplantısında bir konuşma yapmıştı.<sup>86</sup> Bir gün sonra da Atayolu gazetesi aracılığıyla, “*Sayın Hataylılara!*” başlığıyla bir seçim uyarı yazısı yayınlamıştı. Bu yazıda; CHP aday listelerinin sandık başları haricinde kimseye verilmeyeceğini, CHP'ne oy vermek isteyen her vatandaş, bu listeyi sandık başındaki parti temsilcisinden isteyerek oyunu kullanacağını duyurmuştu.<sup>87</sup> CHP, aday listeleri hususunda, seçmenleri sık sık uyarmaktaydı. Yalnız seçim sandıkları başında ve parti temsilcilerinde bulunacak olan CHP aday listeleri “*Altıok*” sembolü taşımaktaydı. Seçmenlerin bu işarete dikkat etmeleri isteniyordu.<sup>88</sup> Oysa ki DP, seçim kanununa göre, bu işaretin konulmasının kanunsuz olduğunu savunuyordu.

Şükrü Sökmensüer'in bölge müfettişliğine görevlendirilmesinin gayesi onun Hatay'da var olan nüfuzundan faydalanmaktı. Çünkü Şükrü Bey, Hatay'ın ilk valisiydi ve bölgede etkinliği çoktu. Valiliği zamanında CHP'nin Hatay'da yeniden teşkilatlanmasında o zamanki Bölge Müfettişi Fahrettin Tiritöğlü'na çok yardım etmişti.<sup>89</sup> Ancak Şükrü Bey'in Bölge Müfettişliği pek uzun sürmemiş, 14 Ağustos 1946 tarihinde CHP Hatay bölgesi müfettişliğine Eski İçel Milletvekili Turhan Cemal Beriker atanmıştır.<sup>90</sup>

<sup>81</sup> Atayolu, 12 Temmuz 1946.

<sup>82</sup> TBMM Arşivi, HT.1067.1.6.

<sup>83</sup> Efe 2019, s. 1290-1292.

<sup>84</sup> Yenihatay, 21, 22 Mart 1946; Atayolu, 22 Mart 1946.

<sup>85</sup> Atayolu, 12 Temmuz 1946.

<sup>86</sup> Atayolu, 17 Temmuz 1946.

<sup>87</sup> Atayolu, 18 Temmuz 1946.

<sup>88</sup> Atayolu, 19 Temmuz 1946.

<sup>89</sup> BCA, 490.01.271.1084.1.

<sup>90</sup> Atayolu, 14, 17 Ağustos 1946.

### Turhan Cemal Beriker

Şükrü Sökmensüer'den sonra Hatay Bölge Müfettişliğine atanan Turhan Cemal Beriker, 1891'de Adana'da dünyaya gelmiştir. İlk ve orta tahsilini Adana'da tamamladıktan sonra İstanbul Hukuk Fakültesi'nde iki yıl eğitim görmüştür. Hukuk tahsilini tamamlamak üzere 1914 yılında Belçika'ya gitmiş, ancak Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla yurda dönmüştür. Savaş sırasında Şam'da Dördüncü Ordu emrinde bulunmuştur. Milli Mücadele'de de faal görev alan Beriker, 1926 senesinde Adana Belediye Başkanlığına seçilmiştir. 1938 yılı sonlarına kadar bu vazifede bulunmuş ve 1939 yılında İçel milletvekili olmuştur.<sup>91</sup> 17 Mart 1959 tarihinde vefat etmiştir.<sup>92</sup>

Turhan Cemal Beriker, 16 Ağustos 1946 Cuma günü öğleden sonra Hatay'a gelmiştir.<sup>93</sup> Turhan Bey'in bölgeye gelişi 1946 seçimleri sonrasında rasgeldiği için bölge müfettişi olarak Hatay'da daha çok şikayet meseleleriyle ilgilenmiştir. Bu meselelerden biri 1946 seçimlerinde öğretmenlerin CHP aleyhine çalışmaları ve Hatay CHP İl İdare Kurulunun bunları merkeze şikâyet etmesi olmuştur. İl İdare Kurulunun memurlarla ilgili 15 Ekim 1946 tarihli şikâyetine karşılık, Hatay Bölgesi Müfettişi Turhan Cemal Beriker 6 Kasım 1946 tarihli CHP Genel Merkezine gönderdiği yazısında bazı değerlendirmelerde bulunmuştur. Buna göre; 1946'da yapılan seçimlerde bazı öğretmenler ve memurlar hakkında şikâyetler işitilmiştir. Bunlar arasında maaş darlığı veya geçim sıkıntısından dolayı seçimlerde CHP'ye muhalif bulunanların mevcudiyetini kabul etmek güç değildir. Ancak, bu söylentiler çok kere abartıldığından kanuna aykırılık derecesini tespit etmek çok zor bir iştir. Bunun sebeplerinden biri de parti teşkilatlarının il ve ilçelerde öğretmenlerle hemen hemen hiç meşgul olmayışlarıdır. Beriker, Halkevlerini bunlar için devamlı toplantı yeri haline getirerek, bunları partiye bağlamanın tek müspet bir yol olacağını; zor ve baskı suretiyle yapılacak olumsuz hareketlerin fayda yerine zarar getireceğini bildirmiştir. Bu itibarla adı geçen öğretmenler hakkında bir teşebbüste bulunmanın bunları daha ziyade tahrikten başka bir işe yaramayacağını söylemiştir.<sup>94</sup>

Parti Müfettişi Beriker, 1947 Şubat ayı içinde teftiş bölgesi olan Hatay'daydı. 27 Şubat'ta inşası tamamlanmış olan Veremle Savaş Derneği<sup>95</sup> dispanser binasını gezerek müteşebbisleri tebrik etmişti.<sup>96</sup> Yine Beriker, 14 Mayıs'ta Ankara'dan Hatay'a gelmiş ve 20 Mayıs'ta teftiş bölgesi olan Gaziantep'e gitmek üzere şehirden ayrılmıştı.<sup>97</sup> Bu tarihlerde, Turhan Bey'in görev bölgesi hem Hatay, hem de Gaziantep'ti.<sup>98</sup> Gazete haberlerinden anlaşıldığı kadarıyla, CHP Hatay Bölgesi Müfettişi Turhan Cemal Beriker, 1947 yılı sonlarına kadar, bu görevini sürdürmüştür.<sup>99</sup>

### Aziz Perkün

1948 yılına gelindiğinde, CHP Hatay Bölgesi Müfettişliğine<sup>100</sup> Dr. Aziz Perkün'ün atandığını görmekteyiz.<sup>101</sup> Aziz Perkün, 1900 yılında Akşehir'de dünyaya gelmiştir. İlk tahsilini Akşehir'de, lise tahsilini Konya'da ve yüksek tahsilini de Askeri Tıbbiye Mektebi'nde yapmıştır. 1922 senesinde Teğmen rütbesiyle tabip olmuştur. Gülhane Tatbikat Mektebi'nde bir yıl staj gördükten sonra cilt hastalıkları şubesine asistan olmuştur. 1925 senesinde Şeyh Sait isyanında Birinci Müstakil Taburu Tabibi olarak askerliğini yapmıştır. 1925 Aralık ayında askerlikten istifa ederek Akşehir'e gelmiş ve 1926 yılında burada Belediye Tabibi olmuş ve aynı zamanda 1927'de Akşehir Hastanesi Tabipliğini de yapmaya başlamıştır. 1927 yılında CHP'ne girmiş ve 1932'de CHP Akşehir Kaza İdare Heyeti Başkanı olmuş ve 1938 yılı ortalarına kadar bu görevi yürütmüştür.<sup>102</sup> 1942-1944 yılları arasında tekrar CHP Kaza İdare Heyeti Başkanlığına getirilen Perkün, Çanakkale Mustahkem Mevki Hastanesi Cilt Mütahassıslığı da yapmıştır. Bu safhalar arasında Kızılay, İdman Yurdu ve Çocuk Esirgeme

<sup>91</sup> TBMM Arşivi, HT.1080.1.6.

<sup>92</sup> TBMM ALBÜMÜ 1920-2010 2010, s. 329, 397.

<sup>93</sup> Atayolu, 14, 17 Ağustos 1946; TBMM ALBÜMÜ 1920-2010 2010, s. 397.

<sup>94</sup> BCA, 490.01.442.1828.1.

<sup>95</sup> 21 Ağustos 1945'te kuruldu. Hatay Veremle Savaş Derneği Nasıl Kuruldu Nasıl Çalıştı 1948, s. 1.

<sup>96</sup> Atayolu, 21. 28 Şubat 1947; Verem dispanserinin adı Aşır Aksu Verem Dispanseridir. Yarıkkaya, 6 Mart 1949.

<sup>97</sup> Atayolu, 15, 20 Mayıs 1947.

<sup>98</sup> Koçak 2012, s. 369.

<sup>99</sup> BCA, 490.01.442.1828.1; Atayolu, 29 Aralık 1947.

<sup>100</sup> Gaziantep ve Maraş illeri de bu bölge müfettişliğine bağlıydı.

<sup>101</sup> BCA, 490.1.0.0.431.1791.3.

<sup>102</sup> TBMM Arşivi, HT.1456.1.8.

kurullarında kuruculuk ve başkanlık da yapmıştır. 1946 seçimlerinde CHP'nden Konya Milletvekili seçilen Perkün, 9 Temmuz 1982'de vefat etmiştir.<sup>103</sup>

30 Temmuz 1948'de İskenderun'a gelen Perkün,<sup>104</sup> Ağustos ayı başlarında bölgedeki gezilerini sürdürmüş, 2 Ağustos'ta Yayladağı'na ve Samandağı'na giderek incelemelerde bulunmuştu. 3 Ağustos'ta da Altınözü'ne gitmiş ve akşama parti merkezinde yapılacak toplantıya katılmıştı.<sup>105</sup> 20 Ekim'de tekrar Hatay'a gelen Perkün, 28 Ekim'de Hatay'dan ayrılmıştı.<sup>106</sup> Perkün, ertesi yıl 3 Ocak 1949'da İskenderun'a gelmiş ve 4 Ocak'ta parti işleriyle ilgilenmek üzere Antakya'ya gitmişti. Buradan da Adana'nın kurtuluş bayramına katılmak üzere Adana'ya geçmişti.<sup>107</sup>

25 Nisan 1949'da tekrar İskenderun'a gelen Perkün, Hatay'a geçmiş ve parti il ve ilçe idare kurullarının müştereken yaptıkları toplantıda hazır bulunmuştu.<sup>108</sup> Perkün, 30 Nisan'da Payas, Dört Yol ve Erzin parti teşkilatlarında incelemelerde bulunmuştu. Diğer taraftan DP Başkanı Fevzi Kurtarel tarafından İskenderun'da bulunan CHP Bölge Müfettişi Dr. Aziz Perkün'le diğer CHP ileri gelenlerine, Çiçek Lokantasında hususi mahiyette bir ziyafet verilmişti. Ziyafet çok samimi bir hava içinde geç vakte kadar devam etmiş ve iki parti mensuplarının aynı masada samimi surette ve neşe içinde vakit geçirmeleri dikkatleri çekmişti. Bu toplantıda DP İl Başkanı Sırrı Hocaoglu'nun da davetli olması çok alaka uyandırmıştı.<sup>109</sup> Demokrasi anlayışında örnek teşkil edebilecek bu ziyafete Hatay gazeteleri de ayrı bir yer vermişti. Daha sonra parti müfettişi, Gaziantep'te tetkiklerde bulunmak üzere 4 Mayıs'ta Antep'e gitmiş ve 17 Mayıs'ta geri dönmüştü.<sup>110</sup> Bölge Müfettişi 1 Haziran'da incelemelerini tamamlayarak Ankara'ya gitmişti.<sup>111</sup>

Bir süredir teftişlerine ve teftiş bölgesi içindeki gezilerine devam eden CHP Bölge Müfettişi ve Konya Milletvekili Dr. Aziz Perkün, 19 Mayıs 1949 tarihli Hatay Postası gazetesine teftiş ve temaslarına ait izlenimlerini aşağıdaki demeciyle anlatmıştı:<sup>112</sup>

Gezilerimi, teftişlerimi sizler de takip ettiniz. Partililer arasında teessüs etmiş bulunan ritmik ruh ve birleşik fikir manzarası, göğüs kabartıcıdır. İskenderun'da gerek CHP'nin ve gerekse Halkevinin çalışmalarını cidden canlı ve hareketli buldum. İskenderun CHP İstişare Kurulu'nun faaliyet hudutlarını da inceledim. Ve çok verimli bulduğumu ve daha da verimli olacağımı bilhassa işaret etmeliyim.

Diyebilirim ki; İskenderun, her bakımdan samimiyetin, birliğin, kabiliyet ve mefkûrenin inanılarak kaynaştığı yerdir. İskenderun'da gördüğüm partililer manzarası övmeye ve sevinmeye değer bir çaptadır.

İskenderun'un belediyesi halk ile, halkı memuruyla, tüccarı esnafıyla, partilileri de birbirleriyle öyle katkısız özden bir mefkûre ortaklığı yapıyorlar ki, hayran olmamak ve bu birliğin yaşatıcı ateşiyle ısınmamak mümkün değildir. Gönül ister ki, yurdumuzun her parçasında yaşayan vatandaşlar arasında da birlik ve beraberlik, İskenderunlular arasındaki kadar sıkı olsun!

İskenderun belediyesinin tuttuğu güzel yolu partimizin icra zihniyetine bir misal olarak verebilirim. İskenderun belediyesinin icraatından muvafık, muhalif bütün İskenderunluların memnuniyetlerine birçok vesilelerle şahit oldum. Duyulan bu umumi memnuniyet partim hesabına beni çok sevindirmiştir. Partimizin değerli bir uzvu olan Belediye Başkanına ve yine partimiz üyelerinden terekkep eden Belediye meclisinin bu mesaisi benim gibi her partili arkadaşın da iftihar duyacağı bir haldedir. CHP'nin icra mevkiinde olan salahiyetli şahsiyetleri partiliğin, yapıcılık olduğunu bilerek muhalif, muvafık bütün hemşerilerini bu zihniyet çerçevesi içinde yürütmek emelindedir.

<sup>103</sup> Çufalı 2012, s. 744-745.

<sup>104</sup> Hataypostası, 31 Temmuz 1948.

<sup>105</sup> Atayolu, 3 Ağustos 1948.

<sup>106</sup> Atayolu, 21 Ekim 1948; İskenderun, 30 Ekim 1948.

<sup>107</sup> İskenderun, 4 Ocak 1949; Hataypostası, 5 Ocak 1949; *Sabah*, 6 Ocak 1949.

<sup>108</sup> Hataypostası, 26 Nisan 1949; Atayolu, 27 Nisan 1949.

<sup>109</sup> Hataypostası, 30 Nisan 1949.

<sup>110</sup> İskenderun, 3 Mayıs 1949; Hataypostası, 4, 17 Mayıs 1949.

<sup>111</sup> Hataypostası, 1 Haziran 1949.

<sup>112</sup> Hataypostası, 19 Mayıs 1949.

Erzin'deki teftişlerimden de çok memnunum. Erzinlileri partim bakımından aralarındaki ahenktar ve müspet çalışmalarından dolayı takdir ve hürmetle anmadan geçemem. Ümit ediyorum ki Hatay ilinin her ilçe ve bucağında aynı samimiyet aynı canlılık ve birliği bulacağım.

Partimizin sayın genel başkan vekilini karşılamak ve Hatay'a davet etmek için Hatay heyeti ile birlikte Adana'ya gittiğimizi biliyorsunuz. Oradan, teftiş bölgemiz olan Gaziantep'e gittim ve kendilerini oradaki parti idare heyetimizle Birecik'te karşılaştık. İtiraf edeyim ki Genel Başkan vekilimizin Birecik'ten Gaziantep'e kadar olduğu gibi, diğer ilçe gezilerinde de partililerimizin ve tarafsızların büyük sempatisiyle kucaklaştıklarını gördüm. Bu hadise bize Gaziantep'ilerin gerçekten lâyük oldukları, Gazilik ve Kahramanlık haklarının pek canlı bir örneğini verdi. En küçük köyde bile en orijinal buluşlar ve yaratışlarla yapılan ikramlar yürekten bağlılığa en nezih ve candan misaller teşkil edecek kadar karakteristiktir.

Bu dönemde, Hatay CHP teşkilatı özellikle köylere büyük önem vermekteydi. Çünkü nüfusun çoğunluğu köylerde yaşamaktaydı. Diğer taraftan 1946 seçiminde şehir merkezinde yaşanan tecrübe parti teşkilatını buna yöneltmişti. 1949 yılındaki birçok köy kongreleri, parti müfettişi Dr. Aziz Perkün'ün katılımıyla yapılmış, köy kongrelerine bazen otomobil, bazen at, hatta bazen yaya olarak gidilmiştir. Selim Çelenk'e göre, ocak, bucak ve ilçe kongreleri münasebetiyle görülen manzaralar göğüs kabartıcıydı. Bu hususta, başta merkez ilçe olmak üzere bütün ilçe teşkilatlarının mesaisi takdirle karşılanmaktaydı.<sup>113</sup>

CHP Hatay Bölgesi Müfettişi Aziz Perkün'ün de hazır bulunduğu 1949 yılı Aralık ayı sonunda yapılan CHP Hatay İl Kongresi çok gergin bir havada geçmiş ve bu parti müfettişinin 4 Ocak 1950 tarihli raporuna da yansımıştı. Aziz Bey, bu kongre için "*bir parti kongresinden ziyade gangsterler toplantısına pek benzediği*" şeklinde ifade kullanmıştı.<sup>114</sup> Bir yandan Hatay CHP içindeki sıkıntıları gidermeye çalışan parti müfettişi, diğer yandan da DP'lileri CHP'ye çekmeye çalışıyordu. Bu yolda DP'li Mithat Kuseyri'yi CHP'ye çekmek için çaba sarf ediyordu.<sup>115</sup>

Öte yandan 1950 Şubat ayı ortalarında, CHP Bölge Müfettişleri arasında bazı değişiklikler yapılmıştı. Bölge Müfettişliklerindeki değişikliklerden biri de, Hatay Bölge Müfettişliğinde olmuştu. 18 Şubat 1950 tarihli gazete haberine göre, Hatay Bölgesi Müfettişliğine, Dr. Aziz Perkün'ün yerine Kars Milletvekili ve Eski Gaziantep ve Adana Valisi Akif Eyidoğan atanmıştı.<sup>116</sup>

### Ali Akif Eyidoğan

1950 Şubat ayı sonlarında, CHP Hatay Bölgesi Müfettişliğine tayin edilen Ali Akif Eyidoğan<sup>117</sup> 1895 yılında İstanbul'da doğmuş ve 1914'te Mülkiye Mektebi'nden mezun olmuştur. Mahalli İdareler Müdürlüğü'nde staj yaparak sırasıyla bu dairede, şef ve müdür yardımcısı olmuştur. Samsun Ticaret Müdürlüğü, Dahiliye Vekaleti Umur Müteferrika Müdürlüğü ve Mahalli İdareler Umum Müdürlüğü yapmıştır. Ankara Şehir Eminliği vekaletinde bulunmuştur. 1927'de Zonguldak Valiliği'ne, 1930'da Dahiliye Vekaleti Nüfus İşleri Umum Müdürlüğü'ne, 1932'de Gaziantep Valiliği'ne, 1935'te Sivas Valiliği'ne, aynı yıl Kars Valiliğine, 1939'da ikinci defa Sivas Valiliği'ne, 1942'de Manisa Valiliği'ne ve aynı yılın Haziran ayında Seyhan Valiliği'ne atanmıştır.<sup>118</sup> 8. Dönemde CHP'den Kars milletvekilliği yapan Eyidoğan, 1961'de Adalet Partisi(AP)den Cumhuriyet Senatosu'na Zonguldak üyeliğine seçilmiştir. 1961-1962 yıllarında Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcılığı da yapan Akif Eyidoğan, 16 Aralık 1974 tarihinde İstanbul'da vefat etmiştir.<sup>119</sup>

Ali Akif Eyidoğan'ın 1950 genel seçimleri öncesi Hatay'a bölge müfettişi olarak atanmasının özel bir nedeni olduğunu düşünmekteyiz. Bu nedenlerden ilki, o zaman Hatay'da yaşanan siyasi atmosfer yani CHP ile DP arasındaki rekabettir. Diğer neden ise Akif Eyidoğan'ın Hataylılar tarafından tanınan ve sevilen bir şahsiyet olmasıdır. Hataylılar Eyidoğan'ı ta Gaziantep Valiliği zamanından tanımaktadırlar. Zira Hatay, Fransız manda idaresi altındayken Antakya'yı ziyaret eden ilk Türk yetkili o zamanki Gaziantep Valisi Akif Eyidoğan olmuştur. Bu ziyarette Hataylılar Akif Bey'e büyük sevgi gösterilerinde

<sup>113</sup> BCA, 490.01.196.779.1; Atayolu, 5, 6 Ocak 1950.

<sup>114</sup> BCA, 490.01.196.779.1.

<sup>115</sup> BCA, 490.01.442.1828.1.

<sup>116</sup> Atayolu, 17, 18 Şubat 1950.

<sup>117</sup> Hataypostası, 24 Şubat 1950.

<sup>118</sup> TBMM Arşivi, HT.1438.1.8.

<sup>119</sup> Çufalı 2012, s. 619-620.

bulunmuşlar, onu bir kurtarıcı gibi karşılamışlardır.<sup>120</sup> İşte şimdi CHP, onun Hataylılar nezdindeki bu itibarını 1950 seçimleri öncesi kullanmak amacıyla Hatay'a göndermişti. Zaten Hatay'a gelir gelmez on gün içinde il merkezi ile ilçeleri ve bucakları ziyaret etmesi de bunun bir göstergesiydi. Akif Bey, 28 Mart 1950 tarihinde, 17.30'da Ankara treniyle İskenderun'a gelmiş, kalabalık bir partili grup tarafından karşılanmıştı. Daha sonra Antakya'ya hareket etmiş, ardından tanışmak üzere ilçeleri ziyarete başlamıştı.<sup>121</sup>

1950 seçimleri öncesi, Mart ayı sonlarında, Hatay'a gelen CHP Bölge Müfettişi Akif Eyidoğan, on gün içinde il merkezi ile sekiz ilçeyi ve Erzin, Payas, Belen, Bedirge gibi, belli başlı bucakları ziyaret etmişti. Buralarda çalışan CHP idare kurul başkan ve üyeleriyle, bunlara bağlı ocak başkanlarıyla tanışıp görüşmüştü. Seçim hazırlıklarını ve seçime takaddüm eden son altı haftalık süre içinde beliren dilek ve ihtiyaçları incelemişti. Bu arada CHP adaylığı için isteklerini bildiren ve daha bildirmeleri beklenen zatlar ile DP tarafından aday olanların isimleri etrafında yer yer her muhitin mülâhaza ve temayüllerini de yoklamağa çalışmıştı.<sup>122</sup> Bu da yukarda Akif Bey'in bölgeye geliş amacıyla ilgili bahsettiğimiz kanaati doğrulamaktadır.

Yeni atanan Hatay Bölgesi Müfettişi Eyidoğan'ın başkanlığında CHP Parti binasında 29 Mart 1950 tarihinde bir toplantı yapılmıştı. İl ve ilçe idare kurullarıyla İstişare Heyeti'nin hazır bulunduğu bu toplantıda Akif Eyidoğan partinin ilkeleri, seçim ve yoklama hakkında izahat vermiş, seçimin kazanılması için her kademedeki bütün partililerin canla başla çalışması konusu üzerinde açıklamalarda bulunmuştu. Daha sonra İl İdare Kurulu Başkanı Cavit Yurtman, Belediye Başkanı Selim Çelenk ve İlçe İdare Kurulu Başkanı Selahattin Burat aynı konu üzerinde birer konuşma yapmışlardı. Eyidoğan, 30 Mart'ta Halkevinde bütün muhtarların iştirakiyle yapılacak toplantıda hazır bulunduktan sonra, Dörtüol'a giderek partililerle görüşmeler yapmış ve akşama İskenderun'a dönmüştü. İskenderun Halkevinde saat 17.30'da parti teşkilatı kademelerinde vazifeli 100'den fazla partiliye bir konuşma yapmıştı.<sup>123</sup> Parti Müfettişi, sırasıyla bütün ilçeleri dolaşıp partililerle tanışarak hasbihalde bulunmuştu.<sup>124</sup>

Bu arada Hatay'da 1950 Şubat ve Mart aylarında meydana gelen şiddetli don, zeytin ve narenciye ağaçlarına zarar vermişti. İkinci derecede bahçe mahsulü olan incir, nar ve hameles de bundan nasibini almıştı. Bahçecilere, Ziraat Bankası 1.700.000 çevirme kredisi ve 450.000 liralık tesisat kredisi tahsis etmiş ise de mecburen gurbete gidecek olan üreticinin bahçelerinin başında kalıp iâşe edilebilmeleri için, daha bunun birkaç misli yardım yapılması gerekiyordu. Zira CHP Bölge Müfettişi Akif İyidoğan'a göre o gün için mesela Eskişehir sel felâketi ile Hatay don felâketi mukayese edildiğinde, buradaki zarar Eskişehir'den belki on misli fazlaydı. Bu durum Hatay CHP teşkilatı için seçime karşı tatsız ve şanssız bir hususiyet arz eylemekle beraber halk, hadiseleri metanetle karşılamış, muhalefet ise bu ciheti henüz bir koz olarak kullanmamıştı.<sup>125</sup>

Akif Bey, 8 Nisan 1950 tarihli CHP Genel Sekreterliği'ne gönderdiği "Seçim No. 1" isimli raporunda şu değerlendirmelerde bulunmuştu:<sup>126</sup>

*Zeytincilikleri harap olan Altınözü ve Yayladağı İlçelerinin tütüncülüğü geliştirilebilir. Ve çiftçi şimdi buna hazırlanmakta ve Tekel'in yardımından, yeni tütün fiyatlarından hoşnutluk göstermektedir.*

<sup>120</sup> Akif İyidoğan'ı Hataylılar iyi tanıyorlardı. Çünkü Hataylılara ilk kurtuluş müjdesini Gaziantep Valisi iken o getirmişti. Hataypostası, 24 Şubat 1950; 1934 yılında Hatay, Fransız işgali altında iken Gaziantep Valisi olarak 27 Nisan 1934'te Hatay'a gelmiş ve Hatay tarihinde emsali görülmemiş muazzam merasim ve sevinçle karşılanmıştı. Atayolu, 29 Mart 1950; Hataypostası, 29 Mart 1950; Akif İyidoğan, bu gelişinde Turizm Oteli'nde kalmıştır. Kaymakam Zekeriya İdris ile Belediye Reisi Süreyya Halef, Vali Akif İyidoğan'ı ziyaret ederek hoş geldiniz demişlerdir. Bu olay, hem Suriyelileri hem de Fransızları kızdırmış, bunun sonucunda 13 yıldan beri Antakya Belediye Reisliğini yapmakta olan Süreyya Bey, Suriye Cumhurbaşkanının kararıyla reislikten çıkarılmıştır. Melek 1986, s. 20; Tekin 1993, s. 69.

<sup>121</sup> Atayolu, 29 Mart 1950; Hataypostası, 29 Mart 1950.

<sup>122</sup> BCA, 490.01.381.1609.1.

<sup>123</sup> Atayolu, 30, 31 Mart – 1 Nisan 1950.

<sup>124</sup> Atayolu, 1 Nisan 1950.

<sup>125</sup> BCA, 490.01.381.1609.1.

<sup>126</sup> BCA, 490.01.381.1609.1.

*Yayladağı'nın yıllardan beri dilediği büyük tütün deposunun inşasına mühendis bekleniyor. Bu haftalarda bir başlangıç görülürse bu ilçedeki durumumuz, birkaç misli kuvvetlenir.*

*Reyhanlı-Kırıkhan-Hassa ve Merkez İlçelerinde tarla ziraatı durumu, umumiyetle iyidir, inkişaftadır. Sümerbank 140.000 dekarlık pamuk tohumu dağıtmış ve halk 150.000 dekar araziye pamuk ekmiştir. Yalnız Sümerbank'ın dekar başına 15 lira olarak verdiği 1.000.000 liralık avans yalnız geçen yıl pamuk ziraatı yapmış olanların 63.000 dekar arazisine verilebiliyor. Bu yıl ekime başlayan çiftçiye hiç avans tahsis edilmemiş bulunmaktadır. Seçime karşı bir kısım müstahsilin avans alıp diğerinin almaması adalete ve müsavata uymayacağı gibi, bu dört ilçedeki durumumuza da iyi tesir etmeyeceği göz önüne alınarak gereken müessir tedbir ve teşebbüsün alınması zaruridir.*

*Toprak Kanunu ihtiyaçlı çiftçiye itminan ve ümit, toprak sahibi çiftçiye de istihsal işinde emniyet ve istikrar vermiştir.*

*Dutçuluğun teşviki, ipek koza fiyatlarının bugünkü düşüklüğüne bir çare aranması zeytin, narenciye de zarar görenlerin yüreğine su serpebilir.*

*Çiftçi tohum dağıtılmasından memnundur.*

*Deniz ve mahsulleri %12,5 verginin kaldırılması İskenderun balıkçılığını memnun etmiştir. Gelişmesini de sağlayacaktır.*

*Orman mevzuatımızdaki yeni değişikliklerin faydaları tatbikat ile idrak olunacaktır.*

Bütün bu malumattan sonra Akif Bey, CHP'nin Hatay'daki seçim şansını değerlendirmiş ve yaşanan bütün ekonomik sıkıntıların tesiriyle merkezde ve ilçelerde CHP'nin seçim şansını; Antakya merkezde %60, Altınözü'nde %50, Dört Yol'da %60, Hassa'da %50, İskenderun'da %40, Kırıkhan'da %65, Reyhanlı'da %75, Samandağı'da %90 ve Yayladağı'nda %40 olarak öngörmüştür.<sup>127</sup>

Akif Bey, 117.000 seçmenden 90.000'i seçime iştirak ettiği takdirde, bunun 53.000'inin oyunu CHP'nin kazanacağını tahmin etmekteydi.<sup>128</sup> Ancak bunun için yapılması gerekenleri ve yapılanları da raporun devamında şu şekilde anlatmıştı:

14 Mayıs'a civar olan tarihlerde Samandağı, Yayladağı, Altınözü halkından 10-12.000 kişinin tarım işçisi olarak Çukurova'ya gidecekleri, bunlardan takriben 5.000 kişinin seçmen vasfında olacağı ve en az 4.000'inin CHP'ye bağlı kısmından olup bu seçmenlerden iş yerinden seçim gününe yetişmek üzere mensup oldukları köylere getirilmesi gerektiği ve buna muvaffak olmamızın derecesi de seçim şansına tesir edeceği şüphesizdir.

Son haftalar içinde demokratların katar halinde hususi ve taksi otomobilleri ile ilçe ve bucakları ve pazar kurulan köylere dolaştıkları halde bizimkilerin henüz yoklama derdinden ve şahsi endişeden yakalarını kurtaramayarak köylere nüfuz etmekte geç kaldıkları, halkın gözünden kaçmıyor.

Son iki günden beri otomobil katarı nümayişi yapmaksızın biz de her ilçenin mümkün merteye pazar kurulan günlerini kollayarak merkezde ve İskenderun ve Altınözü'nde, Kırıkhan'da Halkevlerinde ve açıkta dört büyücek toplantı, diğer ilçe ve bucaklarda parti kademeleri mensuplarıyla küçük toplantılar yaparak demokratların gerek açık gerek gizli, yerli yersiz propagandalarını cevaplandırdığımız gibi bundan da daha müessir olarak demokrat hatiplere halkın içinden çıkan sağduyulu masum fakat çarıklı ve hazır cevap yurttaşların kısa ve keskin mukabelelerde buldukları memnunlukla görülmekte ve öğrenilmektedir.<sup>129</sup>

Akif Eyidoğan, bu sıralarda bir yandan müfettiş olduğu Hatay'da çalışmalarını yürütürken diğer yandan seçim bölgesi olan Zonguldak'ta bulunmaktaydı. İşte bu amaçla 1950 Nisan ayı sonlarında, yeni seçim bölgesi Zonguldak'a gitmiş ve 10 Mayıs'ta geri dönmüştü.<sup>130</sup> Akif Bey seçim bölgesi olan Zonguldak'ta Mayıs ayı başında yapılan mitingde seçmenleriyle bir araya gelmişti.<sup>131</sup>

### **Cemal Kazancıoğlu**

Akif İyidoğan'ın yerine CHP Hatay Bölgesi Müfettişliğine, 1950 Kasım ayı sonlarında, Dr. Cemal Kazancıoğlu tayin olunmuştu. 1897'de Hopa'da doğan Kazancıoğlu, 1919'da Askeri Tıbbiye'den

<sup>127</sup> BCA, 490.01.381.1609.1.

<sup>128</sup> BCA, 490.01.381.1609.1.

<sup>129</sup> BCA, 490.01.381.1609.1.

<sup>130</sup> Hataypostası, 27 Nisan 1950; Atayolu, 11 Mayıs 1950.

<sup>131</sup> Ulus, 3 Mayıs 1950.



mezun olmuştur. Bir yıl Gülhane Hastanesi'nde çalıştıktan sonra 1920'de Anadolu'ya geçerek Tabur doktoru olarak Doğu'da Ermeni harekâtına, Alay Baştabibi olarak Büyük Taarruz'a katılmıştır. Bir süre Hopa hükümet tabipliği de yapan Kazancıoğlu, 1933'te istifa ederek Hopa Belediyesi üyeliğine, 1936'da Çoruh Vilayeti Umumi Meclis üyeliğine seçilmiştir. Yine Hopa'da 1933, 1934 ve 1935 yıllarında Kızılay ve Hava Kurumu şubeleri başkanlığı yapmıştır. 1936-1939 yılları arasında Artvin Halkevi Başkanlığı, 1939-1943 yılları arasında CHP Çoruh Vilayet İdare Heyeti Başkanlığı görevlerinde bulunmuştur.<sup>132</sup> Çorum ve Çoruh'tan birer dönem CHP milletvekili seçilmiştir. 6 Şubat 1954 tarihinde vefat etmiştir.<sup>133</sup>

Kazancıoğlu 1 Aralık 1950 tarihinde Hatay'a gelmiş; incelemelerini Aralık ayı sonlarına kadar devam ettirmişti. Kazancıoğlu, 17 Aralık'ta Altınözü ilçesine giderek partililerle görüşmüş ve ilçedeki parti durumuyla yakından ilgilenmişti. Parti müfettişi 18 Aralık'ta Samandağ ilçesine giderek orada da parti işleri ile meşgul olmuştu.<sup>134</sup> Diğer yandan güney gezisine çıkan CHP Genel Sekreteri Kasım Gülek, 25 Aralık'ta Antakya'ya gelmiş ve ilçelerde halkla hasbihallerde bulunmuştu. Kasım Gülek beraberinde CHP Bölge Müfettişi Cemal Kazancıoğlu, İl Başkanı Selim Çelenk, Nafi Adalı ve il idare kurulu üyeleri olduğu halde Samandağ ilçesine giderek partililerle görüşmüştür. Buradan Harbiye'ye geçen Kasım Gülek, sevgi gösterileriyle karşılaşmıştır. Harbiye'ye bağlı Sofular köyüne de uğrayan Gülek, burada halk şairi Kul Selim'in Kore şehitleri için yazdığı bir koşmasını dinlemiştir. Daha sonra Reyhaniye ve Altınözü'ne geçen Gülek, vatandaşlarla çeşitli parti ve memleket işleri üzerinde hasbihalde bulunmuştur. Bütün seçimlerde oyunu CHP'ye vermiş olan Kırıkhan'da büyük bir kalabalık tarafından ilçe dışında karşılanan Kasım Gülek, parti sinema salonu ve partinin önündeki meydanı dolduran kalabalığa bir konuşma yapmıştır.<sup>135</sup>

### Beşinci Genel Müfettişlik

Tek parti döneminin en önemli kurumlarından biri olan Genel Müfettişlikler, Türkiye'nin siyasi, sosyal, iktisadi, idari, kültürel ve eğitim hayatında geniş yer tutmuştur.<sup>136</sup> Kendi bölgelerindeki sivil, askeri ve yargı makamları üzerinde geniş yetkilere sahip olan Genel Müfettişlikler, ülkenin büyük bir kesiminde otoriter bir yönetim kurulmasını sağlamışlardır.<sup>137</sup>

Genel Müfettişlikler, bazı araştırmacılara göre Osmanlı siyasi ve idari zihniyetinin Cumhuriyet dönemine bir yansımasıdır.<sup>138</sup> Genel Müfettişlik kavramı ilk defa II. Abdülhamit döneminde ortaya çıkmıştır.<sup>139</sup> II. Abdülhamit, II. Meşrutiyet ve Milli Mücadele dönemlerinde tartışılan Genel Müfettişlikler, BMM'nin açılışından sonra ilk olarak 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 22. ve 23. maddelerinde yer almış ve fiilen kuruluşu ise ancak 1927 yılında gerçekleşebilmiştir.<sup>140</sup> Bunlar Cumhuriyet tarihinde 1927'den 1947'ye kadar fiili olarak 1952 yılına kadar da hukuken varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Genel Müfettişlikler 23 Ekim 1927'de sona eren sıkıyönetimin yerini doldurmak üzere kurulmuştur. Bunların görevi buldukları bölgelerde asayiş ve inzibatı sağlamak, ekonomi, sağlık, sosyal, kültürel, medeni ve imar bakımından tedbirler almaktır. Bundan başka Genel Müfettişlikler, bölgelerindeki iskân ve arazi dağıtımından da sorumluydular.<sup>141</sup> Bu bağlamda Türkiye beş Genel Müfettişlik bölgesine ayrılmıştı. Bunlardan biri de 1947'de son olarak kurulan Beşinci Genel Müfettişliktir ki bu müfettişliğin güney vilayetlerinde kurulacağı ve merkezinin Adana olacağı haberi 28 Mayıs 1947'de basına yansımıştı.<sup>142</sup>

<sup>132</sup> TBMM Arşivi, HT.1204.1.7.

<sup>133</sup> Çufalı 2012, s. 305-306.

<sup>134</sup> Atayolu, 2, 18 Aralık 1950.

<sup>135</sup> Ulus, 26 Aralık 1950.

<sup>136</sup> Koçak 2003, s. 25.

<sup>137</sup> Çağaptay 2009, s. 76.

<sup>138</sup> Koçak 2003, s. 25-30.

<sup>139</sup> Bulut 2015, s. 85.

<sup>140</sup> Koca 1998, s. 36.

<sup>141</sup> Tunçay 1999, s. 179.

<sup>142</sup> Akşam, 28 Mayıs 1947.

Beşinci Genel Müfettişlik, 24 Haziran 1947 tarih ve 5994 sayılı Bakanlar Kurulu kararıyla kurulmuştu.<sup>143</sup> Bu karar 30 Haziran 1947 tarihinde resmi gazetede yayınlanarak yürürlüğe girmiştir.<sup>144</sup> Merkezi Seyhan (Adana) olmak üzere Hatay, İçel (Mersin), Gaziantep ve Maraş illerinden oluşuyordu.<sup>145</sup> 1947 Haziran ayı sonlarında kurulan Beşinci Genel Müfettişliğin kadrosu da tespit edilmiş<sup>146</sup> ve buna dair kararname Resmi Gazete’de ilan edilmişti. Genel Müfettişliğe kimin tayin edileceği henüz belli değildi. Yeni Müfettişliğin teşkiliyle güney illerinin idari, iktisadi ve içtimai kalkınmasının daha hızlı sağlanacağı beklenmekteydi.<sup>147</sup> Genel Müfettişlikle ilgili Resmi Gazete’deki 24 Haziran 1947 tarih ve 5994 sayılı karar şu şekildeydi:<sup>148</sup>

“İçel, Seyhan, Hatay, Gaziantep ve Maraş illerinde idari, ekonomik, tarımsal ve sosyal işlerin esaslı bir birlik içinde ahenkli olarak tanzim ve idaresi için merkezi Adana olmak üzere bir “Beşinci Genel Müfettişlik” teşkili ve bu Genel Müfettişlik için ilişik 1 ve 2 sayılı cetvellerde yazılı kadroların uygulanması, İçişleri Bakanlığının 23 Mayıs 1947 tarihli ve 22101/6-6171 sayılı yazısı üzerine 1164 sayılı kanunun 1 ve 2. maddelerine dayanılarak, Bakanlar kurulunun 24 Haziran 1947 tarihli toplantısında kararlaştırılmıştır.”

1 Sayılı cetvele göre Genel Müfettişliğin memuriyet kadrosu aşağıdaki tablodaki gibi tespit edilmiştir:<sup>149</sup>

Memuriyet	Derece	Sayı	Aylık aslı
Genel Müfettiş	1	1	150
Başmüşavir	2	1	125
Hususi Kalem Müdürü	7	1	60
Hususi Kalem Şefi	9	2	40
Yazı İşleri Müdürü	7	1	60
Yazı İşleri Müdürlüğü Mümeyyizi	10	3	35

2 sayılı cetvele göre Beşinci Genel Müfettişliğin hizmetliler kadrosu ise aşağıdaki gibi tespit edilmiştir:<sup>150</sup>

Memuriyeti	Sayısı	Ücreti
Odacı	1	100
Odacı	1	90
Odacı	3	80

<sup>143</sup> BCA, 30.18.1.2.114.41.14.

<sup>144</sup> T.C Resmi Gazete, 30 Haziran 1947, Sayı: 6645.

<sup>145</sup> Koçak 2003, s. 272.

<sup>146</sup> Çankaya, 1968-1969, s. 1099.

<sup>147</sup> Atayolu, 2 Temmuz 1947.

<sup>148</sup> BCA, 30.18.1.2.114.41.14; T.C Resmi Gazete, 30 Haziran 1947, Sayı: 6645.

<sup>149</sup> BCA, 30.18.1.2.114.41.14; T.C Resmi Gazete, 30 Haziran 1947, Sayı: 6645.

<sup>150</sup> BCA, 30.18.1.2.114.41.14; T.C Resmi Gazete, 30 Haziran 1947, Sayı: 6645.

Şoför	1	150
Şoför	1	100

Beşinci Genel Müfettişliğin kadrosu, 150 lira aslı maaşlı bir Genel Müfettişin idaresinde olmak üzere, 125 lira maaşlı Başmüşavir, 60 lira maaşlı bir Özel Kalem Müdürü, 40 lira maaşlı iki Özel Kalem Şefi, 60 lira maaşlı bir Yazı İşleri Müdürü, 35 lira maaşlı üç Yazı İşleri Mümeyyizi ile iki şoför ve odacıdan ibaretti.<sup>151</sup> Daha sonra Beşinci Genel Müfettişliğe 13.500 liraya bir otomobil alınmıştır.<sup>152</sup>

Cemil Koçak, “Umumi Müfettişlikler” adlı eserinde Beşinci Genel Müfettişliğin ne zaman kurulduğunu saptayamadığını belirtmektedir.<sup>153</sup> Yukarıda da görüldüğü üzere Beşinci Genel Müfettişlik 24 Haziran 1947 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla kurulmuş<sup>154</sup> ve bu karar 30 Haziran 1947 tarihinde resmi gazetede yayınlanarak yürürlüğe girmiştir.<sup>155</sup>

Beşinci Genel Müfettişliğe, Temmuz ayının başlarında, Genel Müfettiş olarak Hatay Valisi Nizamettin Ataker<sup>156</sup> tayin edildi. Ataker, zaten daha önce Üçüncü Genel Müfettişlik Başmüşavirliği de yapmış birisiydi.<sup>157</sup> Bakanlar Kurulu’nun 27 Haziran 1947 tarih ve 6092 sayılı kararıyla Genel Müfettişliğe atandığı sırada Hatay Valiliği görevini sürdürmekteydi.<sup>158</sup> Tam adı Hasan Nizamettin Ataker olup 1883 Eğri (Yanya) doğumludur. Adliye Müfettişlerinden Ahmet Asım Bey’in oğlu olan Ataker, 1906 yılında Mülkiye’den mezun olduktan sonra, sırasıyla Selanik Maiyet Memurluğu, Silivri, Sındırgı, Çarşamba, Ayvalık, Bandırma, Ünye, Giresun Kaymakamlığı yapmıştır. Giresun Kaymakamlığı görevinde iken Mustafa Kemal Paşa ile ilişki kurarak Erzurum ve Sivas Kongrelerinde görev almış ve Temsil Heyetinin Muhasebe, İaşe işlerini yürütmüştür. Giresun Sancağı Mutasarrıflığı, Sinop Sancağı Mutasarrıflığı ve Sinop Valiliği yapmıştır. Daha sonra Van, Diyarbakır, Elazığ, Urfa, Çanakkale, Konya ve Hatay Valiliklerinde bulunmuştur. Beşinci Genel Müfettişliğin lağvından sonra ikinci kez atandığı Diyarbakır Valiliği görevini yürütürken 10 Temmuz 1948’de emekliye ayrılmıştır. İstanbul’da oturmaktayken 12 Nisan 1962 tarihinde vefat etmiştir. Milli Mücadelede de hizmetleri bulunan Nizamettin Ataker, alçak gönüllü, hoşgörülü ve halka yakın birisi olarak bilinmektedir.<sup>159</sup>

Beşinci Genel Müfettişlik Başmüşavirliğine ise Temmuz ayı sonlarında Ömer Cevat Ökmen tayin edildi.<sup>160</sup> Cevat Ökmen<sup>161</sup> ise bu göreve atanmadan önce Bingöl Valisiydi. Beşinci Genel Müfettişlik Başmüşavirliği görevine Bakanlar Kurulu’nun 24 Temmuz 1947 tarih ve 6137 sayılı kararıyla atanmıştı.<sup>162</sup>

Öte yandan Beşinci Genel Müfettişlik görevine atanan Nizamettin Ataker, 13 Temmuz’da uçakla müfettişlik merkezi olan Adana’ya gitmiş ve burada müfettişliğe tahsis olunacak bina işiyle meşgul olduktan sonra<sup>163</sup> 14 Temmuz gecesi tekrar Hatay’a dönmüştü. 23 Temmuz’da da müfettişlik işleri hakkında ilgili bakanlıklarla temaslarda bulunmak üzere Ankara’ya gideceken, Hatay’ın kurtuluş

<sup>151</sup> Vakit, 2 Temmuz 1947; *Ulus*, 1 Temmuz 1947; *Akşam*, 1 Temmuz 1947.

<sup>152</sup> *Ulus*, 29 Aralık 1947.

<sup>153</sup> Koçak 2010, s. 273-274.

<sup>154</sup> BCA, 30.18.1.2.114.41.14.

<sup>155</sup> BCA, 30.18.1.2.114.41.14; T.C Resmi Gazete, 30 Haziran 1947, Sayı: 6645.

<sup>156</sup> *Akşam*, 6 Temmuz 1947; *Ulus*, 8 Temmuz 1947; Nizamettin Ataker, 28 Aralık 1943 tarihinde Hatay valiliğine atanmıştır. BCA, 30.18.1.2.104.5.32.

<sup>157</sup> BCA, 30.18.1.2.70.97.20.

<sup>158</sup> BCA, 30.18.1.2.114.46.11.

<sup>159</sup> Aldan 2000, s. 231-235.

<sup>160</sup> *Ulus*, 30 Temmuz 1947; *Akşam*, 30 Temmuz 1947; *Atayolu*, 8, 30 Temmuz 1947.

<sup>161</sup> Beşinci Genel Müfettişlik Başmüşavirliği görevine atanmadan önce aralarında Muğla ve Bingöl valiliği de olmak üzere sekiz ilde (Muğla, Mardin, Ordu, Diyarbakır(iki kez), Denizli, Kırşehir, Bingöl) valilik yapmış ve son atandığı görev olan Beşinci Genel Müfettişlik Başmüşavirliği görevinden, Beşinci Genel Müfettişliğin lağv edilmesi üzerine, emekli olmuştur. Ancak emekli olduktan sonra yaşadığı geçim sıkıntısı nedeniyle Cumhurbaşkanından iş talebinde bulunmuştur. BCA, 30.1.0.0.40.241.7.

<sup>162</sup> BCA, 30.18.1.2.114.48.16.

<sup>163</sup> *Akşam*, 15 Temmuz 1947; *Ulus*, 15 Temmuz 1947.

bayramında bulunmak üzere bu seyahatini tehir etmiş ve 25 Temmuz sabahı uçakla Ankara'ya giderek<sup>164</sup> orada müfettişliğine ait işler hakkında ilgili bakanlıklarda bazı temaslarda bulunmuştu.<sup>165</sup> Boşalan Hatay Valiliği görevine ise vekâleten vali muavini Şevket Kancan tayin edilmişti.<sup>166</sup>

Nizamettin Ataker'in<sup>167</sup>, Beşinci Genel Müfettişliğe tayini münasebetiyle, Atayolu gazetesi adına imtiyaz sahibi tarafından 14 Ağustos 1947 gecesi, Hatay Kulübünde şereflerine bir akşam yemeği verilmişti.<sup>168</sup> Yemekte Nizamettin Ataker'in yanı sıra seçkin kişiler de hazır bulunmuş, Atayolu gazetesi imtiyaz sahibi, Nizamettin Ataker'in Hatay'a yaptığı övülmeğe değer hizmetlerini belirten kısa bir konuşma yapmıştı. Bu konuşmaya cevap veren Nizamettin Ataker, bütün Hataylılarca hakkında gösterilen sevgiye teşekkür etmiş, valiliği sırasında her sınıf halktan gördüğü yardımlarla memur arkadaşlarının mesai yardımlarını tebarüz ettirerek, kendilerine teşekkür etmiş ve bugüne kadar olduğu gibi, bundan böyle de Genel Müfettiş olarak Hatay'a hizmetlerinde devam edeceğinden dolayı memnunluk duyduğunu ifade etmişti.<sup>169</sup>

Nizamettin Ataker, 14 Ağustos günü şerefine verilen yemekte hazır bulunduktan sonra ertesi günü Adana'ya gidip tekrar Hatay'a gelecek ve 19 Ağustos günü belediye tarafından şerefine verilecek ziyafette bulunduktan sonra müfettişlik merkezi olan Adana'ya dönecekti.<sup>170</sup> Fakat bu arada Genel Müfettişin, 16 Ağustos'ta bir demeç verdiğini görmekteyiz.

Ataker, Beşinci Genel Müfettişlik teşkilatı hakkında verdiği demeçte; yeni teşkilatın daha ziyade teftiş ve murakabe ile meşgul olacağını, kadrosunun resmi gazetenin yazdığı gibi olduğunu bildirmişti. Genel Müfettişliğin memleketin ihtiyaçlarını daha yakından görüp hükümet merkezine esaslı surette bildirmek gayesi ile kurulduğunu ve bu itibarla diğer teşkilatlardan başka olduğunu belirtmiştir.<sup>171</sup>

Diğer yandan 16-19 Ağustos tarihleri arasında Maraş'ta da incelemelerde bulunmuş ve yukarıda zikredilen demecin aynısını burada da vermiştir. Buna ilaveten Maraş'ta hükümetin yakın zamanda faaliyet ve icraatının görüleceğini ve en başta Maraş'ın trene kavuşacağını ve yakın zamanda Kayseri şosesinin inşasına başlanacağını umduğunu ifade etmiştir.<sup>172</sup>

Beşinci Genel Müfettiş Nizamettin Ataker, 23 Ağustos 1947 günü saat 14:00'te Hatay'dan ayrılırken Cumhuriyet alanında törenle uğurlanmıştı. Genel Müfettiş, bu ayrılışı münasebetiyle bir gün önce vilâyette ve diğer dairelerde müdür ve memurlara veda etmişti. Belediye Başkanı Selim Çelenk 22 Ağustos akşamı Genel Müfettiş şerefine Hatay Kulübünde 80 kişilik bir veda ziyafeti vermiş, bu ziyafette başta, Ataker'in yerine 22 Ağustos 1947'de göreve başlayan Vali Fuat Yurttaş olmak üzere, vilayet erkânı, Ağır Ceza Başkanı ve Savcı, daireler ve orta okullar müdürleri, il ve belediye daimî komisyon üyeleri, DP il başkanı, CHP il idare kurulu üyeleri, esnaf birlikleri başkanları ve gazeteciler hazır bulunmuştu. Yemeği müteakip Belediye Başkanı Selim Çelenk, hizmetlerinden dolayı Ataker'e teşekkür etmiş ve Ataker de buna mukabelede bulunmuştu.

Nizamettin Ataker, 1947 Eylül ayı başında müfettişliğe ait işler üzerinde ilgili Bakanlıklarla görüşmelerde bulunmak amacıyla Ankara'ya gitmiştir.<sup>173</sup> Bu gidişinde Ataker, bizzat Başbakanla görüştüğü ve bölgeyle ilgili sorunları doğrudan doğruya şifahen Başbakan Recep Peker'e anlattığı anlaşılmaktadır. Zira Nizamettin Ataker'e ait aşağıda bahsedeceğimiz 9 Eylül 1947 tarihli rapor bunu göstermektedir.<sup>174</sup> Ataker, Ekim ayı içerisinde ise Genel Müfettişlik bölgesi içinde yer alan Maraş'ta incelemelerde bulunmuş ve 17 Ekim'de buradan ayrılmıştır.<sup>175</sup>

<sup>164</sup> Atayolu, 15, 22, 24 Temmuz 1947.

<sup>165</sup> Akşam, 29 Temmuz 1947; Ulus, 29 Temmuz 1947.

<sup>166</sup> Atayolu, 15, 22, 24 Temmuz 1947.

<sup>167</sup> Hatay'ın üçüncü valisi olup 28 Ocak 1944'den 25 Temmuz 1947 tarihine kadar Hatay Valiliği yaptı. Hatay İl Yıllığı 1967 1968, s. 6; Çankaya 1968-1969, s. 1099.

<sup>168</sup> Ulus, 15 Ağustos 1947; Atayolu, 15 Ağustos 1947.

<sup>169</sup> Atayolu, 15 Ağustos 1947.

<sup>170</sup> Ulus, 15 Ağustos 1947.

<sup>171</sup> Atayolu, 16 Ağustos 1947.

<sup>172</sup> Ulus, 19 Ağustos 1947.

<sup>173</sup> Ulus, 2 Eylül 1947;

<sup>174</sup> BCA, 030.01.00.00.128.831.2.

<sup>175</sup> Ulus, 18 Ekim 1947.

Beşinci Genel Müfettiş Nizamettin Ataker ile ilgili haberlerden biri de Osmaniye belediye seçimi dolayısıyla basına yansımıştır. Buna göre oyların tasnifine başlandığı zaman DP Osmaniye başkanı, Beşinci Genel Müfettişe müracaat ederek şikayette bulunmuş ve oyların tasnifiyle ilgili endişeleri ileri sürmüştür. Genel Müfettiş, bu endişeleri yerinde bulmadığını, tasnifte vazife alan kişilerin dürüst kimseler olduklarını söylemiş ve o saate kadar açılan ve tasnifi yapılan üç sandıktan DP lehine netice alınmış olduğunu hatırlatarak “eğer endişeniz yerinde olsaydı, bu neticelerin de aleyhinizde çıkması lazım gelirdi” demiştir. Genel Müfettiş, geride daha açılmamış sekiz sandık bulunduğunu belirterek tasnifin tamamen dürüst ve hür olarak neticelendirileceğinden emin bulunması lazım geldiğini ilave etmiştir.<sup>176</sup>

Genel Müfettiş Ataker, 5 Kasım 1947’de bölgesi dahilinde teftişlerde bulunmak üzere Hatay’a gelmiş ve 6 Kasım’da Kırıkhan – Hassa üzerinden Gaziantep’e gitmişti.<sup>177</sup> Genel Müfettişin Gaziantep’e gitmesinin nedeni bu sıralarda Gümrük ve Tekel Bakanı’nın buraya gelecek olmasıdır. Nitekim 10 Kasım günü Gaziantep’te bulunan Bakan Şevket Adalan beraberinde Beşinci Genel Müfettiş Nizamettin Ataker ve Gaziantep Valisi Raif Tek olduğu halde Kilis’e gitmiş ve burada yeni yapılan şarap fabrikası inşaatını gezdikten sonra sınırda gezerek Gümrük Muhafaza Teşkilatı üzerinde incelemelerde bulunmuştur. Öğle yemeğini Kilis Halkevinde yiyen Bakan ve Genel Müfettiş ilgililerle görüşükten sonra geceyi Gaziantep’te geçirmişler<sup>178</sup> ertesi günü İslahiye üzerinden Hatay’a geçmişlerdir. İslahiye’de de yapılmakta olan gümrük evlerini gezmiş ve orduevinde öğlen yemeğini yemişlerdir.<sup>179</sup>

11 Kasım 1947 tarihinde Beşinci Genel Müfettiş Nizamettin Ataker, Gümrük ve Tekel Bakanı Şevket Adalan ile beraber Hatay’a gelmiştir. Beşinci Genel Müfettiş Ataker, bakanla beraber Hassa, Kırıkhan ve Reyhanlı ilçelerine uğramış ve Suriye sınırındaki Hamam ve İzbegözü karakolları ile gümrükleri teftiş ederek incelemelerde bulunmuşlardır. Akşama Antakya’ya gelmiş ve belediye tarafından Halkevinde şereflerine verilen yemeğe katılmışlardır. Ertesi günü de Bakan Adalan ile Genel Müfettiş Ataker, Harbiye bucağına gitmiş ve Hatay’daki tekel tesislerini gezdikten sonra İskenderun üzerinden Adana’ya geçmişlerdir.<sup>180</sup> Buradaki tekel tesislerinde de incelemeler de bulduktan sonra Bakan Adalan, Beşinci Genel Müfettiş, Adana Valisi ve tekel mensupları tarafından Ankara’ya uğurlanmıştır.<sup>181</sup>

Gümrük ve Tekel Bakanı Şevket Adalan, güneydoğu illerini kapsayan bu gezisinde Diyarbakır, Mardin, Urfa, Gaziantep, Hatay ve Adana illerini ziyaret ederek teftişlerde bulunmuştur. Beşinci Genel Müfettişlik mıntıkası içerisinde yer alan Gaziantep, Hatay ve Adana illerini ziyaretinde Bakana, Beşinci Genel Müfettiş Nizamettin Ataker de eşlik etmiştir. Bakan verdiği demecinde, bilhassa Gaziantep şarap ve rakı fabrikaları ile Adana’da tütün ve bira tesislerinde yapmış olduğu incelemelerden söz etmiştir.<sup>182</sup>

Beşinci Genel Müfettiş Nizamettin Ataker’in 20 Kasım’da Gaziantep’te olduğunu görmekteyiz. Genel Müfettişin Gaziantep’te bulunmasının nedeni Gaziantep’te yaşanan sel felaketidir. Dolayısıyla Genel Müfettiş bu seferki gelişinde Gaziantep Valisi ile birlikte selden zarar gören mahalleleri gezmiş ve incelemelerde bulunmuştur.<sup>183</sup> Diğer yandan 4 Aralık’ta Adana’da Mülkiyelilerin 91. Yıldönümü münasebetiyle Adana Kulübü’nde yapılan toplantıya Genel Müfettişlik Başmüşaviri ile birlikte katılmıştır.<sup>184</sup> 25 Aralık’ta tekrar Hatay’a gelen Genel Müfettiş Ataker, valiye misafir olmuştur.<sup>185</sup>

Basına yansıdığı kadarıyla 23 Aralık 1947 tarihinde bütçe komisyonu, 1947 yılı içinde bazı güney illerinde kurulmuş olan Beşinci Genel Müfettişliğin teşkil sebeplerinin 1164 sayılı kanunun hedef ve maksadına uygun görmediği için bu müfettişliğe ait kadro ödeneklerini 1948 bütçesinden çıkarmıştır. Öte yandan diğer genel müfettişliklere gelince bunların da faaliyetlerinin devamını zaruri kılacak sebep ve şartların mevcut olmadığı anlaşıldığı gibi hükümetçe de teşkilatın faydalı bir hale getirilmesi için

<sup>176</sup> Ulus, 25 Ekim 1947.

<sup>177</sup> Atayolu, 6 Kasım 1947.

<sup>178</sup> Ulus, 11 Kasım 1947.

<sup>179</sup> Ulus, 13 Kasım 1947.

<sup>180</sup> Ulus, 12 Kasım 1947.

<sup>181</sup> Ulus, 13 Kasım 1947.

<sup>182</sup> Ulus, 13 Kasım 1947.

<sup>183</sup> Ulus, 21 Kasım 1947.

<sup>184</sup> Ulsu, 5 Aralık 1947.

<sup>185</sup> Atayolu, 26 Aralık 1947.

idare mekanizması üzerinde yeni ve esaslı bazı düşünceler ve hazırlıklar olduğu ifade edilmiş ve bugünkü haliyle lüzumsuzluğuna kanaat getirilen teşkilata ait ödenekler kaldırılarak kadroları (L) cetveline alınmıştır.<sup>186</sup>

Beşinci Genel Müfettişliğe ait kadro ödeneklerinin bütçeden çıkarılması üzerine, 1947 Aralık ayı sonlarında Nizamettin Ataker, Beşinci Genel Müfettişlikten istifa etmişti<sup>187</sup> 30 Aralık 1947'de Genel Müfettişliklerin kaldırılması üzerine<sup>188</sup> 1948 Ocak ayı başlarında ise Beşinci Genel Müfettişlik Yazı İşleri Müdürü Hasip Aksoy Seyhan mektupçuluğuna tayin edilmişti.<sup>189</sup> Dolayısıyla Beşinci Genel Müfettişliğin ömrü kısa sürmüş, 24 Haziran'da kurulan müfettişliğin kuruluşu ile kaldırılması arasında yaklaşık altı aylık bir süre geçmişti. Genel Müfettişliklerin kaldırılması üzerine, Beşinci Genel Müfettişlikten ayrılan Nizamettin Ataker, 19 Haziran 1948 tarihinde Bakanlar Kurulu kararıyla Diyarbakır valiliğine tayin edilmiştir.<sup>190</sup>

Ancak burada bir şeyi açıklığa kavuşturmak gerekmektedir ki, o da Engin Çağdaş Bulut'un "Devletin Taşradaki Eli: Umumi Müfettişlikler" adlı makalesinde dediği gibi Beşinci Genel Müfettişliğin beş yıllık bir faaliyet yürüttüğü meselesidir.<sup>191</sup> Esasında Beşinci Genel Müfettişlik beş yıl süre ile faaliyet yürütememiştir. Yukarıda da zikredildiği üzere Genel Müfettişlikler 30 Aralık 1947 tarihinde kaldırılmışlardır. Dolayısıyla Beşinci Genel Müfettişlik de bu tarihte kapanmış ve bu müfettişliğin kuruluşu ile kapatılması arasında 6 ay 6 gün gibi kısa bir süre geçmiştir. Bulut, Genel Müfettişliklerin kapatılması tarihi olarak "Umumi Müfettişlik teşkiline dair kanun ile ek ve tadillerinin yürürlükten kaldırılması hakkında Kanun"un çıkarılış tarihini esas almaktadır. Oysa ki, bu kanunun çıktığı tarihten çok önce, 1947 yılı sonunda, Genel Müfettişlikler kaldırılmıştır.<sup>192</sup> Zaten 24 Kasım 1952 tarihli "Umum Müfettişlik teşkiline dair kanun ile ek ve tadillerinin yürürlükten kaldırılması hakkında Kanun"unun içeriğinde Beşinci Genel Müfettişliğin ne adı ne de onunla ilgili herhangi bir ibare geçmemektedir.<sup>193</sup> Neticede Beşinci Genel Müfettişlik, Nizamettin Ataker'in müfettişlikten istifa tarihi olan 30 Aralık 1947 tarihinde kaldırılmıştır.

En son olarak kurulan Beşinci Genel Müfettişlik, kuruluşundan kısa bir süre sonra Genel Müfettişliklerin kapatılması ile ortadan kalkmıştır. Ancak kısa bir sürede olsa var olduğu dönemde sorumluluğu alanına giren illerin siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel işleri ile ilgili çalışmalar yürütmüştür. Bu çalışmalar Genel Müfettiş Nizamettin Ataker tarafından şifahi olarak dile getirilmiştir. Beşinci Genel Müfettiş Nizamettin Ataker'in şifahi olarak bölgeyle ilgili dile getirdiği konular daha sonra Başbakan Hasan Saka'nın isteği üzerine Recep Peker tarafından yazıya geçirilmiştir. İşte Recep Peker tarafından yazıya dökülerek Başbakan'a sunulan Beşinci Müfettişlik Bölgesi'ni ilgilendiren işler başlıklar halinde şunlardır:<sup>194</sup>

İskenderun serbest limanı,

Toprak kanununun Hatay'da da tatbiki,

Sebze ve meyve ihracına hükümetin müsaadesine rağmen Suriye kabul etmemektedir.

Kaçakçılık işi, Urfa, Antep ve Hatay hakkında Bakana icap eden izahat verilmiş görüşülmüştür.

Ziraat Bankası olmayan ilçelerde Bankalar tesisi ve İskenderun, Antakya Şubeleri sermayelerinin çoğaltılması, banka genel müdürüyle görüşülmüştür.

İskenderun'da Cumhuriyet Merkez Bankasının Şubesinin açılması, İskenderun'da bir Kombiyo irtibat memuru tesisi, Bakanla görüşülmüştür.

<sup>186</sup> Ulus, 23 Aralık 1947.

<sup>187</sup> Ulus, 26 Aralık 1947; Atayolu, 26 Aralık 1947;

<sup>188</sup> Çankaya, 1099.

<sup>189</sup> Akşam, 8 Ocak 1948; Ulus, 8 Ocak 1948.

<sup>190</sup> T.C Resmi Gazete, 23 Haziran 1948, Sayı: 6939.

<sup>191</sup> Bulut 2015, s. 91-92.

<sup>192</sup> Çankaya 1968-1969, s. 1099; Atayolu, 26 Aralık 1947.

<sup>193</sup> T.C. Resmi Gazete, 29 Kasım 1952, Sayı: 8270.

<sup>194</sup> BCA, 030.01.00.00.128.831.2.

Hatay, Adana, İçel vilayetlerindeki alevi (Nusayri) köylerinde mektepler açılması, İskenderun'dan Hassa, İslahiye üzerinden Antep, Maraş, Urfa hinterlandının temini, Hassa-İslahiye yolu ihale edilmiştir.

Hatay, Mersin, Adana narenciye mahsulünün kıymetlendirilmesi

Antep hükümet konağı, 15 senedir yeri kararlaştırılmamıştır.

Her vilayette mevcut vakıf mallarının satılmasına rağmen mahallinde hiçbir şey yapılmaması halkı müteessir etmektedir. Maraş'ta kadro harici bazı camilerin de satılması dedikoduya neden olmuştur.

Silifke barajı ve Çukurova sulama işleri, Amik bataklığının kurutulması,

Mersin'de ihracatın sınırlandırılması tüccarı zor duruma düşürmektedir.

Pamuk fiyatının yükseltilmesi pekiyi bir tesir yapmıştır.

Maraş halkının kültür seviyesi azdır. Bütün vilayette mevcut 24 okulun artırılması. Parti muhtelif ailelerin nüfuzları çarpışması suretinde devam etmektedir. Mevcut yolların yetersizliği nedeniyle kazaların özellikle kış aylarında merkezle olan bağlantısı kesiliyor.

Kadıncık ve Harbiye şelalelerinden elektrik üretilmesi meselesi, Bakanın Eylül sonunda oraya gelip incelemesi kararlaştırıldı.

Mersin'de parti işi lehte Hatay'da demokratlar kuvvetlenmektedir.

Genel Müfettişin bölgeyle ilgili dile getirdiği isteklere bakıldığında Hatay'ın önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Bu da Beşinci Genel Müfettişlik içinde Hatay'ın ne kadar önemli bir yer işgal ettiğini göstermesi açısından kayda değer bir hususiyettir. Tabii bunda Beşinci Genel Müfettişin daha önce Hatay valisi olmasının da payı vardır. Genel Müfettiş Nizamettin Ataker'in dile getirdiği konular içerisinde Hatayla ilgili olanlar; İskenderun serbest limanı, toprak kanununun Hatay'da da uygulanması, Hatay'ın ürettiği sebze ve meyvenin Suriye'ye ihracatın sağlanması, Hatay ve civarında meydana gelen kaçakçılık, Ziraat Bankasının İskenderun ve Antakya şubelerinin sermayelerinin artırılması, İskenderun'da bir Merkez Bankası şubesi açılması ve bir kombiyo irtibat memuru kurulması, Hatay'ın Alevi köylerinde okullar açılması, Hatay'ın narenciye mahsulünün kıymetlendirilmesi, Harbiye şelalelerinden elektrik üretilmesi ve Hatay'daki siyasi atmosferde CHP karşısında Demokrat Partinin kuvvetlendiği meselesidir.<sup>195</sup>

### Sonuç

1923 yılında kurulan Cumhuriyet Halk Partisi, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde hem devletin hem de toplumun yeniden şekillendirilmesinde faal bir rol üstlenmiştir. Tek parti olarak 1950 yılına kadar ülkeyi tek başına yöneten Cumhuriyet Halk Partisi, parti devlet bütünleşmesi sayesinde devleti ve halkı yönlendirici bir duruma gelmiştir. İşte bu süreçte, partiyi daha aktif hale getirmek, parti teşkilatlarını daha etkili işletmek, parti-halk bütünleşmesini sağlamak, halkın sorunlarının tespit etmek ve çözüm önerilerini belirlemek için 1923 yılında CHP bünyesinde, parti müfettişlik kurumu kurulmuştur.

Parti Müfettişliği 1931 yılında kaldırılmış, ancak 1935 yılında tekrar kurulmuştur. Daha sonra 1935 yılında yapılan bir düzenlemeyle bölge müfettişlerine tanınan yetkiler artırılmıştır. Böylece aynı zamanda milletvekili olan bölge müfettişlerinden sorumlu oldukları bölgedeki parti çalışmalarını ve Halkevlerinin faaliyetlerini denetlemeleri istenmiştir. Ayrıca sorumlu oldukları bölgelerindeki yönetim, eğitim, sağlık, ulaşım, ekonomi gibi konularda da görüş beyan etmeleri talep edilmiştir.

Hatay dönem dönem ya tek başına ya da Gaziantep'le birlikte müfettişlik bölgesi olmuştur. Bir ara Seyhan(Adana) Bölgesi Müfettişliğine de bağlanmıştır. Hatay Devleti kurulduktan sonra, buraya gelen ilk Parti Müfettişi Rahmi Apak'tır. Hatay'da parti teşkilatını kurmuş ve Halkevlerinin sayısını artırarak bölgede parti-halk bütünleşmesini sağlamaya çalışmıştır. Ayrıca Hatay'ın Türkiye'ye katılma sürecinde Türkiye'nin ve Türklüğün yanında yer alan basın, aile ve şahısları da maddi yardımda bulunmak suretiyle takdir etmiştir.

<sup>195</sup> BCA, 030.01.00.00.128.831.2.

Bunların yanı sıra bölge müfettişleri Hatay'la ilgili bazı sorunları da dile getirmişlerdir. Bunların başında Halkevlerini çalıştırmak için gerekli eleman ve vasıta noksanlığıdır. Dile getirilen bir başka konu da Hatay'ın demografik yapısıyla alakalıdır. Çünkü Hatay'da Nusayri nüfus da yaşamaktadır. Dolayısıyla bölge müfettişleri Nusayri nüfusun yoğun olarak yaşadığı bölgelerde Halkevi ve Halkodası açtırmak suretiyle bu nüfusun Türkiye ile bütünleşmesi için çaba sarf etmişlerdir. Mesela özellikle Süveydiye'nin demografik yapısından dolayı bölge müfettişleri burayı sık sık ziyaret ederek parti ile halk arasındaki bağları kuvvetlendirmeye çalışmışlardır. Bölge müfettişlerinin, Hatay'da partinin ilk teşkilatlandığı 1940'ların başında gördüğü eksiklik ise ilk kademe ocakların büyük bir kısmının kendilerine ait binalarının olmayışıdır.

Bölge müfettişleri, Hatay'da buldukları sırada teftişin yanı sıra seçim işleri, parti adaylarının belirlenmesi ve tarım, sağlık, eğitim gibi bölgeyi ilgilendiren konuları ele almışlardır. Özellikle eğitim konusunda valiyle birlikte bölgedeki köy okullarını denetleyerek bu okullarda öğrenim gören Eti Türk çocuklarının Türkçe öğrenme isteklerini desteklemişlerdir.

Öte yandan Hatay'da DP kurulduktan sonra bölgeye gelen parti müfettişleri, yeni kurulan DP ile ilgili raporlar sunmuş ve rakip parti hakkında değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Mesela bu dönemde Tayfur Sökmen'in mensup olduğu Reyhanlı Aşiretinin DP'ye kayma eğilimi görülmüş ve bu parti müfettişi tarafından CHP Genel Merkezi'ne bildirilmiştir. Yine bu dönemde Hatay'da CHP içerisindeki uyumsuzluk ve 1946 seçimlerinde memurların CHP aleyhine çalışmaları da dile getirilen konulardan biridir. Özellikle çok partili hayata geçildikten sonra, bölge müfettişleri bir yandan Hatay'da CHP teşkilatı içindeki sıkıntıları gidermeye çalışırken diğer yandan DP'lileri CHP'ye katılmaları için ikna etmeye çalışmışlardır.

Merkeziyetçi bir politikanın sonucu olarak ortaya çıkan Genel Müfettişlikler, 1927 yılında faaliyete başlamışlardır. Beş farklı bölgede kurulan Genel Müfettişliklerden biri de merkezi Adana olmak üzere kurulan Beşinci Genel Müfettişliktir. Genel Müfettişlikler içerisinde son olarak Beşinci Genel Müfettişlik kurulmuştur. 24 Haziran 1947 tarihinde İçel, Seyhan, Hatay, Gaziantep ve Maraş illerinde idari, ekonomik, tarımsal ve sosyal işlerin esaslı bir birlik içinde ahenkli olarak tanzim ve idaresi için merkezi Adana olmak üzere kurulan Beşinci Genel Müfettişliğin ömrü pek kısa sürmüştür. Beşinci Genel Müfettişliğe genel müfettiş olarak Nizamettin Ataker atanmıştır. Genel Müfettişliklerin 1947 yılı sonunda kaldırılması üzerine Beşinci Genel Müfettişlik de kapanmıştır.

Bu müfettişlik bölgeyi birçok yönden kalkındırmak için kurulmuş olmasına rağmen altı ay gibi kısa bir süre faaliyet göstermiştir. Ömrünün kısa sürmesinden dolayı bu bölgede Genel Müfettişlikten beklenen fayda temin edilememiştir.



**Kaynakça**

**Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)**

BCA, 030.01.00.00.128.831.2.

BCA, 30.1.0.0.40.241.7.

BCA, 30.18.1.2.104.5.32.

BCA, 30.18.1.2.70.97.20.

BCA, 30.18.1.2.114.41.14.

BCA, 30.18.1.2.114.48.16.

BCA, 30.18.1.2.114.46.11.

BCA, 490.01.196.778.1.

BCA, 490.01.196.779.1

BCA, 490.01.271.1084.1.

BCA, 490.01.276.1108.2.

BCA, 490.1.0.0.381.1608.1.

BCA, 490.01.381.1609.1.

BCA, 490.1.0.0.431.1791.3.

BCA, 490.01.442.1828.1.

BCA, 490.1.510.2048.1.

BCA, 490.01.648.152.1.

BCA, 490.01.845.345.2.

BCA, 490.01.950.683.1.17.

BCA, 490.01.962.726.2.

BCA, 490.1.0.0.431.1791.3.

BCA, 490.01.302.1221.1.

BCA, 490.01.302.1222.1.

BCA, 490.1.0.0.201.797.3.

**TBMM Arşivi**

TBMM Arşivi, HT.1002.1.5.

TBMM Arşivi, HT.848.1.11.

TBMM Arşivi, HT.660.1.3.

TBMM Arşivi, HT.1268.1.7.

TBMM Arşivi, HT.1204.1.7.

TBMM Arşivi, HT.1067.1.6.

TBMM Arşivi, HT.1080.1.6.

TBMM Arşivi, HT.1456.1.8.

TBMM Arşivi, HT.1438.1.8.

### **Resmi Yayınlar**

T.C. Resmi Gazete, 23 Haziran 1948, Sayı: 6939.

T.C. Resmi Gazete, 30 Haziran 1947, Sayı: 6645.

T.C. Resmi Gazete, 29 Kasım 1952, Sayı: 8270.

TBMM ALBÜMÜ 1920-2010, 1. Cilt: 1920-1950, Ankara 2010.

### **Sürelî Yayınlar**

Akşam

Atayolu

Hataypostası

İskenderun

Yarıkkaya

Yenigün

Yenihatay

Sabah

Ulus

Vakit

### **Kitap, Makale ve Tezler**

Akandere, Osman. (1998). Milli Şef Dönemi, İstanbul: İz Yayıncılık.

Akter, Ahmet. (2017). “CHP Parti Müfettişliği Teşkilatı ve Teftiş Raporlarına Göre Taşköprü”, Uluslararası Taşköprü Pompeiopolis Bilim Kültür Sanat Araştırmaları Sempozyumu, 10-12 Nisan, 1462-1487.

Aldan, Mehmet. (2000). “İz Bırakan Mülki İdare Amirleri/16 Nizamettin Ataker”, Türk İdare Dergisi, Cilt. 72, Sayı. 427, 231-235.

Aydoğan, Erdal. (2004). “Üçüncü Umumi Müfettişliği'nin Kurulması ve III. Umumi Müfettiş Tahsin Uzer'in Bazı Önemli Faaliyetleri”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Sayı 33-34, 1-14.

Bal, Serhat. (2013). “CHP Parti Müfettişlik Raporlarının Değerlendirilmesi: Balıkesir Örneği”, Belgi, Sayı 6, (Yaz/II), 731-741.

Banoğlu, Niyazi Ahmet-Alsan, Nebil Fazıl. (1970). Tarih, Coğrafya ve Yönetim Örgütleriyle Hatay Antakya, İstanbul: Oba Çocuk Yayınları.

Bulut, Engin Çağdaş. (2015). “Devletin Taşradaki Eli: Umumi Müfettişlikler”, Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, Yıl 11, Sayı 21, Bahar, 83-110.

Cumhuriyet Halk Partisi Teftiş Talimatnamesi. (1943), Ankara.

Çağaptay, Soner. (2009). Türkiye’de İslam, Laiklik ve Milliyetçilik: Türk Kimdir?, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.

Çankaya, Ali. (1968-1969). Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler, C.3, Ankara: Mars Matbaası.

Çufalı, Mustafa. (2012). Türk Parlamento Tarihi TBMM VIII. Dönem (1946-1950), C.III, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları.

Efe, İsmail. (2019). “Türkiye’nin Tek Partili Yıllarında Önemli Bir İdareci ve Hatay Meselesi’nin Çözümünde Etkin Bir Şahsiyet: İbrahim Şükrü Sökmensüer”, Journal Of Social, Humanities and Administrative Sciences, 5(21), 1289-1297.

Hatay İl Yıllığı 1967. (1968). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Hatay Veremle Savaş Derneği Nasıl Kuruldu Nasıl Çalıştı. (1948). Ankara, Ankara Basım ve Cildevi.

Helvacı, Pelin-İsmail Kandil. (2016). CHP Parti Müfettişliği Raporları Işığında Erzincan (1940-1941), Uluslararası Erzincan Sempozyumu Bildiriler, C.1, 28 Eylül-1 Ekim 2016, 245-256.

Karayaman, Mehmet. (2017). “CHP Parti Müfettişleri Raporlarına Göre Uşak (1935-1950)”, Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, , 10/3, 459-496.

Koca, Hüseyin. (1998). Yakın Tarihten Günümüze Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları (Umumi Müfettişliklerden Olağanüstü Hal Bölge Valiliğine), Konya: Mikro Yayınları.

Koçak, Cemil. (2012). İktidar ve Demokratlar: Türkiye’de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950), C.II, İstanbul: İletişim Yayınları.

\_\_\_\_\_. (1996). Türkiye’de Milli Şef Dönemi (1938-1945), C.II, İstanbul: İletişim Yayınları.

\_\_\_\_\_. (2003). Umumi Müfettişlikler: (1927-1952), İstanbul: İletişim Yayınları.

\_\_\_\_\_. (2010). Umumi Müfettişlikler: (1927-1952), İstanbul: İletişim Yayınları.

Korhan, Tuğba. (2012). “Cumhuriyet Döneminde Umum Müfettişlikleri ile İlgili Bir Değerlendirme”, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Nisan, Yıl 4, S.7, 134-143.

Melek, Abdurrahman. (1986). Hatay Nasıl Kurtuldu, Ankara: TTK Yayınları.

Payaslı, Volkan. (2013). Siyasal, Sosyal ve Kültürel Yönleriyle Sancak’tan Vilayet’e Hatay (1921-1960), (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara.

\_\_\_\_\_. (2009). Atatürk Dönemi Eğitim ve Kültür Politikasının Hatay’a Yansımaları (1921-1938), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara.

\_\_\_\_\_. (2011). “Halkevlerinin Hatay’daki Faaliyetleri ve Hatay’ın Türkiye’ye Katılım Süreci Üzerindeki Rolü Üzerine Bir Değerlendirme (1937-1939)”, History Studies International Journal of History, Volüm 3/1.

Pehlivanlı, Hamit. (2001). “Eski Çağdan Günümüze Antakya ve İskenderun Bölgesinin Jeopolitik Önemi”, Berna Türkdoğan (Haz:), Anavatana Katılışının 60. Yıldönümünde Hatay, Ankara: AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi.

Pehlivanlı, Hamit vd. (2001). Türk Dış Politikasında Hatay (1918-1939), Ankara: Avrasya Stratejik Araştırma Merkezi Yayınları.

Sofuoğlu, Adnan-Dağıstan, Adil. (2008). İşgalden Katılıma Hatay, Ankara: Phoenix Yayınevi.

Tankut, Hasan Reşit. (1938). Nusayriler ve Nusayrilik Hakkında, Ankara: Ulus Basımevi.

Tarık Mümtaz. (1942). Hatay Albümü, İstanbul: Ticari Birlik Gazetesi.

Tekin, Mehmet. (1993). Antakya Tarihinden Yapraklar ve Halefzade Süreyya Bey, Antakya: Kültür Ofset Basımevi.

Tozlu, Selahattin-Ürkmez Naim. (2017). Nusayriler: Tarih, İnanç, Edebiyat ve Kaynakça, İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Tunçay, Mete. (1999). Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek-Parti Yönetimi’nin Kurulması (1923-1931), İstanbul: Tarih Vakfı.

Uyar, Hakkı. (1998). Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi, İstanbul: Boyut Yayıncılık.

## Osmanlı Medeniyetinde Hayvan Sevgisinin Mesleğe Dönüşümü: Mancacılık

### *The Transformation of Animal Love into Profession in Ottoman Civilization: Mancacılık*

Metin MENEKŞE

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Tarih Bölümü, [m.menekse@mu.edu.tr](mailto:m.menekse@mu.edu.tr)

ORCID Numarası|ORCID Numbers: 0000-0003-1192-3161

#### Özet

Osmanlıların, yaşadıkları çevreyi paylaştıkları hayvanlara karşı olan tutumu, İslam inancı ve Türk kültürü değerleri çerçevesinde şekillenmiştir. Nitekim Osmanlı coğrafyasını farklı sebeplerle ziyaret eden Batılı seyyahlar, Osmanlı insanın hayvanlara olan ilgisi, sevgisi, merhameti karşısında hayrete düşmüşler ve Avrupa'da görülmeyen bu durumu farklı örnekleriyle işlemişlerdir. Zira Osmanlılar, hayvanlara merhametle ve şefkatle yaklaşmışlar, onların eziyet çekmemesine özen göstermişlerdir. Sokaktaki hayvanların dahi haklarını korumaktan geri durmamışlardır. Onlara bakmayı sevap olarak addetmişler ve bunu Allah rızası için yaptıklarını ifade etmişlerdir. Bu sevgi zamanla bir mesleğin de doğuşuna zemin hazırlamıştır. Sokaklarda, uzun bir sırık üzerine dizilmiş ciğer, dalak gibi sakatatları taşıyan insanlar (Mancacılar) ortaya çıkmış ve bu insanlar sokak hayvanlarının beslenmesinde önemli rol oynamışlardır. Kent halkı, bu insanlardan aldıkları etlerle hayvanları beslemişlerdir. Bazen de bu insanlara para vererek düzenli olarak hayvanların beslenmesini sağlamışlardır. Dolayısıyla sokak hayvanlarının beslenme ve korunmasına büyük önem vermişlerdir. Netice olarak bu çalışmayla, Osmanlılar tarafından sokak hayvanlarına gösterilen sevgi ve merhametin ele alınması ve bu yaklaşımın bir tezahürü olan "mancacılık" mesleğine dair bilgi verilmesi amaçlanmıştır. Bunu yaparken de dönemin kaynaklarının yanı sıra ağırlıkta olarak XVI.-XIX. yüzyıllar arasında İstanbul'u ziyaret eden Batılı seyyahların vermiş oldukları bilgilerden istifade edilmiştir.

**Anahtar kelimeler:** Osmanlılar, Sokak Hayvanları, Hayvan Sevgisi, Mancacılık

#### Abstract

The Ottomans' attitude towards animals with whom they lived was shaped within the framework of Islamic belief and Turkish culture values. As a matter of fact, Western travelers, who visited the Ottoman geography for different reasons, were amazed by the interest, love and mercy of the Ottoman people for animals and treated this situation unseen in Europe with different examples. The Ottomans approached the animals with compassion and affection and they have taken care that they do not suffer for any reason. They even have protected the rights of animals living on the strays. They regarded looking after them as a reward and stated that they did it for the sake of Allah. This love has prepared the birth of a profession in time. In the stray, people (Mancacı) who carried offal such as liver and spleen lined up on a long pole appeared and these people played an important role in feeding the stray animals. The people of the city fed the animals with the meat they bought from these people. Sometimes they provided regular feeding of animals by giving money to these people. Therefore, they gave great importance to the nutrition and protection of stray animals. In conclusion, with this study, it is aimed to discuss the love and compassion shown by the Ottomans to street animals and to give information about the "mancacılık" profession, which is a manifestation of this approach. In doing so, in addition to the sources of the period, the information provided by Western travelers who visited Istanbul between the 16th and 19th centuries was used.

**Keywords:** Ottomans, Stray Animals, Animal Love, *Mancacılık*

## Giriş

“Eskiden hayvanlarla insanlar akrabalar gibi bir arada yaşarlardı.” (Sema, 2002: 157)

“Türkler, canlı cansız bütün yaratıklarla barış içinde yaşıyorlar; ister ağaçlar ister kuşlar ya da köpekler olsun, Tanrı'nın yarattığı her şeye saygı gösteriyorlar; hayırseverlikleri bizde terk edilen ya da zulüm gören bu zavallı türleri de kucaklıyor. Bütün sokaklarda mahallenin köpekleri için su dolu kaplar var...” (Lamartine, t.y.: 535)

“Türkler hayırseverliklerini hayvanlara karşı bile gösterirler. Üsküdar'da bir kedi hastanesi bulursun, Beyazıt Camii'nin avlusunda da güvercinler için bir bakım yeri vardır.” (Feldmaresal Helmuth Von Moltke, 1995: 81)

## Türk Kültüründe Hayvan Sevgisi

“Hayvan” kelimesi, Arapça “Hayevân” kelimesinden gelmektedir. Hayevân; canlı, diri ve yaşayan demektir. Kur'an'da da “hayat, yaşama” anlamında geçmektedir. Arapça konuşma dilinde ve Türkçe'de yaygınlıkla “hayvan” şeklinde söylenmektedir (Hayvan” konusunda detaylı bilgi için bkz. Demirci, 1998: 81-85).

Hayatın en mükemmel ve en güçlü temel kaynağını oluşturan, bütün insanlığın kökeninde bulunan ve ebediyete ulaşmalarını sağladıkları için, insandan ayrı düşünülmeyen hayvanlar ve bitkiler, her zaman ön sıralarda yer almış ve bir örnek, bir sembol, bir kült olarak hayatın temel görüntüsü ve varoluşun ifadesi olmuştur (Roux, 2005: 13). Nitekim Roux, “Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar” adlı eserinde, insan ile hayvan ilişkisine dair şu değerlendirmede bulunmuştur:

“(…)insanoğlu, yiyeceğini, giyeceğini ve hareket etme yeteneğini borçlu olduğu hayvanı her şeyin gerçek ve temel biçimi olarak görür. Kendinden daha iyi yüzen, daha iyi uçan, daha iyi avlayan ve hata yapmadan geleceği bilen hayvanlara karşı, insanoğlu kendi zayıflığı ile yüzleşir. Yetersizliğinin sebebi olarak yalnız insanı düşünür. Bu zorlukları din, büyü, hayvan ve bitkilerin taklidi hatta mümkünse özdeşleşerek yenmek ister.” (Roux, 2005: 91)

Tabiat ile iç içe yaşamış, zengin bir kültüre sahip Türk milletinin, edebiyatında, folklorunda, mitolojisinde, askeri, sosyal ve ekonomik hayatında da “hayvanların” ayrıcalıklı bir yeri olmuştur. Yıllarca göçebe bir hayat süren Türkler, çetin tabiat şartları ve tabiattaki canlılar ile giriştiği var olma mücadelesinde en büyük faydayı gördüğü hayvanlara, zaman içerisinde dini bir kimlik de kazandırmışlardır. Ondandır ki, çoğaldığına inandığı hayvanları (Nitekim bazı Türk boyları bir hayvandan türediklerine inanmışlardır. Örnek için bkz. Ögel, 1971: 14-23; Banarlı, 1971: 24-33), yeri gelmiş, dini inanışları gereği bir totem kabul edip efsane ve destanlarında kahraman olarak sembolleştirmişler; yeri gelmiş, minyatürlerde, motiflerde, heykellerde ve mezar taşlarında ölümsüzleştirmişlerdir (Doğan, 2001: 615).

Göçebe Türk toplumunun sosyal ve ekonomik hayatında at, koyun, koç, keçi ve sığır gibi hayvanlar önemli bir yere sahip olmuştur. Türkler, özellikle de ehlileştirdikleri ve insanlığın hizmetine sundukları “at”a büyük değer vermişlerdir (Atı ilk olarak Türkler ve Moğollar gibi Asyalı kavimlerin evcilleştirdiği çoğu araştırmacı tarafından kabul edilmektedir. Türklerin de yaşadığı topraklar, atın ilk evcilleştirildiği yer olarak bilinmektedir. Bkz. Çınar, 1998: 103-119.). Kutsal bir varlık derecesine yükseltelen, eski çağlardan itibaren ülkenin savunulmasında önemli görevler yüklenmiş olan “at”ın ihmali ise kabul edilemez bir durumdur (Ögel, 1971: 6-8; Doğan, 2001: 617). Türkler atı, binek hayvanı olarak kullandıkları gibi etinden ve sütünden de faydalanmışlardır. Hepsinden önemlisi at üzerindeki Türkler kendilerini diğer insanlardan üstün hissetmişler ve atın sürati ile uzun mesafelere o zamanın şartları bakımından çok kısa sayılabilecek sürelerde ulaşmışlardır. Bu da onlardaki cihangirlik anlayışına temel teşkil etmiştir (Karadoğan, 2003: 110). Nitekim Türk destan geleneğinde de at, sadık bir dost, zafer kazanılmasında vazgeçilmez bir öge, sahibini ölümden kurtaran cesur bir unsurdur. Örneğin, *Koroğlu*, *Kıratı*'na çok değer vermiş ve atını şu sözlerle anlatmıştır:

“Seksen bir yiğide seksen bin ata,  
Seksen bin ülkeden gelen berata,  
Seksen bin sabana seksen bin çifte,  
Seksen bin boyunluk mala da vermem.”(Başgöz, 1995: 80)

Hayvanlarla iç içe olan Türk toplumu, zaman kavramı ile hayvanlar arasında da bir ilişki kurmuş ve zaman kavramını hayvanlarla özdeşleştiren bir zaman anlayışı geliştirmiştir. On iki yılda bir devreden takvimin her bir yılı belli bir hayvan adıyla anılmış ve o hayvanın özelliklerinin, adının verildiği yılı etkilediğine inanılmıştır. On iki hayvanlı devir tamamlanınca da aynı sıra tekrar başlatılmıştır (Türkmen, 2012: 97-98).

Türk kültüründe kişi adlarının oluşumunda da hayvan adlarından yararlanıldığı görülmektedir. Nitekim Türklerin yol göstericisi, ordularının önünde yürüyen kılavuz olarak görülen *kurt*, tarih boyunca Türklerin en büyük destekçilerinden biri olan *at*, Türklerce kutsal sayılan *geyik*, Türklerde de gücün ve liderliğin sembolü olan *aslan* ve Türk kültüründe önemli bir yere sahip olan, 24 Oğuz boyunun sembolü *kuşların* ve diğer bazı hayvan adlarının kişi adı olarak kullanılması Türk kültüründe eskiden gelen bir gelenektir (Şenel ve İlhan, 2008: 322). Eski Türk kişi adlarında daha çok *bars*, *arслан*, *toğrul*, *buğa* (*buka*), *böri*, *tay*, *teke*, *buğra*, *doğan* gibi hayvan isimleri kullanılmıştır (Amanoğlu, 1999: 64).

İslam inancında da hayvanlara ve insanlara merhamet asıl olandır. Kur'an ayetlerine göre bütün canlılar, hayvanlar, Allah tarafından yaratılıp dizayn edildiği, her birinin bir yaratılış gayesi olduğu, onun eşsiz sanatları ve ayetleri özelliğini taşıdığı gibi, ayrıca ihtiyaçları Allah tarafından karşılanıp kendilerine merhamet edilen varlıklardır ve insanların faydalanması için yaratılmışlardır. Yüce Allah, hayvanlara şefkat ve merhamet gösterilmesini emretmiştir. Nitekim Hz. Peygamber de, “*Men lâ yerhamu lâ yürhamu=(Canlılara) merhamet etmeyene (Allah tarafından) merhamet edilmez*” açıklamasını yapmıştır (Sarıcık, 2014: 2-3).

### Osmanlılarda Hayvan Hakları ve Hayvan Sevgisi

Osmanlı İmparatorluğu'nda, Orta Asya'dan getirilen kültürün, doğaya ve Allah'ın yarattığı canlılara hoşgörü ve merhamet içinde bakan İslam inancı ile birleşmesi, kendine has bir anlayışın tohumlarını atmıştır. *İslam inancında hayvanların Allah'ın yaratıcı gücünün harikulade işaretleri olarak görülmesi, Kuran-ı Kerim'de onların da insanlar gibi ümmetler olarak yaşam sürdüğünün belirtilmesi, onlara karşı merhametli olunması çağrısı ve Hz. Muhammed (s.a.v.)'in yaşamı sırasında hayvanlara karşı olan merhametli davranışları*, izlenmesi gereken bir model sunmuştur (Sunar, 2015: 192-193). Nitekim Peygamberimizin, “*Siz yerdekilere merhamet edin ki göktekiler (Allah ve melekler) de size merhamet etsin.*” (Hadislerle İslâm, <https://hadislerleislam.diyanet.gov.tr/sayfa.php?CILT=3&SAYFA=87>,(Erişim: 29.03. 2021) hadisi, insanların hayvanlara karşı olan tutumlarında önemli bir yere sahip olmuştur. Nitekim O, hayvanlara iyi davrananların büyük lütuflara mazhar olacağını belirtmiştir.



**Resim 1:** Bir Türk Çiftçisinin Çift Hayvanına Gösterdiği Merhameti  
(Fransa Kültür Bakanlığı Açık Miras Platformu, Referans: APOR094977, (Erişim: 05.04.2021))

Osmanlı tarihi boyunca sıkça örnekleri görülen hayvanlara karşı merhametli tavırların kökeninde, Türk kültürü ile İslam inancının birleşmesiyle ortaya çıkan modelin yattığı söylenebilir. Örneğin, Fransız arşivleri içerisinde yer alan yukarıdaki görsel (resim 1), bir Türk çiftçisinin hayvanına yaklaşımını göstermesi açısından güzel bir örnektir. Nitekim çiftçi, yakınlarda patlayan bir top mermisi parçasıyla yaralanan çift öküzünü araba yatırmış ve boyunduruğu kendisine geçirerek öküzünün yerini almıştır. Hayvanının eziyet çekmemesi için arabaya kendisini koşturmuştur. Dolayısıyla bu manzara, bir Türk çiftçisinin hayvanına olan merhametinin, sevgisinin ne kadar yüksek olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Osmanlılar, hayvan hakları konusunda oldukça kararlı ve sistemli bir tutum içinde olmuşlardır (Genç, 2009: 75). Nitekim hayvan neslinin korunması ve hayvanlara eziyet edilmemesine yönelik tedbir mahiyetinde birtakım kararların alındığı görülmektedir (Sunar, 2015: 198). II. Bâyezid döneminde hazırlanan Bursa, İstanbul ve Edirne İhtisâb Kanunname'lerinde hayvanlara ağır yükler taşıttırılmaması ve beslenmelerinin usulünce yapılması gerektiği vurgulanmıştır (Ürgüplü, 2013: 49-50). Örneğin, bu döneme ait bir kanunnamede, yük hayvanlarına ağır yükler taşıtılmaması ve hayvanın üzerinde yük varken hareketsiz tutulmaması konusunda şu emirlere yer verilmiştir:

*“Ayağı yaramaz beygiri işletmeyeler. Ve at ve katır ve eşek ayağını gözeteler ve semerini göreler. Ve ağır yük vurmayalar. Zira dilsüz canavardır. Her hangisinde eksük bulunursa, sahibine tamam etdüre. Etmeyeni ve eslemeyeni gereği gibi hakkından gele.”* (Erhan Afyoncu, “Avrupalılar atalarımızın hayvan sevgisini anlamadı” <https://www.sabah.com.tr/yazarlar/erhanafyoncu/2018/06/24/avrupalilar-atalarimizin-hayvan-sevgisini-anlamadi>, (Erişim:12.01.2021))

Hamallara ait yük hayvanlarının mesafeleri, yük ağırlıkları ve taşıma yapacakları günler konusunda kurallar konulmuştur. III. Murat dönemine ait 1587 tarihli bir fermenda, at, katır, beygir hamallarının zayıf ve güçsüz hayvanlara yük taşıdığı, kötü semer kullandığı ve hayvanların taşıdıkları yüklerin taşıyabileceklerinden fazla olduğu vurgulanarak bu durumun düzeltilmesi buyurulmuştur (Sarıcık, 1999: 69). İstanbul Müftülüğü Arşivi'nde yer alan 1813 yılına ait bir fermenda ise, İstanbul'daki odun, kereste, kömür, kireç gibi eşyaları ve taşları taşımak için kullanılan hamal beygirleri ve merkeplerin her gün güneşin doğuşundan ikinci vaktine kadar kullanılmalrı, bu vakitlerin öncesinde ve sonrasında ve özellikle cuma günleri çalıştırılmamaları emredilmiştir. Aynı zamanda hamalların yüklerini boşalttıklarında geri dönerken yük hayvanlarının üzerlerine binmemeleri gerektiği fermenda bildirilmiştir:

*“(...) hamal bârgîrleri ve taşıcı merkepleri beher gün tulû'-ı şemsden vakt-i asra kadar i'mâl olunup vakt-i mezkûrdan evvel ve sonra i'mâl olunmamak ve yüklerini mahallerine getirip avdetlerinde üzerlerine binmemek ve husûsan eyyâm-ı cuma'da hiç işlenmeyip ve külliyyen ta'fil ile hayvanlar dinlendirilmek mu'tâd-ı kadîm ve fermân-ı âlî nizamından (...)”* (Kırpık, 2013: 230)

Hayvanlara gösterilen şefkat ve ilginin cezai yaptırımlara bağlanmış, dikkate değer örnekleri de mevcuttur. Örneğin, İstanbul'da şehir-içi taşımacılığı yapan hamalların önemli bölümünü oluşturan atlı hamallar hakkında Divan-ı Hümayun'dan çıkan bir hükümde, *“Hamallar, yük taşıdıkları hayvana, yükü yerine teslim ettikten sonra binerek geri dönmektedirler. Bu, hayvana eziyettir. Hayvan dönüşü boş olarak yapmalı ve dinlendirilmelidir.”* ibaresi yer almıştır. Bu hükümden sonra bir kısım hamallar, Divan'ın bu hükmüne aykırı harekete devam etmiş olmalı ki bir süre sonra çıkarılan başka bir hükümle, binmeyi fiilen önleyici olmak üzere, semerlere, sivri ucu yukarıya doğru çiviler çakılması mecburiyeti getirilmiş ve buna uymayanların işten men edileceği kesin bir dille ifade edilmiştir (Genç, 2009: 75).

Hayvanlara eziyet veya işkence edenlerin cezalandırıldıklarına dair hem yerli hem de yabancı kaynaklardan bilgi edinmek mümkündür. Örneğin, XVI. yüzyılın son yıllarında sarayda doktorluk yapan Yahudi hekim *Hierosolimitano Domenico* (1552-1622), atına fazla yük yükleyenlere burunları delinerek ip takıldığını ve atlarının kuyruğuna bağlanarak şehir sokaklarında teşhir edildiğini, bazen de atın üzerindeki yükün sahibine taşıtıldığını anlatmıştır (Domenico, 2001: 43; Işın, 2008: 186). 1550'lerde iki yıl Osmanlı topraklarını gezen Alman Hans Dernschwam, 1542 yılında sadaret kaymakamlığı görevinde bulunan Koca Mehmet Paşa'nın hayvanlarla ilgili kanunu nasıl uyguladığını şu ifadelerle nakletmiştir:

“(…)Günün birinde paşa bir aşçı dükkânının önünde odun yüklü güzel bir at görür. Atın sahibi ortalarda yok; içerde dükkânda karnını doyurmakta. Paşa köylüyü buldurup odunları atın sırtından indirtir ve adamın sırtına yükletir. Ata bir akçelik kuru ot aldirtir. At bu otu yiyinceye kadar adam sırtında ağır odun yükü ile ayakta bekler. Paşa adama, “önce odununu sat, karnını ondan sonra doyur anladin mi?” der.” (Dernschwam, 1987: 167)

Yük hayvanların yükünü sahiplerine taşıma cezasının geç Osmanlı dönemine kadar uygulandığı görülmektedir. Nitekim *Balikhane Nazırı Ali Rıza Bey*, 1858-1868 yılları arasında iki kere şehremini görevinde bulunan Hüseyin Bey’in hayvan hakları konusunda titizlikle durduğuna dair şu olayı anlatmıştır:

“(…)Hüseyin Bey bir gün bermutat kola çıkar. Edirnekapısı civarında geşt ü güzârında sırtında iki çuval yüklü bir merkebi şöyle bir tarafa bağlı olarak görür, sahibini sual eder. Ararlar, sorarlar herifi kahvehanede bulurlar, kaldırıp huzuruna getirirler. Sorgusunda, sur dışındaki köylerden birinden yarım saat evvel geldiğini, kahve, çubuk içmek ve biraz yorgunluk atmak için hayvanı bağlayıp kahvehaneye girdiğini söyler. Hüseyin Beyin verdiği emir üzerine derhâl hayvanın sırtından çuvallar alınır ve boynuna bir torba yem takılır. Sonra bu iki çuval, sahibinin sırtına yükletilir, oraya bağlanır. Merkebin yükü bir insanın kaldıramayacağı ağırlıkta olduğu için herif yalvarmaya başlar. Ağlar, sızlar, bağırır, feryat eder, kimse kulak asmaz. Hayvan torbadaki yemi bitirinceye kadar çuvallar adamın sırtında bağlı kalır. İşte Hüseyin Bey, daha bu gibi birçok cezalar verir, esnaf takımının insafsızlıklarına meydan vermez, nerde bir yolsuzluk görse önünü alır ve şehir halkı da memnun kalırdı...” (Balikhane Nazırı Ali Rıza Bey, 2001: 257-258)

Farklı sebeplerle Osmanlı topraklarını, özellikle de İstanbul’u ziyaret etme fırsatı bulan Batılı seyyahlar, Osmanlıların sokak hayvanlarına karşı olan müsamahakâr tutumları karşısında etkilenmişlerdir. Avrupa’da, ev hayvanları dışında, hayvanların durumu böyle olmadığından yabancı seyyahlar bu anlayışı ilginç bulmuşlardır. Nitekim Avrupa’da hayvan hakları kavramı çok geç ortaya çıkmıştır. Örneğin, 1821’de İngiltere parlamentosunda atlara iyi davranılması hakkında sunulan bir yasa tasarısı “yakında sıra eşeklere, kedi köpeklere gelecek” sözleriyle kakkahalar eşliğinde reddedilmiştir (Sunar, 2015: 197). Yine, hemen her şehrinde Himâye-i Hayvânât Cemiyeti’nin şubeleri bulunan İsveç’te, beygirlere fazla yük yüklenmemesi ve kırbaçla vurulmaması gibi uygulamaların başlaması ancak XX. yüzyılda gerçekleşmiştir (Cansız, 2021: 191). Dolayısıyla Batılı seyyahlar, kendilerine göre oldukça erken dönemde Türklerin, hangi dinden olursa olsun insanlardan esirgemedikleri yardımseverlik ve merhameti, hayvanlardan da esirgememelerini hayretle anlatmışlardır.



**Resim 2:** Türklerin her türlü hayvanı besleyip onlara iyi muamele ettiğini gösteren bir gravür (Schick, 2019: 25)



XVI. yüzyıldan itibaren sayılarında belli bir artış görülen seyahatnamelerin bazılarında, Osmanlıların sadece evcilleşmiş sokak hayvanlarını değil vahşi hayvanları da beslemesi ve bunu dini açıdan sevap olarak görmeleri garipsenmiştir. Örneğin XVI. yüzyılda İstanbul'u ziyaret eden *Hans Dernschwam*, şehir sakinlerinin sadece sokak hayvanlarını değil, akbaba gibi yırtıcı hayvanları da sevap için beslediklerini hayretle anlatmıştır (Dernschwam, 1992: 127; Sunar, 2015: 218). Yine, XVI. yüzyılda hazırlanan ve yazarının *Cristobal de Villalon* olduğu düşünülen bir seyahatnamede, İstanbul sokaklarında kedi ve köpekleri besleyen, kuşlara yem atan pek çok kişiye rastlandığı belirtilmiştir. Kedi ve köpeklere karşı hiç de iyi gözle bakmayan yazara göre, gösterilen ilgiden dolayı bu hayvanlar İstanbul sokaklarında şeytanlar gibi çoğalmıştır (Solalinde, 1919: 241'den aktaran And, 1993: 236). Yazarın bu ifadeleri, aslında Ortaçağ ve Erken Modern dönemde Hıristiyan Avrupa'nın sokak hayvanlarına ve özellikle kedilere karşı olan olumsuz tavrını yansıtmaya açısından önemlidir (Sunar, 2015: 218).

Bazı seyyahlar tarafından Türklerin sokak hayvanlarına yaklaşımı her ne kadar garipsenmişse de bundan sonra değinilecek seyahatnamelerde görüleceği üzere, aslında birçok seyyah, Türklerin sokak hayvanlarına karşı olan müsamahakâr tutumunu, onlara gösterdikleri şefkat ve merhameti şaşırtıcı örnekleriyle işlemiştir.

XVII. yüzyılda İran ve Hindistan'a giderken İstanbul'da bir süre kalmış olan *Jean de Thévenot*, "(...)Burada Türkler'in hayvanlara gösterdikleri merhametin yüz değişik örneğini verebilirim. Bize çok saçma gelebilecek olan bu tür hareketlerine sık sık tanık olmuşumdur." demiştir. Hatta bir seferinde iyi giyimli birtakım adamların yeni doğum yapmış bir sokak köpeğiyle karşılaştığına şahit olduğunu, köpekle yavrularının gelip geçenler tarafından rahatsız edilmemesi için adamların etraftan taş toplayarak küçük bir barınak oluşturduğunu kaydetmiştir (Thévenot, 1978: 127).

Avusturya Sefiri olarak Türkiye'ye gelmiş ve 1554'den 1562'ye kadar süren sefirliği sırasındaki bilgi ve müşahedelerini dört uzun mektup halinde üniversiteden arkadaşı *Nicholas Michault*'ya yazmış olan *Ghiselin de Busbecq*, insanlara gösterilmeyen bir şefkatin hayvanlara gösterilmesinin nedenini sorunca, "hayvanlara insanlar gibi Tanrı tarafından akıl verilmediği ve içgüdü ile davranmak zorunda olduklarından dolayı daha çok yardım ve şefkate ihtiyacı oldukları, cevabını almıştır (Busbecq, t.y.: 107).

XVI. yüzyılın sonlarında İstanbul'da bulunan *Domenico Hierosolimitano*, Türker'in hayvan sevgisine dair şu ifadelerle yer vermiştir:

"(...)Çok büyük bir hayır işi yaptıklarını düşündükleri için Müslümanlar, kafesteki kuşları ve diğer hayvanları azat etmek geleneğine de sahiptir; yani şehirdeki kafeste kuşların satıldığı yerlere giderler. Onları satın alırlar ve hemen onlara özgürlüklerini verirler, böylece Hz. Muhammed'i sevindiren hayırlı bir amel sergilediklerini düşünürler..." (Domenico, 2001: 43)

*Hans Barth*, Türklerin, insanlara olduğu kadar hayvanlara da hayırseverliklerini gösterdiklerini belirtirken, gönüllü gibi eli de açık olan ev sahiplerinin hayvanlara yaklaşımlarının Rumlardan da farklı olduğunu şu ifadelerle anlatmıştır:

"Bir Türk evi için önemle vurgulanması gereken özellik, hayvanlara dahi yetecek kadar bir misafirperverliğin bulunmasıdır. Her Türk evinin çatısında birkaç leylek ve kumru, kapının önündeysen bir köpek devamlı vardır ve hepsi de gönüllü gibi eli de açık olan ev sahibinden beslenmektedir. Türklerin ve Rumların bir arada yaşadığı yerlerde, hangi evin kime ait olduğunu anlamak için evin içine girmeye gerek yoktur; bunun için evin çatısına bir göz atmak yeterlidir." (Pınar, 2001: 298)

Kanuni devrinde, 1552 yılında, Türklere esir düşen ve üç yıl boyunca Kaptan-ı Derya Sinan Paşa'nın yanında kölelik yapan İspanyol entelektüel *Pedro*, zorunlu ikameti boyunca, dönemin İstanbul'una dair edindiği bilgileri anlatırken, sokak hayvanlarına da anılarında yer vermiştir. Türklerin, sadece hemcinslerine değil hayvanlara bile iyilik etmeyi sevap saydığını belirtmiştir. Bu iyiliksever yaklaşımı, kendi milletiyle de karşılaştıran *Pedro*, "(...)Bizleri geride bırakan, birçok iyilikleri daha vardır. Ama pazardan dönenler, pazarın durumunu kendi işlerine uyup uymadıklarına göre anlattıkları gibi, o memleketten işlerini yoluna sokmadan dönenler de, Türkler zalimdir, Türkler cimridir, Türkler bilmem nedir diye, akıllarına geleni uydururlar..." (*Pedro'nun Zorunlu İstanbul Seyahati*, 1996: 93) şeklinde değerlendirmede bulunmuştur.

1597 yılında Linz'de Latince olarak yayımlanan *Baron Wenceslaw Wratislaw'ın Anılarında*, Türklerin, kedi, köpek, balık, kuş ve Tanrı'nın başka canlı ve konuşmayan yaratıklarına yiyecek sadakası vermekle, yüce Tanrı'nın gözüne gireceklerine inandıklarını belirtmiştir. Bu inançlarının bir sonucu olarak da yakalanmış kuşları öldürmeyi büyük günah saydıklarını ve bunları bir çeşit kurtuluş akçesi verir gibi satın alarak azat etmekle yüce Tanrı'nın hoşnutluğunu kazanmış olduklarını ifade etmiştir (Baron Wratislaw'ın Anıları, 1996: 75). Aynı şekilde, XVII. yüzyılda *Sieur de Mont*, Türkiye'de köpek, kedi, at gibi insanın beslenmesine yaramayan hayvanları öldürmenin günah sayıldığını belirtmiştir (Mont, 1696: 256). XVIII. yüzyıl başında İstanbul'u ziyaret eden *Tournefort*'un anlattığına göre de kumru ve leylekler kutsal kabul edildiğinden öldürülmesine cesaret edilememiştir (Tournefort, 2013: 64). *Walsh* ise, yunusların yakalanıp öldürülmesine izin verilmediğini söylemiştir (Walsh, 1836: 276).

Büyük deneme ustası *Michel de Montaigne*, muhtemelen 1580-1588 yılları arasında yazmış olduğu "*De la cruauté*" [zulüm üzerine] başlıklı yazısında bir çevre ahlâkının gerekliliğini savunmuş ve insanların yalnız hayvanlara karşı değil, bitkilere karşı bile birtakım vazife ve sorumlulukları olduğunu belirtmiştir. Örnek olarak da "*Türkler'in, hayvanlar için hayrât kurumları ve hastahaneleri vardır*" demiştir (Montaigne, 1865-66: 453-4'den Schick, 2019: 25).

*Montaigne*'nin de belirttiği gibi sokak hayvanlarının beslenmesi için hali vakti yerinde olan Osmanlı vatandaşları tarafından vakıflar kurulduğu görülmektedir (Osmanlı toplumunda; öksüz kızlara çeyiz verilmesi, köy ahalisinin yaşlılarına elbise verilmesi, yetimlere, dul kadınlara ve muhtaçlara yardım edilmesi, çocukların baharda açık havada gezdirilmesi, okul çocuklarına gıda, elbise, okul araç-gereçleri temin edilmesi, fakirlerin ve kimsesizlerin cenazelerinin kaldırılması, bayramlarda fakir ve kimsesizlerin sevindirilmesi, açık hava mektepleri, *kuşlara pirinç ve hayvanlara gıda ve su verilmesi* gibi toplumun ihtiyaç duyacağı her tür hizmet yürütülmüştür. Böylece sosyal ve kültürel hizmet anlayışı bakımından vakıflar önemli bir rol üstlenmiştir. Bkz. Bayartan, 2008: 162-163). Osmanlı toplumunda kimsesiz hayvanlar yararına kurulmuş nice vakıf örneği vardır. Kanadı kırılmış leyleklere, sokağa atılmış kedilere, sokak köpeklerine, kışın soğukunda aç kalan kuşlara, uzun yoldan gelip sahipleri konaklayan yorgun binek hayvanlarına bakmak için tesis edilen vakıflar yüzyıllar boyunca varlıklarını sürdürmüştür (Schick, 2019: 27). Örneğin, Rumeli Hisarı semtinde H.1238/M.1778 yılında kurulmuş *es Seyyid Hacı Mustafa Vakfı* şartında, "*ve yine hisar-ı mezkûrda külle yevmin otuzar akçalık nân-ı aziz iştira olunup küllâba (köpeklerle) eklettirile...*" ibaresi yer almıştır (Tarihte İlginç Vakıflar, 2012: 14). Yani, her gün taze ekmek alınması ve sokak köpeklerine yedirilmesi belirtilmiştir. Sultan II. Bayezid'in (1481-1512) Bayezid Camisi Vakfı şartları içerisinde, cami etrafında yaşayan kuşlar için pirinç ve darı, köpekler için eklemek alınması ve ayrıca kırık çıkıklarının bağlanması amacıyla bir görevli bulundurulması şartı yer almıştır (Işın, 2008: 187). Yine, İzmir'in Ödemiş kazasında kurulan Mürselli Hacı İbrahim Ağa'nın 1912 tarihli vakfında, Ödemiş Yeni Cami etrafında yaşayan leyleklere yem verilmesi için yıllık 100 kuruş vakfedilmiştir (Ateş, 1985: 82).

İngiltere'nin İstanbul sefaretinde kâtiplik yapan *Rycaut*, "The Present State of the Ottoman Empire" isimli eserinde Osmanlı insanının hayvan haklarına ne kadar saygılı olduğunu ve onların beslenme ve korunmalarına ne kadar önem verildiğini, hayvanlar için kurulan özel vakıflar üzerinden anlatmıştır:

*"Fakir insanlar için kurulan aş evlerinde, insanlardan başka kedi ve köpek gibi hayvanlar için de özel vakıflar kurmak adetti. Bunlar Batılılar için gülünç gelebilir ama Osmanlı'nın bazı şehirlerinde kediler için yapılmış binalar vardı. Gıdaları için vakıflar kurulmuş, kedilerin hizmeti için vekil ve uşaklar tahsis edilmişti."* ("Avrupalı seyyahları şaşırtan Osmanlı'daki hayvan sevgisi", <https://www.fikriyat.com/galeri/tarih/avrupali-seyyahlari-sasirtan-osmanlidaki-hayvan-sevgisi/7>, 04.04.2020. (Erişim: 12.01.2021)

XVII. yüzyılda İstanbul'da bir süre kalan *Jean de Thévenot*, Türklerin öldüklerinde, şu kadar köpeğin veyahut kedinin haftada şu kadar defa doyurulması için külliyetli miktarda para vakfettiklerini, bu parayı fırıncılara yahut kasaplara verdiklerini ve onların da aksatmadan ve vaktinde görevlerini yerine getirdiklerini anlatmıştır (Thévenot, 1978: 127).

XVIII. yüzyıl başında İstanbul'u ziyaret eden *Tournefort*, Türklerin bazılarının hatta hanım sultanların, haftanın bazı günlerinde köpek ve kedilerin beslenmesini sağlamak için vakıflar kurduklarından hayretle söz etmiştir. Vasiyetname sahiplerinin, vasiyetlerinin yerine gelmesi amacıyla köşe başlarında hayvanlara yiyecek vermeleri için bazı kimselere para ödediklerini, çoğu kasap ve fırıncıyı bu amaçta

kullanılmak üzere küçük paralar ayırdıklarını belirtmiştir (Tournefort, 2013: 64). *Tournefort*'dan kısa bir süre sonra İstanbul'u ziyaret eden vatandaşı *Jean-Antoine Guer* de hayvanlar için kurulan vakıflar karşısında hayretini gizleyememiştir. Hatta Osmanlıların, kedi ve köpekleri korumak ve yaşatmak için özel olarak yasalar çıkardıklarını belirtmiştir (Guer, 1746: 221, 369'dan Danişmend, 1961: 148). XVIII. yüzyıl sonlarında İstanbul'u ziyaret eden *Olivier*, köpeklerin dişilerinin ve yavrularının barınmaları için evlerinin kapısında küçük kulübeler yaptırınlar, içini samanla döşeyenler, her gün ekmek ve et verenler olduğunu, hatta bazı kimselerin öldüklerinde, belirli sayıda köpeğin beslenmesi için para vasiyet ettiklerini belirtmiştir (Olivier, 1977: 116). Yine, XVIII. yüzyılın sonlarına doğru İstanbul'a gelen *Federico Gravina (1756-1806)*'nın aktardığına göre, Türkler sadece sokak köpeklerine sadaka olarak yiyecek vermekle yetinmemişler, onların tedavisi için de bir hastane kurmuşlardır (Gravina, 2008: 118).



**Resim 4:** İstanbul'da Bir Hamal ve Sokak Köpekleri (XIX. yy. sonu)  
(Sunar, 2015: 219)

1755 yılında İstanbul'a gelen *Baron de Tott* da topluma pek az yararı dokunan hayvanlara karşı gayet iyi davranılmasını hayretle karşılamıştır. Sahipsiz hayvanların beslenmesi için önemli kararlar alındığını ifade etmiştir. Nitekim bununla alakalı olarak İstanbul'daki yönetimin, buğdayın belirli bir miktarını kumruların beslenmesi için ayırdığından bahsetmiştir:

*“Başkente tüketilen buğday üzerine korkunç bir tekel uygulayan, fırıncılara buğdayı halktan daha ucuza veren hükümet, kumruların beslenmesi için buğdayın belirli bir miktarını bu iş için ayırır. Bu kuşlardan oluşmuş sürüler, Boğazın iki yakasında üstü açık teknelerde taşınan buğdaya hücum ederler, gemicilerin hiç biri bu hayvanların açgözlülüğünü önlemeye kalkışmaz. Hayvanlara sağlanan bu kolaylık onların çok sayıda korkusuzca, hatta gemicilerle haşır neşir olacak tarzda kursaklarını doldurmalarını sağlar.”* (Baron de Tott, 1970: 78)

XVI-XVIII. yüzyıl seyyahları gibi XIX. yüzyıl seyyahları da Türklerin yardım severliğinin ve merhametinin yalnızca insanlarla sınırlı olmadığına, hayvanları da kapsadığına dikkat çekmişlerdir. Genellikle tüm seyyahlar, İslam dininde çok da makbul sayılmamasına karşın, İstanbul sokaklarında ve kamu alanlarında özgürce yaşayan ve Türkler tarafından özenle beslenen sokak köpeklerine, bu köpeklerin yaşam hakkına duyulan saygıya değinmişlerdir. Örneğin, XIX. yüzyılda İstanbul'a gelen *Xavier Marmier*, Türklerin sokak köpeklerinden kurtulmak istememelerini, aksine onlara sahip çıkmalarını bir türlü anlayamamış ve eserinde, *“Türklerin, köpeklerini feda etmeye hiç niyeti yok, onları bütün saldırılara karşı koruyor, özenle besliyor, kıt ve pahalı olduğu halde su veriyorlar.”* (Pinguet, 2009: 33) şeklinde değerlendirmede bulunmuştur. Yine, 1893 yılında İstanbul'a gelen *Müller*, *“Türklerin... En fakirlerinin bile çocuklara sevgi, düşkünlere şefkat ve hayvanlara merhamet besledikleri görülür. Dünyanın hiçbir yerinde İstanbul sokaklarındaki gibi köpeklere bu derece sabırla muamele edilemez.”* (Müller, 1978: 22) demiştir. Ahmet Rasim ise, *“İstanbul'da hayvanlara hep saygılı davranılmıştır. Özellikle de köpeklere. Ahali onlar için yağmura, güneşe karşı kulübeler yapar, su ve yiyecek için yer ayırırdı.”* (Pinguet, 2009: 104) ifadelerine yer vermiştir.



**Resim 5:** Pera'da Köpekler ve Onları Besleyen Bir İstanbullu (XX. yy. başı)  
(Timur, 1994: 88)

Türklerin hayvanlara karşı son derece itinalı davranışlarıyla ilgili olarak *Mme de Gasparin* (1813-1894) ve Fransız seyyah olup asıl mesleği tarihçi ve gazeteci olan *Michaud* (1767-1839) da seyahatnamelerinde çarpıcı açıklamalara yer vermiştir (Michaud ve Poujoulat, 1833: 203; Gautier, 2007: 59). *Mme de Gasparin*, Avrupa ve Türkiye'de hayvanlara yapılan muameleyi karşılaştırarak, Avrupalıları ağır bir dille eleştirmiştir:

*“Avrupa’da hayvanlara kötü muamele ediliyor; Paris’te yük arabasına koşulmuş atlarına inen kırbaç darbelerinin sesi hala kulaklarımda çınlıyor; İtalyan’ların öldürmek için sınırlardan alıp evlerine getirdikleri zavallı beygirlere yaptıkları kötü muameleler üstüme çullanıyormuş gibi beni rahatsız ediyor; köylerimizde koşum hayvanlarının arkasından küfür edildiğini duyarız; (...) Kısacası, insanların zalimliğinden hayvanları korumak için bizde koruyucu dernekler kurmak gerekti. Burada bu tür dernekler kurmak gereksiz olurdu. Doğru, hayvanlara hayli zorlu işler yaptırılıyor ancak, bir hamala yaptırılan işlerden daha fazla değil; hayvana ne bir darbe vurulduğu ne de lanet edildiği duyulur. Yorulan hayvan durduğunda, ona eşlik eden Türk de durur; zor bir yokuşu tırmanmak istemezse, Türk onu ikna eder; hiçbir şey şiddet kullanarak elde edilmez ve her iş sonunda yapılır.”* (Lévy, 1877: 310-311).



**Resim 6:** 20. Yüzyıl Başı, Sokak Köpeklerini Besleyen Bir Arabacı (Pierre De Gigord Koleksiyonu)

*Michaud* ise, Türklerin hayvanlara karşı takındıkları olumlu tutum ve davranışları, hayvanlara gösterdikleri merhameti övgüyle anlatırken şu ifadelerle yer vermiştir:

*“Bir Türk, atını veya devesini yorucu işlerinde kendine bir yoldaş olarak görür; gücünü yeniden toplamasını sağlamak için söylevleri, hatta şarkıları vardır ve neredeyse hiç kırbaç ve sopayla*

*ona vurmaz... Binlerce martı küçük liman ve İstanbul Boğazı üzerinde sürekli uçuşur; insanların varlığından kaygı duymadan, yolcuyla dolu kayıklara yaklaşırlar; hiçbir zaman, hiç kimse, onlara zarar vermez ve özgürlüklerini kısıtlamaya çalışmaz...”* (Michaud ve Poujoulat, 1833: 204-206).

Antoine Laurent Castellan, XIX. yüzyılın başında kaleme aldığı bir eserinde, Osmanlıların hayvanlara gösterdiği şefkat ve merhametten söz ederken şu ifadelere yer vermiştir:

*“(…)İhtiyarlığa ve çocukluğa saygı gösterirler ve iyiliklerini hayvanlara kadar vardırırlar. Leyleklerle kırlangıçlar, kovulmak tehlikesi olmaksızın yuvalarını evlerin damlarında yapabilirler. Hatta bu, evi her türlü felâkete karşı koruyacak olan bir Tanrı lütfu addedilir...”* (Castellan, 1811: 227’den Schick, 2019: 25).

XIX. yüzyılın önemli komutanlarından birisi olan *Moltke Paşa*, 1836-1839 yılları arasında Osmanlı Devleti’nde askeri danışmanlık yaptığı dönemde aile ve dostlarına yazdığı mektuplarında birçok gözlemine yer verirken, Türklerin güzel karakterine de sık sık vurgu yapmıştır. Türklerin hayırsever ve adaletli olduklarını, hayırseverliklerini hayvanlara karşı bile gösterdiklerini belirtmiştir. Bunu desteklemek adına da, *“Üsküdar’da bir kedi hastanesi bulursun, Beyazıt Camii’nin avlusunda da güvercinler için bir bakım yeri vardır.”* (Feldmaresal Helmuth Von Moltke, 1995: 81) demiştir.

Son örnek olarak *Sadri Sema*, “Eski İstanbul Hatıraları” adlı eserinde, *“Eskiden hayvanlarla insanlar akrabalar gibi bir arada yaşarlardı”* demiş ve insanların hayvanlarla ilişkisi hakkında şu sözlere yer vermiştir:

*“Eskiden hayvanlarla insanlar akraba gibi bir arada yaşarlardı. Köpekler İslam dininin hükümleri gereğince evlere sokulmazdı. Fakat sokakta bunlara ekmek doğranır, hatta adaklar adanırdı. Kediler evlerin davetsiz misafirleriydi. İyi kötü her hayvana dostluk ve misafirperverlik gösterilir, ayrı ayrı konuklandırılırdı. Ağaçların tepelerinde ve bacalarda leylekler yuva yapardı. Çatı aralarında kırlangıçlar uçuşur, kuş yuvalarına el değdirilmez, kuşlar tedirgin edilmezdi. Yuva bozanın günahı büyüktü. Evlerdeki örümcek ağları sabah vaktinde zarar vermeden toplanırdı...”* (Sema, 2002: 156-158).

Hayvanlar arasında birtakım hastalıkların baş göstermesi ve bunların insanlara da bulaşması neticesinde birtakım tedavi yollarının arandığı ve meselenin makul yollarla halledilmesine çalışıldığı da görülmektedir. Nitekim yaygın olan hastalıklardan bir tanesi kuduzdur. Kuduz, genel itibarıyla insanlara köpek ısırmasıyla geçse de kedi, kurt gibi başka hayvanların da insanlara kuduz bulaştırdığı görülmüştür (Osmanlı arşivi vesikalarında, kuduz kedi ve köpek tarafından ısırılma nedeniyle tedavi görenlerin olduğu tespit edilmiştir. Örneğin, Kuduz bir kedi tarafından ısırıldığı bildirilen Hemvendli Nadir isimli şahsın Dersaadet’te tedavi edilmesi talep edilmiştir. Bkz. BOA., DH. MKT., Dosya No: 144, Gömlek No: 23, 22 Rebiülevvel 1311/3 Ekim 1893. Yine, kuduz kedi ve köpek tarafından ısırılan Atabey ile Malatyalı İbrahim b. Receb’in Mekteb-i Tıbbiye’de tedavilerinin yapılması istenmiştir. Bkz. BOA., ZB., Dosya No: 40, Gömlek No: 8, 3 Cemaziyelahir 1322/15 Ağustos 1904). II. Abdülhamid’in saltanatı sırasında kuduz hastalığının tedavisi için Avrupa’da gelişen yöntemler yakından izlenmiştir. Nitekim kuduz aşısının icadının hemen ardından yöntemi ve aşının yapılmasını *Pasteur*’dan öğrenmek üzere üç doktor seçilerek Paris’e gönderilmiştir. İlgili heyetin geri dönmesiyle de Ocak 1887’de İstanbul’da, kuduz ve bakteriyoloji üzerine çalışmak üzere, *Zoeros Paşa*’nın yönetiminde *Dâülkelp Tedavihânesi* açılmıştır. Sadece başkentte böyle bir tedavi merkezinin açılmasının tüm ülkenin ihtiyacını karşılamayacağını farkında olan yönetim, zamanla merkezden uzak olan büyük vilayetlerde de benzer sağlık merkezleri kurmuştur (Örneğin Osmanlı Devleti, kuduz hastalığıyla ilgili hastane kurarken adını *Dâülkelp* (köpek hastalığı) *Tedavihânesi* koymuştur. Detaylı bilgi için bkz. Çavuş, 2017: 46-61). Böylece sokak hayvanları sorununun daha merhametli biçimde çözümü için önemli bir adım atılmıştır (Sunar, 2015: 223. Osmanlı arşivi vesikalarında, kuduz kedi veya köpek tarafından ısırılan insanların *Dâülkelb Tedavihânesi*’ne gönderildiğine dair örneklerle karşılaşılmaktadır. Örneğin kuduz köpek ve kedi tarafından ısırılan komisyoncu Yako’nun kızı ve hamal Durmuş’un tedavi edilmek üzere *Dâülkelb Tedavihânesi*’ne gönderildikleri bildirilmiştir. Bkz. BOA., ZB., Dosya No: 65, Gömlek No: 77, 6 Rebiülahir 1323/10 Haziran 1905).

### Mancacılar (Seyyar Ciğerciler) ve Mancacılık

“Manca”; (İtalyanca “*mangia*”dan) yiyecek, yemek (Ayverdi, 2011: 767) anlamına gelmekle birlikte daha çok kedi, köpek yiyeceği olarak (kedi mancası, köpek mancası) bilinen ve halk dilinde ciğer, dalak, yürek vb. gibi sakatat parçalarına verilen addır (Ünal, 2011: 443). İlhan Ayverdi, “Misalli Büyük Türkçe Sözlük”te kelimenin kullanımına dair iki örnek vermiştir. Birincisi, “*Şakirde aşçı vermedi yağlıca mancadan/Karnın doyursa bari fakirin yavancadan.*”; ikincisi ise, “*Sütle, pekmez şerbetiyle işe başlayıp dördüncü günü ördek mancasına bandılar.*” (Ayverdi, 2011: 767) şeklinde olmuştur.

Osmanlı Devleti’nde kedi, köpek gibi sokak hayvanlarının beslenmesi için mancayı satan kişilere de “seyyar ciğerci” veya “mancacı” adı verilmiştir. Dolayısıyla mancacılar, sadece sokak hayvanlarını beslemek için yiyecek satan seyyar satıcılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim günümüzde de varlığını sürdüren seyyar satıcılar, herhangi bir malı ya da hizmeti sokakta gezerek ve genellikle bağırarak satan kişi olarak tanımlanabilir. Osmanlı ticaret hayatının farklı bir sesi, rengi ve kokusu olmuşlardır. Belirli bir dükkânları yoktur. Müşterinin bulunduğu her yer onların çalışma alanıdır. Yaptıkları işin özellikleri nedeniyle sayıları ve çalışma zamanları, senenin belli dönemlerinde değişiklik göstermiştir. Bu sebeple seyyar satıcıların kazançları da istikrarsız olmuştur (Seyyar satıcılarla ilgili bilgi için bkz. Evren, 1997: 152-162; Yıldız, 2008: 343-366; Taşdelen, 1990: 243-269).

“Seyyar ciğerciler” olarak adlandırılan mancacılar da sokak hayvanlarının beslenmesinde rol oynayarak “mancacılık” adıyla bir mesleğin ortaya çıkmasına zemin hazırlamışlardır. İsteyen, ciğer, dalak, yürek gibi sakatatı mancacıdan satın alarak sokak hayvanlarına vermiş, isteyen de mancacıya parasını vererek kendileri adına sokak hayvanlarını besletmiştir. Hatta satın alınan bu ciğerlerle kedi ve köpeklerin beslenmesi hususu, vakıf şartlarında da yer almıştır. Örneğin, İstanbul Koca Mustafa Paşa’da Şeyh Evhad Cami’sinde sahipsiz kedilerin beslenmesi için her gün belli miktarda ciğer vakfedilmiştir (Sungurbey, 1993: 249-250).



**Resim 7:** Mancacı (Seyyar Ciğerci) ve Köpekler  
(Kömürçüyan, 1988: 256, Resim: 36)

Mancacılar, ciğer, dalak, yürek gibi sakatatı kızartıp demir veya ahşap bir şişe geçirerek sokaklarda dolaşmışlardır. Etleri, "kedi eti, kedi eti! (kedi mancası)" veya "köpek eti, köpek eti! (köpek mancası)" diye bağırarak satmışlardır. Kent halkı da bu etlerden satın alıp hayvanları beslemiştir. Nitekim İstanbul sokaklarında bulunan kedi ve köpeklere mancacıardan satın alınan pişmiş akciğer yedirildiği birçok seyyah tarafından da anlatılmıştır. XVI. yüzyılda bu manzarayla karşılaşan *Stephan Gerlach*, Türklerin kedi ve köpeklere çok iyi davrandıklarını, onlara yedikleri etten pay ayırdıklarını anlatırken mancacılarla ilgili olarak da şu bilgilere yer vermiştir:

"Bazı adamlar kentin sokaklarında dolaşarak demir bir şişe geçirdikleri kızarmış et parçaları satarlar ve bunların peşinden bir sürü kedi, köpek gelir. Kent halkı da bu etlerden satın alıp hayvanları beslerler. Bazı kimseler de bir akçe veya birkaç mangır karşılığında et ya da iç organları satın alırlar ve damlarında gezen kediler ve sokak köpeklerinin önüne atarlar... Bunları hep 'Allah rızası için' yaparlar. Bu davranışın bir ibadet yerine geçtiğine ve sevap sayıldığına inanırlar." (Gerlach, 2007: 663-664).

İspanyol entelektüel *Pedro*, bir iki düzine ciğer ve ekmeğe satın alıp kedilere ve köpeklere dağıtmaya çok rastlandığını (*Pedro'nun Zorunlu İstanbul Seyahati*, 1996: 93) anlatmıştır. Özellikle beslenmelerine yönelik gösterilen hassasiyetle ilgili olarak; "bütün ev halkını tek bir kişi kalmadan doyuracak kadar pişen yemeklerden, köpeklere, kedilere ve havada uçan kuşlara da bir şeyler kalmalıdır. Bunlardan artmaması, hem büyük günah, hem de uğursuzluk sayılır." (*Pedro'nun Zorunlu İstanbul Seyahati*, 1996: 161) demiştir.

XVI. yüzyılın sonunda İstanbul'da bulunan *Baron Wenceslaw Wratislaw*'ın anılarında, İstanbul halkının kedi ve köpek sevgisi, mancacılar renkli bir dille anlatmıştır. *Wratislaw*, sokak hayvanlarının düzenli bir şekilde beslenmesine önem verildiğini ve bu konuda mancacıların aktif rol oynadığını şu ifadelerle anlatmıştır:

"(...)İstanbul'da büyük bahçeler var ve bunların duvarlarında belli saatlerde kediler toplanarak onları besleyenleri beklerler. Tahta kovalar içinde pişmiş işkembe, akciğer gibi sakatatını "kedi eti, kedi eti! (kedi mancası)" diye satan ve şişte pişmiş sakatatı omuzunda taşıyan ve "köpek eti, köpek eti! (köpek mancası)" diye satan ciğercilerden yiyecek satın alan Türkler, köpeklere ve duvarda oturan kedilere verirler(...)

"(...)Türklerin, İstanbul'un bazı bölgelerinde ve belirli saatlerinde çoğunlukla görülen kedi ve köpeklere ekmeğe, et ve benzeri yiyecekler verme âdeti büyük sevap kazanma isteklerinden ileri gelmektedir. Kentin bahçe duvarları üstünde adeta sürüler halinde toplanan kedilerin sabahları erkenden kahvaltı ettikleri ve akşamları tekrar toplanarak kısımetlerini bekledikleri görülür. Bu manzarayı görmek için ve miyavlamalarını dinlemek için o duvarlara gülererek gittik. Birçok defa, Türk hanımlarının, dualar mırıldayarak, şiş etlerini genç sokak satıcılardan veya yakında bulunan imaretten alıp duvarda oturan kedilere uzun sopalarla verdiklerini çok kez gördük. Ayrıca kent sokaklarında şişlere takılı ciğer et parçalarının da satıldığı ve bunların bazıları tarafından satın alınarak kümeler halinde uçuşan çaylaklara atıldığı da görülür. Çaylaklar da bu etlerini pençeleriyle yakalarlar. Eğlence olsun diye biz de bu etten alıp çaylaklara attık." (*Baron Wratislaw'ın Anıları*, 1996: 70 ve 75)



**Resim 8:** XVI. Yüzyılda Sokak Kedilerini Etle Besleyen Bir Mancacı (Sunar, 2015: 217)

*Jean de Thévenot*, seyahatnamesinde, sokak hayvanlarının beslenmesine değinirken, "her gün yanında et taşıyan insanların köpek ya da kedileri çağırarak bu hayvanları çevresine toplamaları ve onlara parçalar halinde etleri paylaşmalarını çok hoş bir şeydir" (*Thévenot*, 1978: 127) diye yazmıştır.



**Resim 9:** İstanbul'da Sokak Köpekleri (İstanbul Araştırmaları Enstitüsü)

(“Dört Ayaklı Belediye: İstanbul’un Sokak Köpekleri”, <https://artsandculture.google.com/exhibit/d%C3%B6rt-ayakl%C4%B1-belediye/dwICF6Zy7KPVLO?hl=tr>, (Erişim: 6 Nisan 2021)

XVI. yüzyılda Osmanlı devletine gelen Alman vaiz *Salomon Schweigger*, şişlere geçirilmiş kızarmış et parçalarının kedilere ve köpeklere sadaka olarak dağıtıldığından ve bunun Tanrıya hizmet etmek olarak görüldüğünden söz etmiş ve şu ifadelerle yer vermiştir:

“(…)Şehzade Mehmed Camii'nin önünde her gün ikindi zamanı 30 ya da 40 aç ve perişan kedi toplanır. Türkler buraya gelerek onlara et ve küçük şişlere geçirilmiş kızarmış ciğer parçacıkları atarlar. Bu, çok önemli bir sadaka yerine geçer. Bir deri bir kemik kalmış köpekler de sadakadan paylarını alırlar. Bazı kişiler kafesteki bir kuşu satın alıp onu serbest bırakmak, yani bir tutsağı özgürlüğüne kavuşturmakla sevap kazanmayı umut ederler.” (Schweigger, 2004: 192-193)

XVI. yüzyılın sonlarında İstanbul'da bulunan *Domenico Hierosolimitano*, mancacıları ve onların hayvanları beslemesini şu şekilde anlatmıştır:

“Şehirde birçok yerde büyük meydanlarda ve özellikle Sultan Bayezid Camii yanındaki meydana, tek işi ahşap şişte hayvan ciğeri kavurmak olan birçok insan vardır. Çok sayıda ve itibarlı insanlar bu yarı pişmiş ciğer şişlerinden almak için toplanırlar ve doğal içgüdüleriyle orada toplanan kediler yesin diye onlara verirler...” (Domenico, 2001: 43)



**Resim 10:** Van Mour'un Çizgileriyle Bir Mancacı (Seyyar Ciğerci) ve Etrafını Saran Sokak Kedileri (Baydar, 1994:516)



1755'te İstanbul'a gelen *Baron de Tott*'un verdiği bilgiye göre Türkler, kedileri koyun karaciğerleri ile beslemişler ve diğer gezginler de bu durumu hayranlıkla kutlamışlardır. Uzun bir sopa üzerine astıkları ciğerlerini omuzlarında taşıyarak dolaşan seyyar ciğerciler, avazları çıktıkları kadar bağırarak mallarını satmışlardır. Kendilerini bu işe adanmış dindar kimseler ise temin ettikleri ciğerleri kedilere dağıtmışlardır. *Baron de Tott*, İstanbul'da büyük miktarda koyun ve sığır kesilmesinin, haliyle ciğercilerin sayısını da arttırdığını belirtmiştir (Baron de Tott, 1970: 78-79). Bir ciğercinin mallarını satış anını da şu şekilde anlatmıştır:

*“Hiç bir şey yapmadan refaha kavuşmak isteyen bir Türk'ün yapacağı şey, her gün evden çıktıktan sonra, tercihan bir tütüncü dükkânına gidip oturmaktır. Orada yedi kalite tütünlerden denemek bahanesiyle bir kaç çubuk içer, bu yetmiyormuş gibi, adamın kaygısız vakarını seyreden insanların hayranlığını ve yanında el pençe divan duran hizmetkârların saygısını kazanır. Bu durum sürüp giderken kapının önünden geçen ilk ciğerci durur, adamı herkesi etrafına toplama olmasını hayranlıkla izler, Efendi'yi neşelendirmek üzere bir kaç söz söyler ve ondan mallarını gösterme iznini koparır. Yoldan geçenler dururlar, yiyecek kokusu alan kediler bir anda ciğercinin etrafına toplanırlar, elbisesine asılırlar. Ciğerci davetsiz konuklarına bir ziyafet vermekte acele eder, bu sahneden hoşnut kalan adamımız ise ciğerlerin parasını öder.”* (Baron de Tott, 1970: 79)

XVIII. yüzyıl sonlarında İstanbul'u ziyaret eden seyyah *Olivier*, Türklerin sokak hayvanlarına gösterdiği merhamet ve şefkate, onların beslenmesine gösterilen itinaya, özellikle uzun bir sırık üzerine dizilmiş ciğer, yürek, bağırsak gibi sakatatı taşıyan adamlara, yani mancacılara değinirken, karşılaştığı bir manzarayı şu ifadelerle anlatmıştır:

*“(...)Türklerin bu mahlûklara karşı bütün şefkatleri, yiyemedikleri ekmek artıklarını ve bir de kasaplarda kesilen koyunların ciğer, bağırsak, kelle gibi yenemeyen kısımların verilmesine inhisar eder. Sokaklarda uzun bir sırık üzerine dizilmiş ciğer, yürek, vesaire gibi sakatatı taşıyan adamların dolaştığı görülür. Mahallenin köpeklerini sevindirmek isteyen zenginler bunları çok ucuza satın alıp köpeklere verirler...”* (Olivier, 1977: 115-116)

*Antoine Laurent Castellan*, XIX. yüzyılın başında kaleme aldığı eserinde, sokak hayvanlarına et dağıtılmasıyla ilgili şu ifadelere yer vermiştir:

*“(...)Köpekler sürü halinde sokaklarda gezinirler, onlara kötü davrananın vay haline! Merhametli bir Türk böyle hayırlı bir işin masraflarını üstlendiği takdirde, et yüklenmiş adamlar bu hayvanlarla ve kedilerle çevrili halde dolaşırlar, onlara yiyecek dağıtırlar...”* (Castellan, 1811: 227'den Schick, 2019: 25)

XIX. yüzyılda İstanbul'da bulunan *Moltke*, sokaklarda binlerce sahipsiz hayvanın olduğunu ve bu hayvanların fırıncıların, kasapların sadakalarıyla ve aynı zamanda kendi emekleriyle yaşadıklarını belirtmiştir. Bununla alakalı olarak köpeklerin burada temizlik memurlarının görevini üzerlerine aldıklarını ifade etmiştir. Hatta köpekleri dört ayaklı belediye memurları olarak tarif etmiştir (Feldmaresal Helmuth Von Moltke, 1995: 81-82).

XIX. yüzyılda Doğu'ya yolculuk eden seyyahlardan *Gérard de Nerval*, 1843 yılında, Malta, Mısır ve Suriye'yi kapsayan ve ardından Kıbrıs ve İstanbul'a dek uzanan Doğu yolculuğuna çıkmıştır. Yazar, İstanbul'un gündelik hayatından bahsederken, sokak hayvanlarının beslenmesine de değinmiştir. Topçu Kışlası önüne uzanan, her tarafı çimenlerle kaplı hiç işlenmemiş yemyeşil bir ovada köpekli bir manzarayla karşılaşmış ve orada meydana gelen olayı şu şekilde aktarmıştır:

*“Sabırsızlandıklarını dile getirmeye çalışan birkaç yüz köpek, çimenlerin üzerinde bekliyorlardı. Biraz sonra, omuzlarının üzerine dayadıkları uzun bir sırık ile ikişer ikişer büyük karavanalar taşıyan topçu erlerinin ortaya çıktıklarını gördüm. Köpekler sevinçlerinden havlamaya başladılar. Karavanaların yere konulması ile birlikte, hayvanlar yiyeceklerin üstüne saldırdılar. Bu sırada askerler ellerindeki sırıklarla birbirlerine giren köpekleri ayırmaya çalışıyorlardı. Ben bu alışılmamış manzarayı seyrederken yanımdan geçen bir İtalyan bana, «bu gördüğünüz şey köpeklerin akşam yemeğidir. İstanbul'da köpekler mutlu hayvanlardır» dedi...”* (Nerval, 2002: 15)

Son olarak, seyahatnamesinde Türklerin hayvanlara karşı takındıkları olumlu tutum ve davranışlarından bahseden *Michaud*, her camide halı ve kilimleri kemiren fareleri yakalamak için tahsis edilmiş kedilerin bulunduğu ve birçok camide haftada iki üç gün mahallenin kedilerine et dağıtıldığına şahit olmuştur. (Michaud ve Poujoulat, 1830-31: 205).

Buraya kadar anlatılanlardan hareketle söylenebilir ki Osmanlıların, yaşadıkları çevreyi paylaştıkları hayvanlara karşı olan tutumu, dini ve kültürel değerler çerçevesinde şekillenmiştir. Tarımdan ulaşıma kadar farklı alanlarda işgücünden yararlandıkları, besin kaynağı olarak kullandıkları, yaşadıkları evleri ya da şehirlerin sokaklarını paylaştıkları hayvanlar dönemin insanların yaşamlarında ayrılmaz bir parçayı oluşturmuştur. İslami prensiplerin, Allah tarafından insanların hizmetine sunulan hayvanlara karşı merhametli davranılmasını öğütlemesi, Osmanlı toplumunda belli bir norm oluşturmuştur. Osmanlılar, bu öğütleri izleyerek hayvanlar için vakıf kurmuş, kuş evleri yapmış ve sevap kazanmak için sadece sokak hayvanlarını değil vahşi hayvanları bile beslemiştir (Sunar, 2015: 227).

### Sonuç

İslâm dini, hayvanlara iyi davranılması, onlara eziyet edilmemesi konusunda örnek ilkeler getirmiştir. Osmanlılar da bu ilkeler doğrultusunda hareket etmişler, hayvanlara hassasiyetle yaklaşmışlardır. Hayvan hakları konusunda oldukça kararlı ve sistemli bir tutum içinde olmuşlardır. Nitekim hayvan neslinin korunması ve hayvanlara eziyet edilmemesine yönelik tedbir mahiyetinde birtakım kararların alındığı tespit edilmiştir.

Osmanlı'da hayvanlara gösterilen şefkat ve ilginin dikkate değer pek çok örneği mevcuttur. Nitekim farklı sebeplerle Osmanlı topraklarını, özellikle de İstanbul'u ziyaret etme fırsatı bulan Batılı seyyahlar, Osmanlıların sokak hayvanlarına karşı olan tutumuna da çoğunlukla yer vermişlerdir. Türklerin hangi dinden olursa olsun insanlardan esirgemedikleri yardımseverlik ve merhameti, hayvanlardan da esirgemediklerini kaydetmişlerdir.

Seyyahlar, Osmanlı insanının hayvan haklarına ne kadar saygılı olduğunu ve onların beslenme ve korunmalarına ne kadar önem verdiğini örneklerle işlemişlerdir. Bu doğrultuda temas ettikleri bir konu da “mancacılar” olmuştur. Bu kişiler, kedi, köpek gibi sokak hayvanlarının beslenmesinden sorumlu olmuşlardır. Ciğer, dalak, yürek gibi sakatlatıcı demir veya ahşap bir şişe geçirerek sokaklarda dolaşmışlardır. Kent halkı da bu etlerden satın alıp hayvanları beslemiştir. İsteyen, ciğer, dalak, yürek gibi sakatlatıcı mancacıdan alarak sokak hayvanlarına vermiş, isteyen de mancacıya parasını vererek kendileri adına sokak hayvanlarını besletmiştir. Dolayısıyla günün belli saatinde bu hayvanların beslenmesi konusu, önemli bir faaliyet haline gelmiştir. Nitekim Osmanlı'da hayvanlara karşı olan tutum, seyyahların da açıkça ifade ettikleri üzere, Avrupa'daki durumdan çok daha iyi ve çok daha medenidir.

Seyyahların, Osmanlı'da hayvan sevgisine, özellikle de bu sevginin mesleğe dönüşümü olan “mancacılığa” dair vermiş oldukları detayları bilgilere, arşiv vesikalarında veya dönemin diğer kaynaklarında ulaşılamamıştır. Bu bakımdan seyyahların sunmuş oldukları veriler, dönemin anlayışını görmek, mancacıları tanımak adına son derece önemlidir. Osmanlı sosyokültürel hayatının önemli bir kesitine ışık tutmaktadır. Bugün, kedi-köpek yiyeceği anlamına gelen “manca” kelimesiyle artık fazlaca karşılaşmadığımız gibi “mancacı” mesleğini yürüten kimse de yoktur. Oysa XX. yüzyılın başına kadar, İstanbul başta olmak üzere Osmanlı'nın hâkim olduğu birçok şehirde her iki kelime de gayet iyi bilinmiştir.

Kısacası, hayvanlar için vakıf kuran, kuş evleri yapan ya da sevap için sadece sokak hayvanlarını değil vahşi hayvanları bile besleyen Osmanlılar, bugün takip edilmesi gereken örnekler olarak karşımızda durmaktadır.

**Kaynakça**

- Amanoğlu, E. (1999). “Eski Türk Onomastiği Üzerine Notlar”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 7/13, Erzurum, 61-67.
- And, M. (1993). *16. Yüzyılda İstanbul: Kent, Saray, Günlük Yaşam*. İstanbul: Akbank Kültür ve Sanat.
- Ateş, İ. (1985). “Hayri ve Sosyal Hizmetler Açısından Vakıflar”. *Vakıflar Dergisi*. XV, 55-88.
- Ayverdi, İ. (2011). *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. Kubbealtı Lügati/Milliyet, İstanbul.
- Balıkhanlı Nazırı Ali Rıza Bey. (2001). *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*. haz. Ali Şükrü Çoruk. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Banarlı, Nihat S. (1971). *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi I*. İstanbul: MEB Basımevi.
- Baron de Tott. (1970). *Türkler ve Tatarlara Dair Hâturalar*. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.
- Baron Wratislaw'ın Anıları*. (1996). *16. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğundan Çizgiler*. çev. M. Süreyya Dilmen, İstanbul: Milliyet.
- Başgöz, İ. (1995). “Bir Atasözümüzün Yedi Yüz Yıllık Tarihi”. *İpek Yolu Uluslararası Halk Edebiyatı Sempozyum Bildirileri*. Ankara.
- Bayartan, M. (2008). “Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar ve Vakıf Sisteminin Şehre Kattığı Değerler”. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*. X/1, 162-163.
- Baydar, O. (1994). “Kediler”. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. c. IV, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 516-517.
- BOA., DH. MKT., Dosya No: 144, Gömlek No: 23, 22 Rebiülevvel 1311/3 Ekim 1893.*
- BOA., ZB., Dosya No: 40, Gömlek No: 8, 3 Cemaziyelahir 1322/15 Ağustos 1904.*
- BOA., ZB., Dosya No: 65, Gömlek No: 77, 6 Rebiülahir 1323/10 Haziran 1905.*
- Busbecg, Ogier Ghiselin de. *Türkiye'yi Böyle Gördüm*. çev. Aysel Kurutluoğlu. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, t.y.
- Cansız, D. (2021). “II. Meşrutiyet Döneminde Hayvan Hakları (1908-1918)”. *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*. 5, 187-215.
- Castellan, A[ntoine] L[aurent]. (1811). *Lettres sur la Grèce, l'Hellespont et Constantinople, faisant suite aux Lettres sur la Morée*. H. Agasse, Imprimeur-Libraire, Paris.
- Çavuş, R. (2017). “II. Abdülhamid Döneminde Dâülkelp (Köpek Hastalığı-Kuduz) Tedavihanesi”. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*. Yıl/Vol. 2, No. 1, (Mart/March), 46-61.
- Çınar, A. A. (1998). “Türkmen Atı”. *Avrasya Etütleri*. 13, 103-119.
- Danişmend, İsmail H. (1961). *Garb Menbalarına Göre Türk Seciye ve Ahlakı*. İstanbul: Kitapevi.
- Demirci, K. (1998). “Hayvan”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Cilt: XVII, İstanbul, 81-85.
- Dernschwam, H. (1987). *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*. çev. Yaşar Önen. İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Dernschwam, H. (1992). *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*. çev. Yaşar Önen, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Doğan, L. (2001). “Türk Kültüründe Hayvanlar ve Hayvan İsimleri”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (12), 615-659.
- Domenico, H. (2001). *Domenico's Istanbul*. Translated with an Introduction and Commentary by Michael Austin, Warminster: E.J.W. Gibb Memorial Trusts.
- Evren, B. (1997). *Osmanlı'da Esnaf ve Örgütleri*. İstanbul: Ray Sigorta A.Ş.
- Gautier, T. (2007). *İstanbul Dünyanın En Güzel Şehri*. çev. Nuriye Yiğitler, İstanbul: Profil Yayıncılık.

- Genç, M. (2009). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Gerlach, S. (2007). *Türkiye Günlüğü 1573-1576*. çev. Turkis Noyan. Cilt: II, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Gravina, F. (2008). *İstanbul'un Anlatımı*. çev. Yıldız Ersoy Canpolat, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Guer, Jean-A. (1746). *Moeurs et usages des turcs. I*, Paris.
- Işın, Priscilla M. (2008). “Yabancı Seyahatnamelere Göre Osmanlı Kültüründe Hayvan Hakları ve Hayvan Sevgisi”. *II. Ulusal Veteriner Hekimliği Tarihi ve Mesleki Etik Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. Konya, 185-194.
- Karadoğan, A. (2003). “Türk Şahıs Adlarında Hayvan Kültü”. *Millî Folklor*. Yıl: 15, Sayı: 57, 109-116.
- Kırpık, G. (2013). “Osmanlı'da Hamallık Mesleği ve İlgili Arşiv Belgeleri”. *HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*. II/3, 220-233.
- Kömürçiyen, Eremya Ç. (1988). *İstanbul Tarihi, XVII. Asırda İstanbul*. tercüme: Hrand D. Andreasyan. yayına haz. Kevork Pamukciyan. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Lamartine, A. d. (t.y.). *İmparatorluk Yolu (Türkiye Tarihi)*. Haz. M.R. Üzmen. Cilt: II, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.
- Lévy, C. (1877). Edit. *Mme Agénor de Gasparin, A Constantinople*, Paris.
- Michaud, Joseph-F. ve Poujoulat, J. (1833). edit. *Correspondance d'Orient 1830-1831*, Cilt: II, Paris Ducollet.
- Moltke, F. H. V. (1995). *Moltke'nin Türkiye Mektupları*. çev. Hayrullah Örs, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Mont, Sieur d. (1696). *A New Voyage to the Levant 1691*, London.
- Montaigne, Michel E. d. (1865-66). *Essais de Michel de Montaigne*, haz. J[oseph]-V[ictor] Le Clerc, Garnier Frères, Libraires-Éditeurs, Paris.
- Müller, G. M. (1978). *İstanbul'dan Mektuplar*, çev. Afife Buğra, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.
- Nerval, G. D. (2002). *Doğuya Seyahat*. çev. Muharrem Taşçıoğlu. Anlara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Olivier, A. (1977). *Türkiye Seyahatnamesi (1790 Yıllarında Türkiye ve İstanbul)*. çev. Oğuz Gökmen, Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- Ögel, B. (1971). *Türk Mitolojisi*. Cilt: I, Ankara: TTK Basımevi.
- Pedro'nun Zorunlu İstanbul Seyahati. (1996). 16. Yüzyıl'da Türkler'e Esir Düşen Bir İspanyol'un Anıları*. çev. Fuad Carım. İstanbul: Güncel Yayıncılık.
- Pınar, İ. (2001). *Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler ve İzmir: Yabancıların Gözüyle Osmanlı Döneminde İzmir (1608-1918)*. İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını.
- Pinguet, C. (2009). *İstanbul'un Köpekleri*. çev. Saadet Özen, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Roux, J. P. (2005). *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Sarıcık, M. (1999). “III. Murad Devrinden Hayvan Haklarıyla İlgili Bir Ferman”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 6, 69-78.
- Sarıcık, M. (2014). “Hayvanlara Şefkat ve Merhamet Açısından Bazı Cahiliye Âdetlerine Son Verilmesi”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 33, 61-86.
- Schick, İ. C. (2019). “Müslüman Türkler ve Köpek”, *Toplumsal Tarih*, 310 (Ekim), 24-32.
- Schweigge, S. (2004). *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*. çev. S. Türkis Noyan. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Sema, S. (2002). *Eski İstanbul Hatıraları*. (Haz. Ali Şükrü Çoruk), İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Solalinde, A. G. (1919). Haz. *Viaje de Turquia: Atribuído a Cristóbal de Villalón*, Madrid: Calpe.
- Sunar, M. M. (2015). “Hayvanlar”. *Osmanlı İmparatorluğunda Çevre ve Şehir*. İstanbul, 192-230.

- Sungurbey, İ. (1993). *Hayvan Hakları: Bir İnsanlık Kitabı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi.
- Şenel, M. ve İlhan, N. (2008). “Av Hayvanlarının Kişi Adlarındaki Yansıması”. *Av ve Avcılık Kitabı*. editörler: Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun). İstanbul: Kitabevi Yayınları, 321-336.
- Tarihte İlginç Vakıflar*. (2012). Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları. No: 102, İstanbul.
- Taşdelen, M. (1990). “Şehirle Bütünleşmeyen Nüfusa Bir Örnek: Seyyar Satıcılar”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. Cilt: IV, Sayı: 2, 243-269.
- Thévenot, J d. (1978). *1655-1656’da Türkiye*, (Çev. Nuray Yıldız). İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.
- Timur, T. (1994). “Köpekler”. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. Cilt: V, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.
- Tournefort, J. d. (2013). *Tournefort Seyahatnamesi*, edit. Stefanos Yerasimos, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Türkmen, F. (2012). “Türk Kültüründe Tarihi Gelişim İçinde Hayvan ve Bitkilerin “Ölçü Birimi” Olarak Kullanılması Hakkında”. *Millî Folklor*. Yıl: 24, Sayı: 95, 96-102.
- Ünal, M. A. (2011). *Osmanlı Tarih Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- Ürgüplü, G. (2013). *Derin Ekoloji Bağlamında Kentte Sokak Hayvanlarıyla Birlikte Yaşamak Olgusunun İncelenmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Walsh, R. R. (1836). *A Residence at Constantinople*. Cilt: II, London.
- Yıldız, M. C. (2008). “Kent Yaşamının Değişmeyen Marjinaleri: Seyyar Satıcılar ve İşportacılar”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. Cilt: XVIII, Sayı: 2, 343-366.

#### İnternet Erişimi:

- “Avrupalı seyyahları şaşırtan Osmanlı’daki hayvan sevgisi”, <https://www.fikriyat.com/galeri/tarih/avrupali-seyyahlari-sasirtan-osmanlidaki-hayvan-sevgisi/7>, 04.04.2020. (Erişim: 12.01.2021)
- Dört Ayaklı Belediye: İstanbul’un Sokak Köpekleri, <https://artsandculture.google.com/exhibit/d%C3%B6rt-ayaklı%C4%B1-belediye/dwICF6Zy7KPVlQ?hl=tr>, (Erişim: 6 Nisan 2021)
- Erhan Afyoncu, “Avrupalılar atalarımızın hayvan sevgisini anlamadı”, 24 Haziran 2018, <https://www.sabah.com.tr/yazarlar/erhan-afyoncu/2018/06/24/avrupalilar-atalarimizin-hayvan-sevgisini-anlamadi>, (Erişim: 12.01.2021)
- Fransa Kültür Bakanlığı Açık Miras Platformu. Referans: APOR094977, (Erişim: 05.04.2021)
- Hadislerle İslâm, <https://hadislerleislam.diyanet.gov.tr/sayfa.php?CILT=3&SAYFA=87>, (Erişim: 29.03.2021)

## Seleukeia Sidera Antik Kenti'nden Olynthos Tipi Öğütme Taşları<sup>1</sup>

### Olynthos Mill Stones from Seleukeia Sidera

**Ahmet MÖREL**

Süleyman Demirel Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü, [ahmetmorel@sdu.edu.tr](mailto:ahmetmorel@sdu.edu.tr)  
ORCID Numarası|ORCID Numbers: 0000-0002-3051-9626

#### Özet

Isparta İli, Atabey İlçesi'nde yer alan Seleukeia Sidera Antik Kenti'nde yürüttüğümüz çalışmalar sırasında iki adet Olynthos tipi öğütme taşı ele geçmiştir. Kentte daha önceki yıllarda yapılan çalışmalarda şarap presleri, demir cürüfları ve cevher zenginleştirme havan taşları, kemik atölyeleri daha önce yayınlanmıştır. Bu veriler özellikle MS 4. – 6. yüzyıllar arasında kentte önemli bir üretim faaliyeti yaşandığını gösterir. Ayrıca, bölgede yürütülen fosil polen analizlerinden elde edilen sonuçlar MS 4. ve 6. yüzyıllar arasında tahıl polenlerinin sayısının bir pik noktaya ulaştığını ve MS 4. ve 7. yüzyıllar arasında nispeten ılıman ve nemli bir iklim koşullarının bulunduğunu gösterir. Seleukeia Sidera'da bulunan Olynthos tipi öğütme taşlarının son kullanım evresinin kentteki üretim faaliyetleri, palinolojik ve klimatolojik veriler de dikkate alındığında MS 4. ve 6. yüzyıllar arasında olduğu düşünülmektedir. Ayrıca Seleukeia Sidera'dan ele geçen örnekler tipolojik sınıflandırmasının yapılmış olması ve Olynthos tipi mil taşlarına yeni bir tip kazandırmış olması da önemlidir.

**Anahtar Kelimeler:** Pisidia, Seleukeia Sidera, Tahıl, Olynthos Tipi Öğütme Taşı

#### Abstract

During our research at Seleukeia Sidera in the district of Atabey (province of Isparta), we discovered two new, so-called Olynthos Mills. Previous studies of wine presses, iron slag and ore enrichment mortars, as well as workshops specialized in the production of worked bone objects already indicated that this city witnessed significant agricultural and artisanal production activity, particularly between the 4th and 6th centuries AD. Recent results from fossil pollen analyses in the region show that the number of cereal pollen peaked during the same centuries, at a time when warm and humid climatic conditions prevailed. Considering the production activities in the city and the palynological and climatological data, the end-use phase of the Olynthos mills found at Seleukeia Sidera can be situated between the 4th and 6th centuries AD. According to the typological classification of the Olynthos Mills, the examples from Seleukeia Sidera can be identified as a new type.

**Keywords:** Pisidia, Seleukeia Sidera, Grain, Olynthos Mill

<sup>1</sup> Bu makale 220K154 proje numaralı “Roma İmparatorluk ve Geç Roma İmparatorluk Dönemlerinde Tarımın Sosyoekonomik ve Sosyolojik Açısından Önemi: Pisidia Bölgesi (Isparta-Burdur) Örneği” başlıklı 3501 Kariyer Projesi kapsamında Seleukeia Sidera antik kenti kazısı arşivlerinde yapılan çalışmalarda tespit edilen iki Olynthos Tipi Tahıl Öğütme Taşı ele alınmaktadır. Bölgedeki tarımsal üretimin çeşitliliğinin anlaşılmasına katkı yapacak olan tahıl öğütme taşlarından elde edilen veriler kazı ve yüzey araştırması arşivlerinde yapılan araştırmalar sonucunda projenin amaçları doğrultusunda değerlendirilmek üzere yayınlanmıştır. Katkıları için TÜBİTAK'a teşekkür ederiz. Ayrıca, 220K154 numaralı projemizde Proje Danışmanı ve Seleukeia Sidera Antik Kenti Kazıları kazı başkanı Prof. Dr. Bilge Hümmüzlü Kortholt'a, antik kentin kazılarının yürütülmesine izin veren ve destekleyen T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı'na ve kazı çalışmalarına destek olan T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Başkanlığına teşekkür ederiz.

Seleukeia Sidera Antik Kenti, Isparta İli, Atabey İlçesi'nin güneyindeki Bayat Köyü'nde yer almaktadır. Seleukeia Sidera, Pisidia Bölgesi'ndeki stratejik konumu ile dönemler boyunca önemini korumuş ve dönemselsel gelişmeler doğrultusunda bölge arkeolojisi için önemli ipuçları sunan bir antik kenttir<sup>2</sup>. Jeopolitik konumunun yanı sıra Senirce ve Isparta ovalarına ve bu ovalar ile bağlantılı vadilere hâkim olan antik kent, tarımsal üretim için geniş elverişli topraklara sahiptir (Fig. 1). Kentte yürütülen çalışmalarda dikdörtgen formlu ve yerel kireç taşından Olynthos tipi olarak adlandırılan iki tahıl öğütme taşı ele geçmiştir. Anadolu coğrafyasında bu tip tahıl öğütme taşlarının benzer örneklerine dair yayınlanmış veriler azdır. Çalışmamızın ana amacı Anadolu'da ve Pisidia Bölgesi'nde Olynthos tipi tahıl öğütme taşlarına yeni örnekler kazandırmaktır. Ayrıca, Hellenistik Dönem'de Akdeniz'deki birçok batıkta<sup>3</sup> ticari bir ürün olarak ele geçen Olynthos tipi öğütme taşları aynı zamanda J. Poblome'nin de vurguladığı gibi; *“Tek bir hanenin tahıl ihtiyacından çok daha fazlasını üreten boyuttaki bu değirmen taşları genellikle ticari bir değirmenci ya da fırınla ilişkilendirilir”*<sup>4</sup>. Buradan hareketle öğütme taşının kendisinin bir ticari ürün olmasının dışında öğütme işlemini yaptığı tahılın ticari bir ürün olduğunu da kanıtlar. Çalışmamız içerisinde değerlendirdiğimiz Olynthos tipi öğütme taşları yerel kireç taşından yapılmış olmaları nedeni ile bir ticari ürün olarak değerlendirilemese de antik kent özelinde kentin ürettiği ürünlerin çeşitliliğine vurgu yaparak bölgede üretilen tarım ürünlerinin anlaşılmasına katkı sağlamayı hedeflemektedir. Seleukeia Sidera'dan ele geçen bu örnekleri değerlendirdiğimiz çalışmamız Olynthos tipi mil taşlarına yeni tipler kazandırmış olması açısından ayrıca önemlidir.

### Tipolojik Değerlendirme

Seleukeia Sidera'da bulunan Olynthos tipi tahıl öğütme taşlarından biri Hisartep'e'nin kuzey eteklerinde Y23 plankaresinden, diğeri ise güneybatı eteklerindeki L18 plankaresinden ele geçmiştir. Söz konusu alanlar kentin tarımsal üretime uygun elverişli arazileridir. L28 plankaresinden (Fig. 1) ele geçen mil taşı dikdörtgen formludur (Fig 2). Üst yüzeyi 46 x 37 cm ölçülerinde ve 22 cm yüksekliğinde olan tahıl öğütme bu yüzeyinin merkezinde 1 x 1,5 cm genişliğinde dikdörtgen formlu bir delik bulunur (Fig. 3). Söz konusu delik dört köşeden içe doğru 6 cm derinleşerek daralan ve bu hali ile bir huni formu oluşturan alanın tam ortasında yer alır. Öğütme taşının üst yüzeyinde uzun kenarların ortasında birbirine paralel olarak açılmış 4 cm genişliğinde ve 1,5 cm derinliğinde ve 11 cm uzunluğunda iki oluk yer alır. Üst yüzeydeki akıtma hunisinden itibaren tahılın öğütüldüğü alt yüzey arasındaki 13 cm derinliğinde birikme hunisi bulunur. Öğütme taşının alt yüzü düzdür. Öğütme yüzeyinde 20 cm uzunluğunda ve 2 cm genişliğinde bir açıklık bulunur. Bu açıklık öğütme taşının üst yüzeyindeki besleme hunisinden akan tahılın alt yüzde öğütülmesini sağlamaktadır.

Y23 plankaresinden (Fig. 1). ele geçen mil taşı da L18 plankaresinden ele geçen örnekte olduğu gibi dikdörtgen formludur (Fig. 4). Üst yüzeyi 43 x 33 cm ölçülerinde ve 20 cm yüksekliğinde olan tahıl öğütme taşının üst yüzeyinin merkezinde 2 x 2 cm genişliğinde dikdörtgen formlu bir delik bulunur (Fig. 5). Söz konusu delik dört köşeden içe doğru 7 cm derinleşerek daralan ve bu hali ile bir huni formu oluşturan alanın tam ortasında yer alır. Öğütme taşının üst yüzeyinde uzun kenarların ortasında birbirine paralel olarak açılmış 4,5 cm genişliğinde ve 1 cm derinliğinde iki oluk yer alır. Ancak oluklar oldukça aşınmıştır. Üst yüzeydeki akıtma hunisinden itibaren tahılın öğütüldüğü alt yüzey arasındaki 14 cm derinliğinde birikme hunisi bulunur. Öğütme taşının alt yüzü düzdür. Bu yüzde 16 cm uzunluğunda ve 2 cm genişliğinde bir açıklık bulunur. Bu açıklık öğütme taşının üst yüzeyindeki besleme hunisinden akan tahılın alt yüzde öğütülmesini sağlamaktadır.

<sup>2</sup> 1985-1987 ve 1993 yıllarında yürütülen kurtarma kazısı çalışmalarının sonuçları için bkz. Bingöl 1994, 43-76; Kaya 1999a, 163-174; Kaya 1999b, 35-46; Nekropolis çalışmalarının sonuçları için ayrıca bkz. Hürmüzlü vd. 2017, 247-254; Hürmüzlü vd. 2017, 223-241; Hürmüzlü vd. 2018a, 234-241; Hürmüzlü vd. 2018b, 385-396; Hürmüzlü vd. 2018c, 343-352; Kentin ekonomisi ile ilgili ayrıntılı bilgiler için bkz. Hürmüzlü vd. 2020 140-153; Mörel 2020, 50-69; Jeofizik çalışmalarının sonuçları için bkz. Schenk 2020, 154-165.

<sup>3</sup> Hasegawa 2012, 108; Schmitt - Kieburg 2016, 13, Abb. 2; Dündar – Gerçek 2018, 166.

<sup>4</sup> Poblome 2019, 323.

Ele geçen öğütme taşlarının üst yüzeylerinde yer alan küçük delikler ve huni formu, tahılın alt yüzeyde öğütülmesi sırasında ihtiyaç duyulan besleme deliği ve hunisi olarak kullanılmaktadır. Öğütme taşlarının üst yüzeyinde uzun kenarların ortasında birbirine paralel olarak açılmış oluklar ise tahıl öğütüleceği sırada ihtiyaç duyulan yatay hareketin oluşturulması için kullanılacak ahşap destek kolunun yerleştirilmesi amacıyla açılmıştır. Bu ahşap destek kolu bir duvar ya da anakaya yüzeyine açılmış olan bir pivot delikten destek olarak öğütme taşının yatay yönde hareket ettirilmesine destek olarak tahılın öğütülmesini sağlamaktadır. Besleme hunisi ile ezme yüzeyi arasında yer alan birikme hunisi ise besleme hunisinden geçerek ezme yüzeyine ulaşan tahılın bu alanda birikmesini, buradan da ezme yüzeyine belirli bir hızda ve oranda ulaşmasını sağlar. Bu oran ezme yüzeyinde oluşan hareketin devamlılığını sağlar ve sıkışmasını engellediği gibi tahıldan belirli bir boyutta ürün elde edilmesini sağlar. Öğütme taşının alt yüzü düzdür. Bu düz yüzey tahılın uygun şekilde öğütülmesini sağlar. Yapılan çalışmalarda öğütme taşlarının sadece üst bölümleri ele geçmiştir, alt bölümleri tespit edilememiştir. Bunun temel sebebi öğütme taşlarının alt bölümlerinde tamamen düz ve herhangi bir özelliği olmayan taşların tercih edilmiş olmasıdır.

### Sonuç ve Tarihleme

Yaşlı Cato'nun *de Agricultura* isimli eserinde, işleyen bir çiftlikte en azından bir tane olması gerektiğini önerdiği ve *molas trusatalis* olarak isimlendirdiği bu öğütme taşları itme prensibi ile çalışır. Seleukeia Sidera'da ele geçen bu örnekler form açısından ele alındığında Olynthos tipi tahıl öğütme taşları tipolojisinde değerlendirilebilir. Bu öğütme taşlarına ilk kez Olynthos tipi öğütme taşı olarak adlandıran<sup>5</sup> L. A. Moritz'den<sup>6</sup> alıntı yaparak aktaran R. Frankel, bu öğütme taşlarını iki ana gruba ve bu iki ana grup altındaki alt gruplara ayırır. Gruplama çalışma prensipleri ve formları doğrultusunda yapılmıştır. Ana gruplar tutamaklı ve hareket kolu ile çalışan olmak üzere ikiye ayrılır. Tutamaklı Olynthos tipi mil taşlarının sayısı oldukça azdır. Ancak, hareket kolu prensibi ile çalışan ikinci ana grup Besleme Hunisi ve Taşın Şekli (Tip I), Hareket Kolunun Bağlantı Yöntemi (Tip II) ve Öğütme Yüzeyindeki Yivler (Tip III) şeklinde üç grup ve bu gruplar altında da alt gruplar halinde sınıflandırılmışlardır<sup>7</sup>.

Seleukeia Sidera'dan ele geçen iki Olynthos tipi öğütme taşı ikinci ana tip olan hareket kolu prensibi ile çalışan ana tipin altında Besleme Hunisi/Taşın Şekline Göre Standart Tip: Dikdörtgen/Kare Hazne olarak adlandırılan Tip I. I ve Hareket Kolunun Bağlantı Yöntemi Çerçeveadaki Yuvalarına göre Standart Tip olarak adlandırılan Tip II.I altında değerlendirilebilmesi mümkün görünmektedir. Ayrıca, Tip III olarak sınıflandırılan Öğütme Yüzeyindeki Yivlere göre ve besleme hunisindeki besleme deliğinin formuna bu gruplandırma altında değerlendirilen örneklerden farklılaşır. Seleukeia Sidera örneklerinin besleme hunisindeki besleme deliği ortalama 2 x 2 cm boyutları ile kare formundadır. Bu hali ile Seleukeia Sidera örnekleri Tip I.I ve Tip II.I formundaki örneklerin dikdörtgen formundaki besleme deliklerinden farklılaşır. Ayrıca, Tip III olarak sınıflandırılan Öğütme Yüzeyindeki Yivlere Seleukeia Sidera örneklerinde rastlanmaz. Seleukeia Sidera örneklerinin öğütme yüzeyleri düz bırakılmıştır. Tip III olarak sınıflandırılan öğütme yüzeylerindeki yivler öğütme sırasında istenen kalınlıkta ürüne sahip olunmasını sağladığı kadar Öğütme yüzeyinde tahılın oluşturacağı sıkışmayı da engellemek üzere açılmış olmalıdır. Ancak bu durumda Seleukeia Sidera örnekleri öğütme sırasında istenen kalınlığa ulaşmak ve sıkışmanın önüne geçmek için besleme hunisinde daha küçük bir delik kullanmış ve biriktirme hunisi ile de sıkışma probleminin önüne geçmiş olmalıdır.

Olynthos tipi öğütme taşlarının en erken örnekleri Olynthos'dan ve Atina'dan ele geçen örneklerdir ve MÖ 5. yüzyıla tarihlendirilmektedirler. Ancak, bu örneklerden daha önceki bir evrede Tyre'den ele geçen ve MÖ 7. yüzyıla tarihlendirilen bir kil model figürin<sup>8</sup> Olynthos tipi öğütme taşlarının temel prensip şeklinde en azından MÖ 7. yüzyıldan itibaren bilindiğini ve kullanıldığını göstermektedir. Ayrıca, bu tipteki öğütme taşlarının Sicilya, Mallorca'daki El Sec batığı, Güney Fransa'da Lattes,

<sup>5</sup> Bu tip öğütme taşlarının Olynthos tipi öğütme taşı olarak adlandırılmaları ile ilgili olarak ayrıca bkz. Alonso ve Frankel 2017; Peacock 2013, 38-53

<sup>6</sup> Moritz 1958, 45-46; Frankel 2003, 2.

<sup>7</sup> Frankel 2003, 8-17.

<sup>8</sup> Ziffer 2002, 5-26 Fig. 73.



İsrail’de Tel Michal yerleşimlerinde Hellenistik Dönem’e tarihlendirilen örnekleri bulunur<sup>9</sup>. Olynthos tipi öğütme taşlarının erken örnekleri Adalar<sup>10</sup>, Kıta Yunanistan<sup>11</sup> ve Andaolu’da<sup>12</sup> buradan Sicilya<sup>13</sup>, Güney İtalya (Magna Graecia) ve Fransa’nın güneyi<sup>14</sup>, Mısır<sup>15</sup>, Levant<sup>16</sup> sahillerine yayıldığı önerilmektedir<sup>17</sup>.

Anadolu’dan ele geçen örnekler İtalya, Fransa, İsrail örneklerinde olduğu gibi çoğunlukla Hellenistik Dönem’e ve öncesine tarihlendirilmektedir. Bu örnekler arasında Kınık Höyük<sup>18</sup> ve Alişar Höyük<sup>19</sup> Hellenistik Dönem öncesine tarihlendirilen önemli bir örnektir. Tatarlı Höyük’den ele geçen örnekler ise MÖ 3. yüzyılın sonuna, Büklükale örneği ise Hellenistik Dönem’e<sup>20</sup> tarihlendirilmektedir<sup>21</sup>. Hellenistik Dönem ile birlikte kullanımı yaygınlaşan bu tipteki öğütme taşlarının formlarında çok büyük değişiklikler olmadan uzun dönemler kullanıldığı bilinir. Atina’da<sup>22</sup> ve Mısır’da<sup>23</sup> MS 1. – 2. yüzyıllara kadar, Celile bölgesindeki köy yerleşmelerinde MS 2. yüzyıla<sup>24</sup>, Anadolu’da Aigai kazılarında ele geçen kontekst örnekler MS 3. yüzyıla<sup>25</sup> tarihlenirken İsrail’den ele geçen örneklerin MS 6. yüzyıla<sup>26</sup> kadar kullanıldığı bilinir. Pisidia Bölgesi’nde ise benzer bir örnek Sagalassos antik kentinde Macellum yapısının batı revak bölümündeki dolgu tabakadan ele geçmiştir. Sagalassos örneği MS. 6.-7. yüzyıllara tarihlendirilmektedir<sup>27</sup>.

Olynthos tipi öğütme taşları MÖ 5. yüzyıldan MS 6. yüzyıla kadar uzanan geniş tarihsel süreçte, kendi içerisinde değişen alt gruplara ayrılmış olsa da, standart bir forma sahiptir. Bu durum kazı çalışmalarından ele geçen kontekst örnekler dışında yüzey buluntusu olarak tespit edilen örneklerin tarihlendirilmelerini zorlaştırır. Seleukeia Sidera’dan ele geçen Olynthos tipi öğütme taşları da yüzey buluntusu örnekleridir. Yine de Seleukeia Sidera’da son dönemde yapılan kentin üretim potansiyeline ve ürünlerin çeşitliliğine yönelik çalışmalar ve bölgede önceki yıllarda yürütülmüş fosil polen analizlerinin sonuçları bu öğütme taşlarının en azından son kullanım evreleri hakkında bilgi vermektedir.

Seleukeia Sidera’da yapılan çalışmalar, kentin Demir Çağ’dan itibaren iskân edildiğini ve Hellenistik Dönem’de bölge için önemli bir kent konumuna geldiğini gösterir<sup>28</sup>. Roma İmparatorluk Dönemi’nde *pax Romana* sürecinden etkilenen kent<sup>29</sup>, Hisartepe’nin çevresindeki düzlük alanlara doğru genişler. Bu alanlara MS 2. yüzyıl ile birlikte bu inşa edilen kamusal yapılar önemli bir mimari hareketliliğin yaşandığını göstermektedir<sup>30</sup>. Bu dönemdeki mimari hareketliğin diğer bir göstergesi ise nekropolis alanlarıdır. Kentteki dört nekropolis alanında da mezarların sayılarında artış ve tipolojilerinde çeşitlilik

<sup>9</sup> Frankel 2003, Dipnot 32-352; White 1963; Arribas vd. 1987; Py 1992; Singer-Avitz 1989, 351, fig. 31.2, pls. 76:3.5-9.10.

<sup>10</sup> Runnels 1981, 296; Amouretti 1986, pl. 23; Deonna 1938, 126-129.

<sup>11</sup> Runnels 1981, 296.

<sup>12</sup> Williams Thorpe ve Thorpe 1993, 268, no. 17-20. Korte ve Korte 1904, abb. 158; Dal Ri 1994, 63 no 15; fig. 116.

<sup>13</sup> Dal Ri 1994, 63, no. 46-48.

<sup>14</sup> Dal Ri 1994, 63, no. 50-54; Py 1992.

<sup>15</sup> Williams Thorpe ve Thorpe 1993, 268, no. 60.

<sup>16</sup> Von Oppenheim 1933, pl. 49; Von Oppenheim ve Hrouda 1962, pl 39; Delougaz ve Haines 1960, 26, no. 4, pl. 22.

<sup>17</sup> Frankel 1999, 176.

<sup>18</sup> d’Alfonso et al. 2014: 569, 571-572.

<sup>19</sup> Schimdt 1933, fig. 116; Von der Osten ve Schmidt 1930, figs. 106-107; Von der Osten 1937 fig. 93.

<sup>20</sup> Matsumura 2017, 130. Fig. 5.

<sup>21</sup> Aklan 2020, 13. Fig. 6-7, 9.

<sup>22</sup> Runnels 1981, 127.

<sup>23</sup> Peacock 2007, fig. 9.8; Brun 2011, 245.

<sup>24</sup> Meyers 2011, 246.

<sup>25</sup> Eroğlu 2019, 12, 68.

<sup>26</sup> Netzer 1991, ills. 561, 890; Tepper, 2007; Delougaz ve Haines 1960, 22; Frankel 2003, 18.

<sup>27</sup> Poblome 2019, 323 Kat no:9.

Klaudios Ptolemaios kenti Pisidia’nın Seleukeia’sı olarak “Seleukeia Pisidias” olarak anar. Hellenistik Dönem içerisinde kent kimliği kazandığı bu döneme tarihlendirilen kamusal yapıları ve sikke darparları sayesinde anlaşılan kentin I. Seleukos Nikator (MÖ 312-281) tarafından kurulduğu görüşleri olsa da kentin kurucusunun I. Seleukos Nikator’un oğlu I. Antiokhos Soter (MÖ 281-261) olduğuna dair görüşler ağır basmaktadır. Tcherikover 1927, 175; Jones 1971, 27; Bracke 1993, 17, 21; Cohen 1995, 350; Bingöl 2012, 459; Hürmüzlü 2008, 12; Hürmüzlü 2015, 175-177; Hürmüzlü vd., 2020, 141-142; Kaşka 2019, 139; Kosmetatou 1997, 21.

<sup>29</sup> Bu dönemde Pamphylia Eyaleti’nin bir parçası olan kentte imar hareketlilikleri yaşanır ve kentin adı “*Claudio Seleuceia*” olarak değiştirilir. Hirschfeld 1874, 313.

<sup>30</sup> Kaya 1999a, 169:

olduğu görülür. Bu mezarlardan ele geçen buluntular ise MS 2. - 6. yüzyıllar arasına tarihlenmektedir<sup>31</sup>. Kentteki kamusal yapıların ve mezarların MS 2. - 6. yüzyıllar arasında tarihlendirilmesi, söz konusu dönemlerde mimari hareketlilik yaşandığını ve bunun kentin ekonomik gelişmesi ile ilişkili olduğunu düşündürmektedir.

Ayrıca, Seleukeia Sidera MS 6. yüzyılın sonlarına kadar üretim faaliyetlerine devam eden bir kenttir<sup>32</sup>. Kentin ürettiği ürünler ise zengin bir çeşitliliğe sahiptir. Antik kentte tespit edilen 25 üzüm pres<sup>33</sup> (Fig. 1-2) ve bu presler de yapılan kazı çalışmalarından ele geçen seramik buluntular preslerin son kullanım evrelerinin MS 6. yüzyıla işaret ettiğini ortaya koymaktadır<sup>34</sup>. Güneybatı yamacı yapıları olarak alandaki mekânlarda yürütülen çalışmalarda<sup>35</sup> ele geçen buluntular ise söz konusu mekânların kemik işliği olduğuna<sup>36</sup> ve MS 5.-6. yüzyıllarda aktif olarak kullanıldıklarına işaret eder<sup>37</sup>. Üzüm ve kemik işliklerinin yanı sıra demir cürüfları ve cevher zenginleştirme havan taşları<sup>38</sup> MS 4. - 6. yüzyıllarda kentte demircilik faaliyetlerinin de yürütüldüğünü düşündürmektedir<sup>39</sup>. Ayrıca, LR D *Koiné'sinin* bir parçası olan kentte ticari bir ürün olarak seramik üretildiği de bilinmektedir<sup>40</sup>. Bu üretim süreci de kentteki diğer üretim faaliyetlerinde olduğu gibi MS 5. - 6. yüzyıllara denk gelmektedir<sup>41</sup>.

Seleukeia Sidera'nın da içerisinde bulunduğu coğrafyayı karakterize edecek sonuçlar içeren fosil polen analizleri de uzun dönemler boyunca tahılın paleovejetasyon içerisinde bir yeri olduğunu göstermektedir. Ancak, özellikle MS 4. ve 6. yüzyıllar arasında tahıl polenlerinin sayısının bir pik noktaya ulaştığı anlaşılmaktadır<sup>42</sup>. Tahıl tarımı, sıcaklık ile ilişkili olduğu kadar bölgenin yağış rejimi ve türü ile de yakından ilişkilidir. Sıcaklık ve yağış tür ve rejimlerinde yaşanan küçük değişiklikler, kuru tarım prensibi ile yapılan tahıl üretiminde verimlilik açısından önemli bir etkiye sahiptir<sup>43</sup>. MS 1. - 7. yüzyıllar arasında "Roma Sıcak Dönemi" olarak adlandırılan dönemde iklimde yaşanan sıcaklık artışının etkilediği buharlaşma ve kuraklık ile yağışta azalma yaşanır<sup>44</sup>. Buna rağmen Pisidia Bölgesi'nde Gravgaz ve Bereket havzalarından MS 4. ve 7. yüzyıllar arasında nispeten ılıman ve nemli bir iklim yaşandığı ve bunun da tarıma elverişli olduğunu gösteren çalışmalar bulunur<sup>45</sup>.

Kentteki üretimin ekonomik boyutları ise netleştirilmeye muhtaçtır. Üretim, ister yerel ihtiyacın karşılanmasına isterse de bölgesel pazara sunulacak boyutta yapıyor olsun Seleukeia Sidera'daki arkeolojik buluntular MS 4. - 6. yüzyıllar arasında bir üretim hareketliliği olduğunu ortaya koymaktadır. Kentte yürüttüğümüz çalışmalarda ise iki Olynthos tipi tahıl öğütme taşının üst bölümlerinin ele geçmesi üretimin çeşitliliğinin anlaşılmasına katkı sağlamaktadır. Seleukeia Sidera'daki üzüm<sup>46</sup>, kemik<sup>47</sup>, seramik<sup>48</sup> ve demirin<sup>49</sup> üretiminin MS 4. - 6. yüzyıllar arasında

<sup>31</sup> Hürmüzlü vd. 2018, 249

<sup>32</sup> Hürmüzlü vd. 2020, 140-145.

<sup>33</sup> Mörel 2020, 51-53.

<sup>34</sup> Mörel 2020, 54.

<sup>35</sup> Kaya 1999a; Kaya 1999b; Bingöl 2012.

<sup>36</sup> Hürmüzlü 2020, 274.

<sup>37</sup> Hürmüzlü 2020, 274.

<sup>38</sup> Hürmüzlü vd. 2020 2020, 144.

<sup>39</sup> Hürmüzlü vd. 2020 2020, 141-142; Belke ve Mersisch, 1990, 378, Hürmüzlü vd. 2015, 36. Kentin adının MS 6. yüzyıla kadar "Seleukeia Pisidias" olarak anıldığı bu yüzyıl ile birlikte kentin adına "demir" anlamına gelen "σιδηρᾶ - Sidera" sıfatı eklenerek Seleukeia Sidera olarak değiştirildiği bilinmektedir. Kentin adına "σιδηρᾶ - Sidera" sıfatının eklenmesi kentte en azından bu yüzyıllarda demir üretildiğini akıllara getirmektedir. Kentin adı, Seleukeia Sidera olarak, Notitia Episcopatum I'den itibaren MS 9. yüzyılın sonuna kadar tek başına anılırken, MS. 13. yüzyıla kadar Agrae ile birlikte anıldığı bu hali ile karşımıza çıkar. Hieroc. *Synec.* I. 381.

<sup>40</sup> Poblome ve Fırat 2011, 51-54. - Poblome vd. 2017; Hürmüzlü ve Sönmez 2021, 353, 356.

<sup>41</sup> Poblome ve Fırat 2011, Poblome vd. 2017; Hürmüzlü vd. 2020 140-153; Hürmüzlü ve Sönmez 2021, 353, 356.

<sup>42</sup> Vermoere vd. 2000, 576-577; Vermoere vd. 2001, 36.

<sup>43</sup> Roberts vd., 2018, Izdebski vd., 2016.

<sup>44</sup> Haldon vd., 2014, 121.

<sup>45</sup> Şenkul ve Kalıpçı 2019, 42-43.

<sup>46</sup> Mörel 2020, 56.

<sup>47</sup> Hürmüzlü 2020, 272.

<sup>48</sup> Hürmüzlü ve Sönmez 2021, 356.

<sup>49</sup> Hürmüzlü vd. 2020, 144.

yapıldığına işaret eden arkeolojik veriler, bölgedeki fosil polen analizlerinde tahıl polenlerinin sayısının bir pik noktaya ulaştığı dönemin MS 4. – 6. yüzyıllara<sup>50</sup> denk geliyor olması ve MS 4. ve 7. yüzyıllar arasında yaşanan nispeten ılıman ve nemli iklim<sup>51</sup> koşulları ile MS. 6.-7. yüzyıllara tarihlendirilen Sagalassos örneği<sup>52</sup> dikkate alındığında, Seleukeia Sidera'dan ele geçen Olynthos tipi öğütme taşlarının da son kullanım evresinin MS 4. ve 6. yüzyıllar arasında olduğu sonucuna ulaşmak mümkündür. Ayrıca, Seleukeia Sidera'dan ele geçen örnekler tipolojik sınıflandırmasının yapılmış olması ve Olynthos tipi mil taşlarına yeni bir tip kazandırmış olması da önemlidir. Özellikle öğütme yüzeylerinin düz bırakılmış olması ve besleme hunisinde daha küçük bir delik kullanmış olması Tip I. I ve Tip II.I olarak anılan standart tipe Tip I.V ve Tip II.V olarak anılarak yeni alt gruplar kazandırmış olması önemlidir.

---

<sup>50</sup> Vermoere vd. 2000, 576-577; Vermoere vd. 2001, 36.

<sup>51</sup> Şenkul ve Kalıpçı 2019, 42-43.

<sup>52</sup> Poblome 2019, 323 Kat no:9.

FIGÜRLER



Fig. 1



Seleukeia Sidera Olynthus Tipi Öğütme Taşı 1

Fig. 2

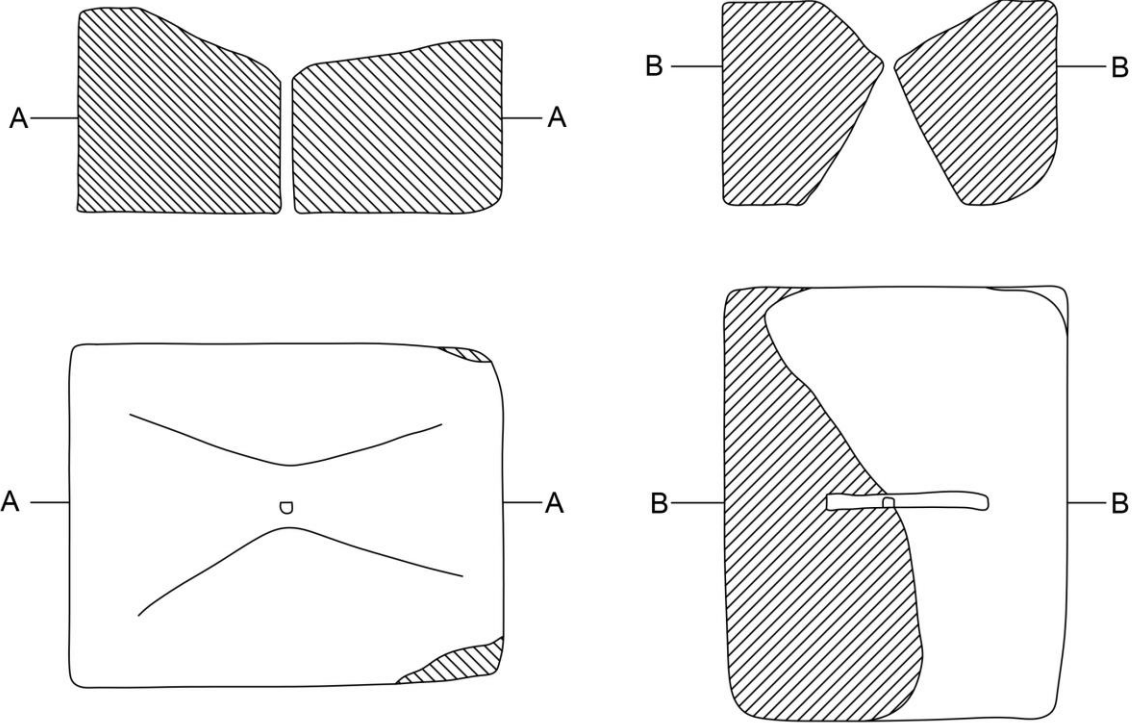


Fig. 3



Seleukeia Sidera Olynthos Tipi Öğütme Taşı 2

Fig. 4

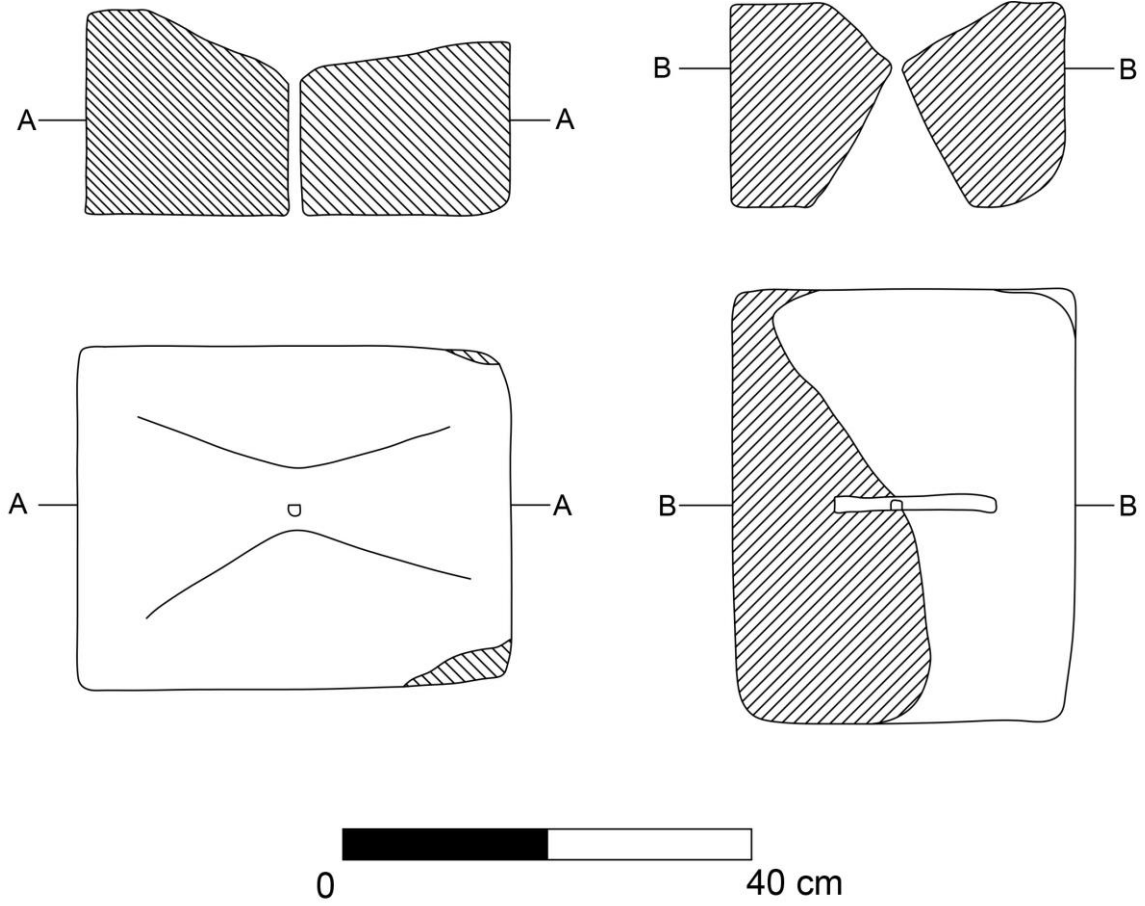


Fig. 5

## Kaynakça

### Antik Kaynaklar

Hieroclis, Synecdemus et Notitiae Graecae Episcopatum, (Ed. G. Parthey), Amsterdam, 1967, 381.

### Modern Kaynaklar

Akkan, İ. (2020). Tatarlı Höyük'te Ele Geçen Olynthos Tipi Değirmen Taşları. Girginer, S. vd. (eds.), MORS IMMATURA Amanosların Gölgesinde Hayriye Akıl Anısına içinde (s. 9-18). İstanbul: Ege.

Alonso, N. ve Frankel, R. (2017). Survey of Ancient Grain Milling Systems in the Mediterranean. *Revue Archéologique de l'Est (RAE)*, 43, 461-478

Amouretti, M. C. (1986). Le pain et Vhuile dans la Grece antique. *Annales Litteraires de l'Universite de Besangon* 328. Paris: Les Belles Lettres.

Arribas, A., G. Trias, D. Cerda, and J. De La Hoz. (1987). El Barco de el Sec (Calvia mallorca) estudio de les materiales. Mallorca: Adjuntament de Calvia and Universitat de les Illes Balears.

Belke, K. ve Mersisch, N. (1990). *Tabula Imperii Byzantini* 7, Phrygien und Pisidien. Wien: Osterreichische Akademie der Wissenschaften.

Bingöl, O. (1994). Seleukeia Sidera (Bayat) 1993 Yılı Arkeolojik Kazıları. Göller Bölgesi Arkeolojik-Kültürel-Turistik Araştırma ve Değerlendirme Projesi 1993 çalışmaları içinde (s.43-76). Ankara:

Bingöl, O. (2012). Seleukeia Sidera. *Anatolia (Anadolu)*, (Bingöl, O, Öztan, A., Taşkiran, E. Eds.) DTCF 75. Yıl Armağanı içinde (s.457-471) Ankara: Ankara Üniversitesi.

Bracke, H. (1993). Pisidia in Hellenistic Times (334-25 B.C.). M. Waelkens (ed.), *Acta Archaeologica Lovaniensia Monographiae* 5, Sagalassos I, First General Report on the Survey (1986-1989) and Excavations (1990-1991) (s. 15-35.), Leuven: Leuven University Press.

Brun, J.-P. (1984). L' Habitat de hauteur de Saint-Esteve (Evenos.,Var) Bilan des recherches (1896-1976). *Revue Archeologique de Narbonnaise*, 17, 1-28.

Brun, J.-P., (2011). Les meules, In Cuvigny, H. (ed.), *Didymoi, Une garnison romaine dans le désert Orientale d'Égypte*, (p.243-249). Cairo: IFAO.

Cohen, G. M. (1995). *Hellenistic Settlements in Europe, The Islands, and Asia Minor*. Oxford: University of California Press.

Çetin ŞENKUL, Ç. ve KALIPÇI E., (2019). Güneybatı Anadolu'dan Yeni Bir Paleoekolojik Değerlendirme: Karataş Gölü ve Çevresinin Geç Holosen Paleovejetasyon Değişimleri ve İklim ile İlişkileri, *Coğrafya Dergisi – Journal of Geography*, 38: 35-47.

D'Alfonso, L., Gorrini, M., Mora, C. (2013). *Archaeological Excavations at Kinik Höyük. Preliminary Report of the Third Campaign (2013)*. Athenaeum: Studi di letteratura e Storia dell'antichità, 2014, (2), 565-586.

Dal Ri, L. (1994). La macine come problema archeologico: Alcune considerazioni. I grano e le macine : La macinazione di cereali in Alto Adige dall'Antichità al Medioevo. Museo Provinciale di Castel Tirolo (s.51-66). Bolzano: Museo Provinciale di Castel Tirolo.

Delougaz, P., Haines, R. C. (1960). *A Byzantine Church at Khirbet Al-Karak*. Chicago: Chicago Press.

Deonna, W. (1938). *Le Mobilier Delien*. Delos 18. Paris: E. De Boccard.

Erkan Dündar, E., Gerçek, A. (2018). Imported Hellenistic Stamped Amphora Handles from Tatarlı Höyük (in the Province of Adana-Tukey), *Gephyra*, 15, 153-174.

Eroğlu, M. (2019). Aigai'deki (Aiolis) Endüstriyel Üretime Ait Taş Donanımlar, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Frankel, R. (1999). *Wine and Oil Production in Antiquity in Israel and Other Mediterranean Countries*. JSOT/ASOR Monograph 10. Sheffield: Sheffield.

Frankel, R., (2003). The Olynthus Mill, Its Origin and Diffusion: Typology and Distribution. *AJA* 107, 1-21.

Haldon, J., Roberts, N., Izdebski, A., Fleitmann, D., McCormick, M., Cassis, M., Doonan, O., Eastwood, W., Elton, H., Ladstätter, S., Manning, S., Newhard, J., Nicoll, K., Telelis, I., Xoplaki E. (2014). The climate and environment of Byzantine Anatolia: Integrating science, history, and archaeology. *Journal of Interdisciplinary History*, 45(2), 113-161.

Hasegawa, S. (2012). Olynthus Millstones in the Southern Levant: The Backdrop to the Maritime Trade of Olynthus Millstones. *Palestina Exploration Quarterly*, 144, 2, 102-114.

Hirschfeld, G. (1874). *Reise nach dem südlichen Kleinasien*, Berlin.

Matsumura, A. (2017). Hopper Rubber or Olynthus Mill from Büklükale: Its Stratigrafical Setting and Dating (Adak Adıbelli, I. vd. Eds) *Kimiyoşhi Barış Salman Anı Kitabı*, (s.127-138). İstanbul: Ege.

Hürmüzlü, B. (2008). Seleukeia Sidera Antik Kenti. *TEBE Haberler*, 26, 12-13.

Hürmüzlü, B. (2015). Pisidia Bölgesi'nde Seleukoslar Dönemi Yerleşim Politikaları, *CollAn*, 14, 167-185.

Hürmüzlü, B. (2020). Preliminary Report on a Bone Workshop in Seleukeia Sidera. (ed.) G. Yalçın, O. Stegemeier), *Metallurgica Anatolica Festschrift für Ünsal Yalçın anlässlich seines 65. Geburtstags Ünsal Yalçın 65. Yaş günü Armağan Kitabı*, (s.271-274), İstanbul: Ege.

Hürmüzlü, B. vd. (2017). Seleukeia Sidera Antik kenti Yüzey Araştırması Sonuçları, *ANMED*, 15, 233-241.

Hürmüzlü, B. vd. (2018a). Work at the Ancient City of Seleukeia Sidera in 2017-Seleukeia Sidera Antik Kenti 2017 Çalışmaları, *ANMED*, 16, 234-241.

Hürmüzlü, B. vd. (2018b). Seleukeia Sidera Antik Kenti Temizlik – Düzenleme ve Ölçüm Çalışmaları. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 40 (1), 385-396.

Hürmüzlü, B. vd. (2018c). Isparta İli ve İlçeleri Yüzey Araştırması 2017 Yılı Çalışmaları. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 36 (1), Çanakkale, 343-352.

Hürmüzlü, B. ve Sönmez, B. (2021). A New Member of Late Roman D Koiné? A New Red-Slipped Pottery Group from Seleukeia Sidera, *Olba*, XXIX, 349-362.



- Hürmüzlü, B., Kaşka, G., Fırat, M. (2015). Geç Antik Dönem’de Konane (ó Kovάνης, Ίουστινιανούπολις). *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 36, 25-46.
- Hürmüzlü, B., -Sönmez, B. ve Atav Köker, İ. (2020). Seleukeia Sidera Antik Kenti Üretim Faaliyetleri Hakkında Ön Değerlendirmeler. (ed.) A. Mörel, G. Kaşka, H. Köker, M. Kaşka, M. Fırat, S. O. Akgönül, *Pisidia Araştırmaları II: Pisidia ve Yakın Çevresinde Üretim, Ticaret ve Ekonomi, Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, 31 Ekim-03 Kasım 2018 (s.140-153). Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi.
- Hürmüzlü, B., Sönmez, B. ve Ayaşan, M. (2017). Seleukeia Sidera Antik Kenti 2016 Yılı Yüzey Araştırması Sonuçları. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 35 (1), Bursa, 247-254.
- Izdebski A., Pickett J., Roberts N., Waliszewski T. (2016). The Environmental, Archaeological and Historical Evidence for Regional Climatic Changes and their Societal Impacts in the Eastern Mediterranean in Late Antiquity. *Quaternary Science Reviews* 136, 189–208.
- Jones, A. H. M. (1971). *The cities of the Eastern Roman Provinces*. Oregon: Oxford.
- Kaşka, G. (2019). Pisidia’da Bir Seleukos Yerleşimi: Seleukeia Sidera. E. Akyürek Şahin, F. Onur, M. E. Yıldız (ed.), *Eskiçağ Yazıları* 13, Akron 17, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Kaya, D. (1999a). Die Theater aus grabung von Seleuceia Sidera (Klaudio seleukeia). *Asia Minor Studien*, 34, 163-174.
- Kaya, D. (1999b). Seleucia Sidera. I. Uluslararası Pisidia Antiocheia Sempozyumu Bildiriler Kitabı, (s.35-46). Yalvaç: Kocaeli Gazetecilik ve Yayın.
- Korte, G., A. Korte. (1904). *Gordion Ergebnisse der Ausgrabung imjahre 1900*. Berlin: Georg Reimer.
- Kosmetatou, E. (1997). Pisidia and the Hellenistic Kings From 323 to 133 B.C. *Ancient Society*, 28, 5-37.
- Meyers, C. (2011). Flour for Bread: Did New Technology of the Roman Period Cause a Crisis for Jewish Women?, in: K.F Armin Lange, D. Romheld, M. Weingold (Eds). *Judaism and Crisis. Crisis as a Catalyst in Jewish Cultural History*, (s.237-258) Gotlengen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Moritz, L.A. (1958). *Grain Mills and Flour in Classical Antiquity*. Oxford: Oxford University Press.
- Mörel, A. (2020). Seleukeia Sidera’da Tarımsal Üretim Arkeolojik Kanıtları. (ed.) A. Mörel, G. Kaşka, H. Köker, M. Kaşka, M. Fırat, S. O. Akgönül, *Pisidia Araştırmaları II: Pisidia ve Yakın Çevresinde Üretim, Ticaret ve Ekonomi, Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, 31 Ekim-03 Kasım 2018 (s.50-69). Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi.
- Netzer, E. (1991). Masada. Vol. 3, Yigael Yadin Excavations 1963-1965: Final Reports, the Buildings Stratig Architecture. Jerusalem Py, M. (Ed.) 1978. *L'Oppidum des Castels a Nages (Gard): Fouilles*.
- Peacock, D. (2007). Stone artefacts. In D. Peacock, and V. A. Maxfield, (eds.), *Survey and excavation at Mons Porphyrites 1994-1998., Volume 2*, London: Oxford.
- Peacock, D., (2013). *The stone of life. Querns, mills and flour production in Europe up to c. AD 500*, Southampton Monographs in Archaeology new series, 1., Southampton.
- Poblome, J., Fırat, N., (2011). Late Roman D. A Matter of Open(ing) or Closed Horizons?. M. A. Cau, P. Reynolds, M. Bonifay (Eds.), *LRFW I Late Roman FineWares: Solving Problems of Typology*

and Chronology. A Review of the Evidence, Debate and New Contexts (Roman And Late Antique Mediterranean Pottery (s. 49-56). Oxford. Archeopress.

Poblome, J., Özden-Gerçeker, G. S., Loopmans, M., (2017). Different Similarities or Similar Differences? Thoughts on koine, oligopoly and regionalism, A. van Oyen, M. Pitts (Eds), *Materialising Roman Histories* (s. 85-100). London: Oxbow.

Poblome, J. (2019). Katalog. Bir Zamanlar Toroslarda: Sagalassos & Meanwhile In The Mountains: Sagalassos, (Derleyen E. Torun, M. Waelkens, P. Talloen). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Py, M. (1992). Meules d'epoque protohistorique et romaine provenant de Lattes, *Lattera*, 5, 183-232.

Roberts, N., Cassis, M., Doonan, O., Eastwood, W., Elton, H., Haldon, J., Izdebski, A. & Newhard, J. (2018). Not the End of the World? Post-Classical Decline and Recovery in Rural Anatolia - *Human Ecology*, 46, 305–322

Runnels, C.N. (1981). A Diachronic Study and Economic Analysis of Millstones from the Argolid, Greece. Ph.D. diss., Indiana University.

Schenk, T. (2020). Archäologische Prospektionen in Seleukeia Sidera und der Versuch, Produktionszentren zu bestimmen. A. Mörel, G. Kaşka, H. Köker, M. Kaşka, M. Fırat, S. O. Akgönül (eds.), *Pisidia Araştırmaları II: Pisidia ve Yakın Çevresinde Üretim, Ticaret ve Ekonomi, Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, 31 Ekim-03 Kasım 2018, (s.154-165), Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta,

Schmidt, E.F. (1933). The Alishar Huyuk Seasons of 1928 and 1929. Pt. 2. Chicago: University of Chicago Press.

Schmitt, N., Kieburg, H. (2016). Von Piraten versenkt? Das Schiffswrack von Kyrenia und die Debatte um einen Seeräuberüberfall. *Antike Welt*, 2, 12–17.

Singer-Avitz, L. (1989). Stone and Clay Objects. In *Excavations at Tel Michal, Israel*, Z. Herzog, G. Rapp, and O. Negbi (Eds.) (s.350-60). Minneapolis and Tel Aviv: University of Minnesota Press.

Tcherikover, V. A. (1927). Die Hellenistische Stadtgründung von Alexander der Grosse bis auf die Römerzeit, Leipzig.

Tepper, Y., (2007) Tamra (Final report). Hadashot Arkheologiyot, Excavations and Surveys in Israel, 119.

Vermoere, M., Vanhecke, L., Waelkens, M., Smets, E. F. (2001). Modern pollen studies in the territory of Sagalassos (Southwest Turkey) and their use in the interpretation of a Late Holocene pollen diagram, *Review of Palaeobotany and Palynology* 114, (1-2), 29-52.

Vermoere, M., Smets, E., Waelkens, M., Vanhaverbeke, H., Librecht, I., Paulissen, E., and Vanhecke, L. (2000). Late Holocene environmental change and the record of human impact at Gravgaz near Sagalassos, Southwest Turkey. *Journal of Archaeological Science*, 27, 571–595.

Von der Osten, H.H. 1937. The Alishar Huyuk Seasons of 1930-1932, pt. 3. Chicago: University of Chicago Press.

Von der Osten, H.H., ve Schmidt. E.F. (1930). The Alishar Huyuk Season of 1927, pt. 1. Chicago: University of Chicago Press.

Von Oppenheim, M.A.S. (1933). *Tell Halaf: A New Culture in Oldest Mesopotamia*. London: G.P. Putnam.

Von Oppenheim, M.A.S., and B. Hrouda. (1962). *Tell Halaf. Vol. 4, Die Kleinfunde aus historischer Zeit*. Berlin: De Gruyter.

White, D. (1963). A Survey of Millstones from Morgantina. *AJA*, 67, 199-206.

Williams-Thorpe, O., R.S. Thorpe. (1993). Mediterranean Millstones from Neolithic to Roman Periods. *IAS*, 20, 263-320.

Ziffer, I. (2002). Sheaves in the Field. In I. Ziffer and C. Sorek (eds.), *The Corn Spirit curated* (s.5-26). Tel Aviv: Eretz Israel Museum.

## Eğitim Davası

### *The Education Case*

Ayşe Çiğdem KOCAMAN

Nişantaşı Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, [aysecigdem.kocaman@nisantasi.edu.tr](mailto:aysecigdem.kocaman@nisantasi.edu.tr)  
ORCID Numarası|ORCID Numbers: 0000-0003-1354-1335

#### Özet

Sosyal medya platformlarında ünlü bir rap şarkıcısı ve insan hakları aktivisti olarak *Prince Ea* lakabıyla tanınan, ama aslında bir antropolog olan Richard Williams, 2016 yılında günümüzün eğitim sistemini dava eden *I Sued The School System* adında yaklaşık altı dakikalık kısa bir film yayımlar. Williams, milyonlarca kişinin ilgiyle izlediği, çeşitli internet sitelerinde halen paylaştığı bu filmde, eğitimin insanların sahip olduğu birbirinden farklı yetenekleri, olanakları, bütünüyle özgür bir şekilde geliştirmeyi, bağımsız düşünebilen, özerk kişiler olarak yetişmelerine yardımcı olmayı, insanın ruhunu canlandırmayı amaçlaması gerektiğine dikkat çekmektedir. Ancak günümüzdeki eğitimin cansız bir hayaletten farksız olduğunu, işlevini yerine getirmediğini, hatta görevini kötüye kullandığını, insanı amaç olarak değil, araç olarak gördüğünü iddia ederek, bugünün eğitim anlayışını/sistemini, öğrencileri eğitmek adına robotlaştırmaktan, onların yaratıcılığını, özgünlüğünü öldürmekten dolayı suçlar ve dava eder. Williams'ın aktivist kimliğini başarılı bir şekilde yansıttığı bu kısa filmde, eğitimle ilgili verdiği kışkırtıcı mesajların dikkate değer olan yanı, milyonlarca kişiyi, eğitime/egitimde olan bitene, insanın varlık yapısını oluşturan özelliklerin ve olanakların bilgisinden hareketle bakmaya, eğitimin çoğunlukla unutulmuş veya göz ardı edilen etik boyutunu görmeye, eğitimin anlamını düşünmeye, neliğini ve amacını sorgulamaya davet etmesidir.

İşte bu davete icabet eden bu çalışmada, öncelikle İngilizce *education* (eğitim) sözcüğünün Latince kökeni bağlamında *educare* ve *educere* olarak karşımıza çıkan anlamları, yani eğitimin iki farklı yüzü ele alınmakta, bu iki terimin anlam bakımından aralarındaki derin uçurumun, eğitilen açısından eğitimin amacına nasıl yansıdığı tartışılmaktadır. Buradan hareketle kişilerin, temelini insanın varlık yapısında bulan özelliklerini, olanaklarını bütünüyle geliştirebilmesine, yeteneklerini hayata geçirebilmesine, böylelikle kendini gerçekleştirebilmesine, etik ilişki değerlerini koruyarak insana yakışır bir şekilde yaşayabilmesine yardımcı olan ya da Williams'ın dile getirdiği gibi insanın ruhunu canlandıran bir eğitimin neliği sorgulanmakta ve bir hayaletten farksız dediği günümüzdeki eğitimin ne türden bir eğitim anlayışı olduğu ortaya konulmaktadır. Sonuç olarak ise insanın ruhunu canlandıran bir eğitimde hem *educare* hem de *educere* anlamında eğitimin dengeli bir şekilde, bir bütün olarak birlikte iş görmesi gerektiğine dikkat çekilmektedir.

**Anahtar Kelimeler:** Eğitim, Öğretim, Educare Anlamında Eğitim, Educere Anlamında Eğitim, Prince Ea

#### Abstract

A famous rap singer and human rights activist on social media platforms, Richard Williams, also known by the nickname *Prince Ea*, is actually an anthropologist, and in 2016, he released a short, six-minute film called *I Sued The School System*, where he sues today's education system. Seen by millions of people and still shared on numerous websites, the film draws attention to the fact that education should aim to freely develop different abilities and possibilities in people, help them grow as independent and autonomous thinkers, and invigorate their spirit. He claims, though, that today's education is but a lifeless body, not fulfilling its duty and even misusing it, treating people as a means rather than an end. So, he accuses -and even sues- today's educational understanding/system for robotization, killing students' creativity and individuality. Reflecting his activism with this short film, Williams conveys some provocative messages about education. What is notable about his messages is that Williams invites millions of people to look at education and all that occurs within it from the perspective of human characteristics and potentials, seeing the often-forgotten or neglected ethical dimension of education, reflecting on its meaning, and questioning its nature and purpose.

Responding to his invitation, this article discusses the meanings of the word *education*, considering the two different aspects based on its Latin roots: *educare* and *educere*. The present study also tackles the wide gap between the meanings of these two terms, exploring how it reflects on the purpose of education for students. In this context, this article questions the nature of such an education that helps people develop characteristics and potentials based on the structure of human nature, put their abilities into practice, achieve self-realization, protect their ethical values, and live decently, or as Williams puts it, one that invigorates the human soul. We also try to reveal the true nature of today's education, which he deems no different from a ghost. In its conclusion, the article suggests that such education that invigorates the human soul should involve training in two meanings of the word: both *educare* and *educere*.

**Keywords:** Education, Training, Education as Educare, Education as Educere, Prince Ea

## Giriş

“Ülke insanının çoğunluğunun eğitimden yoksun bırakılması bir cinayettir.  
Devletin kendi kendini yok etmesi, intihar etmesi demektir”  
(G. Petrov, *Beyaz Zambaklar Ülkesinde*)

Sosyal medya platformlarında ünlü bir rap şarkıcısı ve insan hakları aktivisti olarak *Prince Ea*<sup>1</sup> lakabıyla tanınan, ama aslında Missouri, St. Louis Üniversitesi’nden mezun bir antropolog olan Richard Williams, 2016 yılında, günümüzün eğitim anlayışını eleştiren *I Suid The School System* adında kısa bir film yayınlar.<sup>2</sup> Bu film, Williams’ın eğitim sistemindeki sorunlara dikkat çektiği diğer kısa filmleri arasında en çok ilgi görenlerden biridir. Milyonlarca kişi tarafından izlenen, çeşitli internet sitelerinde halen paylaşılan ve mahkemede eğitimin dava edildiği bir duruşma sahnesiyle başlayan bu kısa filmde Williams, amacını yerine getirmediği, üstlendiği görevi kötüye kullandığı gerekçesiyle suçladığı eğitim sisteminden ve okullardan davacıdır. Duruşmadaki açılış konuşmasına, Albert Einstein’a mâl edilen “aslında herkes bir dâhidir, ama siz kalkıp da bir balığı ağaca tırmanma yeteneğine göre yargılırsanız, o tüm hayatını aptal olduğuna inanarak geçirir” sözüyle başlayan Williams, elinde tuttuğu küçük bir akvaryumun içindeki balığı göstererek, günümüz eğitim anlayışının öğrencilere tam da bu şekilde muamele ettiğini, üstelik balığı sadece ağaca tırmanmaya değil, aynı zamanda o ağaçtan aşağıya inmeye, üstüne de onlarca kilometre koşmaya zorladığını ileri sürer.

Konuşmasına eğitimdeki yanlış uygulamalara dikkat çekerek devam eden Williams, “bir doktor tüm hastalarına aynı ilacı yazsaydı sonuçları trajik olurdu. Bir sürü insan daha da hastalanırdı. Fakat iş eğitime gelince yaşanan tam anlamıyla bu!” diyerek, günümüzde eğitimin öğrencilerin bireysel farklılıklarını, yapısal özelliklerini ve sahip oldukları olanakları görmezden geldiğini, herkesi bir ve aynı şekilde eğitmeye çalıştığını, öğrencilere tıpkı bir kurabiye kalıbı gibi muamele ettiğini ileri sürer. Bu durumu dehşet verici, hatta bugüne kadar işlenen en büyük suç olarak nitelendiren Williams, eğitim rolündeki kişiye “cevap ver eğitim, yaptığın şeylerden gurur duyuyor musun? Milyonlarca insanı eğitmek adına robotlaştırmayı eğlenceli mi buluyorsun? Sınıfta akıntıya karşı yüzmeye çalışırken yeteneklerini hiç keşfedemeyen, kendisini akvaryumdaki bu balık gibi hisseden, aptal olduğunu düşünen, işe yaramaz, önemsiz olduğuna inanan ne kadar fazla öğrencinin olduğunun farkında mısın?” diye sorar. Bu soru karşısında aldırılmaz bir tutum sergileyen eğitimi işaret ederek, jüriye artık zamanın geldiğini, bu eski sistemin affedilecek bir yanı kalmadığını söyleyen Williams, öğrencilerin ve velilerin şaşkın bakışları arasında eğitimden ayağa kalkmasını ister ve onu yaratıcılığı, özgünlüğü öldürmekten, entelektüel istismardan ötürü suçlar.

O ana kadar hakkındaki suçlamaları umursamaz, rahat ve soğuk kanlı bir tavır içinde dinleyen eğitim, endişeli bir yüz ifadesi takınarak avukatlarına yardım isteyen gözlerle bakar ve yerinden kalkarak sanık sıfatıyla kürsüye gelir. Williams, eğitimin öğrencilerin sahip oldukları yetenekleri açığa çıkarmayı, özgürce geliştirmeyi amaçlamak yerine, insanları sadece fabrikalarda çalışmaya yönelik eğittiğini, hizmet etmek için yetiştirdiğini, hatta öğrencilerin tam da bu nedenle sınıfta sıralı bir düzende oturtulduklarını, bir şey söylemek istediklerinde el kaldırmalarının tembihlendiğini, kısa bir arada yemek yemesine müsaade edildikten sonra da günde sekiz saat boyunca ne düşünceleri gerektiğinin söylendiğini öne sürer. Ayrıca öğrencilerin rekabetçi bir öğrenme ortamında en yüksek notu alabilmeleri için birbirleriyle yarıştırdıklarını belirten Williams, “yüksek not A harfi ürün kalitesinin ölçülmesinde de kullanılıyor. Örneğin A sınıfı bir et...” diyerek eğitimin, öğrencilerin bilgi, beceri ve yeteneklerini ticari bir ürün gibi değerlendirdiğine dikkat çeker.

Ancak sanık kürsüsündeki eğitimin suçu sadece bunlardan ibaret değildir. O aynı zamanda öğretmenlere karşı da büyük bir suç işlemektedir. Öğretmenlerin eğitim sistemi içinde yaşadıkları sorunlardan, çalışma koşullarının zorluğundan söz eden Williams, tıpkı yaptığı kalp ameliyatıyla bir çocuğun hayatını kurtarabilen bir doktor gibi iyi bir öğretmenin de bir çocuğun kalbine erişip, onun doğru, dürüst bir

<sup>1</sup> <https://princeea.com>

<sup>2</sup> Richard Williams, *I Suid The School System*, Directed By Joel Bergvall and Joe Lombardi, September 26, 2016, <https://www.youtube.com/watch?v=dqTT0jTija8> Erişim Tarihi: 01.10.2021

şekilde yaşamasına olanak sağlayabildiğini, bu anlamda dünyanın en önemli işlerinden birini yapan öğretmenlerin aslında birer kahraman olduklarını, ancak özverili bir şekilde çalışsalar da öğretmenlere hak ettikleri değerin verilmediğini, hatta eğitimde yaşanan sorunlardan çoğu zaman onların sorumlu tutulup suçlandığını belirtir. Fakat öğretmenlerin, kendilerine seçenek sunmayan, seçme hakkı tanımayan ve yetki vermeyen bir sistem içinde çalıştıklarını, eğitimdeki sorunların öğretmenlerden çok politikacılardan kaynaklandığını ima eden Williams, eğitim programlarının ya politikacılar ya da hayatlarında bir kez bile ders vermemiş kişiler tarafından hazırlandığını, onların da çoktan seçmeli testlerin cevap kâğıdına karalanan yuvarlakların başarıyı ölçtüğünü sandığını öne sürer. Oysa bu testlerin başarıyı ölçmek için kullanılamayacak kadar ilkel ve yetersiz olduğunu, bunu çoktan seçmeli testleri bulan Frederick J. Kelly'nin de kabul ettiğini, dolayısıyla bu testlerin hepsinden vazgeçilmesi gerektiğini belirtir.

Sözlerine, günümüzdeki eğitim sisteminin cansız bir hayaletten farksız olduğunu ve eğer yola bu eğitim anlayışıyla devam edersek sonucun ölümcül olacağını ileri sürerek devam eden Williams, eğitimin ruhunu canlandırmak gerektiğini, bunun da ancak her öğrencinin içindeki ruhu canlandırmakla mümkün olabileceğini dile getirir. Eğitimdeki en önemli görevimizin öncelikle her çocuğun sahip olduğu yetenekleri ve olanakları bütünüyle geliştirmeyi, hayata geçirmeyi amaçlamak, öğrencileri birbiriyle rekabet ettirmek, yarıştırmak yerine, onların işbirliği yapmalarını sağlamak olduğuna işaret eder. Bunun bir hayal olmadığını vurgulayan Williams, Finlandiya, Singapur gibi ülkelerin bunu başardığını belirterek, her öğrenciye aynı yöntemlerle aynı şeyleri öğretmek, onları bir ve aynı şekilde eğitmeye çalışmak yerine, her yeteneğe eşit fırsat vermemiz gerektiğine, matematiğin, sanattan veya danstan daha önemli olmadığına, robotlara değil, yaratıcı, yenilikçi, eleştirel ve bağımsız düşünebilen, birbiriyle iletişim kurabilen insanlara ihtiyacımız olduğuna dikkat çeker. Williams, mahkeme salonundaki jüri üyelerine, eğitimcilere ve velilere son olarak şöyle seslenir: Öğrenciler şu anda nüfusun yüzde yirmisini oluşturuyor olabilir, fakat onlar bizim geleceğimizin yüzde yüzü, bu nedenle onların hayallerine destek verelim. Başarabileceklerimizin sınırı yok. Benim inandığım dünya, artık balıkların ağaca tırmanmaya zorlanmadığı bir dünya.

Williams'ın inandığı ve metaforik bir anlatımla dile getirdiği “balıkların ağaca tırmanmaya zorlanmadığı bir dünya”, her şeyden önce insan olmanın değerinin bilindiği, her insanın sahip olduğu birtakım yetenekleri açığa çıkarıp olanaklarını hayata geçirebildiği, olabildiği ölçüde özgür, yaratıcı, eleştirel, bağımsız düşünebildiği, olan bitene insanın değerinin<sup>3</sup> bilgisiyle bakabildiği hem kendisiyle hem de diğer insanlarla barışık bir yaşam sürdürebildiği bir dünyadır. Kimilerinin gözünde böyle bir dünya, her ne kadar bir ütopyadan ibaret olsa da ham birtakım biyopsişik yeteneklerle ve olanaklarla dünyaya gelen her bir insan tekinin bütün kabiliyetlerini geliştirerek bir form kazanabilmesinin ve insana yakışır bir şekilde yaşayabilmesinin olanağının koşullarından birinin eğitim olduğu da hemen herkes tarafından kabul edilen bir gerçektir. Fakat geleceğimizin yüzde yüzü olan öğrencilerin sahip olduğu birbirinden farklı bireysel/yapısal özellikleri, olanakları ve yetenekleri yok saymaktan, onları eğitmek adına robotlaştırmaktan, milyonlarca insanın yaratıcılığını ve özgünlüğünü öldürmekten, birbiriyle iletişim kurabilen insanlar yetiştirmek yerine, onları yarıştırmak ve rekabete zorlamaktan suçlanan sanık kürsüsündeki günümüz eğitim anlayışının böylesi bir dünya inşa edebilmesi pek de mümkün görünmemektedir. Nitekim bugün küresel boyutlarıyla karşımıza çıkan şiddet, terör olayları, açlık, yoksulluk, iklim krizi, salgın hastalıklar gibi adeta yaşamın yaşanmaya değer olup olmadığını sorgulatan insanlık dışı manzaralar ve bu türden manzaralar karşısındaki duyarsızlık ya da dostluk, sorumluluk, adalet gibi etik değerlerin her geçen gün unutulması veya görmezden gelinerek insan ilişkilerinin salt çıkar birlikteliklerine dönüşmesi, ama en önemlisi de insanın amaç olarak değil, birtakım çıkarlar uğruna bir araç olarak görülmesi gibi sorunların, dünya genelinde entelektüel alanın ve akademik yazının en başta gelen tartışma konularını oluşturması, pragmatik bir insan görüşüne dayandığını söyleyebileceğimiz günümüz eğitim anlayışına ilişkin böyle bir tespitin en açık kanıtıdır.

<sup>3</sup> Ioanna Kuçuradi'ye göre, insanın yapısının özelliğini meydana getiren temel öğelerden biri, insan etkinlikleridir, yani bilme, değerlendirme, eylemde bulunma, çalışma, yaratma vb. etkinliklerdir. Kişiler tarafından farklı tarzlarda gerçekleştirilen bu etkinlikler, bize tür olarak insanın olanaklarını tanıtır. İnsana özgü bu olanaklar ise tür olarak insana diğer varlıklar arasındaki özel yerini sağlar, yani onun değerini oluşturur. İnsanın değeri ile kastedilen tür olarak insanın, diğer varlıklarla (insan olmayan her şeyle) ilgisi bakımından özel durumu, insanın varlıktaki özel yeridir. Nitekim dünyaya gelen her kişinin yaşama, beslenme, eğitime hakkı vb. çeşitli uluslararası bildirilerde ve anayasalarda birçoğu “insan hakları” adı altında toplanan haklar, temellerini insanın değerinde bulurlar. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kuçuradi, 2013, s. 40-41.

Bu açıdan bakıldığında Williams'ın, bugünün eğitim anlayışını çeşitli yönlerden eleştirerek suçlamasının, hatta sanık sıfatıyla hâkim karşısına çıkartarak dava etmesinin tamamen haklı gerekçelere dayandığı ileri sürülebilir. Gerçi Williams'ın, eğitimin gerçeklikte çok defa yapıldığı biçimine bakarak eğitime açtığı dava, her ne kadar bütünüyle kurgusal, yönelttiği eleştiriler, iddialar ise gerek gündelik yaşamda gerekse akademik alanda neredeyse hemen her gün çeşitli yönlerden dile getirilen türden söylemler olsa da milyonlarca kişiye, eğitimin sadece öğrencileri, velileri, eğitimcileri ya da akademik alanı ilgilendiren bir sorun olmadığını, tüm insanlığın ortak davası olduğunu anlatması açısından önemlidir. Daha açık bir ifadeyle bu film, ister bir rap şarkıcısı veya aktivist isterse bir akademisyen olsun, her insanın kendinde, diğer insanlarda ve bakışı-bilgisi uzanabildiğince gelecek kuşaklarda, insanın değerini, yani onu diğer canlılardan farklı kılan özelliklerin ve olanakların bilgisine karşılık gelen varlıktaki özel yerini korumak adına insanlığın ortak sorunu olan eğitim davasına seyirci kalmaması, bu davayla hesaplaşması, ayrıca bu hesaplaşmada insan olmanın yüklediği sorumluluk bilinciyle düşünmesi ve eylemesi gerektiğini hatırlatması bakımından olumlu bir örnek teşkil etmektedir. Ancak insanın varolduğu günden bu yana devam eden ve insanlık varolduğu da hiç bitmeyecek olan eğitim davasında, Williams'ın aktivist kimliğini başarılı bir şekilde yansıtarak verdiği kışkırtıcı mesajların asıl dikkate değer olan yanı, milyonlarca kişiyi, eğitime/eğitimde olan bitene, insanın varlık yapısını oluşturan özelliklerin ve olanakların bilgisinden hareketle bakmaya, eğitimin çoğunlukla unutulmuş veya göz ardı edilen etik boyutunu görmeye ve balıkların ağaca tırmanmaya zorlanmadığı bir dünya yaratabilmenin olanağının koşullarından biri olan eğitimin anlamını ve amacını düşünmeye/sorgulamaya davet etmesidir.

Williams'ın bu davetine icabet ederek, öncelikle eğitime, insanın varlık yapısını oluşturan özelliklerin ve olanakların bilgisinden hareketle baktığımızda, Mengüşoğlu'nun belirttiği gibi yapıp etme, değerlerin sesini duyma, önceden görme ve önceden belirleme, sevme, çalışma, konuşma, devlet kurma, bilim, sanat ve tekniğin yaratıcısı olma gibi insana özgü fenomenlerin ve başarıların hiçbirinin insana doğa tarafından hazır verilmediğini, insanın doğuştan hiçbir şey getirmediğini söylemek mümkündür. Mengüşoğlu'na göre, insan ancak bu fenomen ve başarılarla temel olabilecek, bunları hayata geçirebilecek çekirdeklere, ham birtakım biyopsişik yeteneklere ve olanaklara sahiptir. İnsan varlığının taşıyıcısı olan bu fenomen ve başarıların çeşitli derecelerde de olsa ortaya çıkabilmesi için insanda bir bütün olarak bu ham biyopsişik yeteneklerin geliştirilmesi gerekmektedir. İşte bunu gerçekleştirecek olan da eğitim ve eğitilebilmedir. Mengüşoğlu'na göre, tür olarak insanı diğer canlılardan ayıran en önemli özelliklerden ve olanaklardan biri, onun hem eğiten hem de eğitilebilen bir varlık olmasıdır. İnsanın eğiten ve eğitilebilen bir varlık olması ise eğilip bükülebilen, yani plastisiteye sahip bir varlık olmasından kaynaklanmakta ve bu da insanın biyopsişik yetenekleri, olanakları bakımından bir form kazanabilmesi, kazandığı bu formu hayatı boyunca geliştirebilmesi ve işleyebilmesi anlamına gelmektedir. Bu açıdan bakıldığında, hayvanın aksine insan, durağan, statik, olmuş bitmiş bir varlık olarak değil, bir olanaklar varlığı olarak karşımıza çıkmakta, insanın bu olanaklarını, işlenmemiş ham yeteneklerini geliştirebilmesi, kendini gerçekleştirebilmesi, tamamlanması ise ancak eğitim sayesinde mümkün olmaktadır.<sup>4</sup> Başka bir deyişle, insan eğitilmeye ihtiyaç duyan tek varlıktır, çünkü insan yalnızca eğitim yoluyla insanlaşmakta, onda önceden mevcut olmayan bu niteliği eğitim gerçekleştirmektedir ve bu bağlamda eğitimde, insan doğasında gizlenen idenin yetkinliğinin sırları saklıdır.<sup>5</sup> Dolayısıyla bütün kazanımlarını eğitime borçlu olan insan için eğitim, insanı “insan” yapan temel bir fenomen, bir varlık şartıdır.<sup>6</sup>

Ancak günümüzde, eğitimle ilgili yürütülen çalışmalara, yapılan tartışmalara, yani eğitimde olan bitene, eğitimin neliğini, insanların ne için eğitildiğini ya da eğitimin amacının ne olduğunu belirlemek isteyen bir gözle baktığımızda, eğitimin, tür olarak insana özgü özelliklerin ve olanakların bilgisinden, insan kavramından hareketle ele alınmadığını görmekteyiz. Diğer bir ifadeyle, eğitime ilişkin öne sürülen düşüncelerin daha çok insan hakkında bilgisel olmayan ya da yarı bilgisel olan birtakım insan tasarımlarından yola çıktığını ve bu bağlamda, “idealizm”, “realizm”, “natüralizm”, “pragmatizm”, “varoluşçuluk”, “daimicilik”, “esasicilik”, “ilerlemecilik”, “yeniden kurmacılık”, “yapılandırmacılık” gibi çeşitli “-izm”ler çerçevesinde değerlendirilen eğitime<sup>7</sup>, birbiriyle sıklıkla çelişen ahlaki, dini, siyasi,

<sup>4</sup> Mengüşoğlu, 2015, s. 272-275.

<sup>5</sup> Kant, 2021, s. 7-10.

<sup>6</sup> Mengüşoğlu, 1977, s. 12.

<sup>7</sup> Bkz. Bakır, 2020, s. 9-29.

ideolojik ya da ekonomik bazı anlamlar, amaçlar ve işlevler yüklendiğini, ayrıca eğitimin çoğunlukla mesleki ve teknik bir sorun olarak görüldüğünü, insanın tavır ve davranışlarına yoğunlaştığını söylemek mümkündür. Bu açıdan bakıldığında gerek teorik gerekse pratik anlamda eğitimde olan bitenin, eğitimin neliğini aydınlatacak yerde daha da belirsiz kıldığını, eğitimle ilgili bir anlam karmaşası yaşandığını söylemek yanlış olmayacaktır. Fakat bu durum, insanı anlamada anahtar bir kavram olan eğitimin neliği hakkında bilgi edinmeyi zorlaştırdığı gibi felsefi dayanakları bakımından ne türden bir eğitimin insanın sahip olduğu olanakları araç olarak değil, amaç olarak geliştirmeyi hedeflediği sorusuna bir yanıt verebilmeyi de güçleştirmektedir.

Dolayısıyla bu çalışma, İngilizce *education*, eğitim sözcüğünün Latince kökeni bağlamında *educare* ve *educere* olarak karşımıza çıkan anlamlarını, yani eğitimin iki farklı yüzünü ele almayı ve bu terimlerin anlam bakımından aralarındaki derin uçurumun, eğitilen açısından eğitimin amacına nasıl yansıdığını tartışmayı, buradan hareketle de kişilerin, temelini insanın varlık yapısında bulan özelliklerini, olanaklarını bütünüyle geliştirebilmesine, sahip olduğu farklı birtakım yeteneklerini, becerilerini açığa çıkarıp hayata geçirebilmesine, böylelikle kendini gerçekleştirebilmesine, etik ilişki değerlerini koruyarak insana yakışır bir şekilde yaşayabilmesine yardımcı olan ya da Williams'ın dile getirdiği gibi insanın ruhunu canlandıran bir eğitimin neliğini sorgulamayı ve cansız bir hayaletten farksız dediği günümüzdeki eğitimin de ne türden bir eğitim anlayışı olduğunu ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda çalışmada öncelikle eğitimin, kişilere istendik birtakım davranışlar kazandırmak ya da bazı davranışları planlı bir şekilde yaptırarak talim gördürmek, eğitilen kişiyi terbiye etmek<sup>8</sup>, onu bilgiyle besleyip istenen belirli bir biçime, hazır bir kalıba sokmak, kişinin bir meslek öğrenmesini sağlamak olarak yapılan yaygın tanımının *educare* anlamında eğitim olduğu, buna karşılık herhangi bir pragmatik nedenden değil, insanı diğer varolanlardan ayıran özelliklerin ve olanakların değerinden ötürü insanda uyuklayan yeteneklerin ve becerilerin uyanmasına, aktifleşmesine, yetkinleşmesine, kişilerin insan kimliği bilinci edinmesine, insanlaşmaya yönelik bir form kazanmasına ve özerk bir insan olarak yetişmesine yardımcı olma sürecinin ise *educere* anlamında eğitim olduğu, eğitimin neliği ve amacıyla doğrudan bağlantılı olan etik boyutunu tam da burada aramak gerektiği açıklığa kavuşturulmaktadır. Sonuçta ise Williams'ın sanık kürsüsüne oturttuğu günümüz eğitiminin daha çok *educare* anlamında eğitime odaklandığına, içinde *educere* düşüncesine yer vermediğine, insanın ruhunu canlandırabilmek için *educere* yaklaşımının eğitimin ayrılmaz bir parçası olması ve eğitim sisteminde hem *educare* hem de *educere* yaklaşımlarının dengeli bir şekilde, bir bütün olarak, birlikte iş görmesi gerektiğine dikkat çekilmekte, aksi halde balıkların ağaca tırmanmaya zorlandığı bir dünyada yaşamının kaçınılmaz olduğu vurgulanmaktadır.

### Eğitimin Bir Yüzü: *Educare* Anlamında Eğitim

Türkçede “eğitim” anlamına gelen İngilizce *education* kelimesi, Latince kökeni bağlamında okunuşu ve yazılışı benzer olmasına karşın, anlam bakımından birbirinden oldukça farklı olan *educare* ve *educere* sözcüklerinden türemiştir.<sup>9</sup> Etimolojik bağlamdaki bu farklılığın, birbirine karşıt gelişen, yani adı geçen sözcüklerden birini esas alan ve eğitimi de bu sözcüklerin anlamlarına göre tanımlayan iki ayrı eğitim anlayışını/yaklaşımını beraberinde getirdiğine dikkat çeken Gaston Mialaret'in belirttiği gibi “beslemek” anlamına gelen *educare* sözcüğünü temel alan yaklaşımda eğitim, öğrenciyi bilgi ile beslemek olarak tanımlanmaktadır. Böylece eğitimin işlevi de eğitileni bilgi ile beslemek olarak kabul edilmektedir.<sup>10</sup> Eğitimde *educare* yaklaşımı, öğrenciyi, öğretmen merkezli bir yapıda bilgiyle beslemenin yanı sıra, bir iş veya meslekle bağlantılı olarak eğitilen kişiyi özel bir beceriyle donatmak

<sup>8</sup>“Terbiye etmek” ile bakmak, beslemek, büyütme, ilim öğretmek, talim ettirmek, alıştırmak veya kişinin edep öğrenmesine, toplumun çoğunluğunun benimsediği ahlaka, değer yargılarına, gelenek ve göreneklerine uygun davranmasını sağlamak ve gerekirse buna vesile olacak tarzda hafif surette ceza vermek gibi anlamlar kastedilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Doğan, 1996, s. 1066, 723, 1055, 1041. Ayrıca eğitimle ilgili “edepli olmak”, “terbiye-li/terbiye-siz olmak” veya bir kişiyi “terbiye etmek” deyimleri, ahlaki bağlamda itaati vurgulayan bir anlam taşımaktadır. Bu açıdan bir kişiyi eğitmek demek, onu disiplin altına alarak biçim vermek anlamına gelmektedir. Bu türden bir eğitim anlayışında, eğitilen kişinin istekleri, nasıl ve ne şekilde eğitileceği konusunda herhangi bir talep, eğilim ya da iradesinin belirleyici olmadığı, daha çok eğiten kişinin istek ve beklentilerinin ön plana çıktığı söylenebilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yılmaz, 2000, s. 139.

<sup>9</sup> Billington, 2011, s. 379 ; Mialaret, 2010, s. 5; ayrıca Bass ve Good (2004), *Educare* kelimesinin “terbiye etmek, şekil vermek” gibi anlamlar taşıdığını, *educere* kelimesinin ise “içsel olanı dışarı çıkarmak, ileriye götürmek, yön göstermek” gibi anlamlara geldiğini belirtmektedir (s. 161-168).

<sup>10</sup> Mialaret, 2010, s. 5. İngilizce *education* (eğitim) sözcüğünün Latince kökeninin *educare* ve *educere* olmak üzere iki farklı sözcükten geldiği ve iki ayrı eğitim anlayışını beraberinde getirdiği konusunda ayrıca bkz. Craft, 1984, s. 9.



için “talim ettirmek” anlamına gelmektedir. Sözü edilen bu beceriyle de tıpkı bir mühendisin, cerrahın, bir tamircinin el mahareti ya da bir dansçının veya futbolcunun ayak mahareti gibi genellikle fiziksel ve/veya bedensel anlamda beceriler kastedilmektedir. Bununla birlikte aritmetik ya da dilbilim gibi talim gerektiren zihinsel birtakım becerilerden de bahsetmek mümkündür. Bir meslek erbabı ya da zanaatkar yetiştirmeye yönelik *educare* yaklaşımında, eğitilen kişinin bir su tesisatçısı, imalat ustası, bir doktor, sistem analisti ya da bir muhasebeci olması, yani bir meslek edinmesi için eğitilene bilgiyle besleyip talim gördürerek, onu istenen belirli bir biçime, hazır bir kalıba sokmak amaçlanmaktadır.<sup>11</sup> Dolayısıyla *educare* yaklaşımı esas alındığında eğitim, öğrencilerin mesleki bir alanda uzman olarak yetişmeleri, söz gelimi doktorluk, mühendislik ya da muhasebecilik mesleğiyle ilgili belirli bir teknik, ustalık ve beceri edinmeleri, pratikte o işin/mesleğin nasıl yapılacağını öğrenmeleri için onları talim ettirmeye, bedensel ve zihinsel anlamda terbiye etmeye, istedik birtakım davranışları kazandırmaya odaklanmaktadır.

Fakat Ray Billington’un işaret ettiği gibi tek başına *educare* yaklaşımıyla yürütülen eğitimin, genel olarak eğitim etkinliği açısından iki önemli yansıması, sonucu bulunmaktadır. Bunlardan ilki, eğitim sistemi ve okul müfredatı çerçevesinde öğretilen konuların, neyin nasıl öğretilceğinin, ağırlıklı olarak toplumun veya devletin ekonomik, teknolojik ya da sosyal ihtiyaçlarına göre belirlenecek olmasıdır. Böyle bir durumda gerek öğreten gerekse öğrenen açısından bir konunun öğretmeye/öğrenmeye değer olup olmadığını belirleyen temel ölçüt ise o konuya ilişkin bilginin, öğreneni, mesleki anlamda ne derece vasıflı kılacağına bağlı olmaktadır. Bununla bağlantılı olarak ikincisi ise müfredat çerçevesinde yer alan derslerin, değerinin ya da neye değer verileceğinin, öğrenciler kadar öğretmenlerin zihninde de devletin ekonomik politikaları ve teknolojik gelişmeye olan ihtiyacı açısından “faydalı” görülmeyle özdeşleştirilecek olmasıdır. Ancak bu iki durum, ekonomik ve teknolojik gelişme bakımından gereksinim duyulan ve iş bulma imkânı en fazla olan alanlara ilişkin bilgi, beceri edinmeye öncelik verileceği anlamına gelmekle birlikte, bu alanlarda meslek sahibi insanlara sürekli ihtiyaç duyulmasını, dolayısıyla matematik, fizik gibi dersleri içeren çeşitli mesleklerin ön plana alınmasını ve bu derslerin, tarih veya felsefe derslerine nazaran daha öğrenilmeye değer görülmesini de beraberinde getirecektir. Nitekim felsefe, tarih, güzel sanatlar vb. konuların, devletin ekonomik politikaları ve teknolojik ilerleme hedefleri doğrultusunda, mesleki bağlamda çalışma alanında ya da piyasada doğrudan uygulanımı bulunmadığından dolayı, bu konuların öğrenilmeye değer olmaktan çok “ilginç” bulunduğunu, ama yine de öğrenilmesi gereken öncelikli dersler listesinin alt sıralarında yer aldığını belirten Billington, birçok sanat, sosyal bilimler ve insanbilimleri öğrencisinin, tıp, iş yönetimi, muhasebe, mühendislik, bilişim teknolojileri gibi alanların öğrencileri tarafından alaya alındıklarına dikkat çekmektedir.<sup>12</sup>

Böylelikle *educare* yaklaşımını temel alan eğitimde, nerede belli bir bilgi ve beceri gerektiren mesleklerin talebinde bir düşünüş varsa, orada bunları öğrenmek, devletin belirlediği ekonomik ve teknolojik politikalar çerçevesinde halihazırda süren ya da artan talebin olduğu mesleklere (örneğin bilgisayar, bilişim alanına veya belli bilim dallarına) ilişkin gereken bilgiyi ve beceriyi öğretmeye oranla daha az önemli sayılmakta, öğretilen/öğrenilen konuların, derslerin önemi ve değeri, elde edilen faydayla anlam kazanmaktadır. Dolayısıyla *educare* olarak yapılan eğitimde kişileri, toplumun veya devletin, ekonomik, teknolojik ya da sosyal politikaları doğrultusunda gereksinim duyduğu mesleklere yönelterek, o mesleğe ilişkin işi yapabilmesi için onların bilgi ve beceri edinmesini sağlamak, mesleki anlamda piyasanın kalifiye insan ve iş gücü açığını kapatmak ön plana çıkmaktadır. Bu noktada herkese ilköğretim zorunluluğu getiren İngiltere’nin “1870 Eğitim Yasası”nın<sup>13</sup> bütün insanların etik anlamda eğitim görme hakları olduğu düşüncesinden değil, Endüstri Devrimi’nin ardından, fabrikalarda ve iş yerlerinde, toplumun, devletin veya ekonominin yarar ve çıkarına hizmet edebilecek, okuma yazma bilen, hesap yapabilen elemanlara ihtiyaç duyulması yüzünden hayata geçirildiğini hatırlatan Billington, *educare* yaklaşımını esas alan eğitimin, yüksek beşeri sermaye birikimini sağlayan bir istihdam vasıtası olarak iş gördüğüne işaret etmektedir. Billington’a göre, okullarda *educare* yaklaşımıyla verilen eğitim, bir devletin güttüğü ekonomik politikaların, teknolojik ilerlemeye duyduğu gereksinimin bir parçasıdır

<sup>11</sup> Billington, 2011, s. 379.

<sup>12</sup> Billington, 2011, s. 380-381.

<sup>13</sup> William Forster tarafından hazırlanan ilk zorunlu ilköğretim yasasıdır ve Endüstri Devriminin ardından 1870’te İngiltere’de uygulamaya konulmuştur, “1870 Eğitim Yasası” olarak bilinmektedir.

<https://www.parliament.uk/about/livingheritage/transformingsociety/livinglearning/school/overview/1870education/>

ve *educare* yaklaşımıyla eğitime tabi tutulanlar da devletin işe yarayan erkek ya da kadın hizmetlileri olarak görülmektedir.<sup>14</sup>

*Educare* yaklaşımını esas alan eğitimde öğrencilerin, devletin halihazırdaki mevcut sistemine hizmet etmek üzere yetiştirildiğini belirten Billington'a göre, bu türden bir yaklaşımda, kişilere belli bir konuda çalıştığını, bilgi sahibi olduğunu, o konuya ilişkin dersler aldığını, içerikten çok biçimsel olarak gösteren sertifika, diploma gibi bir belge vermek, böylece bir vasfın kazanıldığının yazılı onayını yapmak, müfredatın olmazsa olmaz bir koşulu olarak karşımıza çıkmaktadır. Öğrenciler de değer attikleri bu kâğıt parçasını elde edebilmek için çoğu zaman oldukça sıkıcı buldukları konular üzerine ezber yapmak, çalışmak zorunda kalmaktadır.<sup>15</sup> Ne var ki devletin, ekonomik, teknolojik gelişme ve istihdam politikalarına hizmet etmek üzere *educare* yaklaşımıyla yürütülen eğitime tabi tutulan öğrencilerin aslında elde ettiği tek şey bir çift "at gözlüğü"dür ve bu anlamda varılan nihai sonuç çok da iç açıcı görünmemektedir:

Özellikle *educare* kaygısıyla deli gömleği giydirilmiş öğrenciler, yıllarını resmi öğrenim için harcarlar, böylelikle gömleği kolaylıkla giyebilecek bir kalıba dökülürler. Gömleğe bir çift de atgözlüğü iliştilmiş olduğundan, sonuçta talebe, bir biçimde kendisi için seçilmiş olanı ya da payına düşen rolü parçalayamadıkça, bir dolap beygiri gibi çalışmaya hazır hale gelecektir.<sup>16</sup>

Billington'un okullarda *educare* anlamında verilen eğitimle ilgili dikkat çektiği bu nokta, eleştirel pedagojinin<sup>17</sup> de ele aldığı ve tartıştığı temel konulardan biridir. Bu bağlamda Francisco Ferrer'in düşüncelerine bakıldığında, okullarda verilen ulusal, kitlesele, resmi eğitimi, *educare* anlamında eğitim olarak gördüğünü ve böylesi bir eğitimi, modern sanayi devletine hizmet eden insanlar yetiştirmeyi amaçlamasından dolayı eleştirdiğini söylemek mümkündür. Öğrenciyi itaat etmeye ve uysal olmaya koşullandıran bir sistem ve metoda dayanan okullardaki eğitimin, devletin bir politikası olduğuna dikkat çeken Ferrer'e göre, devletlerin genel ve zorunlu eğitimi desteklemesinin temel nedeni, güçlerinin neredeyse tamamen okula dayandığını herkesten çok daha iyi bilmeleridir. Nitekim geçmişte devletler kitleleri her anlamda eğitimden yoksun bırakmış ve onları ancak bu şekilde denetim altında tutabilmiştir. Ancak şartlar değişmiş, bilim ve teknoloji alanındaki ilerlemeler, emek ve üretim koşullarında devrim yaratmış, 19. yüzyılda yaşanan sanayileşmedeki yükselişle birlikte devletler kendilerini belli bir konuda eğitilmiş, uzmanlaşmış sanayi işçilerine gereksinim duyan ekonomik bir rekabet ortamında bulmuşlardır. Bu nedenle devletlerin, eğitimin yayılmasına karşı çıktıkları, kitlelerin eğitimini kısıtlamaya çalıştıkları zamanların geride kaldığını, hatta her köşe başına her türden eğitim için okul inşa edildiğini belirten Ferrer, devletlerin evrensel rekabet ortamında ekonomik ve teknolojik bakımdan ayakta durabilmek için eğitimi desteklediğini ifade etmektedir. Dolayısıyla Ferrer'e göre, devletler, insanların veya toplumun, eğitim yoluyla gelişmesini istedikleri için değil, Billington'un işaret ettiği gibi sanayi işletmelerini ve sermayeyi kârlı kılacak bireylere, işçilere, mükemmelleştirilmiş emek araçlarına ihtiyaç duyduklarından dolayı eğitim istemekte, bu gereksinimin karşılanması adına da

<sup>14</sup> Billington, 2011, s. 380.

<sup>15</sup> Billington, 2003, s. 280-281.

<sup>16</sup> Billington, 2011, s. 381.

<sup>17</sup> Eleştirel pedagoji, tarihsel kökeni bakımından Marksist eğitim kuramıdır. Eleştirel pedagojinin 20. yüzyıl Marksist temelli esin kaynağı, Antonio Gramsci ile eğitimin ve okulların ideolojik devlet aygıtı olarak kullanıldığını öne süren, eğitim sürecinin aslında okul sonrası içinde yer alınacak sınıfsal konuma uygun biçimde işlediğini belirten Louis Althusser'dir. Öte yandan, eleştirel pedagojinin tarihsel olarak en çok esinlendiği kaynakların başında, Frankfurt Okulu, yani eleştirel kuram gelmektedir. Frankfurt Okulu sayesinde 1970'li yıllarda güçlenen bu eğitim hareketi, insanların, devletin, ekonominin, toplumsal yapıların vb. her türlü baskısından, tahakkümünden ve kalıplaştırmalarından arınarak, yaşadığı toplumda özgürleştirilmesi, kendi benliğini, kişiliğini özgür bir şekilde geliştirebilmesi, kendini gerçekleştirebilmesi ilkesine dayanmaktadır. İnal'ın belirttiği gibi eleştirel pedagoji, günümüzde baskın olan, geleneksel diyebileceğimiz pedagojinin göz ardı ettiği birçok konuyu ele alması, eğiten ile eğitilen arasındaki her türlü baskıcı, hiyerarşik ilişkiyi ortadan kaldırmayı, eğitimde nesne olarak görülen özneleri özgürleştirmeyi (*emancipation*) amaçlaması bakımından eğitimde en önemli alternatif yaklaşımlardan biridir. Dolayısıyla eleştirel pedagoji, geleneksel eğitim anlayışının temellerini eleştiri süzgecinden geçirirken, aynı zamanda insanla ilgisinde eğitimin neliğini ve amacını tartışarak yapıcı bir tavır sergilemektedir. Bu açıdan eleştirel pedagoji kendi içerisinde bazı temel ilkeler barındırmaktadır. Öncelikle eleştirel pedagoji sosyal, eğitsel bir adalet ve eşitlik görüşü üzerinde temellenmektedir. Ayrıca eğitimi, insana hizmetin ve toplumsal gelişmenin bir parçası olarak ele almaktadır. Bu nedenle eleştirel pedagoji sadece okullaşma, müfredat ve eğitim politikası sorunlarıyla değil, sosyal adalet ve insanın kendini gerçekleştirebilmesinin olanağının koşullarıyla da ilgilenmektedir. İkincisi, eğitimin politika alanında derin bir biçimde kökleştirdiği inancı üzerine kurulu olan eleştirel pedagoji, eğitsel boyutta alınan tüm kararların derin politik içermeleri olduğuna işaret etmektedir. Eleştirel eğitimciler mevcut eğitimin eşitsiz yapısını vurgularken iktidara ve iktidarın eğitim dünyasında ve okullarda nasıl bölüşüldüğünü ve buna angaje olduğunu anlamaya çalışmaktadır. Üçüncüsü, eleştirel pedagoji insani sorunların hafifletilmesine adanmıştır. Bu da eleştirel pedagojinin etik bir temele dayandığının bir göstergesi olarak okunabilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İnal, 2010, s. 14-23.

okulların eksiksiz örgütlenmesine ve okullardaki eğitim sisteminin bu amaç doğrultusunda uyarlanmasına tastamam destek vermektedir.<sup>18</sup>

Bunun yanı sıra, kapitalizmin, işçilerde belirli bir karakter özelliği gerektirdiğini, bu nedenle eğitim sisteminde insanların, fabrika mesaisinin sıkıntılı, monoton saatlerine ve fabrika içindeki düzenlemelere itaatkâr bir şekilde uyum sağlamak üzere eğitildiklerine dikkat çeken Ferrer'e göre, okullarda verilen eğitimle, insanlar birer işçi gibi işlerini ve konumlarını kabul etmeye istekli, dakik, uysal, pasif bir şekilde yetiştirilmektedir.<sup>19</sup> Başka bir deyişle Joel Spring'in belirttiği gibi çocuk, okullardaki eğitim sisteminin bir parçası olduğu andan itibaren otoriteye doğal olarak boyun eğmesi, kendinden isteneni sorgusuz sualsiz yerine getirmesi, yetişkinlik yaşamında da devletin, ekonominin, teknolojinin veya sanayinin işine yarayan düşünce kalıplarına sahip olması yönünde eğitilmektedir.<sup>20</sup> Böyle bir eğitim anlayışında, insanların değerinin, toplumsal makinenin pürüzsüz işleyişine sağladığı faydayla belirlendiğini, insanların "insani kaynaklar" haline geldiğini, çocuklara, üzerinde çalışılacak ve toplumun yararı için biçimlendirilecek bir nesne olarak bakıldığını belirten Spring'e göre, günümüzde okullar ve okullarda verilen eğitim, politik, ekonomik yansımaları olan, kurumsal bir denetim sistemi aracılığıyla itaatkâr işçiler ve yurttaşlar yetiştirmek için tasarlanmış planlı bir toplumsallaştırma yöntemidir. Denetim ve otorite ile istenen karakter yapısını biçimlendirmeye odaklanan bu yöntem, aynı zamanda meslek eğitimi, eğitimin temel ilkesi olarak görmekte ve eğitimi, yüksek verimlilik, teknolojik ilerleme, ekonomik üretkenlik hedefleri doğrultusunda öğrencilerin gelecekte yapacağı mesleğin ihtiyaçlarına tabi kılmaktadır.<sup>21</sup>

Okulların, üretim ve tüketime dayanan sosyal gerçekliğin bir parçası olduğuna dikkat çekerek, bu anlamda okullarda *educare* yaklaşımıyla verilen eğitimi eleştirenlerden birinin de Ivan Illich olduğu söylenebilir. Illich, *Okulsuz Toplum* (2006) adlı eserinde, günümüzde okulların ve okullardaki eğitim anlayışının/sisteminin, kusursuz üreticiler ve tüketiciler yetiştirmeye, böyle bir karakter tipi yaratmaya yöneldiğini ileri sürmektedir. Modern toplumun ustalıklı planlanmış ve bilimsel yöntemlerle uzmanlar tarafından üretilmiş paketlerin tüketimine dayandığını belirten Illich, günümüzde adeta dünya dini haline gelen ve öğrencilerin sorumluluğunu her yönüyle alan okulların, içi boş kurtuluş vaatlerinde bulunduğunu, verilen eğitimin aslında onları böyle bir toplum için hazırladığını, dolayısıyla eğitimin mevcut sosyal yapıyı pekiştirip güçlendirmeye odaklandığını dile getirmektedir. Illich'e göre, öğrencilerin "okullu" hale getirilmelerinin temel nedeni, ilerlemeyi, üretim, tüketim, verimlilik artışıyla, ekonomik ve teknolojik gelişmeyle ölçen anlayışın, insanları mekanik bir dünyanın diplomalı, sertifikalı ve "uzman" vasıflı, uyumlu birer parçası yapma isteğidir. Illich'in gözünde, günümüzün en büyük iş vereni konumundaki okullar ve okullardaki eğitim sistemi, otoriteye hakim sınıfın çıkarlarına hizmet eden, piyasaya sürülmeye hazır "uzman" hizmetkârlar yetiştirmekte, öğrencilere, verilen buyrukları itaatkâr bir şekilde kabul edip, mevcut toplumsal düzenin devam etmesine fayda sağladığı sürece kendilerinin zeki, başarılı ve değerli olduğunu öğretmektedir.<sup>22</sup> Illich'e göre eğitim, eğitim ve öğretimin neredeyse uzman etkinliği haline geldiği okullarda, *educare* yaklaşımıyla verilen eğitimde, bir uzman görevi gören, her şeyi bilen, denetleyen, gözeten, rehber olmaktan çok merkezde olan, sınıfta otoriteyi ve iktidarı temsil eden öğretmenin rolü de bellidir; zaman çizelgesiyle, önceden belirlenmiş, planlanmış bir program ve gündemle öğrenciyi topluma takdim edilecek törene hazırlamak, böylece bireyin, toplumun sınıflı yapısına ayak uydurarak itaat etmesini sağlamaktır.<sup>23</sup>

Bu nedenle okullarda *educare* yaklaşımıyla yürütülen eğitim, öğrencilere günlük işleri nasıl yapması, zamanını neye harcaması ne şekilde davranması gerektiğinden ne okuması veya ne düşünmesi gerektiğine kadar birçok şeyi kontrollü ve disiplinli bir şekilde öğretmekle kalmayıp, aynı zamanda bütün bunları yapmanın, "doğru ve uzmanca" bir yolu olduğunu, bu anlamda öğrencinin en büyük uzman olan öğretmenin sözünden dışarı çıkmaması gerektiğini de öğretir. Öyle ki öğrenciler özgürlük talep ettiklerinde, onlara özgürlüğün sadece otoriteler tarafından verildiğine, uzmanın belirlediği sınırlar çerçevesinde, toplumun yararı adına "uzmanca" kullanılması gerektiğine yönelik dersi de verir.<sup>24</sup> Ancak

<sup>18</sup> Ferrer, 2012, s.258-259.

<sup>19</sup> Ferrer, 2012, ss.260-269.

<sup>20</sup> Spring, 1991, s. 20.

<sup>21</sup> Spring, 1991, s. 98, 109.

<sup>22</sup> Illich, 2006, s. 56-58, 63-68.

<sup>23</sup> Illich, 1988, s. 286, 294.

<sup>24</sup> Spring, 1991, s. 21.

*Alternatif Eğitim* (2008) adlı eserinde, eğitimin bir özgürleşme eylemi olduğuna dikkat çeken Matt Hern'e göre, öğrencileri bu şekilde gözetime, otoriteye alıştırmak, onların gözünde toplumsal güç ilişkilerini, hiyerarşiyi, itaati meşrulaştırdığı gibi yeteneklerini ve potansiyellerini de kısırlaştırmaktadır. Günümüzde eğitimin, öğrencilerin düşüncelerini ders kitaplarına ve iktidarın direktiflerine, bedenlerini sınıfların, okulların içine, sıraların arkasına hapsederek, sistemin talimatlarına göre yaşayan ve düşünen insanlar yarattığını, yani insanları, iktidarın istediği doğrultuda şekillendirdiğini belirten Hern, bu haliyle eğitimin, insanın özgür bir şekilde gelişmesini engellediğini ileri sürmektedir.<sup>25</sup> Benzer şekilde Catherine Baker da *Zorunlu Eğitime Hayır* (2013) adlı kitabında, günümüzde okullarda verilen eğitimin, toplumu yönetenlerin istekleri doğrultusunda çocukların davranışlarını denetleyip değiştirmeye çalıştığını, zil sesiyle susup zil sesiyle düşünmeye alıştırdığını, onları hazır kalıplara sokarak özgürlükten, özerklikten ve bunlara bağlı daha başka binbir türlü şeyden yoksun bıraktığını, ancak bu durumun çocuğun "çocuk", insanın da "insan" olmasını engellediğini şu sözleriyle ifade etmektedir:

Okul, yönetenlerin istekleri karşısında boyun eğmeyi de boyun eğdirmeyi de çok iyi becerir. Aristokrat mı yetiştirmek gerekiyor? Aristokrat yetiştirelim. Yurtsever mi istiyorsunuz? Kolları sıvayalım. Hümanist mi? İşte size hümanist. Komünist mi? Buyurun, hem de en alasından. Okul, siyasal iktidarı o an için elinde tutan toplumsal grubun isteğini karşılamak üzere bu hedeflerden birini benimser. Bu hedeflerin en önemli ortak yanı hepsinin hedef olmasıdır.<sup>26</sup>

Dolayısıyla *educare* yaklaşımıyla yapılan eğitimin, insanı özerk bir varlık olarak görmek yerine, ilerleme, üretim, tüketim, verimlilik artışı, ekonomik, teknolojik gelişme adına mekanik bir dünyanın diplomalı, "uzman" vasıflı, uyumlu bir parçası olarak konumlandığını, pragmatik bir insan ve değer anlayışına dayandığını, bu türden bir eğitimde, öğrencilerin iktisadi yaşantıya fayda sağlamak, hizmet etmek üzere yetiştirildiğini, aynı zamanda onlara toplumu yönetenlerin istediği davranışları, benimsediği birtakım fikirleri, ideolojileri ya da belirli bir çağda belirli bir toplumda geçerli (baskın) olan "iyi-kötü" denilen davranış normlarını, değerlilik ölçütlerini de aşılamanın amaçlandığını söylemek mümkündür. Bu açıdan bakıldığında, *educare* anlamında eğitimi temel alan yaklaşım, bir yönüyle eğitilen kişinin bir mesleğe ilişkin teknik, beceri ve ustalık kazanması, pratikte o işin/mesleğin nasıl yapılacağını öğrenmesi ve öğrendiği gibi de yapması için kişiye bilgi aktararak ve belli bazı davranışları planlı bir şekilde yaptırarak, talim gördürmek, eğitilen kişinin bedensel ve zihinsel anlamda istenilen birtakım özellikleri davranışlara dönüştürmesini sağlamaktır. Diğer bir yönüyle de eğitilen kişiye, iktidarın ya da toplumun çoğunluğunun değer yargılarını, dünya görüşünü benimsetmek, bu anlamda istenilen birtakım davranışlar kazandırmak ve kişinin kendini, diğer insanları ve dünyada olan biteni bunlara göre değerlendirmesini ve eylemde bulunmasını mümkün kılmaktır.

Buradan hareketle *educare* anlamında eğitimi esas alan bir yaklaşımın, davranış normları, değer yargıları, yarar-çıkar gibi her defasında farklılaşan amaçlarla eğitime talim ettirmek, onu istenen belirli bir biçime veya hazır bir kalıba sokmak, istenilen bilgi, beceri ve fikirleri edinerek, söz gelimi doktor, teknisyen, mühendis ya da Baker'in dikkat çektiği üzere kimi zaman komünist, kimi zaman da milliyetçi olmasını sağlamak olduğu söylenebilir. Ancak Kuçuradi'nin dile getirdiği gibi günümüzde -ülkümüzde de- oldukça yaygın olan bu türden bir eğitim anlayışıyla ya da eğitim tanımıyla hesaplaşmak gerekmektedir. Çünkü "kişi eğitimi"ni bu anlamda almak ve insanları bu şekilde eğitmek, yalnızca hazır yollar, hazır yapma tarzları öğretmek ve propaganda yapmak demektir.<sup>27</sup>

(...) Eğitim, bugün, çok yerde "istenilen davranışlar kazandırmak" şeklinde tanımlanıyor; şoförlük eğitimi, pilotluk eğitimi ile kişi eğitimi aynıymış gibi. Ancak kim saptıyor bu "istenilen davranışları"? Genellikle kazandırılmak istenen "davranışlar", bir kuşağın "iyidir-kötüdür" dedikleri davranışlar oluyor. Ama birkaç ahlâkın içiçe bulunduğu toplumlarda, herkes, kendi ahlâkının iyilerini-kötülerini öğretmeye kalkışıyor. Bu "iyi"ler ve "kötü"ler de -olgulara bakarsak- sık sık çatışan iyiler ve kötüler olduğundan, toplumsal yaşamdaki çatışmalar, eğitime de yansıyor. (...) genel anlamda eğitimden -insan eğitiminden- "istenilen davranışları kazandırma"yı değil, "kişilerin insanlaşmasına yardımcı olmayı (bir başkasının yardımcı olabileceği kadarıyla yardımcı olmayı) anlamak daha uygun görünüyor. Bu ise "insan olma"nın

<sup>25</sup> Hern, 2008, s. 33, 65, 105.

<sup>26</sup> Baker, 2013, s. 57.

<sup>27</sup> Kuçuradi, 1977, s. 55.

ne demek olduğunun kafamızda açıklık kazanmış olmasını ve insanlaşmanın genel ve özel yolu (...) üzerinde kafa yormayı gerektiriyor.<sup>28</sup>

Kuçuradi'ye göre, eğitimden, kişileri istenen belirli bir biçime sokmayı anlayan ve amaçlayan türden bir eğitim anlayışı, olan bitenlerdeki etik problemleri görebilmeyi, insanlar arası ilişkilerde tavır takınırken, karar alırken, eylemde bulunurken değer bilgisini hesaba katabilmeyi, doğru değerlendirmenin bilgisel ya da nesnel koşullarının nasıl yerine getirilebileceğini öğrenmeyi engellemekte, yani insanların, kültürel, ahlaksal değer yargılarıyla ezbere değerlendirmelerde bulduklarının farkına varmalarına yardımcı olamamaktadır. Ayrıca öğrencileri bu şekilde hazır kalıplarla, hazır yapıp etme tarzlarıyla eğitmek onları kaçınılmaz olarak ezberciliğe yöneltmektedir. Bu nedenle, öğrencilerin çoğunun bir savdan zorunlu olarak çıkan sonuçları, söylenen bir cümlenin emplikasyonlarını göremediklerini, kavramlar üzerinde nasıl düşünüleceği konusunda eğitilemediklerini, olan bitenlerdeki problemleri -mevcut aykırılıkları- farklı derecelerde de olsa kendi adına görebilecek ve doğru değerlendirebilecek bir göz kazanamadıklarını belirten Kuçuradi'ye göre, eğitimdeki ezbercilikten de ezbere şikayet edilmektedir.<sup>29</sup> Öte yandan Paulo Freire'nin dikkat çektiği gibi öğrencilerin aktarılan her şeyi mekanik olarak ezberledikleri, pasif bir alıcı konumunda oldukları böyle bir eğitim anlayışı, onları öğretmen tarafından doldurulması gereken "bidonlar"a "kaplar"a dönüştürmektedir. Öğretmen kapları ne kadar çok doldurursa, o derecede iyi bir öğretmen olmakta, öğrenci ise kapların doldurulmasına ne kadar izin veriyorsa o kadar iyi ya da başarılı bir öğrenci sayılmakta, böylelikle eğitim tam da Freire'nin "bankacı" eğitim modeli olarak adlandırdığı, öğrencilerin "yatırım nesnesi", öğretmenlerin ise "yatırımcı" olduğu bir "tasarruf yatırımı" haline gelmektedir.<sup>30</sup>

Bunların yanı sıra eğitime bu türden bir yaklaşım, öğrencileri, politik, ekonomik, toplumsal sistemin buyruklarını itaatkâr bir şekilde kabul etmeye, bireysel özelliklerine ve olanaklarına uygun olmayan işlerde veya mesleklerde çalışmaya zorlayabildiği gibi *educare* yaklaşımını esas alan eğitimde, öğretilen/öğrenilen konuların, derslerin önemi ve değeri, elde edilen fayda ya da daha doğru bir deyişle kazanç ölçüsünde anlam kazanmakta, dolayısıyla öğretilmeye ya da öğrenilmeye değer olanın neliği gözden kaçmakta, metalaşan bilgi ve beceriler, çıkar avcılığı yaptıkça ve pratikte işe yarar bir sonuç verdikçe değer bulmakta, meslek eğitiminde aklın araçsal kullanımı da ön plana çıkmaktadır. Fakat en önemlisi de çocukları birtakım ideolojilerin, dinlerin veya ahlakların düşünce sistemleri içinde şekillendirmek, devletin, ekonominin, teknolojinin vb. ihtiyaçlarına, isteklerine hizmet etmesi için belirli davranışlarla koşullandırmak, neyi nasıl düşüneceği konusunda şartlandırmak demek, insana yaratıcılığı, özgürlüğü, bağımsız düşünmeyi, sorgulamayı, düşünüp taşınarak eylemde bulunmayı unutturmak, Freire'nin deyişiyle insanı rafa kaldırmak, onu uzaktan kumandayla istenilenleri sorgusuz sualsiz yapan bir robota, eğitimi de bu anlamda bir tahakküm aracı haline getirmek demektir.

Oysa, Hindistan asıllı bir eğitim filozofu olan, Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere ve Hindistan'da birçok okul kuran Jiddu Krishnamurti'nin *Eğitim ve Yaşamın Anlamı* (2011) adlı kitabında belirttiği gibi geleceğe dair ne kadar çok ütopya vaat ederse etsin doğru bir eğitim, herhangi bir ideolojiyle, dinle veya iktidarı, ekonomiyi vb. temsil eden güçlerle ilgilenmez ya da ne ölçüde dikkatli düşünülmüş olursa olsun, özel amaçlara hizmet eden herhangi bir sistemi temel almaz veya bireyi birtakım davranışlara koşullandıran bir tahakküm aracı olamaz. Kişisel kazanç ve güvence aramak, sadece kendimiz için savaşmak üzere eğitilmenin ya da sömürüye ve açgözlülüğe dayanan bir sistemin içinde çeşitli meslekler edinmek amacıyla eğitim almanın, kaçınılmaz olarak hem kendimize hem de dünyaya zihinsel karmaşa ve sefalet getirdiğini, çünkü bu türden bir eğitimin her bireyin içinde, onu kendinden, diğer insanlardan, ama en önemlisi de insan olmaktan uzaklaştıran psikolojik bariyerler yarattığını ileri süren Krishnamurti'ye göre, eğitim, insanın ruhunu canlandırıp, zenginleştirmeli, kişisel farkındalık kapasitesini uyandırmalı, kişinin kendini bilmesine, kendini insan olarak tamamlamasına yardımcı olmalı, yaşama anlam ve değer katmalıdır. Aksi halde Krishnamurti'nin deyişiyle, "yaşamı, kendimizi yok ediyorsak eğitimin, öğrenmenin neresi iyi? Birbiri ardına bir dizi yıkıcı savaş yaşadığımızı göre, çocukları yetiştirme tarzında köklü bir yanlışlık olduğu açıktır. Sanırım çoğumuz bunun farkındayız,

<sup>28</sup> Kuçuradi, 2014, s. 40.

<sup>29</sup> Kuçuradi, 2011, s. 256-257.

<sup>30</sup> Freire, 1991, s. 47.

ancak bununla nasıl baş edeceğimizi bilmiyoruz”<sup>31</sup> ya da unuttuk. Bu nedenle, eğitimin bir diğer yüzüne *educere* yaklaşımına dönüp bakmak yerinde olacaktır.

### Eğitimin Bir Diğer Yüzü: *Educere* Anlamında Eğitim

*Educare* sözcüğünden farklı bir anlam taşıyan *educere* sözcüğünde “baştaki ‘e’ harfi ‘-den dışarı’, ‘ileriye’, sözcük anlamında da ‘o çıkar’ demektir. ‘Ducere’, ‘sürmek, götürmek’ anlamına gelir. Böylelikle sözcüğün tamamı ‘dışarı ya da ileri götürmek’ anlamına” gelmektedir.<sup>32</sup> Başka bir ifadeyle “iki bileşenli Latince ‘educatum’ kelimesinde ‘E’ içten dışa doğru bir hareketi ve ‘duco’ gelişmeyi veya ilerlemeyi ifade eder. Bu kelimelerin analizi, *educere* anlamında eğitimin bir öğrenciye veya çocuğa, içinde saklı, gizli olan potansiyeli ortaya çıkarmak ve geliştirmek için besleyici bir ortam sağlamayı amaçladığını ortaya koymaktadır.”<sup>33</sup> Billington’a göre, *educere*, öğrenciyi dışarıdan bilgiyle beslemekten, talim gördürmekten öte, içeriden dışarıya çıkarma sürecidir ve *educere* olarak eğitim, yetkinleşmek, özerkleşmek, kendini aşmak, öğrencilerin hem dünyayı hem de kendisini keşfetmesine izin vermek, onların becerilerini, düşüncelerini herhangi bir pragmatik nedene dayanmaksızın insan olarak değerli olduklarından dolayı geliştirmek anlamını içermektedir. Bu nedenle *educere* yaklaşımıyla yapılan eğitimde önemli olan ne öğrenciye herhangi bir dışsal amaç doğrultusunda meslek edindirmektir ne de ona bu anlamda özel bir beceri kazandırmaktır, daha çok öğrencinin, öğrendiği konuyu keşfetmesine yönelik ödüllendirici ve doyurucu içsel bir motivasyon edinmesini sağlamaktır. Başka bir deyişle *educere* yaklaşımıyla yürütülen eğitim, bireye içsel olanı amaçlamakta ve ona dışsal olan herhangi bir amaçla ilgilenmemektedir.<sup>34</sup> Öğrencinin hem dünyayı hem de kendisini anlamasının, bilmesinin yolunu açan bir eğitim anlayışı olarak *educere*, daha çok zihinsel/düşünsel alanda gerçekleşen, yarar getirirse de yarar gözetmeyen, hayat boyu süren, mezun vermeyen, ucu açık bir eğitimidir. Günümüzde “hayat boyu öğrenme” deyimine karşılık gelen *educere* olarak eğitimin bu anlamda biteceğinden söz etmek pek mümkün değildir.<sup>35</sup>

Bu açıdan *educere* olarak eğitimin, her insanın kendinde taşıdığı tür olarak insana özgü birtakım özellikleri ve olanakları ya da insani varoluşun potansiyellerini geliştirmek bakımından, okulda başlayıp bitmediği, “beşikten mezara kadar” deyiminin anlattığı gibi insanın tüm yaşamı boyunca devam eden bir insani öğrenme süreci olduğu söylenebilir.<sup>36</sup> Dolayısıyla *educere* ilkesiyle yürütülen eğitimde, öğrenciye “bitirince bu becerinle ne yapacaksın?” diye sormak hem yersiz hem de anlamsızdır. Çünkü öğrencinin bir konu üzerinde çalışmasının nedeni, herhangi bir dışsal, araçsal bir amaç tarafından belirlenmediği gibi bu yaklaşımı benimsemiş bir öğrencinin bir meslekle ilgili diploma almak ya da aldığı diplomayı herkese gösterebildiği için eğitilmiş olduğunu düşünmek, iyileşip iyileşmediğine bakılmaksızın akıl hastanesinden taburcu olan bir kişinin ruh sağlığının yerinde ve sağlam olduğunu iddia etmek kadar saçmadır.<sup>37</sup> Billington’un belirttiği üzere *educere* yaklaşımıyla yürütülen eğitimin başta gelen amacı, özel alanlarda uzmanlar yetiştirmek, insanları diploma sahibi yapmak veya topluma, devlete, ekonomiye vb. hizmet etmek üzere yetiştirmek değil, öğrencinin sahip olduğu bütün yetilerin ve kapasitelerin içeriden dışarıya çıkmasına, yayılmasına, gelişmesine teşvik edecek yolları açmak ve öğrenciye kişisel özerklik kazandırmaktır.<sup>38</sup> Diğer bir ifadeyle, *educere* olarak eğitim, insanların olanaklarını hayata geçirebilmelerine ve bütünüyle geliştirebilmelerine, bağımsız düşünebilen, yaratıcı, özgür ve özerk birer kişi olarak yetişmelerine, yani insanlaşmalarına ve insana yakışır bir şekilde yaşayabilmelerine yardımcı olmayı amaçlamaktadır.

Kişiye öncelikle kendini bilen ve neyi neden yaptığının bilincinde olan, her türlü ahlaki değer yargılarından bağımsız bir şekilde değerlendirmelerde bulunabilen, eylemlerinin sorumluluğunu alabilen bir insan olma yolunda rehberlik eden *educere* anlamında eğitimin ana amaçlarından olan özerklik, Billington’a göre, kelimenin tam anlamıyla “kişinin kendi adı olması”, yani başkalarının çizdiği yolları sorgusuz sualsiz izlemek yerine, kişinin kendi deneyimi temelinde kendi adına konuşabilmesi, eleştirel ve bağımsız düşünebilmesi demektir.<sup>39</sup> İnsanları hazır kalıplara sokan, hazır

<sup>31</sup> Krishnamurti, 2012, s. 10-12, 34.

<sup>32</sup> Billington, 2011, s. 381.

<sup>33</sup> Kumar ve Pandey, 2017, s. 6.

<sup>34</sup> Billington, 2011, s. 381.

<sup>35</sup> Günay, 2020, s. 88.

<sup>36</sup> Reboul, 1991, s. 23-24.

<sup>37</sup> Billington, 2003, s. 282.

<sup>38</sup> Billington, 2011, s. 382 ; Whitehead, 2020, s. 154.

<sup>39</sup> Billington, 2011, s. 142.

yapma biçimleri gösteren, otoriteye boyun eğmeye zorlayan veya özel birtakım amaçlara hizmet etmek üzere yetiştiren, yani onları bir makinenin işe yarar cıvatarlarından öte bir varlık olarak görmeyen bir eğitim anlayışının, özerkliği makaslayan bir yaklaşım olduğunu vurgulayan Billington, kişinin hem kendine hem de diğer insanlara ve dünyada olan bitene daha geniş bir açıdan bakabilmesinin, olanaklarını, yaratıcı güçlerini açığa çıkarabilmesinin ancak özerkliği geliştirmekle mümkün olabileceğini belirtmektedir. Özerkliğin geliştirilmesi bitimsiz bir süreç olmakla birlikte *educere* anlamında eğitimin varmayı amaçladığı son nokta, kişinin kendini gerçekleştirme, erdem bakımından olgunluğa, tamamlanmışlığa ulaşması, yani erdemli bir kişi olmasıdır. *Educere* yaklaşımıyla eğitim almış bir kişinin düşüncelerinde, değerlendirmelerinde ve eylemlerinde herhangi bir bağınazlığa, ön yargıya rastlamanın çok mümkün olmadığını belirten Billington'a göre, bu yaklaşımın bir yan ürünü de kişinin kendi başına ayakta kalabilme ve tek tek şeylerde doğru olanı ve yapılması gerekeni görebilme yetisini geliştirmesidir.<sup>40</sup> Billington, kişilerde bu özelliklerin sıklıkla arandığı çok geniş bir alanda, *educere* anlamında eğitimin önemini şu sözleriyle dile getirmektedir:

“Maden damarı”nda talim unsuru, böylesi insanlar için her zaman gereklidir; ama onlar işin ana vasfı ile zaten donanmış olarak birçok çalışma sahasına gireceklerdir. Böyle bir firmanın başında olan bir arkadaşımın sık sık söylediğine göre, mühendislik eğitimi almış birçok insan bir fabrikaya, adına eklenmiş etkileyici vasıflarla girerler; ama böylesi bir endüstride kaçınılmaz olan değişim sürecine uyum göstermekte aciz kalırlar. *Educere* işi alması için ona yeterli becerileri sağlamıştır, ancak işte gelişme göstermesi için *educere* yaklaşımının unsurları gereklidir.<sup>41</sup>

Dolayısıyla kişinin herhangi bir alanda bilgi ve beceri sahibi olması, belli bir konuda uzmanlaşması, bir iş veya meslek edinmek üzere talim yapması, adının önüne süslü birtakım rütbelerin eklenmesi, hayata başlaması için ona gerekli kapıları aralasa da eğitilmiş bir kişi olması bakımından yeterli değildir ya da *educere* ilkesiyle yürütülen bir eğitimde, eğitilmiş olmak bu anlama gelmemektedir. Billington'un belirttiği gibi *educere* yaklaşımıyla yürütülen bir eğitimde, eğitilmek ya da eğitilmiş olmak, her tek durumda yapılması gerekene atgözlükleriyle değil, yaratıcı ve insancıl bir gözle bakabilmek, doğru olanı görebilmek ve geride öğrenilecek daha ne kadar çok şeyin kaldığını fark edip alçak gönüllükle kendini geliştirme adına yola devam edebilmeyi bilmektir. Ancak kişinin taktığı atgözlüklerinin farkına varması ve bunlardan kurtulması, kendini, diğer insanları ve dünyada olan biteni ya da yapılması gerekeni doğru bir şekilde kendi gözleriyle görebilmesi için kendini bilme, doğru değerlendirme, özgür düşünme, özerklik, yaratıcılık, sorumluluk, erdemli olma gibi eğitimde *educere* yaklaşımının beraberinde getirdiği unsurlar, yani insanlaşma süreci eğitimin bir parçası olmalıdır. Bu açıdan bakıldığında eğitim, özel birtakım amaçlar uğruna belli bazı dinsel, politik veya ideolojik inançları, değer yargılarını yaymak, aşılacak üzere kişilere talim gördürmenin ötesinde, onların öncelikle doğruyu bulma isteğini beslemektir ya da Billington'un belirttiği üzere kişilerin atgözlüklerini çıkarmasına yardımcı olma sürecidir. Dolayısıyla eğitimin doğasını anlamada anahtar olarak *educere* yaklaşımını gösterenlerin işaret ettiği gibi eğitimin sadece özel bir alanda bilgi ve beceri kazanmanın bir yolu olarak düzenlenemeyeceğini, insanın sahip olduğu olanakları ortaya çıkarmaya, onun bir “insan” olarak gelişimini sağlamaya yönelik süreklilik içeren ve yaşamın bütünüyle ilgili bir kazanım olduğunu söylemek mümkündür.<sup>42</sup>

Billington'un düşüncelerine benzer şekilde Krishnamurti de eğitimin neliğini, insan olmanın ve insanca yaşamının anlam ve değeriyle ilgisinde sorgulamakta ve bu bağlamda eğitimde *educere* yaklaşımının önemine işaret etmektedir. Krishnamurti'ye göre, eğer sadece rütbe kazanmak, daha iyi bir iş sahibi olmak, daha etkin ya da başkaları üstünde daha geniş bir hakimiyet kurmak veya sadece bilim insanı, kitaplarla evli bir akademisyen, bilgiye bağımlı bir uzman olmak üzere eğitiliyorsak, o zaman yüzeysel ve boş bir yaşam sürmekle kalmayıp, aynı zamanda dünyanın yıkımına ve sefilliğine de katkıda bulunmaktan başka bir şey yapmıyoruz demektir. Oysa yaşam daha üst bir seviyede, daha anlamlı ve değerli yaşanabilir. Bunun yolu da insanın kendini bilmesinden, kendisiyle bütünleşmesinden, insan olarak tamamlanmasından, özgür ve özerk bir kişi olmasından geçmektedir. İşte eğitim, bunun nasıl mümkün olduğunu keşfetmeye yardımcı olmalıdır. Aksi halde, bunu keşfetmemizi sağlamadığı sürece eğitimin bir değeri olmadığını ya da bu konuda kafalarımız karışık olmaya devam ettiği müddetçe

<sup>40</sup> Billington, 2011, s. 382.

<sup>41</sup> Billington, 2011, s. 382.

<sup>42</sup> Billington, 2011, s. 383-384, 394.

bilginin bir anlam taşımadığını, bir başkasını yok etmek için kullanıyorsak teknik ve endüstriyel gelişmenin hiçbir önemi olmadığını, şiddete ve kesin bir sefalete yönlendiriyorsa da varlığımızın ve yaşamın anlamdan yoksun kaldığını belirten Krishnamurti, eğitimin bütün bunlar hakkında insanda bir farkındalık yaratmayı amaçlaması gerektiğini dile getirmektedir.<sup>43</sup>

Dolayısıyla *educere* yaklaşımıyla yürütülen eğitim, sadece özel bazı alanlarda bilgi sahibi olma, toplanan bilgiyi birbiriyle ilişkilendirme, beceri edinme ve akademisyen, teknisyen ya da iş avcılarını yetiştirme meselesi değildir. Krishnamurti'nin belirttiği gibi bilgi, beceri, meslek edinme, teknolojik ilerleme, verimlilik gibi konular gerekli olmasına karşın, bunlara olduğundan fazla önem ve değer atfeden, bu türden ikincil değerleri esas alan bir eğitim anlayışı, insanları sanayinin, teknolojinin ya da ekonominin mekanik dünyasına sıkıştırmaktan ve rekabete, birbirini acımasızca yok etmeye ayarlamaktan, dolayısıyla karmaşaya, savaşa yol açmaktan başka bir anlam taşımamaktadır.<sup>44</sup> Oysa eğitim, her insanın sahip olduğu farklı birtakım yeteneklerin ve becerilerin uyanmasını, aktifleşmesini, yetkinleşmesini sağlamalı, olgunlaşmasına, özgür bir kişi olmasına, tastamam serpilmesine, kendini gerçekleştirmesine yardımcı olmalıdır. Krishnamurti'ye göre, eğitim söz konusu olduğunda ilgilenmemiz gereken de budur, yoksa çocuğu birtakım kalıplara göre şekillendirmek değildir. Çünkü çocukları belirli bazı amaçlara araç olarak yetiştiren, sınıflandıran her metot, yöntem ve anlayış, insanları, kendini gerçekleştirme, tamamlama olanağından yoksun bıraktığı gibi sadece farklılıkları vurgulamakta, sosyal rekabeti besleyip, toplumu bölünmeye teşvik etmekte, insanlar arasındaki düşmanlığı beslemekte ve bütünleşmiş, barışık bir toplum geliştirmeyi engellemektedir.<sup>45</sup> Bu nedenle eğitim, formüller ve tekrar eden sloganlara yapışmamak için kalıcı değerler keşfetmemize yardımcı olmalı, ulusal ve sosyal farklılıkları vurgulamak yerine, onları yıkmamızı sağlamalıdır.<sup>46</sup>

Ne var ki dışsal yeterliliklerle fazlasıyla ilgilenerek insanın içsel doğasını tamamen ihmal eden, insanları itaatkâr, mekanik ve son derece düşüncesiz, yaratıcılıktan uzak yetiştiren mevcut eğitim sistemiyle, korku ve otorite barındıran, hakimiyet sağlamaya, her alana hükmetmeye çalışan herhangi bir zorlamayla bunu başarmak mümkün değildir. Kişinin bütünlüğe ulaşmasına ancak doğru bir eğitim yardımcı olabilir. Krishnamurti'nin doğru eğitimle kastettiği ise özgürlük, özerklik ve aklın etik bir anlayış çerçevesinde geliştirilmesidir.<sup>47</sup>

Sevgi ve iyilik ancak bireysel özgürlüğün içinde çiçek açar ve doğru eğitim tek başına bu özgürlüğü sağlar. Ne şimdiki topluma uyum, ne de gelecek bir ütopya sözü bireye asla o anlayışı veremez. O anlayış olmadığında ise birey sürekli sorun yaratır. Doğru eğitimci, özgürlüğün içsel doğasını görerek her bir öğrencinin kendi yansıttığı değerlerle yükleri gözlemlemesini ve anlamasını sağlar; kendiyile ilgili koşullandırılmış etkilerin ve kendi arzularının farkında olmasına yardım eder (...) yetişkinliğe adım atarken her şeyle olan ilişkisini gözlemleyerek kendini anlamasına yardımcı olur, çünkü sonsuz çelişki ve keder getiren tek şey kişisel tamamlanmaya duyulan güçlü arzudur.<sup>48</sup>

Krishnamurti'ye göre, doğru eğitim, bireyi, topluma veya belli bazı güçlere uymaya ya da ters düşmeye teşvik etmez, onun yerine bireyin tarafsız sorgulama ve kişisel farkındalıkla oluşan gerçek insani değerleri keşfetmesinin, kendini bilmesinin yolunu açar. Çünkü cahil insan, öğrenim görmemiş olan değil, kendini bilmeyen insandır ve kendini bilme olmadığı zaman da kendini ifade etme, saldırgan ve hırslı çekişmelerin yaşandığı bir kişisel savunmaya dönüşmekte, beraberinde de yıkım getirmektedir. Bu nedenle eğitim, atomu parçalamayı bilen bir insanın canavara dönüşmemesi için o bilgiyi bilgece kullanmayı öğretmeli, yani teknik öğretimi teşvik ederken, çok daha önemli bir şeyi başarmalı, insanın ruhunu canlandırmalı, yaşamla bütünleşme sürecini tecrübe etmesini sağlamalı, sadece bilgi küpü bir uzman olan, ama yaşamın diğer bağlamlarıyla ilişkisi kopuk, mutsuz ve anlamdan yoksun kişiler yetiştirmek yerine, kişisel farkındalık kapasitesini uyandırmalı, kişinin kendini bilmesine, tamamlanmasına, insan olmasına, yeni değerler yaratmasına yardımcı olmalı, yaşama anlam ve değer

<sup>43</sup> Krishnamurti, 2011, s. 8-9.

<sup>44</sup> Krishnamurti, 2011, s. 10-12.

<sup>45</sup> Krishnamurti, 2012, s. 20.

<sup>46</sup> Krishnamurti, 2012, s. 12.

<sup>47</sup> Krishnamurti, 2012, s. 28.

<sup>48</sup> Krishnamurti, 2012, s. 25.



katmalıdır. Çünkü ancak bu türden bir eğitim sayesinde daha mutlu ve anlamlı bir dünya kurabilmeyi umabiliriz.<sup>49</sup>

Böyle bir eğitim anlayışının hayata geçirilmesinde, öğretmenlere büyük görev düştüğünü belirten Krishnamurti'ye göre, öğretmenlerin bir sisteme, ideolojiye, belirli bazı güç ilişkilerine bağlı/bağımlı olmamasına özen gösterilmesi gerekmektedir. Çünkü böyle öğretmenler, öğrencilerin sadece belirli bir kalıba uygun düşünme ve mekanik bir şekilde veri toplama alışkanlığı edinmelerini sağlar. Fakat bunların hiçbirisi, öğrencinin bütünleşmiş bir insan olmasına, aklın ve özgürlüğün yolunu tutmasına yardımcı olamaz.<sup>50</sup> Kendini bilen bireylerin yetiştirilebilmesi için öncelikle öğretmenlerin kendini bilen, kendisiyle bütünleşmiş kişiler olmaları gerektiğine dikkat çeken Krishnamurti, yaratıcı, özgür, özerk kişiler yetiştirebilmenin ancak eğitimin amacının bilgisine sahip, etik temelde özgürlüğün ne olduğunu bilen başka özgür, yaratıcı kişiler sayesinde mümkün olabileceğine işaret etmektedir. Bu bağlamda öğretmenlik, kendini bilen, özgür, yaratıcı bir kişinin, öğrencilere bunun yolunu bizzat örnek teşkil ederek göstermesidir, aksi halde bunu başarmak, bireysel özgürlüğü sağlamak çok zordur.<sup>51</sup> Öğretmenin, çocuklara ve gençlere, hızla tamir edilecek makineler olarak değil, onların bireysel farklılıklarını, yapısal özelliklerini ve sahip oldukları olanakları göz önünde bulundurarak, hassas, değerli varlıklar olduğunu bilerek bakması, bir çocuğu öncelikle anlaması, bunun için de onu özellikle oyun oynarken izlemesi, farklı ruh hallerini incelemesi ve ona kendi önyargılarını, korkularını yansıtmaması ya da çocuğu, kendi arzularının kalıbına uydurmak üzere biçimlendirmemesi gerektiğini dile getiren Krishnamurti'ye göre, öğretmen eğer çocuğu sürekli kendi öznel seçimlerine, değer yargılarına göre yargılsa ya da onun karşısına otoriter bir örnek olarak çıkarsa, çocuğu sadece korku, taklit ve çeşitli hurafe biçimlerine teşvik etmekle kalmayıp, aynı zamanda çocukla olan ilişkisinde ve çocuğun dünyayla olan ilişkisinde bariyerler ve düşmanlıklar da yaratması olasıdır. Oysa öğretmenler ne salt bilgi veren ne hizaya getiren ne de otoriteye boyun eğdiren, terbiye eden kişidir; öğretmen, bilgeliğin ve gerçeğin yolunu gösterebilen kişidir.<sup>52</sup>

Öte yandan, Billington da korkunun kol gezdiği yerde, papağan eğitimi dışında, gerçek herhangi bir eğitimin olabileceğini düşünmenin çok mümkün olmadığını belirtmektedir. Öğretmen, sınıfta bir tiran, ordularını kontrol eden bir diktatör gibi esip güreleyebilir ya da tıpkı bir kişinin bir atı su içirmeden sudan geçirebileceği gibi öğretmen de bir öğrenciyi düşündürmeden ders verip, ahkâm kesebilir, ama bu durum, öğrenme denen şeyin gerçekleşmesinin bir garantisi değildir. Bir öğretmen, öğrencilerini zorlayabilir ve kimi zaman bu gereklidir, ancak öğrencilerin aktif öğrenme sırasındaki dalga boylarını yakalama ve konuyu bu dalga boyuna getirme sürecinde ipi, bağlantıyı kopartacak derecede germemeye, onları korkutup, ürkütmemeye dikkat etmelidir. Bu yüzden iyi öğretmenlik, otoriteden, konuya ilişkin bilgi sahibi olmaktan öte şeyler gerektirir. Bunların başında, öğrenene saygı, işine yaklaşımın genel doğası gereği hem kendisinin hem de öğrencisinin yürüttüğü faaliyetin değerinin bilincinde olma, yaptığı işe sempati ve heves duyma, akademik yetkinlik sayılabilir.<sup>53</sup>

Dolayısıyla eğitimde *educere* yaklaşımını benimseyen öğretmenin rolü, bilgiyi verenden çok keşif sürecindeki bir teşvikçi, bir “söyleyen”den çok bir “söyleten”dir ve öğretmen ile öğrenci, bir bölmenin iki tarafında duran birbirinden kopuk insanlar olmak yerine, ortak bir girişimin partnerleridir. Böylelikle öğrenci, fikirleri yalnızca başka bir kişinin otoritesi temelinde kabul etmek yerine, kendi başına düşünmeye, hatta öğretmeninden farklı düşünmeye teşvik edilecektir. Bu, kimi zaman öğrencinin hatalarıyla yüzleşmesini ve bu hatalar sayesinde öğrenmek zorunda bırakılması anlamına gelebilir. *Educere* anlamında eğitim, bu durumu, başkalarının söylediğini sorgusuz sualsiz kabul etmekten daha sağlıklı bir süreç olarak görür. Hatta daha kuvvetli bir ifadeyle söyleyecek olursak: Bir kişi, başka insanların yargılarına sorgusuz sualsiz ne kadar güvenmek zorunda kalıyorsa, kendi başına karar almaktan ve kendi adına konuşmaktan ne kadar korkuyorsa, kendini, diğer insanları, dünyada olan biteni doğru değerlendirmekten ne kadar uzaksa ve insan olmanın değerinin bilgisinden ne kadar yoksunsa, *educere* yaklaşımına göre, bir insan olarak o kadar eksilmiştir.<sup>54</sup>

<sup>49</sup> Krishnamurti, 2012, s. 12-15, 18-21, 34, 56-57.

<sup>50</sup> Krishnamurti, 2012, s. 76-77.

<sup>51</sup> Krishnamurti, 2012, s. 39, 79.

<sup>52</sup> Krishnamurti, 2012, s. 23, 40-41, 85.

<sup>53</sup> Billington, 2011, s. 386-389, 391-392.

<sup>54</sup> Billington, 2011, s. 381-382.

### Sonuç

*I Suid The School System* adlı kısa filmle, milyonlarca kişiyi eğitimin anlamını düşünmeye, neliğini ve amacını sorgulamaya davet eden Williams'ın bu davetine kulak vererek, İngilizce *education*, eğitim kelimesinin Latince kökenine baktığımızda, karşımıza *educare* ve *educere* sözcükleri çıkmaktadır. Okunuşu ve yazılışı benzerlik göstermesine rağmen anlam bakımından oldukça farklı olan bu sözcükler, iki ayrı eğitim anlayışını/yaklaşımını da beraberinde getirmektedir. Eğitimde *educare* sözcüğünü esas alan yaklaşımda eğitim, eğitilen kişiyi, bir iş ya da meslekle bağlantılı olarak talim gördürmek, terbiye etmek, şekil vermek, bilgiyle beslemek anlamına gelmektedir. *Educere* sözcüğünü temel alan yaklaşımda ise eğitim, eğitilen kişiyi dışarıdan bilgiyle beslemekten, talim gördürmekten öte, içeriden dışarıya çıkarma sürecidir. Bu açıdan *educere* olarak eğitim, yetkinleşmek, özerkleşmek, kendini aşmak, öğrencilerin sahip oldukları birbirinden farklı olanakları, yetenekleri, becerileri, düşünceleri, insan olarak değerli olduklarından dolayı geliştirmek, kişinin hem dünyayı hem de kendisini keşfetmesine izin vermek anlamını içermektedir.

*Educare* yaklaşımını esas alarak yapılan eğitimde, eğitilen kişiye, devletin ekonomik, teknolojik veya sosyal politikaları doğrultusunda, bir iş ya da meslekle ilgili belirli bir beceri, teknik, ustalık edindirmek, pratikte o işin/mesleğin nasıl yapılacağını öğrenmesini ve öğrendiği gibi de yapmasını sağlamak için bilgiyle beslemek, talim ettirmek, bedensel ve zihinsel anlamda terbiye etmekle birlikte toplumun benimsediği ahlaki değer yargıları çerçevesinde kişiye istedik birtakım davranışları kazandırmak amaçlanmaktadır. Buna karşılık *educere* yaklaşımını temel alan eğitimin amacı ise her insanın kendinde taşıdığı tür olarak insana özgü birtakım özelliklerin, olanakların, yeteneklerin, yaratıcı güçlerin içeriden dışarıya çıkmasına, aktifleşmesine, yayılmasına, gelişmesine teşvik edecek yolları açmak, öğrenciye kişisel özerklik kazandırmak, kendini bilen, dünyada olan biteni ve diğer insanları ödünç gözlerle değil, olabildiği ölçüde kendi gözleriyle görebilen, değer yargılarından bağımsız bir şekilde değerlendirmelerde bulunabilen, neyi neden yaptığının bilincinde olan, eylemlerinin sorumluluğunu alabilen bir insan olma yolunda rehberlik etmek, yani kişinin kendini “insan” olarak gerçekleştirebilmesine ve yaşamla bütünleşmesine yardımcı olmaktır.

Dolayısıyla *educere* ilkesiyle yürütülen eğitim, tür olarak insanın varlık yapısını oluşturan özelliklerin ve olanakların bilgisinden hareketle etik bir temelde insanlaşma süreci olarak görülmekte ve bu süreçte bireye içsel olan amaçlanmakta, yani edinilecek bilgi, beceri, fikir veya kazanımlar herhangi bir pragmatik nedene dayanmaksızın her insanın gizil güçlerini açığa çıkarmasına, yaratıcılığını, yeteneklerini geliştirmesine, insanlaşmasına yardımcı olması için istenmektedir. *Educare* yaklaşımını esas alan eğitimde ise eğitilen kişi açısından her türlü kazanımın yarar çıkara dayanan, bireye dışsal nedenlerle istendiğini söylemek mümkündür. Nitekim *educare* yaklaşımıyla yürütülen eğitimde, eğitilen kişiye kazandırılacak davranış kimin saptadığına ve ne için istediğine bakıldığında, devletin ekonomik, teknolojik, sosyal politikalarının ve ayrıca toplumun çoğunluğunun iyi-kötü dediği davranış normlarının, değer yargılarının, yani ahlakının belirlediği görülmektedir. Dolayısıyla eğitimde *educare* yaklaşımını esas alındığında, eğitim bir yandan devletin ekonomik, teknolojik, endüstriyel veya sosyal politikaları, diğer yandan da toplumda geçerli olan değer yargıları ve davranış kuralları ekseninde ister istemez yarar çıkar odaklı amaçların bir aracı olarak şekillenmektedir. Bununla bağlantılı olarak da kişiye kazandırılacak davranış, devlet, ekonomi, endüstri, teknoloji veya ahlaki değer yargıları açısından yararlı görüleni korumayı amaçlamakta, yani kişide ortaya çıkacak olan davranış değişikliği, her defasında farklılaşan araçsal birtakım amaçlara hizmet etmek için istenmektedir. Bu durumda da öğrencilerin, devletin belirlediği ekonomik, teknolojik, endüstriyel politikaların gerektirdiği nitelikleri, davranışları edinmiş, toplumda baskın olan değer yargılarını, dünya görüşünü içselleştirmiş, üretim ve tüketime hizmet etmeye hazır bir emek gücü olarak yetiştirilmeleri, yani çocuklara, devletin veya toplumun çıkarı için üzerinde tasarrufta bulunulacak ve şekillendirilecek bir obje olarak bakılması, okullarda iktidarın isteklerine boyun eğmenin öğretilmesi, müfredat çerçevesinde öğretilmeye/öğrenilmeye değer olanın göz ardı edilmesi, mesleki eğitimin öğrencilerin yeteneklerine, ilgi alanlarına göre değil, elde edilecek faydaya uygun biçimde yapılması ya da günümüz eğitim anlayışını dava eden Williams'ın işaret ettiği gibi öğrencilerin, bilgi, beceri ve yeteneklerinin bir yatırım aracı ya da ticari bir ürün olarak görülmesi, milyonlarca insanın robotlaştırılması, rekabete zorlanıp yarışırılması gibi sorunlar kaçınılmaz olmaktadır.

Bu açıdan bakıldığında Williams'ın, öğrencilerin sahip olduğu birbirinden farklı bireysel/yapısal özelliklerin, olanakların ve yeteneklerin açığa çıkmasına, özgür bir şekilde gelişmesine yardımcı olmak, bağımsız düşünebilen, birbiriyle iletişim kurabilen özerk kişiler yetiştirmek yerine, onların yaratıcılığını ve özgünlüğünü öldürmekten, öğrencileri sadece fabrikalarda çalışmak, hizmet etmek üzere eğitmekten suçlayarak sanık sandalyesine oturttuğu günümüz eğitiminin, içinde *educare* düşüncesine yer vermediğini, daha çok araçsal birtakım amaçlarla hayata geçirilen *educare* anlamında eğitime odaklandığını, bu durumun da eğitim davasının konusunu oluşturduğunu söylemek mümkündür. Oysa Billington'un dikkat çektiği gibi *educare* yaklaşımını esas alan bir eğitimle, kişilerin belli alanlarda bilgi sahibi olması, bazı pratik beceriler üzerine talim görmesi, bu anlamda istenilen birtakım davranışları kazanması, böylelikle bir iş ya da meslek edinmesi gereklidir, ama eğitilmiş olmak için yeterli değildir. Daha açık bir ifadeyle, *educare* yaklaşımını temel alan bir eğitim, insanları her ne kadar pratik, faydalı veya yararlı görülen birtakım becerilerle, davranışlarla donatarak kişilerin, emek tasarrufu sağlayan çeşitli teknik aletleri, hızlı ulaşım sistemlerini, hesap makinelerini, bilgisayarları, gündelik yaşamdaki en sıkıcı, rutin işleri üstlenen bir dizi otomatik makineyi yapabilmesine, kullanabilmesine yardımcı olup, hatta kimi zaman bunları elde edebilmesinin ve toplumun çoğunluğunun gözünde terbiyeli, başarılı, zengin vb. bir kişi olabilmesinin kapısını aralasa da dünyada *educare*'in verebileceği her şeye sahip olmak, ama yine de eğitimsiz olmak mümkündür.

Öyle ki bir kişi, kolunun uzandığı bütün okulları bitirmiş, ama yine de dar kafalı kalmış olabilir; iktisadi yaşama fayda sağlayıp fayda elde edebilir, bir sürü eve veya bir otomobil filosuna sahip olabilir, ancak eğitim açısından hala kara cahildir; Concorde'ü dünyanın her yerine uçurabilen bir pilot, parmakla gösterilen bir beyin cerrahı olabilir, ama cinsiyet ayrımcılığı ya da ırkçılık yapabilir; hukuk fakültesini dereceyle bitirmiş bir yargıç olabilir, ancak adil bir insan olmayabilir; öğretmen olabilir, ama insandan nefret edebilir; çevre konusunda uzman bir mühendis olabilir, buna karşılık doğal kaynakların korunmasını, üretim ve tüketim faaliyetlerinin insan sağlığına, doğal dengeye zarar vermeyecek biçimde planlanmasını önemsemeyebilir ya da bir kişi, iki ayrı dili akıcı bir biçimde konuşmasına rağmen, bu dillerden herhangi biriyle söyleyebileceği dişe dokunur bir görüşü olmayan, iki dilde cahil birisi olabilir. Dolayısıyla eğitilmek ya da eğitilmiş olmak vasıflı bir bilgi küpü olmanın ötesinde, Billington'un işaret ettiği gibi kişinin taktığı "at gözlükleri"nin farkına varıp bunlardan kurtulabilmesini ya da Krishnamurti'nin belirttiği üzere insanın kendini bilmesini, "insan" olarak gelişmesini, yaşamla bütünleşmesini sağlamaya yönelik bir kazanımdır. Bu nedenle eğitimde *educare* yaklaşımının beraberinde getirdiği insanlaşma süreci eğitimin ayrılmaz bir parçası olmalıdır. Ancak bundan eğitimin tek başına *educare* yaklaşımıyla yürütülmesi gerektiği sonucu da çıkarılmamalıdır. Billington'un yerinde bir tespitle belirttiği gibi eğitim söz konusu olduğunda *educare* ve *educere* yaklaşımları, adeta bir bütünün parçalarını oluşturmaktadır. Bir insanın yaşamla bütünleşebilmesi, yaşamı her yönüyle kavrayabilmesi için eğitim sisteminde *educare* ve *educere* yaklaşımlarının her ikisi de gereklidir ve zorunludur.<sup>55</sup> Burada temel problem bazı pratik beceriler kazanmanın, meslek sahibi olmanın önemini yadsımadan, ama aynı zamanda insanı yüzeysel ve indirgeyici bir yaklaşımla sadece biyolojik bir canlı, *homo biologicus* ya da *homo economicus* olarak görmemeyi, onu bütüncül ve tutarlı bir ontolojik perspektifle ele almayı, eğitimi yalnızca sınıf geçmeye, sınavları kazanmaya ve iş bulmaya yarayan işlev odaklı veya yarar çıkar temelli mekanik bir süreç olarak düşünmemeyi, eğitimin sorumluluk alanını, kişinin güncel gereksinimleriyle, meslek edinmesiyle sınırlandırmamayı,<sup>56</sup> *educare* yaklaşımıyla yürütülen eğitimi araçsallaştırmamayı, öğrenciyi, verilen teknik bilgiyi, yaptığı mesleği, bilgece, erdemli bir şekilde hayata geçirebilmesi yönünde eğitmeyi, yani eğitime *educere* yaklaşımının unsurlarını dahil ederek, her iki yaklaşım arasında bir denge kurabilmeyi başarmaktır. Bunun için de genel olarak eğitimde, ama özellikle de *educare* yaklaşımıyla yapılan eğitimde, insanı özerk bir varlık olarak gören bir insan ve değerlilik anlayışından hareket edilmesi ve eğitimin, çıkar amaçlı her türden siyasi, ahlaki, dini, ideolojik, ekonomik vb. karışmanın ve karıştırmanın dışında kalması gerekmektedir.

Dolayısıyla kişilerin, temelini insanın varlık yapısında bulan özelliklerini, olanaklarını bütünüyle geliştirebilmesi, sahip olduğu farklı birtakım yeteneklerini, becerilerini açığa çıkarıp, insanın değerini koruyarak hayata geçirebilmesi, bağımsız düşünebilen, yaratıcı, özgür ve özerk bir insan olarak kendini

<sup>55</sup> Billington, 2011, s.383-384.

<sup>56</sup> Milli Eğitim Bakanlığı, "2023 Eğitim Vizyonu" raporunda, eğitimin yalnızca biyolojik, ekonomik tanımlamalara, istatistiksel verilere, nicel başarılarla odaklanmaması, mesleki ve teknik bir sorun olarak görülmemesi, aynı zamanda ontolojisi, epistemolojisi ve etik temelleriyle birlikte ele alınması gerektiği vurgulanmaktadır (s.15). [http://2023vizyonu.meb.gov.tr/doc/2023\\_EGITIM\\_VIZYONU.pdf](http://2023vizyonu.meb.gov.tr/doc/2023_EGITIM_VIZYONU.pdf)

gerçekleştirebilmesi, etik ilişki değerlerini koruyarak insana yakışır bir yaşam sürdürebilmesi, yani Williams'ın dile getirdiği gibi eğitimin insanın ruhunu canlandırabilmesi için eğitimde *educare* ve *educere* yaklaşımlarının bir bütün olarak, birlikte iş görmesi gerekmektedir. Nitekim Alfred North Whitehead da toprağın tohumu yeşertmesi gibi eğitimin de insanın ruhunu yetkinleştirip, canlandırabilmesi, insanın içinde yaşadığı dünyayı bütünlüğünde kavrayabilmesi, insanlık hakkında bir fikir edinebilmesi, yaşamın zorlu yollarında yolunu kaybetmemesi, gerçek anlamda aydın, kültürlü, eğitilmiş bir kişi olabilmesi için eğitimde hem *educare* hem de *educere* yaklaşımlarının bir bütün olarak görülmesi ve birlikte yürütülmesi gerektiğini bize açıkça göstermektedir. *Eğitimin Amaçları* (2020) adlı kitabına, “salt bilgi taşıyan insan, Tanrının yeryüzü üzerindeki en yararsız insanıdır” diyerek başlayan Whitehead, insan yetiştirirken amaçlamamız gereken şeyin hem kültüre hem de belirli bir alanda uzman bilgisine sahip olan insanlar yetiştirmek olduğunu şu sözleriyle dile getirmektedir: “Uzmanlık bilgisi öğrenciye, [hayata] başlayacağı zemini verecek, kültür de onları felsefe kadar derine indirecek ve sanat kadar yükseğe çıkartacaktır. Hatırlamamız gerekir ki değerli olan entelektüel gelişim, öz-gelişimdir.”<sup>57</sup>

Eğitimde herhangi bir hayat kıvılcımı taşımayan, birbiriyle bağlantısız fikirleri, bilgileri “atıl fikirler mikrobi” olarak nitelendiren Whitehead, çocuğun kendisine aktarılan bilgileri, fikirleri, aynı zamanda kendi gerçek yaşamının koşullarında, çevresinde uygulamasını da öğrenmesi gerektiğini belirtmektedir. Whitehead'a göre, eğitimin amacı, düşünce ve eylemin birlikteliğini, eylemlerin düşünce tarafından kontrol edilmesini ve düşüncelerin eylemle sonuçlanmasını, ama en önemlisi de düşüncede ve eylemde, insan ve insan yaşamı için değerli olanı görebilmeyi sağlamaktır. Bu bağlamda eğitimde öğretilecek en önemli konu ise bütün görünüşleri içinde yaşamdır.<sup>58</sup> Eğitimin, öğrencilerin tüm yetilerini, kapasitelerini açığa çıkarması ve bunlarla yaşam arasında bir bağ kurmayı, yaşama anlam ve değer katacak şekilde düşünmeyi ve eylemeyi öğretmesi gerekmektedir. Bu nedenle toplumun veya devletin hem pratik ihtiyaçlarını giderme konusunda ustalık, teknik ve teknolojik öğretim ile yaşam sanatına dair bir kavrayış kazandıracak, yani öğrencinin potansiyellerini dışa vuran çeşitli etkinliklere yönelik bir eğitim, gerçek entelektüel bir aydınlanma olarak görülmelidir. Böyle bir eğitimde, felsefe ve şiir, torna tezgâhları kadar zorunludur.<sup>59</sup> Dolayısıyla eğitimde *educere* yaklaşımı, eğitimin ayrılmaz bir parçası olmalı ve çocuk, eğitimin başından itibaren hem *educare* hem de *educere* yaklaşımlarının dengeli kurulmuş birlikteliği içinde bir eğitim almalıdır. Aksi halde balıkların ağaca tırmanmaya zorlandığı bir dünyada yaşamak kaçınılmaz olacaktır.

---

<sup>57</sup> Whitehead, 2020, s. 15.

<sup>58</sup> Whitehead, 2020, s. 16, 21-22.

<sup>59</sup> Whitehead, 2020, s. 28-30, 50, 60, 61, 67.

**Kaynakça**

- Baker, C. (2013). *Zorunlu Eğitime Hayır*. Ayşegül Sönmezay (Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bakır, K. (2020). *Eğitim Felsefesi*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Bass, R. V. ve Good, J. W. (2004). "Educare and educere: Is a balance possible in the educational system?" *The Educational Forum*, 68 (2), ss. 161-168.
- Billington, R. (2003). *Living Philosophy*. Third Edition, London: Routledge.
- Billington, R. (2011). *Felsefeyi Yaşamak*. Abdullah Yılmaz (Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Craft, M. (1984). "Education for diversity". Maurice Craft (Ed.). *Education and Cultural Pluralism* (pp. 5-26). London and Philadelphia: Falmer Press.
- Doğan, M. (1996). *Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Ferrer, F. (2012). "L'École Rénovée". Peter Glassgold (Ed.). *Anarchy, An Anthology of Emma Goldman's Mother Earth. (New and Expanded Edition), Part Four: Civil Liberties* (pp. 257-265). Berkeley, California: Counterpoint.
- Freire, P. (1991). *Ezilenlerin Pedagojisi*. Dilek Hattatoğlu, Erol Özbek (Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Günay, D. (2020). "Eğitim Felsefesinin Temel Bilgisi: Nasıl Öğreniriz?" *Eğitime Bakış, Eğitim-Öğretim ve Bilim Araştırma Dergisi Eğitim-Bir-Sen*. Yıl: 16 / Sayı: 48, ss. 85-97.
- Hern, M. (2008). *Alternatif Eğitim/Hayatımızın Okulsuzlaştırılması*. Eylem Çağdaş Babaoğlu (Çev.). İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Illich, I. (2006). *Okulsuz Toplum*. Celâl Öner (Çev.). İstanbul: Oda Yayınları.
- İnal, K. (2010). "Eleştirel pedagoji: eğitim(d)e modern özgürleştirici bir yaklaşım". *Alternatif Eğitim e Dergisi*, 1, ss. 14-23.
- Kant, I. (2021). *Eğitim Üzerine*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Krishnamurti, J. (2012). *Eğitim ve Yaşamın Anlamı*. Aslı Açıkgöz (Çev.). İstanbul: Omega Yayınları.
- Kuçuradi, İ. (1977). "Felsefe ve Kişi Eğitimi". *Felsefe Kurumu Seminerleri*. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.
- Kuçuradi, İ. (2011). *İnsan Hakları: Kavramları ve Sorunları*. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.
- Kuçuradi, İ. (2013). *İnsan ve Değerleri*. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.
- Kuçuradi, İ. (2014). *Uludağ Konuşmaları*. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.
- Kumar, H. ve Pandey, K. H. (2017). "Educational Philosophy". *Foundation Of Education, Unit 1*, pp. 3-23. Arunachal Pradesh, India: Rajiv Gandhi University Publishing.
- Milli Eğitim Bakanlığı, "2023 Eğitim Vizyonu", Erişim Tarihi 01.02.2022 [http://2023vizyonu.meb.gov.tr/doc/2023\\_EGITIM\\_VIZYONU.pdf](http://2023vizyonu.meb.gov.tr/doc/2023_EGITIM_VIZYONU.pdf)
- Mengüşoğlu, T. (1977). "Antropolojinin Işığında Eğitim". *Felsefe Kurumu Seminerleri 1-2-3*, ss. 10-18. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Mengüşoğlu, T. (2015). *İnsan Felsefesi*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Mialaret, G. (2010). *Eğitim Bilimlerinin Gelişimi*. Hüseyin Izgar, Musa Gürsel (Çev.). Ankara: Nobel Yayınları.
- Reboul, O. (1991). *Eğitim Felsefesi*. Işın Gürbüz (Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Spring, J. (1991). *Özgür Eğitim*. Aysen Ekmekçi (Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Whitehead, A.N. (2020). *Eğitimin Amaçları*. Hasan Ünder, Raşit Çelik (Çev.). Ankara: Fol Kitap.

Williams, R. (Senaryo Yazarı). (2016). I Suid The School System [kısa film]. Directed By Joel Bergvall and Joe Lombardi, September 26, 2016

Erişim Tarihi: 01.10.2021 <https://www.youtube.com/watch?v=dqTTojTija8>

Yılmaz, M. (2000). "Türk Atasözlerinde Eğitim Anlayışı". *A.Ü. EBF Dergisi*, Cilt 3. Sayı 1-2, ss. 137-145.

## Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Döneminde Türk Resim Sanatında Gölge<sup>1</sup>

### *Shadow In Turkish Painting in the Late Ottoman and Early Republican Periods*

Yasemin DORA

İstanbul Teknik Üniversitesi, Güzel Sanatlar Bölümü, [dora@itu.edu.tr](mailto:dora@itu.edu.tr)

ORCID ID: 0000-0002-3700-9901

#### Özet

Yaşamın kaynağı ışık aynı zamanda cisimleri görmeyi sağlayan enerjidir. Opak nesnelerin üzerine düşen ışık hem art alanda hem de cismin üzerinde karanlık bölgeler, gölgeler oluşturmaktadır. Işık resim sanatının etkili öğelerinden biridir ancak sanat eserlerinde ışık kadar gölgenin varlığı da önemlidir. Sanatta gölge, aynı zamanda nesnenin göstergesidir ve eserlerde gölge varlığı ya da yokluğuyla farklı anlamlar içerebilmektedir. Gölge formları tanımlar, nesnenin hacminin ve dokusunun verilmesini sağlar. Gölgelerin keskinliği ile nesnelerin ışığa uzaklığı belirlenir. Batı sanatında özellikle erken dönemde gölgenin betimi symbolist anlamlarla beraber kullanılmıştır. Figürsüz gölgeler ya da gölgesiz figürler, dramatik etkiyi arttırmış ya da ilahi bir durumu ifade etmiştir. Rönesans dönemi ve mimetik sanatta ise natüralist ifade için gölgenin gerekliliği söz konusudur. Türk resim sanatında Batılılaşma dönemiyle beraber sanatçıların genellikle gölge betimlerine önem verdikleri ve natüralist yaklaşımla gölgeleri işledikleri görülmektedir. Ancak 1923-33 yılları arasında Avrupa'ya giden Türk sanatçılar dışavurumcu yaklaşıma uygun yapıtlar üretmeye başlamış ve sanatta doğalcı taklit, gerçekçi ışık ve gölge betimi azalmış, ışığın ve gölgenin resim sanatındaki yeri de tekil örnekler dışında anlamını yitirmiştir. Bu makalede, Batılılaşma dönemi Türk resim sanatında gölgenin nasıl resmedildiği incelenmiş ve Avrupa sanatındaki gölge betimleriyle karşılaştırılmıştır.

**Anahtar kelimeler:** Resim sanatında ışık, gölge, Batılılaşma dönemi Türk resim sanatı

#### Abstract

Light, the source of life, is also the energy that enables us to see objects. Light falling on opaque objects creates dark areas and shadows both in the background and on the object. Light is one of the significant elements of painting, but the presence of shadow is as important as light in works of art. Shadow in art is also an indicator of the object and it can have different meanings with the presence or absence of shadow in the works. Shadow defines forms, provides volume and texture of the object. The sharpness of the shadows determines the distance of objects to the light. In Western art, especially in the early period, the description of the shadow was used with symbolist meanings. Figureless shadows or shadowless figures enhanced the dramatic effect or expressed a divine state. In the Renaissance period and mimetic art, the necessity of shadow for naturalistic expression is in question. Along with the Westernization period in Turkish painting, it is seen that artists generally give importance to shadow descriptions and process shadows with a naturalist approach. However, Turkish artists who went to Europe between 1923-33 started to produce works in accordance with the expressionist approach, and naturalistic imitation, realistic light and shadow depiction in art decreased, and the place of light and shadow in the art of painting lost its meaning except for singular examples. In this article, how the shadow was depicted in Turkish painting art of the Westernization period was examined and compared with the shadow depictions in European art.

**Keywords:** Light in painting, shadow, Westernization period Turkish painting art

#### Giriş

Işık gölgeleri meydana getirir. Gölgelerin, ışığa uzaklığa, ışığın yönüne ve diğer yansıtıcı yüzeylerle ilişkilerine bağlı olarak tonları, biçimleri, renkleri ve sınırlarının belirginliği değişir. Gölge, ışığa bağlıdır, ışığın olmadığı yerde gölgeden bahsedilemez. Gölgenin oluşması için opak bir cisme de gerek vardır. Bu nedenle resim sanatında gölge, nesnenin de göstergesidir.<sup>2</sup> Ayrıca resim sanatında üç boyutluluk ve derinlik yanılsaması farklı ton değerleriyle ışıklı-gölgeli alanlar tanımlanarak elde edilir.<sup>3</sup>

Gölgenin resim sanatında işlenmesi ya da işlenme biçimi eserin yaratıldığı kültür ile yakın ilişki içindedir. Fransa'nın Lascoux Mağarası'ndaki resimlerin, mağaranın karanlık bölgesinde taştan hayvan

<sup>1</sup> Bu makale Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Prof. Dr. İnci Kuyulu Ersoy'un danışmanlığında yapılmış olan *Türk Resim Sanatında Işık (1850-1950)* (2021) adlı doktora tezinden üretilmiştir.

<sup>2</sup> Sözer, 2000, 169

<sup>3</sup> Karasu Gökçe & Mehmet, 2007, 11

heykellerinin duvara düşen gölgelerinin konturlarının çizilmesiyle yapıldığına dair fikirler bulunmaktadır.<sup>4</sup> Bazı ilkel kavimlerde gölge, bedenın parçasıdır. Bu sebeple örneğin Ekvator yakınındaki Amboina ve Uliase adalarında öğle vakti gölge düşmediği için halk dışarı çıkmamaktadır.<sup>5</sup> Antik Mısır sanatında ise ruh, gölge olarak resmedilirken<sup>6</sup>, erken Yunan vazo resimlerinde gölge işlenmemiştir.<sup>7</sup> Orta Çağ betimlerinde de gölge neredeyse yok sayılmıştır. Bu durum o dönemde gölgenin fiziksel varlığa dönüşmesinin arzu edilmemesine bağlanmaktadır.<sup>8</sup> Bazı ustalar eserlerine gölgeleri eklemekten özellikle kaçınmışlardır. Çünkü gölgeyi kompozisyonda, tedirgin eden ve dikkatin dağılmasına neden olan bir unsur olarak görmüşlerdir. İtalya’da Yüksek Rönesans ressamaları arasında bu görüşün yaygın olduğu, sadece resimlerden değil, Leonardo da Vinci’nin defterlerindeki bir bölümden de anlaşılmaktadır. Leonardo da Vinci şöyle ifade etmektedir:

“Bir nesne en büyük ışık ve gölge farkını güneş ışığı ya da geceleyn ateş ışığı gibi güçlü ışıktaki sergiler. Ancak bu ışık resimde fazla kullanılmamalıdır; çünkü çalışmalar kaba saba, zarafetten yoksun görünür. Hafif ışıktaki görülen bir nesne, ışık ve gölge arasında çok az farklılık sergiler; nesnelere akşama doğru veya hava bulutlu iken böyle görünür. O zaman yapılan resimler incelikli ve hoş olur. Öyleyse her konuda uç noktalar kaçmaktan sakınılmalıdır. Çok fazla ışık resme kabalık katar; çok az ışık ise görmemizi engeller. İkisinin arası en iyisidir.”<sup>9</sup>

Batı’da ve Doğu’da ışığın anlamı, ihtiyacı ve kullanımı farklıdır. 1886-1965 yılları arasında yaşamış olan Japon yazar Junıçiro Tanizaki *Gölgeye Övgü* eserinde bu farkları gösterir. Japonya’da gölgelerde kalanın güzelliği keşfedilmiş ve hayat buna göre şekillenmiştir:

“... Japonya’daki tapınaklarda öncelikle çatıya büyük kiremitler döşenir ve saçakların yarattığı derin ferah gölgelerde yapının geri kalanı inşa edilir. Bu sadece tapınaklar için geçerli değildir. Asillerin saraylarında ve halkın evlerinde ilk dikkati çeken büyük bir kiremit ya da sazdan çatı ve saçakların altından sarkan yoğun karanlıktır. ... kendimize yaşam alanı yaratırken önce toprağa gölgesi düşün diye çatı denen bir şemsiye dikeriz ve gölgenin soluk ışığında bir ev inşa ederiz. Elbette Batıdaki evlerde de çatı var ancak güneşten ziyade rüzgâr ve damlalardan korunmak için; mümkün olduğunca az gölge yapsın ve içerisi mümkün olduğunca ışığa maruz kalsın diye inşa edilmişler. ... elbette bu Japon saçaklarının uzun olması mevsim, inşaat malzemeleri gibi birçok etmene bağlıdır... bizim güzellik adını verdiğimiz nitelik her zaman hayatın içinden çıkmalı. Karanlık odalarda yaşamak zorunda kalan atalarımız hemen gölgelerdeki güzelliği keşfetmiş, nihayetinde gölgeleri de güzelliğin uçlarına doğru yönlendirmiştir. Saçakları güneş ışınlarının zar zor ulaştığı oturma odasının ötesine dek uzatıyoruz ya da bir veranda yaparak güneş ışığını yine uzakta tutuyoruz. ... bizim için bir odayı güzel kılan işte bu dolaylı ışık. Hüzünlü kırılğan ölmekte olan güneş ışıkları mutlak bir sükûnete dalsın diye duvarlarımızı soluk renkli bırakıyoruz.”

demiş ve farkı açıklamaya devam etmiştir:

“Neden karanlıkta güzellik arama eğilimi sadece Doğulularda bu kadar güçlüdür? Batı da elektriğin, doğalgazın ya da petrolün olmadığı dönemlerden geçti ama yine de bildiğim kadarıyla Batılılarda gölgelerden keyif alma eğilimi hiç olmadı. ... duvarları ve tavanları gölgeleri olabildiğince yok etmek için beyazımsı renklere boyuyorlar.”<sup>10</sup>

Doğu’da gölgenin ışığa tercih edilmesini Junıçiro Tanizaki bu şekilde açıklarken, Nina Edwards Batı’da gölgenin tekinsizliğini *Karanlık Kültürel Bir Tarih* eserinde anlatır. Gölge, yüzyıllar boyunca manevi, tekinsiz olaylarla ve negatif anlamla ilişkilendirilmiştir ve gölgenin “Berraklıktan yoksun oluşu, tabir yerindeyse kararsızlığı, kâh kestirilebilir olması kâh garip görünmesi, ortam ve gerilim yaratmasına uygundur.” demiştir.<sup>11</sup> Halbuki gölgeyi ortaya çıkaran şey ışıktır; bilimkurgu yazarı Ursula Le Guin “Bir

<sup>4</sup> David & Lefrère, 2013, 11

<sup>5</sup> Ergüven, 2000, 148

<sup>6</sup> Stoichita, 2006, 20

<sup>7</sup> Gombrich, 2000, 180

<sup>8</sup> Stoichita, 2006, 76

<sup>9</sup> Da Vinci, 2010, 297

<sup>10</sup> Tanizaki, 2019, 33-55

<sup>11</sup> Edwards, 2020, 79



mum yakan bir gölge yaratır.” demektedir.<sup>12</sup> Gölge; kasvet, korku, gizem, batıl inanç, kötülük, ölüm, sır, keder gibi şeyleri sembolize ederken, dini tablolarla ışık; umut, rehberlik ya da kutsallıktır.

Yaşlı Plinius’dan (MS.23-79) Aziz Peter’e farklı dönemlerde ve dünyanın farklı bölgelerinde geçen pek çok gölge hikayesi vardır. Eski Hint destanı *Mahabharata* da bu gölge hikayelerinden biridir. Hikâyeye göre Hint prensesi Damayanti ve nişanlısı kahraman prens Nala evlenecektir. Prenses düğün törenine gelince bir değil beş adet Nala ile karşılaşır. Dört farklı tanrı, Damayanti’nin güzelliğinden o kadar büyülenmişlerdir ki sevdiğinin şeklini almışlardır. Prenses üzüntüyle bir dua mırıldanır ve birdenbire 5 kişiden sadece birinin yere dokunduğunu ve gölgesinin oluştuğunu görür. O gerçektir, diğerleri ise hayalet. Bir diğer hikâye 1814’te Almanya’da yayınlanan Adelbert von Chamisso tarafından yazılan ve 1915 yılında Ernst Ludwig Kirchner tarafından resimlenen *Peter Schlemihl’in Olağanüstü Öyküsü*’dür.<sup>13</sup> Eserin kahramanı mutsuz Peter Schlemihl (**Görsel 1**), şeytan tarafından gölgesini satmaya ikna edilir. Bu davranışının korkunç sonuçları olur. Gölgesi olmadığından gerçek dünyadaki yerini de kaybeder.<sup>14</sup> Gölgeye sahip olmak insanlığın işaretidir, ayrıca gölgenin kaybının, şeytanla iş birliğini anlatması eserlerde çok işlenen bir motiftir.



**Görsel 1:** Ernst Ludwig Kirchner, *Schlemihl'in Gölgeyle Karşılaşması, Peter Schlemihl'in Olağanüstü Öyküsü*, 1915, ahşap baskı, Stadel Müzesi, Frankfurt (Chamisso 1974, 45)

### Avrupa Resminde Gölge

Resimde nesnelerin gerçeklik kazanmasında gölge perspektif kadar önemlidir. Orta Çağ döneminde uhreviliğin ifadesi olarak gölgesiz betimlenen kutsal kişilere Rönesans ile gölge eklenmeye başlanmıştır. Avrupa sanatında matematiksel perspektifin uygulanmaya başlamasıyla gölgenin resmedilmesi de mimetik sanatı destekleyen öge olmuştur.<sup>15</sup> Masaccio’nun (1401-1428), Floransa’da Brancacci Şapeli’ndeki *Aziz Petrus’un Gölgesi* (**Görsel 2**) tablosu, resim sanatında gölgeyi konu olarak kullanan erken örneklerden biridir.<sup>16</sup> Eserinde hastaların üzerine düşen azizin gölgesinin, hastaları ve bir engelliyi iyi etmesini resmetmiştir. Petrus ve havariler sağdan gelen ışıkla aydınlanmakta, gölgesi de hastaların üzerine düşmektedir. Gölgelelerin uzunluğundan günün erken ya da ilerleyen bir saati olduğu düşünülebilir ancak iyileşmenin iması için yeni doğan güneşin ışığının vurduğunu söylemek daha doğrudur. Eserde Rönesans’ın hümanist yaklaşımı ve yeni dünya görüşünün bir ifadesi olarak, kutsal kişilerin gölgelelerinin yere düştüğü görülmektedir.

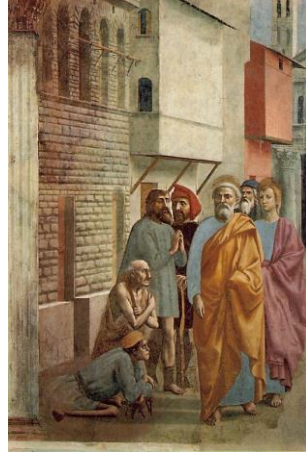
<sup>12</sup> Le Guin, 1994, 46

<sup>13</sup> Chamisso, 1814

<sup>14</sup> Gombrich, 2000, 79-180

<sup>15</sup> Giderer, 2017, 3-92

<sup>16</sup> Gombrich, 2011, 260



**Görsel 2:** Masaccio, *Aziz Petrus'un Gölgesi*, 1426-27, fresk, 230x162 cm, Brancacci Şapeli, Floransa (URL 1)

Robert Campin'in atölyesinde üretilen, *İç Mekânda Bakire ile Çocuk* (**Görsel 3**) resminde Meryem ve İsa, kıvılcımlar saçarak yanan şöminenin yanında, ev gereçleriyle çevrili şekilde betimlenir.<sup>17</sup> Figürlerin başlarındaki ışıklar kutsal kişiler olduklarını gösterir. Eserde gölgelerin kullanımı belirgindir. Şöminenin alevinden gelen ışıkla oluşan maşaların gölgesi, resmin sağındaki camlı pencereden gelen yaygın ışıkla oluşan kepenk ve duvardaki bezin gölgesi ustalıkla yapılmıştır. Meryem'in arkasında yer alan yastık gibi, nesnelerin farklı malzemeleri ve dokularının ışığa karşı tepkileri de eserde incelikle çalışılmıştır. Işık kaynağı olarak şöminenin üzerinde yer alan tek mum ise gölge oluşturmaz.



**Görsel 3:** Robert Campin atölyesi, *İç Mekânda Bakire ile Çocuk*, 1432 öncesi, meşe panel üzeri yağlıboya, 18.7x11.6 cm, Ulusal Galerî, Londra (URL 2)

Leonardo da Vinci (1452-1519) gerçek gölgenin rengin içerisine siyah katılarak elde edileceğini savunmuştur. Sanat tarihçisi Heinrich Wölfflin (1864-1945) ise gölgenin siyah haricinde renkleri de barındırdığını ifade eder:

“İşin garibi Leonardo'nun gölgelerde tamamlayıcı renklerin belirlediğinin de farkına varmış olmasıdır. Ama bu nazari görüşünü sanatına uygulamayı aklına bile getirmemişti. Gene böyle L.B. Alberti de yeşil bir çayırda yürüyen birinin yüzünün yeşile döndüğünü gözlemlemiştir, ama o da bu gerçeğin resimle ilgili olduğunu düşünmemiştir.”<sup>18</sup>

16.yüzyıl sanatçıların resimlerinde koyu gölgeler işlenmemektedir. Titian, Giorgione gibi bu dönem sanatçıları gölgelerin kompozisyonun yalınlığını bozduğunu düşünmektedir. Hz. İsa ve Meryem gibi kutsal kişilerin gölgelerini yapmazlar çünkü gölge, dünyevi varlıkların simgesidir.<sup>19</sup>

<sup>17</sup> The National Gallery, “The Virgin and Child in an Interior Workshop of Robert Campin”

<sup>18</sup> Wölfflin, 1990, 67

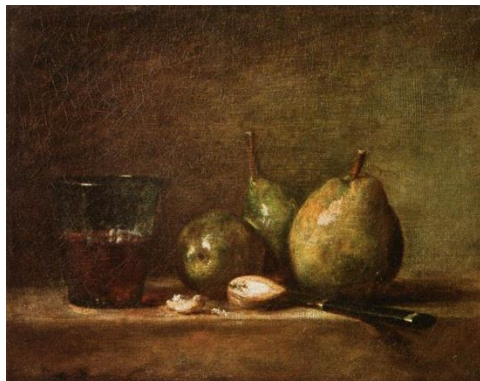
<sup>19</sup> Gombrich, 2000, 178-182

Figüratif resimde gerçekçi ifade için gölgelere dikkat edilmelidir ve en çarpıcı örnekler konunun noktasal ışık kaynakları ile aydınlatıldığı ve tuvalin büyük kısmının karanlıkta kaldığı resimlerdir. Michelangelo Merisi da Caravaggio'nun (1571-1610) dramatik resminde işlevi olmayan tek bir gölge bile yoktur. 17.yüzyılda birçok sanatçı Caravaggio'nun fikri olan tenebrizm stilini uygulamıştır. Caravaggio İtalyan resminde vurgulu olan ve üç yüzyıldır devam eden gölgeden yarı gölgeye ve yarı gölgeden ışığa geçişten kaçınmıştır. Çok koyu karanlık ile parlak ışığı yan yana yerleştirmiştir. Halbuki Leonardo da Vinci ışıkta uç noktalardan kaçınılması gerektiğini<sup>20</sup> ifade etmiştir. Caravaggio *Emmaus'ta Yemek* (Görsel 4) eserinde nesnelere resim içindeki konumunu renk kullanarak belirlemiştir. İsa'nın sağındaki havarinin yeşil ceketinin yırtık dirseğinden görülen beyaz leke dirseğin ön plana gelmesini sağlamıştır. Ayrıca yemeklerin masadaki konumu ya da İsa'nın izleyiciye uzanmış kolu gibi, nesnelere yerinin belirlenmesinde düşen gölgeleri de kullanmıştır. Gölgelerin renginden ışık kaynağının yoğun ve yakın olduğunu algılanır. Çünkü beyaz masa örtüsünde gölgeler, keskin kenarlı, homojen ve koyu gridir. Şarap kadehi ve karafın gölgeleri ise şeffaflıklarını gösterecek şekilde açık gridir.<sup>21</sup>



**Görsel 4:** Michelangelo Merisi da Caravaggio, *Emmaus'ta Yemek*, 1601, tuval üzeri yağlıboya, 141x196 cm, Ulusal Galerisi, Londra (URL 3)

Caravaggio parlak ışık altında keskin gölgeli nesnelere gösterirken, Fransız sanatçı Jean-Baptiste Siméon Chardin (1699-1779) daha mütevazı konularda yaptığı eserlerini, natürcümlerini dağınık ışık altında çalışmıştır. Sanatçı, 18. yüzyılda optik problemlerin merkezindeki temel çalışma olan kırılma, ışığın davranışı, dağılımı ve yansımalarıyla oluşan renk değişimlerini ve gölgeyi incelemiştir; bunları ölüdoğalarında uygulamıştır.<sup>22</sup> *Armutlar, Cevizler ve Bir Bardak Şarap* (Görsel 5) eseri çok parlak olmayan, dağınık bir ışık altındadır ve bu yüzden nesnelere keskin hatlı gölgelere sahip değildir, karanlıkta gölgeleri neredeyse kaybolmuştur. Masadan taşan bıçağın gölgesi, masaya yakın noktalarda daha keskin hatlı ve koyu renkliken, uzaklaştıkça gölgenin dağıldığı ve renginin açıldığını görülmektedir. Işık, Caravaggio'nun eserindeki gibi sol üstten ve hafifçe önden gelmektedir. Işık kaynağının konumu en iyi armudun üzerindeki parlamalardan anlaşılmaktadır.



**Görsel 5:** Jean-Baptiste Siméon Chardin, *Armutlar, Cevizler ve Bir Bardak Şarap*, y.1768, tuval üzeri yağlıboya, 33x41 cm, Louvre Müzesi, Paris (URL 4)

<sup>20</sup> Da Vinci, 1992, 45

<sup>21</sup> Bell, 1995

<sup>22</sup> Blümm, Lippincott, 52

19.yüzyılın başında sanat eserlerinde nesnesi olmayan gölgeler de görülmeye başlanır. Gölgenin anlatıda ne kadar önemli ve etkili olabileceği William Collins (1788-1847) tarafından fark edilmiştir.<sup>23</sup> *Kırsal Nezaket* (**Görsel 6**) eserinde çocuklar, çitin kapısını, toprak yolda sadece gölgesi görülen atın üzerindeki bir adam için açarken, nezaket içerisinde betimlenmişlerdir. Parlak güneşli güne rağmen gölge net hatlara sahip değildir yine de at ve sahibi açıklıkla görülür.



**Görsel 6:** William Collins, *Kırsal Nezaket*, 1833, panel üzeri yağlıboya, 45.6x61 cm, Victoria ve Albert Müzesi, Londra (URL 5)

Barbizon üslubunda eserler üreten Fransız ressam Emile Loubon (1809-1863), William Collins'in *Kırsal Nezaket* eserindeki gölgenin imasından etkilenmiş ve *Bir Pazar Günü Aygalades'ten Marsilya Manzarası* (**Görsel 7**) eserini yapmıştır. Merkezde köpeği ile bir çoban, sığırları Marsilya kentine doğru sürerken görülür. Sağ ön tarafta yer alan gölgeler at süren iki adama aittir. Sanatçı izleyenler tarafından görülmeyen figürlerin çalışanlarını kontrol ettiklerini düşündürür. "Bizi görmesen de gözümüz üzerinde" anlamındadır.<sup>24</sup> Loubon'un eseri, Jean-Léon Gérôme'un (1824-1904) çarşıdaki İsa'yı resmettiği *Golgotha* eserinin de öncüsüdür.



**Görsel 7:** Emile Loubon, *Bir Pazar Günü Aygalades'ten Marsilya Manzarası*, 1853, 140x260 cm, Marseille Güzel Sanatlar Müzesi (URL 6)

Jean-Léon Gérôme'un *Golgotha* (**Görsel 8**) eseri ilk bakışta bir manzarayı andırmaktadır. Arka tarafta Kudüs kenti ve bir grup Roma askeri şehre doğru giderken görülmektedir. Sonda kalan askerler arkalarında kalanlara bakarlar. Yerdeki üç gölge, çarşıda İsa ve yanında iki hırsız göstermektedir. Sanatçı çok bilinen bu hikâyeyi zor algılanan şekilde işlemiştir. Karmaşık ışık kurgusu görülmektedir. İncil'de, İsa'nın ölüm zamanındaki atmosfer, "Öğleyin yaklaşık saat on ikiydi; saat on beşe dek tüm ülkeyi karanlık kapladı. Güneş tutuldu. Tapınağın iç bölümünü ayıran perde ortadan yırtıldı."<sup>25</sup> şeklinde anlatılmaktadır. Resimde manzara, sağ üst köşeden yaklaşan siyah büyük bir bulutla gölgelenecek şekilde tasarlanmıştır. Tam güneş tutulmasına benzer şekildedir. Ancak çarşıdaki figürlerin arkasından gelen ışığın kaynağı hem İncil'e hem de bilimsel yaklaşımlara terstir.<sup>26</sup> Bu eser çarşı sahnelerinde

<sup>23</sup> Sharpe, 2017, 258-259

<sup>24</sup> Casati, 2010

<sup>25</sup> Luka 23:44-45

<sup>26</sup> Blühm, Lippincott, 2000, 160

çarmıhın görülmediği ilk örnektir. Gizemi kendi anlaşılabilirliği ile sunarken gölge, ölümün yerini alır.<sup>27</sup> Emile Collins, Loubon ve Gérôme'un eserlerinde gölge, kompozisyonun anahtar unsurudur.



**Görsel 8:** Jean-Léon Gérôme, *Golgotha*, 1867, tuval üzeri yağlıboya, 82x144 cm, d'Orsay Müzesi, Paris (URL 7)

Bilim insanları optik kurallarında gölgenin mavilik içerdiğini ifade etmişler,<sup>28</sup> izlenimciler gölgeleri, mavinin tonlarıyla boyamışlardır. Claude Monet (1840-1926) mavi gölgeler resmederken Pierre Auguste Renoir'ın (1841-1919) nü çalışmalarındaki gölgeler için dönemin bir eleştirmeni: “Kadın bedeni, çürüyen kadavra gibi yeşil, mor lekelerle dolu bir et parçası değildir.” demiştir.<sup>29</sup> Aslında gölgelerin renk barındırdığı Leone Battista Alberti (1404-1472) zamanından beri bilinmektedir.<sup>30</sup>

Henri de Toulouse-Lautrec'in (1864-1901) *Moulin Rouge* (**Görsel 9**) eserinde salon, gaz lambası ile aydınlatılır ve ışık duvarlardaki büyük aynalardan yansır. Camın yeşil tonları yansıyan turuncu-sarı ışığın rengini değiştirir, mavi-yeşil gölgeler yapar.<sup>31</sup> Eserde önde yüzü yeşil gölgeli dansçı May Milton, tuvalin baskın figürüdür. Yeşil renkli gölgelerin hâkim olduğu yüz betimine karşın sanatçı, “Bir şeyleri olduğu gibi resmettim. Yorum yapmıyorum” demiştir.<sup>32</sup>



**Görsel 9:** Henri de Toulouse-Lautrec, *Moulin Rouge*, 1892-95, tuval üzeri yağlıboya, 123x140 cm, Chicago Sanat Enstitüsü (URL 8)

18.yüzyılın sonunda açık havada ışık tonlarının değişimi, gölgelerin renkleri üstüne yeni ilgiler yaratmıştır. Bu konuya özellikle izlenimciler ağırlık verir. Bununla birlikte 19.yüzyılın sonuna gelindiğinde Japon sanatı etkisiyle süsleme ön plana alınmış ve gölgeler terk edilmiştir.<sup>33</sup>

Post-izlenimciler ve fovistler eserlerinde hacmi, gölge ile vurgulamazlar. Édouard Manet (1832-1883), Vincent van Gogh (1853-1890), Henri Matisse (1869-1954), Amedeo Mondigliani (1884-1920) gibi sanatçılar resimlerinde düz renkler kullanmışlardır. Édouard Manet, *Flütçü* (**Görsel 10**) eseri ile bu üslubun öncüsüdür. Önden aydınlatılan figürde neredeyse hiç gölge yoktur.<sup>34</sup> Fransız akademisinde ve yeni klasisizm etkili dini ve mitolojik resimlerdeki dereceli ışık ve gölge kullanımı ile figürler ve

<sup>27</sup> Sharpe, 2017

<sup>28</sup> Blühm, Lippincott, 2000, 22

<sup>29</sup> Parramon, 1997, 16

<sup>30</sup> Wölfflin, 1990, 67

<sup>31</sup> Blühm, Lippincott, 2000, 190

<sup>32</sup> Dotson, 2019

<sup>33</sup> Gombrich, 2000, 178-182

<sup>34</sup> Parramon, 1997, 76

nesneler üç boyutlu gerçekmiş gibi ifade edilmiştir. Ancak Manet, modern hayatın ressamı olarak iki boyutlu ve ufuk çizgisinin olmadığı konu olarak da kahramanlık içermeyen, sadece üniformasıyla flüt çalan çocuğun betimlendiği bir eser resmetmeyi tercih etmiştir.



**Görsel 10:** Edouard Manet, *Genç Flütçü*, 1866, tuval üzeri yağlıboya, 160x97 cm, d'Orsay Müzesi, Paris (URL 9)

Modern sanatla beraber gerçekçi betimden uzaklaşıldığı gibi ışık ve gölge kullanımından da vazgeçilmiştir. Sanat, sanatçının iç dünyasının ve duygularının önemli olduğu bir sanata evrilmiş devamında da soyut sanata doğru ilerlemiştir.

### **Batılılaşma Dönemi Türk Resim Sanatında Gölge**

Batı etkili Türk resim sanatının oluşumunda birçok etken vardır. Osmanlı Devleti'nin Batılılaşma çabalarıyla ortaya koyduğu yeni düzenlemeler bu etkenler için uygun ortamı sağlamıştır. Osmanlı topraklarına getirilen yabancı sanatçılar ya da 18.yüzyıldan başlayarak 20.yüzyıl başına kadar İstanbul'a gelip giden 200'e yakın oryantalist sanatçı, Pera'da Levanten sanatçılar ve Osmanlı tebaasından olan gayrimüslim sanatçılar resim ortamının gelişmesine destek olmuşlardır. Bununla birlikte Batı tarzı eğitim ve Avrupa'ya öğrenci yollanması, ayrıca bu durumun sürekliliğinin sağlanması, yeni sanat anlayışının yer etmesinde önemli bir paya sahiptir.<sup>35</sup>

Osmanlı tebaasından İzmir doğumlu gayrimüslim ressam Ovide Curtovich'in (1835-?) *Çölde Develeriyle Üç Adam* (**Görsel 11**) gibi eserleri incelendiğinde, sıcak bölgelerin yakıcı, parlak güneş ışığı ve oluşturduğu yüksek kontrastlı keskin gölgeler görülür. Eserde, gölgelerin iyice uzadığı ve gün batımının kızılığının kumlardan yansıdığı bir an resmedilmiştir. Jean-Léon Gérôme'un *Golgotha* eserindeki gibi gölgeler yerdeki çölün düzgün zemini üzerinde vurgulu şekilde betimlenmiştir ancak burada gölgelere sebep olan figürler resme dahildir ve gölgeler kesilmiştir. Bu yüzden dramatik etki azalmıştır.



<sup>35</sup> Germaner, 2009, 9

**Görsel 11:** Ovide Curtovich, *Çölde Develeriyle Üç Adam*, tuval üzeri yağlıboya, 31x47 cm, özel kol. (URL 10)

Osmanlı Devleti'nde Batılılaşma sürecinde askeri okulların müfredatlarına resim dersi eklenmiş ve başarılı öğrenciler eğitim için Batı'ya gönderilmiştir. Asker ressamı, 1820 civarında doğan Ferik İbrahim Paşa (1815-1891), Hüsnü Yusuf Bey (1817-1861), Ferik Tevfik (1819-1866) gibi çok fazla bilgi edinilemeyen birinci kuşak; 1840 civarında doğan Şeker Ahmed Paşa, Süleyman Seyyid gibi ikinci kuşak ve 1860 civarı doğan Halil Paşa (1852-1939), Hoca Ali Rıza (1864-1930), Hüseyin Zekâi Paşa (1860-1919) gibi üçüncü ve son kuşaktan oluşmaktadır. Bu dönemden sonra asker ressamının ve sanatçıların Sanayi-i Nefise Mektebi'yle bağlantılı olduğu görülmektedir. 19.yüzyılda eğitim için Paris'e giden öğrenciler, genellikle tarihi ya da mitolojik konuların tercih edildiği, Ingres'in desen anlayışının hâkim olduğu "akademik" bir eğitim almışlardır.<sup>36</sup> Dolayısıyla nesnelere ışık düştüğünde kendi üzerlerinde ve buldukları ortamda oluşturdukları gölgelerin betimi, bu öğrenciler tarafından amaçladıkları ifadeyi, akılcı anlatımı vermek için kullanılmıştır.

1860 yılında hukuk eğitimi için Paris'e yollanan Osman Hamdi Bey, sanat eğitimi tercih etmiş ve Türk resim sanatında figür resmini başlatarak bir reform gerçekleştirmiştir.<sup>37</sup> Osman Hamdi Bey'in (1842-1910), *Arzuhalci* (**Görsel 12**) eserinde figürlerin üzerine beyaz bir gölgelik gerilmiştir. Gölgeliğin, arzuhalciyi Doğu'nun yakıcı güneşinden korumak için resmedildiği düşünülür. Bununla birlikte Leonardo da Vinci'nin figürlere mükemmel uyum ve güzellik vermek için yandan gelen yumuşak ışığın elde edilmesi ve bunun için de resimlerin, üstü bezle örtülü bir avlu ya da bulutlu-sisli havada yapılması tavsiyesi akla gelmektedir.<sup>38</sup> Bu gölgelik sayesinde ışık dağılmış, altındaki figürlerin gölgeleri kaybolmuştur. Arzuhalcinin beyaz kıyafeti gölgeliğin altında parlar. Açıkta kalan yeşil feraceli kadının üzerinde gölgeliğin düşen gölgesi ve figüre hacim etkisi veren kumaşın gölgeleri resmedilmiştir. Siyah köpeğin oluşturduğu gölge ise oldukça keskin hatlı ve homojendir. Osman Hamdi Bey eserlerinde sıklıkla fotoğraftan faydalanmıştır. Fotoğraflardan kopyaladığı özgün nesnelere bir araya getirmiştir.<sup>39</sup> Bu sayede figür ve nesnelere üzerinde oluşan gölgeleri naturalist şekilde işlemiştir.



**Görsel 12:** Osman Hamdi Bey, *Arzuhalci*, tuval üzeri yağlıboya, 110x77 cm, Sakıp Sabancı Müzesi Kol. (Arşiv 1)

Figür resimleri üzerine çalışan, Osmanlı hanedanından Abdülmecid Efendi'nin (1868-1944) erken tarihli eserlerinde oryantalist eğilimler görülmektedir. Resimlerindeki cezve, ibrik, tespih, nargile gibi nesnelere Doğu'ya referans vermektedir. Oryantalist bir konu olarak zeybekleri resmetmeyi sevmiş, bir anda oyun oynar ya da iş yaparken betimlemiştir.<sup>40</sup> *Zeybekler* (**Görsel 13**) eserinde, nargile ya da nargile içen adam, adamın arkasındaki dükkânın vitrinindeki nesnelere, arka plandaki cami gibi ışık da

<sup>36</sup> Pelvanoğlu, 2018, 23

<sup>37</sup> S. Bağcı, F. Çağman, G. Renda, Z. Tanındı, 2006, 296-303

<sup>38</sup> Da Vinci, 1992, 45

<sup>39</sup> Eldem, 2018, 30

<sup>40</sup> Yağbasan, 2004, 74

Doğu'ya özgüdür. Doğu'nun sıcak ve parlak güneş ışığını vurgulamak için avluya gölge yapacak beyaz çarşaf gerilmiştir. Aynı beyaz çarşaf gölgelik Osman Hamdi Bey'in *Arzuhalci* (**Görsel 12**) eserinde de görülür.

Avluda oynayan zeybeklerin şalvarlarında kumaş kıvrımları ve kıvrımların oluşturduğu gölgeler üç boyutluluk etkisi vermektedir (**Görsel 14**). Efelerin şalvarlarının açık renkli olması ışık ve gölge arasındaki farkı daha iyi anlatmaktadır. Zaten Leonardo da Vinci de gölgenin ifadesinin açık renkler üzerinde daha iyi olduğunu söylemektedir: "Ey ressam, figürlerini olabildiğince açık renklerle giydir; çünkü onları koyu renk giysilerle gösterirsen gölgeleme çok belirsizleşir ve uzaktan seçilemezler. Bunun nedeni bütün nesnelerin gölgelerinin koyu renkli olmasıdır."<sup>41</sup> Işık, gölge harici yerlerde parlaktır ve öğle saatlerini gösterir. Buna rağmen çarşafın altında yayıncı ışık oluşmaktadır. Bu sebeple oynayan zeybeklerin gölgesi dağınık şekilde zemine düşer.

Gölgeyi oluşturan ışık kaynağı ve gölge yapan ışığı geçiren nesne renkliyse oluşan gölgeler de renkli olmaktadır. Ancak resimde güneş ışığının kullanılması ve beyaz çarşaf düşen gölgelerin gri renkli olmasına neden olmuştur. Sanatçı, ağzında bıçak olan zeybeğin oyun esnasında havaya sıçramasını gölge ile vermeye çalışmış ancak yayıncı ışık gölgenin keskinliğinin kaybolmasına neden olmuştur. Sıçrayış ile gölge, nesneden ayrılmıştır. Hemen yanındaki zeybeğin gölgesi ise ayağıyla birleşmiştir, ancak oldukça siliktir. Halbuki arka planda, hanın girişinde açıkta oturan yerel kıyafetli ihtiyar dervişin gölgesi keskin şekilde duvara düşer. Bu özellikler Abdülmecid Efendi'nin bu konuya önem verdiğini ve özellikle çalıştığını göstermektedir.



**Görsel 13:** Abdülmecid Efendi, *Zeybekler*, 1889-1890, tuval üzeri yağlıboya, 142.5x196 cm, İstanbul Resim ve Heykel Müzesi (Arşiv 2)



**Görsel 14:** Abdülmecid Efendi, *Zeybekler*, detay

Peyzajları ile bilinen Hoca Ali Rıza aynı zamanda ölüdoğa, mimari, iç mekân, figür, portre gibi pek çok konuda resimler ve etütler yapmıştır. *Natürmort* (**Görsel 15**) eserinde, bir elma ve bardağı masada, kumaş örtünün üzerinde resmetmiş; ışığın kırılması, yansımaları ve oluşturduğu gölgeleri çalışmıştır. Elmanın pürüzsüz yüzeyindeki parlama, kumaşın ışığı emen ve yansıtmayan dokusu gibi farklı nesnelerin ışığa tepkilerini; şeffaf cam bardakla opak elma gibi malzemelerin oluşturduğu gölgeleri

<sup>41</sup> Da Vinci, 2010, 76



göstermiştir. Işık, masanın üzerinde koyu renkli düşen gölgeler oluştururken bardağın mercek etkisi yapması ve ışığı toplaması nedeniyle gölgelerin içinde parlak bir alan oluşturmuştur.

Etütte elmanın üzerindeki gölgeli ve ışıklı alanlarının arasındaki yarı tonların olduğu bölge dar tutulmuştur. Üzerindeki parıltının önde olması ışığın sol üstten ve hafifçe önden vurduğunu göstermektedir. Aynı ışık Jean-Baptiste Siméon Chardin'in ölüdoğa resmi *Armutlar, Cevizler ve Bir Bardak Şarap* (Görsel 5) eserinde de vardır. Hoca Ali Rıza'nın eserindeki elmayla, Chardin'in eserindeki armuda uygulanan gölgeler karşılaştırılınca, Hoca Ali Rıza'nın natüralist gölge betimini uygulamadığı görülür. Küre hacimli meyvenin kendi üzerinde oluşan gölgesinin eğri olması beklenir. Ancak Hoca Ali Rıza elmanın gölgesini zemine dik yapar ve kavisini göstermez; alt tarafının gölgelenmemiş olması da zemine oturmayıp havada gibi gözükmesine neden olmuştur. Sezer Tansuğ, Hoca Ali Rıza'nın manzaralarının zihinsel bir ışıkla aydınlandığı ifade etmektedir<sup>42</sup>, bu etüdünden de anlaşılacağı gibi natüralistlerin ışığının da hayali olduğu söylenebilir.



**Görsel 15:** Hoca Ali Rıza, *Natüermort*, 1916, mukavva üzeri yağlıboya, 15.5x15.5 cm, özel kol. (Şerifoğlu, 2018, 221)

Sezer Tansuğ, Türk resim sanatında gerçek gün ışığının ilk devrimcisi olarak Halil Paşa'yı (1857-1939) göstermektedir. Ayrıca gün ışığına bağlılığı ile figüratif resme egemen olması Halil Paşa'nın sanatını belirlemektedir.<sup>43</sup> Sanatçı, *Develi Peyzaj* (Görsel 16) eserinde Mısır coğrafyasında devenin üzerinde bir çocukla birlikte oturan adamı resmetmiştir. Ovide Curtovich (Görsel 11) gibi çölden bir manzara sunmuştur ve benzer şekilde sıcak renk tonlarına sahip bir resimdir ve gölgenin betimi yine kesilmiştir. Ancak Curtovich'in eserine göre, devenin gölgesi daha kısa, daha keskin hatlı ve koyu renklidir. Bu yüzden Halil Paşa'nın öğle saatlerine yakın bir zamanı betimlediğini anlaşılır. Kıymet Giray, bu eser için sanatçının "yaşadığı Hilvan ve Gize bölgelerinde gökyüzünü ince tülde bir tabaka olarak kaplayan kum dokusunun başarılı anlatımları, dikkat edilmesi gereken bir özelliktir." yorumunda bulunmuştur.<sup>44</sup> Gökyüzünün puslu mavi rengi ve resmin daha az detay içermesi bu dokuya işaret etmektedir.

<sup>42</sup> Tansuğ, 1993, 16

<sup>43</sup> Tansuğ, 1993, 16-30

<sup>44</sup> Giray, 2020, 96



**Görsel 16:** Halil Paşa, *Develi Peyzaj*, tuval üzeri yağlıboya, 60x40 cm, Ankara Resim ve Heykel Müzesi (Arşiv 3)

Halil Paşa'nın bir diğer eseri *Han Kapısı* (**Görsel 17**), Osmanlı yaşamına tanıklık eder. Eserde, gölgesi duvara düşen asmanın yeşil yapraklarından yaz olduğu düşünülen bir mevsimde bir hanın avlusu resmedilmiştir. Yapıların gölgeleri zemine düşerken merdivenlere oturmuş genç, yanındaki eşeği ve ayaktaki figürler konuyu tamamlar. Lokal renklerle, kuvvetli ışık-gölge oyunları ve oldukça sıcak tonlarda eserini yapmıştır.

Türk sanatının 1914 Kuşağı'na geçişte ara dönem oluşturan sanatçılardan olan Şevket Dağ<sup>45</sup> (1876-1944), *Sokakta Satıcı* (**Görsel 18**) eserinde, Halil Paşa'nın *Han Kapısı* eserinde olduğu gibi, avlu benzeri gölgeli bir mekânı ve figürleri betimlemiştir. Dağ'ın eseri, terazisi ve hasır sepetleriyle sokak satıcısı ve müşterisiyle geleneksel bir İstanbul sokağı betimidir. Sokağın gelenekselliğine karşı ışık-gölge tekniği modernidir. Figür üzerine çalışan Pierre Auguste Renoir'ın (1841-1919) etkisi görülür. Konutların arasındaki direklere sarılmış asmanın yaprakları arasından ışık, parçalar halinde sokaktaki figürlere, duvarlara ve yere düşer. Gölgede kalan bu figürler gizlenmiş gibidir. Işık titremiş ve detaylar bulanıklaşmıştır. Genellikle figürsüz ya da küçük boyutlu figürlü eserler çalışan Dağ'ın figürlerinin, bu sefer de gölgede kayboldukları görülür.

Birbirine çok benzeyen bu iki eser karşılaştırıldığında Halil Paşa'nın gölgelerinin duvarlardan yansıyan ışık ile aydınlanmış gün ortası resmi gibi daha açık tonlarla yapıldığı, hatta figürlerinin neredeyse gölgede değil de ışık altında gibi resmedildiği fark edilir. Şevket Dağ'ın figürleri ise koyu gölgededir. Resmin sağdaki duvarın aydınlanan üst kısmına vuran güneş ışınları, gün batımı kızılılığı içerir. Gombrich, Van Eyck ya da Mantegna'nın sabırla doğanın taklidini yapmak için uğraştığından, ancak ortaya çıkan eserlerin bir heykel gibi katı olduğundan bahsetmektedir. Sebebini "bir figür ne kadar çizgisi çizgisine, ayrıntısı ayrıntısına resmedilirse, onun gerçekten yürüyüp soluk alabildiğini hayal edebilmenin zorlaşmasıdır." şeklinde ifade etmektedir. Çözümünü ise Leonardo da Vinci sfumato tekniğiyle bulmuştur. "Ressam bazı şeyleri seyircinin hayal gücüne bırakmalıdır. Dış hatlar çok katı çizilmez ve biçim, sanki gölgede kayboluyormuşçasına biraz belirsiz bırakılırsa, her türlü katılık ve kuruluk izlenimi yok olacaktır."<sup>46</sup> demektedir. Gerçekten de Halil Paşa, Şevket Dağ'a göre daha detaylı ve ışıklı çalışmış, bu katılığı yüzden de natüralizmden uzaklaşmıştır.

<sup>45</sup> Şimşek, 2007, 44

<sup>46</sup> Gombrich, 2011, 300-302



**Görsel 17:** Halil Paşa, *Han Kapısı*, 1920, tuval üzeri yağlıboya, 91x65 cm, İstanbul Resim ve Heykel Müzesi (Tansuğ, 1993, 202)

**Görsel 18:** Şevket Dağ, *Sokakta Satıcı*, Ankara Resim ve Heykel Müzesi (Arşiv 4)

Cumhuriyetin kuruluş döneminde kentli ressamalar köy teması üzerinde çok durmuşlardır. Anadolu sanat ve kültürü araştırmaları, cumhuriyetin eğitim, sanat ve kültür politikası olarak benimsenmiş, ressamalar da 1960'lara kadar bu kaynağa ilgi duymuşlardır.<sup>47</sup> 1914 Kuşağı sanatçıları cumhuriyetin ilanından sonra Türkiye'nin ekonomik üretimi ve halkın sorunlarını ele alan büyük boyutlu resimler yapmışlardır.<sup>48</sup> Harman konusundaki eserler Anadolu kültürü ürünü olarak değerlendirilebileceği gibi üretim ve kalkınma temasının kullanımına örnek de gösterilebilir. Harman, İbrahim Çallı'dan Nazmi Ziya'ya, Türk resminde özellikle 1914 Kuşağı sanatçılarının çok kullandığı bir konudur. Bunun bir diğer sebebi 1914 Kuşağı sanatçıların, doğal ışık ve ışığın resme etkisi üzerine olan ilgisidir. Namık İsmail'in (1890-1935) birkaç farklı harman konulu eseri bulunmaktadır. *Harman* (**Görsel 19**) resminde ışık oldukça parlaktır, güneşin hem yıkıcı hem de üretici gücü hissedilir. İzlenimciler parlak güneş ışığının detayları düzleştirdiğine ve rengi eksilttiğine inanır. Burada da tarlada başaklara ait detaylar çok azdır. Dümdüz sarı tarla ve geride mavi deniz Namık İsmail'in lekeci anlatımını da göstermektedir. Hayvanların gölgelerinin toprağa keskin hatlarla düşmesi günün en sıcak saati, öğle vakti olduğunu düşündürür. Her ne kadar uzaklarda bulutlar yer alsa da düşen gölgelerin keskinliği bulutların dağıttığı yaygın ışığa değil, odaklanmış ışığa işaret eder.



**Görsel 19:** Namık İsmail, *Harman*, 1923, tuval üzeri yağlıboya, T. İş Bankası Kol. (Giray, 1997, 169)

Resimde gölge nesnenin vurgulanması için de kullanılmıştır. Nesnenin kendisi gölgesi ile tekrarlanır böylece aynı nesne iki sefer resmedilmiş olur. Toplumsal konuları eserlerinde sıkça işleyen Namık İsmail, *Maden İşçileri* (**Görsel 20**) eserinde ellerinde kazma ve küreklerle çalışan işçileri resmetmiştir.

<sup>47</sup> Tansuğ, 2012 (1986), 174

<sup>48</sup> Tansuğ, 2012 (1986), 226

Işık, figürlerin üzerinde gölgeler oluştursa da zeminde yoktur. Özellikle sol plandaki mavi gömleklili figürün kalkan kolunun kendi üzerine düşen gölgesi hareketin tekrarlanmasını sağlar ve yaptığı işi vurgular. Düşen gölgeye bakılarak üst tarafta resme girmeyen bir lambanın varlığı tahmin edilebilir. Oldukça aydınlık bir iç mekân betimi olmasına rağmen yüzler saklıdır. Kullanılan lambaların madene uygun olmaması ve iç mekânın çok ışıklı betimi sebebiyle sanatçının madeni, hayali olarak betimlediği tahmin edilebilir.

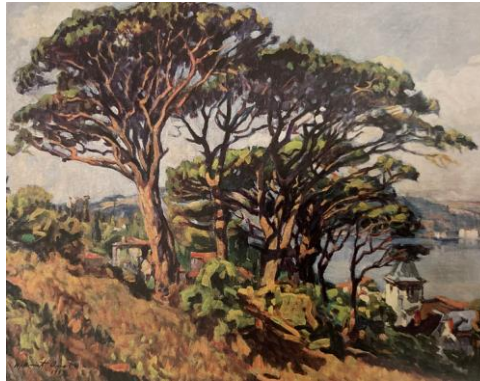


**Görsel 20:** Namık İsmail, *Maden İşçileri*, tuval üzeri yağlıboya, 60x80 cm, İstanbul Ticaret Odası Kol. (Çalikoğlu, 2001, 12)

19.yüzyılın ikinci yarısında Türk resim sanatında manzara teması Batı'dakinden farklı bir boyut ve duyarlılık kazanmıştır. Batı'da eğitim gören sanatçılar doğadan çalışmaya başlamışlar, Paris deneyimlerini İstanbul'un yöresel pitoreskine uygulamışlardır.<sup>49</sup> Bununla beraber doğanın büyüklüğü, algılananın arkasındaki azamet ve yücenin ifadesi Türk manzara resminde öncelikle Şeker Ahmed Paşa ve kendinden sonraki Türk ressamların eserlerinde yer alır.<sup>50</sup>

Osmanlı Devleti açık havada resim yapmak için önceden izin alınmasını mecbur kılmıştır.<sup>51</sup> Bu durum İstanbul'un tenha ve sessiz çepçepçerlerinden manzaralar verilmesine ayrıca manzaraların sıklıkla gün doğumu, gün batımı ve ay ışığı altında yapılmasına neden olmuştur. Böylece manzaralarda gölgeler daha az betimlenmiştir.

Hikmet Onat, 1914 Kuşluğu'ndan ışık ve gölge oyunları ile ayrılır. Deniz ve dere kıyılarının saydam su yüzeyleri üzerinde derin yansımalar yapan, kuvvetli ışık oyunlarını resmeden sanatçılarımızdandır.<sup>52</sup> Bu sebeple Onat'ın *Fıstık Ağaçları* (Görsel 21) eseri istisnai bir örnektir. Eserde Boğaz'ın sembolü fıstık çamları resmedilmiştir.<sup>53</sup> Işığı yukarıdan aldığı için kuvvetli kontrastlar görülür, bu sayede arkadaki ağacın üzerindeki gölgelerle öndeki ağaç vurgulanmıştır. Ağaç, açık ve koyu olarak iki defa resmedilmiştir. Sanatçı girift ve karmaşık bir yapıyla izleyicinin resmi derinlemesine incelemesini sağlar, ışık ve gölgeyle daha dramatik bir eser yaratır.



<sup>49</sup> Tansuğ, 1993, 93

<sup>50</sup> Öndin, 2000, 4

<sup>51</sup> Kürkman, 2004, 28-29

<sup>52</sup> Giray, 1995, 3-7

<sup>53</sup> Giray, 2010, 68

**Görsel 21:** Hikmet Onat, *Fıstık Ağaçları*, tuval üzeri yağlıboya, T. İş Bankası Resim Kol. (Giray, 1997, 186)

1924 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nin birinci yılını kutlama etkinlikleri ile Avrupa'ya yollanan Şeref Akdik (1899-1972), renk ve ışık değerlerine önem veren gerçekçi bir anlayışla yurda döner. Devrim konuları, köy yaşamı, portre, peyzaj ve ölüdoğalarında bu çizgide eserlerini üretir.<sup>54</sup> Akdik, Avrupa dönüşünde 1928 yılında öğretmen olarak Ankara'ya atanmış, Gazi Terbiye Enstitüsü'nün resim dershanesinde Atatürk ile tanışmış ve resim üzerine görüşmüş, cumhuriyet konulu resimler üretmiştir.<sup>55</sup> Şeref Akdik, *Atatürk Telgraf Başında* (**Görsel 22**) eseri için, üç aydan uzun bir süre telgrafhanede gözlemlerde bulunmuş, eskizler yapmıştır. Eserde figürler, tavandan sarkan ve ışığı aşağı yansıtmak için gölgeliği olan gazyağı lambası altında betimlenmiştir. Bu tip lambalar 19.yüzyılda sıklıkla kullanılmıştır. Işık, nesnelere ve figürlere hacim verir. Sarı ışık veren gaz lambası, dağınık ışığa göre odaklı olduğu için keskin gölgeler yaratır. Eserde direkt ışık, dramatik etkinin artmasını sağlamıştır. Gültekin Elibal, bu eseri şu sözlerle açıklamaktadır: “Lamba ışığı altında Ata, eli belinde, sivil giysiyle, telgrafçının çalışmasını izlemekte... Yapılacak olanlar, verilen buyruklar, açıklamalar, yanıtlarla... Erzurum'dan İstanbul, padişah ile konuşmaktadır.”<sup>56</sup>

Henri de Toulouse-Lautrec'in *Moulin Rouge* (**Görsel 9**) eserinde benzer bir ışık kaynağı kullanımı göz konusudur. Gaz lambası altındaki mekân kahverengi tonlarındadır, ancak ön plandaki figürün yüzü yeşil renkle gölgelendirilmiştir. Akdik de sıcak renkli ışığın etkisiyle arka planı benzer kahverengi tonlarında işlese de figürler üzerinde yeşil gölgeler yerine gri renkli gölgeler kullanmayı tercih etmiştir. Akdik, figürlerin hiyerarşisine göre resminde ışık ve gölgeyi paylaşır. Mustafa Kemal Atatürk en önemli figür olarak en fazla ışığa sahiptir. Sırtı dönük telgrafçı ise hem başını eğmiş hem de lambanın altındaki yağ şişesinin gölgesinde kalmıştır. Arkadaki iki figür ışıktan paylarını almakla beraber izleyicilerden ve ışık kaynağından uzaktadırlar.



**Görsel 22:** Şeref Akdik, *Atatürk Telgraf Başında*, 1934, tuval üzeri yağlıboya, 178x138 cm, İstanbul Resim ve Heykel Müzesi (Özsezgin, 1996, 454)

Harbiye çıkışlı ve Hoca Ali Rıza'nın öğrencisi Üsküdarlı Cevat<sup>57</sup> (1870-1939), *Üsküdar Pazar Yeri* (**Görsel 23**) eseri ile 1933 yılındaki 17. Galatasaray Sergisi'ne katılmıştır.<sup>58</sup> Eserinde pazarcıların açtıkları tentelerin ve çarşafın altında ışığın dağıldığı ve nesnelere, gölgelerin içinde kaybolduğu görülür. Gölgeliklerden kurtulan sol üstten gelen parlak ışıkla özellikle resmin ortasında bulunan pazarcının yüzünü, 45 derecelik açıyla ikiye bölmüştür. Kolunun üzerinde oluşan gölgeler pazarcının ışığa doğru eğim almış duruşunu vurgular.

<sup>54</sup> Yazıcı, 2016, 32

<sup>55</sup> Giray, 1997, 216-222

<sup>56</sup> Elibal, 1974, 24

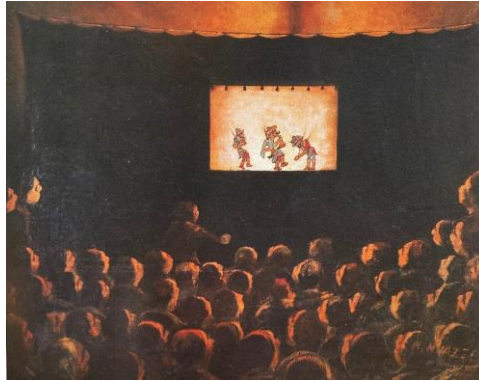
<sup>57</sup> Giray, 1999, 199

<sup>58</sup> Şerifoğlu, 2003, 72



**Görsel 23:** Üsküdarlı Cevat, *Üsküdar Pazar Yeri*, 1933, duralit üzeri yağlıboya, 48x63 cm, özel kol. (URL 11)

Osmanlı topraklarında gölge oyunu 16.yüzyıldan itibaren hayat bulmuştur ve gölge tiyatrosunun en güzel örneklerinden biri Karagöz oyunu, Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkmıştır.<sup>59</sup> Karagöz oyununda, ekranın arka kısmına konan bir ışık kaynağı sayesinde, gölgeler ekrana yansır. Kuklalar ekrana çok yakın durduğu için karakterlerin ekrana düşen gölgeleri ve renkleri keskindir, uzaklaştığında görüntü de bulanıklaşır. Sanayi-i Nefise Mektebi mezunlarından Mehmet Muazzez Özduygu (1871-1956) sadece ortaoyunu ve Karagöz gibi geleneksel sanat ve oyunları resmetmemiş aynı zamanda Halkevleri için Karagöz oyunu metinleri de hazırlamıştır.<sup>60</sup> Konuya ilgisi birçok eser üretmesine neden olmuştur. *Karagöz (Görsel 24)* eserinde de izleyicilerin çokluğundan oyuna olan sevgi görülmektedir. Mekânı geniş olarak göstermeyi tercih etmiş, seyircilerin oyunu dikkatle izlemesini betimlemiştir. Karanlık perdenin ortasındaki Karagöz ekranı, loş ortamda parlamakta, izleyicileri de ışığıyla aydınlatmaktadır. İzleyiciler detaysız olarak işlene de kuklalar ince bir işçilikle yapılmışlardır.



**Görsel 24:** Mehmet Muazzez Özduygu, *Karagöz*, tuval üzeri yağlıboya, 80x101 cm, Atatürk Kitaplığı, İstanbul Büyükşehir Belediyesi kol. (Göncü, 1991, 201)

<sup>59</sup> Gölgenin ruhun belirtisi olması ihtimali, görsel ve edebi sanatlarda sıklıkla işlenen bir konudur. Gölgesiz ya da yansımazlık vicdandan yoksunluğa işaret eder. Ruh kavramı, gölgenin uçucu niteliğiyle ifade edilir. (Edwards, 2010, 80) Bu açıklamalar Şeyh Küşteri'nin yaklaşımına da uymaktadır. Gölge oyununun Osmanlı topraklarına Şeyh Küşteri tarafından getirildiği söylenmektedir. Necla Çarpan, Şeyh Küşteri'nin dünyevi alemdeki hayat nedir sorusunu şöyle açıklamaktadır: "Şeyh Küşteri başından sarıgını çözerek odanın bir köşesine perde halinde germiş ve müritlerine dönerek: 'Bu perdenin dört köşesi vardır. Esasen dünyamız da dört köşeye dayanır bu dört esas atalarımızca kutludur. Bu dört köşe, dört kapıyı temsil eder; Marifet, Hakikat, Şeriat, Tarikat kapısı... bunlardan birincisi ilmi, ikincisi fazileti, üçüncüsü kanunları, dördüncüsü mürşidi temsil eder.' dedi...bu perdenin arkasında bir meşale yakmış, sonra elini meşale ile perde arasında tutarak bir gölge meydana getirmiş ve talebelerine dönmüştü: 'işte mollalar şu gördüğünüz perde ruhtur. Şu elimin gölgesi ise cisimdir, dünyadır, arkada yanan meşale ise' meşaleyi püf diye söndürmüş ... 'işte bu insandaki ölüm neticesi kaybolan ruhtur. Meşale söner sönmez o cisim kaybolur...yalnız şunu biliniz ki bakı kalan perdedir. Bu perde ise dünyamızdır...'" (Hemiş, 2020, 200-201)

<sup>60</sup> Topal, 2019, 54

### Sonuç

Batı sanatında nesnenin mimetik betiminde gölge, perspektif kadar etkilidir. Üç boyutlu nesne kendi üzerinde ve zeminde gölgeler oluşturmaktadır ve iki boyutlu yüzey üzerinde gerçek ifade için gölgenin resmedilmesi gerekmektedir. Bununla beraber gölge, dramatik etkisi nedeniyle hiç resmedilmeyebilir ya da gölgeyi oluşturan nesneden bağımsız, farklı şekilde işlenebilir. Batı sanatında erken tarihlerden itibaren gölgeler işlense de natüralist ifade ancak erken Rönesans döneminde söz konusudur. 19.yüzyılın sonunda ise gölgeler Batı'da resim sanatından kaldırılmaya başlanmıştır.

Türk resim sanatında Batılılaşma döneminde yabancı ülkelerde eğitim alan sanatçılar Avrupalı sanatçıların renk ve ışık kullanımından etkilenmişlerdir. Bu sebeple, erken dönemde figür konusunda çalışan ve doğalcı ifadeye dikkat eden Osman Hamdi Bey, Abdülmecid Efendi gibi sanatçılar atölyelerinde yaptıkları resimlerinde, Doğu'nun sıcak ve parlak ışığını ve bu ışığın oluşturduğu gölgeleri işlemişlerdir. Aynı ışık ve gölge özeni, Paris'te aldığı akademik eğitime rağmen izlenimci sanatın etkisinde kalan ve 1914 Kuşağı'na köprü oluşturan<sup>61</sup> Halil Paşa'da da görülmektedir.

Erken dönem Türk ressamı, daha çok atölyede eserler üretmişlerdir. Atölyede kolaylıkla çalışılan natüromort konusunda ya da fotoğraftan yaptıkları resimlerde gerçekçi ifade için nesnenin üzerindeki gölgeler Abdülmecid Efendi'nin *Zeybekler* örneğinde olduğu gibi dikkatle çalışılmış ve betimlenmiştir. Bununla beraber izlenimci akımdan eserlerin verildiği döneme kadar bu gerçekçi ifadeye karşı gösterilen özen, figürlerin daha katı bir şekilde görülmesine neden olmuştur.

1914 Kuşağı'nın resimlerinde nesnenin üzerinde oluşan ve düşen gölge betimleri manzara konulu resimlerde ihmal edilmiştir. Romantizm etkili manzaralarda "yüce" vurgusu ön plana çıkartılmak için gündeğümü ve günbatımı ışığı daha fazla tercih edilmiştir. Bu alaca karanlık ışığı keskin gölgeler oluşturmamaktadır. Aynı nedenle düşen gölgelerle, nesnenin üzerinde oluşan gölgeye göre çok daha az karşılaşılmaktadır. 1914 Kuşağı ressamı izlenimcilik akımına tamamen bağlı kalmadan ve takipçisi olmadan eserler verdikleri için gölgelerde renk kullanımı Batı'daki örnekler kadar çeşitli olmamıştır. Ahmet Kamil Gören'in ifadesiyle bu kuşağın sanatçıları kendi biçemlerini oluştururken<sup>62</sup> aynı zamanda gölgeleri de yorumlamışlardır.

1923-33 yılları arasında Fransa ve Almanya'ya giden Türk sanatçıları dışavurumcularının yaklaşımlarını kavrayarak bu görüşe uygun yapıtlar üretmeye başlamış ve sanatta doğalcı taklit, gerçekçi ışık ve gölge betimi azalmıştır. Modern dünyanın nesnel olarak betimlenmesinden vazgeçilmesiyle ve sanatta temsil edilenin önemsizleşmeye başlamasıyla ışığın ve gölgenin resim sanatındaki yeri de tekil örnekler dışında anlamını yitirmiştir.

<sup>61</sup> Öndin, 2000, 7

<sup>62</sup> Gören, 1998, 37

**Kaynakça**

- Bell, J. C. (1995) "Light and Color in Caravaggio's "Supper at Emmaus", *Artibus et Historiae*, Sayı: 16, no:31, URL: <https://doi.org/10.2307/1483502> (22.02.2020).
- Blühm, A. ve Lippincott, L. (2000) *Light, The Industrial Age 1750-1900*, Artegrafica, Thames & Hudson, İtalya.
- Casati, R. "Looking at Images and Reasoning About Their Content: The Case of Shadow Depiction", URL: <https://doi.org/10.7916/D8T440XG> (15.12.2019).
- Chamisso, A. von. (2014) *Peter Schlemihl'in Olağanüstü Öyküsü*, çev. Murat Özbek, Kolektif Kitap, İstanbul.
- Chamisso, A. Von (1974), *Peter Schlemihls Wundersame Geschichte*, German Democratic Republic, Leipzig.
- Bağcı, S., Çağman, F., Renda, G., Tanındı, Z. (2006) *Osmanlı Resim Sanatı*, T.C. Kültür ve Turizm Bak. Yay., İstanbul.
- Çalıköğlü, L. (2001). *İstanbul Ticaret Odası Resim Koleksiyonu*, İTO Yay., İstanbul.
- Çarpan, N. (1977) "Karagöz ve Şeyh Küşteri", *Karagözname*, (Haz.) Ünver Oral, T. İş Bankası Yay., İstanbul.
- Da Vinci, L. (1992) *Defterler*, çev. Turhan Ilgaz, Hil Yay., İstanbul.
- Da Vinci, L. (2010) *Leonardo'nun Defterleri*, Ed. Anna Suh, çev. Alev Serin, Arkadaş Yay., Ankara.
- David, B ve Lefrère, J. J. (2013) *İnsanlığın En Eski Muamması*, (Çev. İ.M. Uysal), Can Yay. İstanbul.
- Dotson, S. (2019) "How Electricity Transformed Paris and Its Artists", *From Maner to Degas*, URL: <https://www.artsy.net/article/artsy-editorial-electricity-transformed-paris-artists-manet-degas> (20.11.2019).
- Edwards, N. (2010) *Karanlık, Kültürel Bir Tarih*, çev. Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yay., İstanbul
- Elibal, G. (1974) *Şeref Akdik Hayatı Sanatı Eserleri*, İstanbul
- Eldem, E. (2018) *Görünenin Ötesinde Osman Hamdi Bey*, Sabancı Ün. Sakıp Sabancı Müzesi Yay., İstanbul
- Ergüven, M. (2000) "Mucizevi İkiz", *Sanat Dünyamız, Gölgeye Övgü*, sayı 77, Yapı Kredi Yay., İstanbul.
- Germaner S. (2009) *Batı'ya Yolculuk, Türk Resminin Yetmiş Yıllık Serüveni*, Sabancı Ün. Sakıp Sabancı Müzesi Yay., İstanbul.
- Giderer, B. (2017) "Resim Sanatında Gölge", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt.6, Sayı. 8, İstanbul.
- Giray, K. (1988) *Müstakil Ressamlar ve Heykeltıraşlar Birliği*, doktora tezi Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim, Ankara.
- Giray, K. (1997) *Müstakil Ressamlar ve Heykeltıraşlar Birliği*, Akbank Sanat Yay., İstanbul.
- Giray, K. (1997). *Türkiye İş Bankası Resim Koleksiyonu*, T. İş Bankası Kültür Yay., Ankara.
- Giray, K. (1999) *İstanbul Resim ve Heykel Müzesi Koleksiyonundan Örneklerle Manzara*, T. İş Bankası Yay., İstanbul.
- Giray, K. (1995). *Hikmet Onat Sergi Kataloğu*, Veysel Uğurlu (Haz.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Giray, K. (2010) *Ziraat Bankası, Yüzyılın Sergisi*, Ziraat Bankası Yay., Ankara



- Giray, K. (2020) *Ankara Resim Heykel Müzesi Başyapıtlar*, Cilt I, Kültür ve Turizm Bak. Güzel Sanatlar Genel Müd. Yay, Ankara.
- Gombrich, E. H. (2000) “Batı Sanatındaki Düşen Gölgenin Tasviri”, *Sanat Dünyamız, Gölgeye Övgü*, çev. Ülkü Tamer, Güz, sayı 77, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Gombrich, E. H. (2011, (1976)) *Sanatın Öyküsü*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Göncü, B. (Ed.) (1991) *İBB Resim Koleksiyonu*, İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yay., İstanbul.
- Gören, A.K. (1998) *50. Yılında Akbank Resim Koleksiyonu*, Akbank Kültür Sanat Yay., İstanbul.
- Hemiş, Ö. (2020) *Gözün Menzili, İslami Coğrafyada Bakışın Serüveni*, Vakıfbank Yay., İstanbul.
- Karasu G., ve Mehmet, N. (2007) *Desende Işık ve Gölge*, Erciyes Ün. Yay., Kayseri.
- Le Guin, U. (1994) *Yerdeniz Büyücüsü*, çev. Çiğdem İpek Erkal, Metis Yay., İstanbul.
- National Gallery, “The Virgin and Child in an Interior”, URL: <https://www.nationalgallery.org.uk/paintings/workshop-of-robert-campin-jacques-daret-the-virgin-and-child-in-an-interior>
- Öndin, N. (2000). “Türk Manzara Resmi”, *Muğla Üniversitesi SBE Dergisi*, Güz 2000, C:1 S:2.
- Özsezgin, K. (Ed.). (1996) *MSGSÜ İstanbul Resim ve Heykel Müzesi Koleksiyonu*, Yapı Kredi Yay., İstanbul.
- Parramon, J. (1997) *Işık ve Gölge*, çev. E. Tuzcular, E. Erduran, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Sözer, Ö. (2000) “Işığın Metafizikinden Gölgenin Estetiğine”, *Sanat Dünyamız, Gölgeye Övgü*, sayı 77, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Pelvanoğlu, B. (2018) *Malatya Modern’e Doğru İlk Adım, TC. Merkez Bankası Koleksiyonundan Bir Seçki*, TC. Merkez Bankası Yay., İstanbul
- Sharpe, W. C. (2017), *Grasping Shadows: The Dark Side of Literature, Painting, Photography, and Film*, Oxford Un. Press, New York.
- Stoichita, V. (2006) *Gölgenin Kısa Tarihi*, çev. Bilge Aydın, Dost Kitabevi, Ankara.
- Şerifoğlu, Ö. F. (2003) “1914 Kuşağı ve Galatasaray Sergileri”, *Resim Tarihimizden Galatasaray Sergileri*, Ömer Faruk Şerifoğlu (Ed.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Şerifoğlu Ö.F. (Haz.), (2018) *İstanbul’un Ressamı Hoca Ali Rıza Ev ve Şehir*, c.1, T.C. Toplu Konut İdaresi Baş. Kültür Yay., İstanbul.
- Şimşek, H. (2007) *Şevket Dağ*, yüksek lisans tezi Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Sanatı Anabilim Dalı, İstanbul.
- Tanizaki, J. (2019) *Gölgeye Övgü*, çev. Didem Kizen, Jaguar Kitap, İstanbul.
- Tansuğ, S. (1993). *Halil Paşa*, Yapı Kredi Yay., İstanbul.
- Tansuğ, S. (2012 -1986). *Çağdaş Türk Sanatı*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Topal, U. (2019). *İstanbul Kültür Ortamlarında Karagöz Oyunu*, yüksek lisans tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Victoria And Albert Museum, “Rustic Civility”, URL: <https://collections.vam.ac.uk/item/O17373/rustic-civility-oil-painting-collins-william-ra/>
- Wölfflin, H. (1990) *Sanat Tarihinin Temel Kavramları*, Çev. Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Yağbasan, E. (2004) “Abdülmecid Efendinin Resimlerinde Konular ve Üslup”, *Hanedandan Bir Ressam Abdülmecid Efendi*, Ömer Faruk Şerifoğlu (haz.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Yazıcı, B. (2016) *Şeref Akdik Sanatı ve Yaşamı*, yüksek lisans tezi Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Resim Anabilim Dalı, Trabzon.

Görsel WEB Kaynakçası

URL 1: [https://www.wga.hu/html\\_m/m/masaccio/brancacc/st\\_peter/shadow.html](https://www.wga.hu/html_m/m/masaccio/brancacc/st_peter/shadow.html) (12.06.2020)

URL 2: <https://www.nationalgallery.org.uk/paintings/workshop-of-robert-campin-jacques-daret-the-virgin-and-child-in-an-interior> (10.06.2020)

URL 3: [https://www.wga.hu/html\\_m/c/caravagg/06/35emmau.html](https://www.wga.hu/html_m/c/caravagg/06/35emmau.html) (23.02.2020)

URL 4: <https://www.wga.hu/index1.html> (24.02.2020)

URL 5: <https://collections.vam.ac.uk/item/O17373/rustic-civility-oil-painting-collins-william-ra/> (24.02.2020)

URL 6: [http://ruesdaix.ag13.pagesperso-orange.fr/html/LOUBON.html#haut\\_page](http://ruesdaix.ag13.pagesperso-orange.fr/html/LOUBON.html#haut_page) (15.12.2019)

URL 7: [https://www.musee-orsay.fr/en/collections/works-in-focus/painting/commentaire\\_id/jerusalem-3078.html?tx\\_commentaire\\_pi1%5BpidLi%5D=509&tx\\_commentaire\\_pi1%5Bfrom%5D=841&cHash=044539a122](https://www.musee-orsay.fr/en/collections/works-in-focus/painting/commentaire_id/jerusalem-3078.html?tx_commentaire_pi1%5BpidLi%5D=509&tx_commentaire_pi1%5Bfrom%5D=841&cHash=044539a122) (5.10.2020)

URL 8: <https://www.artic.edu/artworks/61128/at-the-moulin-rouge> (5.03.2020)

URL 9: <https://www.manet.org/the-fifer.jsp> (28.12.2021)

URL 10: <http://www.artnet.com/artists/ovide-curtovich/trois-hommes-sur-leur-chateau-dans-le-desert-1srnsVVvZil9b28HgwpeIw2> (22.07.2020)

URL 11: <https://www.artiummodern.com/urun/1583338/kadikoylu-mehmet-muazzez-ozduygu-1871-1956-pertev-boyar-kitabinda> (28.02.2021)

Görsel Arşivleri

Arşiv 1: Yasemin Dora, Görünenin Ötesinde Osman Hamdi Bey Sergisi, Sakıp Sabancı Müzesi, İstanbul, 2018

Arşiv 2: Yasemin Dora, Elvah-ı Nakşiye'den Günümüze MSGSÜ Resim ve Heykel Müzesi Koleksiyonlarından Seçkiler Sergisi, İstanbul, 2014

Arşiv 3: Yasemin Dora, Ankara Resim ve Heykel Müzesi, 2015

Arşiv 4: Yasemin Dora, Ankara Resim ve Heykel Müzesi, 2015

## Religion as a Form of Civic Resistance in The Year of The Flood<sup>1</sup>

*Tufan Zamani'nda Bir Sivil Direniş Biçimi Olarak Din*

**İbrahim KOÇ**

Ordu Üniversitesi, Yabancı Diller Bölümü, [ibrahimkoc@odu.edu.tr](mailto:ibrahimkoc@odu.edu.tr)  
ORCID Numarası|ORCID Numbers: 0000-0001-9510-3376

**Erdinç PARLAK**

Iğdır Üniversitesi, Batı Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, [erdincparlak@gmail.com](mailto:erdincparlak@gmail.com)  
ORCID Numarası|ORCID Numbers: 0000-0002-7184-8709

### Abstract

This article focuses on the teachings and actions of God's Gardeners, an anarchist, religious and environmental organization, most widely described in the *The Year of the Flood*, the second book of Atwood's MaddAddam trilogy. This novel, on the one hand, focuses on the environmental and climate crisis, on the other hand, describes the living conditions of the low socioeconomic classes from different perspectives. In this future fiction, capitalist institutions have taken over the administrative power with the help of modern science and they have suspended democracy. Under this circumstance, religious minorities of different faiths and origins have come out with the aim of filling the gap that has been emerged after the disappearance of democratic institutions in civil society, and thus their number and supporters have increased rapidly. It is seen that the Gardeners movement has gained strength by finding positive confirmation from the middle and lower classes, and especially from the oppressed women of any class. This article claims that the Gardeners, as represented in the trilogy, are supported by various segments of society, and turns into a form of civic resistance in time.

**Keywords:** Atwood, religion, anarchism, Marxism, environmentalism

### Özet

Bu makalenin odağında, Kanadalı romancı Margaret Atwood'un en geniş haliyle MaddAddam üçlemesinin ikinci kitabı *Tufan Zamani'nda* ele aldığı anarşist, dini ve çevreci bir örgüt olan God's Gardeners'in öğretileri ve eylemleri yer almaktadır. Bu roman, bir yandan çevre ve iklim krizine odaklanırken, diğer yandan düşük sosyoekonomik sınıfların yaşam koşullarını farklı perspektiflerden anlatmaktadır. Bu gelecek kurgusunda kapitalist kurumlar, modern bilimin yardımıyla yönetim gücünü ele geçirmiş ve demokratik yönetimi askıya almıştır. Sivil toplumdaki demokratik kurumların ortadan kalkmasıyla ortaya çıkan boşluğu doldurma iddiasıyla sayıları ve destekçileri hızla artan farklı inanç ve kökenlerden dini azınlıklar ortaya çıkmıştır. God's Gardeners hareketinin orta ve alt sınıflardan ve özellikle her sınıftan ezilen kadınlara desteğini alarak güç kazandığı görülmektedir. Bu çalışmada üçlemede temsil edilen haliyle Gardeners hareketinin toplumun çeşitli kesimleri tarafından desteklendiği ve zamanla bir sivil direniş biçimine dönüştüğü ileri sürülüyor.

**Anahtar Kelimeler:** Atwood, din, anarşizm, Marksizm, çevrecilik

### Introduction

Canadian poet, novelist and environmental activist Margaret Atwood has positive and conscious attitudes towards environmental and humanitarian issues since the beginning of her writing career. In addition to her deep environmental sensibility that allows us to put her in "a great tradition of environmental writers"<sup>2</sup>, she is also interested in sexual politics, which she handles within a general humanitarian framework. She strongly rejects representing women "merely as examples of a gender": A woman character in an Atwood novel could be neither an angel nor a harpy but an ordinary individual like most men characters<sup>3</sup>. After a long list of successful literary endeavours, she has published the MaddAddam trilogy which is widely regarded as Atwood's most environmentally conscious work.

<sup>1</sup> This paper was prepared by benefiting from the first author's doctoral thesis.

<sup>2</sup> Messer 2007, 16.

<sup>3</sup> Atwood 1979, 33.

These novels, *Oryx and Crake* (2003), *The Year of the Flood* (2009) and *MaddAddam* (2013), are widely regarded as the writer's reaction to contemporary environmental issues like the deterioration of the balance of nature due to pollution, the exploitation of nature, global warming, the depletion of natural resources and the extinction of species.

Using a range of different narrative forms and perspectives, the trilogy tells the story of a group of people who survived after an apocalyptic pandemic caused by a human-made virus. The narrators deal with the before and after periods of this event to give the contrast between the two states of the world that differ significantly. In the meantime, they offer individual survival stories of these characters in newly transformed social and environmental conditions and the challenges they faced in the process of building a new social system. Before the deadly pandemic the world was ruled by multinational technology companies with an understanding that reminds the economic system of the late 19<sup>th</sup> century defined as 'corporate capitalism'<sup>4</sup>. This period is characterized by close relationship between corrupted politicians and capital groups that created a situation where economic power became the sole source of political influence. In Atwood's future fiction the logic of the capitalist economy encourages people to consume more, purchasing goods and services that are not actually needed, which, in many respects, constitutes the core of today's economic activities. In this way, the capital accumulated in the hands of a certain social group turns into an instrument of political power. This power also enables the determining of the dominant ideologies in society and the manipulation of cultural institutions.

For the high-tech future community of the MaddAddam trilogy, scientific knowledge becomes the most important commodity and the single source of political power and authority. This situation leads to the emergence of an environment in which participatory non-governmental organisations, an intrinsic ideal of western democracies, have almost completely disappeared. The administrative organs of the modern state, which had been acquired as a result of a long and painful era of revolutions, have lost validity. Eventually, there is hardly anyone left to oppose the current oppressive system, except for a group of anarchist religious cults. In the light of these considerations, this paper primarily focuses on the dialectical relationship between economic substructure and the superstructure of the fictional future society of Atwood's trilogy in a Marxist sense and it examines the functionality of non-hierarchically organized religious cults against the anti-democratic practices of the administrative power depicted throughout the novels. In other words, this paper argues that the anarchist religious organisations as represented in the trilogy emerge as a form of civic resistance with the dysfunction of democratic institutions. Contrary to the presuppositions of Marxist analysis, in the world of MaddAddam trilogy where labour unions and political parties do not exist, religion seems to be the only option left to raise awareness of the public on issues such as social classes, environment, and consumption.

### Religion as a Response to Democratic and Environmental Concerns

In *The Year of the Flood*, the second book of the trilogy, Atwood sheds light on the lower section of the social strata which is quite distinctly segregated by a number of religious and political dissenter groups. Rich elites and scientists live in special residential areas, the so-called compounds, with the protection of high-tech security. The compound life offers exceptional living opportunities for the residents. This section of society is depicted in detail in *Oryx and Crake* that sets the scene of the class struggle with the perspective of a young man, Jimmy/Snowman, who is the son of a top scientist from the corporate world. The isolation of the compound people is reminiscent of medieval towns that were surrounded by thick walls for security reasons. One of the first things Jimmy noticed when he left the compound world was the "asymmetries [and] deformities" in the pleeblands<sup>5</sup>. This detail clearly shows the contrast between two settlements. The necessary condition for having the privilege of staying inside the walls is belonging to a proper social class. The residents are composed of similar types of people: the executives

---

<sup>4</sup> Screpanti (1999) made a review of the different forms of capitalist system that defines corporate capitalism as a system in which individual enterprises are replaced by the corporations. According to Screpanti, corporate capitalism is "based on a diffused private property regime. The great corporation supersedes the small family company. Its ownership is structured in the form of a joint stock company with a dispersed shareholding, while internal control is implemented through huge and complex hierarchies of command. The firm is no longer a thing that belongs to a person or a group of persons endowed with residual control. Rather, it is itself a person, i.e. a social entity with a legal personality, able to enter into contracts and transactions with all the other social actor" (14).

<sup>5</sup> Atwood 2004, 339.

and top scientists of the corporations and their immediate families. However, the setting of *The Year of the Flood* mostly consists of the ‘city’, the so-called pleeblands, where the majority live: the working class, the poor and a small group of wealthy people who often make money from illegal businesses condoned by the corporations. This novel for the most part tells the stories of two women, Toby and Ren, who struggle with problems caused by poverty, unbalanced income distribution and inadequate social security system. Both women are ex-members of an environmentalist religious sect, God’s Gardeners. Much of the information about the Gardeners that appears unsystematically throughout the novels is filtered through Toby’s and Ren’s perspectives. This anarcho-pacifist organization is governed by a board of experienced members called Adams and Eves. Besides, there are the sermons of Adam One, the spiritual leader and founder of the Gardeners, given on the Saint’s and feast days that are interspersed among the chapters. These two women who are quite different from each other in terms of their character, appearance, age and origin, somehow survived the apocalyptic event that is called the ‘Waterless Flood’ by the Gardeners. While presenting their stories through flashbacks to different periods of their lives, the novel also gives details of the beliefs and lifestyles of the other members of the Gardeners.

Atwood’s speculative fiction trilogy, mostly *The Year of the Flood*, provides topics for discussion about the key position of religious groups in society and their reactions to the problems of the era. She not only creates a new belief system with a set of principles and practices, but also aims criticism towards today’s environmentally insensitive theological groups with her satirical style. Besides the God’s Gardeners, “a lot of fringe cults worked the Sewage Lagoon, trolling for souls in torment” such as “PureHeart Brethren Sufis”, “Ancients of Day”, “Hare Krishnas”<sup>6</sup>, “The Lion Isaiahists and the Wolf Isaiahists”<sup>7</sup>. Aside from these cult groups that address themselves to the poor people in the pleeblands, there are also “rich-people religions” such as “The Known Fruits” and “the Petrobaptists”<sup>8</sup> which are influential among the privileged Corps people. CorpSeCorps often allows the activities of religious minorities. The reason for that is, according to Adam One, “They claim to respect the Spirit and to favour religious toleration, as long as the religions don’t take to blowing things up: they have an aversion to the destruction of private property.”<sup>9</sup> There are also other environmentalist groups in the pleeblands such as “the Fernside Collective, the Big Box Backyarders, the Golfgreens Greenies”<sup>10</sup> that sell or exchange the organic products in a market called “the Tree of Life Natural Materials Exchange.”<sup>11</sup> The Gardeners are portrayed as more radical in terms of both practice and faith. For this reason, the “ecofreak”<sup>12</sup> label is used to humiliate them in the streets.

The theological structure in Atwood’s fiction seems to be in line with the teachings of Jesus and his earliest followers, who suggest a necessary correlation between true virtue and poverty. Indeed, in the first centuries after Jesus, poverty was considered the greatest virtue among believers, perhaps depending on such biblical verses as “And He raised His eyes toward His disciples and began saying, “Blessed are you who are poor, for yours is the kingdom of God”<sup>13</sup>. Evidently, God’s Gardeners (and other cults of the lower income groups) have some similarities with certain early Christian groups, such as the Ebionites. Just like the Gardeners were declared illegal by the Corps, they were declared heretical by the dominant Christian authorities. “The Ebionites derived their name from the Hebrew word ebyôn, i. e., poor, which may have been characteristic of their moral ideal of renouncing property”<sup>14</sup>. Among early Christians, besides the Ebionites, there were also groups called Zabians (the Greek writers called them Baptists or Disciples), Nazarenes, and Essenes. Even with a superficial overview, similarities can be noticed:

They were total abstainers from wine and meat, living either as hermits in the desert on purely vegetable food and wild honey, or in congregations of monastic communities,

<sup>6</sup> Atwood 2009, 52.

<sup>7</sup> Atwood 2009, 53.

<sup>8</sup> Atwood 2009, 52.

<sup>9</sup> Atwood 2009, 66.

<sup>10</sup> Atwood 2009, 195.

<sup>11</sup> Atwood 2009, 194.

<sup>12</sup> Atwood 2009, 54.

<sup>13</sup> Luke 6:20

<sup>14</sup> Carus 1898, 512.

rejecting bloody sacrifices, objecting to taking oaths, and believing in chastity, abstinence, and poverty as the main means of salvation.<sup>15</sup>

During the Middle Ages when science was under great pressure and scientific progress was hindered by organised religion, numerous heretical sects emerged in many parts of Europe: e.g., the Fraticelli (also known as Spiritual Franciscans), the Beguines and the Beghards, Boni Homines (also known as Bonhommes) and the Waldensians (or Poor Men of Lyon).<sup>16</sup> As it is seen from the above examples religious minorities that openly or covertly oppose the established order are not uncommon in the Christian western world.

God's Gardeners also have a spiritual lifestyle; conversely, unlike their medieval counterparts, they do not turn their back on the positive aspects of contemporary science. According to Adam One humans "could not achieve their goal of reconciling the findings of Science with their sacramental view of Life simply by overriding the rules of the former".<sup>17</sup> Therefore, in the context of radical environmental movements, an analysis on the discourse of the Gardeners on the role of religion and science seems necessary. There have been many debates on the relationship and contradictions between religion and science from the emergence of modern sciences to the present. Even though, throughout modernity, science is said to be one step ahead in this fractious relationship, in contrast to the predictions of many 19<sup>th</sup> and 20<sup>th</sup> century thinkers, the effect of religion on social, economic and political fields has not disappeared. In this context, we should not underestimate the ability of religions to survive in the contemporary world. From the days when Nietzsche proclaimed the death of God, we have witnessed that the religious discourse survives by transforming itself in accordance with the spirit of the time.

More recently, environmental problems have begun to be discussed within these two dissimilar fields. These discussions are shaped around two opposing views that are related to how religions define anthropocentrism. According to monotheistic religions (especially Christianity should be considered here), God created nature to serve people. It can be considered that this notion causes anthropocentrism and eventually leads to ignorance of nature. On the other hand, it is also possible to approach the same concept from a different perspective. To see nature as a creation of God, unlike the *nature morte* (dead nature) envisioned by the Cartesian perspective<sup>18</sup>, paves the way to see it as a subject in itself, like human beings. In this context, a common point is reached with the discourses of radical environmental movements such as Deep Ecology which is a politically marginal movement advocating the restructuring of political institutions to achieve a nature-centred lifestyle. In Christianity, nature is alive and full of life. Yet, the ultimate subject for Christians is God, not man. God has created nature, and by extension the environment, and entrusted humans to take care of it. The Bible says, "Then the Lord God took the man and put him into the Garden of Eden to cultivate it and keep it."<sup>19</sup> From this point of view, a nature-centred view of monotheistic religions can be inferred alongside the more commonly understood God-centred perspective. In *The Year of the Flood*, God's Gardeners and their leader Adam One try to fulfil such a mission of combining these two perspectives and establish a religious doctrine that sees all other creatures as subjects and respects non-human nature since it is also a creation of God.

Ecology as a field of science is closely related with environmental problems. It is predicted that the data provided by scientific experiments and observations, as their potential persuasiveness is considered higher than other information sources, will facilitate voluntary participation in the fight against environmental problems. Although it sounds like a logical expectation, it only corresponds to a situation that can occur if society, at least the majority, behaves rationally. Looking at the state of the world, it can easily be said that hoping for rationality in the behaviours of the majority would itself not be a rational behaviour. Scientific studies contribute to the fight against environmental problems, yet scientific knowledge is not enough to affect behavioural change. Commonly, people act in different ways and have different motivations, resources, and sensibilities. For example, many scientific studies have been carried out about the damage caused to nature and the environment by plastic packaging waste. However, it is still heavily used and poses a significant threat for the current and future

---

<sup>15</sup> Carus 1898, 526.

<sup>16</sup> Magee 2002.

<sup>17</sup> Atwood 2009, 333.

<sup>18</sup> Callicott 1992.

<sup>19</sup> Genesis 2:15

generations. This example shows that, although there are differences between cultures, a significant proportion of people do not have environmental awareness about their consumption habits. It cannot be ignored that as forms of symbolic production, literature and religion have a wider sphere of influence than science and are therefore able to compensate the shortcomings of science in terms of raising awareness of environmental issues.

*The Year of the Flood* contributes to this debate by showing the consequences of current environmental degradation. Religious groups that give importance to natural life, like God's Gardeners, are not Atwood's invention. The utopian agrarian communes mostly established by American romantics throughout the 19<sup>th</sup> century can also be seen as a kind of religious anarchist movement<sup>20</sup>. There are many similarities between God's Gardeners and these groups, which can be considered marginal minorities because they reject established societal norms of the time most of which are the cause of our environmental problems today. The Gardeners also have some similar characteristics with the environmental movements and religious groups of modern times.

One can argue that environmentalism, which includes a system of thought and action, has become a kind of religion. Like all religions it aims to trigger a change for the whole world. Adam One in one of his sermons in which he constantly uses religious references, explains the Gardeners mission based on a teaching where humans and nature are equally important and valuable. There is love and respect for all creatures created based on this thought. Adam One says,

By covering such barren rooftops with greenery, we are doing our small part in the redemption of God's Creation from the decay and sterility that lies all around us, and feeding ourselves with unpolluted food into the bargain. Some would term our efforts futile, but if all were to follow our example, what a change would be wrought on our beloved Planet!<sup>21</sup>

In the Western world the attitudes of religions towards modernization, progress, democracy, and capitalism show parallels with their attitudes towards environmental issues. By the end of the 20<sup>th</sup> century the gradual decline of their popularity led religions to attempt to interfere in some areas of civil society. From this period onwards, divisions between civil society and state provided new areas of work such as feminism, gay rights, human and animal rights, minorities-related issues, and environmentalism for non-governmental organizations. Of course, religions cannot be expected to show the same interest towards all these areas. In the developed western countries where traditional religions have been weakened, it is known that many churches are interested in environmental problems. However, according to some environmentalists, religious institutions benefit from this situation and are not sincere about their environmental awareness.

At this point, it would be useful to recall a seminal article on the relationship between Christianity and environmental issues, and its author. Medieval historian Lynn White JR found the roots of the modern-day environmental crisis in the Christian theology. In "Historical Roots of Our Ecologic Crisis" (first published in 1967), White suggested that the idea of seeing all nature as a raw material warehouse for human use did not start with the Industrial Revolution. This understanding emerged when Judeo-Christian theology with its creation story in Genesis broke away from the pagan understanding of nature. According to Judeo-Christian tradition, body of the first man, Adam, was created from clay. However, it is the soul that gives life to him. Humans consist of half-body and half-soul. This dualist thinking makes the metaphysical half of man, the soul, superior to the earthly half, the body. That's why religious point of view regards nature as a temporary place and this makes it impossible to show due diligence to its protection. White wrote that, "Formerly man had been part of nature; now he was the exploiter of nature... Christianity, in absolute contrast to ancient paganism and Asia's religions (...), not only established a dualism of man and nature but also insisted that it is God's will that man exploit nature for

<sup>20</sup> The founder of the Fruitlands commune (1840) in Harvard, Massachusetts, Bronson Alcott, is known as an abolitionist and for his opposition to paying taxes, even before H. D. Thoreau's famous act of civil disobedience. "Alcott was jailed in 1843 in the same prison in which Thoreau was later jailed in 1846" (Fiala 2013, 2) because of his refusal to pay his taxes. According to Andrew Fiala New England was a region of "American non-resistant Christian anarchism" (2) in the 19<sup>th</sup> century.

Besides Fruitlands there were other utopian religious communities such as Brook Farm (1841) and Hopedale Community (1842) both founded in Massachusetts.

<sup>21</sup> Atwood 2009, 15.

his proper ends".<sup>22</sup> In this case, the indifferent attitudes in Western world towards nature come from Christianity and it is no different in Muslim countries and for the Communists; as for White, "Marxism, like Islam, is a Judeo-Christian heresy".<sup>23</sup> According to these religions when the 'end' comes, human beings (the rewardable ones as it should be) would be saved, but not nature. As long as this understanding continues, all scientific discoveries and new technologies would not be the proper cure for the ecology crisis. For White, the belief system that sees human beings as superior and privileged to other creatures in nature should be abandoned as soon as possible. In this context, it is seen that White shares the same perspective with the deep ecology philosophy. Like White, a considerable number of Western environmentalists do not regard Christianity as a nature-friendly belief system, so they sympathize with eastern philosophies such as Buddhism, Hinduism, and Taoism, which counsel a more harmonious relationship with nature.

There is an obvious rising trend in new religious forms that have more mystical and spiritual aspects. For Watling,

Alongside 'traditional' religious visions, there are emerging 'new' ones. In particular, science is seen to offer resources for understanding the cosmos and humanity's role in it, as well as combating environmental problems by suggesting new, possibly more environmentally friendly, ways of acting.<sup>24</sup>

Whether or not this situation will reach the level of the Reformation of Christianity will be understood in time. However, if we speculate in the manner of Atwood, we can say that new religions can survive to the extent that they can offer solutions to the problems experienced by contemporary societies. Here it is necessary to draw attention to another connection between the MaddAddam trilogy and the contemporary world we live in. Considering the socioeconomic problems among underdeveloped countries and the underclasses of developed countries, it is seen that religions are strengthened by the deterioration of peace, trust, security and economic prosperity. Emma Tomalin's article, "Religions, poverty reduction and global development institutions" determines that,

While the Western-led modern global development institutions that have emerged since the Second World War have tended to be secular in nature, over the past decade or so there has been an apparent 'turn to religion' by global development institutions, as well as in academic development studies. This reflects the realization that modernization and secularization do not necessarily go together, and that religious values and faith actors are important determinants in the drive to reduce poverty, as well as in structures and practices that underpin it.<sup>25</sup>

Based on this view, we might expect that a religious organisation like the Gardeners would appeal most to the people who are the most vulnerable to the economic and social problems of society. However, Atwood's approach to this is far from straightforward. She presents the doctrines of the Gardeners from the point of view of two women, Toby and Ren, who have not participated in this group voluntarily and regard them critically.

Toby is the daughter of an air conditioner dealer who killed himself after becoming unemployed because of his wife's health expenses. The mother, who was addicted to cosmetics and nutritional supplements, became terminally ill due to, as it turns out later, the side effects that the Corps deliberately add to their products. They spent all their family savings on a medical treatment that was worse than useless. All alone in the Pleeblands after losing both of her parents, Toby was faced with the cruel side of life and survived many hardships. When her life was in danger, she joined the Gardeners as a refuge. The story of Ren, who is the daughter of a senior corporation employee, is quite different from Toby's. When Ren's mother left her husband for a handsome Gardeners member, she took her daughter with her. Therefore, she was able to take the philosophical and survival skills training given to the child members. Eventually, paths of Toby and Ren crossed in this anarchist-oriented environmentalist cult, which they joined for

---

<sup>22</sup> White 1996, 8-10.

<sup>23</sup> White 1996, 9.

<sup>24</sup> Watling 2008, 473.

<sup>25</sup> Tomalin 2018, 2.



reasons beyond their control. Yet, the conversion of both women was an absolute success: When they had to leave the Gardeners, they willingly continued the teachings and habits they had acquired there.

Atwood reveals the details of the characters, the setting, and the events sparingly. The course of events in the novel, as occasionally interspersed crumbs of information, reveal more details about the Gardeners. They try to explain the biblical texts about creation and natural processes based on hard sciences. They define their belief system as a scientific religion in which actions are more important than beliefs. The leader of the group once explained this to Toby as follows: “In some religions, faith precedes action. In ours, action precedes faith. You’ve been acting as if you believe, dear Toby. As if — those two words are very important to us. Continue to live according to them, and belief will follow in time.”<sup>26</sup>

The Gardeners believe in both evolution and God. They are strict vegans and most of their food comes from the rooftop gardens they establish on the roofs of abandoned buildings in the city centre (There are many vacant buildings as the rich have left this part of the city and moved to their high-walled and tightly secured compounds). The spiritual leader and founder of the group, Adam One, was an epidemiologist: “I was a scientist. I studied epidemics.”<sup>27</sup> This humanist scientist used to think that “man was the measure of all things”.<sup>28</sup> It seems that at one point he gave up this belief and began to think that “We cannot know God by reason and measurement; indeed, excess reason and measurement lead to doubt.”<sup>29</sup> He was, in his own words, once “a materialistic, atheistic meat-eater”<sup>30</sup> and then turned into an anarcho-pacifist who aims to initiate an economic and social structure with those who will survive after the irreversible environmental apocalypse that is compatible with nature (There’s not much detail about his transformation process in *The Year of the Flood*. This issue is clarified in the last book of the trilogy.) They believe in an apocalyptic event they call the ‘Waterless Flood’ which will wipe humans off the face of the Earth, just as the biblical flood did the non-believers according to the Abrahamic religions. During one of the sermons which Adam One traditionally gives on Saint’s days (the Gardeners have established a pantheon of ecological saints based upon the names of naturalists and environmental activists) and Feast days, in which he says; “we know that Comets and nuclear holocausts are among the possible tomorrows, not to mention the Waterless Flood, that we fear looms ever nearer”.<sup>31</sup> Adam One and other Gardeners believe that the path chosen by humankind will lead them to a great disaster, because they are thoughtlessly damaging nature without which no one can continue living.

Adam One tries to recruit new members by preaching on the streets and opens branches in different cities and countries by increasing the number of their members. He proclaims, “Spare your fellow Creatures! Do not eat anything with a face! Do not kill your own Soul!”<sup>32</sup> When the Gardeners met Toby during such an event, she was working for a SecretBurger fast-food restaurant. Adam One made one of his usual speeches: “Every day you stand here selling the mutilated flesh of God’s beloved Creatures, it’s injuring you more. Join us, my dear — we are your friends, we have a place for you.”<sup>33</sup> After many years, when Toby became Eve Six on Pilar’s death, she described the structure of the Gardeners as,

For the Gardeners, it seemed, were no longer a tiny, localized cult. They were growing in influence: far from being confined to the Sinkhole Edencliff Rooftop Garden and its neighbouring rooftops and the other buildings they controlled, they had branches in different plebs, and even in other cities. They also had cells of hidden External sympathizers embedded at every level, even within the Corporations themselves. The information provided by these sympathizers was indispensable, according to Adam One: by means of it, the intentions and movements of their enemies could be monitored, at least in part. The cells were referred to as Truffles because they were underground, rare, and

<sup>26</sup> Atwood 2009, 234.

<sup>27</sup> Atwood 2009, 54.

<sup>28</sup> Atwood 2009, 54.

<sup>29</sup> Atwood 2009, 325.

<sup>30</sup> Atwood 2009, 54.

<sup>31</sup> Atwood 2009, 325.

<sup>32</sup> Atwood 2009, 54.

<sup>33</sup> Atwood 2009, 55-56.

valuable, because you never could tell where they might appear next, and because pigs and dogs were employed to sniff them out. Not that the Gardeners had anything against actual Pigs and Dogs, Adam One made haste to explain — only against their enslavement by the forces of darkness.<sup>34</sup>

It is understood that the Gardeners movement has gained strength by finding positive confirmation from the middle and lower classes, and especially from the oppressed women of any class. This is the reason why their activities were eventually declared illegal, and their headquarters were raided by CorpSeCorps forces. Yet, the organization has not disappeared completely, provided that they carry out their activities underground. Certainly, behind this success of the God's Gardeners, there is a persuasive analysis of environmental degradation, climate change, moral degeneration, socioeconomic problems, poverty, and unfair distribution of income. Adam One, who has modelled himself on the example of Jesus in many respects, has succeeded in adapting for the Gardeners' doctrine the egalitarian discourse of early Christianity, which saw material wealth as worthless as can be seen in Proverbs 22:2, "The rich and the poor have a common bond, The Lord is the maker of them all". At the initial stage of Christianity, the movement primarily included the poorest and most oppressed groups of society. Engels wrote the following on this subject:

The history of early Christianity has notable points of resemblance with the modern working-class movement. Like the latter, Christianity was originally a movement of oppressed people: it first appeared as the religion of slaves and emancipated slaves, of poor people deprived of all rights, of peoples subjugated or dispersed by Rome. Both Christianity and the workers' socialism preach forthcoming salvation from bondage and misery; Christianity places this salvation in a life beyond, after death, in heaven; socialism places it in this world, in a transformation of society.<sup>35</sup>

Here, Engels focuses on the similarities between early Christianity and communism<sup>36</sup>. Jesus himself acted among the poor and the dispossessed; and frequently attacked the rich. When he entered Jerusalem, it is no coincidence that at first, he expelled the usurers from the temple. The communism of the early Christians can be seen in the fact that there was common ownership of all the wealth in their community. Any person who wanted to join them first had to give up their worldly possessions. About the Fellowship of the Believers, Acts 2: 44-45 says, "And all those who had believed were together and had all things in common; and they began selling their property and possessions and were sharing them with all, as anyone might have need". In the same way, the Gardeners have an egalitarian structure that despises material wealth. Adam One says, "Money is a terrible temptation. It is sickness."<sup>37</sup>

There are also significant parallels between the teachings of the Gardeners and Marx's opinions about spiritual life. He wrote that, "to develop in greater spiritual freedom, a people must break their bondage to their bodily needs — they must cease to be the slaves of the body. They must, above all, have time at their disposal for spiritual creative activity and spiritual enjoyment".<sup>38</sup> Marx and later Marxists are generally known for their critical attitudes against religions. In fact, Marx was not primarily concerned with the concept of religion, but with what people did using religious institutions (organized religions). Marxist criticism underlines how religion has turned into a repressive ideology; "an ideology that helps to keep the faithful poor satisfied with their lot in life, or at least tolerant of it, much as a tranquilizer might do".<sup>39</sup> Marx, in his "A Contribution to the Critique of Hegel's Philosophy of Right" in which he made his famous analogy between religion and opium, begins with the definition of religion and his criticism of religious institutions. For him, "criticism of religion is the premise of all criticism".<sup>40</sup> Obviously, Marx rejects mystical views about the creation by saying, "Man makes religion, religion does not make man".<sup>41</sup> He discusses the issue as an historical and social phenomenon from an

---

<sup>34</sup> Atwood 2009, 264-265.

<sup>35</sup> Engels 1990, 447.

<sup>36</sup> It is worth remembering that there are profound differences of opinion between left-wing and right-wing Christians on this subject. This is because they are based on different scriptures.

<sup>37</sup> Atwood 2009, 211.

<sup>38</sup> Marx 1988, 29.

<sup>39</sup> Tyson 2006, 59.

<sup>40</sup> Marx 2010, 175.

<sup>41</sup> Marx 2010, 175.

“irreligious” perspective. “Religion” as “an inverted world-consciousness” has been turned into a weapon in the hands of the clergy who have served as the agent of the ruling class for centuries.<sup>42</sup> In this way religious doctrines have become the main reference for comprehending existence for the masses. For this reason, “The struggle against religion is, therefore, indirectly the struggle against that world whose spiritual aroma is religion”.<sup>43</sup> Marx’s analysis does not include a negative attitude towards religious feelings or individual connections to divine powers, but a realistic interpretation that recognizes the importance of spiritual life. He continues,

Religious distress is at the same time the expression of real distress and also the protest against real distress. Religion is the sigh of the oppressed creature, the heart of a heartless world, just as it is the spirit of spiritless conditions. It is the opium of the people. To abolish religion as the illusory happiness of the people is to demand their real happiness. The demand to give up illusions about the existing state of affairs is the demand to give up a state of affairs which needs illusions. The criticism of religion is therefore in embryo the criticism of the vale of tears, the halo of which is religion.<sup>44</sup>

If the works of art, according to Marxist premises, that raise the consciousness of the working class and thus serve the proletarian revolution are not seen as repressive, in the same way the Gardener doctrines that instil environmental awareness and love in its members within the paradigm of contemporary science cannot be regarded as repressive either.

The Gardeners often transform biblical concepts into their daily practices. For example, they regularly pile up food and supplies in several secret places for the use of post-apocalyptic survivors. They call them ‘Ararats’. Adam One explains this as, “with the essential items we must include in our Ararat storerooms in preparation for the Waterless Flood.”<sup>45</sup> Toby also created one after she got a job at AnooYoo Spa. Although organic/vegan nutrition is obligatory for every Gardener, they are also aware of the fact that they will eventually need animal protein sources after the Waterless Flood. Therefore, they implement a rigorous training program for their members that includes hunting and survival skills. Almost all routine activities of the Gardeners aim to improve their ability to survive after a major disaster.

By presenting the God’s Gardeners by means of the critical observations of Toby and Ren, Atwood draws attention to the challenges and advantages of a green civilization. On the other hand, there is another group called the MaddAddamites that has its roots within the Gardeners. Although there is some information about this group in *The Year of the Flood*, the details of their activities are only given in *MaddAddam*. The separation between the Gardeners and the MaddAddamites is a result of Adam One and Zeb’s disagreement over the nature of the organization’s activities. Besides, this separation also represents similar disagreements within modern environmental movements or anarchist religious groups. The MaddAddamites do not approve of the passive resistance philosophy of Adam One; they believe in direct action to bring change to society and the world order.

The dialogue below clearly illustrates their conflict. A group of Gardeners, including Zeb, are involved in “a scuffle in the Sewage Lagoon”.<sup>46</sup> When they returned to Edencliff Rooftop Garden, the disagreement comes to light,

“I hope there was no lasting damage,” said Adam One. “Much as we deplore the very existence of SecretBurgers, and the depredations of this — this unlucky individual, we want no violence.”

“Booth overturned, meat thrown around. All he suffered was cuts and bruises,” said Zeb.

“That is unfortunate,” said Adam One. “It’s true that we sometimes have to defend ourselves, and we’ve had trouble with this — with him before. But on this occasion, do I have the impression that we attacked first?” He frowned at Zeb. “Or provoked an attack? Is this correct?”

<sup>42</sup> Marx 2010, 175.

<sup>43</sup> Marx 2010, 175.

<sup>44</sup> Marx 2010, 175-176.

<sup>45</sup> Atwood 2009, 123.

<sup>46</sup> Atwood 2009, 347.

“Asshole had it coming,” said Zeb. “We should be getting medals.”

“Our way is the way of peace,” said Adam One, frowning even more.

“Peace goes only so far,” said Zeb. “There’s at least a hundred new extinct species since this time last month. They got fucking eaten! We can’t just sit here and watch the lights blink out. Have to begin somewhere. Today SecretBurgers, tomorrow that fucking gourmet restaurant chain. Rarity. That needs to go.”

“Our role in respect to the Creatures is to bear witness,” said Adam One. “And to guard the memories and the genomes of the departed. You can’t fight blood with blood. I thought we’d agreed on that.”<sup>47</sup>

The MaddAddamites make contact with each other through a secret online communication network. They also work together with Crake on the Paradise project, unaware of his ultimate intent. Among their actions there are “strange outbreaks of new diseases, or peculiar infestations — the splice porcubever that was attacking the fan belts in cars, the bean weevil that was decimating Happicuppa coffee plantations, the asphalt-eating microbe that was melting highways”<sup>48</sup> and “the mice that attacked cars”.<sup>49</sup> Actions similar to those of the MaddAddamites fall into the category of ‘ecotage’, which means performing various criminal acts (such as vandalism, arson, and threats) against the people, institutions and organizations that harm nature and the environment. Although its practitioners regard ecotage as a type of action that never harms humans, it is described as terrorist activity by law enforcement agencies and is often used synonymously with the concept of ecoterrorism or environmental terrorism.<sup>50</sup> According to Zeb/the Mad Adam, “if you could destroy the infrastructure then the planet could repair itself. Before it was too late, and everything went extinct.”<sup>51</sup> They never intend to kill any living beings; their aim is to destroy infrastructure facilities causing environmental damage and to block the capitalist mode of production that facilitates consumerism.

### Conclusion

Considering the end of the trilogy, it is not easy to determine whether Adam One, Zeb or Crake has a point concerning their proposed solutions. In a sense, it can be said that the story raises questions rather than providing answers. Adam One expects a final catastrophe for humans, like, in many ways, a mixture of the Judgement Day and the Biblical Flood, that will bring about the end of humanity in the way that the early Christians expected the apocalypse, but in the meantime, he does not ignore the possibility of being saved along with the other Gardeners since they are the true believers of this destiny. He seems to make a correct diagnosis of the social and political state of the world, one which has been heading towards a painful end due to environmental devastation. Under these conditions he prefers to carry out a pacifist strategy; instead of encouraging people to struggle with the system that has caused the problems, he prefers to save as much as he can from the coming Flood.

However, most of Adam One’s predictions have come true, and after the outbreak, the survivors have managed to establish a new order thanks to the trainings and philosophical doctrines of the Gardeners. At first, Adam One regards the new state of the world as a disappointment, because the debris caused by Waterless Flood is obviously much worse than he would have imagined. After a while, the improved air quality due to the disappearance of human-made pollutants has made him more satisfied. He is certainly hopeful that nature will renew itself sooner or later. This point of view mirrors Deep Ecology’s philosophy of showing equal love and respect for every creature in nature, whereas it would be incomplete and flawed for eco-Marxist philosophy, which aims primarily to eliminate the source of environmental destruction through class consciousness and joint struggle.

Eventually, the Gardeners project has partially failed. Some of the Adams and Eves, who are supposed to be more experienced and dedicated members than the others, are not committed to their mission. For example, Burt/Adam Thirteen secretly grows and sells cannabis in cahoots with the Corps agents. There

---

<sup>47</sup> Atwood 2009, 348-349.

<sup>48</sup> Atwood 2009, 375-376.

<sup>49</sup> Atwood 2009, 462.

<sup>50</sup> Wagner 2008, 25.

<sup>51</sup> Atwood 2009, 462.

are even characters that have nothing to do with the ideological agenda of the cult. Lucerne, for example, has no ties with the Gardeners, except for her affectionate relationship with Zeb. The premises controlled by them are seen as a shelter for people without an ID, like Toby and Amanda (a climate refugee from the South); they are there because they have no other place to go. In addition to this, although Adam One has managed to establish a spiritual lifestyle, in harmony with nature, he could not put forward a solution and action plan that would attack the very root of the problem: the world of the Corporations that rule the world. He has created a vague apocalyptic vision that is a mixture of his accurate observations of circumstances and biblical myths. In a sense he has envisioned the ultimate solution as a punishment perpetrated by supernatural powers.

The MaddAddamites are not flawless either; they have been working with Crake in the Paradise Dome for a long time, but none of them could conceive of his secret plans. That Crake accomplished the BlyssPluss project without being noticed, not even by Jimmy/Snowman and Oryx, shows that the MaddAddamites are too short-sighted to see what is right in front of them. These highly intelligent scientists could not prevent Crake's secret plans; on the contrary, they unwittingly made a major contribution to his extermination project. The real success of this group, from a radical environmentalist perspective, is their sabotage activities against infrastructure and industrial facilities, which were unlikely to be continued for a long time due to the security risks they create, however, they have certainly made a significant contribution to the rate of the process of regeneration after the outbreak by accelerating the decomposition of the artificial structures that damage nature.

Consequently, both the God's Gardeners and the MaddAddamites clearly represent the different tendencies and trends within real-life environmental movements. In this context, the failure and inefficiency of their reactions and suggested solutions for environmental problems, expressed explicitly or implicitly throughout the trilogy, can be interpreted as reflecting the author's criticisms against contemporary environmental organisations, whose failures, alongside their successes, might provide insights into how to shape the future of environmental movements. On the other hand, it cannot be ignored that by developing a discourse that blends religion and environmentalism, the Gardeners mission positively affected the lives of many people. Environmental movements should consider the usefulness of cultural institutions such as religion as well as cultural and artistic products.

## References

- Acts 2: 44-45, *Holy Bible*: New American Standard Bible.
- Atwood, M. (1979). The Curse of Eve - Or, What I Learned in School. *Canadian Woman Studies*, 1(3). <<https://cws.journals.yorku.ca/index.php/cws/article/view/14531>>
- Atwood, M. (2004). *Oryx and Crake*. London: Virago

- Atwood, M. (2009). *The Year of the Flood*. New York: Random House.
- Carus, P. (1898). "Gnosticism in its Relation to Christianity". *The Monist*. July, 1898. Vol. 8, No. 4 (July, 1898). Oxford University Press. pp. 502-546
- Callicott, J. B. (1992). "La Nature est morte, vive la nature!". *The Hastings Center Report*, Vol. 22, no. 5, pp. 16-23.
- Engels, F. (1990). "On the History of Early Christianity". In Marx K & Engels F, *Collected Works Volume 27: Engels 1890-95*, International Publishers, New York, pp. 447-69.
- Fiala, A. (2013). "Political Skepticism and Anarchist Themes in the American Tradition". *European Journal of Pragmatism and American Philosophy*, Vol. 2, viewed 19 August 2021, <<http://journals.openedition.org/ejpap/545>>
- Genesis 2: 15, *Holy Bible: New American Standard Bible*.
- Luke 6: 20, *Holy Bible: New American Standard Bible*.
- Magee, M. D. (2002). "Heresy and the Free Spirit: Beghards and Béguines". *Christian Heresy*. Online article, viewed 21 August 2021 <<http://www.askwhy.co.uk/christianheresy/0812Inquisition.php>>
- Marx, K. (1988). *Economic and Philosophic Manuscripts of 1844*, New York: Prometheus Books.
- Marx, K. (2010). Introduction to A Contribution to the Critique of Hegel's Philosophy of Right' in Marx K & Engels F, *Collected Works Volume 3: Karl Marx March 1843-August 1844*, Lawrence & Wishart, London, pp. 175-87.
- Messer, M. (2007). Writing the World: Ursula K. Le Guin and Margaret Atwood's Literary Contributions to Ecofeminism. Honors College Capstone Experience/Thesis Project, TopScholar, Western Kentucky University.
- Proverbs 22: 2, *Holy Bible: New American Standard Bible*.
- Screpanti, E. (1999). "Capitalist Forms and the Essence of Capitalism". *Review of International Political Economy*, Spring, 1999, Vol. 6, No. 1 (Spring, 1999), Taylor & Francis, Ltd, pp. 1-26.
- Tomalin, E. (2018). "Religions, Poverty Reduction and Global Development Institutions". *Palgrave Communications*, Vol. 4, no. 132, viewed 9 April 2019, <<https://www.nature.com/articles/s41599-018-0167-8.pdf>>
- Tyson, L. (2006). *Critical Theory Today*. New York: Routledge
- Wagner, T. (2008). "Reframing Ecotage as Ecoterrorism: News and the Discourse of Fear, Environmental Communication". *A Journal of Nature and Culture*, Vol. 2, no. 1, pp. 25-39.
- Watling, T. (2008). "The Field of Religion and Ecology: Addressing the Environmental Crisis and Challenging Faiths". In de Vries H (ed.), *Religion: Beyond a Concept*, Fordham Press, New York, pp. 473-89.
- White, L. J. (1996). "The Historical Roots of Our Ecology Crisis". In *The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology*, Glotfelty, C & Fromm, H (eds.), University of Georgia Press, Athens, pp. 3-14.

## Jean François Lyotard'ın Düşünceleri Bağlamında Postmodern Bilgi Sorunu

*The Problem of Postmodern Knowledge in the Context of Jean François Lyotard's Thoughts*

Sevgi ÖZCAN

[sevgiyukselozcan@gmail.com](mailto:sevgiyukselozcan@gmail.com)

ORCID Numarası | ORCID Numbers: 0000-0002-8692-476X

### Özet

Lyotard, modernliğin sona erdiğini postmodern bir çağı başladığını, böylelikle bilginin doğasının ve statüsünün değiştiğini ileri sürmektedir. Lyotard'ın bu iddiası, modernitenin temel dayanağı olan üst-anlatıların son bulduğu, yaratıcı öznenin yok olduğu, insanın anlam dünyasının yıkıldığı, üretim ve teknoloji alanlarında köklü dönüşümlerin meydana geldiği ve en nihayetinde de modern yaşamın üzerine inşa edildiği bütün ilkelerin geçerliliğini yitirdiği varsayımına dayanmaktadır. Lyotard, bu varsayımdan hareketle, akla ve bilgiye dayanan, kavramları temel akılsal ilkelere göre sınırlandıran, evrensel olan nesnel bilgiyi ölçüt alan, her açıdan ortak yaşama ilkeleri belirleyerek insanların ortak paydada buluşabilmelerini sağlayan modern düşünme biçiminin sonunun geldiğini ileri sürmektedir. Lyotard'a göre, modern düşünme biçiminin son bulmasıyla birlikte yeni bir yaşam tarzı ve düşünme biçimi olan postmodern durum ortaya çıkmıştır. Lyotard, postmodernitenin ortaya çıkmasının en önemli nedeninin modern düşünme biçimine ve ilkelerine duyulan güvensizlik olduğuna inanmaktadır. Bu nedenle Lyotard'a göre, postmodern durumda evrensel bakış açısının, ilkelerin ve bütünlüğün yerini, farklılıkların kutsanması, ilkesizliğin yüceltilmesi, bireysel bakış açısı ve göreliliğin egemenliği almıştır. Lyotard, her kimliğin, her kültürün, her inancın, her düşüncenin kendi dil oyunu içinde meşru olacağını ve farklılıklar arasında kıyas yapılamayacağını vurgulamaktadır. Lyotard'ın bu düşüncesi, bazı iddiaların aksine, "her şey yapılabilir" ilkesini beraberinde getirmektedir. Lyotard'ın eserlerinde somutlaşan bu ana ilke veya öğretinin insan yaşamının tamamına etkisi açısından değerinin sorgulanması gerekmektedir. Dolayısıyla böylesi bir sorgulamanın gerçekleştirileceği bu çalışmada, Lyotard'ın düşünceleri bağlamında postmodernist bilgi anlayışını inceleyeceğiz ve bu anlayışın bilim, sanat, felsefe gibi insan etkinliklerine dayalı insan yaşamını iyileştirip iyileştiremeyeceğini değerlendirmeye çalışacağız.

**Anahtar Kelimeler:** Modernite, Postmodernite, Bilgi, Dil Oyunları, Üst-Anlatı

### Abstract

Lyotard argues that modernity has come to an end, a postmodern age has begun, and thus the nature and status of knowledge has changed. This claim of Lyotard is based on the assumption that meta-narratives, which are the main foundation of modernity, have collapsed, the creative subject has disappeared, the human world of meaning has been destroyed, radical transformations have occurred in the fields of production and technology, and ultimately all the principles on which modern life has constructed have expired. From this point of view, Lyotard claims that the modern way of thinking which is based on reason and knowledge, limits concepts according to basic mental principles, takes universal objective knowledge as a criterion, and enables people to meet on a common ground by determining co-living principles in every respect, has come to an end. According to Lyotard, with the end of modern one, the postmodern condition, which means a new way of life and thinking has emerged. Lyotard believes that the most important reason for the emergence of the Postmodernity is the distrustfulness of modern principles and thoughts. For this reason, according to Lyotard, the modern one has replaced by postmodern; universal perspective, principles and integrity by the blessing of differences have replaced by the glorification of unprincipled, the individual perspective and the dominance of relativity. Lyotard emphasizes that every identity, every culture, every belief, every thought can be legitimated in its own language game and that no comparison can be made between differences. Contrary to some assumptions, this thought of Lyotard brings with it the principle of "anything goes". However, we must take into question the worth of Lyotard's master principle or doctrine which is occurred in his works in terms of its affects in entire human life. Therefore, in this study, where such an inquiry will be carried out, in the context of Lyotard's thoughts, we will investigate the postmodernist conception of knowledge and try to evaluate that whether this conception can improve human life which is based on human activities like science, art, philosophy.

**Key Words:** Modernity, Postmodernity, Knowledge, Language Games, Grand Narrative

### Giriş

Günümüzde modernliğin karşıtı olarak kullanılan postmodern teriminin ne olduğunu belirlemek bakımından öncelikle “modernlik nedir?” sorusunu yanıtlayarak modernliğe karşı yöneltilen eleştirilere kısaca değinmek yerinde olacaktır. Modernlik hem belirli bir tarihsel döneme hem de belli bazı ilkelere dayanan düşünme biçimine işaret eden bir terimdir. Daha açık bir ifadeyle, modernlik terimi, bir taraftan Yeni Dünya'nın keşfiyle başlayan Rönesans ve reform döneminin ardından gelen, yeni çağ olarak adlandırılan tarihsel döneme karşılık gelecek şekilde kullanılırken, diğer taraftan da ilk ve asıl örnekleri antik dönemde görülen, belirli bir düşünme biçiminin adı olarak kullanılmaktadır.<sup>1</sup> Bu bağlamda modern düşünme biçimi ya da modernlik, daha önce sorgulanmaksızın kabul edilen ne varsa sorgulama nesnesi yaparak yeniden değerlendiren, hep yeniden inşa etmeyi ve onarmayı amaçlayan, varlıkla, bilmeye ve dile getirmeye ilgili bir tutum olarak karşımıza çıkmaktadır. Fakat modernlikle modernizmi birbirine karıştırmamak gerekmektedir. Hep sürekli kurmayı onarmayı ve yenilemeyi amaçlayan modernlikten farklı olarak modernizm, bir defa belirlenmiş olanı hiçbir değişiklik yapmaksızın her zaman aynı şekilde sürdürmeye, hep alıcı konumunda edilgin olmaya, eleştiriden kaçınıp olanı olduğu gibi kabul etmeye, aklın ve bilginin araçsallaştırılıp sıradanlaştırılmasına ve en nihayetinde de postmodernliğin ortaya çıkmasına yol açabilmektedir. Dolayısıyla sıklıkla yapıldığı gibi modernlikten modernizmin anlaşıldığı böylesi bir durumda her şeyin iç içe geçerek belirsizleşmesi, aklın araç kılınması ve irrasyonel olana dönüşmesi kaçınılmaz olmaktadır.<sup>2</sup> Bu nedenle modernliği modernizmden ve postmodernlikten ayıran temel özelliklerin göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Modernliğin temel özelliklerine bakıldığında, akla ve bilgiye dayanan, kavramları temel akılsal ilkelere göre sınırlandıran, sınanabilen, paylaşılabilen, denetlenebilen genel-geçer bilgiyi ölçüt alan, eleştirip yeniden yapılandıran, evrensel olan, zamanın özellikle gelecek boyutunu hesaba katan, bireyin kendisini kişi ve yurttaş olarak görmesini olanaklı kılan, her açıdan ortak yaşama alanları belirleyerek insanların ortak paydada buluşabilmelerini sağlayan bir düşünme biçimi olduğu açıkça görülmektedir. Günümüzde postmodernlik, modernliğin tam da bu özelliklerini eleştirmektedir. Postmodern düşünme biçimini benimseyenlerin modernliği hangi gerekçelerle eleştirdiğine bakıldığında, bunların başında modernliğin her şeyi genelleştirdiği, kalıplara soktuğu, sabitleştirdiği, yalnızca geleceğe yöneldiği, şimdikiyi hiçe saydığı, tekili ve bireyselliği yok ettiği iddialarının yer aldığı görülmektedir. Bu bakımdan modernliğin tam karşıtı olarak kendini gösteren postmodernliğin, aklın modern kullanımına karşı çıkarak akli ve bilgiyi araçsallaştıran, her türden sınırlamayı, reddeden tekili, bireyi her şeyin üstünde gören, evrenselliği değil, bireyselliği ön plana çıkaran, genel-geçer olandan kaçınıp göreliliği temel alan, zamanın yalnızca şimdiki boyutunu hesaba katan bir tutum olduğunu söylemek mümkündür.<sup>3</sup> Böylesi bir düşünme biçimini benimseyen Fransız düşünür Jean François Lyotard ise postmodern düşünme biçiminin en önemli kuramcılarında biri olarak kabul edilmektedir.

Lyotard'ın postmodernizm ile ilgili düşüncelerine bakıldığında, öncelikle onun felsefe, siyaset, sanat, bilim ve etik gibi insana özgü etkinliklerin doğasını o güne kadar yapılanın aksine üst-anlatılardan bağımsız olarak ve yeniden değerlendirerek ortaya koyduğu görülmektedir. Bu bağlamda Lyotard'ın düşüncelerinin hareket noktasını ise “Marxçı”, “Hegelci”, “Kantçı” üst-anlatılar/meta-anlatılar başta olmak üzere, postmodern duruma yol açan etkenler olan bütün totaliter üst-anlatıların, yıkılmış oldukları, yeniden yapılandırılmalarının ve inşa edilmelerinin de hiçbir şekilde mümkün olmadığı varsayımı oluşturmaktadır. Lyotard, bu varsayıma dayanarak varolan bütün üst-anlatıların hedeflediklerini gerçekleştirememeleri ve başarısızlığa uğramaları sonucunda postmodern durumun ortaya çıktığını öne sürmektedir. Bu bakımdan geleneklerden kopuş olarak da nitelendirilebilecek olan

<sup>1</sup> Çotuksöken, 2012, s. 91.

<sup>2</sup> Çotuksöken, 2013, s. 239.

<sup>3</sup> Çotuksöken, 2013, s. 245-246.



postmodern durum, büyük anlatılara karşı toplumda şüphe ve inançsızlığın doğmasına yol açmıştır. Lyotard, üst-anlatılara karşı toplumda kendini gösteren şüphe ve inançsızlığın nedenlerini, modernizmin üst-anlatıları adını verdiği, “rasyonellik”, “ilerleme”, “aydınlanma”, “evrensellik”, “özgürlük” gibi bir düzine temel kavramı, eleştirel bir duruş geliştirmeye de olanak tanıdığını düşündüğü dil oyunları aracılığı ile analiz ederek ele almaktadır. Bu analizin sonucunda Lyotard, postmodern durumun toplumda kendini gösteren kuşku hali ile birlikte başlayan yeni bir yaşam tarzının adı olduğu saptamasında bulunmaktadır.

Beraberinde bilginin meşruiyeti sorununu getiren postmodern durumda, modern durumun aksine bilgi, yalnızca teknolojik üretim için bir araç konumundadır. Böylelikle bilginin, alınıp satılmak için varolan bir “meta” haline dönüştüğünü kabul eden ve bu duruma dikkat çeken Lyotard, *Postmodern Durum* adlı kitabında bilginin bu dönüşümünün nedenlerini irdeleyerek aynı zamanda bilginin dönüşümünün dünyayı anlamamızı nasıl değiştirdiğini soruşturmaktadır. Lyotard’ın bu soruşturmasını konu edinen bu çalışmada, insansal bir olanak olarak bilme etkinliğinin ürünü olan bilginin alınıp satılabilen ticari bir meta haline dönüşmesinin insan yaşamında yarattığı sorunları ortaya koymak amaçlanmaktadır. Bu amaçla Lyotard’ın bilgi anlayışı doğrultusunda bilginin neliği sorunu irdelendikten sonra bilginin enformasyona ve ticari bir metaya dönüşüm süreci ele alınacak, ardından bir yöntem olarak dil oyunlarının bu süreçteki işlevi ortaya konulacak ve böylelikle postmodern duruma yol açtığı düşünülen üst-anlatıların sonuna gelindiği iddiası eleştirel bir bakış açısıyla açıklığa kavuşturulacaktır. Sonuçta da “postmodern düşünme biçiminin ya da felsefenin bize bilgi vermesi olanaklı mıdır?”, “postmodern bilgi olarak adlandırılan bilginin veya okuma ve yazma biçiminin insan yaşamına yeni bir şey katması mümkün müdür?”, “postmodern düşünme biçimi insan etkinliklerini güçlendirip canlandırabilir mi?”, “postmodern perspektif insanların değerli ve anlamlı bir yaşam sürdürmeleri bakımından doğru bir rehber olabilir mi?” gibi sorulara yanıt vermek mümkün olacaktır.

### **Lyotard’ın Düşüncesinde Bilginin Neliği Sorunu**

Modern ve postmodern terimlerini yapı bakımından birbirinden farklı iki söylem türünün sıfatları olarak gören Lyotard, bu terimleri aynı zamanda yine yapısal olarak ayrılan iki farklı bilgi türünün sıfatları olarak da almaktadır. Bu açıdan bakıldığında Lyotard’ın düşüncesinde “bilgi”nin, söylemin yapısına uygun bir şekilde yine söylemin içinde ortaya çıkan bir ürün olduğu söylenebilir. Ancak modern ve postmodern terimlerinin Lyotard tarafından söylemin ve/veya bilgi türlerinin sıfatı olarak alınması, bu terimlerin belirli bir döneme işaret eden sıfatlar olarak nitelendirilmesinden oldukça farklıdır. Daha açık bir ifadeyle, Lyotard’a göre, modern ve postmodern söylem yalnızca belirli bir döneme ait söylem değildir. Bu sıfatların belirli bir döneme işaret edecek şekilde kullanılmaları, birer söylem türüne ait sıfatlar olduğunun göz ardı edilmesi anlamına gelmektedir. Modern ve postmodernin yalnızca belirli bir dönemi niteleyen sıfatlar olarak görülmemesi gerektiğine işaret eden Lyotard’a göre, postmodernite, modernitenin özellikle meşruiyetini insanlığı özgürleştirme amacına dayandırarak kazanmaya çalıştığı ya da iddia ettiği bazı özelliklerinin yeniden yazılmasıdır.<sup>4</sup> Nitekim Lyotard’ın bu düşüncesi bilgi anlayışında da açıkça görülmektedir.

Lyotard, bilgi anlayışını en açık ve net biçimde bilginin iki farklı türü olarak gördüğü bilimsel bilgi ve anlatsal bilgiyi ortaya koyarken açıklığa kavuşturmaktadır. Diğer bir ifadeyle bilimsel ve anlatsal bilgi arasındaki ilişki Lyotard’ın bilgi anlayışının temel dayanağını oluşturmaktadır. Lyotard’a göre, bilgi, yalnızca betimleyici ifadeler bütününe işaret eden bir terim değil, bundan çok daha fazla içeriğe sahip bir terimdir. Öyle ki bilgi, “yapmayı-bilme, yaşamayı-bilme, dinlemeyi-bilme vb.” pek çok düşünceyi içeren bir terimdir. Bu açıdan bakıldığında “bilgi bir insanı ‘iyi’ betimleyici söylemler kadar ‘iyi’ buyurucu söylemler, ‘iyi’ değerlendirici söylemler vb. ... dile getirmeye de yetenekli kılan

<sup>4</sup> Lyotard, 1987, s. 8-9.

şey” olarak karşımıza çıkmaktadır.<sup>5</sup> Lyotard'ın bilgi kavramına yaklaşımı, onun “bilgiler”e (*connaissance*) dair düşünceleriyle daha görünür hale gelmektedir. Genel olarak bilginin, bilime, hatta bilgilere indirgenemeyeceğini ifade eden Lyotard'a göre, bilgiler, “bütün diğer söylemler dışında nesnelere betimleyen ve doğru ya da yanlış oldukları söylenebilen söylemlerin bütünüdür. Buna göre bilim de bu bilginin bir alt kümesi olacaktır”.<sup>6</sup> Lyotard, buradan hareketle bilimsel bilginin bir söylem türü olduğunu belirtmektedir.<sup>7</sup> Ancak bir söylem türü olarak bilimsel bilgi bilginin bütününe değil, yalnızca bir kısmını oluşturmaktadır. Bilginin diğer bir yarısı ise Lyotard'ın anlatısal (*narratif*) bilgi olarak adlandırdığı söylem türünden oluşmaktadır. Dolayısıyla Lyotard, bilgiden sadece bilimsel bilginin anlaşılmasına karşı çıkararak anlatısal bilgiyi bilimsel bilginin karşısında konumlandırmaktadır. Nitekim Lyotard'a göre, geçmişten bugüne kadar her zaman bilimsel bilgi, anlatısal bilginin üstüne eklenmiş, onunla çatışma ve yarış halinde olmuştur.<sup>8</sup> Lyotard düşüncesinde anlatısal bilgi, en genel anlamda bir şeyin nasıl yapılacağına ilişkin bilgiye karşılık gelirken, bilimsel bilgi bir şeyin ne olduğuna dair betimleyici ifadelerden oluşan bilgiye karşılık gelmektedir. Bu noktada Lyotard'ın, bilimsel bilgi ile betimleyici ifadeleri kastederken, betimlenen şeyi, yani bilginin nesnesinin özelliklerini göz ardı ettiğini ve bir ifadenin bilimsel bilgi olarak nitelendirilebilmesi için betimleyici olmasını yeterli bir koşul olarak gördüğünü söylemek mümkün görünmektedir.<sup>9</sup> Ancak böyle alındığında betimleyici ifadeler içeren, ama bilimsel olmayan, söz gelimi felsefi bir bilgi ile bilimsel bilgiyi birbirinden ayırmak olanaksız hale gelmektedir.

Lyotard'ın anlatısal bilgiden ne anladığı Cashinahua yerlilerinin anlatılarından (öykülerinden) verdiği örneklerle daha anlaşılır bir hale gelmektedir. Lyotard, bir Cashinahua öykü-anlatıcısının anlatımına daima “işte şunun hikayesi -her zaman söylenildiğini duyduğum gibi. Size onu kendi üslubumla anlatacağım. Dinleyin” diyerek belirli bir formülle başladığını ve aynı şekilde “işte bu hikâyenin sonu. Bu hikâyeyi size söyleyen insan şudur (bir Cashinahua ismi) ya da Beyazlara söyleyen adam şudur (bir İspanyol veya Portekiz ismi)” diyerek yine değiştirilemez bir formülle sona erdirdiğini belirtmektedir.<sup>10</sup> Lyotard'a göre, böylesi anlatılar, bir taraftan anlatılan toplulukta neyin yapılabileceğini ve neyin yapılamayacağını belirlerken, diğer taraftan da öyküyü anlatma biçimi söz konusu toplulukta anlatıcı olmak isteyenlere anlatıcının nasıl anlatıcı olma yetkisi kazandığını göstermektedir. Diğer bir ifadeyle anlatıların içerikleri toplumda yapılabilecek olanların sınırını belirlerken, anlatıyı sunuş şekli bu sınırlardan toplumsal ilişkilerdeki en temel olanı, yani konuşmaya ve dinlemeye ilişkin yetkiyi elde ediş biçimini öğretmektedir. Öyküler, mitler, efsaneler, masallar vb. olarak karşımıza çıkan anlatılar, bir taraftan toplumsal kurumların meşruluk kazanmalarına diğer taraftan da yerleşik kurumların bütünleşmesine ilişkin olumlu ya da olumsuz örnekleri temsil etmektedirler. Bu bakımdan toplumlarda yeterlilik ölçütlerini belirleyen ve bu ölçütlerin nasıl uygulanmaları gerektiğini sunan anlatılar, insanlara içinde buldukları kültür içinde neyin “doğru” ve “yanlış” ya da neyin “iyi” ve “kötü” olduğunu göstermektedir.<sup>11</sup> Nitekim Lyotard'ın ifadesiyle,

anlatıda, örneğin gökyüzü, mevsimler, bitkiler ve hayvan üstüne betimleyici söylemler, aynı göndergeler ya da akrabalık, cinsiyet ayrımı, çocuklar, komşular, yabancılar vb. gibi konularla ilgili olarak ne yapılması gerektiğini belirleyen ödevlendirici (*déontique*) söylemler, örneğin sorunla karşılaşma (*défi*) gibi durumlarda ortaya çıkan sorgulama (soru sorma, yanıt verme, bir kümeden bir birim seçme) söylemleri, değerlendirme söylemleri vb. kolayca yer bulabiliyor.<sup>12</sup>

<sup>5</sup> Lyotard, 2014, s. 42.

<sup>6</sup> Lyotard, 2014, s. 41.

<sup>7</sup> Lyotard, 2014, s. 41.

<sup>8</sup> Lyotard, 2014, s. 20.

<sup>9</sup> Lyotard, 2014, s. 52.

<sup>10</sup> Lyotard, 1997, s. 54.

<sup>11</sup> Lyotard, 2014, s. 44.

<sup>12</sup> Lyotard, 2014, s. 44.

Buradan hareketle anlatılarla aktarılan şeylerin, toplumsal bağı oluşturan pragmatik kurallar kümesi olduğunu ifade eden Lyotard'a göre, anlatılar, aynı zamanda insanın içinde yer aldığı topluluğun kendisiyle ve çevresiyle ilişkisinde nasıl yapacağına, nasıl konuşacağına, nasıl dinleyeceğine dair bilgi verme işlevine sahiptir.<sup>13</sup> Anlatıların bu işlevi, sadece anlatsal bilgi için geçerli bir işlev olarak kalmamakta, bilimsel bilgi içinde geçerli bir işlev olarak kullanılmaktadır. Öyle ki bilimsel bilgiyi kullanan bilim adamları, “vahşi, ilkel, az gelişmiş geri kalmış, yabancılaşmış; kanılardan, göreneklerden, otoriteden, önyargılardan, cehaletten, ideolojilerden” oluştuğunu düşündükleri, “kadın ve çocuklara uygun bir takım masal, mit ve efsanelerden ibaret” olarak gördükleri anlatsal bilginin bu işlevini rahatlıkla kullanabilmektedir.<sup>14</sup> Bu bağlamda bilimsel bilginin doğru bilgi olduğunu, ancak anlatıya başvurarak bildirebildiğini, anlatının bilimsel bilgi için bilgi-olmayan anlamına geldiğini, anlatı olmazsa bilimsel bilginin de kendi kendini yalnızca varsaymak zorunda kalacağını ve bunun sonucunda da reddettiği duruma, yani savı kanıtsamaya ve önyargıya düşeceğini belirten Lyotard, anlatsal bilgi de geçerli olan bütün işlevlerin bilimsel bilgide için de geçerli olduğunu ileri sürmektedir.<sup>15</sup> Lyotard'a göre, tıpkı anlatılarda görüldüğü gibi bilimde de bir şeyin nasıl yapılacağı bilme, nasıl konuşulacağı bilme ve nasıl dinleneceğini bilme yetki sınırlarını belirlemektedir. Daha açık bir ifadeyle, bilim söz konusu olduğunda bir şeyin nasıl yapılacağını bilme kuralları, bilimsel olmanın, bilimsel düşünmenin, bilimin sınırları dahilinde konuşmanın ve dinlemenin kuralları yetki kazanmanın koşullarını oluşturmaktadır. Anlatsısına anlatıyı kimden öğrendiğini belirterek başlayan ve böyle yaparak anlatsısının meşruluğunu referanslandırarak Cashinahua öykü-anlatıcısı gibi bilim adamının da kendi “anlatsısının” meşruluğunu referanslandırması gerekmektedir. Buradan hareketle “bilim insanının her şeyden önce “hikayeler anlatan”, ancak bunları doğrulamak zorunda olan biri” olduğunu belirten<sup>16</sup> Lyotard'a göre, burada karşımıza çıkan ve sorgulanması gereken asıl sorun meşrulaştırma sorunudur. Yapısal olarak birbirinden farklı olan bilimsel bilgi ile anlatsal bilginin meşrulaştırma biçimleri bakımından da farklılık gösterdiğini ileri süren Lyotard, bilimsel bilginin anlatıların işleyişine göre işlediği halde, anlatıların meşrulaştırıldığı gibi meşrulaştırılmadığını savunmaktadır. Bilimsel bilginin aksine anlatsal bilgi, kendi meşrulaştırma sorununa öncelik vermemekte ve kendisini, tartışma ya da kanıtla gerek duymaksızın aktarımının pragmatikliğinde tasdik etmektedir.<sup>17</sup> Bu bakımdan anlatıların yapmakta olduğu şeyi yapmak olgusuyla kendilerini meşrulaştırdıklarını söylemek mümkündür. Buna karşılık bilimin, meşrulaştırma için kanıtla, kanıtlamaya ve tartışmaya başvurması gerekmektedir.

Buraya kadar ana hatlarıyla ele alınan Lyotard'ın bilgi anlayışına felsefi temelleri bakımından eleştirel bir gözle bakıldığında, onun bilgiyi söylem olarak gördüğü, ancak bunu yaparken bilgiyi bilgi yapan şeyi sorgulamadığı, yani “bilgi nedir?” sorusunu yanıtızsız bırakarak bilginin neliğini göz ardı ettiği görülmektedir. Bu noktada Lyotard'ın eksik bıraktığı noktaları tamamlayabilmek açısından, “bilgi nedir?” ya da “bir şeyi bilmek ne anlama gelmektedir?” sorusuna yanıt vererek bilginin neliğini ortaya koyan Aristoteles'in bu konudaki düşüncelerine genel hatlarıyla değinmek yerinde olacaktır. *Metafizik* adlı eserine “bütün insanlar doğal olarak bilmek isterler”<sup>18</sup> diyerek başlayan Aristoteles felsefesinde bilgi ya da bir şeyi bilmek, en genel anlamda bir şeyi o şey yapan şeyi, yani bir şeyin doğasını/yapısını bilmek demektir. Aristoteles'in ifadesiyle “her şeyi, onun niteliğini, niceliğini veya yerini değil, ne olduğunu, örneğin insanın veya ateşin ne olduğunu bildiğimizde en tam biçimde bildiğimizi düşünürüz. Hatta bu yüklemelerin kendilerini de ancak ne olduklarını, yani örneğin nicelik veya

<sup>13</sup> Lyotard, 2014, s. 46.

<sup>14</sup> Lyotard, 2014, s. 55.

<sup>15</sup> Lyotard, 2014, 59.

<sup>16</sup> Lyotard, 2014, s. 114.

<sup>17</sup> Lyotard, 1997, s. 65.

<sup>18</sup> Aristoteles, 2010, 980a.

niteliğin ne olduğunu bildiğimizde biliriz”.<sup>19</sup> Ancak bilgi sahibi olmak ya da bilmek istenen şeyin, yapısal özelliklerinin, varlık tarzının, türünün ve cinsinin ne olduğunu göz önüne almadan bir şeyi bilmek mümkün değildir. Bu bakımdan “bilgi nedir?” ya da “bir şeyi bilmek ne demektir?” sorusunun tek ve mutlak bir yanıtının olmadığını söylemek mümkün görünmektedir. Sözelimi hangi ilacın ne tür bir hastalığın tedavisinde kullanılabileceğini bilmek, hangi durumda ne şekilde davranılacağını bilmek veya deniz seviyesinde suyun 100 derecede kaynadığını bilmek de bilgi sahibi olmak demektir. Ancak buradaki söz konusu bilgiler, aynı nesne alanına ait olan, aynı türden bilgiler değildir. Bilmek veya bilgi sahibi olmak için yöneldiğimiz nesnenin yapısal özellikleri varlık türü, cinsi ve tarzı değiştiğinde edinilen ya da edinilmeye çalışılan bilginin türü de değişmektedir. Bununla birlikte, bilgiyi edinmede izlenen yol/yöntem ve bilginin kaynağı değiştiğinde de elde edilen bilginin türü farklılık göstermektedir.<sup>20</sup> Bu durumu bir örnek üzerinden açıklamak gerekirse, doğa yürüyüşü sırasında karşılaştığımız bir ağacın duyularımız vasıtasıyla bir erik ağacı olduğunu ve bu ağacın yeşil renkte, ekşi ve sert meyvelerinin bulunduğunu dile getirmek de bir bilgi ortaya koymaktır; erik ağacının bir canlı, canlılardan cins bakımından bir bitki ve bitkilerden bir ağaç türü olduğunu dile getirmek de bilgi ortaya koymaktır; fakat ortaya konulan bu bilgilerden hiçbiri aynı türden bilgiler değildir. Dolayısıyla Aristoteles'in düşüncelerine bakıldığında, bilginin neliğini, bilme nesnesi yapılan şeyin yapısal özelliklerine, varlık türüne, varlık tarzına ve bilmede kullanılan yöntem ve yeti türüne bağlı olarak farklı biçimlerde dile getirdiğini,<sup>21</sup> buna karşılık Lyotard'ın bilginin neliğiyle ilgisinde bilgiyi bilgi yapan şeyin ne olduğu sorusunu yanıtsız bıraktığını, bilginin sadece bilimsel bilgi ile anlatsal bilgi olarak iki türünden söz ettiğini söylemek mümkündür.

Diğer taraftan bir tür yaşam etkinliği olan bilginin bir bütün olduğunu hatırlatan Takiyettin Mengüşoğlu'na göre, bilginin yaşam içerisindeki yeri ve uygulanışı göz önünde bulundurulduğunda bu etkinliğin birbirinden koparılmaması gereken alanlara ya da türlere ayrıldığı görülmektedir. Daha açık bir ifadeyle bilginin, naif ya da doğal bilgi, bilimsel bilgi, felsefi bilgi, sanatın sağladığı bilgi gibi türleri bulunmaktadır. Bilginin bu türlerine Lyotard'ın bilgi anlayışıyla ilgisinde bakıldığında, onun bilgiyi bilimsel ve anlatsal olarak iki türe ayırdığını ve diğer bilgi türlerinden hiç söz etmediğini söylemek yanlış olmayacaktır. Bunun yanı sıra Lyotard'ın anlatsal bilgi olarak adlandırdığı bilgi türünün birebir olmasa bile Mengüşoğlu'nun naif bilgi olarak ortaya koyduğu bilgi türüyle örtüştüğü görülmektedir.<sup>22</sup>

İnsanın gözünü yaşama açmasıyla başlayıp, gözünü dünyaya kapatmasıyla son bulan naif ya da doğal hayat bilgisi, insan yaşamının en önemli ürünlerinden biridir. Sürekli olarak gelişen, çoğalan ve üstüne yenileri eklenen bu bilginin kaynağı yaşamdır. Daha açık bir ifadeyle yaşamın insana kazandırdığı deneyimlerden meydana gelen bu bilgi, “insanın doğal olaylarla, nesnelere, olup-biten her şeyle karşılaşmasında, aile, okul, iş-hayatında sosyal çevredeki insanlarla olan alışverişlerinde karşılaştığı etkin ve edilgin hayat durumlarında elde ettiği çok somut olan bir bilgidir”.<sup>23</sup> İnsan hayatının temel dayanağını oluşturan naif bilgi, diğer bütün bilgilerin de kaynağını meydana getirmektedir. Bir yaşam etkinliği olarak karşımıza çıkan naif hayat bilgisi, yaşam içerisinde insanın her türlü insana özgü etkinlikle bulunabilmesini ve bilme, yapıp etme, değerlerin sesini duyma, tavır takınma, ideleştirme, sevme, çalışma, eğitime, eğitilme, devlet kurma, konuşma vb. gibi varlık koşullarından<sup>24</sup> kopmamasını sağlamaktadır. Ancak insanın varlık koşullarıyla bağı olan böylesi bir bilginin hayata doğrudan veya

<sup>19</sup> Aristoteles, 2010, 1028a 35.

<sup>20</sup> Özcan, 2011, s. 316.

<sup>21</sup> Özcan, 2011, s. 317.

<sup>22</sup> Mengüşoğlu, 1988, s. 74-75.

<sup>23</sup> Mengüşoğlu, 1988, s. 75.

<sup>24</sup> Mengüşoğlu, “insanın bilen, yapıp-eden, değerlerin sesini duyan, tavır takınan, önceden gören ve önceden belirleyen, isteyen, özgür hareketleri olan, tarihsel olan, ideleştiren, kendisinin bir şeye veren, seven, çalışan, eğiten ve eğitilen, devlet kuran, inanan, sanat ve tekniğin yaratıcısı olan, konuşan, biyo-psişik bir yapıya sahip olan bir varlık olduğunu” ve bütün bu fenomenlerin insanın varlık-koşullarını oluşturduğunu ifade etmektedir. Ayrıca bakınız, Mengüşoğlu, 1988, s. 13.

dolaylı olarak hizmet ettiğini ifade eden Mengüsoğlu, yerinde bir tespitle bu anlamda bir bilgide değerlerin ve değer öğelerinin bulunduğuna dikkat çekmektedir.<sup>25</sup>

Naif hayat bilgisinin bu özellikleri göz önüne alındığında Lyotard'ın anlatısal bilgi olarak adlandırdığı bilgi türüyle paralellik gösterdiğini söylemek daha mümkün hale gelmektedir. Çünkü akrabalık, cinsiyet ayrımı, çocuklar, komşular, yabancılar vb. gibi konularla ilgili olarak ne yapılması gerektiğini belirleyen ödevlendirici söylemler içeren, herhangi bir sorunla karşılaşıldığı durumlarda ortaya çıkan sorgulama söylemlerine ve değerlendirmelere yer verilen öyküler, mitler, efsaneler, masallar vb. olarak karşımıza çıkan anlatılar aracılığıyla aktarılan anlatısal bilgi<sup>26</sup> de tıpkı naif hayat bilgisi gibi yaşamdan kazanılan deneyimlerden oluşmaktadır. Ancak Lyotard anlatısal bilgiyi insan yaşamındaki önemli yeri açısından değil de toplumda yetki kazanmanın bir koşulu olması bakımından ele almakta ve buradan hareketle bilimsel bilginin karşısında konumlandırarak bu iki tür bilgiyi meşrulaştırılmaları bakımından sorgulamaktadır. Oysa Mengüsoğlu'nun da belirttiği üzere bu iki bilgi türü birbirinin karşıtı olmadıkları gibi bir bütünün tamamlayıcı parçalarını oluşturmaktadır. Nitekim bilimsel bilgi, naif hayat bilgisinin yalnızca doğrudan bir uzantısı olmakla kalmamakta, aynı zamanda onun temellendirilip derinleştirilmesini sağlamaktadır.

Bilimsel bilgi, tıpkı naif hayat bilgisi gibi varolanlara doğrudan ya da dolaysız bir tavırla (*intentio recta*) yönelir. Fakat bu yönelim rastgele değildir, yöntemlere dayanan bir yönelimdir. Oysa naif hayat bilgisi bilimsel bilgi gibi yöntemlere dayanmamaktadır.<sup>27</sup> Bu nedenle naif bilgi, bilimsel bilgi gibi araştırma yapıp derinleşmemektedir. Bilimsel bilgi ise yöntemlere dayandığı, böylelikle de araştırma yapıp derinleşebildiği için doğal yaşam içerisinde karşılaşma olanağımızın olmadığı alanlar ortaya çıkarmakta ve bu alanları yaşamın hizmetine sunmaktadır. Bu bağlamda yerinde bir tespitle bilimsel bilginin dayandığı yöntemlerin önceden belirlenmiş hazır reçeteler olmadığını, bilimin bu yöntemleri işbaşındayken bulduğunu ve hazır olarak karşılaştığımız yöntemlerin yalnızca birer çerçeve olduğunu belirten Mengüsoğlu, bilimsel yöntemlerin bilimsel bilgi tarafından varolan şeylerle, fenomenlerle, durumlarla, olaylarla hep yeni baştan içeriklendirilmeleri gerektiğini ifade etmektedir. Çünkü bilimsel bilgi söz konusu olduğunda varolan şeylerden, fenomenlerden, olaylardan, durumlardan, insan başarılarından başka belirleyici herhangi bir otorite bulunmamaktadır. Bu açıdan bakıldığında bilim için bir yaşam etkinliği olan bilgiye bütün insan yeteneklerinin katıldığını, insan yetenekleri arasında sıkı bir ilgi ve iş birliğinin bulunduğunu, bundan da hiçbir bilim insanının kuşku duymadığını söylemek mümkündür. Mengüsoğlu haklı bir saptamada bulunarak ancak bu niteliklere sahip olan bilimin hayata hizmet ettiğini belirtmektedir.<sup>28</sup> Dolayısıyla bilimsel bilginin nesne alanını varolan şeyler, fenomenler ve onların araştırılması oluşturmaktadır. Bunun dışındaki sorular, sözgelimi “bilimi bilim yapan şey nedir?” gibi bilimin kendisi hakkındaki sorular, bilimi ilgilendirmediği gibi bilim de böyle sorular sormamaktadır. Bu tür sorular bilimin değil, felsefenin nesne alanını oluşturan sorulardır.<sup>29</sup>

Naif hayat bilgisinin ve bilimsel bilginin nesne edinip problem yapmadığı şeyleri sorun haline getirebilen, nesne alanı bütün bir varlık alanını kapsayan felsefi bilgi, “örneğin bilginin ilerlemesi nasıl olup-biter, araştırma nasıl gerçekleşir, hakikat olan bilgi, hakikat olmayan bilgiden nasıl ayırt edilir” gibi pek çok soruyu ele alıp cevaplandırabilmektedir.<sup>30</sup> Diğer bir ifadeyle, bilimsel bilgi alanında her bilim yalnızca kendi nesne alanı içerisinde elde ettiği bilgi hakkında hesap verirken, felsefe ise felsefi bilgiyle bilginin bütünü hakkında hesap vermektedir. Bunun yanı sıra felsefi bilgi, bilim, felsefe, sanat,

<sup>25</sup> Mengüsoğlu 1988, s. 75.

<sup>26</sup> Lyotard, 2014, s. 44.

<sup>27</sup> Mengüsoğlu, 1988, s. 76.

<sup>28</sup> Mengüsoğlu, 1988, s. 77.

<sup>29</sup> Mengüsoğlu, 1988, s. 78.

<sup>30</sup> Mengüsoğlu, 1988, s. 80.

teknik gibi bütün insan başarılarının yaratıcısı olan insanın kendisini, varolan şeyler bütünü içerisindeki yerini, ortaya koyduğu başarıların niteliğini, insanla onun kendisi gibi varlıkların oluşturduğu toplulukları, bunlar arasındaki ilişkileri ve bütün bunları yöneten ilkelerin neler olduğunu araştırmaktadır. Böylelikle felsefi bilginin bilim de dahil olmak üzere bütün varlık alanlarını ve bunları belirleyen ilkeleri nesne edindiğini, her şeyin anlamını, kaynağını, kökenini soruşturduğu ve bu soru örgüsünün onun için son derece önemli olduğu görülmektedir.<sup>31</sup>

Bu açıdan bakıldığında bilimsel bilgi ile felsefi bilgi arasında doğrudan bir ilgi olduğunu söylemek mümkün görünmektedir. İnsanlık tarihine bakıldığında da açıkça görülebileceği üzere, bilimsel bilgi ile felsefi bilgi hiçbir zaman birbirinden ayrı olarak ortaya çıkmamıştır. Çünkü hem bilimsel bilginin hem de felsefi bilginin kaynağını naif hayat bilgisi oluşturmaktadır. Bu nedenle bilimlere felsefeden ve naif bilgidan koparmak, onların kısırlaşmasına ve verimsiz olmasına neden olmaktadır.<sup>32</sup> Nitekim yalnızca anlatsal bilgi ile bilimsel bilgiyi bir bilgi türü olarak gören, felsefi bilgidan söz etmeyen, felsefeyi dünya görüşüyle aynı anlamda ele alan<sup>33</sup> ve böyle yaparak göreliliğe kapı aralayan<sup>34</sup> Lyotard'ın düşünceleri bu duruma örnek teşkil eder niteliktedir. Bu bağlamda Lyotard, “bilim, kendisini yararlı düzenlilikleri koymakla sınırlandırmadığı ölçüde ve hakikati aradıkça, kendi oyununun kurallarını meşrulaştırmakla yükümlü kılınmıştır. Bilim böylece kendi konumuna bağlı olarak bir meşruluk söylemi üretmekte, bu söylem felsefe olarak adlandırılmaktadır”<sup>35</sup> diyerek bilim ve felsefe arasındaki ilişkiyi olumsuz bir bakış açısıyla ortaya koymaktadır. Oysa Lyotard'ın düşündüğünün aksine birbirine sıkı sıkıya bağlı olan bilim ve felsefe, attığı her adımda birbirini gerektirmektedir. Öyle ki bilim bilgisini temellendirebilmesi bakımından felsefenin yardımına gereksinim duymaktadır. Felsefe ise bilgisini temellendirmek bakımından bilimin yardımına ihtiyaç duymayıp, temellendirmesini kendi kendisine yapmak zorunda olsa da varolanlarla ve yaşamla bağımlı koparmamak için bilimsel bilgi ile naif hayat bilgisine başvurmaktadır.<sup>36</sup> Bunun nedeni insan dünyasına ait bilgilerin bir bütününün tamamlayıcı parçaları olmasıdır. Bu durum göz ardı edildiğinde Lyotard'ın yaptığı gibi bilimi meşruluk söylemi üreten bir oyun, felsefeyi de meşruluk söylemi olarak görmek kaçınılmaz olacaktır.

### Lyotard'da Bilgiyi Meşrulaştırma Yöntemi Olarak Dil Oyunları

Lyotard, teknolojik bakımdan gelişmiş toplumlardaki bilginin ve bilimin doğasını, bilimsel ve anlatsal bilgi arasındaki farkı, bilginin alınıp satılan ticari bir metaya dönüşüp meşrulaştırılmasını ve gelecekte meydana gelebilecek toplumsal dönüşümlere ilişkin düşüncelerini, postendüstriyel çağa veya postmodern çağa girerken bilginin statüsünün değiştiği hipotezine dayanarak ortaya koymaktadır. Bu bağlamda Lyotard, postmodern toplumu, bilgisayar, enformasyon, bilimsel bilgi, ileri teknoloji gibi bilim ve teknoloji alanında yaşanan yeni gelişmelerden doğan hızlı değişme toplumu olarak görmektedir. Buradan da anlaşılacağı üzere, Lyotard, enformasyon anlamında bilginin önceliği ve bilgisayarlaşmanın önemi konusunda, postmodern toplumu toplumun bilgisayarlaşması olarak gören postendüstriyel toplum kuramcıları ile ortak paydada buluşmaktadır. Çünkü postendüstriyel toplum kuramcıları gibi Lyotard da bilgi ve teknolojinin toplumsal örgütlenmenin en temel ilkeleri haline

<sup>31</sup> Mengüşoğlu, 1988, s. 80-81.

<sup>32</sup> Mengüşoğlu, 1988, s. 81.

<sup>33</sup> Lyotard, 1987, s. 6.

<sup>34</sup> Felsefe dünya görüşü ile bir tutulmaması gereken bir alandır. Dünya görüşü tümüyle özeldir. Bu nedenle de kişiden kişiye, gruptan gruba, toplumdaki topluma, çağdan çağa değişkenlik göstermektedir. Felsefe dünya görüşü ile bir tutulduğu zaman, bu felsefenin de dünya görüşü gibi öznel ve göreceli olduğunu, yani kişiden kişiye, gruptan gruba, toplumdaki topluma, çağdan çağa değişkenlik gösterdiği anlamına gelmektedir. Böylesi bir durumda da öznel ve göreceli olmayan, genel-geçer felsefeden söz etmek mümkün olmayacağı gibi felsefi bilgi de olanaksız hale gelecektir. Ayrıca bakınız Mengüşoğlu, 1988, 56. Dipnot.

<sup>35</sup> Lyotard, 1997, s. 11-12.

<sup>36</sup> Mengüşoğlu, 1988, s. 82.

geldiğini ileri sürmektedir.<sup>37</sup> Bilgideki değişimi toplumsal ve kültürel değişim ile ilgisinde ele alan Lyotard'a göre, toplumlar postendüstriyel çağa, kültürler postmodern çağa girerken bilginin doğası ve statüsü de değişmiş, yaşanan bu değişim ile birlikte en ileri bilim, teknik ve teknolojiler dil ile ilgilenir hale gelmiştir. Öyle ki “fonoloji ve dilbilim kuramları, iletişim ve sibernetik sorunları, modern cebirler ve bilişim (bilgi-işlem), bilgisayar ve kullandıkları diller, dillerin birbirine çevrilmesi sorunları ve dil-makine bağdaşabilirliklerinin araştırılması, bellekleme sorunları ve veri bankaları, telematik ve ‘akıllı’ terminaller geliştirilmesi, paradoksoloji” bu durumun en açık kanıtlarıdır.<sup>38</sup>

Postendüstriyel çağda bilgi ve bilgi edinme sürecinde yaşanan değişimde azımsanamayacak ölçüde fazla etkiye sahip olan teknolojik dönüşümlerle birlikte doğası değişen bilgi, satılmak için üretilen, yeni üretimde değerlendirilmek için kullanılan meta söylem haline gelmiştir. Bilginin yapısındaki bu değişim, bilgi edinme sürecinde, yani bilginin araştırılması ve iletilmesi sürecinde de değişimin yaşanmasını beraberinde getirmiştir.<sup>39</sup> Bilgi edinme sürecinde ilk aşamayı oluşturan bilginin araştırılması, postmodern çağ öncesinde belirli bir uzmanlık ve bilgi birikimi gerektirirken, postmodern çağda bu gereklilik ortadan kalkmış ve artık uzman olmayanların da bilgiye rahatlıkla ulaşmaları olanaklı olmuştur. Benzer şekilde bilgi edinme sürecinin ikinci aşamasını oluşturan bilginin iletilmesinde de değişim yaşanmış ve postmodern öncesi çağın aksine, postmodern çağda artık bilgi küçültülmüş alet ve aygıtlar vasıtasıyla, standart olarak, herkesin ulaşabileceği maliyetlerde, kullanıma hazır, yarar amaçlı işlevsel bir biçimde iletilir hale gelmiştir. Ancak postendüstriyel çağda çeşitli kanallardan geçerek ulaşılan bu bilgi, modern çağdaki kendisi bir amaç olan, temellendirilmiş, rasyonel, kesin ve açık-seçik olarak kavranabilen bilgi değil, enformasyon anlamında işlevsel kullanım değeri olan araçsal bilgidir.<sup>40</sup> Dolayısıyla artık hiçbir şeyin eskisi gibi tam ve kesin olarak bilinemeyeceğinin keşfedildiği, epistemolojinin önceki tüm temellerinin güvenilir olmadığına ortaya çıkarıldığı zaman<sup>41</sup> olarak nitelendirilmesi mümkün olan postmodern çağda bilgi, enformasyon olduğu ölçüde, yani işe yaradığı, üretilebildiği ve sürdürülebildiği ölçüde kullanım değerine sahiptir ve değerlidir.

Diğer taraftan postmodern çağda bilişim toplumlarında enformasyona dönüşen bilgiyi bir de dünya ölçeğinde iktidar yarışları açısından değerlendiren Lyotard'a göre, üretimde kullanılmak üzere bir metaya dönüşen bilgi, artık dünya genelindeki iktidar yarışlarının arenasında en önemli çekişme ve çatışma konularından biri olarak görülmektedir. Postendüstriyel ve postmodern çağda üretimin aracı olan bilim ve bilgi, ulus devletlerin üretim kapasitelerini artıran ve onları diğer devletlerden üstün kılan bir güç olarak görülmektedir. Daha açık bir anlatımla, ilk olarak daha fazla toprağa hâkim olup daha geniş bir alanda egemenlik kurmak isteyen, ardından da endüstriyel alanda egemen olmak isteğiyle ucuz işgücü ve hammadde için savaş veren ulus devletler, postendüstriyel çağa gelindiğinde ise sanayi, askeri, ticari ve siyasi alanlarda ayrıcalık sahibi olabilmek için bilginin üretimi ve yayılımı konusunda savaşır hale gelmişlerdir.<sup>42</sup> Dolayısıyla her şeye olduğu gibi devlete bakışın da değiştiği postmodern çağda bilgi, devletle ilişkisinde iktidarı meşrulaştırmanın bir aracı haline dönüşmüştür.

Postmodern çağda bilim ve bilginin ulus devletlerin üretim kapasitelerini artıran ve onları diğer devletlerden üstün kılan bir güç haline gelmesiyle kendini gösteren bilim ve bilgiyi meşrulaştırma sorunu, aslında iktidarı meşrulaştırma sorunu olarak karşımıza çıkmaktadır. Buradan hareketle insanlardaki güvensizliği göz önüne almadan bilginin statüsünün değerlendirilemeyeceğini belirten Lyotard'a göre, üst-anlatılara duyulan inancın yitirildiği, güvensizliğin ve şüphenin egemen olduğu

<sup>37</sup> Kellner, 2011, s. 423.

<sup>38</sup> Lyotard, 2014, s. 11.

<sup>39</sup> Lyotard, 2014, s. 12.

<sup>40</sup> Lyotard, 2014, s. 13-14.

<sup>41</sup> Giddens, 1994, s. 47.

<sup>42</sup> Lyotard, 2014, s. 15-16.

postmodern çağda bilimsel bilginin iktidar gibi bir takım dış güçlere her zamankinden daha çok ihtiyaç duyması bilginin meşrulaştırılması sorununun iktidarın meşrulaştırılması sorunu haline gelmesine yol açmıştır.<sup>43</sup> Bu bağlamda Lyotard'ın bilgi ve iktidar sorunu olarak nitelendirdiği meşrulaştırma sorunu postyapısal bir düşünme çizgisine sahip olan Michel Foucault'un görüşleri ile paralellik göstermektedir. İktidarın bilgiye, bilginin iktidara sürekli eklenildiğini düşünen Foucault'un ifadesiyle,

İktidarın falanca keşfe, filanca bilgi biçimine ihtiyacı olduğunu söylemekle yetinmemeli, iktidar işleyişinin bilgi nesnelere yarattığı, bunları ortaya çıkardığı, enformasyon biriktirdiği ve kullandığı da söylenmelidir. İktidarın, iktisadi iktidarın gündelik olarak nasıl işlediği bilinmezse iktisadi bilgiden hiçbir şey anlaşılamaz. İktidarın işleyişi sürekli olarak bilgi yaratır ve aksi yönde, bilgi de iktidar etkilerine yol açar.<sup>44</sup>

Diğer bir ifadeyle Foucault'a göre, her bilgi alanı beraberinde birtakım iktidar ilişkilerini getirdiği gibi, her iktidarın işleyişi de belirli türden bilgiler üretmektedir. Dolayısıyla hem Lyotard'ın hem de Foucault'un görüşlerine göre, iktidar ile bilgi arasında karşılıklı bir belirleyicilik ilişkisi vardır ve bu belirleyicilik ilişkisiyle bağlantılı olarak söylem olan bilimsel bilgi, dünya ölçüğünde egemen olan iktidarın söylemi tarafından belirlenmektedir.<sup>45</sup>

Bu bağlamda meşrulaştırmayı, “bir yasa koyucuyu bu yasayı norm olarak yürürlüğe koymaya yetkili kılan süreç olarak” tanımlayan ve bilimi, bilimsel bilgiyi meşrulaştırma sorununun, “Platon'dan beri yasa koyucuyu meşrulaştırma sorunuyla ayrılmaz biçimde bağlantılı” olduğu belirten<sup>46</sup> Lyotard, dil oyunları vasıtasıyla oluşan söylemi meşrulaştırma aracı olarak görmektedir. En ileri, gelişmiş toplumlardaki bilginin temellendirilmesi ve/veya meşrulaştırılması sorununu Ludwig Wittgenstein'dan ödünç aldığı dil oyunları kavramsallaştırmasına başvurarak ele alan Lyotard'a göre, “dil olgularını ve bu olguların da özellikle pragmatik yönlerini, ön plana almak, vurgulamak” için önemli ve gerekli olan dil oyunları yöntemi, dildeki farklı ifade biçimlerinin kategorilerini ve bu ifade biçimlerinin kullanış tarzlarını belirleyen kuralları içermektedir.<sup>47</sup> Lyotard, dil oyunları yöntemi üzerine birbiri ile bağlantılı üç belirlemede bulunmaktadır. Bu belirlemelerden ilkinde göre, dildeki farklı ifade biçimlerinin kullanış tarzlarını belirleyen kurallar dil oyuncularının üzerinde uzlaştıkları nesnel oldukları için kendi başlarına bir meşruluklarından ve/veya geçerliliklerinden söz etmek mümkün değildir. Bununla birlikte ikinci belirlemeye göre ise dil oyunundaki bu kurallardaki en ufak bir değişiklik yapmak dil oyununun yapısının değişmesine yol açmaktadır. Üçüncü ve son belirlemeye göre her tür söylem dil oyunları içerisinde bir hamleye, yani bir dil edimine karşılık gelmektedir. Lyotard, bu üçüncü belirlemeden hareketle, dil edimlerinin ya da dil hamlelerinin toplumsal ya da sosyal bağın, yani insanlar arası ilişkilerle kurulan bağın temelini oluşturduğunu belirtmektedir.<sup>48</sup>

Diğer taraftan dil oyunlarının da çeşitlilik gösterdiğini belirterek, düzanlamsal dil oyunu, buyurucu dil oyunu, değerlendirici dil oyunu gibi farklı dil oyunlarından söz eden Lyotard hem biçim bakımından hem de pragmatik bakımdan farklılık gösteren dil oyunlarının birbiriyle karşılaştırılmaz olduğunu belirtmektedir. Her bir dil oyununun farklı bir ölçüte göre geçerlilik ve/veya meşruluk kazandığına dikkat çeken Lyotard'a göre, bilimsel bilgiyi oluşturan “düzanlamsal (*denotative*) dil oyunu, doğruluk ölçütüne; buyurucu (*prescriptive*) dil oyunu, eyleme yönelik olup, adalet veya mutluluk ölçütüne; değerlendirici (*performative*) dil oyunu ise teknikle ilişkili olup, verimlilik ölçütüne göre geçerlik

<sup>43</sup> Lyotard, 2014, s. 21.

<sup>44</sup> Foucault, 2012, s. 35.

<sup>45</sup> Evre, 2007, s. 12.

<sup>46</sup> Lyotard, 2014, s. 22.

<sup>47</sup> Lyotard, 2014, s. 23-25.

<sup>48</sup> Lyotard, 2014, s. 25-26.



kazanmaktadır".<sup>49</sup> Bu noktada Lyotard'ın bilimsel bilgiyi, doğruluğu, eylemi, değerlendirmeyi, adaleti, mutluluğu dil oyunlarına dayandırdığı ve geçerliliklerini dil oyunları ile sınırlandırdığı görülmektedir. Fakat böyle bir temellendirme, dil oyunları dışında nesnel bir dünyadan söz edilemeyeceği sonucunun doğmasına yol açacaktır. Çünkü bu temellendirme dilden ya da dil oyunlarından bağımsız bir realitenin varlığını reddetme varsayımına dayanmaktadır. Ancak Çotuksöken'nin ifade ettiği gibi temel hareket noktası dış dünyayı dile indirgeyen bir düşüncenin, dış dünya ile dil arasındaki bağın kopması ile sonuçlanması olası görünmektedir. Böylesi bir durumda ise bilgi dünyasından söz etmek olanaksız hale gelecektir. Öyle ki Çotuksöken'nin de yerinde bir saptamada bulunarak belirttiği gibi bilgi dünyası, aslında dış dünya, düşünme ve dilden oluşan üç alanın ortak ürünüdür. İnsanı insan yapan bütün olanakların kendine yer bulduğu birbirinden koparılması olanaksız olan bu üç alan, bir bütünü tamamlayıcı parçalarını oluşturmaktadır. İnsan ancak ve ancak dış dünyayı düşünme ve dil sayesinde kendisi ve diğer insanlar için anlaşılır kılabilir. Daha açık bir ifadeyle, insanın bütün olanakları ya da her türden yaşama alanı bu üç alanda kendine yer bulmaktadır. Bu bağlamda düşünme ve dilin varlığı bütünüyle tek tek insanların varolmasına bağlıdır. Bu bakımdan düşünme bir işlev olarak tek tek insanlar tarafından gerçekleştirilen bir insan fenomenidir. Dil ise varolma bakımından toplumsal bağlamda soyutluk gösteren, bireysel bakımdan da somut olarak kendini dışa vuran insanın bir varlık koşuludur. Dolayısıyla insanın düşüncelerini, iç dünyasını dil aracılığıyla dışa vurması ve kendini ifade etmesi, onun toplumsal bir varlık olduğunun en açık göstergesidir. Bu nedenle insanın hem dış dünyayı hem de kendi iç dünyasını kendisi ve diğer insanlar açısından anlaşılabilir kılması, ancak düşünme ve dil vasıtasıyla mümkün olabilmektedir. Düşünmenin ürünü olan düşüncenin şu ya da bu şekilde dile getirilmesi ise kavramlar aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. Nitekim kavramlar varolanı, bilme, dile getirme ve iletmeyi sağlayan çerçevelerdir. Bu açıdan kavramlar, dış dünya, düşünme ve dil arasında bağ kurmayı sağlayan köprü görevi görmektedir. İnsan dil aracılığıyla kurduğu kavramları ve düşünce dünyasını diğer insanlara ileterek nesne haline getirmektedir. İşte tam da bu nedenle düşünen bir varlık olarak insanı, insanları birbirine bağlayan ortak yapıların, yani kavramların ya da ortak düşünme yapılarının var olması gerekmektedir. Çünkü toplumsal ilişkilerde belli bir ölçüde de olsa bir nesnellığın ve anlaşma zemininin olması ancak bu sayede mümkündür.<sup>50</sup> Başka bir deyişle Lyotard'ın ifade ettiği gibi insanlar arası ilişkilerle kurulan toplumsal ve sosyal bağ çeşitli dil hamlelerinden oluşan dil oyunlarına indirgenildiğinde nesnellikten, adaletten, erdemden, bilginin, özgürlüğün, doğru eylemin vb. ne olduğundan, dolayısıyla her konuda bir anlaşma zemininden, birlikte barış içinde yaşamaktan söz etmek de imkânsız hale gelmektedir. Bunun sonucunda ise toplumun tümüyle kutuplaşması, basında, insanlar arası sohbetlerde, yasalardan, hukuktan, kamuoyundan, barıştan, savaştan, insan olmaktan, sosyalleşmekten, toplumdan vb. insan yaşamına dair pek çok şeyden dem vuran, konuşan, tartışan, hatta bununla kalmayıp birbiriyle savaşan bir yığın insanın birbirini öldürmesi kaçınılmaz olmaktadır.

### **Lyotard'ın Postmodern Duruma Yol Açan Etkenler Olarak Gördüğü Üst-Anlatıların Sonu**

Postmodern bir bakış açısıyla modern bilgi yapılarını eleştiren ve modern bilimin hakikati aradıkça kendi oyununun kurallarını meşrulaştırmakla yükümlü olduğunu belirten Lyotard, modern bilimin kendisini haklı çıkarmak için "Tin'in diyalektiği, anlamın hermenutiği, us yürüten ya da çalışan öznenin özgürleşmesi, zenginliğin yayılması gibi şu ya da bu büyük anlatıya" başvurduğunu ve gönderme yaptığını ifade etmektedir.<sup>51</sup> Yapısı gereği sınırları net, öngörülebilir önceden belli olan tarihsel bir amaca göndermede bulunan Aydınlanma, Marksizm, Alman idealizmi, Hegelci, Kantçı felsefi öğretiler vb. modern bilginin meşrulaştırma araçları olan bütün üst-anlatıların ortak özelliği, insanlık tarihinin nihai bir hedef doğrultusunda özgürleşerek sürekli ilerlediği anlayışına sahip

<sup>49</sup> Evre, 2007, s. 15.

<sup>50</sup> Çotuksöken, 1998, s. 13-14.

<sup>51</sup> Lyotard, 2014, s. 7.

olmalarıdır. Lyotard, meşrulaştırıcı ve totaliter olarak nitelendirdiği üst-anlatılara karşı çıkıp savaş açtığı gibi bilimin, aklın ve teknolojinin insanı özgürleştireceği, tarihin bu doğrultuda sürekli ilerlediğini içeren aydınlanmaya ve aydınlanmacı değerlere de karşı çıkmaktadır.<sup>52</sup> Bu bağlamda Lyotard, bu meta-anlatıların totaliter bilgi iddialarından ibaret olduğunu ileri sürmektedir. Çünkü Lyotard'a göre, kendisi dışında kalan bütün bilgi türlerini reddederek kendisini yaşamın açıklanmasında tek otorite olarak gören modern bilim ve modern bilgi yapısının dayanağını oluşturan meta-anlatılar, diğer bütün bilgi iddialarını yok sayan tekelci bir yapıya sahiptir. Ancak postmodern çağa girmekle birlikte totaliter modern bilim ve meta-anlatılardan oluşan modern bilgi inandırıcılıklarını ve güvenilirliklerini yitirmiştir.

Nitekim Lyotard'ın postmodernizm ile ilgili düşüncelerine bakıldığında, onun felsefe, siyaset, sanat, bilim ve etik gibi insana özgü etkinliklerin doğasını o güne kadar yapılanın aksine üst-anlatılardan bağımsız olarak ve yeniden değerlendirerek ortaya koyduğu görülmektedir. Postmodern çağ ile birlikte bilim, sanat, felsefe, siyaset, ahlak gibi insan yaşamının olmazsa olma fenomenlerinin birbirinden ayrılarak özerkleştiğini, bu bakımdan zamanımızın ayırt edici özelliğinin dil oyunlarının bölük pörçüklüğü olduğunu düşünen Lyotard'a göre, böyle bir çağda artık üst-anlatıların varlığından söz etmek imkansızdır.<sup>53</sup> Bu doğrultuda Lyotard'ın düşüncelerinin hareket noktasını ise “Marxçı”, “Hegelci”, “Kantçı” üst-anlatılar/meta-anlatılar başta olmak üzere, postmodern duruma yol açan etkenler olan bütün totaliter üst-anlatıların, yıkılmış oldukları, yeniden yapılandırılmalarının ve inşa edilmelerinin de hiçbir şekilde mümkün olmadığı varsayımı oluşturmaktadır. Lyotard, bu varsayıma dayanarak varolan bütün üst-anlatıların hedeflediklerini gerçekleştirememeleri ve başarısızlığa uğramaları sonucunda postmodern durumun ortaya çıktığını öne sürmektedir. Bu bakımdan geleneklerden kopuş olarak da nitelendirilebilecek olan postmodern durum, büyük anlatılara karşı toplumda şüphe ve inançsızlığın doğmasına yol açmıştır. Lyotard, üst-anlatılara karşı toplumda kendini gösteren şüphe ve inançsızlığın nedenlerini, modern bilginin meşrulaştırma araçları olan üst-anlatıların içeriğinde yer alan, “rasyonellik”, “ilerleme”, “aydınlanma”, “evrensellik”, “özgürlük” gibi bir düzine temel kavramı, dil oyunları aracılığı ile analiz ederek ele almaktadır. Diğer bir ifadeyle Lyotard, üst-anlatılara karşı toplumda kendini gösteren şüphe ve inançsızlığın nedenlerini, dil oyunları aracılığıyla modern bilimin meşrulaştırma anlatısını irdeleyerek ortaya koymaktadır.

Lyotard'a göre, meşrulaştırma anlatısının, siyasi ve felsefi olarak iki boyutundan söz etmek mümkündür. Meşrulaştırmanın söylem aracılığı ile gerçekleştiği göz önüne alınarak ifade edilecek olursa, meşrulaştırma anlatısının siyasi boyutunu “özgürlük kahramanı olarak insanlığı konu alan söylem” oluşturmaktadır.<sup>54</sup> Siyasi meşrulaştırma anlatısını kullanan devlet, ilerleme yolunu göstermek için bir üst-anlatı olan totaliter meşrulaştırıcı özgürlük anlatısına başvurmaktadır. Siyasi meşrulaştırma anlatısından farklı olarak felsefi meşrulaştırma anlatısında ise özne “spekülatif (düşünsel) ruhtur”.<sup>55</sup> Bu meşrulaştırma anlatısının felsefi olması, felsefi veya düşünsel bir anlatıya dayanmasından ileri gelmektedir. Dolayısıyla üst-anlatılarla temellendirilen modern bilgi söz konusu olduğunda felsefi olarak neyin doğru olduğu, siyasi olarak neyin adil olduğu bu üst-anlatılara dayanarak mutlak ve evrensel temellerle haklılaştırılmakta, belirlenmekte veya meşrulaştırılmaktadır. Bilginin mutlak ve evrensel temellerle haklılaştırılmayacağı, haklılaştırılıyor olsa bile artık böylesi bilgilerin ya da üst-anlatıların güvenilirliklerini ve inanılabilirliklerini kaybettiklerini ileri süren Lyotard, “postmoderni meta-anlatılara yönelik inanmazlık (*incredulity*) olarak” tanımlamaktadır.<sup>56</sup> Modernitenin yerini postmoderniteye bırakmasıyla egemenlik kazanan postmodern bilginin amacı, modern bilgide olduğu

<sup>52</sup> Evre, 2007, s. 8.

<sup>53</sup> Sarup, 1995, s. 175.

<sup>54</sup> Lyotard, 2014, s. 64.

<sup>55</sup> Lyotard, 1997, s. 78.

<sup>56</sup> Lyotard, 1997, s. 12.

gibi hakikat değil, işlersellik (*performativity*) dir. Lyotard, işlersellik terimi ile “girdi/çıktı denklemindeki en iyi imkânı elde etme”yi kastetmektedir.<sup>57</sup> Fakat Lyotard aynı zamanda bilginin işlersellik ölçütüyle meşrulaştırılmasını da reddetmekte ve “bunun yerine paralojiye dayalı meşrulaştırma biçimini önermektedir”.<sup>58</sup>

Lyotard, postmodern bilginin temel ilkesinin modern bilginin temel ilkesi olan homolojiden, yani benzeşme söyleminden farklı olarak paraloji, yani farklılık söylemi olduğunu belirtmektedir. Homolojiye dayalı bilginin aynılığa, benzerliğe, eşitliğe, uzlaşmaya vurgu yaptığını, paralojiye dayalı bilginin ise akla aykırı olma riski taşısa da farklılıklara, yeniliklere, ayrılıklara vurgu yaptığını ileri süren Lyotard’a göre, paralojiye dayalı bir bilgi olan postmodern bilgi, “otoritelerin basit bir aracı değildir. Farklılıklara olan duyarlılığımızı arındırmakta, karşılaştırılmazlığımızı, hoşgörme yetimizi pekiştirmektedir. İlkesi, uzmanın homolojisi değil, yenilikçinin paralojisidir”.<sup>59</sup> Modern bilgide veya üst-anlatılarda olduğu gibi mutlak ve evrensel temelle meşrulaştırılmayan, aksine belli bir bağlamsallık içerisinde yerel ve geçici kurallara bağlı olarak paraloji ile meşrulaştırılan postmodern bilgi, küçük anlatılarda kendini göstermektedir. Farklılığa dayalı paralojik olarak dil oyunları aracılığı ile meşrulaştırılan küçük anlatıların kendi bağlamsallıkları ölçüsünde meşru sayılabileceğini belirten Lyotard, her kimliğin, her kültürün, her inancın, her düşüncenin kendi dil oyunu içinde meşru olacağını ve farklılıklar arasında kıyas yapılamayacağını vurgulamaktadır.<sup>60</sup> Dolayısıyla Lyotard, farklılıklar arasında herhangi bir mukayese yapılamayacağını ileri sürerek pozitivizmin pekiştirdiği nihilizmden tutarsız bir şekilde türetilmiş “her şey yapılabilir”<sup>61</sup> ilkesine de kapı aralamaktadır. Bu durumda ise “her kültür, her inanç, her kimlik, her düşünce, her eylem değerli midir ya da aynı değerde midir”, “bir şeyin alışılmışın dışında ya da farklı olması o şeyin değerli olabilmesi için yeterli bir koşul mudur?” gibi sorulara yanıt vermek çok da mümkün görünmemektedir. Ancak buna rağmen farklılıkları bir bütün haline getirmeyi amaçlayan evrenselci bakış açılarını adeta şiddetle eleştiren Lyotard, hayret uyandıran bir çağrıda bulunmaktadır: “Gelin bütünlüğe karşı bir savaş başlatalım, gelin sunulmayana tanıklık edelim, farklılıkları etkin kılıp, adın onurunu kurtaralım”.<sup>62</sup> Buradan hareketle “postmodern, modernin içerisinde sunulamayanı, sunumlanmanın kendisinde ileri götüren olacaktır”<sup>63</sup> diyen Lyotard bu çağrısıyla, her açıdan ortak yaşama ilkeleri belirleyerek insanların ortak paydada buluşabilmelerini sağlayan ve insana yakışır şekilde birlikte yaşamalarını mümkün kılan her tür düşünme biçimine karşı savaş başlatmaktadır.

Böylelikle Lyotard, postmodern çağ ile birlikte üst-anlatıların sonunun geldiğini iddia ederek aslında akla ve bilgiye dayanan, kavramları temel akılsal ilkelere göre sınırlandıran, sınanabilen, paylaşılabilen, denetlenebilen genel-geçer bilgiyi ölçüt alan, eleştirip yeniden yapılandıran, evrensel olan, zamanın özellikle gelecek boyutunu hesaba katan, bireyin kendisini kişi ve yurttaş olarak görmesini olanaklı kılan, her açıdan ortak yaşama alanları belirleyerek insanların ortak paydada buluşabilmelerini sağlayan modern düşünme biçiminin sonunun geldiğini ileri sürmektedir. Böylesi bir iddianın ise insan dünyasına ait bütün fenomenlerin, insanın bilme, ideleştirme, eğitime-eğitilme, yapıp etme, tavır takınma, değerler sesini duyma gibi varlık koşullarının, adalet, sevgi, dostluk gibi değerlerin, yani insanı insan yapan ve insan yaşamını anlamlı kılan bütün her şeyin yok sayılması

<sup>57</sup> Lyotard, 1997, s. 101.

<sup>58</sup> Evre, 2007, s. 14.

<sup>59</sup> Lyotard, 1997, s. 14.

<sup>60</sup> Evre, 2007, s. 15.

<sup>61</sup> Kuçuradi’nin de yerinde bir tespitle ifade ettiği gibi bir insanın bütün yapıp etmelerini “her şey yapılabilir” ilkesine dayanarak gerçekleştirebilmesi için kendisinin bir yüzünün olduğunu, yani bir kişi olduğunu ve karşısında yapıp etmelerinden etkilenecek kişiler bulunduğunu unutmaması gerekir. Diğer bir ifadeyle, kişi, kendi yüzünü sildiğinde ve insanların yüzünü kendi gözlerinden sildiğinde “her şey yapılabilir” ilkesine göre hareket edebilir, ancak bu bir insanın insan olmaktan ya da insanın değerine uygun yaşamaktan vazgeçmesi anlamına gelmektedir. Ayrıca bakınız; Kuçuradi, 2010, s. 16-20.

<sup>62</sup> Lyotard, 1997, s. 159.

<sup>63</sup> Lyotard, 1997, s. 158.

anlamına geldiğini söylemek mümkündür. İnsanın yüzünün unutulduğu<sup>64</sup> bu durum, geriye insanlığın geleceğine dair hiçbir umudun kalmaması demektir. O halde Nietzsche'nin dilinden şunları söylemek yerinde olacaktır: “Bugün daha büyük olmak isteyen hiçbir şey görmüyoruz; kuşkuluyoruz, her şey hep aşağıya, daha aşağıya gidiyor, daha ince daha safdil, daha kurnaz, daha rahat, sıradan daha eşit olana doğru (...)”; Böylelikle “insandan korkuyla birlikte ona olan sevgimizi de yitiriyoruz; ona olan derin saygımızı, umudumuzu, onu istememizi, insanın görünüşü şimdi bize bıkkınlık veriyor. – Bugün Hiççilik (Nihilizm) bu değil de nedir?..”<sup>65</sup> Dolayısıyla Nietzsche'nin bu sözlerine kulak verdiğimizde postmodern perspektifin insana ve insan yaşamına nihilizmin gözlükleriyle baktığını ileri sürmek yanlış olmayacağı gibi yerinde bir değerlendirme olacaktır.

### Sonuç

Buraya kadar anlatılanlardan hareketle Lyotard'ın postmodernizmi endüstri sonrası toplumun içinde bulunduğu bir durum olarak, modernizmi ise bilim ve devleti meşrulaştırma amacıyla kullanılan üst-anlatılar toplamı olarak tanımladığını söylemek yanlış olmayacaktır. Bu bağlamda postmodernizmin bir bilgi biçimi olduğu ön kabulüyle kapitalist toplumlarda, bilgi, bilim ve teknolojiyi incelediği görülen Lyotard, postmodern bilginin, toplumsal yapının analiz edilmesi için kesinlikle ve öncelikli olarak ele alınması gereken bir olgu olduğunu düşünmektedir. Çünkü toplumların şekillenmesinde bilginin en az kültür ve siyaset kadar etkin rol oynadığını düşünen Lyotard'a göre, toplumsal yapının analiz edilmesinde temel tutamak noktasının kültür ya da siyasetten ziyade bilgi olması gerekmektedir. Fakat diğer taraftan dil tartışmaları çerçevesinde, bilginin hali ve önemi noktasında Lyotard'ın yaptığı gibi postmodern bilgiyi bilişim ve iletişim teknolojilerine bezenmiş, sürekli değişen bir olgu olarak ele almak ve bu bağlamda da bilgiyi üreten-tüketen ilişkisine indirgemek, objektif, nesnel bir bilginin var olamayacağı düşüncesine kapı aralamaktadır. Oysa Mengüşoğlu'nun da yerinde bir tespitle belirttiği gibi bilgi, bilinçli ve akıllı varlık olarak karşılaştığı nesnelere bilmek isteyen insanın, içinde bulunduğu dünyada çeşitli nesnelere bilmeye yönelik kurduğu ilişki olarak kendini gösteren bilme etkinliğinin ürünüdür. Lyotard'ın düşündüğünün aksine, insan bu bilme etkinliğinde üreten değil, bilen öznedir; karşılaştığı nesnelere ise tüketilen değil, bilinen objelerdir. Buradan hareketle, bilme etkinliğinin, özne ve nesne ya da bilen ve bilinen arasındaki ilişkiden oluşan bir süreç olduğunu söylemek mümkün görünmektedir.<sup>66</sup> Ancak böyle alındığında bilgi dünyasından söz etmek olanaklı olmaktadır. Daha açık bir ifadeyle bilen özne ve bilinen nesne arasındaki ilişkiden oluşan bilgi dünyası, en temelde dış dünya, düşünme ve dilin ortak ürünüdür. İnsanı insan yapan bütün olanakların kendine yer bulduğu birbirinden koparılması olanaksız olan bu üç alan, bir bütünün tamamlayıcı parçalarını oluşturmaktadır. İnsan ancak ve ancak dış dünyayı düşünme ve dil sayesinde kendisi ve diğer insanlar için anlaşılır kılabilir.<sup>67</sup> Buna karşılık özne-nesne veya bilen-bilinen ilişkisinin belirsizleştiği postmodern durumda bilgiden söz etmek de pek olanaklı görünmemektedir.

Sonuç olarak Lyotard'ın ilk öncülerinden olduğu çağımızın moda düşünme biçimi olarak karşımıza çıkan postmodernizm, çöküş kültürünün, yani bilimselliği ve bireysel güvenlik ve refahı baş değer sayan bir anlayışın ürünüdür. Çağımızda bu anlayışın bayrağına sıkıca sarılan postmodernist düşünürlerin dilinden dökülen iyi yaşam öğütlerini Nietzsche'nin ifadeleriyle belirtmek gerekirse, “Bilgelik yorgun düşürür, değeri yok hiçbir şeyin; arzu etmeyeceksin”<sup>68</sup> ya da “Hepsi bir, değeri yok hiçbir şeyin, dünya anlamsız, bilgi boğar”.<sup>69</sup> Günümüzde bütün alışveriş merkezlerinde, marketlerde Nietzsche'nin verdiği mesajı “sarı çizgide dur, düşünme, fırsatı yakala, hemen al” sloganıyla açıkça

<sup>64</sup> Kuçuradi, 2010, s. 16.

<sup>65</sup> Nietzsche, 2013, s. 58.

<sup>66</sup> Mengüşoğlu, 1992, s. 47-48.

<sup>67</sup> Çotuksöken, 1998, s. 13.

<sup>68</sup> Nietzsche, 2004, s. 166.

<sup>69</sup> Nietzsche, 2004, s. 194.

görmek ve okumak mümkündür. Nitekim aynı durum “bilginin” adeta hap olarak yutturulduğu postmodern eğitimde de geçerlidir. Ancak bütün bunlar postmodern çağın zavallı, yorgun, düşkün insanının ifadesidir. Çağımızda baskın olan bu ifade ve düşünme biçimi, küresel hale gelen nihilizmin, çok hakikatliliğin, göreliliğin, çok anlamlılığın, farklılığın, çok kültürlülüğün doğurduğu değersizlik, anlamsızlık, çaresizlik, kafa karışıklığı ve sürekli rekabet içinde olmanın bir görünümüdür. Bu görünümü postmodern düşünme biçimi, insanlığın sözde yükselişi olarak ayaklara takılan prangaları özgürlük, yoksulluğu ve yoksunluğu şükürle karşılama, nihilizmi ve anlamsızlığı ise bir değer olarak sunmaktadır. Dolayısıyla postmodern düşünme biçimiyle nesnel bir bilgiye ulaşmanın olanaklı olmadığını, postmodern bilgi olarak adlandırılan bilginin insan yaşamına yeni bir şey katamayacağını, postmodern perspektifin insana özgü etkinlikleri canlandıramayacağını ve insanların değerli ve anlamlı bir yaşam sürdürebilmeleri için yol gösterici olmayacağını söylemek mümkün görünmektedir.

### Kaynakça

- Aristoteles (2010). *Metafizik*. Ahmet Arslan (Çev.). İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- Çotuksöken, Betül (1998). *Kavramlara Felsefe ile Bakmak*. İstanbul: İnsancıl Yayınları.
- Çotuksöken, Betül (2012). *Radyoda Felsefe*. İstanbul: Notos Kitap Yayınevi.
- Çotuksöken, Betül (2013). *Felsefe: Özne-Söylem*. İstanbul: Notos Kitap Yayınevi.
- Evre, Bülent (2007). “Bir Düşünüş Biçimi Olarak Postmodernizm ve Temel Parametreleri”. *Akdeniz İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. Sayı: 13. ss. 1-23.
- Foucault, Michel (2012). *İktidarın Gözü*. Işık Ergüden (Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Giddens, Anthony (1994). *Modernliğin Sonuçları*. Ersin Kuşdil (Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Kellner, Douglas (2011). “Toplumsal Teori Olarak Postmodernizm: Bazı Meydan Okumalar ve Sorunlar”. Mehmet Küçük (Haz.). *Modernite Versus Postmodernite* (s. 409-450). Mehmet Küçük (Çev.). İstanbul: Say Yayınları.
- Kuçuradi, İoanna (2010). *Çağın Olayları Arasında*. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.
- Lyotard, Jean-François (1987). “Re-Writing Modernity”. *Substance*. Vol. 16. No.3. Issue: 54. (pp. 3-9). The Johns Hopkins University Press.
- Lyotard, Jean-François (1997). *Postmodern Durum*. Ahmet Çiğdem (Çev.). Ankara: Vadi Yayınları.
- Lyotard, Jean-François (2014). *Postmodern Durum*. İsmet Birkan (Çev.). Ankara: BilgeSu Yayınları.
- Mengüşoğlu, Takiyettin (1988). *İnsan Felsefesi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Mengüşoğlu, Takiyettin (1992). *Felsefeye Giriş*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Nietzsche, Friedrich (2004). *Zerdüşt Böyle Diyordu*. Osman Derinsu (Çev.). İstanbul: Varlık Yayınları.
- Nietzsche, Friedrich (2013). *Ahlakın Soykütüğü Üstüne*. Ahmet İnam (Çev.). İstanbul: Say Yayınları.
- Özcan, Muttalip (2011). *Aristoteles Felsefesi: Temel Kavramlar ve Görüşler*. Ankara: Bilgesu Yayınları.
- Sarup, Madan (1995). *Post-Yapısalcılık ve Postmodernizm*. A. Baki Güçlü (Çev.). Ankara: Ark Yayınevi.

## Hadrianopolis Antik Kenti'nden Bir Grup Erken Bizans Dönemi Sütun Başlığı<sup>1</sup>

*A group of Early Byzantine column capitals from the Hadrianopolis Ancient City*

Ercan VERİM

Süleyman Demirel Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü, ercanverim@sdu.edu.tr  
ORCID Numarası/ORCID Numbers: 0000-0002-4545-5290

### Özet

Hadrianopolis Antik Kentindeki Erken Bizans Dönemi sütun başlıklarının tanıtıldığı bu çalışmanın amacı, kazılarda ortaya çıkan veya kent içi ve çevresinde tespit edilen sütun başlıklarını detaylı şekilde açıklamaktır. Kent ve çevresinde bulunan sütun başlıkları, günümüze kadar yapılan bazı bilimsel yayınlara konu olmuş, ancak bunlar Bizans sanatı ve mimarisi açısından yeterince değerlendirilmemiştir. Ayrıca, 2017-2020 yılları arasında, yeni kazı alanlarında çok sayıda sütun başlığı ele geçmiştir ve bunlar herhangi bir yayına konu olmamıştır. Geçmişten günümüze kadar Hadrianopolis kent sınırlarında ele geçen sütun başlıklarının tanımı ve sınıflandırılması için hazırlanan bu çalışmada, Erken Bizans Dönemi'ne tarihlenen sütun başlıkları, üslup ve biçimsel özelliklerine göre değerlendirilmiştir. Kentte bulunan sütun başlıkları yivli, impost ve ion impost olmak üzere üç farklı tiptedir. Hepsisi yerel üretim olan bu sütun başlıkları mermer, granit ve kireçtaştan yapılmıştır. Çalışmaya konu olan sütun başlıklarından herhangi biri in situ durumda tespit edilmemiştir. Buna rağmen yapı içi veya hemen yakınında ortaya çıkarılan sütun başlıkları, buldukları yapının tarihi, mimari ve süsleme özellikleri hakkında önemli ipuçları sunmaktadır. Bu yayında, özellikle sağlam veya kısmen sağlam olan sütun başlıklarına yer verilmiştir. Kazılarda ortaya çıkan ve sütun başlığına ait olduğu düşünülen impost, volüt, abaküs, bilezik ve kalathos parçalarının restorasyon çalışmaları halen devam etmektedir.

**Anahtar kelimeler:** Hadrianopolis, Erken Bizans Dönemi, Sütun Başlığı, Bizans Sanatı, Bizans Mimarisi

### Abstract

In this study, the Early Byzantine column capitals of Hadrianopolis Ancient City, is to explain the column capitals that revealed during excavations or were founded in and around the city. Column capital that founded around the city, has been the subject of some scientific publications to present day. However, it hasn't been adequately evaluated in terms of Byzantine art and architecture. In addition, between 2017-2020, a large of column capital were discovered at the new excavation areas and they were not the studied of any publications. In this study, which was prepared for the definition and classification of the column capitals discovered in the city borders of Hadrianopolis from the past to the present day, the columns capitals dated to the Early Byzantine Period were evaluated according to their stylistic and formal features. Column capitals discovered in Hadrianopolis are three types as fluted, impost and ionic-impost. All the columns capitals which local production are made of marble, granite and limestone. Any of column capitals that studied is this article haven't been discovered as in situ. Although the columns capitals uncovered inside or around the buildings provide important clues about the history, architecture and ornamental features of buildings in which they are located. In this article, columns capitals that are whole or partially firm are included. The restoration of Impost, volute, abacus, bracelet and calathos fragments, which were discovered during the excavations and are thought to belong to the column capitals, is still ongoing.

**Keywords:** Hadrianopolis, Early Byzantine Period, Column Capital, Byzantine Art, Byzantine Architecture.

### Giriş

Paphlagonia'daki önemli kent ve piskoposluk merkezlerinden biri olan Hadrianopolis Antik Kenti Karabük'ün Eskipazar ilçesinde, ilçe merkezinin yaklaşık 3 km batısında yer alır. Galatia, Paphlagonia ve Bithynia bölgelerinin kesiştikleri noktada yer alması sebebiyle stratejik bir öneme sahiptir. Bizans Dönemi'nde sırasıyla Paphlagonia, Honorias eyaleti, Paphlagonia ve Bukellarion temaları sınırlarında yer alan kentin en parlak dönemini Erken Bizans Dönemi'nde yaşadığı söylenebilir.<sup>2</sup> Nitekim 2003-2021 yılı arasındaki kazılarda ortaya çıkarılan yapıların hemen hepsi Erken Bizans Dönemi'ne

<sup>1</sup> Hadrianopolis sütun başlıklarının küçük bir bölümü yazar ve kazı başkanı Doç. Dr. Ersin Çelikbaş tarafından 25. Uluslararası Orta Çağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu'nda sunulmuş, ancak tam metin olarak yayınlanmamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Verim ve Çelikbaş 2021, 72-73.

<sup>2</sup> Belke 1996, 156; Drakoulis 2012, 82-84; Verim 2019, 277-280; Verim 2021a, 46; Verim 2021b, 90; Çelikbaş ve Verim 2021, 80.

tarihlendirilmektedir. Bununla birlikte kazılarda bulunan taş, pişmiş toprak ve metal eserlerin önemli bir kısmı da Erken Bizans Dönemi'ne tarihlendirilmektedir.<sup>3</sup>

Hadrianopolis Antik Kenti'nde yer alan yapılardan; Chora Kilisesi, Kuzebatı Nekropol Kilisesi, Hamam B ve Geç Roma Konutu'nda sağlam veya sağlama yakın sütun başlıkları ele geçmiştir. Antik kent sınırlarında ve diğer kazı alanlarında çok sayıda sütun başlığı parçalarına rastlanılsa da bunlar etütlük nitelikte olup genel profil hakkında bilgi vermemektedir. Kazılarda ele geçen sütun başlığı parçalarında restorasyon çalışması devam etmektedir.<sup>4</sup>

Hadrianopolis Antik Kenti'ndeki Erken Bizans Dönemi'ne tarihlenen bir grup sütun başlığının ele alındığı bu çalışmada, kazı çalışmalarında ele geçen 14 sütun başlığının tanıtılması amaçlanmaktadır. Katalogda yer alan başlıklardan beşi yivli, ikisi impost ve yedisi ion-impost tiptedir. Kentteki başlıkların çoğunluğu Kuzebatı Nekropol Kilisesi'ndeki gerçekleşen kazılarda ortaya çıkmıştır. Bunu Chora Kilisesi izler. Hamam B ve Geç Roma Konutu'nda sağlama yakın birer sütun başlığı tespit edilmiştir. Kent ve çevresinde çok sayıda sütun başlığı ve sütun başlığına ait pulvinus, abaküs, volüt gibi parçalar tespit edilmiştir. Ancak bunların hepsi, eski tarihli yayınlara konu olması ve katalogda tanıtılan örneklerle paralel özellikler sergilemesi sebebiyle çalışmaya dahil edilmemiştir. Makaleye konu olan sütun başlıklarının seçiminde sağlamlık durumu, biçim ve bezeme özellikleri gibi hususlar etkili olmuştur.

Hadrianopolis'in de içinde yer aldığı Batı Karadeniz Bölgesi'nde az sayıda Erken Bizans Dönemi sütun başlığı bulunur ve çoğunluğunun hangi yapıya ait olduğu bile bilinmez. Hadrianopolis sütun başlıklarının detaylı incelenip açıklanmasıyla, yapıların süsleme programları ve mimari özellikleri hakkında bilgilere ulaşmak da amaçlanmaktadır. Ayrıca kent ve bölgede, yerel üretim olup olmadığı ile hangi ekollerin etkili olduğu gibi sorunlara çözüm getirebilmek de hedeflenmektedir.

### Hadrianopolis Antik Kentindeki Erken Bizans Dönemi Sütun Başlıkları

#### Yivli Sütun Başlıkları

Katalogda listelenen 5 yivli başlıktan dördü tam, biri yarı işlenmiştir. Sadece 1 nolu başlığın kalathos dudağı yarı işlenmiştir. Bu bölümünde yivlerin izleri hafif görünmekteyse de 2 nolu başlıkla kıyaslandığında işlenmeye başlandığı, ancak tamamlanamadığı anlaşılmaktadır. Fiziksel yapıları, yerel taş ocakları ile kıyaslandığında hepsinin yerel üretim olduğu anlaşılmaktadır.<sup>5</sup> Kent içi veya yakındaki ocaklarda (atölyelerde) işlenen başlıkların, Bizans Dönemi'ndeki benzer örnekleriyle karşılaştırıldığında kaliteli işçiliğe sahip olduğu söylenebilir.

Başlıklardan sadece biri sağlamdır (1 nolu başlık). Bunda da küçük çatlak ve kırıklar mevcuttur. 3 nolu başlık 2/4, 5 ve 2 nolu başlık 3/4 ve 4 nolu başlık 4/5'ü günümüze sağlam ulaşmıştır. Kentte ele geçen yivli tipteki başlıklar, biçimsel açıdan benzer özelliklere sahip olsa da süsleme özellikleri birbirinden farklıdır. Bu farklılığa göre yivli başlıklar iki grupta ele alınabilir. Birinci gruptaki örnekler (1 ve 2 nolu başlık), Hellenistik ve Roma Dönemi yivli başlıkları ile oldukça benzerdir. Süslemedeki küçük detaylar, Bizans Dönemi'ne tarihlendirilmesi sağlar. Kalathosları alttan üste doğru genişler. Yivleri ölçüleri birbirlerine yakındır. Yivlerin üst kısımlarındaki kalathos dudağı oldukça yüksektir. Yivlerin alt kısmında ok ucu-yumurta benzeri kabartmalar vardır. Abaküsleri sade tutulmuştur. Bu gruptaki bazı örneklerde, üstten ok ucu kabartmasıyla sonlanan ince saplara yer verilmiştir. Bu şekilde yivlerine arasında ayrı birer süsleme alanı oluşturulmuş ve plastik etki artırılmıştır.

Kuzebatı Nekropol Kilisesi'nde bulunan 3, 4 ve 5 nolu başlıklar, Hellenistik ve Roma Dönemi örneklerinde farklıdır. Elips profilli bu başlıklarda kalathos dudağı bulunmaz. Yivlerin ölçü ve sayısında belirli bir standart yoktur. Bazı örneklerde, köşe ve ortadaki yivlerin diğerlerinden daha geniş ve yüksek tutulduğu tespit edilmiştir. Süslemedeki detaylar artmıştır. Köşelerde ve ortada, bazen geniş bir yiv içerisinde bazen de yivlerden bağımsız bitkisel motifler ve haç kabartmaları işlenmiştir. Ayrıca bitkisel motiflerin sayısı da artmış, bazı örneklerde her yiv arasına sarmaşık motifi yerleştirilmiştir. Ele geçen

<sup>3</sup> Kılavuz ve Çelikbaş 2013, 163-175; Keleş Çelikbaş ve Yılmaz, 2014, 273-276; Verim 2019, 280-283;

<sup>4</sup> Sağlam bir parçaya ait olan veya birbiriyle uyumlu olan parçalar birleştirilmektedir.

<sup>5</sup> Hadrianopolis territoriumundaki Adiller ve Kabaarmut Köyü'nde vişne çürüğü renkli granit ocakları, Çaylı Köyü'nde sarı traverten taş ocağı ve Budaklar Köyü'nde bej mermer ocakları bulunmaktadır. Bunların hepsi yakın tarihlere kadar işletildiği için Bizans Dönemi taş ocaklarına dair herhangi bir iz tespit edilememiştir.



örneklerin tamamında, bilezik ve kalathosun elips profilli olduğu tespit edilmiştir. Bu gruptaki örneklerden sadece birinin abaküsünde bezemeye yer verilmiştir (3 nolu başlık). 3 nolu başlığın kalathosunda, orta ve köşelerdeki yivler daha geniş ve yüksektir. Bunların içleri haç ve sarmaşık motifleriyle doldurulmuştur. Bazı yivlerin üst kısmında sarmaşık yaprağı motifi işlenmiştir. Sadece bu başlığın abaküsünde bezemeye (sarmaşık motifi) yer verilmiştir. Kent territorumundaki Kapucular Köyü'nde de abaküsünde bezeme olan yivli başlık tespit edilmiştir.<sup>6</sup> Bahsi geçen başlığın abaküsünde balık kılıcı motifi işlenmiştir. 4 nolu başlıktaki yivlerin ölçüleri birbirine yakın olsa da farklılık sergiler. Her yivin arasına sarmaşık yaprağıyla sonlanan ince birer sap eklenmiştir. 5 nolu başlık, 3 ve 4 nolu başlıkla benzer olsa da yiv sayısı (26 yivli) diğerlerinden fazladır. 3 nolu başlıkta olduğu gibi kalathosun köşesindeki yivler daha geniş ve yüksektir. Bu yivlerin içi sarmaşık bitkisi ile doldurulmuştur. Yivli tipin ikinci grubuna giren 3, 4 ve 5 nolu başlığın benzer örneklerine farklı coğrafyalarda karşılaşılmaktadır.

Yivli tipteki sütun başlıklarının kökeni Arkaik Döneme kadar uzanmaktadır. Ancak bu örnekler, biçim ve süsleme özellikleri bakımından Bizans Dönemi başlıklarından farklılık sergiler.<sup>7</sup> Sadece Mısır civarında üretilmiş bir grup Bizans Dönemi yivli başlık bu başlıklarla benzer özelliktedir.<sup>8</sup> Hellenistik ve Roma Dönemi yivli başlıkları, bir takım farklılıklar olmasına rağmen genel özellikleri itibariyle Bizans örnekleri ile paralellik gösterir.<sup>9</sup> Öyle ki bu çalışmada birinci grup yivli başlıklar olarak ele alınan başlıkları Hellenistik ve Roma Dönemi yivli başlıklarından ayırt etmek oldukça güçtür. İkinci gruptaki yivli başlıklar ise Bizans taş işçiliğini yansıtan karakteri ve Hıristiyanlığa özgü motifleriyle, Hellenistik ve Roma Dönemi örneklerinden ayrılmaktadır. Bizans Dönemi'nde üretilmiş yivli başlıkların çoğu 5.-6. yy. arasına tarihlenir.<sup>10</sup> 7. yüzyıl ve sonrasına tarihlenen az sayıda örnek vardır.<sup>11</sup>

Erken Bizans Dönemi'nde Anadolu içlerinde yivli başlık kullanımı yaygındır. Ankara, Aydın, Bartın, Bolu, Bursa, Çorum, Denizli, Eskişehir Kayseri, Konya'daki müzelerde, ören yerlerinde, Türk-İslam Dönemine ait bazı yapılarda (devşirme malzeme olarak), Hadrianopolis'teki yivli başlıkların benzer örnekleriyle karşılaşılmaktadır. Bunlardan bazıları 1. Grup<sup>12</sup>, bazıları ise 2. Grup<sup>13</sup> yivli başlıkları ile benzer özelliklere sahiptir. Anadolu'nun batısında, Ege kıyılarında bazı örnekler bulunmuş olsa da, bu bölgedeki kullanım Anadolu içlerine göre daha azdır. Amastris, Miletus gibi bazı kıyı yerleşimlerinde, az sayıda da olsa yivli başlıklara rastlanılmıştır.<sup>14</sup> Bizans İmparatorluğu'nun başkenti olan İstanbul'da ise yivli tipteki başlıkların kullanımı oldukça azdır. Bazı paye başlıkları yivli tipte yapılmıştır. İstanbul'da ele geçen bazı başlıkların kalathoslarında yivler işlenmiş olsa da bunlar kompozit veya ion-impost tipteki başlıklardır.<sup>15</sup> Bizans Dönemi'nde Anadolu dışında çok az örneğe rastlanılır, bunlar da Anadolu'ya yakın olan Balkanlar'daki müzelerde sergilenmektedir.<sup>16</sup>

### İmpost Sütun Başlıkları

Katalogdaki impost tipteki iki sütun başlığı yarı işlenmiştir. İkisi de yerel kireçtaşından üretilmiş olan başlıklar oldukça sadedir. 7 nolu başlığın kalathosundaki dikey bant ve abaküsündeki ince yiv, başlığa az da olsa hareketlilik katmıştır. 6 nolu başlık, küçük çatlak ve kırıklar haricince sağlamken 7 nolu başlığın 2/3'si korunabilmiştir.

Bugüne kadarki çalışmalarda kesik piramidal veya sepet tip olarak da adlandırılan impost tipteki başlıkların, volütlü, dilimli, madalyonlu, örgülü, figürlü ve masklı gibi birçok çeşitlemesi olsa da

<sup>6</sup> Cumalıoğlu 2011, 263.

<sup>7</sup> Arnold 2003, 79-80; Alp 2006, 59-60; Beard 2017, 25-26, fig. 20-21; Alp ve Uzun 2021, 67.

<sup>8</sup> Severin 2010, 93-95, Abb. 3-6.

<sup>9</sup> Alp 2006, 59-60, 218, Levha 26b; Dimitrov 2014, 188, fig. 2; Beard 2017, 7-8, fig. 1-23; Alp ve Uzun 2021, 67.

<sup>10</sup> Kautzsch 1936, 83; Pralong 2003, 272; Keskin 2010, 248-249; Sewing 2020, 82-84.

<sup>11</sup> Niewöhner 2021, 45, fig. 97.

<sup>12</sup> Wiegand 1906, 130-131, 244; Parman 2002, 193, Foto. 167-168; Pralong 2003, 272, Pl VIII; Hakan 2009, 18-27, Resim 1-10; Keskin 2010, 102-117, Resim 69-87; Özmen 2013, 21-82, Resim 5-31; Keskin 2014, 237-238, Resim 7b-10; Arslan 2014, 114, Resim 12-13; Beard 2017, 59-61, fig. 1-6; Sewing 2020, 82-84, fig. 3.5.

<sup>13</sup> Wiegand 1906, 135, 169, 175; Parman 2002, 189-190, Foto. 157-158; Hakan 2009, 28-29, Resim 11; Keskin 2010, 106-107, Resim 73-75; Keskin 2014, 236-238, Resim 3-13; Söğüt 2017, 249-250, fig. 10; AYTEKİN 2019, 88, Resim 48

<sup>14</sup> Wiegand 1906, 130-265; Niewöhner 2021, 45.

<sup>15</sup> Eyice 1973, 55-69; Resim 6-35; Zollt 1994, 19-30, 230, Tafel 8, 14, 47.

<sup>16</sup> Tschilingirov 1978, 39, Abb. 41.

Hadrianopolis'teki başlıklar basit tiptedir.<sup>17</sup> Ne zaman ortaya çıktığı bilinmemekle birlikte genel olarak Erken Bizans Dönemi'nde, 6. yüzyılda kullanılmaya başlandığı ileri sürülmektedir.<sup>18</sup> Kentteki impost başlıkların işçilikleri, tarihlendirilmelerine yardımcı olacak herhangi bir detay içermez. Bunlar buldukları yapılar ve tabakalara göre Erken Bizans Dönemi'ne tarihlendirilmiştir.<sup>19</sup>

### İon-İmpost Sütun Başlıkları

Çalışmaya konu olan 7 ion-impost sütun başlığının hepsi yarı işlenmiştir ve kırık vaziyette bulunmuştur. 8 ve 11 nolu başlıkta çok sayıda çatlak ve kırık mevcutsa da restorasyon çalışmalarında büyük oranda birleştirilmiştir. 10, 12 ve 13 nolu başlık 2/3, 9 ve 14 nolu başlık 1/4 oranda korunabilmiştir. Kentte ele geçen başlıkların genel özelliklerine bakıldığında tipoloji hakkında ayırım yapılmasına gerek olmadığı söylenebilir. Biçim özelliklerinde küçük, süsleme özelliklerinde büyük farklılıklar vardır. Erken Bizans Dönemi'nde, imparatorluk topraklarının genelinde yaygın olarak kullanılmış ion-impost tipteki başlıkların bezeme özellikleri oldukça zengin bir repertuvara sahiptir. Süsleme karakteri baz alınarak tipoloji yapılırsa listenin bir hayli uzun olacağı söylenebilir. Bu nedenle, çalışmamızda böyle bir tipolojiye gidilmemiştir.

Biçimsel özellikleri bakacak olursak; hepsinde impost bölümlerinin ionik bölüme göre daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılr. Sadece 11 nolu başlığın ionik ve impost bölümlerinin yüksekliği birbirine yakındır. Burada da 1 cm'lik gibi küçük bir farkla impost daha yüksektir. Çoğunluğunda volütler impostla aynı düzlemde ele alınmıştır. Sadece 12 ve 13 nolu başlığın volütleri, impost alt bölümünden dışa taşkındır. İmpost ve abaküs bölümlerinin, genişlik ve uzunluk oranları bir başlık haricinde aynıdır. Sadece 13 nolu başlığın abaküsü, imposttan dışa taşkın yapılmıştır.

Süsleme özellikleri başlıktan başlığa farklılık göstermektedir. İonik bölümlerin süsleme karakteri benzer olmakla birlikte küçük farklılıklar sergiler. 8, 9, 13 ve 14 nolu başlıkların volütlerinde helezonlara yer verilmiş, diğer başlıkların volütleri işlenmemiştir. 8, 9 ve 14 nolu başlığın volütlerindeki helezonlar iyi işlenmişken 13 nolu başlığın helezonları yüzeysel ele alınmıştır. Başlıklarında çoğunda ekinus kabaca işlenerek bırakılmış, 13 nolu başlıkta ekinusa yer bile verilmemiştir. 8 nolu başlığında ekinusunda çizgiler hatlar görülse de, bu kısımda yoğun tahribat olması, ekinus hakkında bilgi verilmesini engeller. 10 ve 11 nolu başlıkları ekinusları dışa taşkın şekilde kabaca işlenerek bırakılmıştır. Sadece 14 nolu başlığın ekinusu, üç yumurtadan oluşan ion kymationuyla bezenmiştir. Başlıkların pulvinusları yarı işlenmiştir, çoğunun pulvinusunda herhangi bir bezeme unsuruna dahi rastlanmaz. 10 nolu başlığın pulvinusunun sadece bir yarısında stilize rumi yapraklarından oluşan yatay süsleme bandı vardır. 11 ve 13 nolu başlıklarının pulvinuslarında ise sadece yüzeysel balteus bandı görülür.

Kentteki başlıkların impost bölümleri, diğer bölümlere nazaran daha gösterişlidir. 8, 9 ve 14 nolu başlıkların impost bölümlerinin ön yüzlerinde yoğun bezeme vardır. 8 ve 9 nolu başlığın ön yüzü ortasında Latin haçı kabartmaları işlenmiştir. Haçın altından sarmaşık filizlenmekte ve impostun her iki kenarına doğru uzanarak yüzeyi doldurmaktadır. Sarmaşık sap, dal ve yaprakları iyi işlenmiştir. 14 nolu başlığın impost bölümünün ön yüzü ortasında madalyon bulunur. Madalyonda Khristogram veya çapraz haç kabartması işlenmiştir. Madalyonun içinden, alt kısmından, sarmaşık filizlenerek impostun iki köşesine doğru uzanır ve ön yüzün neredeyse tamamını sarar. Diğer başlıklardan farklı olarak 13 nolu başlığın impost bölümünün köşelerinde sivri yapraklara yer verilmiştir. Ancak buradaki tahribatın yoğun olmasından dolayı yapraklar hakkında detaylı bilgi verilememektedir. Katalogdaki diğer ion-impost başlıkların impost bölümlerinde herhangi bir bezemeye yer verilmemiş, yüzeyler kabaca işlenerek bırakılmıştır. Tüm başlıkların abaküslerinde bezeme yoktur, yüzeyler kabaca işlenerek bırakılmıştır.

Bizans sanatına özgü olan ion-impost sütun başlıklarının 4. yy. sonu-5. yy. ilk çeyreği arasında ortaya çıktığı ve Erken Bizans Dönemi'nde İtalya, Türkiye ve Balkan coğrafyasında yaygın kullanıldığı

<sup>17</sup> Parman 2002, 178-179; Peschlow 2015, 133; Alp ve Uzun 2021, 68-69; Niewöhner 2021, 105-115.

<sup>18</sup> Fıratlı 1990, 236; Parman 2002, 179.

<sup>19</sup> Sütun başlıklarının bulunduğu Kuzeybatı Nekropol Kilisesi ve Hamam B yapılarının tarihi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Çelikleş ve Verim 2021, 81-82; Eliüşük 2021, 40.

söylenbilir.<sup>20</sup> Antik çağdaki ion tipi sütun başlıklarının üst bölümüne impost eklenmesiyle oluşturulan ion-impost tipteki başlıklarının biçim ve süsleme özellikleri, dönem ve üretildikleri atölyelere göre farklılık sergiler. Hadrianopolis gibi yerel ve küçük atölyelerde üretilmiş başlıklar, biçim ve süsleme özellikleri açısından dönemin kanonik formlarına uygundur. Sadece süsleme açısından daha sade düzenlendikleri söylenebilir. İonik bölümdeki taş işçiliği Antik Çağ örneklerine göre daha basit kalır. Motifler yüzeysel işlenmeye başlanmış, ekinustaki ion kymationu bezemesi yerini bitkisel motiflere bırakmış, volütlerdeki helezonların arasındaki mesafe daralmış ve volütlerin kapladığı alan azalmıştır.<sup>21</sup>

İon-impost başlıkların Erken Bizans Dönemi içerisindeki değişim ve gelişim sürecini belirlemek bir hayli zordur. Günümüze kadar belli tipoloji çalışmaları yapılmış ve tarihsel çizgisi belirlenmeye çalışılmıştır.<sup>22</sup> Bu çalışmalar kısmen kabul görmekle birlikte kazı alanlarında bulunan yeni buluntular mevcut çalışmalarının aksini göstermektedir.<sup>23</sup> İonik bölümün imposttan daha yüksek tutulduğu ve volütteki helezonların geniş ve derin tutulduğu örnekler daha çok 5.-6. yy. ilk çeyreği arasına tarihlenir. Özellikle 5. yüzyıl örneklerinde, ionik bölümün Roma Dönemi ion başlıklarına olan benzerlikleri dikkat çeker.<sup>24</sup> 6. yüzyılda, özellikle İmparator Iustinianus (527-565) dönemiyle birlikte başlıkların biçim ve bezemelerinde çeşitlilik artar. Bu döneme tarihlenen örneklerin genelinde impost, ionik bölümden daha yüksek ve geniş tutulmuştur. Bazı örneklerde ionik bölüm sadece sütun bileziğinin etrafını çevreleyen küçük bir bölüm haline dönüşmüş, hacmi azalmıştır.<sup>25</sup> 7. yy. ve sonrasına tarihlenen ion-impost başlıkların sayısı yok denecek kadar azdır.<sup>26</sup> Orta Bizans Dönemi'ne tarihlenen az sayıda başlık vardır ki bunları Erken Bizans Dönemi ion-impost başlıklarından ayırt etmek bir hayli güçtür<sup>27</sup>

## Sonuç

Erken Bizans Dönemi'nde en parlak dönemini yaşamış Hadrianopolis'te, bu döneme tarihlenen çok sayıda mimari plastik parça ele geçmiştir. Bazıları kazı çalışmalarında, bazıları yüzey araştırmalarında tespit edilen mimari plastik parçaların başında sütun başlıkları gelmektedir. Ne yazık ki katalogta incelenen ve daha önceki bilimsel yayınlara konu olan sütun başlıklarından herhangi biri in situ tespit edilememiştir. Bununla birlikte sağlam veya kırık durumda olan sütun başlıkları, Erken Bizans Dönemi Hadrianopolis taş işçiliği, yapıların süsleme programları ve tarihsel süreçleri hakkında bir takım bilgilere ulaşmamızı sağlamıştır.

Hadrianopolis'te inşa edilmiş Erken Bizans Dönemi yapılarının herhangi birinde, yapım tarihi hakkında kesin bilgi veren yazıt tespit edilememiştir. Yapıların inşa tarihleri hakkındaki önerilerde, kazı alanının stratigrafisi, çeşitli küçük buluntular, mimari özellikleri, sütun başlıklarının da içinde bulunduğu mimari plastik elemanlar ve süsleme özellikleri baz alınmıştır. Bu yardımcı unsurlar arasındaki en önemli gruptan biri sütun başlıklarıdır.

Çalışma kapsamındaki yivli sütun başlıkları genel özellikleri itibarıyla 5.-6. yy. arasına tarihlendirilebilir.<sup>28</sup> Daha dar bir tarih aralığı vermek gerekirse; 1. grupta yer alan 1 ve 2 nolu yivli başlık, benzer örnekler ve süsleme karakterinden yola çıkılarak 5. yy. ile 6. yy. ilk çeyreği arasına tarihlenebilir. 2. grup içerisinde değerlendirilen 3, 4 ve 5 nolu yivli sütun başlıkları, biçim ve bezeme özellikleri açısından 1 ve 2 nolu başlıktan farklıdır. Net tarih aralığı verilememekle birlikte, bunların 1. grup

<sup>20</sup> Dalton 1911, 177; Alten 1913, 39-41; Kautzsch 1936, 166; Deichmann 1956, 47; Yegül 1974, 267-268; Betsch 1977, 212; Sodini 1977, 425-427; Vemi 1989, 3; Zollt 1994, 243-247; Parman 2002, 177; Peschlow 2004, 104; Türker 2014, 340; Öztaşkın-Sertel 2017, 80; Alp ve Uzun 2021, 68; Niewöhner 2021, 63

<sup>21</sup> Wiegand 1906, 246-248; Parman 2002, 196, Foto. 174-176; Türker 2014, 340-349; Dimitrov 2014, 191-192, Pl. 1-5; Öztaşkın-Sertel 2017, 80-81; Aytekin 2019, 32-33; Alp ve Uzun 2021, 68.

<sup>22</sup> Ion-impost başlıkların tipolojisi ve tarih önerileri hakkındaki detaylı bilgi için bkz. Kautzsch 1936, 165-182; Yegül 1974, 270; Vemi 1989, 3; Zollt 1994, 275-333; Türker 2014, 342-343.

<sup>23</sup> Alp ve Uzun 2021, 68; Niewöhner 2021, 63-65, fig. 154-161.

<sup>24</sup> 5. yüzyıla tarihlenen ion-impost sütun başlıkları hakkında detaylı bilgi için bkz. Dalton 1911, 177; Kautzsch 1936, 166, fig. 535-540; Hoddinott 1963, 166-167, Pl. 39a-i; Krautheimer 1965, Pl. 36b; Yegül 1974, 267-268, fig. 16-23; Sodini 1977, 427, fig. 7; Peschlow 2004, 104, Abb. 14; Türker 2014, 340-342; Niewöhner 2021, 63, fig. 154.

<sup>25</sup> Wiegand 1906, 246-253; Dalton 1911, 177; Kautzsch 1936, 167-180, Tafel 34-36; Hoddinott 1963, 103, Pl. 11a; Yegül 1974, 267; Tschilingirov 1978, Abb. 22; Parman 2002, 186-188, Foto. 148-151; ; Peschlow 2004, 105-108, Abb. 15-16; Russo 2008, Fig. 5-15; Türker 2014, 367-368, fig. 7-9; Öztaşkın-Sertel 2017, 80-81; Niewöhner 2021, 63, fig. 155.

<sup>26</sup> Kautzsch 1936, 181; Yegül 1974, 267; ; Peschlow 2004, 104; Alp ve Uzun 2021, 68.

<sup>27</sup> Dennert 1997, s. 28-34, Taf. 10-11.

<sup>28</sup> Yivli, impost ve ion-impost başlıkların değerlendirilmesi, Yivli Sütun Başlıkları, İmpost Sütun Başlıkları ve İon-İmpost Sütun Başlıkları bölümlerinde yapıldığı için bu kısımda tekrar edilmemesi için bu bölümde detay bilgiye yer verilmemiştir.

örneklerden biraz daha geç döneme tarihlendirilebileceği, 6. yy. üretimi oldukları ileri sürülebilir. İmpost başlıklardaki tahribat ve sade örnekler olması, tarihlendirmeyi güç kılmaktadır. Yine de ele geçtikleri yapıların tarihleri göz önüne alınarak 5.-6. yüzyıla tarihlendirilebilirler.

Kent ve çevresinde ele geçen sütun başlıklarının çoğunluğunu ion-impot başlıklar oluşturmaktadır. Günümüze kadar, O. M. Dalton, T. Zolt, F. W. Deichmann, R. Kautzsch, U. Peschlow, F. K. Yegül, E. Parman, A. Ç. Türker, O. Alp ve P. Niewöhner gibi araştırmacılar tarafından, bunların tipolojisi ve dönemsel özellikleri hakkında farklı görüşler öne sürülmüştür. Araştırmacıların görüşleri ve kaynaklardan incelenen benzer eserler doğrultusunda neredeyse tüm ion-impot başlıklarının 6. yüzyıla tarihlendirilmesi mümkündür. 6. yüzyıla birlikte ionik bölümün başlıkta kapladığı hacim azalmış, impostun hacmi artmış, volütlerdeki işçilik yüzeysel kalmış, ionik bölüm ve volütler imposttan içe alınmıştır. Sadece 12 ve 13 başlık, volütlerin impost alt bölümünden dışa taşkın tutulması özelliğiyle 5. yüzyıla tarihlendirilebilir.

Kent ve territoriumundaki sütun başlıkları mermer, granit ve yerel kireçtaşıdır. Kent çevresinde gerçekleştirdiğimiz yüzey araştırmalarında, sütun başlıklarının üretilmiş olabileceği bej mermer, kireçtaşı ve granit ocakları tespit edilmişse de bunların Erken Bizans Dönemi'nde kullanıldığına dair herhangi bir ize rastlanılmamıştır (Figür 1-3) Bu durumunun taş ocaklarının yakın dönemde üretim merkezi olarak kullanılması, dolayısıyla Antik çağ ve Bizans dönemi izlerinin silinmiş olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Birçok Bizans kentindekinin aksine kentte Prokennesos (Marmara Adası) ve Dokimeion (İscehisar) gibi merkezlerde üretilmiş ithal sütun başlığı bulunmamaktadır. Hepsisi yerel üretimdir.

Sütun başlıklarının genelinde yarım kalan işçilik söz konusudur. Çalışma kapsamındaki başlıklardan 2, 3, 4, 5 ve 14 nolu başlığın iyi işlendiği söylenebilir. Özellikle Kuzeybatı Nekropol Kilisesi'nde ele geçen başlıkların tip, boyut, malzeme, bezeme ve işçiliklerindeki farklılık dikkat çekicidir. Bu durum kilisede kullanılan başlıkların bazılarının devşirme olduklarına ve bazılarının da işleme tam bitmeden yapıda kullanıldığına işaret eder. Muhtemelen iki inşa evresi olan yapının ikinci evresinde hızlı bir inşa programı benimsenmiş ve çevrede bulunan mimari parçalardan faydalanılmıştır. Chora Kilisesi'nde ise bu durumun tersi görülür. Kilisede ele geçen tüm başlıklar yivli tiptedir, ölçüleri birbirine yakındır ve üzerine oturdukları sütunların çapları ile uyumludur.<sup>29</sup> Buradan başlıkların kilise için özel üretildiği sonucuna ulaşılabilir.

Hadrianopolis kiliseleri ve yapılarının hepsi zemin mozaikleri ve fresklerle süslüdür. Bu yapılarda ele geçen mimari plastik eserler ve çalışma kapsamında ele alınan sütun başlıkları, mozaiklerin yanında mimari plastik parçaların da yapıların iç tezyinatına çeşitlik kattığı ve gösteriş kazandıkları söylenebilir. Sütun başlıkların yapıların mimarisi hakkında da bir takım ipuçları sunar. Katalogdaki başlıklardan, kiliselerdeki nef ayrımlarında sütun kullanıldığı ve bunlardan bazılarının yassı sütun olduğu anlaşılmaktadır. Başlıkların abaküsler oldukça geniş ve derindir. Abaküslerin bu şekilde olması kemerlerin oturtulması için uygun bir zemin hazırlar. Buradan da yıkık durumda olan kiliselerdeki ayak sıralarının kemerlerle birbirine bağlandığı sonucuna ulaşılmaktadır.

Kentteki sütun başlıklarından yivli başlıkları ayrı bir yere koymak gerekir. Yivli tip sütun başlıkları, Bizans sanatında görmeye alışık olduğumuz impost, ion, ion impost, korint, kompozit gibi diğer sütun başlıklarına oranla daha az tanınmaktadır. Hadrianopolis'te ise biçim ve süsleme özellikleri farklı özellikte olan çok sayıda yivli tip başlık ele geçmiştir. Bunlarla birlikte, kendi içinde bir takım özellikler taşıyan diğer sütun başlıklarının tanıtılmasının, kent ve bölge arkeolojisinin daha iyi anlaşılmasını sağlayacağı düşünülmektedir. Ayrıca başlıklarının biçim ve bezeme özelliklerinin detaylı tanıtılması ve benzer örneklerle değerlendirilmesinin Bizans sanatı ve mimari plastiğine katkı sağlayabileceği söylenebilir.

### Katalog

Katalog No: 1, Figür No: 4, Buluntu Yeri: Hadrianopolis Chora Kilisesi, Malzeme: Kireçtaşı, Ölçü: Kalathos Alt Çap (K. A. Ç.): 25 cm, Kalathos Üst Çap (K. Ü. Ç.): 45 cm, Kalathos Yükseklik (K. Y.): 25, Abaküs Genişlik (Ab. G.): 60, Abaküs Uzunluk (Ab. U.): 65 cm, Abaküs Yükseklik (Ab. Y.): 10 cm

<sup>29</sup> Verim 2020, 390.

Tanım: Kireçtaşından üretilmiş, *in situ* olmayan yivli başlık kırıktır. Alt kısmı haricinde büyük oranda sağlamdır. 24 yivlidir, boyutlarında küçük farklılıklar olsa da hemen hemen aynı ölçülerde düzenlenmiştir. 1, 2 ve 3 nolu yivli başlıklardan farklı olarak kalathosun yivli bölümü ile abaküs arasında, tüm gövdeyi dolanan bilezik kısmı yer alır. Bu bilezik ve abaküs sade tutulmuştur.

Katalog No: 2, Figür No: 5, Buluntu Yeri: Hadrianopolis Chora Kilisesi, Malzeme: Kireçtaşı, Ölçü: K. A. Ç.: 36 cm, K. Ü. Ç.: 46 cm, K. Y.: 30, Ab. G.: 56, Ab. U.: 60 cm, Ab. Y.: 10 cm

Tanım: Kireçtaşından üretilmiş, *in situ* olmayan yivli başlık kırıktır. 3/4 oranda korunabilmiştir. Kalathosun yaklaşık yarısı, abaküsün ise küçük bir bölümü korunabilmiştir. 16 yivlidir, boyutlarında küçük farklılıklar olsa da hemen hemen aynı ölçülerdedir. Yivler abaküse kadar uzanır. Abaküsün altında kalan yivlerin üst bölümleri yüzeyden oldukça dışa taşkındır. Bu özelliği ile daha başarılı bir plastik etki yapıldığı söylenebilir. Her yiv arasında, üstten ok ucu kabartmasıyla sonlanan ince saplara yer verilmiştir.

Katalog No: 3, Figür No: 6, Buluntu Yeri: Kuzeypol Nekropol Kilisesi, Malzeme: Granit, Ölçü: Kalathos Alt Genişlik (K. A. G.): 22 cm, Kalathos Üst Genişlik (K. Ü. G.): 36 cm, Kalathos Alt Uzunluk (K. A. U.): 28 cm, Kalathos Üst Uzunluk (K. Ü. U.): 46 cm, K. Y.: 24, Ab. G.: 36, Ab. U.: 46 cm, Ab. Y.: 7 cm

Tanım: Malzemesi ve bezeme özellikleri açısından Hadrianopolis sınırlarındaki en önemli başlıklardan biridir. Vişneçürüğü renkli granitten üretilmiş, *in situ* olmayan yivli başlık kırıktır. 2/4 oranda korunabilmiştir. Yivlerin ölçülerindeki farklılıktan dolayı yiv sayısı net hesaplanamasa da yaklaşık 18 yivli olduğu söylenebilir. Kalathosundaki iki farklı renk dikkat çekicidir. Hadrianopolis yakınlarında, bu başlıktaki renklerin olduğu sarı traverten taş ve vişne çürüğü granit ocakları bulunur. Bu başlık, iki taş ocağının birleştiği noktadan kesilen taşlardan üretilmiş olmalıdır. Kalathosu elips formudur. Elips formulu olmasından dolayı yassı bir sütun üzerine oturduğu söylenebilir. Yivlerin boyutları farklılık göstermekte olup ölçülerinde belli bir standart yoktur. Bazı yivlerin üst kısmında sarmaşık yaprağı motifi işlenmiştir. Yan ve ön yüzeylerde, merkezdeki yiv, diğerlerinden daha geniş ve yüksek tutulmuş, içine Latin Haçı kabartması işlenmiştir. Kalathosun köşelerindeki yivler de merkezdeki gibi geniş tutulmuş, bu alana da sarmaşık motifi işlenmiştir. Kabartma tekniğindeki sarmaşık ince bir sap ve üç yapraktan oluşur. Sap ile üstteki büyük yaprak arasında, iki yana açılan, iki küçük kıvrımlı yaprağa yer verilmiş ve bunlar yivin kenarlarına kadar uzatılmıştır. Bu şekilde geniş yiv içinde, daha kısa tutulmuş iki yiv oluşturulmuştur. Başlığı önemli kılan bir diğer özellik, Hadrianopolis kazılarında bulunan tüm başlıkların abaküslerinin sade yapılmışken, bu başlığın abaküsünün bezemeli olmasıdır. Abaküsün ön yüzeyindeki yatay süsleme bandında bir sarmaşık türü olan, karaasma/acısarmaşık/dolangaç (Tamus Communis) olarak adlandırılan bitki işlenmiştir. Sarmaşık, merkezdeki kenarları içbükey bir kaptan çıkarak abaküsün iki kenarına doğru uzanmaktadır.

Katalog No: 4, Figür No: 7, Buluntu Yeri: Kuzeypol Nekropol Kilisesi, Malzeme: Granit, Ölçü: K. A. G.: 26 cm, K. Ü. G.: 46 cm, K. A. U.: 32 cm, K. Ü. U.: 62 cm, K. Y.: 24, Ab. G.: 46, Ab. U.: 62 cm, Ab. Y.: 6 cm

Tanım: Vişneçürüğü renkli granitten üretilmiş, *in situ* olmayan yivli başlık kırıktır. 4/5 oranda korunabilmiştir. 22 yivli kalathosu elips formudur. Elips formulu olmasından dolayı yassı bir sütun üzerine oturduğu söylenebilir. Her yivin arasına ince saplı birer sarmaşık yaprağı yerleştirilmiştir.

Katalog No: 5, Figür No: 8, Buluntu Yeri: Kuzeypol Nekropol Kilisesi, Malzeme: Granit, Ölçü: Kalathos Alt Çap (K. A. Ç.): 30 cm, K. Ü. G.: 45 cm, K. Ü. U.: 50 cm, K. Y.: 35

Tanım: Vişneçürüğü renkli granitten üretilmiş, *in situ* olmayan yivli başlık kırıktır. 3/4 oranda korunabilmiştir. 26 yivli kalathosun alt kısmı daire şeklindedir. Yivlerin boyutları birbirinden farklıdır. Köşelerdeki yivler diğerlerinden daha geniş tutulmuştur. Bu yivlere ince saplı sarmaşık yaprağı motifi işlenmiştir. 1 nolu başlıkta olduğu gibi yaprağın alt kısmındaki iki ince yaprak, yivin kenarına kadar uzanmış ve burada daha alçak iki yiv daha oluşturulmuştur.

Katalog No: 6, Figür No: 9, Buluntu Yeri: Hadrianopolis Hamam B, Malzeme: Kireçtaşı, Ölçü: K. A. G.: 16 cm, K. Ü. G.: 40 cm, K. A. U.: 28 cm, K. Ü. U.: 65 cm, K. Y.: 15, Ab. G.: 45, Ab. U.: 65 cm, A. Y.: 7 cm

Tanım: Kireçtaşıdan üretilmiş, *in situ* olmayan impost başlık büyük oranda sağlamdır. Sadece yüzeylerinde çatlak ve aşınmalar mevcuttur. Kalathos ve abaküste herhangi bir bezeme unsuru yoktur. Alt kısmı dikdörtgen profilli olduğu için pilaster veya paye başlığı olduğu söylenebilir.

Katalog No: 7, Figür No: 10, Buluntu Yeri: Hadrianopolis Kuzeybatı Nekropol Kilisesi, Malzeme: Kireçtaşı, Ölçü: K. A. G.: 45 cm, K. Ü. G.: 52 cm, K. A. U.: 40 cm, K. Ü. U.: 60 cm, K. A. Ç.: 44 cm, K. Y.: 22 cm, A.G.: 54, Ab. U.: 60 cm, Ab. Y.: 7 cm

Tanım: Kireçtaşıdan üretilmiş, *in situ* olmayan impost başlık kırıktır, 2/3 oranda korunabilmiştir. Ayrıca tüm yüzeylerinde çatlak ve aşınmalar vardır. Kalathos ve abaküsü oldukça sadedir. Kalathosun yan yüzeyleri ortasındaki dikey bant ve abaküsteki yatay ince yiv yüzeylere hareketlilik katmıştır.

Katalog No: 8, Figür No: 11, Buluntu Yeri: Hadrianopolis Kuzeybatı Nekropol Kilisesi, Malzeme: Bej Mermer, Ölçü: İonik Bölüm Genişlik (İ. G. ): 60 cm, İonik Bölüm Uzunluk (İ. U. ): 65 cm, İonik Bölüm Yükseklik (İ. Y. ): 15 cm, Bilezik Çap (B. Ç. ): 60 cm, İmpost Alt Genişlik (İmp. A. G. ): 60 cm, İmpost Üst Genişlik (İmp. Ü. G.): 70 cm, İmpost Alt Uzunluk (İmp. A. U. ): 65 cm, İmpost Üst Uzunluk (İmp. Ü. U. ): 85 cm, İmpost Yükseklik (İmp. Y. ): 19 cm, Ab. G.: 70 cm, Ab. U.: 85 cm, Ab. Y.: 7 cm

Tanım: Bej mermerden üretilmiş, *in situ* olmayan ion-impost başlık kırık ele geçmiştir. Restorasyon işlemleri sonucunda, bazı bölümleri eksik kalsa da büyük oranda birleştirilmiştir. Yarı işlenmiş bir başlıktır. İonik ve kalathos bölümünün bir yüzünde bezeme varken, diğer yüzeyleri düzleştirilmiş olmasına rağmen işlenmemiştir. Abaküsün tüm yüzeyleri sade tutulmuştur. Ekinusun üzerinde aşınma ve kırık yoğun olduğu için bezemesi hakkında bilgi verilemez. Ancak volütlere yakın olan kısmında çizgisel hatlar belirgindir. Dolayısıyla ekinusun bezemeli olduğu söylenebilir. Volütler iyi işlenmiştir, helezonları yatağından dışa taşkındır. Pulvinus bölümünde herhangi bir bezeme yoktur. İmpostun ön yüzünde, merkezde Latin haçı kabartması vardır. Haçın kolları uçtan üçgen biçimli sonlanır. Haçın alt kısmından sarmaşık filizlenmekte ve impostun iki kenarına doğru uzanmaktadır. Sarmaşık, ikisi yaprakla sonlanan, ikisi de helezonla sonlanan dört daldan ibarettir. Sarmaşığın yaprağı, üç yapraklıdır ve yaprakların hepsi aynı boyuttadır.

Katalog No: 9, Figür No: 12, Buluntu Yeri: Hadrianopolis Kuzeybatı Nekropol Kilisesi, Malzeme: Bej Mermer, Ölçü: İmp. A. G.: 46 cm, İmp. Ü. G.: 62 cm, İmp. Y.: 15 cm, Ab. G.: 62, Ab. Y.: 7,5 cm

Tanım: Bej mermerden üretilmiş, *in situ* olmayan ion-impost başlık kırık ele geçmiştir. Restorasyon işlemleri sonucunda, impost ve abaküsün ön yüzü büyük oranda birleştirilmiştir. İonik bölümün, volütlerinin bazı kısımları korunabilmiştir. Bunlar da genel işçilik hakkında bilgi verilmesini sağlamaz. Ölçülerdeki küçük farklılıklar dışında, işçilik ve desen açısından 8 nolu başlıkla hemen hemen aynıdır. Sadece bu başlıktaki haç, dal ve yaprak detaylarına bakılarak daha kaliteli işçiliğe sahip olduğu anlaşılır.

Katalog No: 10, Figür No: 13, Buluntu Yeri: Hadrianopolis Kuzeybatı Nekropol Kilisesi, Malzeme: Vişne Çürüğü Granit, Ölçü: İ. G.: 44 cm, İ. U.: 58 cm, İ. Y.: 12 cm, B. Ç.: 52 cm, İmp. A. G.: 46 cm, İmp. Ü. G.: 52 cm, İmp. A. U.: 54, İmp. Ü. U.: 62 cm, İmp. Y.: 15 cm, Ab. G.: 52 cm, Ab. U.: 62 cm, Ab. Y.: 6 cm

Tanım: Granitten üretilmiş, *in situ* olmayan ion-impost başlık kırık ele geçmiştir. 2/3 oranda korunabilmiştir. Restorasyon işlemleri sonucunda, bazı bölümleri eksik kalsa da büyük oranda birleştirilmiştir. Yarı işlenmiş bir başlıktır. Tüm yüzeyler düzleştirilmiş olsa da sadece pulvinusun yarısı bezemelidir, diğer bölümlerde herhangi bir bezeme unsuru yoktur. Pulvinus ortadan iki ayrılmış, alt ve üstü, stilize rumi dizisi ile bezenmiştir.

Katalog No: 11, Figür No: 14, Buluntu Yeri: Hadrianopolis Kuzeybatı Nekropol Kilisesi, Malzeme: Kireçtaşı, Ölçü: İ. G.: 47 cm, İ. U.: 55 cm, İ. Y.: 15 cm, B. Ç.: 40 cm, İmp. A. G.: 47 cm, İmp. Ü. G.: 60 cm, İmp. A. U.: 57, İmp. Ü. U.: 70 cm, İmp. Y.: 16 cm, Ab. G.: 60 cm, Ab. U.: 71 cm, Ab. Y.: 10 cm

Tanım: Kireçtaşıdan üretilmiş, *in situ* olmayan ion-impost başlık büyük oranda sağlamdır, sadece impost ve abaküsün küçük bir bölümü kırıktır. Yarı işlenmiş bir başlıktır. Tüm yüzeyler düzleştirilmiş olsa da herhangi bir bölümünde belirgin bezeme yoktur. Ekinus ve pulvinus kabaca işlenerek bırakılmıştır. Pulvinustaki yüzeysel tutulmuş balteus bandı tek bezeme unsurudur.

Katalog No: 12, Figür No: 15, Buluntu Yeri: Hadrianopolis Geç Roma Konutu, Malzeme: Kireçtaşı, Ölçü: İ. G.: 40 cm, İ. U.: 68 cm, İ. Y.: 11 cm, B. Ç.: 30 cm, İmp. A. G.: 36 cm, İmp. Ü. G.: 54 cm, İmp. A. U.: 70, İmp. Ü. U.: 100 cm, İmp. Y.: 22 cm, Ab. G.: 54 cm, Ab. U.: 100 cm, Ab. Y.: 9 cm

Tanım: Kireçtaşından üretilmiş, *in situ* olmayan ion-impot başlık kırıktır. 2/3 oranda korunabilmiştir. Yarı işlenmiş bir başlıktır. Tüm yüzeyler düzleştirilmiş olsa da herhangi bir bölümünde bezeme yoktur. Ekinus ve pulvinus kabaca işlenerek bırakılmıştır.

Katalog No: 13, Figür No: 16, Buluntu Yeri: Hadrianopolis Kuzeybatı Nekropol Kilisesi, Malzeme: Kireçtaşı, Ölçü: İ. G.: 45 cm, İ. U.: 64 cm, İ. Y.: 11 cm, B. Ç.: 24 cm, İmp. A. G.: 40 cm, İmp. Ü. G.: 50 cm, İmp. A. U.: 62, İmp. Ü. U.: 85 cm, İmp. Y.: 13 cm, Ab. G.: 57 cm, Ab. U.: 90 cm, Ab. Y.: 7 cm

Tanım: Kireçtaşından üretilmiş, *in situ* olmayan ion-impot başlık kırıktır. 2/3 oranda korunabilmiştir. Yarı işlenmiş bir başlıktır. Tüm yüzeyler düzleştirilmiş olsa da sadece volütünde ve pulvinusunda bezeme vardır. İmpostun köşelerinde sivri yaprak benzeri bir motif seçilebilmekte, ancak yoğun tahribattan dolayı net tanımı yapılamamaktadır. Volütteki helezonlar yüzeysel işlenmiştir. Pulvinus ortasındaki balteus bandı oldukça yüzeysel işlenmiştir.

Katalog No: 14, Figür No: 17, Buluntu Yeri: Hadrianopolis Kuzeybatı Nekropol Kilisesi, Malzeme: Bej Mermer, Ölçü: İ. G.: 50 cm, İ. Y.: 14 cm, İmp. A. G.: 60 cm, İmp. Y.: 18 cm, Ab. Y.: 10 cm

Tanım: Mermerden üretilmiş, *in situ* olmayan ion-impot başlık kırıktır. 1/4 oranda korunabilmiştir. İonik ve impost bölümünde bezeme varken abaküsü sade bırakılmıştır. Ekinusta üç sıra iyi işlenmiş ion kymationu vardır. İon kymationunu oluşturan yumurtalarda, dönemin özelliği olarak yumurta-çanak ilişkisi kaybolmuş, sadece yumurtayı saran kabuk şekline dönüşmüştür. Antik çağdaki gibi derinlik etkisi yoktur, yumurtalar stilize ve yüzeysel işlenmiştir. Volüt büyük oranda kırık olduğundan detaylı bilgi verilemez, ancak helezonların iyi işlenmiş olduğu söylenebilir. İmpostun ortasında bitkisel ve geometrik desenli madalyon bulunur. Buradaki desenler tam anlaşılacakla birlikte çapraz haç veya Khristogram işlendiği söylenebilir.<sup>30</sup> Bu madalyondan bir sarmaşık filizlendir ve impostun iki kenarına doğru uzanır. Sap ve kıvrık dalların bir bölümü korunabilmiştir. Bitkisel dekor, işçilik açısından 8 ve 9 nolu başlıktakiyle birebir aynı özelliklere sahiptir.

## Kaynakça

Alp, A. O. (2006). Pisidia Bölgesi Roma Dönemi Bezemeli Mimari Elemanları. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Alp, A. O. ve Uzun, M. C. (2021). Geç Antik Çağ / Erken Bizans Dönemi Sütun Başlıkları Üzerine Bir Tipoloji Denemesi. 24. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Bildirileri Kitabı. Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Yayınları.

Alten, W. V. (1913). Geschichte des altchristlichen Kapitells. München-Leipzig: Delphin-Verlag.

Arnold, D. (2003). The Encyclopedia of Ancient Egyptian Architecture. Cairo: American University in Cairo.

Arslan, A. (2014). Konya Çevresi Bizans Dönemi Mimari Plastiği. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

<sup>30</sup> Hierapolis Müzesi'ndeki benzer bir ion-impot başlıkta madalyon içinde haç işlenmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Parman 2002, 189, Foto. 155-156.

- Aytekin, F. (2019). Bursa Arkeoloji Müzesi Bizans Dönemi Mimari ve Litürjik İşlevli Yapısal Elemanları. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Beard, A. K. (2017). A Group of Seven Column Capitals from Roman Ancyra: A Unique Composite Style. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Bilkent Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü.
- Belke, K. (1996). *Tabula Imperii Byzantini 9: Paphlagonien und Honorias*. Wien: Verlag Der Österreichischen Akademie Der Wissenschaften.
- Betsch, W. E. (1977). *The History, Production and Distribution of the Late Antique Capital in Constantinople*. Doktora Tezi, Michigan: University of Pennsylvania.
- Cumalıoğlu, A. (2011). Hadrianopolis ve Çevresi Geç Antik – Erken Bizans Mimari Plastik Örnekleri. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çelikbaş, E. ve Verim, E. (2021). Hadrianopolis Kuzeybatı Nekropol Kilisesi'nin Bema ve Apsis Mozaikleri. *JMR*, 14, 79-99.
- Dalton, O. M. (1911). *Byzantine Art and Archaeology*, Oxford: Clarendon Press.
- Deichmann, F. W. (1956). *Studien zur Architektur Konstantinopels im 5. und 6. Jahrhundert nach Christus*. Baden-Baden: Deutsche Beiträge zur Altertumswissenschaft.
- Dennert, M. (1997). *Mittelbyzantinische Kapitelle: Studien zu Typologie und Chronologie*. Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH.
- Dimitrov, Z. (2014). *Early Byzantine Architectural Elements from Lyutibrod and Its Region*. Niš and Byzantium XII içinde (s. 185-192). Niš.
- Drakoulis, D. P. (2012). Regional transformations and the settlement network of the coastal Pontic provinces in the Early Byzantine period. G. R. Tsetschladze, E. Laflı, J. Hargrave ve W. Anderson (Ed), *The Black Sea, Paphlagonia, Pontus and Phrygia in Antiquity: Aspects of archaeology and ancient history* içinde (s. 79-95). Oxford: Archaeopress.
- Eliüşük, M. (2021). Hamam B. V. Keleş, E. Çelikbaş ve A. Yılmaz (Ed), *Karabük – Eskipazar Paphlagonia Hadrianopolis'i (2010-2014 Sezonları) içinde* (s. 33-44). Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Eyice, S. (1973). Tuzla'nın Değirmenaltı Mevkiinde Bir Bizans Kalıntısı. *Sanat Tarihi Yıllığı*, V, 27-78.
- Fıratlı, N. (1990). *La sculpture byzantine figurée au musée archéologique d'Istanbul*. Paris: Librairie d'Amerique et d'Orient.
- Hakan, G. (2009). Kocaeli Müzesindeki Bizans Devri Mimari Plastikleri. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Hoddinott, R. F. (1963). *Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia: a study of the Origins and the Initial Development of East Christian Art*. New York: St. Martin's Press INC.
- Kautzsch, R. (1936). *Kapitelstudien: Beiträge zu Einer Geschichte des Spätantiken Kapitells im Osten vom Vierten bis ins Siebente Jahrhundert*. Berlin/Leipzig: Verlag von Walter de Gruyter & Co.
- Keleş, V., Çelikbaş, E. ve Yılmaz, A. (2014). "Paphlagonia Hadrianopolis'i". H. Kasapoğlu ve M. A. Yılmaz (Haz.), *Anadolu'nun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40. Yılı içinde (271-290)*. Ankara: Ankara Ofset Basım Matbaacılık.
- Keskin, E. (2010). *Çorum İli ve Çevresinde Bulunan Bizans Dönemi Taş Eserleri*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Keskin, E. (2014). *Çorum İli ve Çevresinde Bulunan Bizans Dönemine Tarihlenen Taş Eserler Üzerinde Görülen Bezemeler, Çorum ve Kültür içinde* (s. 233-239). Çorum: T.C. Çorum Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları.



- Kılavuz, B. N. ve Çelikbaş, E. (2013). “Paphlagonia Hadrianopolis’i”, *Tarihi Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 2 (3), 159-214.
- Krautheimer, R. (1965). *Early Christian and Byzantine Architecture*, Middlesex: Penguin Books Ltd.
- Niewöhner, P. (2021). *Byzantine Ornaments in Stone: Architectural Sculpture and Liturgical Furnishings*. Berlin/Boston: De Gruyter.
- Özmen, İ. G. (2013). *Kayseri ve Niğde Müzeleri’nde Bulunan Bizans Dönemi Taş Eserleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi; Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Öztaşkın, G. K. ve Sertel, S. (2017). *Olympos Bizans Dönemi Sütun Başlıkları ve Kaideleri*. B. Y. Olcay Uçkan (Ed.), *Olympos I: 2000 – 2014 Araştırma Sonuçları içinde* (s. 79-116). İstanbul: Akmed.
- Parman, E. (2002). *Ortaçağ’da Bizans Döneminde Frigya (Phrygia) ve Bölge Müzelerindeki Taş Eserleri*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Peschlow, U (2004). *Kapitell*. G. Schöllgen, E. Brakmann, A. Dihle, J. Engemann, K. Hoheisel, W. Speyer ve K. Thraede (Ed.), *Reallexikon für Antike und Christentum*, Band XX içinde (s. 57-123). Stuttgart: Anton Hiersemann.
- Peschlow, U (2015). *Ankara: Die bauarchäologischen Hinterlassenschaften aus römischer und byzantinischer Zeit*. Wien: Phoibos Verlag.
- Pralong, A. (2003). *Material Archéologique Errant*. B. Geyer ve J. Lefort (Ed.). *La Bithynie au Moyen Âge, Réalités Byzantines 9* içinde (s. 225-286). Paris: P. Lethielleux.
- Russo, E. (2008). *The Ionic Impost Capitals of the Church of St. John in Ephesus*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü 25. Araştırma Sonuçları Toplantısı Bildiri Kitabı Cilt I içinde (s. 221-234). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösim Basımevi.
- Severin, H. G. (2010). *Ägyptische Spätantike: Marmorne Vorbilder in Kalkstein kopiert*. *Eastern Christian Art*, Vol. 7, 91-96.
- Sewing, K. (2020). *A New Pilgrimage Site of Late Antique Ephesus*. M. Ivanova ve H. Jeffrey (Ed.), *Transmitting and Circulating the Late Antique and Byzantine World* içinde (s. 78-101). London: BRILL.
- Sodini, J. P. (1977). *Remarques sur la sculpture architecture d’Attique, de Béotie et du Péleponnèse à l’époque paléochrétienne*. *Bulletin de correspondance hellénique*, Vol. 101, 423-450.
- Söğüt, B. (2017). *Attauda (Hisar) Antik Kenti*. CEDRUS, V, 241-260.
- Tschilingirov, A (1978). *Die Kunst des christlichen Mittelalters in Bulgarien 4. Bis 18. Jahrhundert*. Berlin: Union Verlag Berlin.
- Türker, A. Ç. (2014). *Çanakkale’den Ion-Impost Sütun Başlıkları*. *Olba*, Vol. XXII, 337-368.
- Vemi, V. (1989). *Les Chapiteaux Ioniques à imposte de Grèce à l’époque paléochrétienne*. Athenes: Ecole française d’Athènes/Paris: De Boccard.
- Verim, E. (2019). *Paphlagonia’da Bir Piskoposluk Merkezi: Hadrianopolis Antik Kenti*. *Uluslararası Geçmişten Günümüze Karabük ve Çevresinde Dini, İlmî ve Kültürel Hayat Sempozyumu*. Karabük: Karabük Üniversitesi Yayınları.
- Verim, E. (2020). *Paphlagonia Hadrianopolis’i Kilise A Mimarisi Üzerine Yeni Bir Değerlendirme*. *SAKTAD*, 3 (3), 383-407.
- Verim, E. (2021a). *Dört Nehir Kilisesi (Kilise B)*. V. Keleş, E. Çelikbaş ve A. Yılmaz (Ed.), *Karabük – Eskipazar Paphlagonia Hadrianopolis’i (2010-2014 Sezonları) içinde* (s. 45-88). Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Verim, E. (2021b). *Chora Kilisesi (Kilise A)*. V. Keleş, E. Çelikbaş ve A. Yılmaz (Ed.), *Karabük – Eskipazar Paphlagonia Hadrianopolis’i (2010-2014 Sezonları) içinde* (s. 89-152). Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.

Verim, E. ve Çelikbaş, E. (2021). Hadrianoupolis Antik Kenti Erken Bizans Dönemi Sütun Başlıkları. 25. Uluslararası Orta Çağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu. Konya: Dizgi Ofset Matbaacılık.

Wiegand, T. (1906). Milet: Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahre 1899. Berlin: Walter de Gruyter GmbH.

Yegül, F. K. (1974). Early Byzantine Capitals from Sardis. A Study on the Ionic Impost Type. *Dumbarton Oaks Paper*, Vol. 28, 265-274.

Zollt, T. (1994). Kapitellplastik Konstantinapolis vom 4. Bis 6. Jahr hundert n. Chr.: Mit einem Beitrag zur Untersuchung des ionischen Kämpferkapitells. Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH.

### Figür Listesi



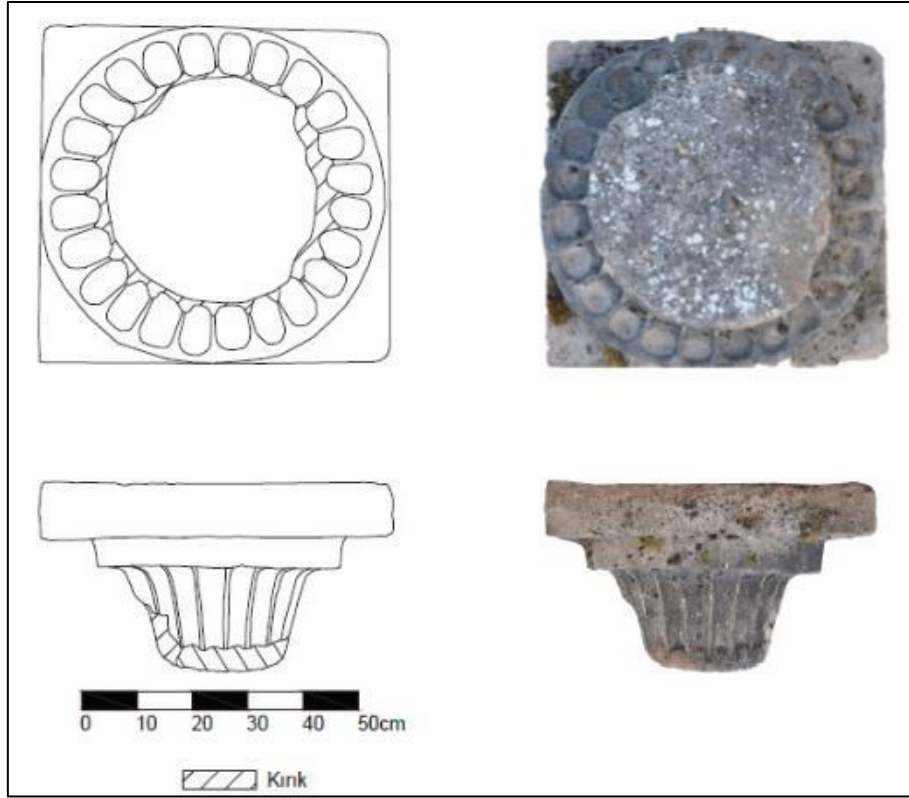
**Figür 1:** Çaylı Köyü Sarı Traverten Taş Ocağı ve Kentteki Mimari Parçalar



**Figür 2:** Adiller Köyü Vişne Çürüğü Granit Ocağı ve Kentteki Mimari Parçalar



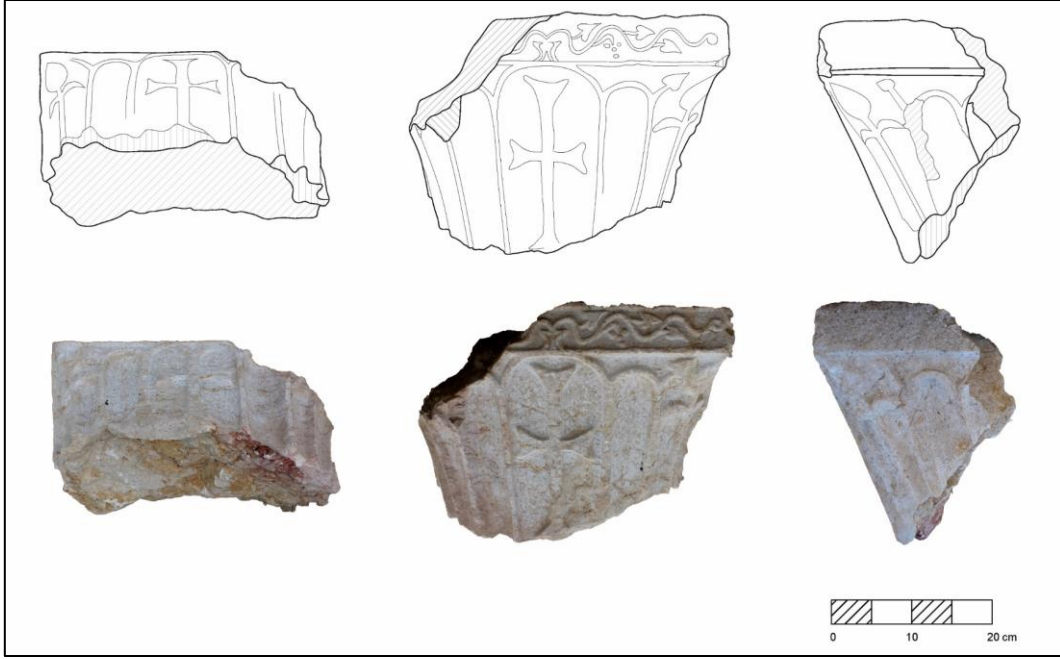
**Figür 3:** Budaklar Köyü Bej Mermer Ocağı



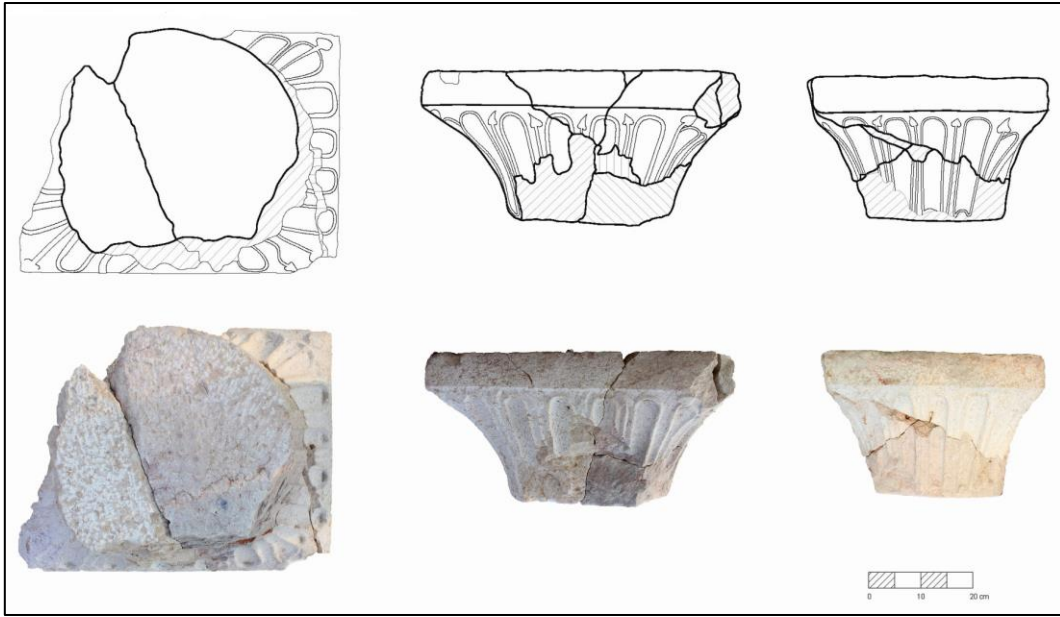
Figür 4: 1 Nolu Yivli Sütun Başlığı



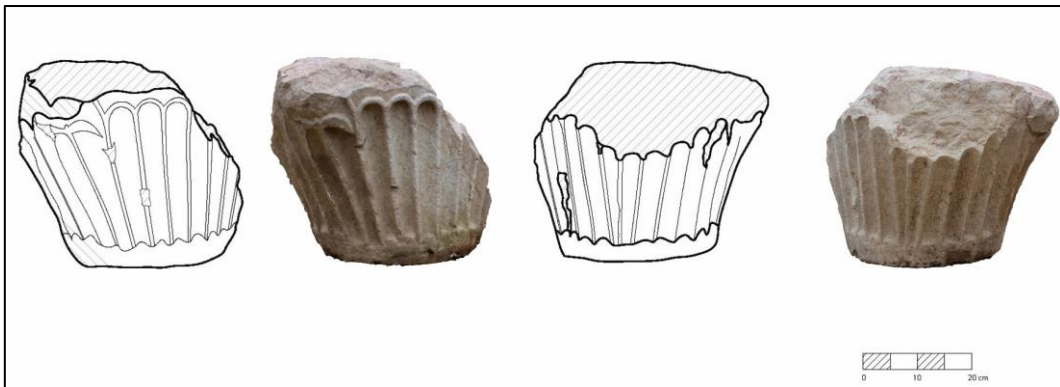
Figür 5: 2 Nolu Yivli Sütun Başlığı



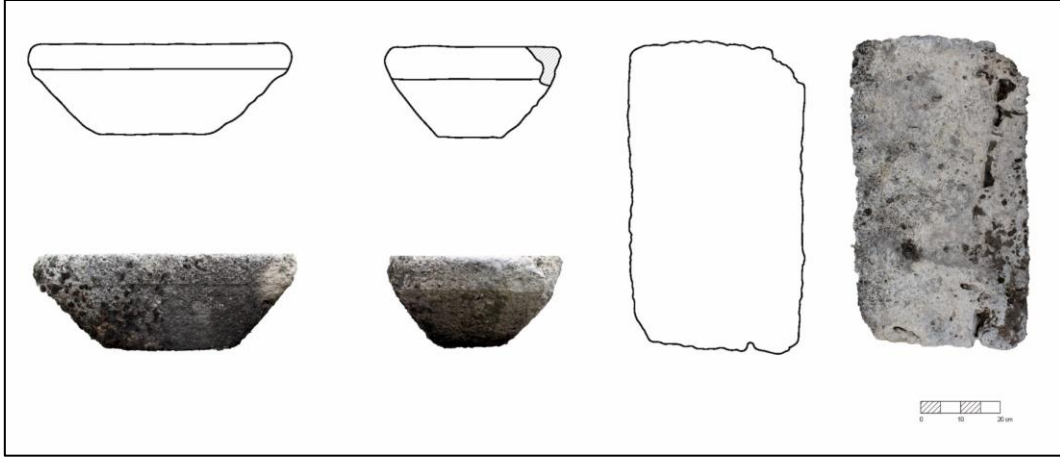
**Figür 6:** 3 Nolu Yivli Sütun Başlığı



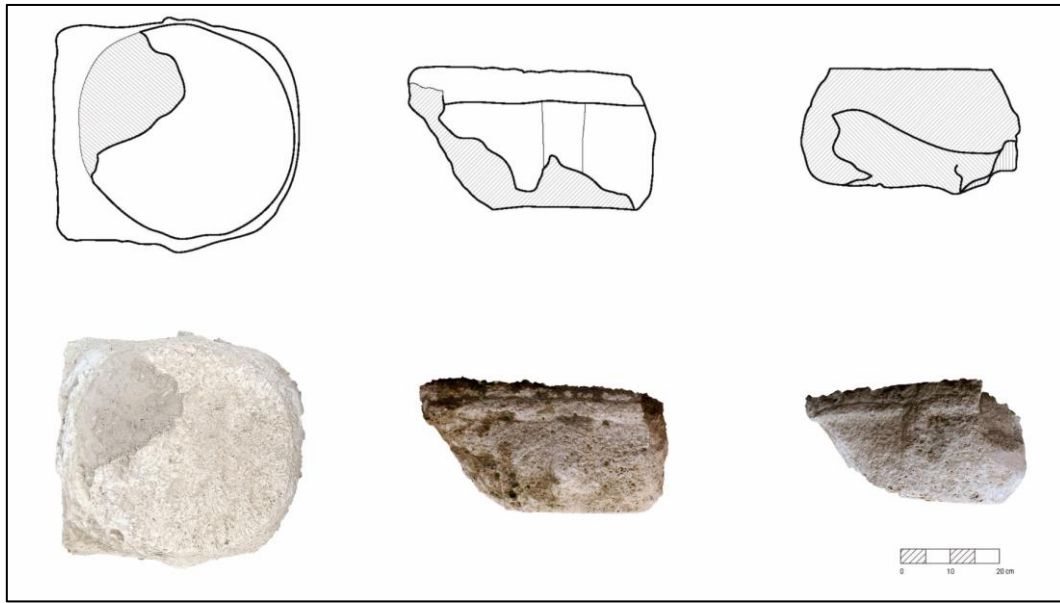
**Figür 7:** 4 Nolu Yivli Sütun Başlığı



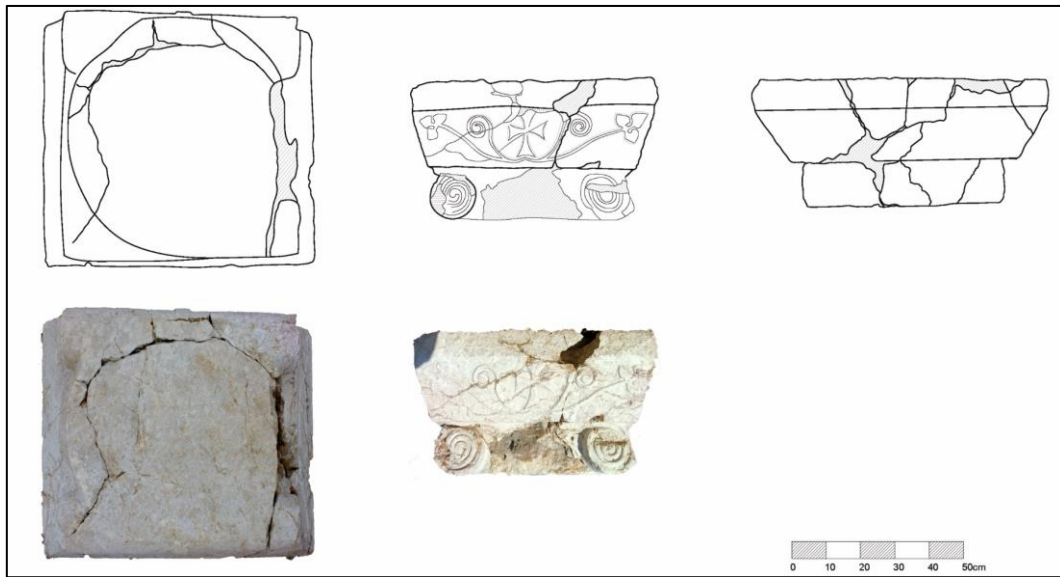
**Figür 8:** 5 Nolu Yivli Sütun Başlığı



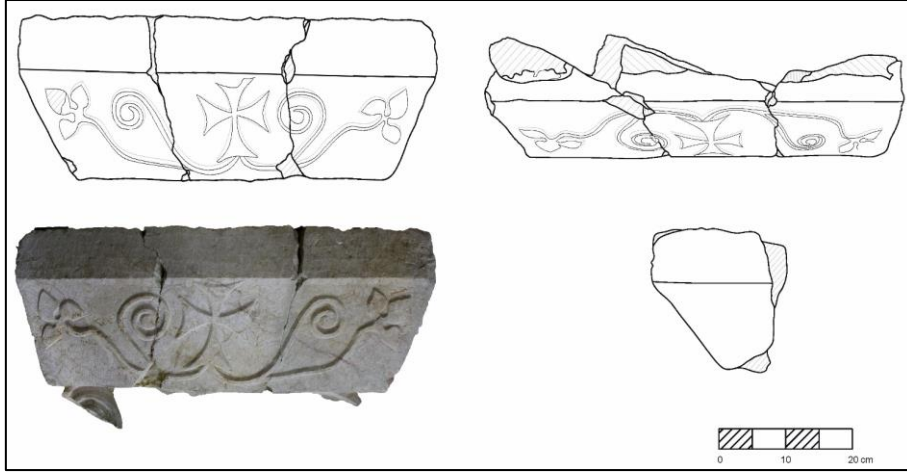
Figür 9: 6 Nolu İmpost Başlık



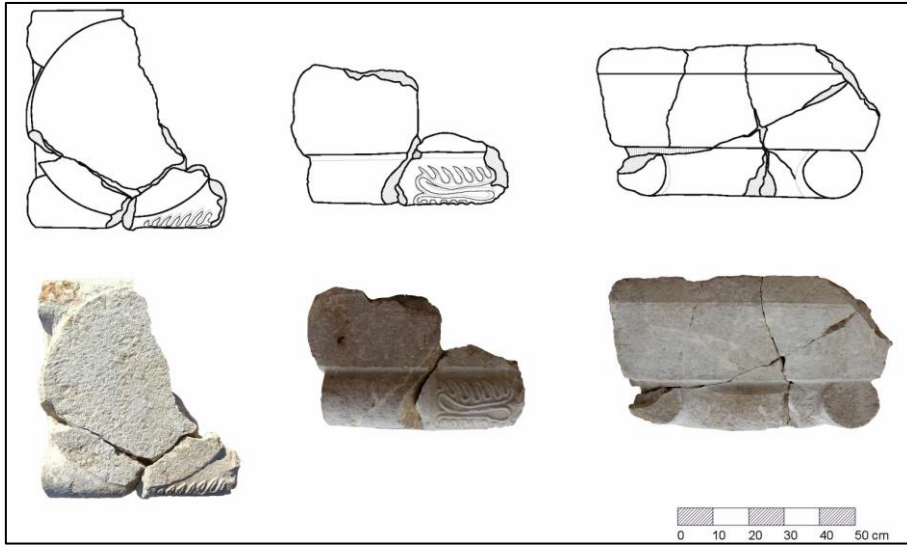
Figür 10: 7 Nolu İmpost Başlık



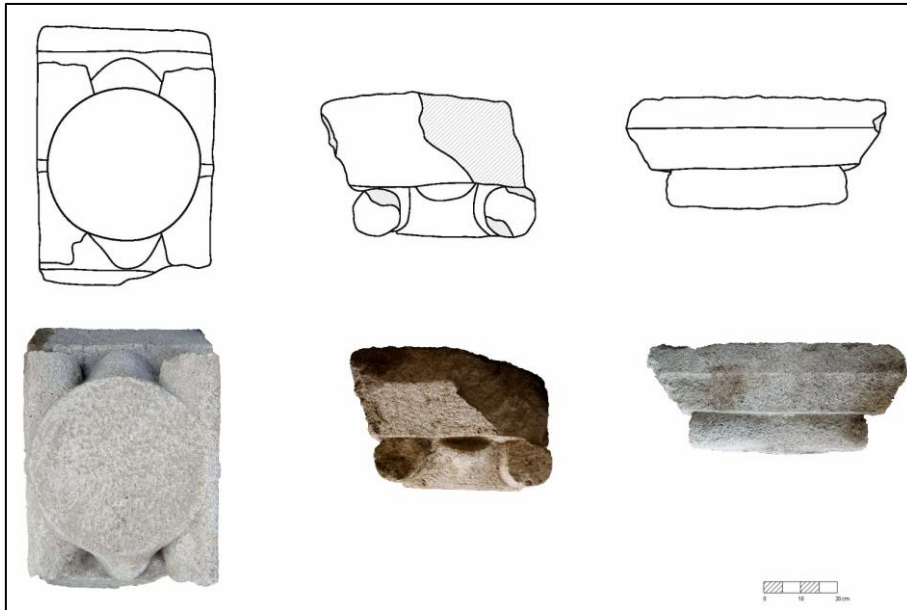
Figür 11: 8 Nolu İon-İmpost Başlık



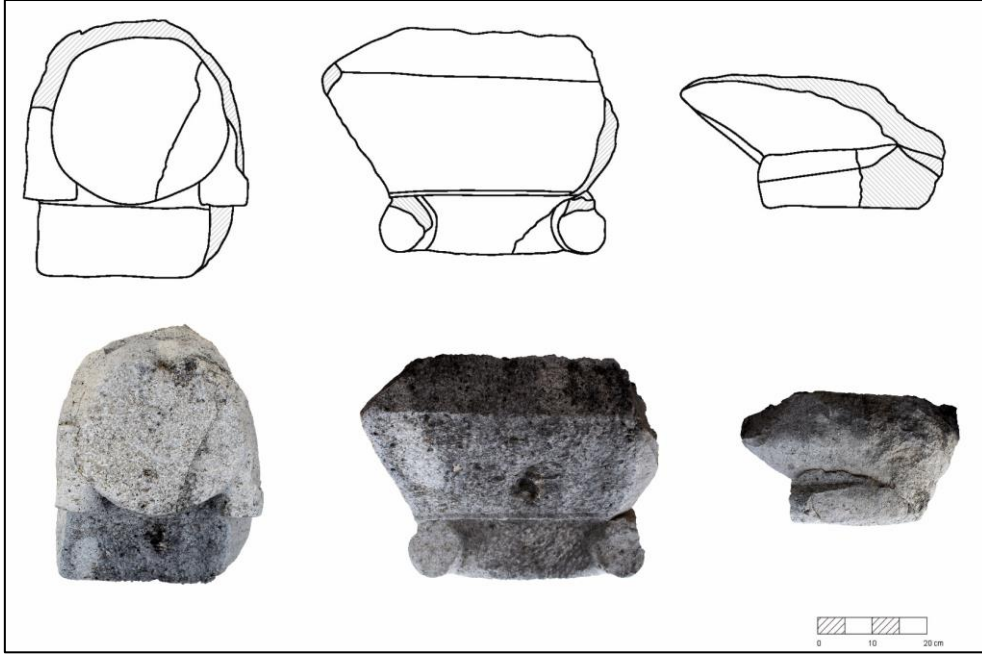
**Figür 12:** 9 Nolu İon-İmpost Başlık



**Figür 13:** 10 Nolu İon-İmpost Başlık



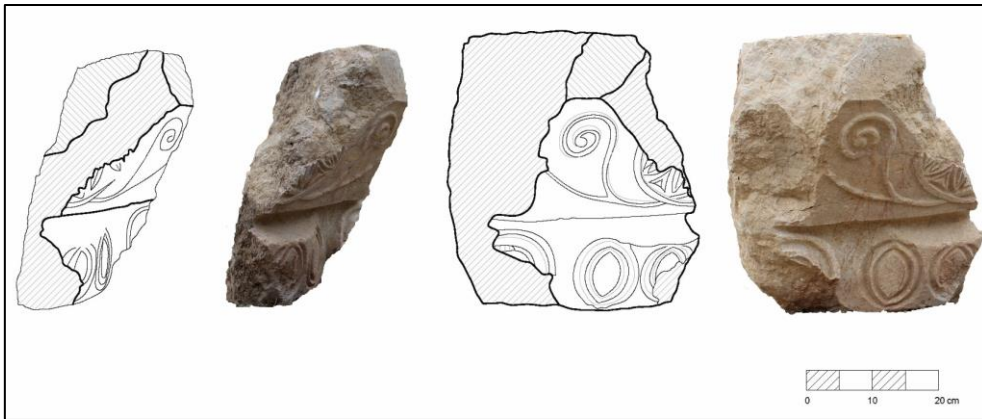
**Figür 14:** 11 Nolu İon-İmpost Başlık



Figür 15: 12 Nolu İon-İmpost Başlık



Figür 16: 13 Nolu İon-İmpost Başlık



Figür 17: 14 Nolu İon-İmpost Başlık



## Bir Şehir Kurucusu Olarak Seyyid Harun Veli

### *Sayyid Harun Veli As a City Founder*

**Mehmet Emin ŞEN**

Süleyman Demirel Üniversitesi, Tarih Bölümü, mehmetesen@sdu.edu.tr

ORCID Numarası/ORCID Numbers: 0000-0001-5647-7818

#### Özet

Ortaçağda Anadolu'da kurulan Türk şehirlerinin oluşumunda dervişlerin büyük rolü olduğu muhakkaktır. Hiç şüphesiz dervişler kurdukları şehirlerde cami, medrese ve zaviye gibi birçok yapılar tesis etmişlerdir. Dolayısıyla bu yapıların etrafında Türk aile ve oymaklarının yerleşik hayata geçtikleri görülmüş ve bir şehrin kuruluşu gerçekleşmiştir. Anadolu'ya gelen dervişlerden biri olan Seyyid Harun Veli de kendi adıyla anılagelen bir şehrin oluşumuna rehberlik ederek Seydişehir kentinin kurucu zati olarak tarihe geçmiştir.

Seyyid Harun Veli hakkında şimdiye kadar yapılan bilimsel yayınlar az olmakla beraber daha çok onun tasavvufi düşünceleri ile sınırlı kalmıştır. Hâlbuki o, XIV. Yüzyılın başlarında kendi adıyla bilinen Konya iline bağlı Seydişehir ilçesinin kuruluşuna önderlik etmiştir. Şehrin kalesinden camisine kadar tüm yapılar onun çizdiği plan ve program içerisinde yapılmıştır. Yine buranın gelişmesi için şehre yerleşmek isteyenlere toprak tahsis etmiştir. Tüm bunlar onun bir şehir kurucusu olduğunu göstermektedir. Onun bu noktada oynadığı rol daha ön plana çıkarılmalıdır. Bu münasebetle makalede, Seydişehir şehrinin kuruluş hikâyesi ve bunun öncüsü Seyyid Harun Veli'nin bu şehrin kuruluşundaki etkisi ele alındı. Ayrıca Seydişehir'in kuruluşu hakkında bilgi veren yegâne eser *Makâlât-ı Seyyid Harun* hakkında bilgi verildi.

**Anahtar Kelimeler:** *Seyide Harun Veli, Seydişehir, Şehir, Ortaçağ Anadolu Şehirleri, Makâlât-ı Seyyid Harun*

#### Abstract

It is certain that dervishes played a major role in the formation of Turkish cities established in Anatolia in the Middle Ages. Undoubtedly, dervishes established many structures such as mosques, madrasahs and zawiya in the cities where they founded. Therefore, it was seen that Turkish families and tribes settled around these structures and a city which was established. Sayyid Harun Veli, one of the dervishes who came to Anatolia, also known in history as the founding person of the city of Seydişehir, guiding the formation of a city that called after by his name.

Although the scientific publishing regarding with Sayyid Harun Veli are few, they are mostly limited to his Islamic sufism thoughts. However, he took the lead the establishment of the Seydişehir district of Konya, known by his own name, at the beginning of the XIV. century. All those buildings, from the castle of the city to the mosque, were built with in the plan and program drawn by him. He also allocated land to those who want to settle in the city for the development of this place. All those evidences show that he established the city. His role should be much highlighted at this point. In this connection, the account of the foundation of the city of Seydişehir and the effect of its pioneer, Sayyid Harun Veli, was discussed in this article. In addition, information was given about Makalat Sayyid Harun, the only work that gave information about the establishment of Seydişehir.

**Keywords:** *Sayyid Harun Veli, Seydişehir, City, Medieval Anatolian Cities, Makalat Sayyid Harun*

#### Giriş

Günümüzde Konya iline bağlı olan Seydişehir ilçesinin yakın çevresinde eski çağlardan itibaren iskânın olduğunu söylemek mümkündür. Bununla ilgili kaynaklar da bir hayli mevcuttur. Lakin Seydişehir'in bugünkü yerleşim yerine ait izleri Seyyid Harun Veli öncesine götürebilecek deliller ise yetersizdir. Zira Seydişehir'in tarihi Seyyid Harun Veli ile başlayarak, bugünkü Seyyid Harun Camii ve onun etrafında teşekkül etmiştir.

Bilindiği gibi Türkiye Selçukluları ve onların yıkılışı esnasında Anadolu'da kurulan Beylikler dönemi tarihi hakkında yeterli kaynaklara sahip değiliz. Özellikle bu devirde Anadolu'ya gelen, şehrimizi kuran Seyyid Harun'la alakalı veriler ise daha da yetersizdir. Onunla alakalı mevcut bilgiler, Seydişehir'de onun yapmış olduğu somut kültürel varlıkları, onun ölümünden yaklaşık 230 yıl sonra yazılmış bir *Makâlât ve Didiği Sultan Menâkıbnâmesi* ile sınırlıdır.

Anadolu'daki şehirler, İslam şehirlerinin oluşumunda görüldüğü gibi cami etrafında şekillenmiştir. Dolayısıyla Anadolu'ya intikal eden dervişler de bu geleneği devam ettirerek cami, medrese ve zaviye gibi birçok yapılarla yerleşmiş oldukları Anadolu topraklarını ihya ve imar etmişlerdir. Nitekim Fuad Köprülü, dervişlerin Anadolu'ya gelişi ve içtimai zümreler oluşturmadaki rolü hakkında kıymetli bilgiler vermiştir (Köprülü, 1991, 99). Paul Wittek de aynı şekilde Anadolu şehirlerinin kuruluşunda dervişlerin rolünü yazmış olduğu monografisinde dile getirmiştir (Wittek, 1944, 14).

“Kolonizatör Türk Dervişleri” tanımlamasının mimarı olan Ö. Lütfi Barkan da dervişlerce yapılan zaviyelerinin bir yerleşim yerinin çekirdeğini oluşturduğu iddiasındadır (Barkan, 1942, 279-353). Doğan Kuban bunu daha açık olarak “Anadolu-Türk şehirlerinin kuruluş ve gelişmesinde, halkın dinî inançlarının temsilcisi olan dervişlerin” rolünü bihakkın ifade etmiştir (Kuban, 1968, 53-73). Makalemize konu olan Seyyid Harun Veli ve onun kurduğu şehir tam da bu kaynaklarda anlatılan hususlara örnek olacak niteliktedir.

Gerek yukarıda bahsedilen Seyyid Harun Veli ile alakalı kaynaklar gerekse Ortaçağ şehirlerin oluşumunu anlatan eserler Seydişehir şehrinin kuruluşunu anlamamıza ve onun mimarı Seyyid Harun Veli'yi tanımamıza yetecek bir veri vermektedir. Az sayıdaki bu kaynaklardan özellikle *Makâlât-ı Seyyid Harun Veli* oldukça önem arz etmektedir. Bu nedenle makalemize büyük ışık tutacak bu eser hakkında aşağıda detaylı bir bilgi vermemiz konunun anlaşılmasına büyük fayda sağlayacaktır. Zira bu kitap Seyyid Harun'un hayatı, düşünceleri ve Seydişehir'in kuruluşu hakkında bilgi veren elimizdeki yegâne eser olduğu gibi Seyyid Harun'u ve Seydişehir tarihini anlamamızın da anahtarıdır.

### Makâlât-ı Seyyid Harun

Seyyid Harun Veli'nin kurduğu Seydişehir kentinin başlangıç hikâyesi, kardeşi Seyyid Bedreddin'in neslinden gelen Abdülkerim b. Musa'nın yazdığı *Makâlât-ı Seyyid Harun* adlı kitapta geçmektedir. Bu kitabın yazarı Seyyid Harun'dan yaklaşık 200 yıl sonra yaşamıştır. Seyyid Harun, XIII. yüzyılın sonlarında Horasan bölgesinden Anadolu topraklarına kırk kişiyle birlikte göç etmişti. Onlardan birisi de kardeşi Seyyid Bedreddin idi. Seyyid Bedreddin, Seydişehir'e ulaşmadan bu şehre yakın bir konumda, günümüzde de Hatunsaray olarak bilinen mevkide hastalanarak vefat etti (Abdülkerim b. Musa, 1554, Manisa Nüshası, 12/b). Onun Musa adında küçük bir oğlu kaldı. Seyyid Harun adı geçen bu çocuğu himayesine alarak ona öz evladı gibi baktı. Seyyid Harun'un erkek çocuğu olmadığı için Musa aynı zamanda onun erkek evladı gibi ilgi gördü. Seyyid Harun'un vefatından sonra onun tekkesindeki hizmetler kızısı Halife Sultan tarafından; onun da vefatından sonra adı geçen Musa tarafından yürütüldü. Buradan anlaşılacaktır ki Musa, Seyyid Harun'un bir nevi maddi ve manevi soyunu devam ettiren bir konuma erişti. Bu münasebetle Musa'nın vefatından sonra Seydişehir'deki Seyyid Harun Tekkesinin görevlileri senelerce onun çocukları tarafından devam ettirildi. İşte bahsedilen kitabın yazarı Abdülkerim adı geçen Musa'nın 9. kuşaktan torunudur. 1554 yılında Seydişehir'de ikamet edip tekke hizmetlerini yürütürken Seyyid Harun'u sevenlerin aşırı istekleri neticesinde bu kitabı yazmıştır. Adı geçen bu kitapta belirtildiğine göre Seyyid Harun'a çok daha yakın zamanlarda onun hakkında yazılmış başka bir makâlât kitabı vardı, lakin kaybolmuştu. Abdülkerim, kaybolan bu eseri çok gayret etmelerine rağmen bulamadıklarını dile getirmiştir (Abdülkerim b. Musa, 1554, Mevlana Nüshası, 3/b). Şimdiye kadar da henüz tespit edilememiştir. Bu konuda Seydişehirli öğretmen Rüştü Ergen 1946 yılında Konya Halkevi Aylık Kültür Dergisi'nde çok önemli bir yazı kaleme alır (Ergen, 1949, 21-24). “Seyit Harun'un Hayatında yazılan Menakıpname nerede” adlı makalesinde, 25 yıl boyunca uğraştığı bir çalışmasını anlatır. Mevcut *Makâlât*'ta bulunan hurafelerden arındırılmış, daha öz Türkçe ile yazılmış bir kitap duyduğunu ifade eder. Araştırmaları neticesinde bu kitabın Seyyid Harun'un Alanya'ya görevlendirdiği Mahmud Seydi'nin Türbesinin mütevellilerinin elinde olduğunu öğrenir. Ergen, bunun Mahmud Seydi'nin göç ederken götürdüğü orijinal bir nüsha olduğunu düşünmektedir. Çok uğraşmasına rağmen bir netice alamadığını belirtir. Şayet bu nüsha bulunacak olursa, Seyyid Harun adına çok önemli bir kaynak daha elde edilmiş olacaktır.

Bugün elimizde bulunan Abdülkerim b. Musa'nın *Makâlât-ı Seyyid Harun Veli* kitabından üç nüsha bulunmakta olup Manisa, Mevlana ve Konya Yazma Eserler Bölge Kütüphanesinde korunmaktadır. Bunlardan Mevlana nüshası diğerlerine nazaran daha geniştir. Ancak üç nüshadaki bilgilerde büyük bir fark bulunmamaktadır. Bir nüshanın eksik bıraktığı hususu diğeri tamamlamaktadır.

Günümüze kadar bu kitap hakkında bazı yazarlarca çalışmalar yapılmıştır. Hem bunlarla alakalı hem de makâlât türü eserlerdeki problemlerle ilgili birkaç hususa değinmek yararlı olacaktır. Zira bu konudaki problemlerin bilinmesi ve yapılacak değerlendirmelerde bunların dikkate alınması bundan sonraki çalışmalar için de katkı sağlayacaktır.

*Makâlât-ı Seyyid Harun Veli* adlı eser üzerine yapılan çalışmalara geçmeden önce makâlât kitapları hakkında bir ön bilgi verelim: Makâlât tarzında yazılan eserler, tarihçilerin müracaat ettiği kaynaklar içerisinde kabul edilmektedir; lakin bu eserlerin her zaman tenkite muhtaç olduğu akıldan çıkarılmamalıdır. Makâlât kelimesi söz, yazı ve konu anlamına gelir. Genellikle menkıbe türü eserler için kullanılır. Arapça olan menkıbe kelimesinin sözlükteki anlamı, övünülecek güzel davranış ve harekettir. Makâlât ve menkıbe, önemli şahsiyetlerin hayatı hakkında merak edilen birçok hususu cevaplamak üzere yazılmış eserlerdir. Tasavvuf ilminin gelişmesinden sonra menkıbe tarzındaki eserlerde kayda değer bir artış ortaya çıkmıştır. Lakin tasavvufî düşünceyle menkıbenin içeriğinde yapısal değişiklikler olmuştur. Kahramanların yerine şeyhler geçmiş ve artık menkıbelerde şeyhlerin kerametleri daha fazla ön plana çıkmıştır (Şahin, 2004, 112-114). Daha çok İslam ortaçağında karşımıza çıkan bu kitaplar, meşhur mutasavvıfların hayatlarını, düşüncelerini, tasavvufi yol ve yorumlarını ve kerametlerini anlatmak üzere, yaşarken yahut vefatlarından sonra sevenlerince kaleme alınmıştır. Seyyid Harun hakkındaki yazılan kitapta da bu durum dikkat çekmektedir.

Şüphesiz menkıbe türü eserler, birçok tarihî olay ve kişiler hakkında mevcut kaynaklarda elde edilemeyen yeni bilgilere kapı aralamaktadır. Menâkıbnâmelerden faydalanarak devrin iktisadi, dini, sosyal ve kültürel özellikleri hakkında zengin malzemeler elde edebilmemiz mümkündür. İçinde sahit bilgiler içermesi de muhakkaktır. Hiç şüphesiz halk muhayyilesinin yarattığı menkıbeler, Köprülü'nün de ifade ettiği üzere hakikat cüz'ünü de içine alır (Köprülü, 1976, 51). Ancak dikkatli bir tenkitten geçirilerek ele alınmalıdır.

Menâkıbnâmeleri kaynak olarak kullanan Köprülü, Türk tarihinde bunun önemini şu ifadelerle açıklar:

*“XIII.- XIV. asırlardaki iç hayatını, şehir ve köy teşkilatını göçebelerin hususiyetlerini içtimaî sınıflar arasındaki münasebetleri, dinî cereyanları, iktisadî şartları, kıyafetleri, ananeleri, anlatmak hususunda başka hiçbir tarihî vesika bununla ölçülemez”* (Köprülü, 1943, 379-571).

Ahmet Yaşar Ocak, menâkıbnâmelerdeki kahramanların gerçek kişiler olduğunu ve bu münasebetle;

*“Menâkıbnâmeler bu çalışmayla ortaya koymaya gayret ettiğimiz hususlar dikkate alınarak tahlile tabi tutulursa, zengin birer kültür tarihi kaynağı oldukları görülecek ve kendilerinden azami istifade sağlanacaktır”* der. Ayrıca,

*“Evliyâ menâkıbnâmeleri, hayatını anlattıkları velilerin etrafında cereyan eden tarihî olayları ve bu velilerin münasebette buldukları çeşitli tarihî şahsiyetleri bazen öteki kaynaklarda rastlanmayacak cinsten bilgilerle anlatırlar”* diyerek menâkıbnâmelerin önemini vurgular (Ocak, 1882, 66).

Ocak'ın verdiği bu bilgiler, tam da *Makâlât-ı Seyyid Harun*'u anlatmaktadır. Bu durum Mehmet Bayrakdar'ın da dikkatini çeker ve *Makâlât*'ı, Anadolu ve Orta Asya'da kaleme alınan menkıbe tarzı eserlere benzetir, içinde anlatılan kerametlerin de bu tarz eserlere has ortak motifler olduğunu söyler (Bayrakdar, 2004, 277-285).

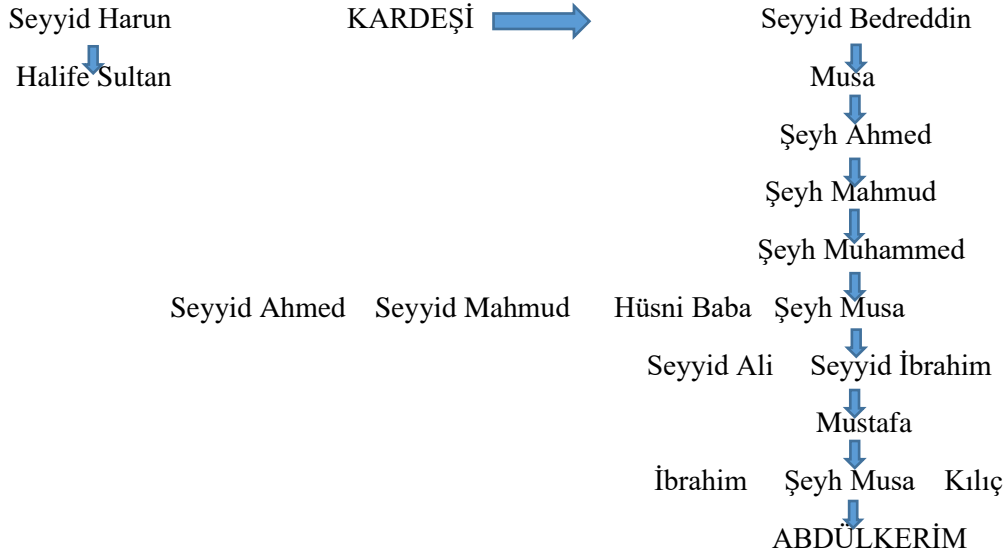
İşte bu tarz bir eser de Seyyid Harun Veli hakkında yazılmıştır. *Makâlât-ı Seyyid Harun* adıyla bilinmekte olan bu eserin yazılış tarihi 1554'tür. Haliyle Seyyid Harun Veli'nin vefatından yıllar sonra yazılan bu eserde bazı eklemelerin olabileceği göz ardı edilmemelidir. Hatta bu tür eklemelere ilginç örneklerden biri yakın zamanda yapılmıştır. Abdurrahman Ayaz, 1970 yılında Seyyid Harun ile alakalı kitabında, *Makâlât*'ın 1-26. sayfasındaki bilgileri sadece sadeleştirerek sunarken kitapta geçmeyen bazı

## Bir Şehir Kurucusu Olarak Seyyid Harun Veli

eklemeler yapmıştır. Okuyan birisi bu bilgilerin *Makâlât*'ta geçtiğini düşünebilir. Aslında kitabın orijinalinde bunlar yoktur (Ayaz, 2003, 33). Bu konuda detaylı bilgi için bakınız (Şen vd. 2021, 55-68).

Abdülkerim b. Musa, Seyyid Harun'un kardeşi Seyyid Bedreddin'in 9. nesil torunlarından.

Şeceresi şu şekildedir:



*Makâlât-ı Seyyid Harun Veli*'nin yukarıda da belirtildiği üzere bilinen 3 nüshası vardır. Bunlar Konya Mevlana İhtisas Kütüphanesi, Manisa Muradiye Kütüphanesi ve Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü Kütüphanesi'ndedir.

1. Konya Mevlana İhtisas Kütüphanesi Nüshası, Kütüphanenin 1513 sayılı envanterinde kayıtlıdır. 16,5 x 11 cm. ebadındadır. 54 varaktır. Her sayfasında 13 satır vardır.
2. Manisa Muradiye Kütüphane Nüshası, Kütüphanenin 1390 numarasında kayıtlıdır. 21x16 ebadındadır. 35 varaktır. Sayfa satır sayıları değişmekte, 14, 15 veya 16 satırdan oluşmaktadır.
3. Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü Kütüphanesi Nüshası, Kütüphanenin BY 281 sayılı envanterinde kayıtlıdır. 21x15 ebadındadır. 22 varaktır. Her sayfasında 17 satır vardır. Bu nüsha, Konyalı Tarihçi Ferit Uğur'un özel kütüphanesinde imiş, daha sonra bu nüsha, Faik Soyman Kütüphanesine girmiştir. Oradan da bugünkü korunduğu kütüphaneye intikal etmiştir.

Seydişehirli öğretmen Rüştü Ergen 1956 yılında Seydişehir Tarihi adıyla, bu eserin bazı bölümlerini Seydişehir Gazetesi'nde günümüz Türkçesine aktarmaya başlamıştır. O, yazdığı makalede bu eserin bir istinsahının kendi elinde olduğunu, bunu da Konya Mevlana İhtisas Kütüphanesi'nden kopya ettiğini söylemiştir. Dolayısıyla onun elindeki nüsha yeni bir nüsha değildir.

*Makâlât-ı Seyyid Harun Veli* adlı eser hakkında 1554 tarihinde yazılmasından Cumhuriyet dönemine gelinceye kadar yapılan herhangi bir çalışma bilinmemektedir. Cumhuriyet döneminden sonra bu eserin tanıtımı ile alakalı çalışmalar vardır.

Cumhuriyet döneminde *Makâlât-ı Seyyid Harun Veli* adlı eseri ilk tanıtan Konyalı Tarih Öğretmeni Ferit Uğur olmuştur. 1936 yılında "Seydişehir'in Kurulumu" adıyla, Konya Halkevi Dergisi'nde kendi şahsi nüshasında bulunan (Şu anda Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü Kütüphanesi'nde) *Makâlât*'ın tanıtımını yapmıştır. Seydişehir'in kuruluşunu bu eserin içeriğinden bilgiler vererek açıklamıştır (Uğur, 1936, 4).

İkinci çalışmayı yapan Mustafa Çağatay Uluçay olmuştur. Onun çalışması daha kapsamlıdır. 1935 yılında Manisa’da Tarih Öğretmeni olan Uluçay, “Manisa Milletvekili Hikmet Bayur’un Manisa’ya teşriflerinde, Bayur tarafından bu kitap hakkında etüt yapmaya” teşvik edilmiştir. Manisa Kütüphanesindeki nüshayı alarak çalışmaya başlayan Uluçay, eserin diğer nüshalarını da araştırmıştır. Konya’da 2 nüshasının daha olduğunu öğrenmiş, ancak bunları görme imkânı olmamıştır. Uluçay sadece Manisa nüshası üzerinde çalışmak suretiyle bu eserin yazarından başlayarak, içeriği hakkında detaylı bir bilgi vermiştir. Akabinde Manisa Nüshasını 26/a kısmına kadar günümüz Türkçesine çevirmiştir. Lakin kitabın içinde geçen Arapça dua, âyet, hadis ve kibar-ı kelimeler olan Arapça yazımları veya okuyamadığı yerleri, “Arap Alfabeti” ile vermiştir, bunlar hakkında da bir açıklama yapmamıştır. Bu çalışmasını da 1946 yılında Türk Tarih Kurumu Belleten dergisinde yayımlamıştır (Uluçay, 1946, 749-778). Bu çalışmasında Uluçay metne sadık kalmıştır.

Bundan sonra *Makâlât-ı Seyyid Harun Veli* kitabı üzerine çalışma yapan Seydişehirli Öğretmen Rüştü Ergen olmuştur. Ergen’in yukarıda bahsedilen 1949 yılındaki makalesinden sonra Seydişehir Gazetesi’nde bu kitap hakkında çalışmaları vardır. O, 9 Şubat 1956 yılında bu *Makâlât’ı* günümüz Türkçesine çevirmeye karar vermiştir. Kitabın başından birkaç sayfa çeviriler yayımlamaya başlayan Ergen, 8 Mart 1956 tarihine kadar ancak 4 sayı yayımlayabilmiştir (Ergen, 1956, 1).

Bu kitapla ilgili bir diğer çalışma da Abdurrahman Ayaz’a aittir. Ayaz’ın eseri *Seydişehir Tarihi Seyyid Harun Veli, Şeyh Hacı Abdullah Efendi* adıyla 1970 yılında yayımlanmıştır. Ayaz’ın eseri yukarıda bahsedilen Uluçay’ın kitabının sadeleştirilmiş halidir. Zira Ayaz, Uluçay gibi *Makâlât’ın* 26/a sayfasına kadar olan kısmı işlemiş ve akabinde Seyyid Harun Veli’nin Vakfiyelerini aynen Uluçay’daki şekliyle vermiştir. Ancak Ayaz, ondan farklı olarak *Makâlât’ta* geçen âyet, hadis, kibar-ı kelimeler gibi Arap alfabetiyle verilen kısımları tercüme etmiş ve *Makâlât’ın* 26. sayfasına kadar olan kısmı günümüz insanın anlayacağı dile daha yakın bir şekilde sadeleştirmiş ve çok akıcı bir üslupla, başlıklar koyarak hazırlamıştır ki bu daha önce yapılmayan bir çalışmadır (Ayaz, 2003, 60).

*Makâlât-ı Seyyid Harun Veli* kitabı üzerine yapılan bunlardan sonraki çalışma Cemal Kurnaz’a aittir. Onun eseri, 1991 yılında Türk Tarih Kurumu tarafından basılmıştır. Kurnaz bu eserinde *Makâlât’ı* tanıtmış, nüshaları hakkında bilgi vermiş, şekil, biçim, dil ve lehçe yönünden incelemiştir. Bunların akabinde Manisa nüshasının tamamının okunuşunu vermiştir. Bu okunuşların yanında dipnot kısmında diğer nüshalardaki farklılıkları ortaya koymaya çalışmıştır. Kurnaz’ın eserini, *Makâlât’ın* Manisa nüshasının tamamını ele alan ilk eser olarak değerlendirebiliriz. Bu eser Seyyid Harun ve Seydişehir’le alakalı son zamanlarda yapılan birçok bilimsel yayına da kaynak olmuştur. Ancak Manisa nüshasının transkriptinde ilavelerin olduğunu akıldan çıkarmamak gerekir ki bunları son çıkan *Makâlât-ı Seyyid Harun Veli* kitabında görmek mümkündür (Şen vd., 2021, 65). Kurnaz’ın kitabı hakkında değerlendirme başka bir makalenin konusu olmakla beraber bir hususu belirtmekte fayda vardır. Kurnaz, kitabına “Zira Üveys el-Karâni’ye derûn-i karabet var idi. Üveys el-Karâni oğlum diyu enva’ tekrim ü ta’zim ile nice esrar-i ilahiye vakıf eyledi” şeklinde metinde geçmeyen bir bilgiyi eklemiştir (Kurnaz, 1991, 38). Kaldı ki Kurnaz, Türk Tarih Kurumu tarafından basılan eserinin son kısmındaki Manisa Nüshası’nın tıpkıbasımı olarak gösterdiği asıl metninde de bu ifade geçmemektedir (Kurnaz, 1991, 103). Kurnaz’ın verdiği bu bilgi başka bir makalede Seyyid Harun’un “üveysi” olduğu şeklinde bir değerlendirmeye konu olmuştur (Bayram, 2008, 7-36).

*Makâlât-ı Seyyid Harun* eseri hakkında yapılan son çalışma ise Seyyid Harun Veli’nin vefatının 700. Yıldönümü münasebetiyle 2021 yılında Seydişehir Belediyesi tarafından yayımlanmıştır. Bu kitap *Makâlât-ı Seyyid Harun* hakkındaki son; tüm nüshaları kapsamı bakımından da sahasındaki ilk eserdir. Kitapta tüm nüshaların tıpkıbasımları, transkriptleri, bu üç nüshanın tamamı bir bütünlük içinde, birbirleriyle karşılaştırılarak ve mutlaka metnin sonuç bölümünde ne söylediği, ne anlattığı ve bize ne vermek istediği göz önüne alınarak bugün kullandığımız Türkçe’ye çevirisi ile birlikte verilmiştir. Bunların yanında kitapta Seyyid Harun’la alakalı makaleler yer almaktadır. Günümüz Türkçesine çeviri kısmında *Makâlât* nüshalarındaki geçen başlıklara yeni başlıklar eklenmiş ve okuyucuların daha iyi anlayabilmesi için bölümlere ayrılmıştır (Şen vd., 2021, 71).

### Seyyid Harun Veli

Selçuklu ve Beylikler dönemi kaynaklarının hiçbirinde Seyyid Harun'la alakalı bir bilgi bulunmamaktadır. Bu belirsizliği ancak Seydişehir'de bırakmış olduğu eserler ve onu anlatan *Makâlât-ı Seyyid Harun* adlı kitap sayesinde gidermek mümkündür. Onun nerede ve ne zaman doğduğu bahsedilen kitapta geçmediği gibi başka kaynaklarda da bu konuda bir bilgi bulunmamaktadır. Lakin kitapta Seyyid Harun'un vefat tarihi olarak Hicri 720 Miladi 1320 yılı bildirilmektedir (Abdülkerim b. Musa, 1554, Konya Bölge Yazma Nüshası, 22/a). Bu bilgiyi, Seyyid Harun Camii yanında onun adına yapılan türbe kitabesi de teyit etmektedir (Akyurt, 1936, 35). Bunlara dayanarak Seyyid Harun'un XIII. Yüzyılın ikinci yarısında doğduğu tahmin edilebilir. Doğum yeri için de *Makâlât*'ta geçen "Horasan ikliminde emir-i âdil imiş" (Abdülkerim b. Musa, 1554, Mevlana Nüshası, 4/a) bilgisi Seyyid Harun'un Horasan'da doğduğuna işaret etmektedir.

Horasan Bölgesinin IX. yüzyıl öncesi Türkleşmeye başladığı dikkate alınırsa Seyyid Harun'un yaşadığı XIII. yüzyıla kadar çok büyük bir oranda Türkleştiği aşikârdır. Dolayısıyla onun Türklerin yaşadığı bir coğrafyada doğduğunu söylemek yanlış bir değerlendirme olmayacaktır. Lakin onun Horasan bölgesinin hangi şehrinde ikamet ettiğini belirleyebilmek mümkün değildir. Büyük ihtimalle çok meşhur olmayan bir kentte dünyaya geldiğini ve burada da eğitimini tamamladığını düşünebiliriz. Onun adının bu bölge tarihi kaynakları içerisinde geçmemesi de bu görüşü desteklemektedir. Kendisinin Hz. Muhammed'in soyundan gelmesi, seyyidlerden olması, Türklerin saygı duymalarına neden olmuştur. Zaten dönem olarak Türk İslam düşüncesinin hâkim olduğu bir devire denk gelmektedir. Tasavvufi düşüncenin yoğun etkisi altında kalan bu topraklarda, Seyyid Harun daha önce amcasının emirlik yapması ve kendisinin seyyid ve şeyh olmasının da etkisiyle yaşadığı şehrin emiri olmuştur (Abdülkerim b. Musa, 1554, Manisa Nüshası, 3/a).

*Makâlât*'tan Seyyid Harun'un şeceresi hakkında da bilgi edinebilmekteyiz. Onun bu kitapta ön plana çıkan yönü seyyidlerden olmasıdır. Kitapta Seyyid Harun'un cediti ve amcasından bahsedilmektedir; baba tarafından Musa Kazım'a, anne tarafından da Veysel Karani'ye dayandığı aktarılmaktadır (Abdülkerim b. Musa, 1554, Konya Bölge Yazma Nüshası, 3/b). Hz. Muhammed'in kızı Fatıma'nın Hz. Ali ile evliliğinden Hasan ve Hüseyin adında iki erkek çocuğu olmuştur. Bunların soyundan gelenler de İslam literatüründe "ehli beyt" olarak geçer. Hasan'ın soyundan gelenler "şerif", Hüseyin'in soyundan gelenler de "seyyid" olarak adlandırılırlar. Çok farklı kollara ayrılan Şii inancı içerisinde imamet anlayışı büyük önem arz eder. Sıralama şu şekilde gider: Hz. Ali birinci, Hasan ikinci, Hüseyin üçüncü, Hüseyin'in oğlu Zeynelabidin (ö. 713) dördüncü, onun oğlu Muhammed el-Bakır (ö. 734) beşinci, onun oğlu Caferi Sadık (ö. 765) altıncı, onun da oğlu Musa Kazım (ö. 799) yedinci imam olarak kabul edilir. Şiilikte, bunun dışında da farklı imamet sıralaması vardır.

Musa Kazım 799 yılında da Bağdat'ta şehit edilmiştir ve türbesi de burada bulunmaktadır (Öz, 2006, 219-221). Zaten Konya Bölge Yazma Eserler nüshasında "ceddi Harun'u ziyaret ettiği ve bunun da Musa Kazım'ın oğlunun oğlu olduğu" gibi bir bilgi geçmektedir (Abdülkerim b. Musa, 1554, Konya Bölge Yazma Nüshası, 1/b). Bunu destekleyen bir bilgi de Seyyid Harun'un Bağdat'ta Caferi Sadık soyundan gelen Şeyh Alaeddin'i ziyareti esnasında gündeme gelir. Şeyh Alaeddin'in Seyyid Harun'a aşırı ilgisinden rahatsız olan müritlerine; "*sakin böyle yapmayın, bu ulu kişidir. Musa-yı Kazım'ın, Harun-u keramâtlı oğlunun oğludur*" dediği rivayet edilir ki bu üç nüshada da benzerdir. Muhtemelen Mevlana nüshasında "Musa Kazım'ın kabrini ziyaret eder" derken "oğlu" kelimesi unutulmuştur. Bütün bu bilgileri birlikte düşündüğümüzde Seyyid Harun'un cediti, Musa Kazım'ın torunlarından Harun'a dayanmaktadır, ziyaret ettiği de budur. Seyyid Harun'dan Musa Kazım'a kadar en az 20 kuşak bulunmakta ki bu şecere şimdilik bilinmemektedir. Bu şecerenin tespiti başka bir araştırmanın konusu olabilir. Bunun tespiti Seyyid Harun'un Horasan bölgesinde nerede yaşadığını öğrenmemize olanak verecektir.

Seyyid Harun'un batini ilimlerin yanında zahiri ilimlere de vakıf olduğu anlaşılmaktadır. Bunu Seydişehir'de kurmuş olduğu medreseden, Didiği Sultan'la karşılaşmasında kılınacak öğle namazına Seyyid Harun'un imamlık yapmasından anlamak mümkündür. Hatta burada Didiği Sultan'ın "ben zahiri

ilmi bilmem, imamlığa siz geçin” dediği rivayet edilmektedir. Yine Eşrefoğlu Mübarizeddin Mehmet Bey’le görüşmesinde Seyyid Harun’un âlimlerle bir müzakere halinde olduğu anlatılmaktadır. Burada Eşrefoğlu’nun bir sözüne karşılık, Seyyid Harun’un yanındaki âlimlerle bir hukuki mesele üzerine konuşmaları aktarılır ki, bu ancak ilim sahiplerince bilinen bir durumdur. Söz konusu meseleye gelince; Seyyid Harun, Mübarizeddin Mehmed Bey’in kendisini ziyarete geldiği esnada muhtemelen onun duyması için “ya âlimler bir kimse bir harap yer imaret eylese ol kişinin nesi olur?” diye sorduğu, âlimlerin de “mülki olur” dediği rivayet edilmektedir (Abdülkerim b. Musa, 1554, Mevlana Nüshası, 24/b). Bu bilgilerin tamamı Seyyid Harun’un İslami ilimlere vâkıf olduğunu ve bu konuda ilmi tedrisattan geçtiğini, geleneksel medrese eğitimi gördüğünü akla getirmektedir. Onun bu eğitimi Horasan bölgesinde aldığını düşünebiliriz. Zaten yaşadığı şehirde saygı görmesinde ve halkın etrafında toplanmasında aldığı bu eğitimin katkısının olacağı da muhakkaktır. Ancak kaynaklarının yetersizliğinden onun nerede, ne zaman eğitim aldığı gibi hususlarda bir açıklama yapmak imkânsızdır.

Seyyid Harun’un “emir-i âdil” olduğu şehri niçin terk ettiği ve Anadolu’ya geçtiği konusu üzerinde biraz durmak gerekir. *Makâlât* bu konuda ilahi bir emre uyararak bu şehirden ayrılmak zorunda kaldığını söyler. Seyyid Harun, ceddinin kabrini her ziyaret edişinde kulağına “Ya Harun, Rum’a çık, Karaman vilayetinde Küpe Dağı derler bir dağın şarkından yanına şehir yap” şeklinde bir ses işittiğini dostlarıyla paylaşır ve onlara “İmdi bu haber beni mest u hayran eyledi. Ben vücud âleminden vaz geçtim. Bana beğlik gerekmez. Varın gayrı beğ dilen” demesi üzerine müritleri “dünya padişahı iken senin hizmetinde idik. Şimdi ahiret padişahı oldun, bizi reddeyleme” şeklinde karşılık verirler (Abdülkerim b. Musa, 1554, Konya Bölge Yazma Nüshası, 2/a). Seyyid Harun da onlardan vücud âlemini terk etmelerini istemiş ve kendisine uyanları da yanına alarak bu şehirden ayrılmıştır. Seyyid Harun’un Anadolu’ya geçme sebebi *Makâlât*’ta bu şekilde anlatılmıştır. Bu konuyu tarihi dönemle ilişkilendirirsek aşağıdaki hususları dikkate almak gerekir.

Seyyid Harun Veli, Seydişehir’e XIII. yüzyılın sonlarında geldi. Bu yüzyılın başından ortasına kadar Anadolu’da Selçuklular altın çağını yaşamakta idiler. Yine aynı tarihlerde doğuda Çin sınırlarından itibaren güçlenen ve yayılmacı bir politika izleyen, önündeki engelleri birer birer aşırıp dünya hâkimiyetini kurmayı hedefleyen Cengiz Han’ın önderliğinde kurulan Moğol gerçeği vardı. Bu bizim geçmişini okumada asla görmezlikten gelemeyeceğimiz bir hakikattir. Anadolu’da Selçukluların altın çağını yaşamasının sebepleri bilinirse Seyyid Harun’un Anadolu’yu niçin tercih ettiğini; Moğol gücü ve hedefleri doğru okunabilirse de Seyyid Harun’un neden Horasan bölgesinden göç ettiğini anlayabiliriz.

XI. yüzyılın sonlarından itibaren Anadolu’da tutunmaya çalışan Selçuklular, Haçlıların yardımıyla Bizans İmparatorluğunca son bir hamleyle 1176 yılında Anadolu’dan atılmak istenmiş ancak II. Kılıçarslan, Bizans’ı Miryokefalon savaşıyla engelleyerek hedeflerine mani olmuştur. Artık bu zaferle Anadolu, Avrupalı tarihçilerin de ifade ettiği gibi XII. yüzyıldan itibaren Türkiye olarak adlandırılmaya başlandı.

İpek yolunun önemli bir geçiş güzergâhında olduklarının bilincinde olan Türkiye Selçukluları, mevcut şehirleri müstahkem hale getirdiler. Buna ilaveten yeni şehirler kurarak, şehirlerin etrafına surlar, kaleler inşa ederek Anadolu’yu imar ve ihya ettiler. Sayısız eserler inşa ederek Anadolu’yu bir ticaret ve cazibe merkezi yaptılar. Ekonomik gelişimin gereği hanlar, kervansaraylar yapılırken, kültürel gelişimin gereği olan cuma camileri ve medreseler yapıldı. Selçuklu idaresi bilime ve öğrenmeye gösterdiği hoş görülme yaklaşımı sayesinde, ilim insanlarının kendiliğinden birer birer Anadolu’ya geçmesini sağladı. Yalnızca Orta Asya’da yetişen âlimler gelmedi, İran’dan, Irak’tan ve hatta Endülüs’ten bile gelenler oldu. Konya denince hemen aklımıza gelen Mevlana ve babası Sultan Bahaddin Veled, Muhiddin İbnu’l-Arabi, Şeyh Sadrettin Konevi babası Mecdüddin İshak, Ahi Evran, Nasrettin Hoca, Hacı Bektaş-ı Veli, Yunus Emre gibi nice ilim ve gönül insanları Anadolu’ya geldiler ve burada büyük bir medeniyetin kurulmasına öncülük ettiler.

İşte Seyyid Harun Veli’nin Horasan’ı terk etmesindeki asıl neden Moğol saldırıları gerçeğidir. Anadolu’yu tercih etmesindeki sebep de bölgenin hala sınımlanacak bir liman olmasıdır. Türkiye Selçuklu Devleti yıkılış sürecine girmiş olsa da yine Anadolu’nun umut ışığı olduğunu göz ardı edemeyiz. Her ne kadar Seyyid Harun Veli’nin menkıbede anlatılan yolculuk hikâyesi, Seydişehir’in kuruluşuna manevi anlam katacak nitelikte olsa da bilgileri tarihi veriler ışığında değerlendirmek gerekir.

Seyyid Harun'un Horasan bölgesinden Anadolu'ya geçerken takip ettiği yolda ilk güzergâhı Bağdat olmuştur. Burada *Makâlât*'ta bu konu hakkında bir detay verilmektedir: Anlatılana göre; Horasan bölgesinden her sene kervanlar Bağdat'ta Caferi Sadık soyundan gelen Şeyh Alaeddin'i ziyarete gitmekte idiler. Seyyid Harun da yanına aldığı 40 kişi ile bu kervana katılmıştır. Kervandakilerin Seyyid Harun'un Anadolu'ya geçme niyetinden haberdar olmadıkları burada verilen bilgilerden anlaşılmaktadır. Şeyh Alaeddin ziyarete gelenlere ancak üç gün sonra kendini gösterirken Seyyid Harun'un ziyaretinde farklı davranmış ve onu şehrin dışında karşılayarak, ona olağanüstü ilgi ve alaka göstermiştir. Onunla 40 gün halvete girerek özel görüşmeler yapmıştır. Yanındakilerin bu ilgiye şaşımalarına ve "sen Caferi Sadık soyundan bir velisin, neden bu kişiye bu kadar ilgi gösteriyorsun" şeklindeki tepkilerine çok kızmıştır. Bu kişi, "baba tarafından Musa Kazım'ın anne tarafından Veysel Karani'nin soyundandır" diyerek gösterdiği ilginin sebebinin de açıklamıştır. 40 gün sonra da Seyyid Harun'u Anadolu'ya geçirmek için şehrin dışına kadar eşlik etmiştir. Bahsedilen Şeyh Alaeddin'in kimliği konusunda kaynaklarda bir bilgi geçmemektedir. Bu kişi araştırılmaya muhtaç bir konu olarak ortada durmaktadır. Bu konuda elde edilecek bir gelişme şüphesiz Seyyid Harun hakkında yeni bilgilere kapı aralamamıza fırsat verecektir.

Seyyid Harun Veli, Horasan bölgesinden çıktuktan sonra Bağdat'a uğramış ve orada Şeyh Alaeddin ile görüştüktan sonra Anadolu'ya hareket etmiştir. Bağdat'tan Konya'ya gelinceye kadar onun hangi şehirlere uğradığı, bu yolculuğun kaç gün sürdüğü gibi merak edilen birçok konu için *Makâlât*'ta herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Haliyle bu süreç hakkında bir değerlendirme yapamayacağız. Ancak onun Konya'ya gelişi ve buradaki faaliyetleri eserde tafsilatlı olarak anlatılmıştır ki bunlar konumuz açısından oldukça kıymetlidir.

Seyyid Harun ve dervişlerinin Konya'ya geldiklerinde ilk konakladıkları yer Hoca Faruk Mescidi olmuştur. Bu mescit günümüzde Taş Camii olarak bilinmektedir. Aslında bu mescidin adı Hacı Ferruh Mescidi'dir. Mescit, Anadolu Selçuklu Sultanı I. İzzettin Keykavus dönemi vezirlerinden Hacı Ferruh (ö. 1242) tarafından 612/1215 yılında yaptırılmıştır. Akçagizlenmez adıyla da bilinen bu mescit, halkın Ferruh'u Faruk'a çevirmesiyle Faruk Mescidi ismiyle de zikredilmektedir (Konyalı, 2007, 253). Adı geçen mescidin, Seyyid Harun'un Konya'ya gelişinden önce yapılmış olması *Makâlât*'ta anlatılan bazı bilgilerin doğruluğunu teyit etmesi bakımından oldukça önemlidir. Seyyid Harun'un niçin bu mescide geldiği konusunda *Makâlât*'ta bir açıklama bulunmamaktadır. Ancak Fatih Döneminde bu mescidin mütevellisi olarak Seyyid Mahmut adında bir zatın isminin geçmesi (Konyalı, 2007, 253), Hacı Ferruh Mescidi'nde daha önceden de Seyyidlerin görevlendirilmiş olabileceğini akla getirmektedir. Seyyid Harun da Seyyidlerden birisinin bulunmasından dolayı bu mescide uğramış olabilir. Bir diğer sebep olarak da Hacı Ferruh Mescidi'nin Seyyid Harun'un gideceği istikamete denk gelmesidir. Bundan dolayı onun Konya'nın güneyine düşen yolunun üzerindeki bu mescitte konakladığını düşünebiliriz.

Onun Konya'ya gelişi halkın yoğun ilgisini çekmiştir. Büyük bir merak içerisinde olan Konya halkı, gelen kişinin kim olduğunu öğrenmek için Hoca Faruk Mescidi'ne gelmişlerdir. Hem Hoca Fakih'in (ö. 1221) hem de Mevlana'nın (ö. 1273) ölmeden önce cemaatlerine kendilerinden sonra Acem'den büyük bir şeyhin geleceğini bildirdiklerine dair bir kayıt *Makâlât*'ta geçse de bu bilgi Mevlana ve Hoca Fakih'e dair eserlerde geçmemektedir. Seyyid Harun, "bize Hak canibinden bu Karaman diyarında şehir yapmak emir olunmuştur. Lakin varıp ervâhına müşahede edelim" diyerek onların isteklerini güzellikle men etmiştir. Bu anlatımların menkıbeye has özellikler olduğu anlaşılmaktadır. Her menkıbenin hakikat cüz'ünden bir parça barındırdığı gerçeğinden yola çıkarak da buradaki hakikati yakalayabiliriz. O da Hoca Fakih dervişlerinin Seyyid Harun'a aşırı ilgi gösterdikleri, onun da bu ilgiye karşılık Hoca Fakih'in kabrini ziyaret etmesidir. Konya'da hala ayakta olan Hoca Fakih türbesi vardır. Buradaki zatın vefatı 618/1221 tarihindedir. Onun ziyaret ettiği bu türbe olabilir. Fakat Türkiye Selçukluları döneminde Mevlâna'nın çevresinde birkaç tane Hoca Fakih'in olması, Seyyid Harun'un ziyaret ettiği Hoca Fakih'in hangisi olduğu konusunda şüpheyne neden olmaktadır. Bu konu ayrıca tetkike muhtaçtır.

Seyyid Harun'un Konya'dan Seydişehir'e intikaline kadar geçtiği yerler *Makâlât*'ta ayrıntılı bir şekilde yer alır. O, önce Hatunsaray'a, oradan Çukur Çimen'e ve nihayet May Beli, Gökhüyük istikametiyle Seydişehir'e ulaşmıştır. Her uğradığı yerde bir mescit inşa ettiği ve bu yerlerin tümünde büyük kerametler gösterdiği *Makâlât*'ta uzun uzadıya anlatılmaktadır.



## Seydişehir'in Kuruluşu

Seyyid Harun'un Horasan'dan çıkma sebebi, kulağına gelen “Ya Harun, Rum'a çık, Karaman Vilayeti'nde Küpe Dağı derler bir dağın şarkından yanına şehir yap” sözü idi. Bu manevi ses onu yollara düşürmüş ve bulutun rehberliğinde Küpe Dağı'nın eteğine kadar ulaştırmıştı. Artık Seyyid Harun'un emir olduğu şehri yapma vakti gelmişti. Aslında bu, *Makâlât*'ta anlatılanların kısa bir özeti. Bize göre ise Seydişehir tarihinin başlangıcı.

Seyyid Harun'un Horasan'dan göç etme kararı aldığına buna benzer ilhamlar alabilmesi mümkündür. Bu ilhamın da onu motive etmede, onun daha kararlı bir şekilde hareket etmesinde destek olduğu muhakkaktır. Ancak bu göç etme hadisesini sadece buna bağlayamayız. Başkaca sebeplerin olması gerekir. Buna yukarıda kısaca değinilmişti. Burada kurduğu şehri nasıl tespit ettiğini ve nasıl ulaştığını irdelemek gerekir. *Makâlât*'ın anlatımına göre Seyyid Harun kendine gelen bir ilhamla Karaman diyarına geldiğini belirtmektedir. Bu Türkiye Selçuklu Devleti'nin yıkılma sürecinde onun topraklarına hâkim olmak isteyen yerel beyliklerin kurulduğu bir dönemde pek de uygun düşmemektedir. Bu beyliklerin izni olmadan onların bölgelerine yerleşmek çok da kolay değildi. Mutlaka onların izniyle bu geçiş gerçekleşebilirdi. Türkiye Selçuklularından itibaren Anadolu'da sıkı bir iskân politikasının takip edildiği bilinen bir gerçektir. Bu uygulama Seyyid Harun'un geldiği zamanda ise daha da sıkı takip edilen bir sürece girmiştir. Çünkü bu süreç II. Beylikler Dönemi'ne rast gelmekteydi. Beyliklerin küçük hâkimiyet alanlarını daha fazla kontrol ettiği/edebilecekleri kuvvetle muhtemeldir. Bu esnada ise o bölgeye hâkim olan Beyliğin iznine tabi olduğunu akıldan çıkarmamak gerekir. Denetimsiz bir yerleşimin olacağı düşünülemez. Ayrıca Seyyid Harun kuracağı şehir için boş bir alanı nereden bilmekte? Bunu *Makâlât* ilahi emirle açıklamaktadır ki bunu mantıklı bir zemine oturtmak gerekir. Buna dair bazı ipuçlarını mercek altına almak gerekir.

Seyyid Harun'u Seydişehir'de ziyarete gelenlerden biri Didiği Sultan'dır. Bu kişi İlgin şehrinin Mahmuthisar Köyü'ndendir. Bu köyde onun adına yapılmış bir türbesi bulunmaktadır. Bu türbe için Turgutoğullarının yaptıkları vakıflar bilinmektedir (Oral, 1956, 31-64). Didiği Sultan'a ait bir Menâkıb kitabında, onun ismi “adı Dediği değil Didiği'dir” şeklinde kayıtlıdır (Odabaşı, 1998, 389). Bu sebeple makalede Didiği adı kullanılmıştır. Adı geçen menâkıbda, Didiği Sultan'ın Ahmed Yesevî neslinin Şah oğullarından olduğu, bunların birisinin neslinden Didiği'nin, diğerinin soyundan da Hacı Bektaş'ın geldiği anlatılır. Dolayısıyla Didiği Sultan'la Hacı Bektaş'ın amcaoğulları oldukları bilgisine ulaşırız. Bu arada o dönemin tarihine ışık tutacak çok önemli bir bilgi aktarılır ki, henüz bunlar yeteri kadar araştırılmadı ve başka kaynaklarca teyit edilmedi. Bu bilgide; Turgut ve Bayburt'un iki kardeş olduğu, Didiği Sultan'a yoldaş oldukları ve Didiği Sultan'ın bunları Anadolu'ya gönderdiği aktarılır. Eğer bu verilerin doğruluğu ortaya konursa Beylikler dönemi tarihindeki birçok belirsizlikler de giderilmiş olacaktır.

Bu bilgiden yola çıkarak Turgutoğulları'nın Didiği ve Seyyid Harun Veli ile olan ilişkileri üzerinde durulması gereken bir konudur. Bilindiği gibi, Turgutoğullarının kurucusu Turgut Bey, Karamanoğlu Beyliği'nin ordu komutanlarından. Turgut'un oğlu Emir Şah Bey'in oğlu Pir Hüseyin Bey'in Didiği Sultan Zaviye Vakfiyesi'nin bulunması (Akkuş vd., 2018, 244-262); kızı Sultan Hatun ile Turgutoğullarından Halil Bey'in oğlu Rüstem Bey'in Seyyid Harun Camii'si yanındaki türbede metfun olmaları (Ünal, 1976, 45-66) nasıl okunmalıdır? Turgutoğullarının çocuklarının Didiği Sultan ile Seyyid Harun'a ilgileri atalarından mı gelmekte yoksa yaşadıkları dönemde kendilerince oluşturulan bir ilgi mi? Bunlar araştırılmaya muhtaç konulardır. Eğer bu ilgi onların atalarından beri olan bir ilgi ise hem Didiği Sultan'ın hem de Seyyid Harun'un Anadolu'ya intikalinde Turgutoğullarının rol oynamış olacaklarını düşünmek mümkündür. Bu netleşirse Seyyid Harun'un ta Horasan'dan çıkmadan “bize Hak canibinden bu Karaman diyarında şehir yapmak emr olunmuştur” şeklinde söylediği sözünü daha iyi anlayacağız. Buna bir ilave olarak Seyyid Harun Külliyesine, Karamanoğlu II. İbrahim Bey'in Ulu Kilise köyündeki arazileri vakfetmesini, yine onun azatlı kölesi Bahadır Ağa'nın Seydişehir'in Yenice köyünde bir çiftlik vakfetmesini (Erdoğan, 1992, 81-132) ekleyelim ki, bunlar Karamanoğullarının da Seyyid Harun'a ilgisine işaret eder. Artık kritik soruya geçebiliriz: Acaba Karaman Beyliği'nin ordu komutanı Turgutoğullarının Seyyid Harun'un Seydişehir'e gelmesinde etkisi var mı? Bu soruya kestirme bir cevap vermek şimdilik mümkün değildir. Üzerinde araştırılması gereken önemli bir sorun olarak karşımızda durmaktadır.

Seyyid Harun'un Anadolu'da yerleşeceği mevkiinin tespiti ve yönlendirilmesi konusunda bölgeyi tanıyan birisinin rolü olduğu muhakkaktır. Bunu da bölgeye hâkim olan bir Beyliğin yapabilmesi mümkün gözükmektedir. Hâkimiyet alanını genişletmek isteyen Torosların hâkimi muhteris Karamanlıların iskân konusunda Seyyid Harun'u desteklemiş olması ilk akla gelen ihtimaldir. Ancak belirlenen bu mevkiinin hangi yerine şehrin kurulacağına Seyyid Harun karar vermiştir. Onun bu husustaki kabiliyeti dikkat çekmektedir.

Seyyid Harun'un kurduğu şehre yerleşiminde Karamanoğullarının desteğinin olabileceği fikrine bir itiraz gelebilir. Şöyleki, Beyşehir Eşrefoğlu Beyi Mübarizeddin Mehmet Bey'in Seydişehir şehri kurulduktan sonra Seyyid Harun'a adamlarını gönderdiği ve daha sonra kendi askerleriyle o şehri yıkmaya gittiğine dair *Makâlât*'ta bir bilgi geçmektedir. Bu anlatım bölgenin sahibinin Eşrefoğlu Beyliği olduğuna işaret edebilir; dolayısıyla yukarıda belirtilen Karamanoğullarının Seyyid Harun'a yardımı olabileceği fikrini boşa çıkarabilir. Bu itirazı şu şekilde izah edebiliriz: *Makâlât*'ta geçtiğine göre Eşrefoğlu Mübarizeddin Mehmet Bey şehir kuruluşundan belli bir müddet sonra Seydişehir'e adamlarını göndermiştir. Eşrefoğlu bölgenin hâkimi olsaydı Seyyid Harun'un bölgeye ilk intikalinden gözlemcileri vasıtasıyla haberdar olmalıydı ve gerekli müdahaleyi yapmalıydı. Böyle bir durum yok. Zaten Eşrefoğlu Beyliği, Karamanoğullarının müttelikidir. Eşrefoğlu Mübarizeddin Mehmet Bey'in buradaki amacı yakınına gelen Seyyid Harun'un kim olduğunu ve ne niyetle geldiğini öğrenmektir. Seyyid Harun'un Küpe Dağı'nın doğu kısmına yeni bir şehir kurması Beyşehir Beyi Eşrefoğlu Mübarizeddin Mehmet Bey'e ulaştıncı, Mehmed Bey durumu araştırmak üzere ilk olarak birkaç adamını, daha sonra vezirini göndermiş ve netice alamayınca da bizzat kendisi buraya gelmiştir. Her gelen Seyyid Harun'un dervişi olmaktan kendini alamamıştır. Hatta Mübarizeddin Mehmet Bey, Seyyid Harun'un samimiyetini öğrendikten sonra onun dostu olduğu ve ona Beyşehir'de vakıf tahsis ettiği de yine *Makâlât*'ta anlatılan konulardandır (Abdülkerim b. Musa, 1554, Mevlana Nüshası, 23/b). Seyyid Harun'un bu şehri yaptığı tarih XIV. yüzyılın başları, ölüm tarihi de 1320 yılı ki, bu tarihler Mehmed Bey'in Eşrefoğlu Beyliği emirliğini yürüttüğü dönemlere denk gelmektedir. Bu da *Makâlât*'taki verilerin doğruluğuna işaret eden en önemli delillerdendir. Ancak makalenin başlangıcında da belirtildiği üzere, Beylikler dönemi tarihi kaynaklarının yetersizliği, Eşrefoğlu Mehmed Bey ile Seyyid Harun arasındaki ilişkileri, *Makâlât*'ta anlatılanların ötesine götürmemize şimdilik olanak vermemektedir. Özellikle bu görüşme esnasında Eşrefoğlu Mehmed Bey'in Beyşehir'deki has bahçesini Seyyid Harun Külliyesine vakfettiğine dair bir bilgi geçmektedir. Bunun mutlaka bir vakfiye ile düzenlenmiş olması gerekir ki bu vakfiye henüz bulunamamıştır (Önder, 1986, 22). Bahsedilen vakfiyenin bulunması birçok yeni bilgilerin ortaya çıkmasına da kapı aralayacaktır.

Bugünkü Seydişehir şehrini kaplayan Küpe Dağı ve çevresinin Seyyid Harun tarafından yurt edinilmesinde yukarıda ifade edildiği üzere Karamanoğulları Beyliği'nin öncülük ettiği muhtemeldir. Ancak onun, kendisine önerilen geniş ve bakir alanı en iyi şekilde değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Çevreyi çok iyi gözlemleyen Seyyid Harun, Küpe Dağı'nın doğu canibindeki düzlükte görmüş olduğu ışığı yanındakilere göstererek o istikamete doğru azmetmiştir. Bu alana yaklaştıklarında bahar mevsiminin de etkisiyle muazzam bir tabiata denk gelmişlerdir. *Makâlât*'ta anlatılana göre "Her canibi çayır, çimen, akarsular, bahar eyyamı çiğdem ve benefşe, sünbül, reyhan, türlü türlü laleler, nergis, süsen, cümle şükufat, hazrevat, sebzevat, soğuk pınarlar" gibi baharın tüm güzelliklerinin sergilendiği bir alanla karşılaştılar (Abdülkerim b. Musa, 1554, Mevlana Nüshası, 16/a).

Tabiatın bütün güzelliklerinin cömertçe bahşedildiği bu yer, Seyyid Harun tarafından hemen şehrin kurulacağı alan olarak belirlenmiştir. Bu seçimde Seyyid Harun'un tercihlerini de öğrenmekteyiz. Öncelikle o, şehrin korunumunu önemseyerek doğal korunak olan dağın eteğini seçmiştir. Bunlara ilaveten şehir için gerekli olan su ve verimli bir araziye sahip olması da onun bir yerleşim yerinde tercih ettiği noktalar olmuştur. Ayrıyeten kuracağı şehrin boş bir alan olması ve diğer yerleşim yerlerine yakın olması da onun tercih noktalarıdır. Tüm bunlar birlikte değerlendirildiğinde onun iyi bir şehir plancısı olduğunu söyleyebiliriz. Seyyid Harun boş bir alanı tercih ederek kendi mimari planını gerçekleştirebilme imkânı bulmuştur. Yerleşim yerlerine yakın bir konumda şehrini kurarak da bu şehri geliştirmeyi hedeflemiştir.

Dikkatten kaçırılmaması gereken bir konu da Seyyid Harun'un seçmiş olduğu yerin yerleşim yerlerine yakın olmasını önemsemesidir. Zira o, şehrini ıssız, bucaksız bir yere veya dağın tepesine kurarak münzevi bir hayat yaşamak isteyebilirdi. Aksine bildiklerini çevresine öğretmek ve onları irşat etmek

için Seyyid Harun, şehrini yerleşim yerlerine yakın olan bir alana kurmuştur. Bu da şehrin yapımı için gerekli olacak insan desteğini de elde etmesine yardımcı olmuştur. Seyyid Harun'un Küpe Dağı önlerine gelince ilk düşüncesi şehri imar edecek konumu belirlemek olmuştur. O, bunun için bugünkü Seyyid Harun Camii'sinin bulunduğu tepeyi çevresiyle birlikte kapsayan alanı tercih etmişti. Bu konum, Küpe Dağı'nın doğu kesimine denk gelmektedir.

Seyyid Harun, adamlarıyla birkaç gün yorgunluk attıktan sonra şehrin yapımı için ilk olarak gerekli olan malzemeleri temin etmek için çevreyi gözlemlemeye çıkmışlardır. Dağın ucuna vardıklarında bir akarsuya tesadüf etmişler ve onun etrafında sayısız ağaçlar görmüşlerdir. Yine buna yakın bir yerde harap olmuş "Vervelid" adıyla bilinen bir şehri bulup, buradan da şehir yapımı için gerekli olan taşları temin etmişlerdir. Seyyid Harun'un malzeme tedarik ettikten sonra şehrin yapımına başlaması iyi bir şehir plancısı olduğuna işaret eden ikinci bir noktadır.

O, hemen bu alanın ihata duvarlarını çekmiş ve buraya geçiş için de üç kapı belirlemiştir. Seyyid Harun'un bu ihata duvarlarını, bir nevi kalesini çevirmesi, onun şehri koruma ve şehirde yaşayacakların aidiyet bilincini geliştirme isteğinde olduğunu düşündürmektedir. Bahsedilen üç kapıdan ilki, caminin güney kısmında yer alan Ulu Kapı olmuştur. İkinci kapı, caminin kuzeyine denk gelen Hızır Kapısı veya diğer adıyla Pazar Kapısıdır. Üçüncü kapı Evliya Kapısı veya bir diğer ismiyle Kiçi Kapısı. Burası da caminin batı kısmına düşmektedir. Şehrin kalesinde belirlenen üç burcun ve mescidin yapımı için müritlerinden üç kişiyi görevlendirmiştir. Üç kapının her biri için birine sorumluluk vermiştir. Bu kişilerin isimlerini *Makâlât*'tan öğrenebilmekteyiz. Bunlar Akça Baba, Nasibli Baba, Haydar Baba'dır. Artık Akça Baba, Ulu Kapı'nın; Nasibli Baba, Hızır Kapı'nın; Haydar Baba, Kiçi Kapı'nın sorumlusudurlar. Bu üç ismin ön plana çıkmasında bunların, bina yapımı veya bu işlerin organizasyonunda diğerlerine nazaran daha hünerli olmalarının etkili olduğunu düşünmekteyiz. Bu bilgilerden şimdi yok olan Seydişehir kale ve burçlarını, hemen burçların yanında oluşturulan mescitleri öğrenmiş oluruz.

Tüm hazırlıklar tamamlandıktan sonra şehrin yapımına başlayan Seyyid Harun, çevreden gelen insanların ciddi desteklerini görmüş ve bunları bir plan dâhilinde organize etmiştir. Usta olanları ilgili yerde, kağnısı ile taşıma yapmak isteyenleri taşıma işinde, sadece ırgat olarak çalışacakları da o alanda istihdam etmiştir. Çevre yerleşim yerlerinden gelen destek insan yardımıyla sınırlı kalmamıştır. Hatta onlardan gelen yiyecek yardımlarının da oldukça fazla olduğu anlaşılmaktadır. *Makâlât*'ta bu konuda oldukça ilginç bir bilgi verilmektedir: "kudretten nimetler, helvalar akıp gelirdi. Helva şol kadar ziyade olurdu ki hizmetteki dervişler derler idi ki helvayı kireçle bile katın, şehir tatlı olsun deyü letaif ederlerdi" (Abdülkerim b. Musa, 1554, Mevlana Nüshası, 19/a).

Seyyid Harun'un yukarıda anlatıldığı üzere bir plan dâhilinde başladığı şehir yapımına bizzat kendisi başta olmak üzere, dervişleri ve çevre sakinlerinin canla başla çalışmasıyla tamamlanmıştır. Neticede Seydişehir'de Seyyid Harun'un planladığı cami, mescit, medrese ve zaviye gibi mimari yapıların ortaya çıkması gerçekleşmiştir. Onun bu uyguladığı plan, Ortaçağ klasik Türk İslam şehir yapılanmasına benzemektedir. Türkiye Selçuklularında görülen Osmanlıya intikal eden ve Balkanlarda da uygulanan bu plan merkezde bir cami ve onun çevresinde mahallelerin oluşmasından ibarettir (Özbek, 2011, 66-73). Zaten bu yapılar onun tarihi kimliğini ortaya koymak için çok önemli kanıtlardır. Bahsedilen eserler ve bunun etrafında oluşan türbeler birçok araştırmanın da konusu olmuştur (Önder, 1988, 13-28).

Onun bir şehir kurucusu olduğuna delalet eden en önemli işaretlerden biri de yeni şehirler ihya ve imar etmesi için dervişlerini başka şehirlere görevlendirmesidir. Bunları onun halifeleri olarak değerlendirmekteyiz. Adı geçen bu kişilere ve görev yerlerine gelince şu şekildedir: Mahmud Seydi Alaiye'ye; Zekeriyya Manavgat'a; Ali Baba, Gök Seydi, Kilimpuş, Siyah Derviş'i Teke ili sahil kısmına; Akça Baba Germiyan'a; Nasibli Baba Aydın'a görevlendirilmişlerdir. Bunların her biri "Sultanım biz seni koyup nereye gideriz dediklerin de, Seyyid Harun "yürüyün, inşallah ahirette buluşula" diye cevaplamıştır. Yani onun Seydişehir'de yaptığı imar ve ihya işlerini talebelerince de devam ettirmek istediğini anlamaktayız. Bu görevlendirilmeleri yapabilmesi için Seyyid Harun'un çevre hakkında bilgiler edindiği muhakkaktır. Seyyid Harun'un dervişlerini başka şehirlere görevlendirmesi değerlendirilecek olursa, şu sonuçlara ulaşmak mümkündür. Öncelikle onun Anadolu'ya geçme gayesini anlamış oluruz. Onun arzusu bir yeri mamur etme ve etrafında toplanan insanlara hakikatleri öğretmektir. Bu hedefine ulaşmak için bunu yapabilecek nitelikte dervişlerini Horasan'dan Anadolu'ya

geçirmiş, onlara bizzat örnek olmuş ve onları aynı gayeyle başka şehirlere göndermiştir. Seyyid Harun kurulu bir şehirde varlık göstermemiştir. Boş ve çevresi harap olan bir diyarın canlanmasını arzu ederek, bizzat yorularak, emek çekerek Seydişehir'i kurmuştur. Dervişlerini de bu özellikteki yerlere göndermiş ve onlardan yeni yerler ihya etmelerini istemiştir. Bu görevlendirmelerde dikkat çeken bir husus, seçilen yerlerin, Alanya, Manavgat, Teke gibi Seydişehir çevresinde olmasıdır. Bunun da bilinçli bir seçim olduğunu düşündürmektedir.

Burada adı geçen halifelerin ve görevlendirildikleri yerlerin onlarla ilişkileri hakkında Osmanlı dönemi belgelerinde ve vakıf defterlerinde yapılacak araştırmalar, hiç şüphesiz Seyyid Harun hakkında yeni bilgiler edinmemize fırsat verecektir.

### Sonuç

Kendi adıyla anılan bir şehrin kuruluşunu gerçekleştiren Seyyid Harun Veli, XIII. yüzyılın ortalarında Türk İslam düşüncesinin hâkim olduğu bir zaman ve mekanda dünyaya gelmiştir. Anadolu'ya gelmeden önce Horasan bölgesinde yaşadığı bilinen Seyyid Harun Veli'nin bu bölgenin hangi şehirden olduğu hakkında henüz bir bilgi tespit edilememiştir. Seydişehir'de bir şehir kurması ve onun adıyla günümüze kadar gelmesi Seyyid Harun'un tarihi kimliği konusunda en ufak bir şüpheye mahal bırakmamaktadır.

Yaşadığı döneme ait kaynakların çok sınırlı olması, Seyyid Harun hakkında ayrıntılı bilgiler edinmemize olanak vermemektedir. Onun hayatı hakkında merak edilen birçok husus, şu an mevcut olan *Makâlât-ı Seyyid Harun* adlı eserde karşımıza çıkmaktadır. Bu kitap onun yeğeni Abdülkerim b. Musa tarafından 1554 yılında yazılmıştır. Bu kaynakta geçen bilgilere göre hem seyyid hem de şeyh olan Seyyid Harun Veli, yaşadığı şehirde emirlik yaparken manevi bir işaretle bu görevini bırakmış Anadolu'ya göç etmiştir. Zahiri ve batını ilimlere vakıf olan Seyyid Harun, XIV. yüzyılın başında Bağdat, Konya ve nitekim Küpe Dağı'na gelerek, bu dağın doğu kısmında boş olan bir arazide yepyeni bir şehrin kuruluşuna öncülük etmiştir. Kale, burç, mescitler, Cuma camisi, tekke ve medrese inşa ederek Türk-İslam düşüncesinin yayılmasına hizmet etmiştir. Kurduğu bu şehirde insanların yerleşimi için büyük kolaylıklar göstermiş ve bu davranışıyla yoksulların efendisi olarak tanınmıştır.

Seyyid Harun ve onun kurduğu şehir hakkında bilgi veren yegâne eser *Makâlât-ı Seyyid Harun* geçmiş aydınlattığı kadar bugüne de ışık tutmaktadır. *Makâlât* dileyenlere Seyyid Harun Veli ve maneviyatı için bir rabita aracı, dileyenler için Türk muhaceratının, şehir kuran alperenlerin başucu kaynağı, dileyenler içinse bir nasihat ve ibret kitabıdır. Daha öz olarak ise Konya'nın güzide ilçesi Seydişehir'in kuruluş hikâyesidir.

Seydişehir'de kurmuş olduğu zaviyede birçok dervişin yetişmesine vesile olan Seyyid Harun Veli, kurduğu şehrin etrafındaki halkı irşat etmek için en yakın adamlarını görevlendirmiştir. Mahmud Seydi'yi Alaiye'ye; Zekeriyya'yı Manavgat'a; Ali Baba, Gök Seydi, Kilimpuş, Siyah Derviş'i Teke ili sahil kısmına; Akça Baba'yı Germiyan'a; Nasibli Baba'yı Aydın'a, Gök Demir'i Beyşehir Adalarına, Haydar Baba'yı da Seydişehir yakınlarındaki Bük mevkiine göndermiştir.

### KAYNAKÇA

- Abdülkerim b. Musa, (1554). *Makâlât-ı Seyyid Harun*, Konya Mevlana İhtisas Kütüphanesi Nüshası, Kütüphanenin 1513 sayılı envanter.
- Abdülkerim b. Musa, (1554). *Makâlât-ı Seyyid Harun*, Manisa Muradiye Kütüphanesi Nüshası, Kütüphanenin 1390 No.
- Abdülkerim b. Musa, (1554). *Makâlât-ı Seyyid Harun*, Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü Kütüphanesi Nüshası, Kütüphanenin BY 281 sayılı envanter.
- Akkuş, M. Taşdelen, Ş. , (2018).“Turgutoğlu Pir Hüseyin Bey'in Dediği Sultan Zaviye Vakfiyesi”, *USAD*, Güz, (9): 244-262.
- Akyurt, M. Yusuf, (1936). *Seydişehir Seyyid Harun Veli Camii ve Türbesinin Kitabesi*, Türk Tarih

- Kurumu Y/0598-1'deki kayıta, Ankara.
- Ayaz, Abdurrahman, (2003). *Seydişehir Tarihi Seyyid Harun Veli Şeyh Hacı Abdullah Efendi*, 4. Baskı, Konya.
- Barkan, Ömer Lütfi, (1942). "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I. İstîlâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi*, Sayı II, s. 279-353, Ankara.
- Bayrakdar, Mehmet, (2004). "Seyyid Harun ve Türbesi", *Uluslararası Türk Dünyası İnanç Merkezleri Kongresi Bildirileri*, (23-27 Eylül 2002, Mersin), s. 277-285, Ankara.
- Bayram, Fatih, (2008). "A Sufi Saint as City Founder: An Analysis of Makâlât-i Seyyid Harun," *Turcica, Revue d'Études Turques, Peoples, Langues, cultures, États*, cilt: 40, s. 7-36.
- Kuban, Doğan, (1968) "Anadolu-Türk Şehrî Tarihî Gelişmesi, Sosyal Ve Fizikî Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", *Vakıflar Dergisi*, Sayı VII, s. 53-73, İstanbul.
- Kurnaz, Cemal, (1991). *Abdülkerim b. Şeyh Mûsâ Makâlât-ı Seyyid Hârûn*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Erdoğan, Mehmet Akif, (1992). "Seydişehir Seydi Harun Külliyesi Vakıfları Üzerine Bir Araştırma", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, VII, 81-132.
- Ergen, Rüştü, (1949). "Seyit Harun'un Hayatında yazılan Menâkıpname nerede", Konya Halkevi Aylık Kültür Dergisi, Mayıs Haziran 1949, sayı, 127-128, s. 21-24.
- Ergen, Rüştü, (1956). Seydişehir Tarihi, 9 Şubat 1956 tarihli Seydişehir Haftalık Gazetesi.
- Konyalı, İ. Hakkı, (2007). *Konya Tarihi*, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Konya.
- Köprülü, M. Fuad, (1943). "Anadolu Selçukluları Tarihi'nin Yerli Kaynakları", *Bellekten* 7/27, 379-521, Ankara.
- Köprülü, M. Fuad, (1976). *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 3. Baskı, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Köprülü, M. Fuad, (1991). *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, 4. baskı Ankara TTK Basımevi.
- Ocak, Ahmet Yaşar, (1992). *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıpnâmeler, Metodolojik Bir Yaklaşım*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Odabaşı, Safa, "Dediği Sultan Menâkıpnamesi'nin Konyalı Seyyid Mustafa Rüşdi Tarafından Yapılan Manzum Tercümesi" *İpek Yolu KTO*, Konya.
- Oral, M. Zeki, (1956). "Turgut Oğulları Eserleri-Vakfiyeleri", *Vakıflar Dergisi*, Sayı III, s. 31-64, Ankara.
- Önder, Mehmet, (1986). *Seydişehir Tarihi*, Seydişehir, Seydişehir Belediyesi Yayınları.
- Önder, Mehmet, (1988). "Seydişehir'de Seyyid Harun Külliyesi ve Vakıfları ve Bânisi", *Vakıflar Dergisi*, Sayı XX, s.13-28. Ankara.
- Öz, Mustafa, (2006). "Mûsâ el-Kâzım", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 31, s. 219-221, İstanbul, 2006.
- Özbek, Süleyman (2011). "İshakbey Oğlu Gazi İsa Bey ve Bir Başkent'in İnşası Saraybosna". *Osmanlıdan Günümüze Bosna Hersek Uluslararası Sempozyumu Bildirileri (9-10 Haziran 2010)*. İstanbul.
- Uğur, M. Ferid, (1936). "Seydişehri'nin Kurulumu", Konya Halkevi Dergisi, Sayı:4, Konya.
- Uluçay, M. Çağatay, (1946), "Makâlât-ı Seyyid Harun", *Bellekten*, X(40): 749-778, Ankara.
- Ünal, Rahmi Hüseyin, (1976). "Seyid Harun Camii ve Önündeki Üç Kümbet (Seydişehir- Konya)", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Yıllığı*, sayı VI, s. 45-66, İstanbul.
- Witteck Paul, (1944). *Menteşe Beyliği 13-15. Asırda Garbî Küçük Asya Tarihine Ait Tetkik*, çev, O. Ş. Gökyay, Ankara, TTK basımevi.
- Şahin, Haşim, (2004). "Menâkıbnâme", *TDV İslâm Ansiklopedisi* c. 29, s. 112-114, Ankara.
- Şen, M. E., Şahin, B., Bektaş, A., (2021). *Vefatının 700 Yılı'nda Seyyid Harun Veli ve Makâlât-ı Seyyid Harun Veli*. Seydişehir, Seydişehir Belediyesi Yayınları.

## Orta Karadeniz’de Bir Anadolu Selçuklu Kenti: Kalehisar’dan Bezemeli Mimari Parçalar Üzerine Çözümlemeler

*An Anatolian Seljuk City in Mid-Black Sea Region: Anaylsis on Decorated Architectural Pieces from Kalehisar*

**Mustafa Kemal ŞAHİN**

Adnan Menderes Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü, [mksahin@adu.edu.tr](mailto:mksahin@adu.edu.tr)  
ORCID Numarası|ORCID Numbers: 0000-0002-3487-6436

### Özet

Kalehisar’ da 2019 yılında beş parça halinde ele geçen bezemeli mimari parçalar ile bunun bir anlamda kanıtlayıcı olan, Çorumlu Dergisinde yayımlanan diğer bezemeli mimari parçalar Kalehisar’daki bezeme sanatının gelişmişliğini yansıttasının yanı sıra Amasya- Kayseri ve diğer sanatsal çevreler ile ilintilerinin sağlanması Mimari, seramik- çini- sikke gibi verilerin dışında bezemeli mimari parçaların ele geçmesi Kalehisar’ı daha da önemli durumuma getirmekle birlikte sanatsal yönden de güçlü bir merkez olduğunu kanıtlamaktadır. İleride yapılacak çalışmalara da bu yönden katkı sağlamakla birlikte, var olan veya ortaya çıkarılacak olan mimari yapılar içinde güçlü düşüncelerin oluşmasını sağlayacağı söylenebilir.

**Anahtar Kelimeler:** Kalehisar, Mimari, Bezeme, Evren, İnsan

### Absract

Together with the five ornamented architectural pieces obtained in Kalehisar in 2019, and the other ornamented pieces published in *Çorumlu Journal*, which both stand as proof of the advanced position of Kalehisar ornamentation art, and reflect the fact that Amasya-Kayseri and other artistic circles have connections with Kalehisar. Apart from the obtention of architectural data, ceramic - china - coins etc. the ornamented architectural pieces add all the more significance to Kalehisar and prove that it is an artistically stronghold, which, just as well provides contributions to the future researches as it enables to form strong opinions about the architectural bodies that are extant or yet to be discovered.

**Key Words:** Kalehisar, Architectural, Ornament, Universe, Human

### Giriş

1071 yılından önce Anadolu’ya küçük gruplar halinde girişler olmakla birlikte<sup>1</sup>, Selçuklular Anadolu’ya geldiklerinde Anadolu’da kimlerin yaşadıkları ve beklentilerinin neler olduğu sorularına yanıt vermek sanırım yerinde olacaktır. Anadolu’da Selçuklulardan önce farklı kültüre, inanca sahip olan insanlar yaşamışlar ve yaşıyorlardı. Günümüze gelen yapıtlar bunların kanıtlayıcılarıdır. Bu nedenle etki ve etkilenme olayı yadsınamaz olarak ortaya çıkmaktadır.<sup>2</sup> Her alanda olduğu gibi sanatsal alanda da böyledir. Anadolu’da Selçuklu dönemini incelerken ya da Anadolu’daki başka bir uygarlığı incelerken sanıyorum Selçuklu öncesi Anadolu’sunun kültürel birikimini göz önünde tutmalıyız. Anadolu’da Selçuklu döneminin toplumsal ve kültürel yapısının, değişkenliğini ya da farklılığını düşündürmektedir. Bu da doğal olarak sanatsal anlayışa yansımıştır. Selçuklu Anadolu’sunda görülen değişikliğin nedenlerini toplumsal yaşamda, kültürel yapıda, ekonomik durumda ve en önemlisi devletin siyasal yapısında aramak gerekmektedir. Bunları belirlemeden farklılıkları açıklayamayız. Farklılıkların oluşumunda büyük ölçüde hoşgörülü bir toplumsal yaşayışın, varlığının ekonomik yaşamdaki rolü olmuştur.

Selçuklu dönemi Anadolu’sunda yöreler arasındaki farklı kültürel, düşünsel ve toplumsal farklılıkların irdelenmesi yapıların tipolojik, motiflerin ikonografik yönlerden irdelenmesinde önem taşımaktadır.

<sup>1</sup> Cahen 1992 ; Sümer 1960: 567-594; Kafesoğlu, 1980: 1-28; Kuban, 1972: 382-395

<sup>2</sup> Kuban, 1965

Bölge bulunan Anadolu Selçuklu dönemine ait eserler üzerine yaptığımız çalışmalarda<sup>3</sup> konu çeşitli yönleriyle ele alınmaya çalışılmıştır. Ancak bu verilerin genelinde ele alınması gerekmektedir. Yazıtlardan ve yayınlardan toplam 180 (Yüz Seksen) yapının belirlenmesi<sup>4</sup> Orta Karadeniz'de Anadolu Selçuklu varlığını ve yapılaşma sürecini ortaya koymaktadır.

Kalehisar (Karahisar) önemli bir Selçuklu kenti olması yanı sıra aynı zamanda bir seramik ve çini üretim yeri olduğu merkezi durumunda olması doğallıkla kentin önemini göstermekle birlikte, cami (?), medrese, han, hamam... gibi farklı yapı tiplerinin belirlenmesi kent üzerindeki çalışmaların sürmesi gerekliliğini gösteriyor. Ayrıca Kalehisar darplı sikkeler de belki çalışmalar sonucunda ortaya çıkabilir. Şu anda kentte yer alan yapılarda ki sade yapım tekniğine karşın incelediğimiz bezemeli parçaların varlığı, çini- sırlı tuğla gibi bulgular bilinenin aksine bu konuda da kaliteli taş bezeme geleneğinin olabileceğini, çini yönüyle de zenginliği gösteriyor. Bu durum konunun Kalehisar ile ilgili çalışmalar için son derece de büyük önem taşıyor ve üzerinde durulmasını gerekli kılıyor. Amasya/Pervane Bey Camisi (Burmali Minare) (Hicri 640/Miladi 1242-1243) mihrabı ve Amasya/Torumtay Camisinin (Gök Medrese) (Hicri 665/Miladi 1266-1267) türbesinde çini kullanılması Kalehisar bağlantısını akla getiriyor. Medrese açık avlulu, iki eyvanlı ve tek katlı olması yönü ile Sinop Pervane Medresesi ile benzerlikler gösteriyor.<sup>5</sup> Dolayısıyla, Çorum/Kalehisar-Amasya- Tokat- Samsun- Sinop ilintilerini de sağlayabilmek mümkün görünüyor.

### **Bölgenin (Çorum\_ Amasya- Tokat) XII-XIII. Yüzyıl İçerisindeki Düşünce ve Toplumsal Yapısı**

Sosyal, kültürel ve ekonomik yaşama bağlı olarak gelişen kent sistemleri de bu bağlamda önem kazanıyor. Tokat, Niksar, Amasya, Samsun, Çorum ve Sinop kentleri Anadolu'daki Selçuklu kentleri içerisinde ayrıcalık taşıyan yönlere sahip. Kale, çevresinde kilise ve cami kentin çekirdeğini oluşturuyor.<sup>6</sup> Müslüman ve Hıristiyan mahalleleri de şehrin yapısını belirleyen diğer etmenlerden. Niksar, Tokat<sup>7</sup> ve Amasya<sup>8</sup> bu bakımdan örnek olabilecek kentlerden. Samsun ve Sinop liman kentleri olmasıyla dikkati çekiyor. Horasan ve Orta Asya'dan gelen grupların yoğun olarak yerleştiği Tokat-Niksar- Sivas- Kayseri kentlerini kapsayan Danişmentli vilayetinin Orta Asya geleneklerine bağlı ve eski Şaman felsefesinin izlerini taşıdığı belirtiliyor.<sup>9</sup> Akdeniz kıyısındaki Antalya ve Alaiyye ile Karadeniz kıyısındaki Sinop limanları ticaret potansiyeline bağlı olarak Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi tüccarların yerleşmesiyle milletlerarası mübadele merkezleri ve sahip oldukları dâru's-sınaa (tersane) ve art bölgelerindeki zengin orman varlığına dayalı olarak orman ürünleri –özellikle kereste- dış satımı ve askeri- ticari amaçlı gemi üretim merkezleri olmalarının ötesinde kuzey ve güney sahil eyaletleri merkezi olarak deniz aşırı fetihler için askeri deniz üssü işlevine sahip liman kentleri olmuştur.<sup>10</sup>

### **Anadolu Selçuklu Döneminde Düşün ve İnanç Yaşamının Semboller Üzerine Yansıması**

Anadolu Ortaçağ düşün ve toplumsal yaşamında kozmoloji, astronomi, ve astrolojinin büyük önemi olduğu günümüze gelen yapıtlarından anlaşılmaktadır. Evreni, bilimsel bakış açısı ile inceleyen temel niteliğinin neden ve nasıl oluştuğuna ait kuramların üretilmesi anlamında tanımlanan *Kozmoloji (evren)*<sup>11</sup> , Gök cisimlerinin (Güneş, ay, gezegen, yıldız kümeleri) uzaydaki statik ve dinamik

<sup>3</sup> Şahin, 2004: 15-36; Şahin, 2006a: 427-447; Şahin, 2007: 543-578; Şahin, 2008: 641-655; Şahin, 2010: 53-70; Şahin, 2012a: 701-715; Şahin, 2012b: 603-633; Şahin, 2014a; Şahin, 2014b: 369-419.

<sup>4</sup> Şahin, 2014b: 369-419.

<sup>5</sup> Şahin, 2014: 71, 98-99.

<sup>6</sup> Kuban, 1968: 53-73; Baykara, 1990: 90-106, 121-123

<sup>7</sup> Baykara, 1990: 90-106, 121-123

<sup>8</sup> Kuzucular, 2001: 61-82

<sup>9</sup> Özcan, 2006: 22

<sup>10</sup> Özcan, 2006: 36

<sup>11</sup> Esin, 2001: 19-38; Çaycı, 2002: 9,10; Taş, 2017: 30.

## Orta Karadeniz’de Bir Anadolu Selçuklu Kenti: Kalehisar’dan Bezemeli Mimari Parçalar Üzerine Çözümlemeler

durumlarını, onların fiziksel ve kimyasal yapılarını inceleyen *astronomi*<sup>12</sup>, yeryüzündeki doğa ve insani/beşeri olayların insanın geleceğine yönelik olarak yıldız, gezegen, gök cisimleri ve burçları etkin kılma yöntemi, çabası şeklinde *astroloji* açıklanmaktadır.<sup>13</sup> Silvan Malabadi Köprüsü (1147), Diyarbakır Ulu Camisi Doğu Taçkapısı (1180), Silvan Ebu’l Muzaffereddin Camisi Minaresi (1212), Sivas I. İzzeddin Keykavus Şifahanesi (1217), Niğde Alaeddin Camisi Doğu Taçkapısı (1223), Divriği Şifahanesi (1228), Karatay Han (1230-1240)... gibi mimaride<sup>14</sup>, sikkeler<sup>15</sup> üzerinde ve bezemelerde örneklerini bulabilmek mümkündür. Bir anlamda toplumun düşünce yapısının yapıların plan tiplerine yansımaları yanı sıra sembolik anlamda figürlü, geometrik veya bitkisel bezemelere de yansıdığı görülmektedir. İlginç olan bir yönde dönemler arasında fark olsa da düşüncenin/inancın sürmüştüğü olması. Örneğin, Roma’da görülen bir astrolojik inancın Anadolu Selçuklularında da görülmesi benzerliklerin ve farklılıkların belirlenmesi bakımından önemlidir. Konunun sanatsal/kültürel yönlerden ele alınması gerekliliğini zorunlu kılıyor ve siyasal/ıdari yönlerden farklılığını gösteriyor. İncelediğimiz Kalehisar’a ait geometrik bezeli mimari taş parçası da bunun en güzel örneklerinden birisini oluşturuyor.

Eski Yunanca’da “Yaşam Çemberi” veya “Canlı Varlıkların Çemberi” olarak tanımlanan ZODİAK 30’ar derecelik 12 burçtan oluşmaktadır. Burçlar Kuşağı/Zodyak ekliptiğin iki yanında, yaklaşık olarak 10 derece genişliğinde, içinde Güneş ve gezegenlerin döndüğü bir kubbe kuşağı şeklindedir. Ekliptik ise, Güneş’in ve yeryüzü çevresinde bir yılda çizdiği görünür yörüngesi veya yer-merkezli sistemin bir verisi olarak tanımlanmaktadır. Ekliptik düzlemi, gök ekvatoruna göre yaklaşık 23 derece eğimli durumdadır ve ekliptiği, adları Ekinoks olan iki noktada kesmekte ve bunlar “İlkbahar Ekinoksu/Koç’un ilk noktası” ve Sonbahar Ekinoksu olarak bilinmektedir. Güneş ekliptik üzerindeki yıllık donanımı sırasında, günde yaklaşık bir derece ilerleyerek (yılda 360 derece) Zodyak’ın iki burcundan geçmekte, Güneş’in Zodyak’ın 12 burcu çevresindeki seyri mevsimleri oluşturmaktadır.<sup>16</sup> İnsanın kaderi üzerine hüküm kuran Hüküm Astrolojisi, Yıldızların yeryüzü üzerindeki etkilerini inceleyen Doğal Astroloji, Yıldızların içeriklerini/muhtevasını inceleyen Küresel astroloji şeklinde bölümlere ayrılmaktadır.

Astrolojik yıl ilkbahar ekinoksunun gerçekleştiği 21 Martta başladığı kabul edilerek yıl 12’ye bölünmüş, gökyüzü haritasıyla çakıştırılmış ve her biri bir burcun (gökyüzündeki takımyıldız grubuyla) adıyla belirtilmiştir.<sup>17</sup> Koç (Kuzu), Boğa (Öküz, İnek), İkizler, Yengeç, Aslan, Başak (Bakire, Salkım, Sümbüle), Terazi, Akrep, Yay (Okçu), Oğlak (Keçi, Teke), Kova, Balık (Balıklar) Güneş’in Koç takımyıldızlarına geçişi İlkbaharı (21 Mart), Yengeç takımyıldızına geçişi (21 Haziran-Yaz Gündönümünü) yaz mevsimini, Terazi takımyıldızına geçmesi (21 Eylül) Sonbaharı ve Oğlak takımyıldızına (21 Aralık- Kış Gündönümünü) geçmesi kış mevsimini başlatır. Koç- Yengeç- Terazi ve Oğlak mevsimleri öncü burçlar özelliğindedir. Mevsimleri esas alan bu astrolojiye göre, Koç burcunun öncü kabul edilmesinin nedeni, ilkbahar mevsiminin bu burçta başlıyor olmasıdır. Devamında, Boğa burcu, mevsimin “Sabit”, İkizler burcu “Değişken” için yaşandığı süreci gösterir.<sup>18</sup>

Astroloji de burçların boylamları, Koç’un ilk noktayı (=0), Boğa (30), İkizler (60), Yengeç (90) Aslan (120), Başak (150), Terazi (180), Akrep (210), Yay (240), Oğlak (270), Kova (300), Balık (330) derecelerin başlangıçlarını göstermektedir. Astroloji de burçlar 4 elemente ayrılmışlardır; Ateş grubuna; Koç (Öncü), Aslan (Sabit), Yay (Değişken), Toprak grubuna; Oğlak (Öncü), Boğa (Sabit), Başak (Değişken), Su grubuna; Yengeç (Öncü), Akrep (Sabit), Balık (Değişken), Hava grubuna; Terazi (Öncü), Kova (Sabit) ve İkizler (Değişken) girmektedir.<sup>19</sup> Dört yön ve merkez kavramı Grek,

<sup>12</sup> Çaycı, 2002: 10, 11.

<sup>13</sup> Çaycı, 2002: 11, 12.

<sup>14</sup> Çaycı, 2002: 37-47

<sup>15</sup> Şahin, 2006b: 125-165; Şahin, 2010: 53-70; Şahin, 2012b: 603-633; Şahin, 2017a: 359-384.

<sup>16</sup> Çaycı, 2002: 12; Yılmaz, 2013: 44, 45.

<sup>17</sup> Çaycı, 2002: 12, 13; Kocabaş, 2016: 23.

<sup>18</sup> Çaycı, 2002: 12; Yılmaz, 2013: 44, 45.

<sup>19</sup> Nasr, 1985: 153-160; Çaycı, 2002: 12, 13; Yılmaz, 2013: 44, 45.



İran-Çin, Hint, Eski İran, İslam ve Orta Asya kozmolojisinde bu yönde anlam kazanmış, sembolleşmiştir. Grek inancında; mekânın dört ufka bölünmesi, kare alan içinde düşünülen dört yön kavramı, İran- Çin kozmolojisinde yer ve gök bir merkez ve dış kenardan oluşan beş bölgeye bölünmesi, Kuzey Asya'da 'Dört Yön' ve 'Merkez' kavramlarından söz edilmektedir.<sup>20</sup>

Aynı zamanda 12 burcun insanın bir yaşamını karşıladığı çağlar ve karakteristik özelliklerini de yansıtmaktadır. Koç burcu insanları Bebeklik Çağı (00-04 yaş), Boğa burcu insanları Çocukluk Çağı (05-09 yaş), İkizler burcu insanları Ergenlik Çağı (10-15 yaş), Yengeç burcu insanları Gençlik Çağı (16-22 yaş), Aslan Burcu insanları Delikanlılık Çağı (23-30 yaş), Başak burcu insanları Olgunlaşma çağı (31-39 yaş), Akrep burcu insanları Hesaplaşma Çağı (49-56 yaş), Yay burcu insanları Yönelme Çağı (57-63 yaş), Oğlak burcu insanları Yaşlılık Çağı (64-69 yaş), Kova burcu insanları İkinci Çocukluk Çağı (70-74 yaş), Balık burcu insanları Ruhsallaşma Çağı (75-78 yaş) temsil ettiği belirtilmektedir.<sup>21</sup>

Yıldız, sonsuzluk ilkesine bağlı olarak, birbirini belirli noktalarda keserek şekiller oluşturan kırık hatların birlikteliği olarak tanımlanmakta ve yıldızın bir merkezden dışarı doğru açılarak farklı sayıda kollar oluşturan geometrik oluşumlar olduğu, yıldızlar hatların birbirini kesmesiyle oluşabildiği gibi dairenin çevresinin eşit aralıklara bölünmesiyle elde edildiği belirtilmektedir.<sup>22</sup> Kapalı ve açık geometrik sistemler geometrik örneklerin tasarımında esas alınmış, sonsuzluk ilkesi yanı sıra tek başlarına değil, bir an göze çarpıp yerlerini şekil ve intibalara bırakan, kapalı oluşları ile denge oluşturan bir düzenleme esas alınmıştır.<sup>23</sup>

## Katalog

Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün yazısı gereğince verilen izne<sup>24</sup> bağlı olarak, "Çorum İli ve İlçelerinde, Orta Karadeniz'de Anadolu Selçuklu Dönemi Yapıları" konusunda (YA011902 (2019) Alaca ilçesi Mahmudiye köyü sınırları içerisinde bulunan Kalehisar ören yerinde 19.08.2019- 03.09.2019 tarihleri arasında gerçekleştirilen çalışmalarda 22 Ağustos 2019 tarihinde Perşembe günü alanda yapılan incelemelerde köy girişinde Hacı Ağus'un bahçesinden getirildiği belirtilen ve duvar yapımı için kullanıldığı anlaşılan alanda beş parçadan oluşan bezemeli taşlara rastlanılmıştır. (Harita:1 Resim:1-3, Çizim:1-5, 4-8). Alana ait eski fotoğraflarda benzer mimari parçalar görülmektedir (Resim:25).

A detailed site plan map of the Kalehisar archaeological site in Çorum, Turkey. The map shows the layout of the site, including the location of the decorated stones (101 Ada /90,92,94 Parsel) and the surrounding area. The map is titled 'ANKARA KÜLTÜR VARLIKLARINI KORUMA BÖLGE KURULU TESCİL HARİTASI'.	A photograph showing the archaeological site of Kalehisar. The image captures a landscape with a prominent, conical hill in the background, surrounded by trees and a field of tall grass in the foreground. The sky is clear and blue.
Harita: 1 Çorum/Alaca-Mahmudiye Köyü Kalehisar Ören Yeri ve Bezemeli Taşların Bulunduğu Alan (101 Ada /90,92,94 Parsel)	Resim: 1 Bezemeli Taşların Bulunduğu Alan (101 Ada /90,92,94 Parsel) ve Kalehisar Ören Yeri.

<sup>20</sup> Peker, 1996: 97-107

<sup>21</sup> Kocabaş, 2016: 27-34.

<sup>22</sup> Ögel, 1987: 86-88; Çaycı, 2017: 72, 73.

<sup>23</sup> Ögel, 1987: 84, 85.


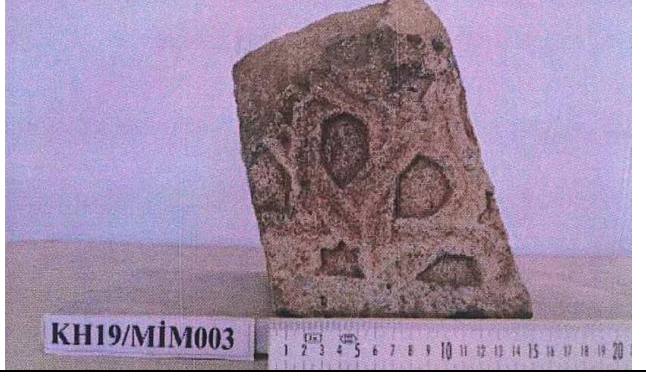


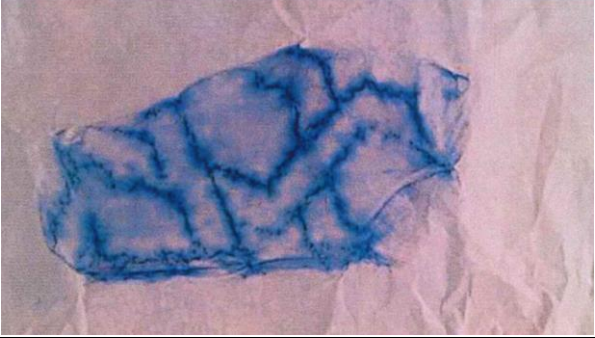

<sup>24</sup> Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün 08.07.2019 tarih ve 94949537-161-01 (161.01.18) E. 566256 sayılı yazısı.

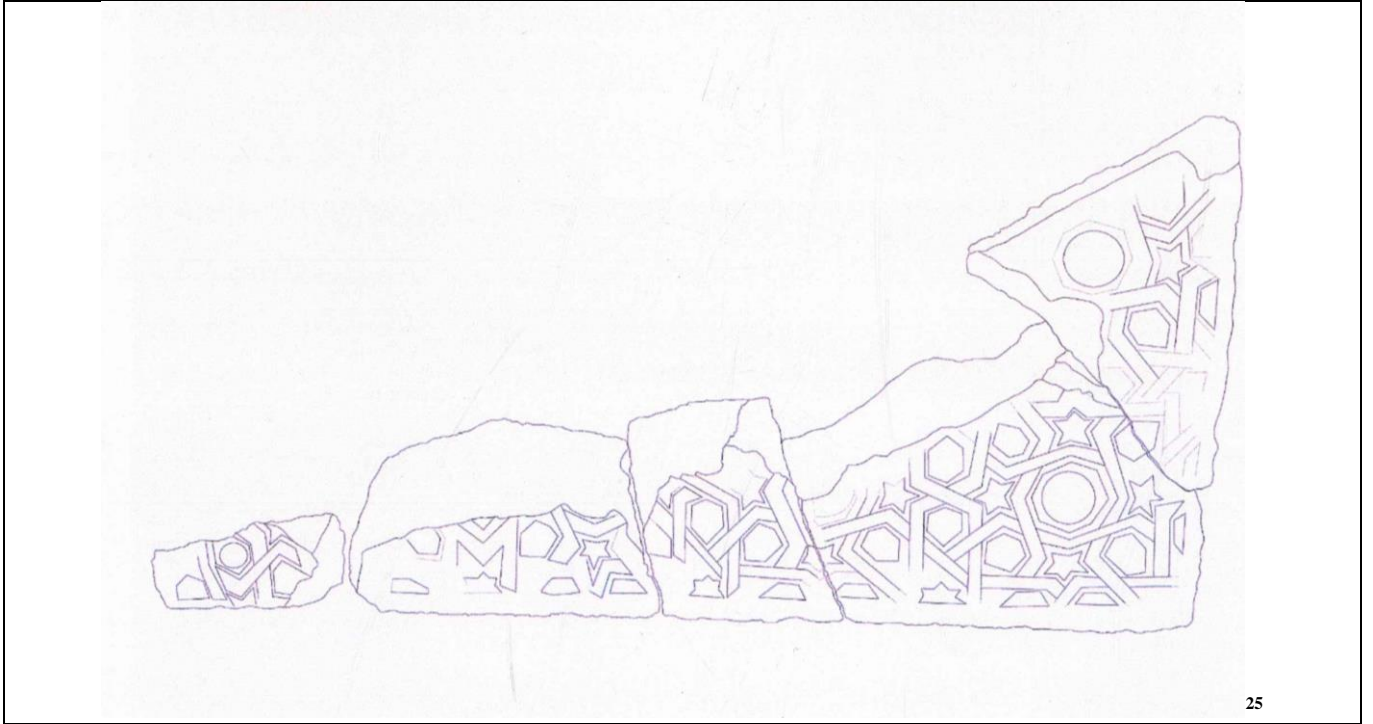
## Orta Karadeniz’de Bir Anadolu Selçuklu Kenti: Kalehisar’dan Bezemeli Mimari Parçalar Üzerine Çözümlemeler

Resim:2 Bezemeli Taşların Bulunduğu Alan (101 Ada /90,92,94 Parsel)	Resim:3 Bezemeli Taşların Çıkarıldığı Duvar Yapım Alanı

### 1. Geometrik Bezemeli Taş

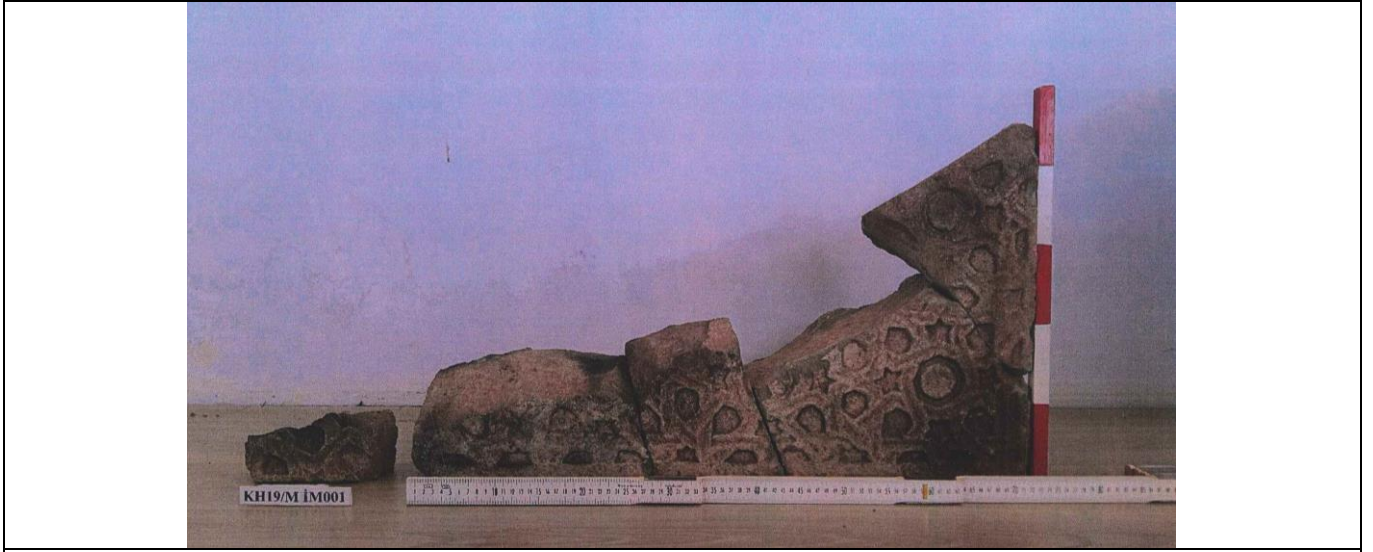
KALEHİSAR 2019	
Bulut Tarihi	26.08.2019
Bulut No	KH19/MİM001
Plankare /Ada-Parsel	101 /90,92,94
Konum	Enlem: 40.274.961, 40.274.847 Boylam: 34.715.248, 34.716.210
Dönemi	Anadolu Selçuklu Dönemi
Boyutları	0,78x0,46 / 30cm
Malzemesi	Kireç Taşı / Kesme Taş
1. Parça	
Çizim:1	Resim:4
Boyutları: Genişlik: 0.35, Yükseklik: 0.23, Kalınlık: 0.32 cm.	
2. Parça	
Boyutları: Genişlik: 0.32, Yükseklik: 0.21, Kalınlık: 0.23 cm.	
Çizim:2	Resim:5

	
<b>3. Parça</b>	
Boyutları: Genişlik: 0.10 ? , Yükseklik: 0.15, Kalınlık: 0.7, 0.9cm.	
Çizim:3	Resim:6
	
<b>4. Parça</b>	
Boyutları: Genişlik: 0.30, Yükseklik: 0.10, Kalınlık: 0.15, 0.19 cm.	
Çizim:4	Resim:7
	
<b>5. Parça</b>	
Boyutları: Genişlik: 0.17, Yükseklik: 0.14, 17 , Kalınlık: 0.14, 0.21 cm.	
Çizim:5	Resim:8



25

Çizim:6



Resim:9

<sup>25</sup> Çizimlerdeki katkılarından dolayı Uzm. Sanat Tarihçi Seçil Göven’e teşekkür ederim.

<p>Çizim:7 (Schneider, 1980, Şekil: 321, 322)</p>	<p>Çizim:8 (Mülayim 1982, 374, Ç.17)</p>

Olasılıkla bir taç kapının bezemelerine ait olduğu anlaşılan mimari parçalar, özellikleri yönüyle önemlidir. Beş ayrı kırık parçadan oluştuğu anlaşılan taşların, dördü birbirini tamamlayarak taç kapının ana bordür süslemesini oluşturmaktadır. Ortada sekizgen motiften kaynaklanan yıldızın dört köşesinde altıgen motifler ve aralarında beşgen yıldızlar yer almaktadır. Devamında ortada sekizgen yıldız motiflerinin kollarının devam etmesiyle oluşan süsleme yer almaktadır. Beşinci parçanın bu süsleme grubu içerisinde yer aldığı ama ayrı bir kısmı oluşturduğu anlaşılmaktadır (Çizim:1-5,6 Resim:4-8,9).

*Dış silme, genişliği ve barındırdığı bezeme ile kapıdaki esas süslemeli alanı bordürü oluşturmakta, dikey ve yatay ekseninde zikzaklar çizerek devam etmekte, yivli yüzeylere sahip geçme şeritler geçme yaparak sekizgen ve sekiz kollu yıldızdan oluşan kompozisyonu meydana getirmektedir. Sekizgenler silmenin merkezinde yer alırken, sekiz kollu yıldız kompozisyonları kenarda yarım durumdadır ve bu durumuyla süsleme sekizgen tarzında bir bezemeyi yansıtmaktadır. Sekiz kollu yıldızların etrafında düzgün olmayan altıgenler sekizgenin yatay ve dikey köşelerinde beş kollu yıldızlar yer almaktadır<sup>26</sup> (Çizim:6-8, Resim:9).*

### Benzerlik Gösteren Yapılar

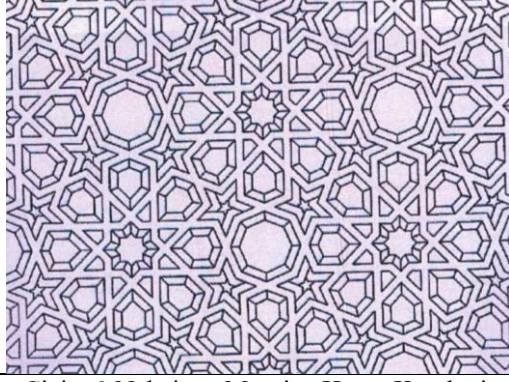
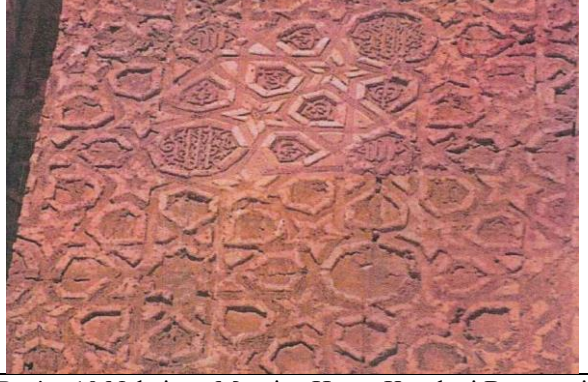
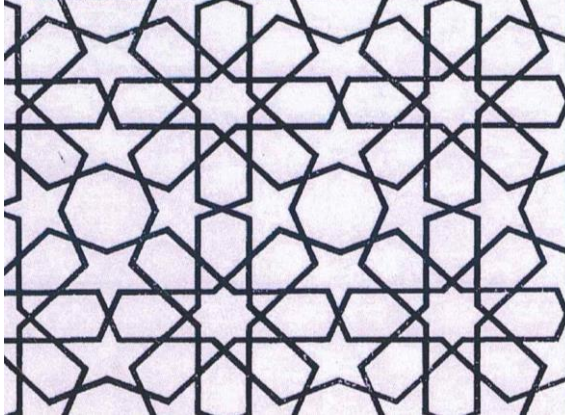
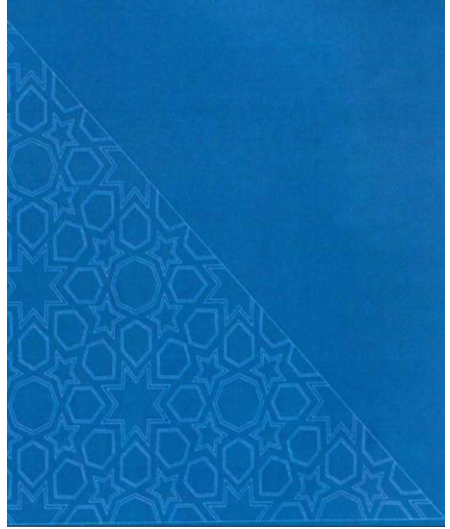
Yapının Adı	Yapım Yılı/Dönemi	Sanatçısı	Bezemenin Bulunduğu Alan
Nahcivan Mümine Hatun Kümbeti	Hicri 582/ Miladi 1186 (Cezar 1977, 340, 341.; Çetin 2003, 17; Yazar 2007, 90)	-	Gövde

“...Yüzey, 0.66 cm. kenar uzunluğunda kare biçimli levhaların birbirine eklenmesiyle kaplanmıştır. Kesme tuğlarla oluşturulan sekiz kollu yıldız, sekizgen, düzgün olmayan altıgen ve beş kollu yıldızlar bir ders kalınlığı aralıkla yerleştirilerek, sekiz kollu yıldız, sekizgen, altıgen ve beş kollu yıldız biçimli derz araları oluşturmaktadır...”(Çizim:9, Resim:10).<sup>27</sup>

<sup>26</sup> Çizim konusundaki benzer açıklamalar için bkz. Mülayim, 1982, 85, 86.; Mülayim, 1999, 186, 187.; Schneider, 1980, 124, Şek. 321.

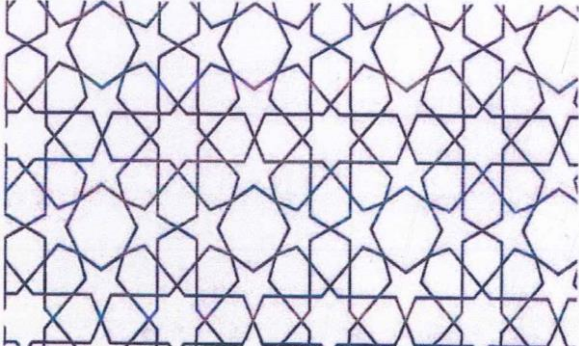
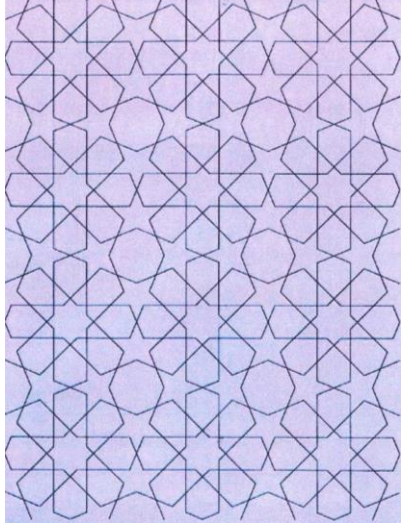

<sup>27</sup> Yazar, 2007: 97.

## Orta Karadeniz’de Bir Anadolu Selçuklu Kenti: Kalehisar’dan Bezemeli Mimari Parçalar Üzerine Çözömler

			
Çizim:9 Nahcivan Mümine Hatun Kümbeti. Bezemenin Çizimi (T. Yazar, 2007, Çizim:100)	Resim:10 Nahcivan Mümine Hatun Kümbeti Bezemesi (T. Yazar, 2007, Resim:261)		
<b>Aksaray Ulu Camisi</b>	<b>1116-1156</b> (Bayburtluoğlu 1993, 177)	<b>Mimar Hoca Nuştekin</b> (Bayburtluoğlu 1993, 178)	<b>Minber Yan Aynalığı</b>
<p>Boyuna düzenlemeli mihrap duvarına dik beş sahnılı caminin ilk yapımı Sultan I. Mesut (1116-1156) zamanına inmekle birlikte, 1408 yılında Karamanoğlu II. Mehmet zamanında Mimar Firuz Bey tarafından yenilediği belirtilmektedir. Minber Anadolu Selçuklu dönemine aittir.</p> <p>Minberin batı yönünde geçit bölümündeki dolabın etrafını sağ, sol ve üst yönde çevreleyen yazıt sanatçı yazıtıdır. Yazıtta adı geçen Mimar Nuştekin’in Yazıttan yapının mimarının aynı zamanda minberin sanatçısı olduğu anlaşılmaktadır.<sup>28</sup></p> <p><i>Minberin yan aynalık kısmında kündekari tekniği uygulanmıştır. Sekiz kollu yıldızlar ve etrafında yer alan altıgenlerden oluşan birim kompozisyon çapraz ekseninde birbirine bağlanarak yüzeyi oluşurmaktadır. Aralarda kalan boşluklarda sekizgenler ve sekizgenlerin etrafında dörder adet beş kollu yıldız oluşurmaktadır. Her bir geometrik parçanın içi zemin oyma tekniğinde rumilerle süslenmiş, birbirinden farklı düzenlemeye sahip rumiler işlenmiştir. Aynalık yüzeyinde boşalan parçaların yerine zaman içinde yapılan onarımlarda farklı malzemeden yeni parçalar eklenmiştir. Bu bordürlerden alttaki aynı zamanda aynalık altı bölümü içinde çerçeve oluşturur. Dik kenarda yer alan bordür yüzeyi zemin oyma tekniğinde işlenmiş birbirini alt üst eden iki ayrı Rumili dalla süslenmiştir. Diğer bordür ise bitkisel süsleme üzerine yazı kuşağından oluşmaktadır. Kıvrım dallı Rumiler zeminde, harfler üstte yer almaktadır (Çizim: 10-13, Resim:11).<sup>29</sup></i></p>			
			
(Çizim:10 Aksaray Ulu Camisi Minberi Çizimi (Mülayim, 1982, 58, şekil:3)	Çizim:11 Aksaray Ulu Camisi Minberi Çizimi (G.A. Kurtişoğlu, 2015, 29, Çizim:7 )		

<sup>28</sup> Bayburtluoğlu, 1993: 177-179; Kurtişoğlu, 2015: 23.

<sup>29</sup> Kurtişoğlu, 2015: 19, 29; Sönmez, 2020: 33.

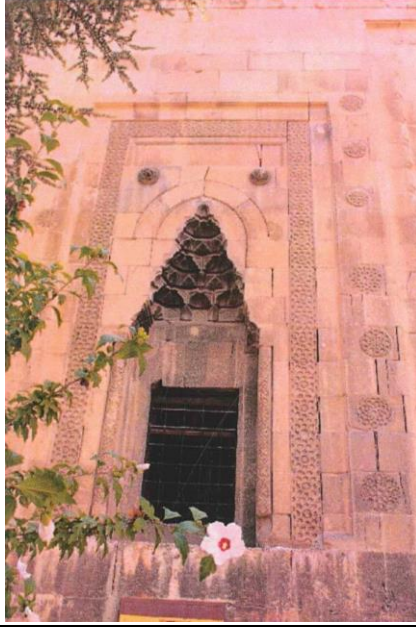
				
	<p>Çizim:12 Aksaray Ulu Camisi Minberi Çizimi. (Demiriz, 2017, 96, )</p>	<p>Çizim:13 Aksaray Ulu Camisi Minberi Çizimi (Sönmez 2020, 435, Desen: 78.9)</p>		
				
	<p>Resim:11 Aksaray Ulu Camisi Minberi (M.K Şahin 04.08.1993)</p>			
	<p><b>Amasya Torumtay (Gökmedrese) Camisi</b></p>	<p><b>Hicri 665/ Miladi 1266- 1267 (Şahin 2014,99)</b></p>	<p><b>Ebu'l Selim el- Neccar (Bayburtluoğlu 1993, 52-54)</b></p>	<p><b>Pencere</b></p>
<p>Taçkapı geniş ve derin bir eyvan şeklinde düzenlenmiştir. Eyvanın dip duvarında yer alan taçkapı sivri kemer tonozlu ve az derin kavsarası, basık kemerli giriş kapısı, köşe sütunceleri ve geometrik örnekli çerçeve bordürü ile bir taçkapıda bulunabilecek tüm öğelere sahiptir.<sup>30</sup> Fakat taçkapılarda olağan şekilde görmeye alıştığımız yan nişlere, mihrabiyelere yer verilmemiştir. Taçkapıda dışta geometrik sekizgenlerden oluşan bordür daha sonra ince kavisli bir silme ve içte köşe sütunçelerinin gövdesinde geometrik geçmeli bezemeler görülmektedir (Resim:12).<sup>31</sup></p> <p>Taçkapı kemeri basık ve kemer taşları zikzak geçmelerle birleştirilmiştir. Giriş eyvanının iki yanına blok taşlarla iki seki inşa edilmiştir. Yan duvarlardaki kesme taş sıraları aşırı olarak bir içerlek bir çıkıntılı şekilde yerleştirilerek sade bir süsleme izlenimi vermektedir. Eyvanın dış köşe konturlarını bir köşeli geçme, eğik ince</p>				

<sup>30</sup> Ünal, 1982: 19, dpn.6, dpn.47, dpn.6, dpn.68, dpn.80, dpn.18; Şahin, 2014: 96, 97.

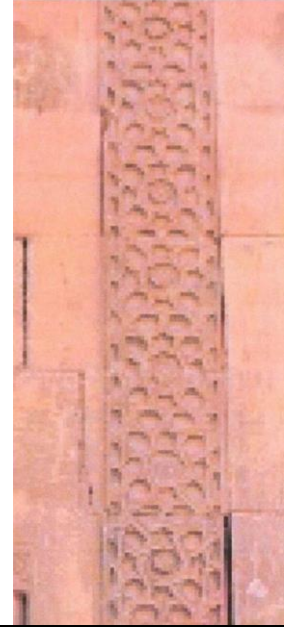
<sup>31</sup> Koçyiğit, 2014: 427.

## Orta Karadeniz’de Bir Anadolu Selçuklu Kenti: Kalehisar’dan Bezemeli Mimari Parçalar Üzerine Çözümlemeler

bir geometrik kuşak ve dikdörtgen çerçeveyi oluşturan oymalı yarım yıldızlardan meydana gelmektedir. Giriş eyvanı ile pencereler arasındaki gül bezekler geometrik ve bitkisel bezemelidirler ve orta eksen üzerinde bağlanan kapalı şekiller gibi çerçevenin etrafında üst üste sıralanmaktadır.<sup>32</sup> Eyvanın iki yanına simetrik olarak birer pencere yerleştirilmiştir. Dikdörtgen çerçeve oymalı yıldızlarla bütünüyle etkili bir kompozisyon yansıtmaktadır. Tüm çerçeveyi doldurması ve sık sıralanmasıyla sonsuzluk düşüncesi uyandırmaktadır. Küçük bir taçkapı izlenimi veren pencereler sivri kemerle çevrelenen ve beş sıra mukarnas dizisinden oluşan kavsara düzenlemesine sahiptirler. Köşe sütunceleri geometrik, sütun başlıkları ise kare şekilli olup bitkisel bezemelidir. Pencere boşluklarının üzerine düz atkı taşları yerleştirilmiştir. Kavsara kemeri köşelerindeki rozetler dönem özelliğine bağlı olarak ileriye doğru taşıntı yapmaktadır (Resim:13). Bu özellikleriyle kuzey cephesi sade ve ölçülüdür.



Resim:12 Amasya Toruntay (Gökmedrese) Camisi  
(M.K. Şahin 17.10. 2009)



Resim:13 Amasya Toruntay (Gökmedrese) Camisi  
(M.K. Şahin 17.10. 2009)

<b>Konya Sahip Ata Hanikahı</b>	<b>Hicri 668/ Miladi 1269-1270 (Yavaş 2015, 62, 63)</b>	-	<b>Pencere</b>
<p>Türbeden hanikaha açılan pencerenin ajurlu şebekesi tek parça olarak yapılmış, <i>sekiz köşeli bir yıldızdan gelişen yıldızlı bir geçme</i> görülmektedir. Yıldızların ortasında görülen daha küçük sekiz köşeli yıldız ve yandaki boşluklara yerleşen dört köşeli yıldızlara örnek, zemine kazılama yöntemi ile yapılmıştır. Ajurlu şebekenin sivri kemeri ile bitkisel bordürle çevrilmiştir. Bunları da dama taşı şeklinde bir şerit çevirmekte, bu şekilde bezenen sivri kemerin köşe dolgularında firuze zemin üzerine koyu mor çinilerden bitkisel bir kompozisyon görülür. Üzerinde firuze zemin mor çiniden sülüs yazı ile iki satır halinde “Adil Tanrı’ya tapmayı âdet et, geçen günden de endişe duy” anlamına gelen ifade geçmektedir (Resim:14,15) (Yetkin 1989, 79, 80; Yavaş, 2015, 69).</p>			

<sup>32</sup> Ögel, 1987: 44.

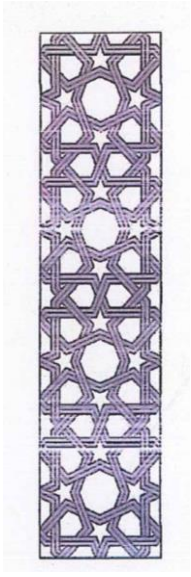



	Resim:14 Konya Sahip Ata Hanikahı. (M.K. Şahin 26.10.2019)		Resim:15 Konya Sahip Ata Hanikahı. (M.K. Şahin 26.10.2019)
	<b>Kayseri Döner (Şah Cihan Hatun) Kümbet</b>	<b>1285 (Önkal 1996, 195)</b>	<b>Gövde</b>
<p>I. Alaeddin Keykubad'ın kızı Şah Cihan Hatun tarafından yaptırıldığı belirtilen, yapının yapım yılı ve sanatçısı bilinmeyen kümbetin kare planlı cenazelik katı üzerinde on iki kenarlı gövde düzenlemesi yer almaktadır. Üzeri içten kubbe dıştan, çokgen biçimli külahlarla örtülüdür.</p> <p>Kümbet, Ahlat mimarlık okulunun sanatsal geleneğini yansıtmakla birlikte çift başlı kartal, aslan, siren.. gibi figürlü ve hayat ağacı bezemeleri ile önemlidir. <i>Sekiz kollu yıldızlar (dörtlü gruplar yaparak) ortalarındaki sekizgene bağlanmaktadır</i> (Resim:16,17).<sup>33</sup></p>			
	Resim:16 Kayseri Döner Kümbet (M.K. Şahin 29.04.2013)		Resim:17 Kayseri Döner Kümbet (M.K. Şahin 29.04.2013)
	<b>Kayseri/Eski Develi Seyyid-i Şerif Türbesi</b>	<b>Hicri 695/ Miladi 1295- 1296 (Önkal, 1996, 289.; Dursun 2014, 513-529)</b>	<b>Taçkapı</b>
<p>Taçkapıda dış silme genişliği ve bezeme özellikleri yönlerinden ana süsleme kuşağını oluşturmaktadır. “... <i>Düşey ve yatay eksende zikzaklar çizerek ilerleyen, oluklu yüzeylere sahip şeritler geçme yaparak sekizgen ve sekiz kollu yıldızdan oluşan kompozisyonu oluşturmaktadır. Sekizgenler silmenin merkezinde yer alırken, sekiz kollu yıldız kompozisyonları kenarlarda yarım haldedir. Bu durumuyla süsleme sekizgen tarzında bir bezemeyi yansıtmaktadır. Sekiz kollu yıldızların etrafında radyal düzlemde sıralı düzgün olmayan altıgenler belirirken, sekizgenin yatay ve düşey uçlarında beş kollu yıldızlar oluşturulmuştur...</i>” (Çizim:14, Resim:18).<sup>34</sup></p>			

<sup>33</sup> Tuncer, 1986: 159, 160 ; Mülayim, 1982: 86.

<sup>34</sup> Dursun, 2009: 95, Çizim: 64, Resim: 199 ; Dursun, 2014: 516.

## Orta Karadeniz’de Bir Anadolu Selçuklu Kenti: Kalehisar’dan Bezemeli Mimari Parçalar Üzerine Çözümlemeler

			
	<p>Çizim:14 Eski Develi Seyyid-i Şerif Türbesi . (Ş. Dursun, 2014, 516, Şekil:1/a)</p>	<p>Resim:18 Eski Develi Seyyid-i Şerif Türbesi . (Ş. Dursun, 2014, 516, (Fot.3)</p>	
<p><b>Beyşehir Eşrefoğlu Camisi</b></p>	<p>(Hicri 696-699/Miladi 1296-1297, 1299-1300) (Şahin 2014, 227-243)</p>	<p><b>Amel-i İsa</b> (Bayburtluoğlu, 1993, 49-51)</p>	<p><b>Minber</b></p>
<p>Boyuna düzenlemeli, mihrap duvarına dik yedi sahından oluşan cami, Anadolu’da en büyük ahşap destekli cami özelliğini taşımaktadır. Taçkapıda Hicri 696 /Miladi 1296-97, iç kapıda Hicri 699/Miladi 1299-1300 ve türbede de 701/1301-2 yılı geçmektedir. Bunlara göre 1296- 1301 yılları içerisinde yaptırılmış olduğu anlaşılıyor.<sup>35</sup></p>			
<p>Ceviz ağacından yapılan minber künde-kari tekniğindedir. Dokuz basamaklı çıkılmaktadır. Giriş kısmını düz silmeli iki söve çevirmektedir. Kaideden başlayarak belli bir yüksekliğe kadar kıvrık dallar arasında rumi motifleri devamında Süleyman Bey tarafından yaptırıldığını belirten yapıym yazıtı yer almakta, her iki yandaki sütunceler zar küp başlıklara sahip olup, gövdeleri salbek motifleriyle bezeli olmakla birlikte, zemini oyma tekniğinde dilimli kemerin köşeliklerinde kıvrık dal ve palmet bezemelerinin içerisinde, sağ ve sol köşede “Amel-i” ve “İsa” adında sanatçı adı geçmektedir.<sup>36</sup> Kapı kanatları<sup>37</sup> dikey, yatay ve eğik hatların keşişmesiyle panolara ayrılmış, yüzeysel (sathi) oyma tekniğinde rumi ve palmet motifleriyle süslenmiştir. Yivli kemer ile aynalık arasında bir satırlık yazıtta <b>Eşrefoğlu Süleyman Bey</b> tarafından yaptırıldığı yazılıdır.<sup>38</sup> Aynalık panosunda kufi yazı ile “Allah”, “Muhammet”, “Ebubekir”, “Ömer”, “Osman”, “Ali” adları yazılıdır. Ajur tekniğindeki taç kısmı ile giriş bölümü sonuçlanıyor.</p>			
<p><i>Yan aynalıklar, künde-kari tekniğinde etrafı üç yönde düz bordürlerle çevrilidir. Aynalık yüzeyi geometrik bölümlere ayrılarak her bir parçanın içi Rumilerle bezenmiştir. Sekiz kollu yıldızın etrafında sıralanan altıgenlerden oluşan birim motif yatay ve dikey ekseninde birbirine bağlanmakta, motiflerin bağlantı noktasından oluşan kare alanların merkezinde yer alan sekizgen bu birim motiflere çapraz ekseninde bağlanmaktadır. Bağlantı noktalarında beş kollu yıldız oluşmaktadır.<sup>39</sup> (Çizim:15, Resim:19). Panolar üzerinde rumiler arasından çıkan palmet motiflerine yer verilmiştir. Korkuluk panoları sekizgenler, eşkenar dörtgenler ve bunların arasında oluşan dört kollu yıldız motifleriyle bezenmiştir. Şerefenin taht alt bölümlerinin yanlarında sülüs yazı ile dua ifadeleri geçiyor.</i></p>			

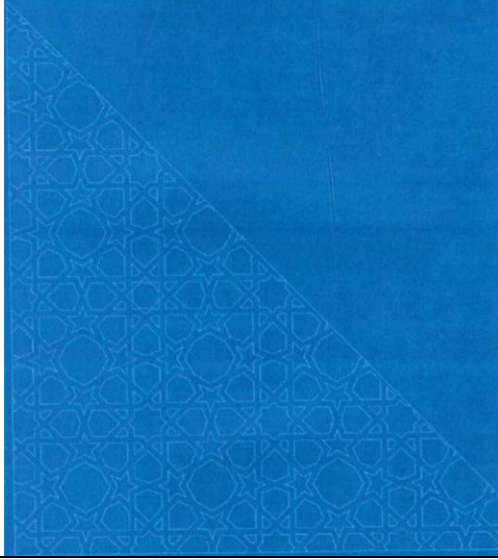
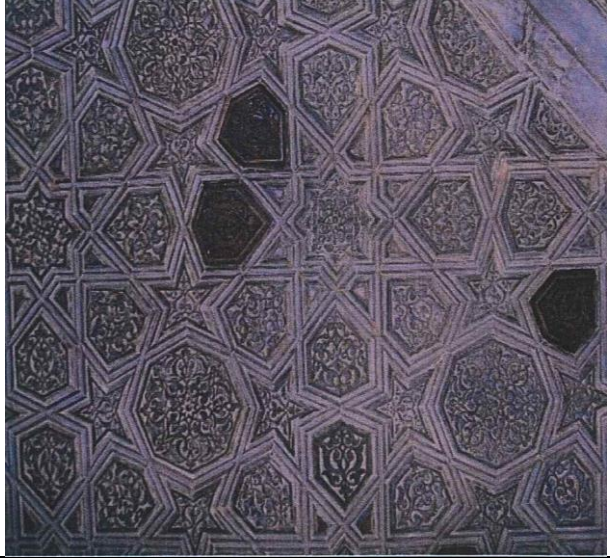

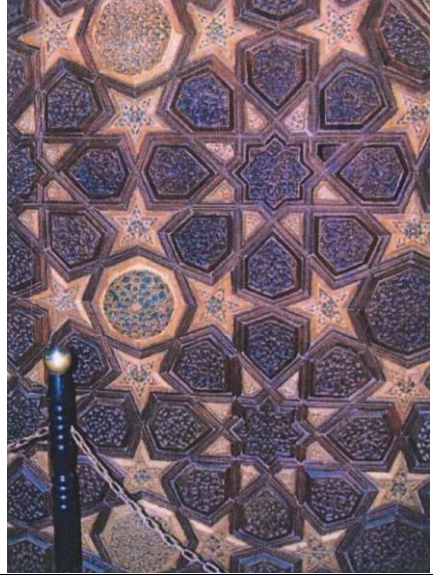
<sup>35</sup> Erdemir, 1999: 88, 90, 95; Çaycı, 1993: 18; Şahin, 2014: 227-243.

<sup>36</sup> Bayburtluoğlu, 1993: 49, 50; Kurtişoğlu, 2015: 255.

<sup>37</sup> Çaycı, 1993: 29.

<sup>38</sup> Akyurt, 1940: 116; Oral, 1962: 57; Çaycı, 1993: 29.

<sup>39</sup> Kurtişoğlu, 2015: 256.

			
	Çizim:15 Beyşehir Eşrefoğlu Camisi Minber Çizimi (G.A. Kurtişoğlu, 2015, 262, Çizim: 168)		Resim:19 Beyşehir Eşrefoğlu Camisi Minberi . (M.K. Şahin 26.04.2007)
	<b>Birgi Ulu Camisi</b>	<b>Hicri 722/ Miladi 1322 (Ünal 2001, 59-79)</b>	<b>Amel-i Muzaffereddin Bin Abdülvahid Bin Süleyman(Selim) el-Urani (?) (Ünal 2001, 59-79)</b>
	<b>Minber</b>		
<p>Boyuna düzenlemeli mihrap duvarına dik beş sahnınlı olan özelliğindeki cami Hicri 712/Miladi 1312-1313 yılında Aydınoğlu Süleyman bey tarafından yaptırıldığı yazıtında belirtilmektedir. Anadolu Selçuklu dönemi sanatının devam ettiğinin görüldüğü yapı da minber Hicri 722/Miladi 1322 yılında Mehmet Bey tarafından yaptırıldığını yine yazıtından öğreniyoruz.<sup>40</sup></p> <p>Ceviz ağacından künde kari tekniğinde yapılan <i>minberin yan aynalık kısımlarında sekiz kollu yıldızların uçlarında beşgen yıldızlar yer almaktadır. Sekiz kollu yıldızların arasında kare alan içerisinde on kollu yıldız içine yerleştirilen bitkisel bezemeli kabaranın köşelerinde yine beşgen yıldız motifleri yerleştirilmiştir</i> (Resim:20,21).<sup>41</sup></p>			
			
	Resim:20 Birgi Ulu Camisi Minberi. (M.K. Şahin 17.12.2014)		Resim:21 Birgi Ulu Camisi Minberinden Ayrıntı (M.K. Şahin 17.12.2014)
	<b>Niğde Sungur Bey Camisi</b>	<b>Hicri 736/Miladi 1335</b>	<b>-</b>
	<b>Ahşap Kapı Kanatları</b>		

<sup>40</sup> Ünal, 2001: 59-79.

<sup>41</sup> Bayat, 1991: 133-150; Ünal, 2001: 72.

## Orta Karadeniz’de Bir Anadolu Selçuklu Kenti: Kalehisar’dan Bezemeli Mimari Parçalar Üzerine Çözümlemeler

*Hakiki künde-kari, yuvarlak ve düz satırlı oyma, oluklu oyma, çift katlı oyma ve kakma tekniklerinin uygulandığı<sup>42</sup>, kapı kanatlarında sekiz kollu iri yıldızlar yer almakta, her bir panoda, bu yıldızlardan iki tam, bir yarım örnek görölmektedir. Büyük sekiz kollu yıldızlardan sonra, beş köşeli küçük yıldızlar, altıgen, dörtgen bölmelerle yarım ve çeyreği görölebilen sekizgenler yer almaktadır. Bölmelerin üzerleri yivlenerek profilli hale getirilmiş ve çıtalarla birbirinden ayrılmış, geometrik şekilli bölmelerin içi rumi ve palmetlerle dolgulanmıştır.<sup>43</sup>*

Merkezi sekiz köşeli yıldız, büyük yıldızın kolları, beş köşeli yıldızlar, küçük dörtgenler ve yarım sekizgenlerle zenginleşen alanda kompozisyonun oluşum biçimi önemlidir.

Tüm alan eşit karelere bölünmekte, her karenin köşegenlerinin keşiştiği nokta, bu kare içinde oluşacak dairenin de merkezidir. Her dörütlü çember grubunun ortasına, yine bu çembere teğet daha küçük bir çember çizilir ki, bu da düzgün sekizgeni belirler. Böylece teğet daireler sistemi, kompozisyonun ana geometrik elemanı olan sekiz kollu yıldız ve düzgün sekizgenin konumları belirlenir.<sup>44</sup>

*“Kompozisyonun çiziminde, temel geometrik ögenin çizimi oluşturan sekiz kollu yıldız simgeleyen çember, 360 derece:8= 45 derecelik açılarla bölünüp işaretlenir. Merkeze uzatılan doğruların çember yayını keşiştiği noktalar yıldızın kol uçlarını vermekte, aynı işlem daha küçük olan iç dairede tekrarlanarak, merkezdeki sekiz köşeli küçük yıldız saptanır. Büyük yıldızın her bir kolunu oluşturan birbirine paralel çizgilerle göbekteki yıldızın köşe uçları kendiliğinden belirlenir. Büyük yıldızın kol uçlarını pahlayabilmek için daire içine bir sekizgen çizilir. Büyük yıldızın kollarını oluşturan çizgiler uzatılarak, yıldızın arasındaki düzgün sekizgen şekil elde edilmiş olur.” (Resim:22).<sup>45</sup>*



<sup>42</sup> Bozer, 1992: 187-190.

<sup>43</sup> Mülayim, 1983: 51-69.

<sup>44</sup> Mülayim, 1999: 183-189.

<sup>45</sup> Mülayim, 1983: 51-69; Mülayim, 1999: 183-189; Sönmez, 2020: 33.

Resim:22 Niğde Sungur Bey Camisi Kapı Kanatları (M.K. Şahin 08.08.1993)			
Erzincan/Kemah Togay (Tuğa) Hatun Kümbeti	XIV. yüzyıl sonları <sup>46</sup>	-	Taçkapı
Giriş açıklığının üzerinde bitkisel ve geometrik motiflerin yer aldığı kademeli dört süsleme şeridi “Ters U” biçiminde üç yönden çevrelemektedir. Dıştan içe doğru ilk şerit bezemesizdir. İkinci şerit kıvrık dal ve palmet motifleriyle bezeli, ikinci şerit ile üçüncü şeridin arasına tabana kadar inmeyen halat motifli bir kaval silme bulunmakta, <i>üçüncü şeritte kırık hatlı silmelerin birbirinden geçirilmesiyle oluşturulmuş çokgen, beş kollu ve sekiz kollu yıldızların yer aldığı bir süsleme yer almakta</i> , dördüncü şeritte ise duvar yüzeyinin çökertilmesiyle oluşturulmuş “s” biçimli silmenin birbirinden ayırdığı palmet motifleri bulunmaktadır (Resim:23,24). <sup>47</sup>			
Resim:23 Kemah Togay Hatun Kümbeti. (M.K. Şahin 04.05.2015)		Resim:24 Kemah Togay Hatun Kümbeti. (M.K. Şahin 04.05.2015)	

Çalışmada ele aldığımız ikinci mimari parçanın varlığını, “Çorum’un Tarih Belgeleri”,<sup>48</sup> **konulu çalışma da Çorumlu dergisinden öğreniyoruz.** İnceleme de Karahisar Temürlü’de tesadüfen çıkarıldığı belirtilen bezemeli iki taşın fotoğrafı verilmekte, diğeri fikir vermekle birlikte diğeri konun incelenmesi bakımından önemli görünmektedir.

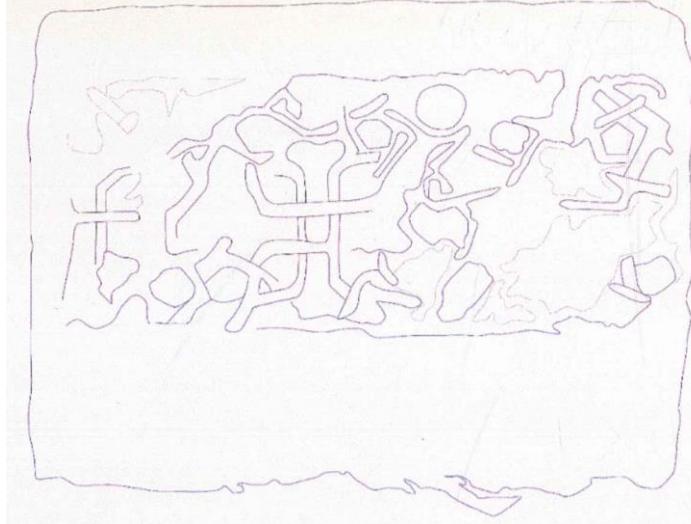
## 2. Geometrik Bezemeli Taş

<sup>46</sup> Kümbetin yapım yılı/dönemi konusunda Ali Kemali, İmaret olarak belirtmekle birlikte İbn Batuta’da geçen ifadelerle göre İlhanlı dönemini, O.C. Tuncer, XIV. Yüzyıl başlarını, Hamza Gündoğdu, XIV. Yüzyılın ilk çeyreğini, Tahir Erdoğan Şahin XIV. Yüzyıl ortalarını, Demet Kara, XIV. Yüzyıl sonlarını, H. Yurttaş vd. her hangi bir yıl önermeyerek Ali Kemali’nin anlatımlarına katılmakta, Muhammet Lütfü Kındığılı araştırmacıların önerilerini belirterek her hangi bir öneride bulunmaktadır. Bkz. Ali Kemali, Erzincan –Tarihi, Coğrafı, Toplumsal, Etnoğrafı, İdari, İhsai İnceleme Araştırmaları Tecrübesi-, 2. Basım, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1992, 204, 205. O.C. Tuncer, **Anadolu Kümbetleri –Beylikler ve Osmanlı Dönemi-**, C.2, Güven Matbaası, Ankara, 1991, 167.; Hamza Gündoğdu- Ahmet Ai Bayhan- Ali Murat Aktemur-Sibel Tığcı- Muhammed Arslan, **Kültür Varlıkları ile Kemah**, Kariyer Mat., Ankara, (Basım yılı bulunmuyor), (2009), 86, 87. Tahir Erdoğan Şahin, **Erzincan Tarihi**, C.1, Erzincan Hayra Hizmet ve Dayanışma Vakfı Yay., Erzincan, 1985, 474, 475; Demet Kara, “Erzincan-Kemah Togay (Tuğa) Hatun Türbesi”, **Canan Parla Armağanı –Sanat Tarihi, Arkeoloji, Tarih ve Filoloji Araştırmaları-**, Ed. M. Erol Altınşapan- B. Yelda Olcay Uçkan, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2020, 198; Hüseyin Yurttaş- H. Nevzat Yanık- Haldun Özkan- Zerrin Köşklü- Süleyman Çiğdem- Muhammet L. Kındığılı, “Kemah Kitabeleri”, Türk Dünyası, Dil ve Edebiyat Dergisi/ Turkish World, Journal of Language and Literature, Issue:43, (Bahar-Spring 2017), 411, 412; Muhammet Lütfü Kındığılı, “Kemah Mezar Anıtları”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S.23 (Özel Sayı), Erzurum, 2019, 2185-2188.

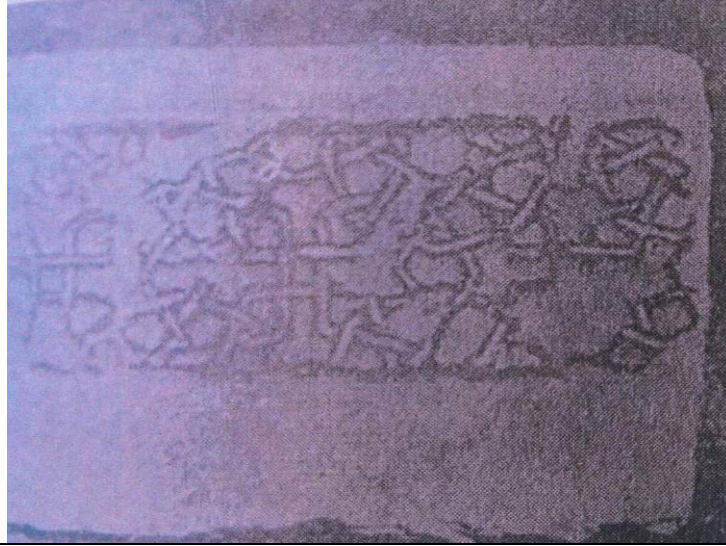
<sup>47</sup> Kara, 2020: 200, 201.

<sup>48</sup> “Çorum’un Tarih Belgeleri”, **Çorumlu –Çorum Halkevi Dil, Tarih ve Edebiyat Komitesi Çıkarır-**, Yıl:1, Sayı:7, 29 Birinci Teşrin 938, Tıpkı Basım, (Yayına Hazırlayan İrfan Yiğit), Çorum Belediyesi Kültür Müdürlüğü Yay., Çorum, 2009.

## Orta Karadeniz’de Bir Anadolu Selçuklu Kenti: Kalehisar’dan Bezemeli Mimari Parçalar Üzerine Çözümlenmeler



Çizim:16



Resim:25<sup>49</sup>

“ Alan yarı çaplı çemberlerle, çember ağa bölünmekte, her çemberin yayı etrafındaki altı çemberin merkezkezlerinden geçmektedir. Kesişen bütün çemberler içine, altıgen köşelerinin bir atlamalı birleştirilmesi ile altı kollu yıldızlar oturtulmaktadır. Altı kollu yıldızların içine bindirme sistemi ile ikinci bir dizi altı kollu yıldız çizilir. Altı kollu yıldız örgünün geometrik aşamasını oluşturur. Yan yana çemberler içindeki yıldız kolları birleştirilerek iç içe birbirlerine ilmeklenen altıgenler biçimlendirilir” (Çizim:17, Resim:25).<sup>50</sup>

Yapının Adı	Yapım Yılı/	Sanatçısı	Bezemenin Bulunduğu
-------------	-------------	-----------	---------------------

<sup>49</sup> “Çorum’un Tarih Belgeleri”, **Çorumlu** –Çorum Halkevi Dil, Tarih ve Edebiyat Komitesi Çıkarır-, Yıl:1, Sayı:7, 29 Birinci Teşrin 938, Tıpkı Basım, (Yayına Hazırlayan İrfan Yiğit), Çorum Belediyesi Kültür Müdürlüğü Yay., Çorum, 2009.

<sup>50</sup> Scheneider, 1980: 100, Şekil: 245, 246; Sönmez, 2020: 26.

		<b>Dönemi</b>		<b>Alan</b>
	<b>Nahcivan Yusuf Bin Kuseyr Kümbeti</b>	<b>Şevval Hicri 557Miladi /13 – Eylül-12 Ekim 1162 (Yazar, 2007, 84)<sup>51</sup></b>	<b>Amel-i Acemi Bin Ebubekr el-benna el- Naşevi (Yazar, 2007, 84)</b>	<b>Güneybatı Cephe</b>
“... Yüzey, 0.80 cm. uzunluğunda kare levhaların birbirine eklenmesiyle kaplanmış, geometrik örgü sonucu, altıgen ve sekizgenlerin birbirine ilmeklenmesiyle merkezlerde sekiz kollu yıldızlar biçimlenmekte, sekiz kollu yıldızları daha küçük sekizgenler kuşatmaktadır “ (Çizim:17, Resim:26). <sup>52</sup>				
	Çizim:17 Nahcivan Yusuf Bin Kuseyr Kümbeti (T. Yazar, 2007, Çizim:87)		Resim:26 Nahcivan Yusuf Bin Kuseyr Kümbeti (T. Yazar, 2007, Resim:241)	
	<b>Tokat Ebu'l Kasım Türbesi</b>	<b>Hicri 631/Miladi 1233-1234 (Tuncer, 1986, 248-251.; Önkal, 1996, 252)</b>	-	<b>Pencere Alınlığı</b>
<p>Güney cephesinde yer alan yazıtına göre I. Alaeddin Keykubat döneminde 631/1233-1234 yılında Ebu'l Kasım Bin Ali El-Tusi tarafından yaptırıldığı belirtilmektedir.<sup>53</sup> Tuğla kullanılan kare biçimli gövde kısmının güney yüzünde yan yana dikdörtgen pencerenin alınlıkları geometrik örgü ile kaplanmıştır.<sup>54</sup></p> <p>Altıgen birim üç aşama da gerçekleştirilmiştir. Birinci aşamada; Niş yüzeyi 35 cm. yarı çaplı çemberlerle, çember ağa bölünmekte, her çemberin yayı etrafındaki altı çemberin merkezkezlerinden geçmektedir. İkinci aşamada; Kesişen bütün çemberler içine, altıgen köşelerinin bir atlamalı birleştirilmesi ile altı kollu yıldızlar oturtulmaktadır. Üçüncü aşamada; Altı kollu yıldızların içine bindirme sistemi ile ikinci bir dizi altı kollu yıldız çizilir. Altı kollu yıldızlar örgünün geometrik aşamasını oluşturur. Yan yana çemberler içindeki yıldız kolları birleştirilerek iç içe birbirlerine ilmeklenen altıgenler biçimlendirilir.<sup>55</sup></p> <p>İç içe ilmeklenen altıgenlerden bir dizisi sırsız tuğla, ikinci dizisi firuze sırlı şeritlerden biçimlendirilerek, kaplama tek parça olarak hazırlanıp yerine yerleştirilmesiyle uygulama yöntemi gerçekleştirilmiştir (Çizim:18,19 Resim:27).<sup>56</sup></p>				

<sup>51</sup>M. Cezar, Kümbedin yapım yılını 1162 olarak veriyor. Cezar, 1977, 240.

<sup>52</sup> Yazar, 2007: 89.

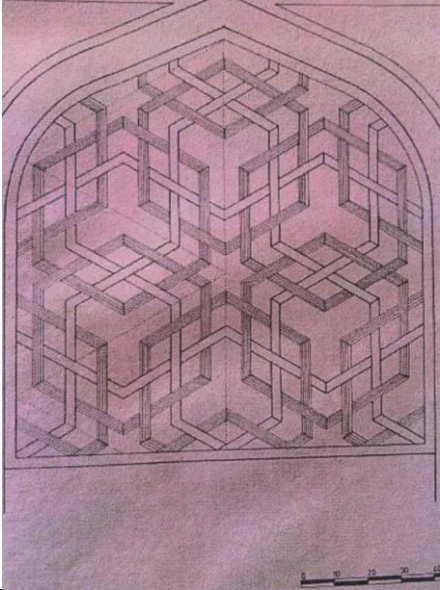
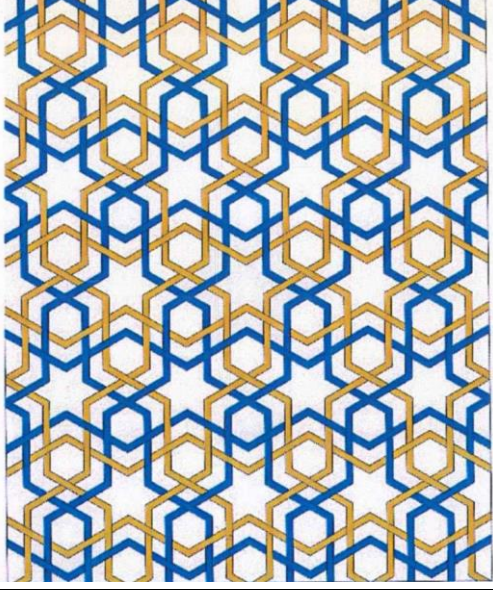
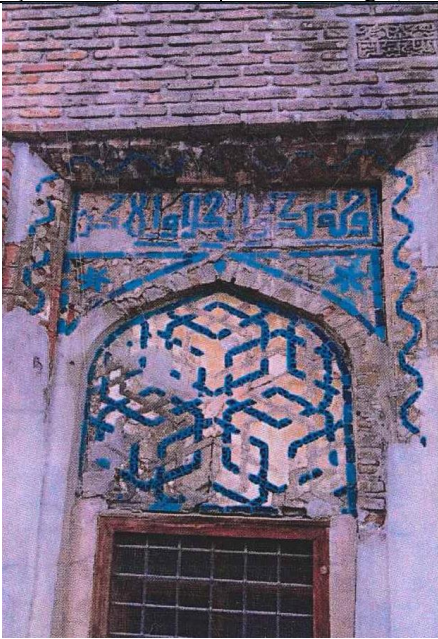
<sup>53</sup> Tuncer, 1986: 248-251.; Önkal, 1996: 252.

<sup>54</sup> Meinecke, 1976: 460; Bakırer, 1981: 365, 366.

<sup>55</sup> Bakırer, 1981: 365, 366 ; Sönmez, 2020: 23.

<sup>56</sup> Bakırer, 1981: 365, 366.

**Orta Karadeniz’de Bir Anadolu Selçuklu Kenti: Kalehisar’dan Bezemeli Mimari Parçalar Üzerine Çözümlemeler**

			
<p>Çizim:18 Tokat Ebu’l Kasım Türbesi Pencere Alınlığı (Ö. Bakırer, 1981, Şekil:104)</p>	<p>Çizim:19 Tokat Ebu’l Kasım Türbesi Pencere Alınlığı (S.E. Sönmez, 160, Desen, 18 )</p>		
			
<p>Resim:27 Tokat Ebu’l Kasım Türbesi Pencere Alınlığı (M.K Şahin 25.04. 2016)</p>			
<p><b>Amasya Torumtay (Gök Medrese) Camisi Kümbet Kasmağı</b></p>	<p><b>Hicri 665/Miladi 1266-1267 (Önkal 1996, 403)<sup>57</sup></b></p>	<p>-</p>	<p><b>Kümbet Kasmağı</b></p>
<p>Türbe kasmağının doğuya yönelen beşinci yüzünde, teğet kemerli sağır nişin yüzeyinde geometrik örgü düzenlemesi, altıgen birimlerin ilmeklenmesi biçiminde yer alma, kırmızı tuğla toprağı ve manganez moru sırlı malzeme yapımda kullanılmıştır.<sup>58</sup></p> <p>Altıgen birim şekillerle beş aşamada tamamlandığı ifade edilmektedir; Birinci Aşama; Niş yüzeyi yarıçapı 29. cm. genişlikte çemberlerle ve altıgen sistemi ile çemberli ağa bölünmekte, her çemberin etrafındaki altı çemberin yayları çemberin merkezinden geçer. İkinci Aşama; Aynı yatay doğrultu da ilmeklenen çemberler içine, ortak kenarlı, tepe üstü oturan düzgün altıgenler çizilir. Bunlar altıgenlerdir.</p>			

<sup>57</sup> O.C. Tuncer, 1278 dolaylarını kesin olmamakla birlikte öneriyor. Tuncer 1986, 64.

<sup>58</sup> Meinecke, 1976: 59-62; Bakırer, 1981: 435, 436.

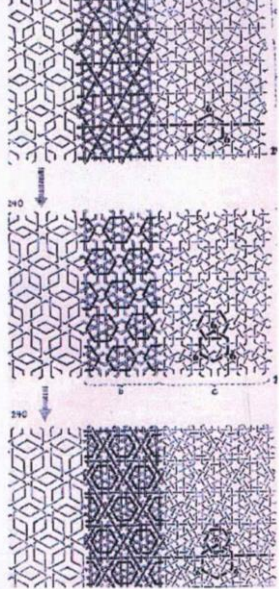
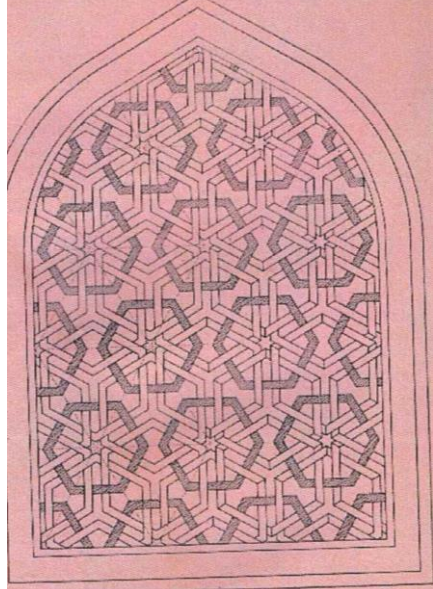
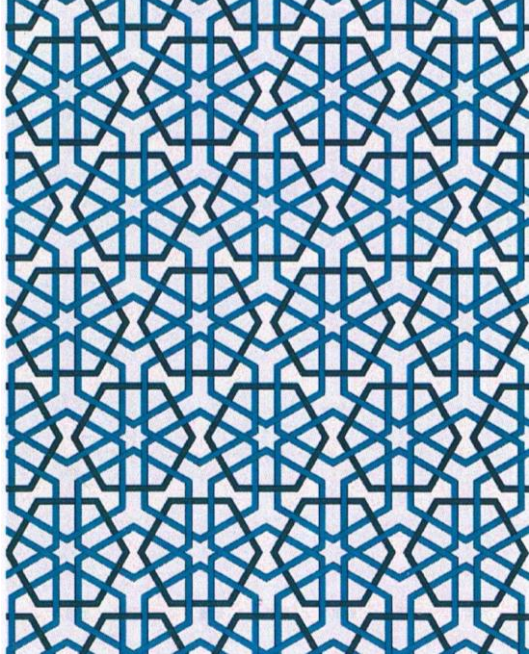
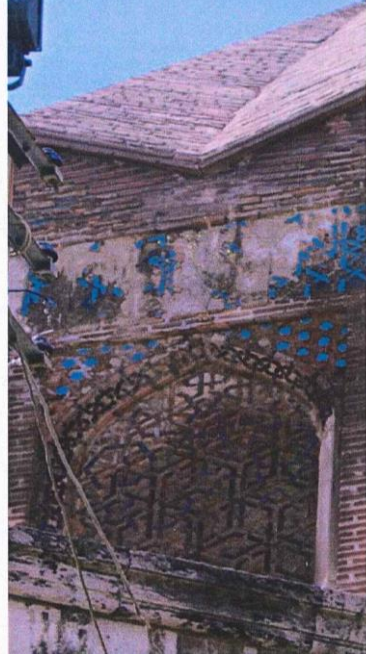


Üçüncü Aşama; Birim altıgenler içine altı kollu yıldızlar, altıgen köşelerinin birer atlamalı birleştirilmesi ile çizilir.

Dördüncü Aşama; Altı kollu yıldızlar ortasında biçimlenen altıgen içine taban üstü oturan küçük altıgenler çizilir. Bu altıgenler içine, altıgen köşelerinin iki atlamalı birleştirilmesi ile on iki kollu yıldızlar çizilir.

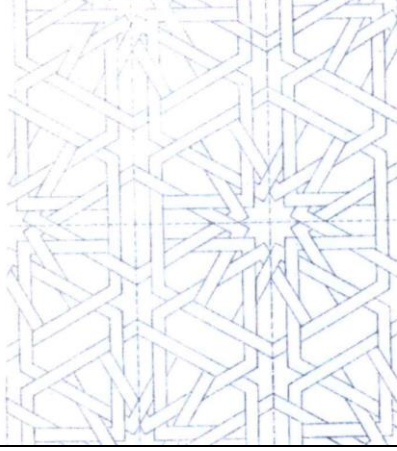

Beşinci Aşama; Merkezdeki on iki kollu yıldızın bütün kenarlarının çember yayına uzatılması ile düşey ve yatay doğrultu ile 30 ve 60 derecelik açı yapan paralel çizgiler biçimlendirilir.

*Birinci aşmada tamamlanan geometrik çözümle biçimlendirilen, taban üzeri oturan düzgün altıgenler manganez moru sırlı şeritlerle, tepe üstü oturan altıgenler ise çini şeritlerle çerçeveselendirir. Sırsız tuğla şeritler altı kollu yıldızları biçimlendirir. Kaplama her kenarı 50 cm. boyutunda eşkenar üçgenler olarak hazırlanmıştır. Üçgenlerin sivri uçları altıgen yıldızların merkezinde birleşir. Örgünün geometrik çözümünü ile kaplamanın niş yüzeyinde üçgen parçalar halinde bölünmesi iki farklı uygulamaya işaret etmektedir (Çizim:20-22, Resim:28).<sup>59</sup>*

	
<p>Çizim:20 (Scheneider, 1980, Şekil: 245-247)</p>	<p>Çizim:21 Amasya Gök Medrese Camisi Türbe Kasnağı (Ö. Bakirer, 1981, Şekil:187)</p>
	

<sup>59</sup> Bakirer, 1981: 435, 436.

## Orta Karadeniz’de Bir Anadolu Selçuklu Kenti: Kalehisar’dan Bezemeli Mimari Parçalar Üzerine Çözümlemeler

	Çizim:22 Amasya Gök Medrese Camisi Türbe Kasnağı (S.E. Sönmez, 221, Desen, 23 )	Resim:28 Amasya Gök Medrese Camisi Türbe Kasnağı (M.K Şahin 17.10. 2009)
	<b>Ahlat/ Yarım (Alim/Elim Oğlu Hurşit) Kümbeti</b>	<b>XIII. yüzyılın son çeyreği (Önkal, 1996, 230)</b>
	-	<b>Batı penceresi lento bezemesi (Tuncer 1986, 94)</b>
	Kare planlı cenazelik/mumyalık katının üzerinde silindirik gövde yaklaşık 1.0-50 m. yükseklikten sonra bilinmeyen bir nedenle yarım kalan silindirik biçimli gövde düzenlemesi yer almaktadır. Batı yönündeki pencere açıklığının lento bezemesinde. <sup>60</sup>	
	<i>Altı kollu yıldızların içine bindirme sistemi ile ikinci bir dizi on iki kollu yıldız çizilir. Altı kollu yıldızlar örgünün geometrik aşamasını oluşturur. Yan yana çemberler içindeki yıldız kolları birleştirilerek iç içe birbirlerine ilmeklenen altıgenler biçimlendirilir (Çizim:23,Resim:29).</i>	
		
	Çizim: 23 Ahlat/ Yarım (Alim/Elim Oğlu Hurşit) Kümbeti Batı penceresi Lento Bezemesi (Tuncer 1986, 94)	Resim:29 Ahlat/ Yarım (Alim Oğlu Hurşit) Kümbeti (Kenan Uykan 10.09.2012)

### Yorumlama- Saptamalar ve Sonuç

Anadolu Selçuklularının özgün geometrik kompozisyonları; matematiksel uyum, evrensel yasalarının kaynağı doğadaki maddenin diyalektiği, malzemenin orijinal yapısı ve tekniklerden hareket biçimlerine bağlı olarak yorumlanmaktadır.<sup>61</sup>

J.E. Cirlot, Karanlıkta parlayan bir ışıl olarak yıldız, ruhun simgesi olarak tanımlamakta, karanlığın güçlerine karşı mücadele eden ruhun güçlerini temsil ettiğini, anlamlarının çoğunlukla şekillerine, noktaların sayısına, düzenleme biçimlerine ve (varsa) renklerine bağlı olduğunu, “yetiştirmek”, “eğitmek”, “öğretmen” gibi kelimelerin bir parçasını oluşturduğunu, ters çevrilmiş beş köşeli yıldızın kara büyüde kullanıldığı şekliyle cehennem sembolü olduğunu ifadesi yanı sıra<sup>62</sup>, yıldız sistemlerinde esas olan daire ve içine çizilebilen temel geometrik şekillerin kesişmesi, tüm görüntülerin ardındaki tek varlık, evrendeki birlik, tasavvufun ana düşüncesini oluşturduğunun vurgulanması<sup>63</sup> yıldız motifinin geniş bir anlamı ve sembolü olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.

On iki sayısının güneşin çizdiği çemberle ilişkilendirilerek kozmik bir anlam taşıdığı, güneşin bir yılda geçtiği on iki gezegenin zodiak sistemi ile bağlantısı önemlidir. Anadolu Selçuklu döneminde özellikle taçkapılar üzerinde (Resim:30) bu düşüncenin yansımış biçimini görmek mümkündür.<sup>64</sup>

<sup>60</sup> Tabak, 1972: 23; Tuncer, 1986: 94; Uykan, 2013: 42, 43.

<sup>61</sup> Mülayim, 1982: 68; Ögel, 1986: 94.

<sup>62</sup> Cirlot, 2001: 309, 310.

<sup>63</sup> Ögel, 1986: 100.

<sup>64</sup> Semra Ögel’in bu konuda ki anlatımları konunun anlaşılması bakımından önemlidir; “...Altı (6), dünyanın yaratıldığı gün sayıdır. Merkez noktası ile yediyi (7) bulur, yedi gök katını anlatır. Güneş, ay ve yerin hareket ritimleri, kozmik sayıların

<p>Resim:30 Aksaray Sultan Hanı. Avlu Taçkapısı. (M.K. Şahin 21.10.2012)</p>	<p>Resim:31 Divriği Ulu Camisi. (M.K. Şahin 24.04.2015)</p>

Sekiz köşeli yıldızın Anadolu Selçuklularında yoğun olarak kullanıldığı görülmektedir (Resim:31). Sonsuzluğun sembolü olmakla birlikte, cennetin sekiz kapısı; Merhamet- Şefkat- Sabretme- Doğruluk- Sır Tutma- Sadakat- Cömertlik-Rabbine Şükretmek gibi anlamlara geldiği bu nedenle cenneti sembolize ettiği belirtilmektedir<sup>65</sup>.<sup>66</sup>

Altı köşeli yıldız ise; İnsanın gelişiminde, olgunlaşmasında önemli aşamaları, “İnsan”- “Can”- “Güç”- “İkrar”- “Adalet” ve “Karar” ifade ettiği, diğer yandan doğadaki mükemmelliğin geometrik ifadesi olarak yorumlanmaktadır (Resim:32).<sup>67</sup>

<p>Resim:32 Divriği Ulu Camisi (M.K. Şahin 24.04.2015)</p>

“Beş Sayısı ve Beş Uçlu Yıldız” tasvirinin sembolik anlamı konunun incelenmesi anlamında önemlidir. Beş sayısı, eril ve etken ilkeyi temsil eden üç ile edilgen prensibi temsil eden iki sayısının

anlatımıdır. Üç (3) altıya (6) götürür, üç büyük dinle dünyanın yaratıldığı gün sayısı, altı (6) on ikiye (12) çıkarır. On iki de (12) üç ve dördü birleştiren sayıdır –İslam’da 12 İmam, hıristiyanlıkta 12 havari- on iki içerdiği sayılarla evreni ifade eden yasaların tümünü kapsar. Ay ritminin sayısı yedi (7) dir (Altıgenin merkezi), üç katı olan Gök sayısı dokuz (9) da – yedi kat gök veya dokuz kat gök- evren sayılarına katılmaktadır...” (Ögel 1986, 95, 96) anlatımı evren düşüncesinin Anadolu Selçuklularında ki önemi ortaya koyuyor.

<sup>65</sup> Ali Uzay Peker, Simge ve anlam açısından son derecede zengin olan Divriği Ulu Camisi ve Darüşşifası ile ilgili “Cennet” imgesi yorumunun aksine maddi ve akli alanlar arasında bir “ara bölge/sınır” temsilini taşıdığını belirtmektedir (Peker 2009, 77).

<sup>66</sup> Çaycı, 2017: 71; Tarlakazan- Tıngır, 2018: 115, 116.

<sup>67</sup> Çaycı, 2017: 71.

## Orta Karadeniz’de Bir Anadolu Selçuklu Kenti: Kalehisar’dan Bezemeli Mimari Parçalar Üzerine Çözümlemeler

toplamından oluşmakta, aynı zamanda meditasyonun, dinin, etkinliğin/faaliyetin, çok yönlülüğün ve beş duyunun sembolüdür. Dişil olan iki ve eril olan üç rakamı ile birleşmesi evliliği, erkek ve kadının birlikteliğini yansıtmaktadır. Madde ve biçimde denge ve uyumu sağladığı için “Tam Merkezilik” sembolü, Simya da insan dört elementten (oluşurken beşincisi yaşamın gerçek elementi yansıtması<sup>68</sup> konunun geniş boyutları olduğunu gösteriyor. Evrenin dört element ve bu elementlerin birleşimiyle yaratıldıkları, dört elementin dört temel enerjiyi sembolize ettiğine ilişkin inanç anlamındaki düşünceler konunun incelenmesi bakımından önemli görünüyor. Aristo’nun kişilik tiplmesi ile Hippokrates’in bu tiplemelere karşı kullandığı Toprak, Hava, Su ve Ateş dörtlüsü gezegenlerin temel maddeleri olarak kabul edilmekte, bu dört elementi kontrol eden, denetleyen beşinci bir element olarak ruh/eter/esir geçmekte, bununla koşturarak burçların dini tutum ve davranışlarla ilişkisi<sup>69</sup> yanı sıra Garib-Nâme’de (Anâsır-ı Erbaa)” ile de ilintileri üzerinde<sup>70</sup> çeşitli değerlendirmeler yapılmaktadır. Hava; Nefes, Yükseliş, Su; Sevgi, Duygu, Sezgi, Merhamet- Hoşgörü, Ateş; Aşk, Arzu, Toprak; Sükunet, Sessizlik, Varoloş- Yokoluş, Tevazu .... gibi etkileri yanı sıra Hava; Doğu yönünü ve sarı rengi, Su; Batı yönünü ve mavi rengi, Ateş; Güney yönünü ve kırmızı rengi, Toprak; Kuzey yönünü ve yeşil rengi sembolize ettiği üzerinde de durulmaktadır<sup>71</sup>. Diğer yandan dört ritmi üzerinde özellikle durulmakta, anıtsal mimaride dört eyvan şemasının yerleşmiş olması kozmik diagramla ilişkili olarak düşünölmekte; Dört unsur (Ateş-Hava-Su-Yer), Dört Fiziksel Nitelik (Sıcak- Soğuk- Kuru- Nemli), Dört Rüzgâr, Doğanın Dört Ürünü (İnsan- Hayvan- Bitki- Metal) şeklinde değerlendirilmesi doğa ile ilgili uyumun tanımlanması bakımından önemli bir saptama olarak görölebilir.<sup>72</sup>

İncelediğimiz birinci bezemeli taş üzerinde sekizgen, altıgen ve beşgen yıldız motiflerinin yer alması ile evrenin ve insanın sembolize edildiği anlaşılmaktadır.

Kalehisar’da ele geçen ilk sırada incelediğimiz geometrik bezeli taş üzerinde bulunan motiflerin Nahcivan Mümine Hatun Kümbeti (Hicri 582/Miladi 1186), Aksaray Ulu Camisi (1116-1156) minberi, Amasya Gökmedrese Camisi (Hicri 665/ Miladi 1266-1267), Konya Sahip Ata Hanıkaı (Hicri 668/ Miladi 1269-1270), Kayseri Döner (Şah Cihan Hatun) Kümbet (1285 ?), Eski Develi Seyyid-i Şerif Türbesi (Hicri 695/ Miladi 1295-1296), Beyşehir Eşrefoğlu Camisi (Hicri 696-699/ Miladi 1296-1297, 1299-1300), Birgi Ulu Camisi (Hicri 722/ Miladi 1322), Kemah Togay (Tuğa) Hatun Kümbeti (XIV. yüzyıl sonları), Niğde Sungur Bey Camisi (Hicri 736/ Miladi 1335) gibi örneklerde görülmesi geniş bir zaman dilimi içerisinde yaygın olarak göröldüğünü göstermesine karşın, özellikle Amasya ve Kayseri örneklerinin XIII. yüzyılın üçüncü ve son çeyreği içerisinde yoğunlaşması tarihlere için kesin olmamakla birlikte bir öneri olabilir.

İkinci sırada incelediğimiz bezemeli taşın Nahcivan Yusuf Bin Kuseyr Kümbeti (Hicri Şevval 557/Miladi 13 –Eylül-12 Ekim 1162), Tokat Ebu’l Kasım Türbesi (Hicri 631/ Miladi 1233-1234) ve Amasya Gök Medrese Camisi (Hicri 665/ Miladi 1266-1267) Türbe Kasnağı, Ahlat/ Yarım (Alim/Elim Oğlu Hurşit) Kümbeti (XIII. yüzyılın son çeyreği) batı penceresi lento bezemesi örnekleri ile ilintileri sağlanmaktadır. Dolayısıyla XIII yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyreği tarihlere için kesin olmayan bir öneri ileri sürebiliriz.

Nahcivan- Anadolu ilintileri yanı sıra özellikle, AMASYA- KAYSERİ-TOKAT-AHLAT örnekleri ile benzerlikler göstermesi yerel süsleme anlayışının KALEHİSAR özelinde ÇORUM bölgesinde göröldüğünü ve gelişmiş bir taş işçiliğinin olduğunun kanıtını oluşturuyor. Dolayısıyla seramik ve çini

<sup>68</sup>Astroset Semboller Araştırma Grubu, “Sembolizm- Beş Sayısı ve Beş Uçlu Yıldız Sembölü”, 1-4., [www.astroset.com/bireysel\\_gelisim/sembol/s13.htm](http://www.astroset.com/bireysel_gelisim/sembol/s13.htm)

<sup>69</sup> Apaydın, 2002: 183-206.

<sup>70</sup> Çelik, 2019: 312-339.

<sup>71</sup>Efe Elmas, “Elementlerin Bilgeligi: Element Nefes Meditasyonları”, (arolus.com/elementlerin-bilgeligi-element-nefes-meditasyonlari)

<sup>72</sup> Esin, 1970; Ögel, 1986: 84, 95.

örneklerinde de bu ilintilerin sağlanması.<sup>73</sup> Kalehisar'ın bölgedeki öneminin ortaya konulmasında son derece de önemlidir.

Tarihsel süreç içerisinde çeşitli dönemlerde özellikle sonsuzluğun sembolü olan gamalı haç/svastika ve çarkıfelek motifleri düşünce/inanç biçiminin sürekliliğini göstermesi bakımından önemlidir. Örneğin, Antik dönemde Aydın/Didyma (Didim)/Apollon Tapınağı (M.Ö. 8/560-300/M.S.2.yy) dolayları<sup>74</sup> ve Aydın/Karacasu Aphrodisias Antik Kenti Aphrodite Tapınağı (M.Ö. 7. yy/M.S 117-138)<sup>75</sup> bezemelerinde olduğu gibi (Resim:33,34) bir düşüncenin benzer motiflerini Anadolu Selçuklularında da görülmesi kültürel ve sanatsal devamlılığı gösteriyor.



Resim:33 Aydın/Didim/Apollon Tapınağı  
(M.K. Şahin 28.04.2017)



Resim:34 Aydın/Karacasu Aphrodisias Antik Kenti  
Aphrodite Tapınağı (M.K. Şahin 22.07.2017)

İkinci sırada ele aldığımız geometrik bezemeli taş üzerinde birbirine bağlanan altıgenlerin içerisinde yer alan Y biçimli motifi, Triskeles (Üçlü Sarmal/ Üç Bacak/Ayak/ Beden-Akıl-Ruh) ilkesinden hareketle, çarkıfelek motifinin farklı bir örneği olarak yorumlayabilmek mümkün görünüyor. Çarkıfelek motifinin sonsuzluk düşüncesine bağlı olarak, tarihsel süreçlerde/dönemlerde çok geniş kullanım alanı olmakla birlikte, Orta Asya Türk Sanatında (Gök Çarkı- Güneş Tekerleği- Gök Çıkırığı Sembolü/Oz Damgası), Evren Simgesi (Kozmik Diyagram), Tanrıya Ulaşma/ Göğe Yükselmenin, İki Dünya Arasındaki Geçişin, Toprakta Gelenin Toprağa Döneceği, İyilik ve Bereketin, Şans ve Talihin, sembolü olduğu belirtilmektedir.<sup>76</sup> Anadolu Selçuklu döneminde bu motifler yoğun kullanılmakla birlikte, Sivas I. İzzeddin Keykavus Şifahanesi Kümbeti (Hicri 4 Şevval 617/Miladi 2 Aralık 1220) (Tuncer 1986, 232-236; Önkal 1996, 388), Divriği Ulu Camisi Darüşşifası (Hicri 626/Miladi 1228-1229) belirgin örnekler olarak verilebilir (Resim:35-38).<sup>77</sup> İkinci sırada incelediğimiz bezemeli taşın evren- insan düşüncesini yansıttığını önerebilmek mümkün görünüyor.



Resim:35 Sivas/I. İzzeddin Keykavus Kümbeti  
(M.K. Şahin 24.04.2013)



Resim:36 Divriği Ulu Camisi Darüşşifası  
(M.K. Şahin 20.10.2012)

<sup>73</sup> Şahin, 2021: 670-699.

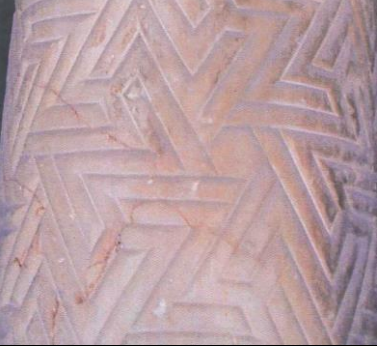

<sup>74</sup> Akurgal, 1998: 382-388.

<sup>75</sup> Akurgal, 1998: 396; Brody, 2001: 93-109.

<sup>76</sup> Bilgili, 2014: 59.; Çetin, 2017: 356-358; Aykan, 2017: 127-130; Altın 2021: 32, 33.

<sup>77</sup> Sözen, 1972: 8.

## Orta Karadeniz’de Bir Anadolu Selçuklu Kenti: Kalehisar’dan Bezemeli Mimari Parçalar Üzerine Çözümlemeler

	
Resim:37 Divriği Ulu Camisi Darüşşifası (M.K. Şahin 20.10.2012)	Resim:38 Divriği Ulu Camisi Darüşşifası (M.K. Şahin 20.10.2012)

Konuyla ilgili olarak, Y biçimli motifin (Üç Ayak) Oğuz boylarından ÜÇOK veya BOZOK’ların sembolü olabileceğini de düşünebiliriz. ÜÇ OKLAR (Bati) 24 Oğuz boyundan 12’sini (Gök Han Oğulları, Bayındır- Peçenek- Çavuldur- Çepni/ Dağ Han Oğulları, Salgur- Eymür- Ula Yondlug- Üregir/ Deniz Han Oğulları, Yiğdir (Iğdır)- Büğdüz- Yıva- Kınık (Sungur/Uc/Çakır), BOZOKLAR (Doğu) 24 Oğuz boyundan 12’sini; Gün han Oğulları, Kayı- Bayat- Alkaevli- Kara Evli, Ay Han Oğulları, Yazır- Döğer- Dodurga- Yaparlu, Yıldız Han Oğulları, Avşar- Kızık- Beğ-dili- Karkın temsil etmektedir.<sup>78</sup> Benzer bir düşünce biçimi olarak Y biçimli motifin benzeri Oğuz boylarından KAYI boyunun<sup>79</sup> damgasını hatırlatmakla birlikte değişik biçimde, Kayseri Karatay Hanı (1219-36/1240-41)<sup>80</sup>, Avanos Sarı Han (1237-1246)<sup>81</sup>(Resim:39,40) örneklerinde görüldüğü ifade ediliyor<sup>82</sup>. Amasya Gök Medrese (Torumtay) Camisi Taçkapısı, (Hicri 665/ Miladi 1266-1267)<sup>83</sup>, Erzurum Çifte Minareli Medrese (XIII. yüzyılın ikinci yarısı)<sup>84</sup> (Resim:41,42) ve figürlü süslemeleri (21) ile de dikkati çeken Eskişehir Seyitgazi Kümbet Köyü Himmet Baba Kümbeti (XIII. yüzyılın ilk çeyreği-?) üzerinde de<sup>85</sup>, benzer uygulamaları görüyoruz. Çorum ve çevresinde yer isimlerinin bazılarının Afşar/Avşar, Bayat, Beydili, Dodurga, Eymir/Eymür, Kınık, Kayı, Salur, Yazır... Oğuz boyları ile benzerlikler göstermektedir.<sup>86</sup> Hatay İli Kırıkhan İlçesinde 2018 yılında yapılan araştırmalarda belirlenen<sup>87</sup> mezar taşlarında görülmesi konunun araştırılması bakımından da geniş boyutlarını gösteriyor. Osmanlı Beyliğinin kurucularının da KAYI boyundan olması<sup>88</sup> sonraki sürecin devamlılığı ve değerlendirilmesi bakımından önemlidir. Diğer yandan bu sembolün benzer örneklerine Tercan özelinde olduğu taşçı işaretlerinde de rastlanması, konunun bir başka boyutuyla ele alınması gerektiğinin göstergesi durumundadır.<sup>89</sup>

<sup>78</sup> Sümer, 1999: 221-359; Divitçioğlu, 2000: 41; Sakin, 2006: 43, 44; Uçakcı, 2015: 9-192.

<sup>79</sup> Gülensoy, 1985: 105-127; Sümer, 1999: 236-241; Kürkçüoğlu, 2013: 135-148.

<sup>80</sup> Denктаş, 2007: 362.

<sup>81</sup> Karaçağ, 2007: 212.

<sup>82</sup> Duran- Baş, 2018: 523-535.

<sup>83</sup> Şahin, 2014:, 99.

<sup>84</sup> Medresenin yapım yılı/dönemi konusunda sorunlar ve değişik öneriler bulunuyor. (Sözen 1970, 64; Ünal 1989, 21-41) En son öneri Prof. Dr. Hamza Gündoğdu tarafından ileri sürülmüştür (Gündoğdu 2015, 36-44).

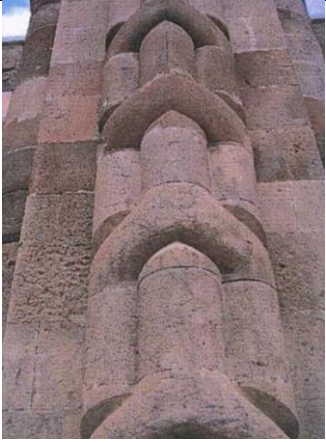



<sup>85</sup> Şahin- Varis 2017b: 622-652.

<sup>86</sup> Şahin, 2014b, 417-419.

<sup>87</sup> Temiz- Çayan-Çiftiyürek, 2020a: 529-550; Temiz- Çayan-Çiftiyürek, 2020b: 504-555.

<sup>88</sup> Şimşirgil, 2014, 2015.

<sup>89</sup> Şahin, 2001: 509-536.

	
<p>Resim:39 Karatay Hanı (16.04.2014 M.K. Şahin)</p>	<p>Resim:40 Avanos Sarı Han. Avlu Taçkapısı (29.04.2013 M.K. Şahin)</p>
	
<p>Resim:41 Amasya Toruntay (Gök Medrese) Camisi (M.K. Şahin 20.10.2009)</p>	<p>Resim:42 Erzurum Çifte Minareli Medrese (M.K. Şahin 26.07.2003)</p>

Kayseri ekolünün TOKAT (Mahperi Hatun Hanı) ve AMASYA (Gökmedrese Camisi Türbesi, Toruntay Türbesi ve Bimarhane, Mahperi Hatun Köprüsü) ve taşı işareti örnekleri KAYSERİ EKÖLÜ'nün etkilerini yansıttığını belirtmek gerekli. Kuşkusuz bu konuda daha geniş araştırmaların yapılmasını zorunlu kılıyor. Kalehisar kentine ait olan bu iki bezemeli mimari taş örnekleri AHLAT-KAYSERİ- TOKAT- AMASYA ve ÇORUM arasında bezeme konusundaki ilintilerin sağlandığının en önemli göstergesi durumundadır. Dolayısıyla ileride yapılacak çalışmalara da bu yönüyle öncü durumdadır.

Anadolu'da Selçuklularının evren üzerine düşünce ve inancının yapıtlar üzerine yansıdığı diğer bir göstergesi geometrik bezemeler. Doğallıkla buna bitkisel ve figürlü bezemeleri de eklemek gerekiyor. "Anadolu'da Selçuklu Aydınlığı" içerisinde, bu düşünce şeklinin anlaşılması bakımından söz konusu bezemler çok önemli görünüyor.

**Kaynakça**

Akurgal, E.(1998). Anadolu Uygarlıkları, İstanbul: Net Turistik Yayınları.

Akyurt, Y. (1940). “Beyşehir Kitabeleri ve Eşrefoğlu Camii ve Türbesi”, Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi, S.IV., İstanbul: 91-129.

Ali Kemali (1992), Erzincan –Tarihi, Coğrafi, Toplumsal, Etnoğrafi, İdari, İhsai İnceleme Araştırmaları Tecrübesi-, 2. Basım, İstanbul: Kaynak Yayınları.

Altın, A. (2021). “Türk- İslam Kubbelerinde Çarkıfelek Formları/ Wheel of Fortune Forms in Turkish- Islamic Domes”, Sanat Tarihi Yıllığı/Journal of Art History, 30, 29-80 <https://doi.org/10.26650/sty.2021.839119>.

Apaydın, H. (2002). “Burçların Dini Tutum ve Davranışlarla İlişkisi”, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi/ Journal of Academic Researches in Religious Sciences, C.2, S.3, 2002, 183-206.



- Aykan, M. (2017). Semboller ve Figürler Üzerinden Türk Düşünce Sistemi ve Tasvir Sanatı, Aydın: Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Yayınlanmamış Bitirme Tezi.
- Bakırer, Ö. (1981). Selçuklu Öncesi ve Selçuklu Dönemi Anadolu Mimarisinde Tuğla Kullanımı I-II, Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayınları.
- Bayat, A. H. (1991). “Birgi Ulu Camii Minberi”, Vakıflar Dergisi, S.XXII, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 133-150.
- Bayburtluoğlu, Z. (1993). Anadolu’da Selçuklu Dönemi Yapı Sanatçıları, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Baykara, T. (1990). Anadolu’nun Selçuklular Devrindeki Sosyal ve İktisadi Tarihi Üzerinde Araştırmalar, İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Bilget, H.B. (1990). I. İzzeddin Keykavus Darüşşifası, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Bilgili, N. (2014). Türklerin Kozmik Sembolleri Tamgalar: İstanbul: Hermes Yayınları.
- Bozer, R. (1992). 15. Yüzyılın Ortasına Kadar Anadolu Türk Sanatında Ahşap Kapılar, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji ve Sanat Tarihi (Sanat Tarihi) Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Brody, R.L.(2001). “The Cult of Aphrodite at Aphrodisias in Caria”, Kernos, Revue internationale et pluridisciplinaire de region grecque antique, 14, 93-109. <https://doc-14-1k-apps-viewer.googleusercontent.com/viewer/secure/pdf>
- Bulut, M. (2017). “Geometrik Sistemin Çözülmesi –Selçuklu Örnekleri Üzerine Bir Girişim–”, Sanat Tarihi Dergisi, S.XXVI/1, Nisan/April, İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 27-44.
- Cahen, C. (1992). Türklerin Anadolu’ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın İkinci Yarısı), Çev. Y. Yücel- B. Yediyıldız, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Cezar, M. (1977). Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Cirlot, J.E (2001). A Dictionary of Symbols, Translated from the Spanish by Jack Sage, London: Routledge. [www.docdroid.net/PO1nPqg/dictionary-of-symbols-juan-eduardo-cirlot-pdf](http://www.docdroid.net/PO1nPqg/dictionary-of-symbols-juan-eduardo-cirlot-pdf)
- Çaycı, A. (2002). Anadolu Selçuklu Sanatı’nda Gezegen ve Burç Tasvirleri, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Çaycı, A. (2017). İslam Mimarisinde Anlam ve Sembol, Konya: Palet Yayınları.
- Çelik, A. (2019). “Âlemin ve Ademin Dört Ana Unsuru: Gârib-Nâme’de ‘Anâsır-ı Erbaa’”, Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi ESTAD /Journal Of Old Turkish Literature Researches –Prof. Dr. Muhammed Nur Doğan Özel Sayısı-, C.2, S.1, Nisan 2019, 312-339. <https://dergipark.org.tr/pub/estad/issue/43513>.
- Çetin, Y. (2003). “Nahcivan Mümine Hatun Kümbeti”, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, Yıl:2003, Sayı:11, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Yayınları, 17-24.
- Çetin, Y. (2017). “”Türk- İslam Bezeme Sanatında Gamalı Haç (Svastika) ile Çarkıfelek Motiflerinin Köken ve İkonografik Anlamları Üzerine Bir Değerlendirme/ An Evaluation on Origin and İkonografik Dimensions of Fylfot (Swastika) and Wheel of Fortune Motifs in Turkish- Islamic Decorative”, Social Sciences Studies Journal Vol.3, Issue: 8, 353-365.
- Demiriz, Y. (2017). İslam Sanatında Geometrik Süsleme –Bir Envanter Denemesi-, İstanbul: Hayalperest Yayınevi.
- Denktaş, M. (2007). “Karatay Hanı”, Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları, Ed. Hakkı Acun, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 359-379.
- Divitçioğlu, S.(2000). Oğuz’dan Selçuklu’ya Boy-Konat-Devlet, İstanbul: Yapı- Kredi Yayınları.

## Orta Karadeniz’de Bir Anadolu Selçuklu Kenti: Kalehisar’dan Bezemeli Mimari Parçalar Üzerine Çözömler

- Duran, R- Baş, A. (2018). “Oğuzların Kayı Boyu Damgasının Anadolu Türk Mimari Süslemesinde Motif Olarak Kullanılması Üzerine/ Upon The Use Of The Tamga Of The Tribe Kayı From Oghuzs As A Motif In The Anatolian Turkic Architectural Dekorasyon”, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (SUTAD), 43, Bahar 2018, 523-535. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sutad/issue/38506/510711>.
- Dursun, Ş. (2009). Anadolu Selçuklu Dönemi Kayseri Türbelerinde Taş Süslemeciliği, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Dursun, Ş. (2014). Şükrü., “Süsleme Özellikleriyle Develi’de İki Türbe Seyyid-i Şerif ve Hızır İlyas Türbeleri”, Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi/ The Journal of International Social Research, C.7, S.33, Vol.7, Issue: 33, 513-529, [www.sosyalarastirmalar.com](http://www.sosyalarastirmalar.com) Issn:1307-9581.
- Eraşar, O. (2007). “Evdır Han”, Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları, Ed. Hakkı Acun, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 419-433.
- Erkiletlioğlu, H. (2001). Kayseri Kitabeleri, Kayseri: Kayseri Büyük Şehir Belediyesi Yayınları.
- Esin, E. (1970). “Evren (Selçuklu Sanatı Evren Tasvirinin Türk İkonografisinde Menşeleri”, Ankara: Selçuklu Araştırmaları Dergisi-I, 1969, Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü Yayınları, 161-182.
- Esin, E. (2001). Türk Kozmolojisine Giriş, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Gündoğdu, H- Bayhan, A.A- Aktemur, A.M- Tıgıcı, S- Arslan, M. (2009). Kültür Varlıkları ile Kemah, Ankara: Kariyer Matbaası.
- Gündoğdu, H. (2015). "Erzurum Çifte Minareli Medrese'nin Son Restorasyonunda Ortaya Çıkan Yeni Bulgular." Restorasyon Yıllığı Dergisi, 10, 36-44. <http://acikerisim.fsm.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11352/2260/>.
- Gülensoy, T. (1985). “Orhun’dan Anadolu’ya Türk Damgaları ve Folklorumuzdaki İzleri”, “II. Uluslar arası Türk Halk Edebiyatı Semineri, 7-9 Mayıs 1985, Eskişehir, 105-127.
- Kafesoğlu, İ. (1980). “Anadolu Selçuklu Devleti Hangi Tarihte Kuruldu?”, Tarih Enstitüsü Dergisi, S.10-11, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., 1979-1980, 1-28.
- Kara, D. (2020). “Erzincan-Kemah Togay (Tuğa) Hatun Türbesi”, Canan Parla Armağanı –Sanat Tarihi, Arkeoloji, Tarih ve Filoloji Araştırmaları-, Ed. M. Erol Altınsapan- B. Yelda Olcay Uçkan, İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 195-205.
- Karaçay, A. (2007). Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları, Ed. Hakkı Acun, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 211-235.
- Kındıgılı, M.L. (2019). “Kemah Mezar Anıtları”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S.23 (Özel Sayı), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınları, 2169-2192.
- Kocabaş, H. (2016). İnsan Karakterinin Oluşumunda BURÇLAR, İstanbul: Çınaraltı Yayınları.
- Koçyiğit, F. (2014). “Amasya Gökmedrese Cami Üzerine Bir Değerlendirme- An Evaluation on Amasya Gok Madrasah Mosque”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi/The Journal of International Social Research, C.7, S.35/Vol.7, Issue:35, 423-431. <https://www.sosyalarastirmalar.com/articles/an-evaluation-on-amasya-gok-madrasah-mosque.pdf>
- Kuban, D. (1968). “Anadolu- Türk Şehri: Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerine Bazı Gelişmeler”, Vakıflar Dergisi, S.VII, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 53-73.
- Kurtişoğlu, G.A. (2015). Anadolu Selçuklu Dönemi Ahşap Minberleri, Konya: Selçuklu Belediyesi Yayınları.
- Kurtişoğlu, G.A.(2014). “Anadolu Selçuklu Dönemi Minberlerinde Geometrik Kurgu”, III. Uluslar arası Türk Sanatları, Tarihi ve Folkloru Kongresi –Sanat Etkinlikleri/ III. International Turkic Arts, History and Folklore Congress Art Activities, “Dr. Yaşar Erdemir Armağanı/In Honour of Dr. Yaşar Erdemir, Ed. Doç. Dr. Osman Kunduracı- Ahmet Aytaç, Delhi/Hindistan (India), 217-222.

- [https://www.academia.edu/24622769/Anadolu\\_Sel%C3%A7uklu\\_D%C3%B6nemi\\_Minberlerinde\\_Geometrik\\_Kurgu](https://www.academia.edu/24622769/Anadolu_Sel%C3%A7uklu_D%C3%B6nemi_Minberlerinde_Geometrik_Kurgu)
- Kuzucular, K. (2001). “Amasya Kenti’nin Erken Türk Dönemi Sonunda Oluşan Fiziksel Yapısının İrdelenmesi”, I. Uluslar arası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildiriler-II, Konya: Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 61-82.
- Kürkçüoğlu, E. (2013). “Anadolu’nun Parlayan Yüzü; Kayılar/ Shining Face of Anatolia: The Kayi People”, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi/ Journal of Social Sciences, Sayı/ Number 51, Aralık/December 2013, 135-148. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ataunisosbd/issue/2808/37728>.
- Meinecke, M.(1976). Fayencedekorationen Seldschukischer Sakralbauten in Kleinasien, Tübingen: Deutsches Arhaologisches Institut Abteilung Istanbul.
- Mülayim, S. (1982). Anadolu Türk Sanatında Geometrik Süsleme –Selçuklu Çağı-, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Mülayim, S. (1983). “Geometrik Kompozisyonların Çözümlemesine Bir yaklaşım (Niğde Sungur Bey Camisi Ahşap Kapı Kanatları Üzerine Bir Deneme)”, Arkeoloji Sanat Tarihi Dergisi, S.1, , İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., 51-69.
- Mülayim, S. (1999). Değişimin Tanıkları –Ortaçağ Türk Sanatında Süsleme ve İkonografi-, İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Nasr, S.H. (1985). İslam Kozmoloji Öğretilerine Giriş, İstanbul: İnsan Yayınları.
- Schneider, G. (1980). Gerd., Geometrische Bauornamente Der Seldschuken in Kleinasien, Germany: Hurbert-Co. Göttingen.
- Oral, M.Z. (1962). “Anadolu’da Sanat Değeri Olan Ahşap Minberler Kitabeleri ve Tarihçeleri”, Vakıflar Dergisi, S.V, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 23-77.
- Ögel, S. (1986). Anadolu Selçuklu Sanatı Üzerine Görüşler, İstanbul: Matbaa Teknisyenleri Basımevi.
- Ögel, S.(1987). Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Önkol, Ç.E. (2016). “Anadolu Selçuklu Dönemi Taçkapıları Süsleme Şeritlerinde Tezyinat”, Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl: 3, S.5, Mart/2016, 114-131. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/160613>
- Önkal, H. (1996). Anadolu Selçuklu Dönemi Türbeleri, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Özcan, K. (2006). Koray., “Anadolu’da Selçuklu Kentler Sistemi ve Mekansal Kademelenme (1)”, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, METU, JFA, 23.2, 2006/2, 21-62. [https://open.metu.edu.tr/bitstream/handle/11511/50981/21\\_62.pdf](https://open.metu.edu.tr/bitstream/handle/11511/50981/21_62.pdf)
- Peker, A.U.(1996). Anadolu Selçuklularının Anıtsal Mimarisi Üzerine Kozmoloji Temelli Bir Anlam Araştırması, İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yayımlanmamış Doktora Tezi.
- Peker, A.U. (2009). “Anadolu Selçuklu Mimari Tarihinde Anlam Araştırmaları”, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, C.7, S.13, 67-80. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/talid/issue/43449/529928>
- Sakin, O.(2006). 16. Yüzyılda Anadolu’da Türkmenler ve Yörükler, İstanbul: Toplumsal Düşün Yayınları.
- Sönmez, S.E. (2020). Serap Ekizler., Anadolu Selçuklu Sanatının Geometrik Dili –Anadolu Selçuklu ve Beylikler Dönemi Geometrik Desen Analizleri-I-II-III, İstanbul: Ketebe Yayınları.
- Sözen, M.(1970). Anadolu Medreseleri –Selçuklu ve Beylikler Devri- (Açık Medreseler), C.1, İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları.
- Sözen, M.(1972) Anadolu Medreseleri -Selçuklu ve Beylikler Devri - (Kapalı Medreseler), C.2, İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları.

## Orta Karadeniz’de Bir Anadolu Selçuklu Kenti: Kalehisar’dan Bezemeli Mimari Parçalar Üzerine Çözömlömler

Sümer, F. (1960). “Anadolu’ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?”, Belleten, XXIV/96, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 567-594.

Sümer, F. (1999). Tarihi -Boy Teşkilatı- Destanlar OĞUZLAR (TÜRKMENLER), İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Şahin, M.K. (2001). “Tercan- Mama Hatun Külliyesi’ndeki Taşçı İşaretleri”, Prof. Dr. Zafer Bayburtluoğlu Armağanı -Sanat Yazıları- ,Ed. Mustafa Denктаş- Yıldırım Özbek, Kayseri Büyük Şehir Belediyesi Yayınları, Kayseri, 2001, s. 509-536.

Şahin, M.K. (2004). “Samsun- Çarşamba Yayıncılar Köyü Camii”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 4,Sayı-2, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınları, 15-36.

Şahin, M.K.(2006a). “Anadolu Selçuklu Döneminin Önemli Yapıtlarından Çakallı Han Üzerine Bazı Düşünceler”, Geçmişten Geleceğe Samsun Sempozyumu, 4-6 Mayıs 2006, Geçmişten Geleceğe Samsun-2006, Bildiriler, 1. Kitap, Yayına Haz. Doç. Dr. Cevdet Yılmaz, Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi yayınları, 427-447.

Şahin, M.K. (2006b). “Aydm Müzesi’nde Bulunan Anadolu Selçuklu Dönemine Ait Sikkeler”, Sanat Tarihi Dergisi, Sayı: XV/1, Nisan 2006, İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 125-165.

Şahin, M.K. (2007). “Pervane Muineddin Süleyman ve Oğullarının Yaptırdığı Yapılar Üzerine Bazı Gözlemler”, Uluslar arası Türk Sanatı ve Arkeolojisi Sempozyumu, 25-27 Nisan 2007, Prof. Dr. Oluş Arık ve Prof. Dr. Rüçhan Arık’a Armağan, Konya Kitabı X, Yeni İpek Yolu Konya Ticaret Odası Dergisi Özel Sayı, Aralık 2007, Ed. Prof. Dr. Haşim Karpuz- Doç. Dr. Osman Eravşar, Konya: 543-578.

Şahin, M.K. (2008). "Çorum- Merkez Cemilbey Köyünde Bir Selçuklu Camisi", Uluslararası Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Çorum Sempozyumu, 23-25 Kasım 2007, II. C., Çorum: Çorum Belediyesi Yayınları, 641-655.

Şahin, M.K. (2010). “Amasya Müzesi’nde Bulunan Anadolu’da Selçuklu Dönemine Ait Sikkeler”, Çorum Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi- The Journal of Çorum for Historical and Cultural Studies, Yıl:2010, C.1, S.2, Ankara: 53-70.

Şahin, M.K. (2012a). “Selçuklular Zamanında Türkiye’ Kitabında Geçen Yapılar Üzerine Sayısal Saptamalar”, Uluslar arası Katılımlı XV. Ortaçağ Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu, Anadolu Üniversitesi Eskişehir 19-21 Ekim 2011, Cilt 2, (Proceedings of The XVth International Symposium of Medieval and Turkish Era Excavations and Art History Researchs- Anadolu University Eskişehir 19-21 October 2011, Volume 2, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü- Arkeoloji ve Sanat Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (ASTAM), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 701-715.

Şahin, M.K. (2012b). "Samsun Müzesi’nde Bulunan Anadolu’da Selçuklu Dönemine Ait Sikkeler", Samsun Sempozyumu, 13-16 Ekim 2011, C.III, Ed. M. Aydın- B. Şişman- S. Özyurt- H. Atsız, Samsun Valiliği Yay., Samsun, 2012, 603-633.

Şahin, M.K. (2014a). Anadolu’da Selçuklu Dönemi Camileri-I Boyuna (Derinlemesine/Dikine) Düzenlemeli Camiler (Anadolu Selçuklu Devleti’nin Yıkılışına Kadar), Ankara: Merdiven Yayınları (ISBN NO: 978-975-8991-22-8).

Şahin, M.K. (2014b). “Orta Karadeniz Bölgesinde Bulunan Anadolu Selçuklu Dönemine Ait Yapıların Çözömlömlü Plan İrdelenmesi”, I. Uluslar arası Selçuklu Sempozyum Selçuklu Tarihi Kültür ve Medeniyet (Bildiriler II), 27-30 Eylül 2010- Kayseri, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 369-419.

Şahin, M.K. (2017a). “Akhisar Müzesi’nde Bulunan Anadolu Selçuklu Dönemine Ait Sikkeler”, Sanat Tarihi Yazıları –Prof. Dr. Kerim Türkmen Armağanı-, Ed. Dr. S. Murat Topçu- Dr. Remzi Aydın, Konya: Çizgi Kitabevi, 359-384.

Şahin, M.K- Varis, S. (2017b) “Eskişehir/Seyitgazi Kümbet Köyünde Bulunan Himmət Baba/Kümbet Dede Kümbeti Üzerine Yeni Düşünceler”, XX. Uluslararası Ortaçağ Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, 02-05 Kasım 2016, (Proceedings Of The XXth International Symposium Of The Medieval And Turkish Era Excavations And Art History Researches (02-05 November 2016), Ed. Doç.

Dr. Ela Taş- Arş. Gör. Rumeysa Işık Yayla- Arş. Gör. Murat Alkan Sakarya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları, 622-652.

Şahin, M.K. (2021). “2019 Yılı Kalehisar Yüzey Araştırmasında Elde Edilen Yeni Bulgular”, 24. Uluslar Arası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Kitabı, Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Üniversitesi Yayınları, 670-699 (ISBN: 978-605-4165-43-4).

Şahin, T. Erzincan Tarihi, C.1, Erzincan: Erzincan Hayra Hizmet ve Dayanışma Vakfı Yayınları.

Şimşirgil, A. (2014). KAYI-VI –Osmanlı Tarihi-, İstanbul: Timaş Yayınları.

Şimşirgil, A. (2015). KAYI I-II-III-IV-V-VII –Osmanlı Tarihi-, İstanbul: Timaş Yayınları.

Tabak, N. (1972). Ahlat'ta Türk Mimarisi, İstanbul: Doğan Kardeş Mat. San. A.Ş.

Tarlakazan, B. Erhan – Tıngır Merve. (2018). “Selçuklu İzleri Taşıyan Kimi Belediye Amblemlerindeki Sembollerini Tarih, Kültür ve Tasarım Açısından İncelenmesi- Studying of Municipality Symbols Which Contain Marks of Seljuks in Terms of History, Culture and Design”, Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (ERZSOSDE), XI-I, 111-128. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/493055>.

Taş, İ. (2017). Türk Düşüncesinde Kozmogoni Kozmoloji, Konya: Palet Yayınları.

Temiz, M- Çayan, S- Çiftyürek, S. (2020a). “Hatay İli Türk ve İslam Dönemi Yüzey Araştırması 2018” 41. Uluslar arası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu, 17-21 Haziran 2019 Diyarbakır / Scientific Committee of 40th International Symposium of Excavations, Surveys and Archaeometry, 37. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C.2, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 529-550

Temiz, M- Çayan, S- Çiftyürek, S. (2020b). “2018 Yılı Bulgularına Göre Kırıkhan ve Hassa Mezar Taşlarında Damga, İdeogram ve Simgeler”, TURKMES 2019 Tam Bildiriler, Kayseri: Kimlik Yayınları, 504-554. (Users/Asuspro/Downloads/2018\_YILI\_BULGULARINA\_GORE\_KIRIKHAN\_VE\_H.pdf)

Tuncer, O.C. (1986). Anadolu Kümbetleri-I Selçuklu Dönemi, Ankara: Güven Matbaası.

Tuncer, O.C. (1991). Anadolu Kümbetleri –Beylikler ve Osmanlı Dönemi-, C.2, Ankara: Güven Matbaası.

Uçakçı, İ. (2015). Oğuz Boyları Aşiret- Oymak- Cemaatler-II ÜÇOKLAR, İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları.

Uykan, K. (2013). Anadolu Selçuklu Sanatında Ahlat Türbelerinin Tipolojik Yönden İrdelenmesi, Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Bitirme Tezi.

Ünal, R.H. (2001). “Cami ve Mescitler, Ulu Camii”, Birgi Tarihi, Tarihi Coğrafyası ve Türk Dönemi Anıtları, Yay. Haz. Rahmi Hüseyin Ünal, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Yavaş, A. (2015). Anadolu Selçuklu Veziri Sâhib Ata Fahreddin Ali'nin Mimari Eserleri, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Yazar, T. (2007). Nahcivan'da Türk Mimarisi (Başlangıçtan 19. Yüzyılın Sonuna Kadar), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Yetkin, Ş. (1986). Anadolu'da Türk Çini Sanatının Gelişmesi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Yılmaz, D. (2013). “Zodyak: Burçlar Kuşağının Fonksiyonu”, RUH ve MADDE, Yıl:54, S.643, Ağustos 2013, 44-49.

## Sistem Karşıtı Filmler Üzerine Feminist Bir Çözümleme: “Guguk Kuşu” Örneği

### *A Feminist Analysis on Anti-System Movies: The Case of “One Flew Over The Cuckoo’s Nest”*

Duygu ALPTEKİN

Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, alptekin.duygu@gmail.com  
ORCID Numarası|ORCID Numbers: 0000-0002-6356-794X

#### Özet

1960’lı ve 70’li yıllar, sistem karşıtı toplumsal hareketlerin yükseldiği bir dönemdir. Dönemin isyanlarını ve taleplerini kültürel ürünlerden yakalamak mümkündür. Sisteme eleştirel yaklaşan filmlerden biri olan *One Flew Over the Cuckoo’s Nest* (*Guguk Kuşu*), Ken Kesey’in 1962 yılında yayımlanan romanından uyarlanarak 1975 yılında çekilen ABD yapımı bir filmidir. Film dönemin en çok izlenen yapıtlarından biri olmuştur. Ancak filmin eleştireliliği patriyarkal sistemi teğet geçmektedir. Buradan hareketle cinsiyet körü bir sistem eleştirisinin patriyarkayı besleme yollarının neler olabileceğini açığa çıkarmak amacıyla *Guguk Kuşu* filmi feminist perspektifle incelenmek istenmiştir. Film, odağına aldığı akıl hastanesinin kurumsal işlevlerini ne düzeyde gerçekleştirebildiğine dair şüpheler barındırır. Bu şüpheler, sisteme karşıtlığın nedenleri olarak öne sürülür. Çalışmada öncelikle hastanenin işleyiş sisteminin patriyarkal görünümüleri üzerinde durulmuştur. Ana karakterler olan Hemşire Ratched ve McMurphy arasındaki çatışmalar ile diğer karakterler toplumsal cinsiyet odağında tartışılarak analiz sonlandırılmıştır.

**Anahtar Sözcükler:** Erkeklik, Feminist Film Eleştirisi, Guguk Kuşu (film), Kadınlık, Patriyarka.

#### Abstract

The years between the 1960s and the 1970s is the era that anti-system social movements have risen. It is possible to catch the rebellions and the demands of the age from cultural products. In this context, having a critical view over the system, “*One Flew Over the Cuckoo’s Nest*” is a USA origin movie adapted from Ken Kesey’s novel published in 1962. The movie has become one of the most highly rated movies during the age. However, the critical base of the film does not touch the patriarchal system. Thus, the “*One Flew Over the Cuckoo’s Nest*” movie is aimed to examine from the feminist point of view to be able to unearth the probable feeding paths of the patriarchal system by gender-blind system criticism. The movie bears doubts about the mental institution, which focuses on whether the hospital straightforwardly fulfills its institutional functions. These doubts can be put forth as the basis for anti-system regard. In this study, it is dwelt on the working mechanism of the institution initially. Subsequently, the conflicts between Nurse Ratched and McMurphy and other characters are discussed under gender-based focus.

**Keywords:** Masculinity, Feminist Film Criticism, Femininity, One Flew Over the Cuckoo’s Nest (film), Patriarchy.

#### Giriş

Ken Kesey’in 1962 yılında yayımlanan romanından uyarlanan *One Flew Over the Cuckoo’s Nest* (*Guguk Kuşu*), 1975 yılında çekilen ABD yapımı bir filmidir. 1976 yılında beş dalda Oscar ödülü alan filmin ‘erkek’ yönetmeni Milos Forman’dır. Film, hapishanede yatmak yerine akıl hastası numarası yaparak kendini hastaneye sevk ettiren Randle Patrick McMurphy adında bir mahkumun başından geçen olayları işlemektedir. Akıl hastanesinden daha kolay kaçabileceğini düşünerek girdiği bu yeni ortamdan çıkış ise McMurphy için mümkün olmamıştır. Hastane yönetimini temsil eden Hemşire Ratched karakteri ile McMurphy arasında yaşanan çatışmalar filmin ana döngüsünü oluşturur. Bu döngü içinde Hemşire Ratched’in hastane düzenini devam ettirme ve kuralların etkinliğini sürdürme çabası ile McMurphy’nin diğer hastaları da yanına alarak sisteme karşı duruşu bolca karşımıza çıkar. Toplumsal baskının metaforu olarak kullanılan hemşire ile özgürlük temasıyla ilişkilendirilen mahkumun

mücadelesini anlatan *Guguk Kuşu* filminin diğer karakterleri ise, hastanenin üst yönetimindeki erkek doktorlar, diğer kadın hemşireler, siyah erkek hastabakıcılar ve erkek akıl hastalarıdır. McMurphy'nin içeriye girmeden önce tanıdığı Candy ve Rose adlarındaki kadın karakterler ise hastane dışındaki özgür hayatı temsil etmektedir.

Filmdeki sahnelerin çoğu bir akıl hastanesinde yaşanmaktadır ve dış çekim çok azdır. İçerisi ve dışarıyı ayırımı mekânlar üzerinden işlenirken, kimlerin içeride ya da dışarıda olduğu / olması gerektiği vurgusu karakterlerin sosyal ve mesleki statüsü, ırkı, cinsiyeti, cinsel yönelimi ile sosyal ve etnik kimlikleri üzerinden yapılmaktadır. Bu bağlamda *Guguk Kuşu* filminin kesişimsel bir feminist analize uygun bir doküman olduğunu söylemek mümkündür. Bu nedenle film üzerinden farklı kadınlıkların ve erkekliklerin bir arada var olan düzende nasıl konumlandırıldıklarına, bir biblo misali büfenin raflarına nasıl yerleştirildiklerine ilişkin bir açıklamaya varabilmek amacıyla çalışmanın merceği olarak kesişimsel perspektif uygun görülmüştür.

Film her ne kadar sistem eleştirisine odaklı bir yapım olsa da sosyal eşitsizlik kaynağı olan diğer bir sistemin, toplumsal cinsiyet eşitsizliğine dayanan patriyarkal sistemin atflarıyla doludur. Öyle ki filmde iktidarın gaddar sesi bir kadın üzerinden, Hemşire Ratched aracılığıyla izleyicilere aktarılır. Tanık olduğumuz olaylar silsilesiyle sorunun beceriksiz güç sahibi kadınlar olduğu yanılması yaratılarak, eril tahakkümün bir bebeğin üstünü örter gibi gizlenmesi ise kaygı vericidir. Bu önemle, cinsiyet körü bir sistem eleştirisinin patriyarkayı besleme yollarının neler olabileceğini açığa çıkarmak amacıyla *Guguk Kuşu* filminin feminist eleştirisi yapılmak istenmiştir.

Toplumdaki cinsiyetçi ayrımlara neden olan patriyarkal kalıpları deşifre etmenin bir aracı olarak feminist film eleştirisi, feminist tavra uygun film üretimini teşvik etmesi açısından da önemlidir.<sup>1</sup> Bu bağlamda denilebilir ki feminist teorilerin pratikle olan bağı kurabilen araştırmacı, akademik uğraşın ötesinde gerçekliğin dönüştürülmesinde rol alabilir. Rolü gereği araştırmacı toplumsal cinsiyet güç ilişkilerini açığa çıkararak “olmaması gerekeni” gösterirken, cinsiyetler arasındaki bu hiyerarşik güç dağılımının nasıl eşitlikçi bir biçimde dönüştürülebileceği üzerine katkı sunar.

Kendi sesini duyuramayanların bilgisini görünür kılmak ve bu bilgiyi kamuoyuna sunmak temelinde yükselen feminist metodolojinin<sup>2</sup> gelişim sürecine paralel olarak, '70'li yıllardan itibaren feminist film eleştirisi akademik tartışmalarda etkisini göstermeye başlamıştır. Laura Mulvey'in 1975 yılında *Screen*'de yayımlanan “Görsel Haz ve Anlatı Sineması” başlıklı makalesi halen günümüzün feminist film analizleri için başvurulan önemli kaynaklarından birisidir. Mulvey yazısında, patriyarkal kültürde kadının anlam yapıcısı değil anlam taşıyıcısı konumunda erkeğe nasıl bağımlı kılındığını, erkek bakış açısında kurgulanan sessiz bir imge olarak filmlerde nasıl sunulduğunu ve nesneleştirildiğini tartışır. Buradan hareketle feminist film eleştirisinin sinemada kadının gerçekliklerinin sunulmadığını, kadın seslerinin olmadığını ve kadın bakış açısının yokluğunu vurgulama amacıyla ortaya çıktığını belirtmek mümkündür.<sup>3</sup> Diğer bir deyişle feminist film eleştirilerinde, beyaz perdede eril bakışın kurguladığı kadınlar ve erkekler çözümlenmekte, izleyicilerin anlam dünyasında kadınların nasıl değersizleştirildiği sorgulanmakta ve böylece patriyarkal düzenin sürdürülmesinde cinsiyetçi filmlerin etkisi gözler önüne serilmektedir.

Feminist film çözümlemesinin amaçları doğrultusunda bu çalışmada *Guguk Kuşu* filmi sıralanan şu sorularla incelenmek istenmiştir: Filmdeki kadın ve erkek temsilleri nasıldır?, Kadın ve erkek karakterlerin farklılıkları ve ortak noktaları nelerdir?, Filmde toplumsal cinsiyete dayalı güç ilişkileri nasıl yansıtılmıştır? Bu sorulardan yola çıkarak öncelikle filmin eleştiri odağı olan hastane sisteminin patriyarkal görünüşleri üzerinde durularak filmin çekildiği dönemin özellikleri ve o dönemin feminist hareketi bağlamında değerlendirmelerde bulunulacaktır. Daha sonra çatışmanın tarafları olan Hemşire Ratched ve McMurphy karakterlerinin izleyicinin gözünde nasıl artı ve eksi kutuplara çekildiğini anlamak için tespit edilen kıyaslanma alanları irdelenecektir. Son olarak ise feminist teoriden yararlanılarak kesişimsellik ekseninde farklı kadınlık ve erkeklik durumları üzerinde durulacaktır.

<sup>1</sup> Özden, 2004.

<sup>2</sup> Öztan, 2015.

<sup>3</sup> Özden, 2004.

### Bir Akıl Hastanesinde Nefretin ve Korkunun Cinsiyeti: Kadın

Akıl hastanesi bireyleri tedavi etmek, sağlığına kavuşturmak ve topluma uyum sağlayabilmeleri konusunda yönlendirmek amacıyla toplumsal sisteme dahil edilen bir kurumdur. Ancak film hastanenin kurumsal işlevini ve tedavi hizmetlerini ne derecede gerçekleştirebildiğine dair şüpheler barındırır. Hastalar hastane düzenine uyum sağlasa dahi tedavi yöntemlerinin işe yaramaz oluşu, filmdeki sistem eleştirisinin temel gerekçelerinden birisi olarak karşımıza çıkar. Filmde eleştirilen sistemin ‘Büyük biraderi’ ise, biraz önce de bahsedildiği gibi, Hemşire Ratched’tır. Eleştirinin hedefinde yer alan bu kadın karakter, hastalarla doğrudan iletişim kurmakta, onlara terapi seansları düzenlemekte ve onların denetim sorumluluğunu üstlenmektedir. Ancak ne kadar çabalasa da bir türlü işini iyi yapamayan, hastaları tedavi etmekten uzak bir hemşire profili çizilmektedir.

Hemşireye dair bu olumsuz anlamlandırmayı irdelemek için Bourdieu’yu izlemek mümkündür. Bourdieu<sup>4</sup>’ya göre, kadınlık ve erkeklik ilkelerinin kaynağı olan eril tahakküm düzeni, kendi haklılığını ispat etmeye yeltenmeyecek kadar doğallaşmıştır. Eril tahakküm toplumsal düzenin gerçekliğine adeta kazanmış durumdadır. Benzer şekilde, sinemayı semiyotik bir gösterge sistemi olarak inceleyen ilk feminist film eleştirmeni Claire Johnston, sinemadaki kadın mitinin cinsiyetçilik ideolojisini aktardığını ve bu ideolojiyi dönüştürdüğünü, bu ideolojiyi adeta görülmez kılarak doğal halde sunduğunu öne sürmüştür.<sup>5</sup>

Kurulan eşitsiz cinsiyet ayrımlarının doğal ve kaçınılmaz olduğu algısı, hükmedilenlerin mütehakkimin bakış açısına uyum göstermesi durumunda ise daha keskindir. Bu durumu, filmin hem kadın hem erkek izleyiciye ulaşması bağlamında tartışmak mümkündür. Kadın izleyici kendisini filmin cinsiyetçi biçimde sunduğu pasif kadınlık konumuyla özdeşleştirmektedir. Hatta bu pasif ve edilgen konumla özdeşleşirken eril bakış açısını da benimsemesi söz konusudur.<sup>6</sup> Toplumdaki maruz kalınan patriyarkal yapı ve ilişkiler, sinemadaki gösterilerle birçok kez tekrarlanarak birey hayatının doğal akışına yeniden ve sürekli dahil edilmiş olur. Kadınların sosyal hayattaki öğrenilmiş çaresizlik durumlarının, sinemanın bu atmosferinde inşa edildiğini de eklemek mümkündür. Bourdieu<sup>7</sup> “... baştan sona cinsiyete dayalı olarak şekillenmiş olan dünyadaki uzun süreli ve görünmez biçimde kısıtlanmış her deneyim, kadınlardan beklenmeyen -ama aslında yasak da olmayan- edimlerin gerçekleştirilmesine yönelik eğilimlerin cesaretini kırarak zayıflatır” demektedir. Böylelikle kadınların ‘yapabilecekken yapamadıkları’ işler önce bireylerce kabullenilir ve sonra bireylerin zihinlerine kalıplar halinde yerleşir. Bu açıdan yaklaştığımızda, kadınların iyi bir patron, işveren, yönetici, müdür ya da idareci olmaya yetkin olmadıkları söylemini anlamamız zor değildir. Eril düzende bir işin öncelikle kadın mı yoksa erkek tarafından mı yapıldığı bilgisine önem verilir.

Eril iş bölümü kalıbına uymayan kadınlar, ya toplumda benimsenen kadınlık özelliklerinden arınarak karşımıza çıkmaktadır ya da işlerini tam yerine getiremeyen başarısız kişiler olarak görülmektedir. Ancak burada yine cinsiyetleri bölen bir durumla karşılaşılmaktadır. İşleri yapabilmeyen koşulları da cinsiyetlendirildiğinden, bir kadın bir erkek işini yapmak istediğinde yetersiz kalırken; tersi durumda, bir erkek bir kadın işini yapmak istediğinde o işin başarıyla yerine getirildiği düşünülmekte, söz konusu iş kamusal olarak değer kazanmaktadır. Örneğin yemek yapma işi erkek aşçılar tarafından yapıldığında karşılığını bulabilmektedir. Ama kadın bir grubu yönetme, idare etme işini üstlendiğinde daha çok başarısız örneklerle ve deneyimlerle birlikte anılmaktan kaçamamaktadır.

Bununla beraber mesleklerin kadın işi ve erkek işi olarak cinsiyetlendirilmesi, işlerin değerini de belirleyen bir durumdur. Her ne kadar Hemşire Ratched düzenin istenildiği biçimde işlemesini, gündelik rutinin sorunsuz bir şekilde devam etmesini sağlayan kişi olsa da aslında iktidarın sözcülüğünü yapmaktadır. Hastanenin en üst yönetiminde erkek doktorlardan oluşan bir heyet vardır. Hemşire Ratched bu heyetin kirli işlerini yapan bir kadın olarak sunulmaktadır. O, daha büyük kötülük sayesinde var olan küçük bir tirandır. Reis<sup>8</sup> bu durumu gizli ataerkillik olarak ifade etmiştir. Ona göre tüm bu

<sup>4</sup> Bourdieu, 2014: 22.

<sup>5</sup> Ögüt, 2009: 206.

<sup>6</sup> Ögüt, 2009: 205.

<sup>7</sup> Bourdieu, 2014: 81.

<sup>8</sup> Reis, 1987: 92.



sistemin ardında büyük bir ataerkil zihin vardır. Tabii bu durum akla feminist literatürde yer alan cam tavan kavramını da getirmektedir. Kadınların erkeklerle birlikte çalıştıkları iş yerlerinde statüsü düşük işlerde, alt katmanlarda yoğunlaşmalarına işaret eden ücretli emekdeki dikey ayrışma kavramından yola çıkarak cam tavan metaforuna değinmek mümkündür. İşyeri hiyerarşisinde yukarıya çıkıldıkça yapılan işlere atfedilen değer artar ancak kadınların bu üst düzey işlere erişimi zordur. İşyerinin patriyarkal yapısı, kadınların işlerinde yükselmelerinde, terfi etmelerinde yönetici kadrolara gelebilmelerinde engeller ortaya koyar. Bu patriyarkanın görünmez engelleri literatürde cam tavan olarak adlandırılır.<sup>9</sup> Hemşirenin film içinde çok daha fazla görünmesine karşın, cam tavanın üstündeki heyet neredeyse görünmez kalmıştır. Nitekim filmde yönetimin üst kademesindeki doktorlar heyeti sadece olağanüstü durumlarda karşımıza çıkmaktadır.

*Guguk Kuşu*'nun Ratched karakteri ile "hemşirelik" mesleği birçok olumsuz durumla ilişkilendirilerek sunulmakta ve değersizleştirilmektedir. Bununla beraber filmde hemşirelik kadınlar için, doktorluk ise erkekler için uygun bir meslek olarak gösterilse de Hemşire Ratched'ın hastane otoritesinin sadece vitrini olduğu söylenemez. İktidar alanı geniş bırakılmıştır ve hassas, duygusal, sessiz, sakin, hanım hanım bir kadın profili de yoktur. Çünkü bir kadın bir erkek işini yapmak istediğinde -ki özellikle herhangi bir yöneticilik / liderlik pozisyonunda yer aldığı- eril özelliklere ilişmesi kaçınılmazdır.

Bu noktada Bourdieu<sup>10</sup> "bazı meslekler kadınlar için çok zor tanımlanıyorsa, bunun sebebi ... (o mesleklerin) erkekler için özel olarak yapılmış olmalarıdır" demektedir ve bu konumu tam olarak elde etmeyi başarmak için bir kadının o görev tanımında açıkça belirtilen nitelikleri taşımasının yetmeyeceğini, bunun yanı sıra o görevde bulunmuş olan erkeklerin çoğunlukla taşıdığı bir dizi özelliği de (bir fiziki yapı, bir ses tonu veya agresiflik, kendine güven, konuma mesafe alma, doğal otoriterlik vb.) bünyesinde barındırması gerektiğini sözlerine ekler. Hemşire Ratched'ın kuralcı, sert, katı, soğuk ve özgürlük karşıtı otoriter özelliklerle betimlenmesi, Bourdieu'nun görüşlerini haklı çıkarmaktadır. Hatta filmin senaryosunun dayandığı *Guguk Kuşu* romanına ilişkin yapılan akademik çalışmalarda<sup>11</sup> hemşirenin bu eril tutumunun daha da belirgin olduğu ifade edilmektedir.

Ekonominin çeşitli sektörlerindeki kadınların eve dönmeyi reddettiği İkinci Dünya Savaşı sonrası dönem dikkate alındığında, yazar Kesey'in tutumu daha iyi anlaşılabilir. 1950'li yıllar, kadınlar için artan bağımsızlıklar ve yükselen feminizm dönemi olarak görülmektedir. Daha fazla kadının çalışma yaşamına girmesiyle ekonomik bağımsızlıklarını elde etmesi söz konusudur. Darbyshire<sup>12</sup>'a göre bu durum, çalışma yaşamına uyum sağlayabilme adına kadının değişimini gerekli kılmıştır. Kadınlar iş dünyasında erkeklerle girdikleri yarışta zorunlu olarak daha agresif, iddialı ve rekabetçi hale gelmiştir. Hatta erkekler sadece iş yaşamındaki etkinliğini değil, geleneksel "evin efendisi" olma rolünü de kaybetme riskiyle karşı karşıya kalmıştır. Kesey'in romanının, otorite ve bireysellik gibi erkeklikten koparılan parçaların bir kez olsun kadınlara verildiğinde o parçaları yeniden kazanmanın zor olduğu düşüncesinden kaynaklanan bir korkuyu temsil ettiği söylenebilir.

Dolayısıyla Kesey'in çalışması, kadınlar daha güçlü pozisyonlara geçtikçe eril kişiliği zayıflatabileceğine dair büyük bir kültürel korkuyu temsil etmesi açısından bir uyarıdır. *Guguk Kuşu*'nun akıl hastanesinde yatan hastaların endişesi ve duygu durumları Kesey'inkine paralel görünmektedir. Meloy<sup>13</sup>'a göre Kesey'in, iktidara sahip, tedirgin edici ve agresif bir kadın figürü ile hasta karakterler arasındaki mücadeleyi romanında işlemesi, savaş sonrası yeni bir feminist güçle yüzleşmenin sancularına dair bir işaret olarak yorumlanabilir. Bu çerçevede denilebilir ki, filmde izlediğimiz bir bakıma, erkeğin algılanan güç kaybının eril bir özgürlük öyküsü ile giderilme çabasıdır.

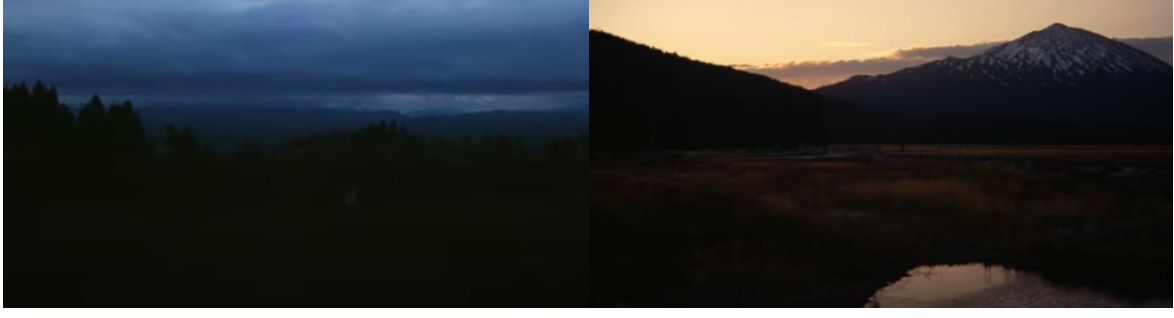
<sup>9</sup> Ecevit, 2013: 30.

<sup>10</sup> Bourdieu, 2014: 82-83.

<sup>11</sup> Örneğin Darbshire, 1995; Reis, 1897.

<sup>12</sup> Darbshire, 1995: 201-202.

<sup>13</sup> Meloy, 2009: 10.



**Görsel 1: Filmin İlk ve Son Sahneleri**

Filmin ilk ve son sahnesinde bir dağ manzarası görülür. Gün batımı ile başlayan film, hastalardan biri olan Amerikan yerlisi ‘Şef’in, akıl hastanesinin penceresinden atlayarak gündeğumunda aydınlanmaya başlayan dağlara doğru kaçıışı ile sonlanır. Bu sahneler, filmin ‘özgürlükler ülkesi diye anılan Amerika’da ne kadar özgürüz?’ sorusunu temel aldığı resmeder. Ancak feminist yorumla ve dönemin genel havasıyla -erkeklerin güç kaybettiğine dair korkunun artmasıyla- filmin temel sorusunu ‘erkeklerin özgürlüğüne neler oluyor, özgürlükleri kısıtlanıyor mu?’ şeklinde çevirmek ve filmin temel problemini bu tercümeyle anlaşılır kılmak mümkündür.

Kısacası Hemşire Ratched hastane düzenini korumakta başarılıdır ama özgürlük karşıtı duruşuyla filmin kötü karakteridir. Sistem eleştirisinin odağındaki kadın her ne kadar eril özelliklere bulanmış gösterilse de, hastaları tedavi etmekten uzak, kurumun işlevselliğini yok eden olumsuz bir yönetici olarak sunulmaktadır. Bu nedenle ‘Guguk Kuşu’ kadından iyi bir yönetici olmaz algısını izleyiciye empoze etmekte, feminist eleştiriden kaçmamaktadır. Öte yandan Ratched ‘ın yerinde bir erkek karakter olsaydı, filmin patriyarkal duruşuna ters kaçacağı söylenebilir. Çünkü mesleğinde başarılı olamayan erkeklerin erkeklik kaybına uğradığı düşünülür. Erkeklerin iş alanındaki başarısızlıkları eril özelliklerini yitirmeleriyle eşdeğer tutulur.<sup>14</sup> Ataerkil düzende erkekliğini yitiren birinin yönetici pozisyonunda olması mantıklı değildir. Dolayısıyla filmdeki eril mantık, sisteme dair eleştirinin ancak bir kadın karakter üzerinden yapılabilmesine imkan tanımıştır.

Bununla beraber dönemin erkeklerin güç kaybettiğine ilişkin yaygın korkusu sadece otorite ve istihdamla ilişkili değildir. Filmin gösterimde olduğu dönem; kimliğin tüketilebilir bir ürün, satın alınabilir ve pazarlanan bir meta haline geldiği kapitalist pazarın giderek güçlendiği bir süreçtir. Algılanan eşcinsellik tehditleriyle baş edebilecek bir erkeksi kimliğin de metalaştırıldığı bir süreçtir. Bu nedenle dönemin kurgu, film ve dergilerinde heteroseksüel erkekliğin vurgulandığı görülür. Ken Kesey gibi figürler, heteroseksüel olarak kabul edilen eylemleri üstlenerek, Amerikan halkına ‘pembe’ olarak etiketlenmekten kaçınma imkanı sunan erkeksi kişilikler yaratmıştır. Açık, abartılı bir cinsellik sergilemek, kişinin heteroseksüelliğini doğrulamak için bir fırsat haline gelmiştir.<sup>15</sup> Eril güç kaybı korkusundan kaynaklanan heteroseksüellik vurgularına film içinde rastlanmaktadır. Örneğin filmdeki bir sahnede grup terapisi sırasında evli olduğu kadınla sağlıklı iletişim kuramayan bir ‘eşcinsel’ hastanın diğer hastalar tarafından alaya alındığı görülür. Aslında filmde birçok kez bu terapi seanslarında hastaların ‘tam bir erkek’ olamamaktan kaynaklanan sorunlarına değinildiği görülür.

Hemşire Ratched ve yardımcısı, düzenli olarak, hastaların yaşam deneyimlerinin ve sorunlarının konuşulduğu grup terapilerini uygulamaktadır. Reis<sup>16</sup> bu terapi seanslarını toplu bir günah çıkarma ibadeti, günlük ritüel arındırmalar, ruhsal temizlenmeler olarak betimler. Bu toplanmalar, hemşire ve hastalar arasındaki güç dengesini korurken, sistemin işleyişinin sorunsuz ve verimli bir şekilde sürmesini de sağlamaktadır. Ancak terapinin iyileştirici bir tedaviden ziyade gruptaki hastaların özel alanlarına ve mahrem odalarına yapılan bir deşifre baskını olduğu söylenebilir. Her terapi seansında, bir

<sup>14</sup> Sancar, 2013: 46.

<sup>15</sup> Meloy, 2009: 13.

<sup>16</sup> Reis, 1987: 88.

hastanın orada bulunmasına neden olan sıkıntıları ve sorunları hakkında konuşulmaktadır. Hemşire Ratched, önce hastanın kendisine sorular yönelterek konuyu detaylarıyla anlatmasını istemektedir. Sonra gruptaki diğer hastalara deşifre edilen konu hakkındaki görüşlerini sorarak hastalar arasında konunun tartışılmasını sağlamaktadır. Terapi seanslarının elbette ki farklı disiplinlerce değerlendirilmesi mümkündür. Bu çalışma kapsamında ise terapi sürecine toplumsal cinsiyet açısından yaklaşılmak istenmiştir. Bir seansta hastanın eşi ile ilgili sorunları ele alınırken, başka bir seansta diğer bir hastanın flört ilişkilerine dair sıkıntıları tartışmaya açılmaktadır. Hastaların sorunlarının ilişkilendirildiği kişilerin eş, sevgili / partner, anne vb farklı roller ile kadınlar olduğu görülmektedir. Diğer bir ifadeyle hasta olmak, kadınlarla kurulan ilişkilerde güçsüz olmakla, heteroseksüel ilişkilerde başarısız olmakla, erkek gibi olamamakla ilişkilendirilir. Filmin terapi sahneleri adeta ‘Erkek olmakta başarısızsanız, o zaman sağlıklı-normal değilsinizdir, hastasınızdır’ mesajı vermektedir. Tüm bunlardan hareketle terapi seanslarının, erkek görünümlü kadınsı hastalar ile kadın görünümlü erkeksi otorite arasındaki karşılaşmalar olduğu söylenebilir.

Diğer yandan filmde akıl sorunlarının kadınla ilişkilendirilmesi durumu, modern düşüncenin özellikleriyle beraber yorumlanabilir. Modern düşünce birbirine karşıt ikiliklerin hiyerarşik dizilimine yaslanır. İkiliği oluşturan taraflar birbirinden bağımsız tanımlanamayacağı gibi, biri diğerinden üstündür. Doğa-kültür, din-bilim, özel-kamusal, ruh-beden, akıl-duygu ve kadın-erkek gibi ikilikler etrafında dünya algılanır ve tanımlanır. Bu dikotomilerin birbiriyle eşleşmesi erik niteliklidir. Erkek aklını kullanır, kadın duygularına yenilir. Bu bağlamda akıl hastası erkeklerin, akıl-duygu dikotomisini sarstığı ve cinsiyetteki karşılığını bozduğu söylenebilir. Erkek aklı işlemiyorsa o zaman bu durumda bir terslik vardır. *Guguk Kuşu* filminde patriyarkal düzeni yerle bir eden akıl hastası erkeklerin “tam” erkek olamadığı yönünde bir aktarımın yapılma nedeni de budur. Hatta hastaların sağlığına kavuşamamaları, dolayısıyla da erkekliklerini geri alamamaları da yine bir kadın karaktere, Hemşire Ratched’a bağlanmaktadır. Erkekliğin edinilmesindeki engel, ancak egosu yüksek ve otoriteye vurgun bir kadınlık durumuyla açıklanabilirliğe sahip gibidir. Sanki Hemşire Ratched, hastaların erillliğini almakta, yerine koymamaktadır.

Erving Goffman, akıl hastanesinde bir deli olmanın hapisanede yatan bir mahkum olmaktan daha zarar verici olduğunu düşünür. Çoğu kişi gibi Goffman da deliliği, ‘bir kadın gibi’ muamele görmeye; çaresiz, bağımlı, cinsiyetsiz ve mantıksız olmakla ilişkilendirir.<sup>17</sup> Buna göre filmde 15 yaşındaki bir çocuğa tecavüz suçuyla hapis cezası alan ancak hasta rolü yaparak kendini hastaneye sevk ettiren McMurphy kendisi için doğru bir karar vermemiştir. Kadınlarla kurduğu ilişkileri, kumar gibi erkeksi alışkanlıkları ve maç izleme gibi erkeksi zevkleri ile heteroseksüelliğin doruklarında resmedilse de McMurphy, özgürlüğüne kavuşamamış, mücadelede yenik düşmüştür. Ama kendi çevresindeki hastalara sistemin dışında mutlu olunabileceğini ve bu sistemden kaçış yolunu gösteren ‘erkek kahraman’ olmuştur.

### Filmin Ana Karakterleri: Hemşire Ratched ve McMurphy

Ratched ismi, geriye doğru dönüşü önleyecek şekilde dizayn edilen, dişleri bir yöne doğru eğimli olan dişli bir tekerlek anlamındadır.<sup>18</sup> Buna göre var olan düzeni yerinde tutmak ve kontrol altına almakla ilişkilendirebileceğimiz bir isim olduğu söylenebilir. Filmin baş hemşiresi, isim analizine uygun bir karakter olarak sunulmaktadır. Kurumsal işleyişin sorumlusu olarak gösterilen hemşire Ratched, akıl hastaları için uygun olan gündelik hayat düzenini koruyan ve düzenin kurallarına uymayanların hesap vermek zorunda kaldığı kişidir. Hemşire hastanenin düzenini korumak amacıyla iktidar alanını sonuna kadar kullanan bir karakter iken, McMurphy bu düzeni bozan, kuralları ihlal eden, hastanenin işleyiş sistemine kafa tutan, özgürlükten yana bir kişi olarak gösterilmektedir. Ancak McMurphy’nin özgürlük anlayışının ne olduğu, ya da özgür bir insanın yapmak isteyebilecekleri hakkındaki düşünceleri, filmde ulaşabildiğimiz ölçüde de olsa dikkate değerdir. McMurphy’nin filmde gördüğümüz davranışlarına göre; dışarı çıkmak (kamusal katılmak), eğlenmek, gezmek, içmek ve kadınlarla buluşmak, özgür bir

<sup>17</sup> Reis, 1987: 82.

<sup>18</sup> Francis, 1989: 56.

erkeğin yapabilecekleri olarak sunulmaktadır. Bu sunum erkeklerle ilişkin özgürlük anlayışını daraltmakla birlikte, kadın özgürlüğünün filmdeki karşılığının ne olduğuna dair soru işaretleri oluşturmaktadır. Kadın yine gerçekliğinden uzaklaştırılmakta ve görünmez kılınmaktadır.

Yine de *Guguk Kuşu*, McMurphy’yi özgürlük yanlısı olarak olumlayan bir filmidir. McMurphy içki içmek, kumar oynamak, kavga etmek, maç izlemekte ısrarcı olmak gibi tipik geleneksel erkeklik özelliklerini taşımakta ve diğer hastalara da bulaştırmaktadır.<sup>19</sup> Böylece hastanedeki akıl hastalarına adeta yaşama sevinci aşılayarak kendi bireyselliklerini, yapabilirliklerini ve kapasitelerini keşfetmeleri için onları yönlendirmektedir. McMurphy filmde değişim, yenilik ve duygusallıkla ilişkilendirilerek neşe ve enerjisiyle hastaları rehabilite eden bir kişi olarak sunulmaktadır.<sup>20</sup>

Ratched ise, erkek olmanın yegâne yolları olan bu erkeklik ayinlerine; hastaların sigara içmelerine, kumar oynamalarına, beyzbol maçı izlemelerine vb müdahale eden ve engelleyen kötü biri olarak sunulur.<sup>21</sup> Etrafındaki erkekleri kadınlştırma konusunda yeteneklidir ve bu onu canavar yapar. Erkek hastalarının kadınlarla ilişkilerinde yaşadıkları sorunlara seanslarda özel olarak değinerek<sup>22</sup> eksik olduklarını sürekli hatırlar. Hemşirenin tedavi sürecinin bir parçası olarak yürüttüğü grup terapilerinde hastalar birbirleriyle çatışır, alay eder ve sarsılırlar.

Ratched’in otoritesini yeniden üreten bu ritüel terapi seanslarının yanı sıra sıkı ve sürekli bir denetimle beraber hastalar kendilerini sisteme teslim eder. Zamansal ve mekânsal geniş bir kontrol alanı içinde hastalar uyuşturulmuş biçimde gündelik rutin aktivitelere olması gerektiği biçimde katılırlar. Sürekli kameraların gözetiminde, demir parmaklıklı pencereci odalarda hastane planına uyum gösterirler. McMurphy ise bu rutini sekteye uğratan kişi olarak anaerki liderliğe ve hastanenin kontrol düzenine karşı çıkararak hastaların erkekliklerini geri kazanmalarına yardımcı olan kişi pozisyonundadır. Onları ortak oyunlar ve aktiviteler etrafında bir araya getirmekte, eğlendirmekte, aralarında iyi bir iletişim kurmalarında rol oynamaktadır. Kekeme olan hastayı (Billy) bile konuşturabilecek düzeyde, onlara hemşireden daha iyi gelmektedir. Hatta hastane yönetimi tarafından konuşmadığı zannedilen hastanın (Şef) kendisiyle konuşması, McMurphy’nin hastaların güvenini kazandığını gösteren örneklerden biridir.

Bu iki karakter arasındaki gerilim, filmin sonuna doğru artarak devam etmiştir. Bu gerilim tırmanışı üç aşamada toparlanarak açıklanabilir. İlk aşama hastane kurallarının ve yetkili kişilerin etkin olduğu alanların öğrenilmesini içerir. Hemşire ile hasta, güçlü ile güçsüz arasındaki sınırlar hem McMurphy’ye hem de izleyiciye birkaç örnekle gösterilir. Daha önce değinilen hemşireler ve hastanenin üst yönetimindeki doktorlar arasındaki görünmez cam tavana göndermede bulunarak; hemşireler ve hastalar arasında da bu kez görünür ve geçilmez olan bir cam duvar gösterilir. Sanki bu durum, kadının erkekten daha güçlü konumda olduğu durumlarda cam tavandan farklı olarak dikey değil ancak yatay bir ayrım olabileceğini ima eder gibidir. Cam tavan ancak cam duvara dönüşebilmektedir. Aşağıdaki görselde gördüğümüz, McMurphy’nin aradaki güç duvarını ilk kez fark ettiği andır.

<sup>19</sup> Darbshire, 1995: 199.

<sup>20</sup> Francis, 1989: 56.

<sup>21</sup> Darbshire, 1995: 200.

<sup>22</sup> UKEssays, 2018.



**Görsel 2: Sınırlar**

Güçlü ve güçsüzler için sınırlar mekânsal bölünme ile gösterilir. Filmde ortak salon, yatakhane ve basketbol sahasının bulunduğu bahçe hastaların mekanları olarak gösterilirken, hastanede görev yapan hastabakıcıların, hemşirelerin, yöneticilerin odaları hastalar için girişi yasaklanan alanlardır. Hastaların hangi nedenle olursa olsun hemşire odasına girmemeleri gerektiği kuralını ihlal eden ve bu nedenle uyarı alan McMurphy, yasaklı alanda hiçbir koşulda bulunamayacağını kendi deneyimiyle anlamıştır.

Gerilimin ikinci aşamasında McMurphy gösterilen kuralları nasıl bertaraf edebileceğinin ve iktidarı nasıl kandırabileceğinin yollarını öğrenmektedir. Hastane kuralları kendisini rahatsız etmektedir ve çaresiz hissettirmektedir. Örneğin hastabakıcının rutin olarak her gün vereceği ve almak zorunda olduğu ilacı içmek istemez, ancak uyarılınca yutmak yerine yutmuş gibi yaparak görevliyi yanıltır. Bu aldatma davranışı, sistemin çizdiği sınırların ötesine kaçmak bir girişimdir. Diğer bir örnek ise ortak salonda bulunan televizyondan şampiyonluk maçını izlemek istemesi fakat buna izin verilmemesidir. Hemşire Ratched öncelikle, diğer hastaların rahatsız olacağını, hastane rutinini ve düzenini bozacağını neden göstererek maç yayını açamayacaklarını dile getirmiştir. Daha sonra McMurphy'ye maç yayını için hastalar arasında oylama yapılabileceğini ve oylama sonucuna göre karar verilebileceğini söylemiştir. McMurphy ilk başta sevinse de bu oylamanın akıl hastaları için bir şey ifade etmediğini gördüğünde çok şaşırır. Hatta Ratched'in hastaların bu yaklaşımını zaten öngördüğünü anladığında ise öfkelenir. Akıl hastaları adeta bir konu hakkındaki görüşlerinin sorulması karşısında akıl tutulması yaşamışlardır. Hiç alışık olmadıkları bir şekilde kendi istekleriyle bir şeyler yapabilecek olmanın karşısında dilsiz kalmışlar, görüşlerini ifade etmekten çekinmişlerdir. Ancak McMurphy bu yenilgiyi kabul etmez. Çünkü McMurphy izleyicinin bakışında nasıl erkek olunacağını gösteren kahramanlaştırılmış karakterdir.

Johnston filmlerde “kadın olarak kadın”ın yokluğunu duyurmuştur.<sup>23</sup> Ancak sinemada kadının sesinin duyurulmaması, kadının boyun eğen kişi olması ne kadar doğallaşmışsa, özellikle de bir kadına itaat etmek erkek için kabul edilemez bir durumdur. McMurphy maçı izleyemeyeceğini bilse de sadece ona söylenen hastane düzeninin bozulacağı yönündeki bahanelere odaklanmış ve bu yönde hareket ederek her zamanki hastane rutinine saldırmıştır. Açık olmayan televizyonun karşısına oturarak, maç izler gibi tepkiler vermeye, bağırıp çağırmaya başlamıştır. Onu gören hastalar ilk başta duruma şaşkınlık duysalar da McMurphy'nin teatral oyunu hoşlarına gitmiş ve kısa sürede bu oyuna dahil olmuşlardır. Ortak salonda oluşan stat havası, hemşirenin yenilen kişi psikolojine bürünmesine yol açmıştır. Aşağıdaki görselde de görüldüğü üzere McMurphy sanki Ratched'la olan maçını kazanmış gibi zafer kutlaması yapmıştır.

<sup>23</sup> Öztürk, 2011: 680.



**Görsel 3: Maç Düellosu**

Hemşire Ratched’la McMurphy arasındaki gerilimin son aşamasında kural ihlalleri eyleme dökülmüş ve bu ihlallere cezalar kesilmiştir. Diğer hastaları da yanına alarak hastaneden kaçmak ve gemi yolculuğu yapmak, yasakları alenen delme sürecinin ilk durağıdır. Gemi yolculuğundan balık tutarak dönmeleri ise bu sefer gerçek bir zafer tablosudur. İkinci durak ise, hastaneden kaçmak yerine hastane içinde kalarak eğlence düzenlemektir. McMurphy bu defa içeriden dışarıya sızdırmak yerine adeta dışarıyı içeriye taşır. Gece bekçisi Turkle’ı ikna ederek, arkadaşları Candy ve Rose’un yanlarında getirdikleri alkollü içeceklerle birlikte içeri girebilmelerini sağlar. Müzik, dans ve alkol eşliğindeki partide tüm hastalar gece boyunca eğlenirler. Hemşire ve hastabakıcıların sabah geldiklerinde gördükleri manzara, onları dehşete düşürür. Hastalardan biri olan Billy’nin Candy’le yattığı odanın kapısını açan hemşirenin çığılığı ise dehşetin sessizliğini bozar. Kekeme olan Billy’nin hemşireye açıklama yapmak için konuştuğunda kekemeliğinin geçtiği görülür, nitekim konuşması düzelmiştir ancak bu durum çok uzun sürmez. Otoritesi ve oluşturduğu itaat düzeni sarsılan Ratched, McMurphy’nin Billy’ye sunduğu “erkeklik” iksirini etkisiz hale getirmesi gerektiğini düşünerek, Billy için en uygun silahını cephanesinden çıkarır. Billy’nin zayıf yanı, otoriter ve baskın karakterli olduğu anlaşılabilir annesiyle olan sorunlu ilişkisidir. Hemşire Ratched Billy’ye olanları annesine anlatacağını söyleyerek bir nevi onu tehdit eder ve maruz kaldığı bu psikolojik şiddete dayanamayan Billy’nin intiharına neden olur. Billy’nin intiharı ise McMurphy’nin kontrolünü kaybetmesine ve Hemşire Ratched’a saldırmasına neden olur. Tüm bu olaylardan sorumlu tutulan McMurphy’ye bu sefer en ağır ceza olan lobotomi uygulanır. İki karakter de aralarında gerilim dolu ilişkilerinde soğuk ve sakin tavırlarını, otokontrollerini filmin bu son sahnelerinde kaybetmiştir.

Asıl sorunun biyolojik ayrımlara takılmaksızın patriyarkal düşüncenin benimsenmesi olduğunu burada yeniden hatırlamak gerekir. Hooks<sup>24</sup>, kadın ya da erkek hepimizin, güçlü olanın güçsüz olanı yönetmeye hakkı olduğunu, güçsüz olanı yönetmek için güçlü olanın her yolu kullanabileceğini söyleyen bir eril tahakküm etiğini benimseyecek biçimde toplumsallaştırıldığımızı ifade eder. Benzer şekilde filmdeki Hemşire Ratched karakteri, kadın olsa da gücü temsil etmesi açısından, hastaları duygusal ve psikişik manipülasyon yoluyla yönetmektedir. Çevresindeki herkesten; yardımcı hemşirelerden, hasta bakıcılardan, görevlilerden ve özellikle erkek hastalardan itaat ve disiplin talep eder ve alır.<sup>25</sup> Hastaların zayıf yanlarından beslenen öyle güçlü bir psikolojik baskıdır ki bu, Billy örneğinde görüldüğü gibi hayati önemde zarar verici sonuçlara yol açmaktadır.

<sup>24</sup> Hooks, 2014: 93.

<sup>25</sup> Reis, 1987: 88.

McMurphy'ye odaklanıldığında ise şiddetin farklı türlerine dair örnekler görürüz. 15 yaşındaki bir kız çocuğuna tecavüz suçuyla yargılanan 38 yaşındaki McMurphy'nin, hastaneye giriş yaptığı gün başhekimle görüşmesinde geçen diyalog dikkat çekicidir. Başhekim ona akıl hastanesine gönderilmesi hakkında ne düşündüğünü sorar. McMurphy soruyu cevaplamaadan önce başhekimden elindeki resmi belgede yazan gönderilme nedenlerini okumasını ister. Belgede yazılana göre, kavgacı olması, tembelliği ve toplum içindeki davranışlarının alışılmışın dışında olması gerekçesiyle akıl hastanesine gönderilmiştir. Asıl neden ise hapishane yönetiminin McMurphy'nin gerçekten akıl hastası olup olmadığını değerlendirilmesini talep etmesidir. Beş kez saldırıdan tutuklanan ve son kez hapse girme nedeni yaşı tutmayan bir kıza tecavüz etmek olan McMurphy'nin açıklaması ise aşağıdaki gibidir:

“Ama doktor, on beş yaşında olmasına rağmen otuz beşinde gibi duruyordu ve bana on dokuzunda olduğunu söyledi ve bu iş için çok istekliydi ... kızı görseydiniz kesinlikle on beş yaşında demezdiniz. Bence bunun delilikle bir ilgisi yok, benim yerimde kim olsa bunu yapardı. Hiçbir canlı erkek bunu reddedemezdi, bu yüzden hapse girdim ve şimdi de bana kahrolası bir sebze gibi davranmadığım için deli olduğumu söylüyorlar...”

Bu ifadelerin ait olduğu erkek karakterin filmde kahramanlaştırıldığına dikkat çekmek gerekir. Mulvey<sup>26</sup>, Lacan'ın bir çocuğun kendi imgesini aynada tanıdığı anın ne denli hayati olduğu açıklamasından yola çıkarak, bireyin kendini tanımanın aracı olarak aynadaki yansımasını referans aldığına vurgu yapar. Sinema da tıpkı ayna gibi bir referans aracıdır. İzleyici beyaz perdedeki karakterlerle -özellikle baş karakterle- özdeşleşir. Bireyin aynada kendini görmesi gibi beyaz perdede izlediği de sanki kendisidir. Mulvey, sinemanın geçici bir ego yitimine izin verirken aynı zamanda egoyu güçlendirecek büyümlü yapılarla da sahip olduğunu ifade eder. Diğer bir deyişle, sinemanın bireyin kim olduğunu ve nerede olduğunu unutturan büyümlü atmosferi, aynı anda bireyi ideal ego temsilleri olan yıldızlarla da buluşturur. *Guguk Kuşu*'nun yıldız karakteri McMurphy'nin yukarıdaki ifadeleri bu nedenle dikkate değerdir. Filmde baskıcı sisteme karşı duran, özgürlükçü olarak sunulan karakterin bu ifadeleri, şiddete yönelik umursamaz bir tavır takınmaya sevk edici biçimde izleyicinin bakışında meşrulaştırılmaktadır.

McMurphy'nin cinsel dürtüsü kendi savunmasının özüdür ve bir erkeğin kendini durdurabilmek için yapabileceği hiçbir şeyin olmadığını vurgulaması önemlidir. Ona göre bir erkeği böyle bir durumda ancak kadın kontrolü durdurabilir ama zaten tecavüz ettiği çocuğun istekli olduğunu, kendisinin de sebze olmadığını, canlı bir erkek olduğunu belirterek olayı kendi lehine çekmeye çalışmaktadır. Kendisine katılabileceğimiz tek açıklama ise bunun delilikle ilgisi olmadığını söylemesidir; çünkü bunun eril tahakkümle ilişkisi vardır. Tecavüz hastalıklı bir durum olmaktan öte, cinsiyet eşitsizliğinin bir yansımasıdır. Barbara Mehrhof, Pamela Kearon ve Susan Brownmiller gibi radikal feministler tecavüzle ilgili önemli açıklamalarda bulunmuşlardır. Mehrhof ve Kearon'nun 1971'de yayımlanan “Rape: An Act of Terror” (Tecavüz: Bir Terör Fiili) başlıklı makalesinde tecavüz güçlü bir sınıfın üyeleri tarafından güçsüz bir sınıfın üyelerine karşı uygulanan terörist bir eylem olarak nitelendirilir. Onlara göre tecavüz kadınlara uygulanan keyfi bir şiddet hareketi değil, politik bir baskı altına alma eylemidir. Brownmiller ise bu tezi geliştirerek, tecavüzün eril bir ideoloji olduğunu öne sürerek, kültürel olarak erkeklerin erkekliklerini kurmalarında tecavüzün temel bir araç olduğunu ifade etmiştir.<sup>27</sup> Bu bağlamda filmde McMurphy'nin erkekliğinin tecavüz eylemiyle de ilişkilendirildiğini söylemek mümkündür. McMurphy erkekliğinden şüphe duymamakla beraber, işlediği suçu bir suç olarak görmemektedir. Ancak hastanede geçirdiği süreçte erkekliğini tazeleyebilmeye ihtiyaç duymuştur ve bunun en büyük acısını da hemşireden çıkarmıştır.

Sosyal, kültürel ve tarihsel nitelikli cinsiyet algılarının üretimi ve aktarımı, seyirci sporu halinde gerçekleşir. Bireyler farklı toplumsal alanlarda farklı sosyallikler içinde birbirlerinin cinsiyet performanslarını puanlar. Diğer bir ifadeyle cinsiyet açısından oyunun amacı sadece gol atmak değil, kalabalığı, seyirciyi memnun etmektir.<sup>28</sup> Bu bağlamda erkeklik, eril grubun yargısına bağımlı bir

<sup>26</sup> Mulvey, 1997: 19-20.

<sup>27</sup> Donovan, 2015: 275.

<sup>28</sup> Meloy, 2009: 7.

durumdur; gerçek erkekler grubuna dahil olabilmek, başka erkekler tarafından kabullenebilmek için gerekli ritüelleri, stratejileri ve eylemleri deneyimlemek gereklidir. Şiddet ise erkeklik sınavlarının vazgeçilmezidir.<sup>29</sup> Hatta adam gibi adamların arasına katılabilmek için ironik biçimde hemcinslerine meydan okumayı bile gerektirebilir. ‘Erkeksen çık karşıma’ çağrısı yapabilmek veya bu çağrıya cevap verebilmekle ilgilidir. Patriyarka erkeklere, benlik ve kimlik hislerinin, varoluş nedenlerinin diğerlerine -daha güçsüz erkeklere, kadınlara, çocuklara- hükmetme kapasitelerinde yattığını öğretir.<sup>30</sup> McMurphy’nin dışarı hayatındaki saldırıları da bu çerçevede yorumlanabilir. Onun için şiddet, erkekliğini kanıtlamanın önemli bir aracıdır. Dolayısıyla şiddet bir sonuç olmaktan öte erkekliğin inşasında araçsallaşmıştır. Erkek olmak biyolojiye indirgenemeyecek bir sosyal inşa sürecine tekabül eder. Ayrıca erkek için sahip olunan biyolojik üstünlük yetmez, o üstünlüğü hak etmek gerekir ve elde tutabilmek önemlidir. Diğer bir ifadeyle erkekliğin sürdürebilmesinde şiddetin tekrarlanması kaçınılmazdır. Tüm bu nedenlerle McMurphy hastanede tehlike altında gördüğü erkekliğini kurtarmak ve korumak için filmin son sahnesinde son kozunu oynamıştır. Seyirci karşısında hemşireye karşı fiziksel saldırıda bulunarak onu nefessiz bırakmak ve öldürmek istemiştir. Top keserek erkeklik oyununu bozan hemşirenin ürettiği psikolojik baskı, bir erkek hastanın fiziksel şiddetiyle karşılık bulmuştur.

McMurphy’nin Hemşire Ratched’a fiziksel saldırısı, kadına yönelik şiddetin bir gerekçeye dayandırılarak meşrulaştırılmasının bir örneğidir. Hemşirenin psikolojik baskısına dayanamayıp kendi kontrolünü kaybeden ve hemşireye saldıran bir erkek figürü ile filmin şiddetin haklı bir gerekçesi olabileceği düşüncesine sevk ettiği söylenebilir. Filmde yaratılan mağdur-fail karışıklığı ile asıl gücün ve kontrolün hangi cinsiyette olduğu gizlenmektedir.

Hemşireye saldırması ve gece parti düzenleyerek hastane düzenini bozması nedeniyle McMurphy’ye lobotomi uygulanır. Bu uygulama ile bilincini kaybeden ve gerçekten akıl sağlığı bozularak kendine gelemeyen McMurphy’nin durumu, onunla yakın bir bağ kurmuş hastalardan biri olan Şef tarafından kabul edilmez bir hal alır. Şef onun eski haline geri dönemeyeceğini ve böyle yaşamak istemeyeceğini düşünerek onu öldürür. Hemşirenin ise boyunluk takarak işine devam ettiği gösterilir. Hemşirenin işini yapmaya devam ediyor oluşu, her koşulda sistemin devam edeceğini, McMurphy’nin ölümü ise sistemin içinde gerçek hayatın var olamayacağını bize anlatır gibidir.

### Filmdeki Kadın Karakterler ve Kadınlık Halleri

Feminist film teorisyenleri sinemada sunulan karakterlerin patriyarkal ideolojiye uygun biçimde nasıl cinsiyetlendirildiğini sorgularlar. Kadın karakterlerin iç dünyalarından fiziksel görünümüne kadar eril düşünce ve eril dilin tasviriyle oluşturulduğuna değinerek, kadın temsillerinin gerçekliği yansıtmadığına ve bu temsillerin erkeğin kadına yönelik bilinçaltında yatan arzularının, duygularının ve düşüncelerinin göstereni olduğuna vurgu yaparlar.<sup>31</sup> Bu açıdan sinemasal sunumun patriyarkal ideolojinin sürmesinde etkin rol oynadığını belirtmek mümkündür.

Sinemada kadının cinsel bir obje olarak sunumu, kadın bedeninin teşhiri, dikizlenmesi ve tüketimi feminist eleştirinin odağındaki konulardandır. Bununla beraber sinemasal gösterimin kadın ve erkek izleyiciler üzerindeki etkisinin farklı olduğuna yönelik görüşler de öne sürülmüştür. Örneğin Mary Ann Doane, kadın izleyicinin imgenin tüketicisi olmaktan ziyade, bu imge tarafından tüketildiğini belirtmiştir.<sup>32</sup> Dolayısıyla kadın izleyici sinemadaki eril bakışın belirlediği temsilleri tarafından tüketilendir. Beyaz perdedeki kadın temsilleri kadın izleyiciler için sadece ideal kadın tipleri örnekleri olmakla kalmaz, aynı zamanda kadını gerçeklikten koparan, erkeğe bağımlı varoluşunu yeniden üreten temsillerdir.

Mulvey<sup>33</sup>’in makalesinde Budd Boetticher’den yaptığı alıntı, bu noktada dikkate değerdir: “Önemli olan, kadın kahramanın neyi tahrik ettiği ya da daha doğrusu neyi temsil ettiğidir. O, erkek kahramanda

<sup>29</sup> Bourdieu, 2014: 70.

<sup>30</sup> Hooks, 2014: 88.

<sup>31</sup> Karabağ, 2019: 1431.

<sup>32</sup> Ögüt, 2009: 205.

<sup>33</sup> Mulvey, 1997: 20.



uyandırdığı aşk ya da korkuyla, ya da erkek kahramanın onun için hissettiği ilgiyle, erkeğin davrandığı gibi davranmasına neden olandır. Kendi başına kadının en ufak bir önemi yoktur.” Diğer bir deyişle sinemada kadınlar ancak erkeklerle olan ilişkisinde anlam kazanabilmektedir. Kadını erkeğe bağımlı kılan ilişki aşkı ya da korkuyu; hatta olumlu ve olumsuz her türlü karşıt duyguyu içerebilmektedir. Bu bağlamda *Guguk Kuşu* filmindeki kadın temsillerinin bu duruma uyumlu bir model içine yerleştirildiği gözlenmiştir.

Film içinde erkek karakterlere göre sayıca daha az olan kadın karakterler iki kutuplu yapıda sunulmaktadır. Orjin noktasından iki uca doğru sapma gösteren kadın karakterleri kabaca iki kategoriye ayırmak mümkündür: (1) Otoriteyi temsil eden hemşireler ve görünmese de etkin olan Billy’nin annesi; (2) Otoritenin karşısında konumlandırılan Candy, Rose ve gösterilmese de tecavüz mağduru. Kadınlar ya düzen savunucusudurlar ya da düzeni bozanların safında yer almaktadırlar. Otoritenin kadınları sert bakışlı, somurtkan, katı bir tutum sergileyen, disiplinli bir profil içinde betimlenirken; düzen dışında gösterilen kadınlara eğlence düşkünü, sürekli gülen, bakımlı, süslü ve rahat bir profil çizilmesi söz konusudur. Otoriteyi temsil eden kadınlar özgürlükçü olmayan, adeta canavarlaştırılmış, marjinalleştirilmiş, duygusal zayıflıktan uzak, başkalarına karşı sınırlarını net bir şekilde çizen ve bu nedenle dokunulmaz olan kadınlardır; dolayısıyla daha erkeksi özelliklerle gösterilir. Ancak diğer tarafta yer alan otoriter olmayan kadınlar ise özgürlükten yana olan, kuralcı olmayan, sınırları muğlak olması nedeniyle başkalarının müdahalesine açık olan ve bedenleriyle nesneleşen kadınlardır; bu nedenle daha kadınsı özelliklerle ilişkilendirildikleri söylenebilir. Sahip olunan otoriter güç, taşınan eril özellikler ile doğru orantılı seyredir.

Kıscası patriyarkanın kadınları ayırıştırma politikası incelenen bu filmde de işlemektedir. Bu ikili ayırım, filmin bazı sahnelerinde açık olarak karşılaştırmalı ve karşılıklı bir şekilde gözlenebilmektedir. Örneğin aşağıdaki görselde (4) daha önce makalede bahsi geçen gece partisi sırasında kontrole gelen ve gece bekçisi Turkle’ın odasında kendisine gülerek “üzgünüm” diyen Candy’le karşılaşan sert bakışlı gece hemşiresi görülmektedir. Aynı sahnede iki farklı uçta tanımlanan kadın karakterler bir araya gelmiştir ancak otoriteyi temsil eden gece hemşiresi, Candy’le doğrudan iletişim kurmak bile istemez. Turkle’a “Bu kadının burdan hemen gitmesini istiyorum” diyerek onu uyarır.



Görsel 4: Gece Hemşiresi



Görsel 5: Rose ve Candy

“Cinsiyetli olmak bir dizi toplumsal düzenlemeye tabi olmaktır. Bu düzenlemeleri yöneten yasa hem insanın cinsiyetini, toplumsal cinsiyetini ve hazlarını biçimlendiren bir ilke gibi hem de kişinin kendisini yorumlamasının ilkesi gibi işler”.<sup>34</sup> Kişinin kendini yorumlamasından kasıt, kişinin kendine ve sosyal dünyaya ilişkin bakış açıdır. Kadınların da erkekler gibi cinsiyetçi düşünce ve değerlere inacak biçimde toplumsallaştırıldıklarını ifade etmek mümkündür.<sup>35</sup> Gece hemşiresinin sahip olduğu

<sup>34</sup> Direk, 2009: 74.

<sup>35</sup> Hooks, 2014: 19.

patriyarkal cinsiyet algısı ve tutumu, bedeninin taşıdığı özelliklerden, bedensel duruş ve eylemlerinden izleyiciye adeta akmaktadır. Yaşlı ve hafif kilolu bedeni, sinirli ve anlayışsız tavrı, asık suratlı yüzüyle otoritenin erilliğe içkin olduğunu göstermektedir.

### Filmdeki Erkek Karakterler ve Erkeklikler

Filmin erkek karakterleri gücün hiyerarşik dağılımına göre sınıflara ayrılabilir. Hiyerarşinin en üstünde yönetici ve doktorların yer aldığı, daha altında ise sınırlı yetkiye sahip hasta bakıcılar ve güvenlik görevlilerinin olduğu söylenebilir. Hiyerarşinin en altında da hastalar ve hasta olduğunu düşünenler (akıl hastası olduğunu düşünüp gönüllü olarak hastaneye başvuranlar da vardır) konumlanır. Bu güç dağılımı, farklı erkeklik durumlarına işaret eder. Hatta hastaların kendi içlerinde de erkekliklerin güç dizilimlerine atfen ayrıştırıldıkları gözlemlenir.

Connell<sup>36</sup> *Toplumsal Cinsiyet ve İktidar* adlı eserinde kadınlık ve erkeklik kimliklerini tanımlama çabaları üzerinde durur. Bu yönde yapılan çalışmaları değerlendirerek, kadın ve erkekleri tek bir kalıba dahil etme uğraşlarının sonuç vermediğini düşünür. Kadın ve erkeği birbirinden ayıran özellikleri, kadına ve erkeğe ait olanı saptamak mümkün olmadığı gibi aslında kendi içinde de farklar barındıran kurgulanan bu ikili yapıya da şüpheyile yaklaşmak gerekir. Farklı kadınlık ya da erkeklik tiplerinin birbirleriyle ilişki içinde var olduğunu vurgular. Bir gruba katılmanın diğer grubu ilgisiz kılmadığını, hatta bunun da ötesinde etkin bir ilişki sürdürüldüğünü belirtir. Ona göre kadınlık ve erkeklik birer ‘öz’ değil, belirli ilişkilerin yaşanma biçimleridir. Filmde karşılaşılan erkeklik halleri de benzer şekilde ilişkisellikler içerisinde kurgulanarak verilmektedir.

Bu başlık altında kadın karakterlerden sayıca daha fazla olan erkek karakterlerin betimlemeleri yapılarak, bu karakterler üzerinden işlenen erkeklik durumlarının bir araya gelişleri, diğer bir deyişle erkekliğin ilişkisellik boyutu irdelenmek istenmiştir. Bu çerçevede şekillenen çalışmanın analizi, ayrıştırılan erkek-lik-lerin yanı sıra kadınlığa karşıt kurulan erkek dayanışması örneklerini de içeren bir çözümlemeyi gerçekleştirme imkanı sunmuştur.

İlk olarak hastanenin üst yönetiminden en sık karşımıza çıkan figür olan başhekim Dr. John Spivey’e değinmek mümkündür. Doktorun McMurphy ile ilgili kararların verilmesinde Hemşire Ratched’in görüşlerine değer verdiği gözlenir. Makalede McMurphy’nin hastaneye ilk geldiği gün odasına uğradığından daha önce bahsedilmişti. Bu görüşme sırasında Dr. Spivey’in masasındaki bir fotoğraf McMurphy’nin dikkatini çeker. Fotoğrafta doktor yakaladığı ve 42 kilo olduğunu söylediği büyük bir balığı elinde tutarak poz vermektedir. Yakalanan balığın, doktorun iktidarını temsil ettiği söylenebilir. Doktor bunu başarı olarak görmekte ve gülümseyerek kendisiyle gurur duyduğunu ifade etmektedir. Filmin ilerleyen sahnelerinde ise hastaneden kaçan hastaların gemi yolculuğunda balık avladıklarını görürüz. McMurphy ve hastane arkadaşlarının gemiyle yolculuktan dönüş sahneleri ise etkileyicidir, çünkü Dr. Spivey’in pozunu bu sefer akıl hastaları vermektedir.



Görsel 6: Balık Avı

<sup>36</sup> Connell, 1998: 237-241.

Bu kesişmeyi doktor ve hasta karşıtlığı üzerinden değerlendirecek olursak, erkekler arasındaki ayrışmaların sahip olunan kimlik ve statüler temelinde kurulduğunu, ancak bu ayrışmaların kimi durumlarda ortadan kalkabileceğini ifade edebiliriz. İster doktor ister hasta ister yöneten ister yönetilen olsun, farketmeden balığın her daim yakalanabileceğini, bunun için sadece eyleme geçmenin yeterli olduğunu altı çizilmektedir. Sisteme radikal bir eleştiri niteliğindeki bu filmde sistem kurbanlarının avcılar kadar güçlü olabildiklerine dair bir atıfta bulunulur. Bununla beraber erkeğin ne olursa olsun avcı olduğunu görmezden gelemeceğimizi anlarız. Avcılık, güçlü olmakla ilişkilidir. Kadın-erkek karşıtlığı, erkekler arasındaki ayrışmaları ortadan kaldıracak düzeyde bir ortaklığı inşa edebilmekte, farklı erkeklikleri bir araya getirebilmektedir.

Bu ortaklığa benzer bir başka örnek ise, parti gecesi görevli olan gece nöbetçisi Turkle ile McMurphy arasındaki pazarlık ve anlaşmada görülmektedir. Parti yapılacaktır ama karşılığında partinin kadınları ve alkollü içecekleri Turkle'la paylaşılacaktır. Görülmektedir ki, siyah ve beyaz erkeği, görevli ve hasta erkeği bir araya getiren, Connell<sup>37</sup>'in deyişiyle suç ortaklığı yapmaya sevk eden şey, erkeklerin çoğunun kadınların tabi kılınmasından faydalananı olmalarıdır. Aşağıdaki görselde bu suç ortaklığı görülmektedir.



**Görsel 7: Suç Ortaklığı**

Kadın da alkollü bir içecek misali öznelikten çıkararak nesneleştirilmiştir. Bir nesne gibi kullanım ve değişim değeri üzerinden pazarlık sürecine katılmıştır. McMurphy'nin cinsel bir meta olarak sunduğu kadınlar daha önce de değinildiği üzere, başkalarının yanı sıra kendi üzerinde dahi herhangi bir kontrole ve otoriteye sahip olamayan Candy ve Rose'dur.

Turkle'a ek olarak hastanede çalışan birçok siyahi erkek vardır ve hepsi ya güvenlik görevliliği, temizlik, garsonluk ya da hasta bakıcılık yapmakta, diğer bir ifadeyle düşük statülü işlerde çalışmaktadır. Turkle gibi çok sık karşımıza çıkan hizmetli ise Washington'dur. Hastaların kriz anlarında ya da çatışma durumlarında olanları kontrol altına almaya gelen, hemşire Ratched'ın taleplerini yerine getiren bir çalışandır.

Hastalara odaklanıldığında, çok farklı erkeklik temsilleriyle karşılaşırız. Film içinde ön planda tutulan hastaların neredeyse tamamı kadınlarla yaşadıkları sorunlu ilişkiler nedeniyle hastanededirler. Değerlendirmeye filmin sonlarına doğru intihar eden Billy Bibbit adlı hastayla başlamak mümkündür. Kekeme olan ve konuşmada güçlük çeken Billy, kadınlarla ilişki kurma konusunda da yetersiz ve başarısız bir portre çizmektedir. Flört ilişkisi kurmakta zorlanan, duygularını açıklayamayan utangaç

<sup>37</sup> Connell, 1998: 248.

birisidir. Kadınlarla ilişki kuramayan Billy'nin diğer takıntısı ise annesidir. Billy üzerinde yarattığı korku nedeniyle annesinin baskın kişilikli ve otoriter bir kadın olduğu anlaşılmaktadır. Billy ile annesi arasındaki ilişki korkuya dayalı bir itaat ilişkisidir. Filmde Billy'nin kadınlarla iletişim kurma güçlüğünün annesiyle arasındaki bu sorunlu ilişkiden kaynaklandığına dair imalar da vardır. Billy annesine duyduğu korkuyu tüm kadınlara karşı genellemiş gibidir. Hemşire Ratched bu durumun farkındadır ve bunu Billy'yi bastırmak için, dolayısıyla onun erkekliğini kazanmasını engelleyen bir araç olarak kullanmaktadır. Billy parti sonrası sabah Candy'nin kollarında yakalandığında Ratched arkadaşını yani annesini arayıp durumu aktaracağını söylediğinde Billy kendini suçlu hissetmiş ve bu suçu kaldıramayarak intihar etmiştir. Ratched'ın Billy'yi düzen içinde tutma yolu, annesi gibi onu korkutmak olmuştur, ancak bu sefer hemşire başarısız olmuştur. McMurphy'e göre ise hem Billy'nin hem de diğer hastaların temel eksikliği erkeksi cinsel dürtünün tatmin edilmemesidir. McMurphy bu kazanımın onları özgürleştireceğine inanmaktadır. Nitekim filmde sunulan da bu yöndedir. McMurphy'nin desteğiyle Candy'le beraber olduktan sonra Billy'nin kekemeliği düzelmiştir. Ancak Billy hemşiresinin annesini öne sürerek tehdit etmesine kadar düzgün konuşabilmiştir. “McMurphy, Billy Bibbit ve Hemşire Ratched arasında üçgen bir ilişki vardır. Eşkenar üçgenin üzerindeki üç köşe nokta gibi, zulmedici, kurban ve kurtarıcı dramını oynarlar”.<sup>38</sup> Billy kurban, hemşire zulmedici iken, McMurphy kurtarıcı olarak sunulmuştur.

McMurphy'nin Billy'ye yaklaşımı, Hooks<sup>39</sup>'un erkek dostluğu olarak tarif ettiği duruma uygun bir örnektir. Ona göre erkek dostluğu; erkeklerin birbirine sıkıca bağlı olması, birbirlerine destek olmaları, takım arkadaşı gibi davranmaları, erkeklik şemsiyesi altında toplanan grubunun menfaatlerini ve itibarını bireysel menfaat ve itibarın üzerinde tutmaları biçiminde tanımlanabilir. McMurphy hastalarla kurduğu ilişkilerde çoğu kez bir takım ruhu oluşturma çabası içinde ortak etkinlikler düzenlemiş, bu etkinliklere katılımlarını sağlamak için çaba göstermiş ve bazı durumlarda kendi menfaatlerini görmezden gelmiştir.

Bir grup terapisi sırasında eşiyile ilgili sorunlar yaşadığı anlaşılan Harding karakteri de bu çalışma için önemli bir parantez açar. Filmin çekildiği dönemde eşcinselliğin hastalık olduğuna dair yaygın bir kabul vardır. Bu kabulün bir yansıması olarak Harding homoseksüel olması nedeniyle bir akıl hastası olarak filmde sunulmaktadır. Ayrıca taşıdığı ismin anlamının tersine, yumuşak, nazik, hassas ve kırılğan bir yapıya sahiptir. Filmin gösterildiği dönemde eril iktidarın kaybedileceği korkusu etkindir ve bu korku heteroseksüelliğin abartılı biçimde vurgulandığı ve desteklendiği kültürel basın ve medya ürünlerinde kendini ifşa eder. *Guguk Kuşu* filmi aracılığıyla Harding'in “normal” erkekliğin dışında konumlanan biri olması nedeniyle toplum dışına atılmayı hakkettiği yönünde bir algı oluşturulduğu söylenebilir. Nitekim hegemonik erkeklik kadınlarla ve tabi kılınmış erkekliklerle ilişkili olarak inşa edilir. Heteroseksüel olmak ve evlilik kurumuyla sıkı sıkıya ilişkili olmak hegemonik erkekliğin en ayırt edici özelliklerinden biri iken tabi kılınmış erkeklik biçimlerinden birisi de eşcinselliktir.<sup>40</sup> Harding, evlilik ilişkisini iyi bir şekilde sürdüremeyen, eşinin onu aldattığını söylemesine rağmen sakın ve soğukkanlı hareket edebilecek düzeyde heteroseksüellikten uzak bir profille erkekliğe ilişkin başarısız bir örnek olarak sunulmuştur.

Kadınsı olarak tanımlanan bazı özellikleri taşıyan ve erkeklik sınavından kalan diğer bir hasta ise Charlie Cheswick'tir. Cheswick, mızızlık yapan, dırdır eden, çocuk gibi kendini kontrol etmekte yetersiz olan, karşısına çıkan sorunlar karşısında sürekli ağlayarak tepki veren birisidir. McMurphy'yi şaşırtan nokta da şudur ki, Cheswick normal olmadığını düşünerek hastaneye gönüllü olarak yerleşmiş, kendini toplumsal hayattan soyutlamıştır. Sigara içemediğinden yakınan Cheswick'in sinir krizi geçirmesi ve ağlaması, aslında hastane ortamından da memnun olmadığını, kurallara uymakta zorlandığını gösteren bir olay olmuştur. Buna rağmen hastanede kalmaya devam etmektedir.

Son olarak Şef Bromden karakterine odaklanarak erkekliğin farklı bir yönüne değinmek mümkündür. Şef, Kızılderili yerlileri temsil etmektedir; azınlığın dilsiz ve sağır diye bilinen ama gerçekte konuşabilen ve duyabilen sözcüsüdür. Susturulmuşluğuyla ve öğrenilmiş çaresizliğiyle azınlığın

<sup>38</sup> Reis, 1987: 84.

<sup>39</sup> Hooks, 2014: 28.

<sup>40</sup> Connell, 1998: 249.

temsilcisidir. Aşağıda solda yer alan görselde McMurphy'nin Şefle ilk karşılaştığı an yer almaktadır. Bir Amerikan yerlisi erkek ile beyaz bir erkeğin bu ilk karşılaşmasında, McMurphy'nin yerli dansını oynaması hem kendisini hem de diğer hastaları eğlendirmiştir. Küçümseyici ve alaycı başlayan bu ilişkinin seyri ise sürekli olumlu yönde ilerlemiştir. Etnik farklılıklar erkekleri ayırırsa da bu ayırılmaya karşı durulabileceğini gösteren bir örnektir.



**Görsel 8: Şef Bromden**

Ancak alt metne ulaşıldığında bunun bir yanılsama olduğu anlaşılmaktadır. McMurphy bir gün hastaneden kaçmanın bir yolunu bulduğunu diğer hastalarla paylaşarak onların tanıklığında bu yolla kaçmayı denemiş ancak başarısız olmuştur. Planı görselde Şef'in kaldırdığı görülen mermerden yapılmış ağır bloğu pencereye taşımak ve pencerenin demirlerine doğru fırlatarak pencereyi sökmek ve oradan da dışarıya atılmaktır. Ancak blok çok ağır olduğu için yerinden bile kaldırmaya gücü yetmeyen McMurphy, “en azından denedim” diyerek hastalara bu sisteme teslim olmayın mesajını vermiştir. Mesajı alan kişi ise Şef Bromden olmuştur. Şef erkeksi bedensel gücünü kullanarak ağır bloğu kullanarak özgürlüğe doğru adımını atmıştır. Bu noktada erkekleri kadınlardan ayıran fiziksel üstünlüğün özgürlüğe ulaştırması da dikkat çekicidir. Sistemin baskıcı yönünün farkına varabilmek ve sistemden kaçabilmek erkekler için mahsustur; hayali kurulan özgürlük erkeklerin özgürlüğüdür. McMurphy Şef'e hastaneden kaçması için cesaret veren, onun özgürlüğüne kavuşmasını sağlayan kahraman kurtarıcı beyaz erkek olmuştur.

### Son Sözler

*Guguk Kuşu* filmi, radikal bir sistem eleştirisi içerse de cinsiyetçi sistemi destekleyen yönleriyle bireysel özgürlükten çok eril bir özgürlük saplantısı örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Neredeyse filmdeki tüm erkekler sistemin kurbanı olarak sunulur. Hatta kurban edenler de başta Hemşire Ratched olmak üzere filmdeki diğer kadın karakterlerdir. Hemşire Ratched, ataerkil tahayyülün dişil olana dair çarpık görüşünü temsil etmektedir. Ratched karakterinin McMurphy'e direnecek kadar güçlü bir statüye ve otoriteye sahip olan bir kadın olduğu için şeytanlaştırılması da bu açıdan önemlidir. Filmde görüldüğü üzere, sistemin diğer suçluları ise film içinde hastalıkların kaynağı olarak işlenen kimi zaman eş, kimi zaman anne, kimi zaman flört partneri olan kadınlardır. Tüm bu kadınlar erkekliğe tehdit oluşturan Hemşire Ratched'in kız kardeşidir demek mümkündür. Bu bağlamda filmin kadın hareketinin “kızkardeşlik” mottosunu alaşağı etme amacı güttüğü söylenebilir. Kadın özgürlüğü ideali yerine erkek özgürlüğüne karşıt bir kadın stereotipi yaratılmak istenmiştir. Ancak asıl kurbanlar eleştirilen sistemin yüzü olan Hemşire Ratched ve diğer kadınlar olmuştur.

Diğer yandan cinsiyetin sosyal inşasında eril tahakkümün bireylere derinden nüfuz edişini, bireylerin hemcinsleriyle olan ilişkiselliğinde de gözlemlenebileceğini ve filmdeki bazı sahnelerde bu ilişkiselliğin örnekleri olduğunu hatırlamak gerekir. Patriyarka kadınlar arasında rekabeti, kıskançlığı, bölünmeyi ve düşmanlığı ortaya çıkaran en etkili nedendir. Filmde kadınların erkeksi özelliklere sarmalanarak kurban

edilmesi bir yana kadınları karşı karşıya getirmesi ve bölmesi de söz konusudur. Kızkardeşliğin erkek düşmanlığına bulanmasının yanı sıra dayanışma formuna ulaşması da böylece engellenmiştir. Öte yandan erkekler arasında dostluk, dayanışma ve birlik olma halinin ise filmin cinsiyetçi kurgusunda sıkça karşımıza çıkması ve hatta bu durumun desteklenmesi söz konusudur. Ancak filmdeki bu erkek kardeşliği kadın karşıtlığına ve erkeğin kadından üstün olduğu kabulüne dayanması açısından eleştirilmeye açıktır.

### Kaynakça

- Bourdieu, P. (2014). *Eril tahakküm*. (Çev. Bediz Yılmaz). İstanbul: Bağlam.
- Connell, R. (1998). *Toplumsal cinsiyet ve iktidar – toplum, kişi ve cinsel politika*. (Çev. Cem Soydemir). İstanbul: Ayrıntı.
- Darbyshire, P. (1995). Reclaiming ‘bignurse’: a feminist critique of ken kesey’s portrayal of nurse ratched in one flew **over** the cuckoo’s nest. *Nursing Inquiry*, 2, 198-202.
- Direk, Z. (2009). Judith Butler: toplumsal cinsiyet ve beden maddeleşmesi. Zeynep Direk (Ed.). *Cinsiyetli Olmak – Sosyal Bilimlere Feminist Bakışlar* (s. 67-84). İstanbul: Yapı Kredi.
- Donovan, J. (2015). *Feminist teori*. (Çev. Aksu Bora, Meltem Ağduk Gevrek vd.). İstanbul: İletişim.
- Ecevit, Y. (2013). Emek. Yıldız Ecevit ve Nadide Karkıner (Ed.). *Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları* (s. 24-49). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- Francis, W. A. (1989). Of madness and machines: names in ken kesey's one flew over the cuckoo's nest. *Literary Onomastics Studies*, vol.16, article 14. <http://digitalcommons.brockport.edu/los/vol16/iss1/14>
- Hooks, B. (2014). *Feminizm herkes içindir / tutkulu politika*. (Çev. Ece Aydın, Berna Kurt vd.). İstanbul: bgst.
- Karabağ, M. (2019). Zeki demirkubuz filmlerindeki kadın temsillerinin feminist film eleştirisi çerçevesinde incelenmesi: c blok, masumiyet, üçüncü sayfa. *Erciyes İletişim Dergisi*, 6 (2), 1427-1444.
- Kesey, K. (Yönetmen). (1975). One Flew Over the Cuckoo’s Nest (Guguk Kuşu) (Film) ABD.
- Meloy, M. (2009). Fixing men: castration, impotence, and masculinity in ken kesey’s one flew over the cuckoo’s nest. *The Journal of Men’s Studies*, vol. 17 no. 1, 3-14.
- Mulvey, L. (1997). Görsel haz ve anlatı sineması. 25. *Kare*. (Çev. Nilgün Abisel). Sayı:21, 18-24.
- UKEssays. (2018). Sexism and gender roles in cuckoos nest english literature essay. <https://www.ukessays.com/essays/english-literature/sexism-and-gender-roles-in-cuckoos-nest-english-literature-essay.php?vref=1>
- Öğüt, H. (2009). Kadın filmleri ve feminist karşı sinema. *Cogito – Feminizm*, Sayı: 58, 203-217.
- Özden, Z. (2004). *Film eleştirisi: film eleştirisinde temel yaklaşımlar ve tür filmi eleştirisi*. Ankara: İmge.
- Öztan, E. (2015). Feminist araştırmalar ve yöntem. Feryal Saygılıgil (Hz.). *Toplumsal Cinsiyet Tartışmaları* (s. 271-291). Dipnot.

Öztürk, S. R. (2011). Türkiye sinema literatüründen kadınlara bakmak. Serpil Sancar (Der.). *Birkaç Arpa Boyu - 21. Yüzyıla Girerken Türkiye’de Feminist Çalışmalar Cilt: 2* (s. 679-699). İstanbul: Koç Üniversitesi.

Reis, P. (1987). Good breast, bad breast, this is the cuckoo's nest: ken kesey and the myth of patriarchy. *Journal of Feminist Studies in Religion*, vol. 3, no. 2, 77-96.

Sancar, S. (2013). *Erkeklik: imkansız iktidar – ailede, piyasada ve sokakta erkekler* (3. Basım). İstanbul: Metis.

## Sınıf Öğretmenlerinin Öncelikledikleri Üç Değerin Demografik Özelliklere Göre İncelenmesi

### *Examination of Three Values Prioritized by Elementary School Teachers in Terms of Demographic Characteristics*

**Sultan DOĞAN GEYSOĞLU**

Süleyman Demirel Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, [sultan.dogan86@gmail.com](mailto:sultan.dogan86@gmail.com)  
ORCID Numarası|ORCID Numbers: 0000-0002-1613-8317

**Mustafa KOÇ**

Süleyman Demirel Üniversitesi Eğitim Fakültesi, [mustafakoc@sdu.edu.tr](mailto:mustafakoc@sdu.edu.tr)  
ORCID Numarası|ORCID Numbers:0000-0002-3276-7172

#### Özet

Bu çalışmanın amacı sınıf öğretmenlerinin öncelikledikleri üç değeri belirleyip, demografik özelliklerine göre incelemektir. Araştırma Isparta il merkezinde çalışan sınıf öğretmenleri ile yürütülmüştür. Veriler, uygun örneklem yöntemi ile 165 sınıf öğretmeninden gönüllük esasına dayalı olarak toplanmıştır. Veriler araştırmacılar tarafından oluşturulmuş “Öncelenen Değerler Anketi” aracılığı ile elde edilmiştir. Toplanan verilerin analizinde SPSS programı kullanılmıştır. Sınıf öğretmenlerinin önceliklediği ilk üç değer; adalet, dürüstlük ve saygı olarak belirlenmiştir. İlk üç değer cinsiyet, yaş, kıdem yılı, eğitim durumu ve mezun olunan okul türüne göre incelenmiştir. Yapılan analizde cinsiyete göre ilk üç değerde anlamlı farklılık bulunamamıştır. Yaşa ve kıdem yılına göre saygı değerinde, eğitim durumuna göre adalet değerinde, mezun olunan okul türüne göre dürüstlük değerinde anlamlı farklılık bulunmuştur.

**Anahtar Kelime:** Değer, değerler eğitimi, kök değer, değer hiyerarşisi

#### Abstract

The aim of this study is to determine the three values that elementary school teachers prioritize and to examine them in terms of their demographic characteristics. The research was carried out with elementary school teachers actively working in the city center of Isparta, Turkey. The participants were made up of 165 volunteer classroom teachers selected through convenience sampling method. Data were collected through the “Prioritized Values Questionnaire” created by the researchers. All the data collected were analyzed with the SPSS program. The first three values that elementary school teachers prioritize were determined as justice, honesty and respect. The first three values were examined in terms of gender, age, seniority, education level and the type of school graduated. No significant difference was found in the first three values in terms of gender. Significant differences were found in the value of respect in terms of age and seniority, in the value of justice in terms of education level and in the value of honesty in terms of the type of school graduated.

**Keywords:** Value, values education, root value, value hierarchy

#### Giriş

Bilim ve teknolojinin hızla ilerlediği günümüz toplumlarının en önemli sorunu değerlerin unutulmaya yüz tutmasıdır. Bir toplum olabilmenin en önemli dayanağı olarak nitelendirebileceğimiz değerler, birçok araştırmacı tarafından incelenmiş ve tanımlanmıştır. Örneğin Dilmaç (1999), “değer bir insanın, çeşitli insanları, insanlara ait olan özelliklerini, istek ve niyetlerini, davranışlarını değerlendirirken başvurduğu kriter demektir. Değer, bir tek inanca değil, bir arada organize olmuş bir grup inanca karşılık gelir” şeklinde tanımlamıştır (s. 12). Uzunkol ve Yel (2016) değerleri, “davranışlarımıza yön veren içsel bir kavram” olarak tanımlamıştır (s. 267). Karababa (2019) ise değerleri “kişinin inançlarını, duygu ve heyecanlarını etkilemekle kalmayıp, tercih ve davranışlarını da etkileyerek insan hayatında önemli bir yer tutan bir kavram” olarak tanımlamıştır (s. 1)

Toplumların sağlıklı olması değerlerin bireyler tarafından kabullenip içselleştirilmesine bağlıdır. Çünkü toplumsal huzur için saygılı, dürüst, vatanperver, hoşgörülü bireylere ihtiyacımız vardır. İşte tam bu noktada değerler eğitimi için içine girmektedir. Çünkü realistlere göre eğitim insanı toplumun başat



değerlerine göre yetiştirme sürecidir (Sönmez, 2014). Toplumun başat değerlerine uygun insan ise ancak değerler eğitimi ile yetiştirilebilir.

Sosyal hayatın içerisinde toplumsal değerlerin yazılı kurallardan daha önemli bir rolü vardır. Toplumu oluşturan tüm bireyler tarafından benimsenmesi ve içselleştirilmesi gerekmektedir. Bu yüzden küçük yaşlardan itibaren değerlerin kazandırılması zorunlu bir hal almaktadır. Bu zorunluluk eğitime önemli görevler yüklemektedir (Karatekin, Gençtürk ve Kılıçoğlu, 2013).

Son yıllarda toplumsal şiddet giderek artmaktadır. Aile bağlarının zayıfladığı, kadına şiddetin her geçen gün arttığı, iş ahlakının sarsıldığı, gençlerde olumsuz davranışların giderek arttığı görülmektedir. Bu sorunların çıkış noktası düşünüldüğünde değerlerin tahribata uğramasının sorunların temelini oluşturduğu ortak kanısına ulaşıyor. Bu yüzden daha küçük yaşlardan itibaren öğrencilerin gelişim düzeyleri göz önünde bulundurularak değerler eğitiminin okullarda verilmesi gerekmektedir. Değerler eğitiminde öğretmen, yönetici ve velilerin işbirliği içinde çalışması gerekmektedir. Aksi takdirde öğretmenlerin yalnız başına öğretme öğrenme sürecinde verdiği değerler eğitimi çok etkili olmayabilir (Arslan ve Aybek, 2019).

Okul programlarında yer alması gereken değerlerle ilgili olarak kararlar Talim Terbiye Kurulu Başkanlığı (TTKB) tarafından verilmektedir. Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı'nın "Müfredatta Yenileme ve Değişiklik Çalışmalarımız Üzerine" başlığıyla 18 Temmuz 2017 tarihinde yayınladığı bildirisinde on kök değerlerden bahsetmiş ve bu kök değerleri "adalet, dostluk, dürüstlük, öz denetim, sabır, saygı, sevgi, sorumluluk, vatanseverlik, yardımseverlik" olarak sıralamıştır (TTKB, 2020).

Bu değerlerin her biri çok önemli ve özeldir. Birbirinden ayrılamaz ve eksiklikleri büyük sorunlara neden olabilir. Kişilik süzgecimizden geçtiğinde ise bazı değerler bizim için öncelikli hale gelebilmektedir. Geçmiş yaşantılarımız, içinde yaşadığımız toplum ve karakter yapımız bu sıralamayı farklı hale getirebilir. Hiyerarşik bir sıralamadan bahsedilmesi mümkün hale gelir. Fransızcadan dilimize girmiş olan hiyerarşi sözcüğü Türk Dil Kurumu'na (TDK) göre "aşama sırası", hiyerarşik sözcüğü ise "hiyerarşiye özgü" anlamına gelmektedir (TDK, 2021). Genellikle önem sırası anlamında kullanılmaktadır. Önem sıralaması hayatımızın her alanında olduğu gibi değerler içinde vardır. Bir insanın hayatı boyunca verdiği kararlardan yaptığı seçimlere kadar etki eden, kişinin yaşamına yön veren değerlerin öncelik-sonralık ya da birincil-ikincil şekilde belirlenmesine, önem derecesine göre sıralanmasına değer hiyerarşisi denir.

Kişilerin değerlerle ilgili hiyerarşisi birbirinden farklıdır. Birisi için ilk sırada gelen değer saygı iken, diğeri için sevgi gelebilmektedir. Değerlerin öncelik sıralamasında bireyin demografik özelliklerinin (yaşı, cinsiyeti, sosyal konumu, eğitim durumu, yaşadığı çevre ve yetiştiği ailenin) etkili olduğu söylenebilir. Değerlerin kazanılmasında ailenin, yakın çevrenin ve eğitim kurumlarının rolü büyüktür. Eğitim kurumlarının değer öğretiminde çok önemli görevleri bulunmaktadır. Eğitim kurumları içinde ise asıl sorumluluğun öğretmenlerde olduğu yadsınamaz bir gerçektir (Kolaç ve Karadağ, 2012).

Okullarda değerler eğitimi sürdürme görevi öğretmenlere verilmektedir. Öğretmen, hem okul içinde hem de okul dışında öğrencilerine örnek bir model olmak zorundadır. Okullarda öğretmenler bir yandan eğitim-öğretim faaliyetlerini sürdürürken bir yandan da kendi değer yargılarını öğrencilerine aktarır (Aktepe ve Yel, 2009). Bir değer aktarılabilmesi için öncelikle o değere sahip olunması gerekmektedir. Bu nedenle değer öğretiminde önemli yere sahip olan öğretmenlerin, değerler konusunda hangi noktada olduklarının değerlendirilmesi gerekmektedir (Kolaç ve Karadağ, 2012). Değerler konusunda öğretmenler tarafsız değildir, oluşturdukları değer hiyerarşileri vardır. Doğal olarak eğitim-öğretim süreçlerinde kendi değer yargılarını daha ön planda tutmaktadırlar (Karatekin, Gençtürk ve Kılıçoğlu, 2013). Bu geleceğin toplumunun değer hiyerarşisi açısından önemlidir. Bu nedenle gerek hizmet öncesi eğitim gerekse hizmet içi eğitimler planlanırken öğretmenlerin değer hiyerarşisinin bilinmesinin ve buna göre planlama yapılması önemlidir. Dolayısıyla bu çalışmanın öğretmenlerin değer hiyerarşileri bakımından mevcut durumlarının tespit edilmesine katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

İlgili alanyazın incelendiğinde değer hiyerarşisi ile ilgili hukuk alanında (Delice, 2018), din eğitimi alanında (Tuğral, 2005, Atilla, 2018) ve eğitim alanında (Özdemir ve Sezgin, 2011; Yiğittir, 2010; Zengin, 2017; Karatekin, Gençtürk ve Kılıçoğlu, 2013; Ulu Kalın, 2017; Yıldırım, 2018) çalışmalara rastlanmıştır. Eğitim alanındaki değerler hiyerarşisi ile ilgili çalışmalara baktığımızda farklı alan

eğitimi üzerine odaklandıkları görülmüş fakat sınıf öğretmenliği alanında hiç bir çalışmaya rastlanmamıştır. Hâlbuki bireylerin öğrencilik hayatı boyunca en fazla birlikte zaman geçirilen ve davranışları modellenen kişiler hiç şüphesiz sınıf öğretmenleridir. Bu daha fazla rol model olma ve daha fazla değer aktarımını da beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla bu çalışma sınıf öğretmenliği alanında değer hiyerarşisi konusunda yapılan ilk çalışma olması ve gelecek çalışmalara referans olması açısından da önemlidir.

### **Araştırmanın Amacı**

Bu çalışmanın amacı sınıf öğretmenlerinin öncelikleri üç değeri belirleyip, demografik özelliklerine göre incelemektir. Bu çalışma sürecinde aşağıda listelenen araştırma sorularına cevap aranmıştır:

- Sınıf öğretmenlerinin öncelikleri üç değer nelerdir?
- Sınıf öğretmenlerinin öncelikleri üç değer cinsiyet açısından farklılık göstermekte midir?
- Sınıf öğretmenlerinin öncelikleri üç değer yaş açısından farklılık göstermekte midir?
- Sınıf öğretmenlerinin öncelikleri üç değer mesleki kıdem açısından farklılık göstermekte midir?
- Sınıf öğretmenlerinin öncelikleri üç değer medeni durum açısından farklılık göstermekte midir?
- Sınıf öğretmenlerinin öncelikleri üç değer çocuk sahibi olma durumları açısından farklılık göstermekte midir?
- Sınıf öğretmenlerinin öncelikleri üç değer eğitim durumu açısından farklılık göstermekte midir?
- Sınıf öğretmenlerinin öncelikleri üç değer mezun oldukları birim açısından farklılık göstermekte midir?

### **Yöntem**

Bu bölüm, sınıf öğretmenlerinin öncelikleri üç değeri belirlemek için yürütülen araştırmanın modelini, çalışma grubunu, veri toplama aracını ve toplanan verilerin analizini içermektedir.

### **Araştırma Modeli**

Sınıf öğretmenlerinin öncelikleri üç değeri belirlemek için yürütülen bu çalışmada nicel araştırma yöntemlerinden kesitsel tarama modeli kullanılmıştır. Tarama araştırmaları, sosyal bilimlerde en çok tercih edilen araştırma modelidir. Kişilerin belirli bir konudaki tutum, inanç, görüş, davranış, beklenti ve özelliklerini yapılan anketler yardımı ile belirlemeye çalışan araştırmalardır. Araştırmanın amacı doğrultusunda oluşturulan anketin, çeşitli yöntemlerle uygulanması sonucu verilerin elde edildiği araştırmalardır (Gürbüz ve Şahin, 2018). Kesitsel tarama modeli ise taranan olgunun herhangi bir andaki durumunun tanımlandığı araştırmalardır (Özdemir, 2015). Bu çalışmada da sınıf öğretmenlerinin çalışmanın yapıldığı andaki değer hiyerarşilerini mevcut durumunun betimlenmesi amaçlanması sebebiyle kesitsel taramanın uygun olacağı düşünülmüştür.

### **Çalışma grubu**

Bu araştırma 2020-2021 eğitim-öğretim yılında Isparta il merkezindeki okullarda görev yapan sınıf öğretmenleri ile yürütülmüştür. Bu çalışmada örneklem yöntemi olarak uygun örneklem adı ile de bilinen kolayda örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Bu örneklemede araştırmacı çalışma için gerekli olan katılımcı sayısına ulaşmaya dek en kolay ve ulaşılabilir kişilerden veri toplar (Gürbüz ve Şahin, 2018). Veriler gönüllük esasına dayalı olarak toplanmıştır. Isparta merkezde görev yapan toplam 616 sınıf öğretmeni bulunmaktadır. Çevrim içi olarak düzenlenmiş anket formu Isparta merkezde bulunan tüm okulların dijital iletişim platformlarına gönderilmiş ve 165 öğretmenden geri dönüş sağlanmıştır. Anketlerin tamamı tam olarak doldurulmuş ve analize dahil edilmiştir.

### Veri Toplama ve Verilerin Analizi

Araştırma verileri araştırmacıların oluşturduğu “Öncelenen Değerler Anketi” ile toplanmıştır. Bu anket iki bölümden oluşmaktadır. Anketin birinci bölümünde öğretmenlerin demografik özellikleri ile ilgili sorular bulunmaktadır. Anketin ikinci bölümünde ise öğretmenlerin öncelikleri ilk üç değeri sorulmuştur.

Toplanan veriler SPSS programında istatistiksel yöntemler ile incelenmiştir. Katılımcıların demografik özelliklerini ve öncelenen değerleri belirlemek için betimsel analiz yapılmış frekans ve yüzdeleri bulunarak tablo halinde sunulmuştur. Değerleri demografik özelliklerine göre incelemek için çapraz tablolama yapılmış ve ki-kare değerleri hesaplanarak tablolar halinde sunulmuştur.

### Bulgular

Araştırmacının topladığı veriler SPSS 26.0 programı ile analiz edilmiştir. İlk olarak katılımcıların demografik özellikleri incelenip, sonra değer sıralamaları verilmiş ve bunların arasında fark olup olmadığına bakılmıştır.

**Tablo 1.** Katılımcıların Demografik Özellikleri

<b>Cinsiyet</b>	<b>Frekans (N)</b>	<b>Yüzde (%)</b>
Kadın	97	58,8
Erkek	68	41,2
<i>Toplam</i>	<i>165</i>	<i>100</i>
<b>Öğrenim Durumu</b>		
Ön Lisans	18	10,9
Lisans	123	74,5
Yüksek Lisans	24	14,5
Doktora	0	0
<i>Toplam</i>	<i>165</i>	<i>100</i>
<b>Mezun Olunan Birim</b>		
Eğitim Fakültesi	125	75,8
Yüksek Öğretmen Okulları	13	7,9
Eğitim Enstitüsü	11	6,7
Fen Edebiyat Fakültesi	2	1,2
Ziraat Fakültesi	6	3,6
İİBF	8	4,8
<i>Toplam</i>	<i>165</i>	<i>100</i>
<b>Medeni Durumu</b>		
Evli	152	92,1
Bekar	13	7,9
<i>Toplam</i>	<i>165</i>	<i>100</i>
<b>Çocuk Sayısı</b>		
Var	151	91,5
Yok	14	8,5
<i>Toplam</i>	<i>165</i>	<i>100</i>
<b>Yaş</b>		
24-40	67	40,6
41-49	45	27,3
50 ve üzeri	53	32,1

<i>Toplam</i>	<i>165</i>	<i>100</i>
<b>Kıdem Süresi (Yıl)</b>		
1-10	15	9,1
11-20	64	38,8
21-30	61	37
31 ve üzeri	25	15,2
<i>Toplam</i>	<i>165</i>	<i>100</i>

Tablo 1’de katılımcılara ait demografik özellikler gösterilmiştir. Tablo incelendiğinde araştırmaya katılan sınıf öğretmenlerinin toplam sayısının 165 olduğu görülmektedir. Katılımcıların %55,8’i (n=97) kadın, %41,2’si (n=68) erkek öğretmenlerden oluşmaktadır. Yine katılımcıların %10,9’u (n=18) ön lisans mezunu, %74,5’si (n=123) lisans mezunu, %14,5’u (n=24) yüksek lisans mezunu öğretmenlerden oluşmaktadır. Katılımcıların %75,8’i (n=125) eğitim fakültesi mezunu, %7,9’u (n=13) yüksek öğretmen okulu mezunu, %6,7’si (n=11) eğitim enstitüsü mezunu, %1,2’si (n=2) fen edebiyat fakültesi mezunu, %3,6’sı (n=6) ziraat fakültesi mezunu, %4,8’i (n=8) İİBF mezunu öğretmenlerden oluşmaktadır. Katılımcıların %92,1’i (n=152) evli öğretmenlerden oluşurken %7,9’u (n=13) bekâr öğretmenlerden oluşmaktadır. Katılımcıların %91,5’i (n=151) çocuk sahibi öğretmenlerden oluşurken %8,5’i (n=14) çocuk sahibi olmayan öğretmenlerden oluşmaktadır. Araştırmaya katılan öğretmenlerin %40,6’sı (n=67) 24-40 yaş aralığında, %27,3’ü (n=45) 41-49 yaş aralığında, % 32,1’i (n=53) 50 yaş ve üzerindedir. Araştırmaya katılan öğretmenlerin %9,1’i (n=15) 1-10 yıl arası, %38,8’i (n=64) 11-20 yıl arası, %37’si (n=61) 21-30 yıl arası, %15,2’si (n=25) 31 yıl ve üzeri mesleki kıdeme sahip kişilerden oluşmaktadır.

**Tablo 2.** Değerlerin Öğretmen Tercihine Göre İlk Üçe Girme Durumlarına İlişkin Bulgular

<b>Değerler</b>	<b>1. Değer</b>	<b>%</b>	<b>2. Değer</b>	<b>%</b>	<b>3. Değer</b>	<b>%</b>	<b>Toplam</b>
<b>Adalet</b>	<b>53</b>	32,1	34	20,6	20	12,1	<b>107</b>
<b>Dürüstlük</b>	39	23,6	<b>43</b>	26,1	21	12,7	<b>103</b>
<b>Vatanseverlik</b>	26	15,8	17	10,3	24	14,5	67
<b>Sevgi</b>	16	9,7	18	10,9	22	13,3	56
<b>Saygı</b>	17	10,3	30	18,2	<b>36</b>	21,8	<b>83</b>
<b>Sorumluluk</b>	4	2,4	16	9,7	24	14,5	44
<b>Sabır</b>	3	1,8	3	1,8	6	3,6	12
<b>Öz Denetim</b>	7	4,2	2	1,2	3	1,8	12
<b>Yardımseverlik</b>	0	0	0	0	4	2,4	4
<b>Dostluk</b>	0	0	2	1,2	5	3,0	7

Araştırmaya katılan sınıf öğretmenlerinin TTKB tarafından belirlenen on kök değerleri kendi öncelikleri şeklinde sıralamaya koyduklarında ilk üçe giren değerlerin frekansları Tablo 2’de verilmiştir. Tablo incelendiğinde sınıf öğretmenlerinin ilk sırada 8 farklı değere yer verdiği görülmektedir. Buna göre sınıf öğretmenleri için ilk sırada yer alan değerlerin adalet (n=53, %32,1) olduğu belirlenmiştir. Bu değerinden sırasıyla dürüstlük (n=39, %23,6) ve vatanseverlik (n=26, %15,8) değeri öne çıkmaktadır. İkinci sırada toplamda 8 değere yer verilmiş olup ilk sırada dürüstlük (n=43, %26) değeri, ardından ise adalet (n=34, %20,6) ve saygı (n=30, %18,2) gelmektedir. Üçüncü sırada ise 10 değere yer verilmiş olup, ilk olarak saygı (n=36, %21,8), ardından vatanseverlik ve sorumluluk (n=24, %14,5), sevgi (n=22, %13,3) değerleri gelmektedir.

Değerlerin ilk üçte toplam seçilmelerine baktığımızda ilk sırada adalet (107) ikinci sırada dürüstlük (103) ve üçüncü sırada saygı (83) gelmektedir. Öncelenen ilk üç değer ve toplamda seçilen değerler sıralamasının adalet, dürüstlük ve saygı sıralaması şeklinde olduğunu görülmektedir.

Değer önceliklerini demografik özelliklere göre incelemek için her değerlerin öncelik grubunda bulunma durumlarına göre yeniden kodlama yapılmıştır. Oluşturulan yeni veri seti ile cinsiyete, yaşa, kıdem yılına, mezun olunan okul türüne ve eğitim durumuna göre çapraz tablolama yapılmıştır. Katılımcılar cinsiyet (kadın ve erkek), yaş (24-40, 41-49 ve 50 ve üzeri) ve kıdem yılı (1-10,11-20, 21-

## Sınıf Öğretmenlerinin Öncelikledikleri Üç Değerin Demografik Özelliklere Göre İncelenmesi

30 ve 31 ve üzeri), mezun olunan okul türüne (öğretmen okulları ve diğerleri) ve eğitim durumu (ön lisans, lisans, yüksek lisans) gruplarından sadece birine dâhil olduğu için ki-kare hesaplamasına uygun olduğu görülmüştür. Sonuçlar aşağıdaki tablolarda gösterilmiştir. Medeni duruma ve çocuk sahibi olma durumuna göre tablolama yapılamamıştır çünkü veriler homojen dağılmamaktadır.

**Tablo 3.** Değerlerin Cinsiyete Göre Ki-Kare Tablosu

Değerler	Kadın		Erkek		Toplam
	Frekans (N)	Yüzdelerik (%)	Frekans (N)	Yüzdelerik (%)	
Adalet	64	66	41	60,3	105
Dürüstlük	65	67	37	54,4	102
Vatanseverlik	41	42,3	26	38,2	67
Sevgi	<b>26</b>	<b>26,8</b>	<b>29</b>	<b>42,6</b>	<b>55</b>
Saygı	51	52,6	31	45,6	82
Sorumluluk	23	23,7	21	30,9	44
Sabır	6	6,2	6	8,8	12
Öz Denetim	6	6,2	6	8,8	12
Yardımseverlik	2	2,1	2	2,9	4
Dostluk	5	5,2	2	2,9	7

Tablo 3'te değerlerin cinsiyete göre ki-kare tablosu sunulmuştur. Buna göre, ilk üç değer olarak seçilen adalet, dürüstlük ve saygı değerlerinde cinsiyete göre anlamlı farklılık bulunmamaktadır. Buna karşın ilk üç değer arasında yer almayan sevgi değerinde ise cinsiyete göre anlamlı farklılık görülmektedir ( $p<0,05$ ). Erkek katılımcıların %42,6'sı, kadın katılımcıların ise %26,8'i sevgi değerini öncelikli değerler sıralamasında göstermiştir.

**Tablo 4.** Değerlerin Yaşa Göre Ki-Kare Tablosu

Değerler	24-40		41-49		50 ve üzeri		Toplam
	Frekans (N)	Yüzdelerik (%)	Frekans (N)	Yüzdelerik (%)	Frekans (N)	Yüzdelerik (%)	
Adalet	46	68,7	29	64,4	30	56,6	105
Dürüstlük	41	61,2	29	64,4	32	60,4	102
Vatanseverlik	26	38,8	17	37,8	24	45,3	67
Sevgi	21	31,3	16	35,6	18	34	55
Saygı	<b>40</b>	<b>59,7</b>	<b>20</b>	<b>44,4</b>	<b>22</b>	<b>41,5</b>	<b>82</b>
Sorumluluk	<b>12</b>	<b>17,9</b>	<b>13</b>	<b>28,9</b>	<b>19</b>	<b>35,8</b>	<b>44</b>
Sabır	5	7,5	1	2,2	6	11,3	12
Öz Denetim	4	6	4	8,9	4	7,5	12

<b>Yardımseverlik</b>	2	3	1	2,2	1	1,9	4
<b>Dostluk</b>	3	4,5	2	4,4	2	2,8	7

Tablo 4'te değerlerin yaş gruplarına göre ki-kare tablosu sunulmuştur. Buna göre, ilk üç değer olarak seçilen değerlerden (adalet, dürüstlük ve saygı ) adalet ve dürüstlük değerlerinde yaş gruplarına göre anlamlı farklılık bulunmazken saygı değerinde anlamlı farklılık bulunmuştur. 24-40 yaş aralığındaki katılımcıların %59,7'si, 41-49 yaş aralığındaki katılımcıların %44,4'ü ve 50 yaş ve üzeri katılımcıların ise %41,5'i saygı değerini öncelikledikleri değerler içinde belirtmiştir. Bununla birlikte ilk üç değer arasında yer alamayan sorumluluk değerinde ise yaş gruplarına göre anlamlı farklılık görülmektedir ( $p<0,05$ ). 24-40 yaş aralığındaki katılımcıların %17,9'u, 41-49 yaş aralığındaki katılımcıların %28,9'u ve 50 yaş ve üzeri katılımcıların ise %35,8'i sorumluluk değerini öncelikledikleri değerler içinde belirtmiştir.

**Tablo 5.** Değerlerin Kıdeme Göre Ki-Kare Tablosu

Değerler	1-10		11-20		21-30		31 ve üzeri		Toplam
	Frekans (N)	Yüzdellik (%)	Frekans (N)	Frekans (N)	Frekans (N)	Yüzdellik (%)	Frekans (N)	Yüzdellik (%)	
<b>Adalet</b>	13	86,7	40	62,5	39	63,9	13	52	105
<b>Dürüstlük</b>	8	53,3	39	60,9	38	62,3	17	68	102
<b>Vatanseverlik</b>	6	40	26	40,6	23	37,7	12	48	67
<b>Sevgi</b>	5	33,3	20	31,3	23	37,7	7	28	55
<b>Saygı</b>	<b>6</b>	<b>40</b>	<b>41</b>	<b>64,1</b>	<b>27</b>	<b>44,3</b>	<b>8</b>	<b>32</b>	<b>82</b>
<b>Sorumluluk</b>	2	13,3	13	20,3	17	27,9	12	48	44
<b>Sabır</b>	1	6,7	4	6,3	3	4,9	4	16	12
<b>Öz Denetim</b>	2	13,3	2	3,1	6	9,8	2	8	12
<b>Yardımseverlik</b>	0	0	2	3,1	2	3,3	0	0	4
<b>Dostluk</b>	2	13,3	2	3,1	3	4,9	0	0	7

Tablo 5'te değerlerin kıdem yıllarına göre ki-kare tablosu sunulmuştur. Buna göre, ilk üç değer olarak seçilen değerlerden (adalet, dürüstlük ve saygı ) adalet ve dürüstlük değerlerinde kıdem yıllarına göre anlamlı farklılık bulunmazken saygı değerinde anlamlı farklılık bulunmuştur. 1-10 kıdem yılı aralığındaki katılımcıların %40'ı, 11-20 kıdem yılı aralığındaki katılımcıların %64,1'i, 21-30 kıdem yılı aralığındaki katılımcıların %44,3'ü ve 31 ve üzeri kıdem yılı olan katılımcıların ise %32'si saygı değerini öncelikledikleri değerler içinde belirtmiştir. Bununla birlikte ilk üç değer arasında yer alamayan sorumluluk değerinde de kıdem yıllarına göre anlamlı farklılık görülmektedir ( $p<0,05$ ). 1-10 kıdem yılı aralığındaki katılımcıların %13,3'ü, 11-20 kıdem yılı aralığındaki katılımcıların %20,3'ü, 21-30 kıdem yılı aralığındaki katılımcıların 27,9'u ve 31 ve üzeri kıdem yılı olan katılımcıların ise %48'i sorumluluk değerini öncelikledikleri değerler içinde belirtmiştir.

**Tablo 6.** Değerlerin Eğitim Durumuna Göre Ki-Kare Tablosu

Değerler	Ön Lisans		Lisans		Yüksek Lisans		Toplam
	Frekans (N)	Yüzdeler (%)	Frekans (N)	Yüzdeler (%)	Frekans (N)	Yüzdeler (%)	
<b>Adalet</b>	<b>9</b>	<b>50</b>	<b>85</b>	<b>69,1</b>	<b>11</b>	<b>45,8</b>	<b>105</b>
<b>Dürüstlük</b>	13	72,2	75	61	14	58,3	102
<b>Vatanseverlik</b>	9	50	49	39,8	9	37,5	67
<b>Sevgi</b>	7	38,9	37	30,1	11	45,8	55
<b>Saygı</b>	7	38,9	62	50,4	13	54,2	82
<b>Sorumluluk</b>	6	33,3	34	27,6	4	16,7	44
<b>Sabır</b>	1	5,6	10	8,1	1	4,2	12
<b>Öz Denetim</b>	1	5,6	9	7,3	2	8,3	12
<b>Yardımsızlık</b>	0	0	3	2,4	1	4,2	4
<b>Dostluk</b>	1	5,6	4	3,3	2	8,3	7

Tablo 6’da değerlerin eğitim duruma göre ki-kare tablosu sunulmuştur. Buna göre, ilk üç değer olarak seçilen değerlerden (adalet, dürüstlük ve saygı ) saygı ve dürüstlük değerlerinde eğitim durumuna göre anlamlı farklılık bulunamazken adalet değerinde anlamlı farklılık bulunmuştur. Ön lisans mezunu katılımcıların %50’si, lisans mezunu katılımcıların %69,1’i, yüksek lisans mezunu katılımcıların %45,8’i adalet değerini öncelikledikleri değerler içinde belirtmiştir.

**Tablo 7.** Değerlerin Mezun Olunan Okul Türüne Göre Ki-Kare Tablosu

Değerler	Öğretmen Okulları		Diğerleri		Toplam
	Frekans (N)	Yüzdeler (%)	Frekans (N)	Yüzdeler (%)	
<b>Adalet</b>	94	63,1	11	68,8	105
<b>Dürüstlük</b>	<b>88</b>	<b>59,1</b>	<b>14</b>	<b>87,5</b>	<b>102</b>
<b>Vatanseverlik</b>	62	41,6	5	31,3	67
<b>Sevgi</b>	52	34,9	3	18,8	55
<b>Saygı</b>	75	50,3	7	43,8	82
<b>Sorumluluk</b>	39	26,2	5	31,3	44
<b>Sabır</b>	12	8,1	0	0	12
<b>Öz Denetim</b>	12	8,1	0	0	12

Yardımseverlik	4	2,7	0	0	4
Dostluk	5	3,4	2	12,5	7

Tablo 7’de değerlerin mezun olunan okul türüne göre ki-kare tablosu sunulmuştur. Buna göre, ilk üç değer olarak seçilen değerlerden (adalet, dürüstlük ve saygı ) adalet ve saygı değerlerinde mezun olunan okul türüne göre anlamlı farklılık bulunamazken dürüstlük değerinde anlamlı farklılık bulunmuştur. Öğretmen okulları mezunu katılımcıların %59,1’i, öğretmen okulu mezunu olmayan katılımcıların %87,5’i dürüstlük değerini önceledikleri değerler içinde belirtmiştir.

### Tartışma, Sonuç ve Öneriler

Sınıf öğretmenlerinin öncelediği değerleri belirleyip, demografik özelliklerine göre incelemeyi amaçlayan bu çalışmada adalet, dürüstlük ve saygı değerinin diğer değerlere göre daha öncelikli olarak algılandığı sonucuna varılmıştır. Bununla birlikte sabır, öz denetim, yardımseverlik ve dostluk değerlerinin ise daha az öncelendiği görülmüştür.

Sınıf öğretmenlerinin ilk üçte seçtiği adalet, dürüstlük ve saygı değerleri toplam değerde de sıralamaya girmiş ve sıralamaları değişmemiştir. İlgili alanyazına bakıldığında da, Yıldırım (2018) tarafından tarih öğretmen adaylarına ilk üç değer sıralamasını yaptırdığı çalışmada sıralama vatanseverlik, adalet ve dürüstlük değerleri şeklinde tespit edilmiştir. Bu çalışmayla ilk üç değer bakımından adalet ve dürüstlük değerinin öne çıkması bakımından benzerlik gösterirken, saygı değeri bakımından farklılık göstermektedir. Tarih öğretmenlerinin vatanseverlik değerini daha çok incelemeleri branşları göz önüne alındığında anlaşılır görülmektedir.

Karatekin, Gençtürk ve Kılıçoğlu (2013), öğrenci, sosyal bilgiler öğretmeni ve öğretmen adaylarının değer sıralamasını saygı, dürüstlük ve vatanseverlik olarak belirlemiştir. Bu çalışma ile ilk üç değer bakımından saygı ve dürüstlük değerinin öne çıkması bakımından benzerlik gösterirken, adalet değeri bakımından farklılık göstermektedir. Sosyal Bilgiler öğretmenlerinin de tarih öğretmen adaylarında olduğu gibi vatanseverlik değerini öncelediği değerler arasında belirttiği görülmektedir. Bu sonuç branşlarının, öğretmenlerin görüşlerine yansımaları olarak değerlendirilebilir.

Ulukalın (2017), sosyal bilgiler öğretmen adayları ile ilk beş değeri belirlemek için yürüttüğü çalışmada değer sıralamasını adil olma, saygı, özgürlük, hoşgörü, barış şeklinde bulmuştur. Bu çalışma ile değer hiyerarşisindeki ilk iki değer adil olma ve saygı olması bakımından benzerlik gösterirken dürüstlük değeri bakımından farklılık göstermektedir. Yine aynı çalışmada sosyal bilgiler öğretmen adayları sınıf bazlı değerlendirilmiş, farklı sınıf düzeylerindeki öğretmen adaylarının değer hiyerarşisinde farklılığa rastlanmamıştır. Bu araştırmada ise ilk üç değer cinsiyet açısından incelenmiş ama aralarında anlamlı farklılık bulunmamıştır.

Öğretmenlerin ve velilerin öğrencilerde bulunmasını istedikleri değerlerin araştırıldığı çalışmada ilk üç sırada dürüstlük, saygı ve adil olma bulunmaktadır (Çelikkaya ve Kürümlüoğlu, 2017). Sınıf öğretmenlerinin öncelediği ilk üç değeri belirlemeyi amaçladığımız çalışmada ilk üç değer adalet, dürüstlük ve saygı şeklinde sıralanmıştır. Değerlerin aynı olması açısından benzerlik göstermesinin yanında öğretmenlerin kendi önemsedikleri değerleri öğrencilerinde görmek istemeleri de önemli bir sonuç olarak karşımıza çıkmaktadır.

Herkes için uygun değeri bulmak ve öğretmek mümkün mü sorusuna cevap aramak için yürütülen çalışmada adalet, saygı, sorumluluk gibi bazı değerlerin herkes tarafından bir değer olarak kabul edilebileceği belirtilmiştir (Zengin, 2017). Nitekim bu çalışmada da bahsedilen değerlerin dışında kalan sabır, öz denetim, yardımseverlik değerlerinin daha az öncelendiği görülmektedir.

Sınıf öğretmenleri tarafından öncelenen ilk üç değer arasında belirlenen adalet, dürüstlük ve saygı değeri cinsiyete, yaşa, kıdem yılına, eğitim durumuna ve mezun olunan okul türüne göre incelenmiştir. Bunun sonucunda öncelenen ilk üç değerde cinsiyete göre anlamlı farklılık bulunamamıştır. Buna karşın yaşa ve kıdeme göre saygı değerinde, eğitim durumuna göre adalet değerinde, mezun olunan okul türüne göre dürüstlük değerinde anlamlı farklılık bulunmuştur.



Değerler cinsiyet bakımından incelendiğinde ilk üç değer aralarında anlamlı farklılık bulunamazken öncelenen değerler içinde bulunmayan sevgi değerinde anlamlı farklılık bulunmuştur. Toplumda kadınların sevgi değerini daha önemsedikleri yönünde bir algı olmasına rağmen erkek katılımcıların için de sevgi değerini önceleyenlerin değeri kadın katılımcıların içinde sevgi değerini önceleyenlerden daha yüksek bulunmuştur.

Değerler yaş grupları bakımından incelendiğinde ilk üç değer arasında bulunan saygı değerinde ve ilk üç değer arasında bulunmayan sorumluluk değerinde anlamlı farklılık bulunmuştur. Saygı değerini 24-40 yaş aralığında bulunan sınıf öğretmenlerinin diğer yaş gruplarına göre daha çok öncelediği görülmüştür. Saygı değerinin genç öğretmenler tarafından daha çok önemsenmesi önümüzdeki yıllarda saygı değerine daha fazla önemin verileceği fikrini desteklemektedir. Sorumluluk değerinde ise 50 yaş ve üzerinde olan sınıf öğretmenlerinin diğer yaş gruplarına göre daha çok öncelediği görülmüştür. Bu durum uzun yıllar edinmiş oldukları mesleki deneyimleri sonucunda oluşmuş sorumluluk duygusunun doğal bir sonucu olarak yorumlanabilir.

Değerler kıdem yılına göre incelendiğinde saygı ve sorumluluk değerlerinde anlamlı farklılık bulunmuştur. 11-20 yıl arası mesleki kıdeme sahip sınıf öğretmenlerinin saygı değerini diğer kıdem yıllarına sahip öğretmenlere göre daha fazla öncelediği belirlenmiştir. 31 yıl ve üzerinde kıdem yılına sahip sınıf öğretmenlerinin sorumluluk değerini diğer kıdem yıllarına sahip sınıf öğretmenlerine göre daha çok öncelediği belirlenmiştir. Bu bulgu da yaş guruplarına göre elde edilmiş bulguları doğrulayıcı niteliktedir.

Değerler eğitim durumlarına göre incelendiğinde adalet değerinde anlamlı farklılık bulunmuştur. Lisans düzeyinde bir eğitim kurumundan mezun olan katılımcıların adalet değerini diğer katılımcılardan daha çok önceledikleri görülmüştür. Değerler mezun olunan okul türüne göre incelendiğinde dürüstlük değerinde anlamlı farklılık bulunmuştur. Öğretmen okullarından mezun olmayan katılımcıların dürüstlük değerini öğretmen okullarında mezun olan katılımcılara göre daha çok önceledikleri görülmüştür.

Bu araştırmadan elde edilen sonuçlar ve alanyazın incelemeleri sonucunda uygulayıcı ve araştırmacılara yönelik aşağıdaki önerilerde bulunulabilir:

- Daha büyük bir örnekleme araştırma yapılarak değer sıralamasında medeni durum, çocuk sahibi olma ve mezun olunan birim açısından da değerlendirme yapılabilir.
- Farklı şehirlerde benzer örneklem üzerinden yapılacak çalışmalar ile daha farklı sonuçlar elde edilebilir.
- Sınıf öğretmenlerinin değer hiyerarşilerini oluşturma nedenleri üzerine derinlemesine nitel bir araştırma yapılabilir.
- Sınıf öğretmenlerinin değer hiyerarşileri ile bu kademedeki okutulan kitaplardaki değerlerin bulunma oranları arasında kıyaslama yapmak amacıyla bir araştırma yapılabilir.

### Kaynakça

- Aktepe, V. ve Yel, S. (2009). İlköğretim öğretmenlerinin değer yargılarının betimlenmesi: Kırşehir ili örneği. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 7(3), 607-622.
- Albayrak, F. (2015). *İlkokul sosyal bilgiler dersinde kazandırılan değerlerle ilgili sınıf öğretmenlerinin görüşleri* (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Altunal, B. (2015). *İlkokul 4. sınıf İngilizce ders kitaplarının Türk kültürüne ait değerler açısından incelenmesi* (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi). Akdeniz Üniversitesi, Antalya.
- Arslan, S. ve Aybek, B. (2019). *Uygulama örnekleriyle çokkültürlü eğitim ve değerler eğitimi*. Ankara: Anı yayıncılık.
- Atilla, Y. (2018). *En"leri -varlık ve değer hiyerarşisi üzerine bir araştırma* (Yayımlanmış doktora tezi). Erciyes Üniversitesi, Kayseri.
- Bayırlı, H. (2018). *Hayat bilgisi dersi bağlamında değerler eğitimi: Aile birliğine önem verme* (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi). Sakarya Üniversitesi, Sakarya.
- Çelikkaya, T. ve Kürümlüoğlu, M. (2017). Veliler, öğrenciler ve sosyal bilgiler öğretmenlerinin 2005 programdaki değerlere ilişkin değer hiyerarşileri, gerekçeleri ve önerileri. *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, 4(8), 243-264.
- Delice, A. (2018). Değerler hiyerarşisi olarak temel norm: Anayasa. *Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2, 105-128.
- Dılmaç, B. (1999). *İlköğretim öğrencilerine insani değerler eğitimi verilmesi ve ahlaki olgunluk ölçeği ile eğitimin sınanması* (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Eryılmaz, M. A. (2016). *Sınıf öğretmenlerinin üçüncü sınıf hayat bilgisi derslerinde değerler eğitimi uygulamalarına ilişkin görüşleri* (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Güney, S. (2017). *İlkokul dördüncü sınıf öğrencilerinin sorumluluk değerine yönelik geliştirdikleri metaforların incelenmesi* (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi). Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Burdur.
- Gürbüz, S. ve Şahin, F. (2018). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri felsefe-yöntem-analiz (5. Baskı)*. Ankara: Seçkin Yayınları.
- Harmanş, T. (2017). *4. sınıf sosyal bilgiler dersinde dürüstlük değerini kazandırmada edebi ürünlerin kullanımı* (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi). Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Rize.
- Kale, M. (2015). *Hayat bilgisi ders kitaplarında yer alan değerlerin içerik analizi (1948-2012)* (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Karababa, A. (2019). Kuramsal temelde değerler. Dılmaç B. ve Bircan H. H.(ed.), *Değerler ve Değerler Psikolojisi* (s. 1-19) içinde. Ankara: Pegem A Yayıncılık.
- Karatekin, K., Gençtürk, E. ve Kılıçoğlu, G. (2013). Öğrenci, sosyal bilgiler öğretmen adayı ve öğretmenlerinin değer hiyerarşisi. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14, 411-459.
- Kolaç, E. ve Karadağ, R. (2012). Türkçe öğretmeni adaylarının "değer" kavramına yükledikleri anlamlar ve değer sıralamaları. *İlköğretim Online*, 11(3), 762-777.
- Özdemir, E. (2015). Tarama yöntemi. Metin M. (ed.), *Kuramdan Uygulamaya Eğitim Bilimlerinde Bilimsel Araştırma Yöntemleri* (s. 77-97) içinde. Ankara: Pegem Akademi.

- Özdemir, S. ve Sezgin, F. (2011). Öğretmen adaylarının bireysel ve örgütsel değerler ile öğrencilerde görmek istedikleri değerlere ilişkin önem sırası algıları. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(2), 1-21
- Sönmez, V. (2020). *Eğitim bilimine giriş (15. Baskı)*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Şahin, N. (2015). *İlkokul 4. sınıf Türkçe ders kitabı metinlerinin kültürel değerler açısından incelenmesi* (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi). Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya.
- TDK (2021). Türk Dil Kurumu Sözlükleri. <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 17.04.2022).
- Tefek, A. F. (2016). *Hayat bilgisi dersindeki değerlere yönelik öğrenci görüşleri ve edinim durumları* (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi). Ahi Evran Üniversitesi, Kırşehir.
- TTKB (2017). Müfredatta yenileme ve değişiklik çalışmalarımız üzerine... [https://ttkb.meb.gov.tr/meb\\_iys\\_dosyalar/2017\\_07/18160003\\_basin\\_aciklamasi-program.pdf](https://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_07/18160003_basin_aciklamasi-program.pdf) (Erişim Tarihi: 17.04.2022).
- Tuğral, S. (2005). *Kur'an'da değerler sistemi* (Yayımlanmış doktora tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Ulu Kalın, Ö. (2017). Sosyal bilgiler öğretmen adaylarının değer hiyerarşisi. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14(38), 29-44.
- Uzunkol, S. ve Yel, S. (2016). Hayat bilgisi dersinde uygulanan değer eğitimi programının özsaygı, sosyal problem çözme becerisi ve empati üzerine etkisi. *Eğitim ve Bilim*, 83, 267-292.
- Yıldırım, T. (2018). Tarih öğretmen adaylarının programdaki değerlere ilişkin değer hiyerarşileri, gerekçeleri ve önerileri. *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 8(14), 296-320.
- Yiğittir, S. (2010). İlköğretim öğrenci velilerinin okullarda kazandırılmasını arzuladığı değerler. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 8(19), 207-223.
- Zengin, M. (2017). Herkes için geçerli uygun değerleri belirlemek ve öğretmek mümkün mü? Değer eğitimi yaklaşımları bağlamında bir değerlendirme. *Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 7(2), 432-445.

## Şadırvan Mimarisinin Tarihsel Süreci Bağlamında Abdest Alma Mekânları Üzerine Bir Araştırma

### *A Study on Ablution Places in the Context of the Historical Process of the Shadirvan Architecture*

**Hüseyin ULUSOY**

huseyin.ulusoy@hotmail.com

ORCID Numarası|ORCID Number: 0000-0002-3055-216X

**Erdem KÖYMEN**

Sabahattin Zaim Üniversitesi, Mimarlık Bölümü, erdem.koymen@izu.edu.tr

ORCID Numarası|ORCID Number: 0000-0002-6924-421X

#### **Özet**

“Su” ögesinin İslamiyet’te kazandığı önemden dolayı İslam tarihinin her döneminde su için özel yapılar inşa edilmiştir. Bu yapıları genel olarak “çeşme”, “sebil” ve “şadırvan” olarak özetlemek mümkündür. Bu yapılardan özellikle şadırvanların cami ve mescit gibi dini yapılarda “abdest alma” işlevi için inşa edildiği söylenebilir. Şadırvanların yanında son yüz yıl içinde “şadırvan” olarak isimlendirilmeyen ancak abdest alma işlevini içeren “abdest alma mahalleri” de inşa edilmiştir. Bu çalışmada öncelikle, tüm abdest alma işlevi taşıyan mekân ve yapılar, “abdest alma yapıları” şeklinde ifade edilmiş ve bu kavram altında tanımlanmıştır. Sonrasında abdest alma yapılarının ortak ve genel mimari özellikleri ve antropometrik verilere göre ergonomik parametreleri çeşitli örnekleriyle birlikte incelenmiştir. Arkasından, bu yapıların güncel kullanıcı sorun ve şikâyetlerini tespit etmek amacıyla üç yüz seksen dokuz kişi üzerinden bir anket uygulaması yapılmıştır. Bunun yanında ülkemizdeki abdest alma yapısı inşaatlarının güncel durumunu ve bu yapıların üretim stratejilerini araştırmak için Diyanet İşleri Başkanlığı’na bağlı olan İnşaat ve Emlak Dairesi Başkanlığı ile mülakat yapılmıştır. Anket ve araştırmalar sonucunda abdest alma yapılarının “İşlev” ve “ergonomi” temelli güncel bir mimarlık problemi taşıdığı görülmüştür. Makalede özgün bir eğilimle abdest alma yapılarının alt bileşenlerine inilerek bu bileşenler için matematiksel değer aralıklarının arayışına gidilmiştir. Sorunsaldan hareketle, çözüme yönelik düşüncelerin bilimsel bir çerçevede paylaşıldığı çalışmada, bu yapıların üretimi için tasarimsal parametre ve standart üretme fikri gündeme getirilmiştir.

**Anahtar Kelimeler:** Abdest, Abdest alma yapıları, Kullanıcı problemleri, Tarihi Şadırvanlar, Ergonomi

#### **Abstract**

Due to the importance of the "water" element in Islam, special structures have been built for water in every period of Islamic history. It is possible to summarize these structures as "fountain", "sabil" and "shadirvan" in general. It could be stated that among these structures, especially the shadirvans were built for the function of performing ablution in religious buildings such as mosques and masjids. Besides the shadirvans, "ablution places", which are not called "shadirvan" but contain the function of performing ablution, have also been built in the last hundred years. In this study, first of all, all places and structures that have the function of performing ablution are expressed as "structures for performing ablution" and defined under this concept. Afterwards, the common and general architectural features of structures for performing ablution and their ergonomic parameters according to anthropometric data are examined with various examples. Afterwards, a survey was conducted on three hundred and eighty-nine people in order to identify current user problems and complaints regarding these structures. In addition, an interview was conducted with the Construction and Real Estate Department, which is affiliated to the Presidency of Religious Affairs of Turkey, to investigate the current status of the constructions of ablution structures in our country and the production strategies of these structures. As a result of the survey and researches, it has been seen that the structures for performing ablution carry a contemporary architectural problem based on "Function" and "Ergonomics". In the study, with a unique approach, the sub-components of the structures for performing ablution were searched for the mathematical value ranges for these components. Starting from the problematic, the idea of producing design parameters and standards for the production of these structures was proposed in the study, in which solution-oriented ideas are shared in a scientific framework.

**Keywords:** Ablution, Structures for performing ablution, User problems, Historical Shadirvans, Ergonomics

## Giriş

Varlığı oluşturan hava, ateş ve topraktan sonra dördüncü bileşen ise bütün dinlerde kutsal sayılan “su”dur.<sup>1</sup> Beden ve ruh temizliğini önemseyen İslam medeniyetinde suya verilen değer ise çeşitli ayet ve hadislerden anlaşılmaktadır. Geçmişten günümüze kadar yaşayan toplumların suyu içme, kullanma, yararlanma ve başkalarına da yararlandırma isteği, su eksenli çeşitli mimari yapıların inşa edilmesine sebep olmuştur. Bununla birlikte bu yapıların tasarımı da toplumları oluşturan bireylerin inanç, örf, adet, kültür ve anlayışlarına göre şekillenmiştir.<sup>2</sup>

Türkçe’de kullanılan abdest kelimesi, Farsça âb (su) ve dest (el) kelimelerinden oluşan ve “el suyu” mânasına gelen birleşik bir kelimedir. İslâmiyet’ten önce, gerek Yahudilik ve Hıristiyanlık, gerekse eski Mısır, Mezopotamya, Yunan, Roma ve Uzakdoğu dinlerinde, çoğunlukla âyine bağlı ve sembolik yönleri ağır basan abdest benzeri bazı temizlik çeşitleri görülmektedir. Daha çok din adamları tarafından belli gün, olay ve yortular münasebetiyle yapılan bu dinî temizliklerdeki ortak husus, dinlere göre yer yer farklı olmakla birlikte, insan vücudunun ya bütününe veya yalnız ellerin ve ayakların veya sadece ellerin ve ağzın, hatta yalnız parmakların yahut da âyinle ilgili bazı eşyanın temizlik ve takdis niyetiyle yıkanmasıdır. Kur’ân-ı Kerim, namaz öncesi yüzlerin, kolların ve ayakların yıkanmasını belirtmektedir.<sup>3</sup> Namazdan başka, Kur’an’a dokunmak, Kâbe’yi tavaf etmek ve tilâvet secdesi yapmak gibi ibadet ve ameller için de abdest almak zorunlu tutulmuştur. Abdestin temiz su ile alındığı, suyun vasıfları ise fıkıh kitaplarında anlatılmaktadır. İslam dininde abdest, maddî bir temizlik olmanın yanında arınmaya vasıtası olan mânevî bir temizlik olarak da görülmektedir.

Türk su mimarisinin başlıca yapılarını çeşme, sebil ve şadırvanların oluşturduğu söylenebilir. Abdest alma yapılarının en geleneksel formu olan şadırvanların karakteristik olarak ortaya çıkışı, camilerde insanların abdest alma maksadıyla dönemin mimari ve estetik anlayışına göre tasarlanmasıyla başlamıştır. Zamanla kendine has anlam ve işlevsellik kazanarak han, hamam, medrese, tekke ve şifahanelerde de inşa edilmişlerdir.<sup>4</sup>

Bunun yanında şadırvanlardan farklı olarak özellikle abdest alma işlevine yönelik tasarlanmış abdest alma mahalleri de bulunmaktadır. Son yüzyıl içerisindeki camilerde daha çok görülen bu mahaller, özellikle cemaatin kalabalık namaz vakitlerindeki abdest alma ihtiyacına cevap vermek adına inşa edilmektedir. Kendi dönemlerinin zevk ve üslubunu yansıtan şadırvan yapılarının, son yüz yıl içerisinde diğer pek çok yapı grubunda olduğu gibi erozyona uğradığı ve karakteristiğini kaybettiği açıktır. Bunun bir sonucu olarak bu abdest alma mahalleri, şadırvanlara alternatif ve çoğunlukla estetik/ergonomik niteliklerden uzak olan türemiştir. Günümüzde inşa edilen bu yapılar, birçok farklı bölge ve coğrafyada cami ve mescitlerin önemli bir ögesi olmayı sürdürmekle birlikte, inşaat ve tasarım yaklaşımlarında henüz güncel ihtiyaçları karşılayan standartları da yakalayamadığı görülmektedir. Bu iki durum son yüzyıl içinde üretilen abdest alma yapılarını mimari bir sorunsala dönüştürmekte ve mimarlık biliminin bir araştırma konusu şekline getirmektedir.

Bu araştırma kapsamında değinilen konu itibariyle, geleneksel tabanı olan “şadırvanlar” ve son yüz yıl içinde dini mekanlarda beliren “abdest alma mahalleri” arasında kavramsal karmaşaya yer vermemek adına, “abdest alma” işlevi içeren tüm hacim ve alanlar, “abdest alma yapıları” şeklinde ifade edilecektir.

Metodolojik olarak bu çalışmada öncelikle, abdest alma yapılarının ortak ve genel mimari özellikleri ve antropometrik verilere göre ergonomik parametreleri çeşitli örneklerle birlikte incelenmiştir. Arkasından, bu yapıların güncel kullanıcı sorun ve şikayetlerini tespit etmek amacıyla üç yüz seksen

<sup>1</sup> İski, 1996, 17.

<sup>2</sup> Cansever, 2016.

<sup>3</sup> Kur’an-ı Kerim, el-Mâide 5/6.

<sup>4</sup> Önge, 1997.

## Şadırvan Mimarisinin Tarihsel Süreci Bağlamında Abdest Alma Mekânları Üzerine Bir Araştırma

dokuz kişi üzerinden bir anket uygulaması yapılmıştır. Bunun yanında ülkemizdeki abdest alma yapı inşaatlarının güncel durumunu ve bu yapıların üretim stratejilerini araştırmak için Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı olan İnşaat ve Emlak Dairesi Başkanlığı ile mülakat yapılmıştır.

Literatür araştırması, örnek incelemeleri ve kullanıcı anket verilerinin analizi üçgeninde ilerleyen çalışma, ülkemizdeki abdest alma yapılarının güncel kullanıcı sorunlarını araştırmakta ve bu yapıların tasarım ve üretimi için çeşitli öneriler ve öngörüler sunmaktadır.

### Abdest Alma Yapıları

Abdest alma yapıları denildiğinde kuşkusuz akla ilk olarak geleneksel şadırvan formları gelmekte ve bu işlev, şadırvan yapıları ile sembolleşmektedir. Son yüzyıl içinde çoğunlukla estetik bağlamını yitirse de yeni yapılan cami ve mescitlerde de şadırvan formlarına rastlanmaktadır. Bu bağlamda abdest alma mahallerinin sorunlarına odaklanan araştırmaya, konunun geleneksel tabanı olan şadırvan yapıları üzerinden başlanmıştır.

### Şadırvan Yapıları

“Şadırvan” kelimesi, Farsça kökenli olup, “çok” anlamına gelen “şad” ve “akar” anlamına gelen “revan” kelimelerinin birleşmesinden meydana gelmektedir.<sup>5</sup> Cami yapılarında genellikle avluda bulunan şadırvanlar, abdest almak için inşa edilen üzeri kubbe veya çadır tarzında kapalı, havuz şeklindeki haznesinin etrafında musluklar bulunan çeşme formlarıdır.<sup>6</sup> Abdest almak amacıyla olduğu kadar estetik eğilimlerle de inşa edildikleri söylenebilir.<sup>7</sup>

Şadırvanların Türk mimarisinde önemli bir yeri vardır. Üslupları da ait olduğu caminin mimari üslubundan etkilenmektedir. Geleneksel şadırvanların tavanları direkler veya sütunlar üzerine tutturulmuş olup öne taşkın saçakları bulunmaktadır. Muslukları önünde çepeçevre tahtadan sabit oturacaklar ve ayak koyacak taşları vardır. Musluktan akan suyun sıçramasını engellemek için de derin yapılmış yalaklar barındırırlar. Şadırvanlardan bazılarında kuşların suyu kirletmesini önlemek için “hazne” denilen yüksek havuzun üstü tel kafes ile örtülmüştür. Şadırvanlar genellikle yuvarlak veya çok köşeli olduğu gibi dördül örnekleri de vardır.<sup>8</sup>

Yukarıda değinildiği gibi şadırvanlar abdest almak ve el yüz yıkamak için inşa edilmişlerdir. Ancak herhangi bir görevi olmayan sadece bir süs, estetik ve sembolik unsur olarak yapılmış örnekleri de mevcuttur.<sup>9</sup> Bu açıdan bir bütünün tamamlayıcısı durumunda bulunan şadırvan, cami avlusunun mimari etkisine, estetiğine ve güzelliğine katkı sunan bir unsur olarak da değerlendirilebilir.<sup>10</sup> İslam ülkelerindeki cami, medrese tarzındaki yapılarda avluda çoğunlukla şadırvana yer verilmiştir. Ancak bu şadırvanlar, yapıların kendi mimari ve estetik anlayışlarına uyarlanarak farklı üslup ve biçimlerde ele alınmışlardır.<sup>11</sup>

Üslup ve yöresel kullanımlara göre çeşitli farklılıklar içerse de genel olarak bir şadırvan yapısı; “hazne” (havuz), “su kanalı” (yalak), “oturak taşı” ve “musluk panosu” bileşenlerinden meydana gelmektedir.<sup>12</sup>

<sup>5</sup> Hasol, 1979, 475.

<sup>6</sup> Yetkin, 1965, 483.

<sup>7</sup> Kuban, 1981, 200.

<sup>8</sup> Pakalın, 1993, 303.

<sup>9</sup> Önge, 1976, 1698.

<sup>10</sup> Duruktuna, 1974, 64.

<sup>11</sup> Beyleryan, 1953, 26.

<sup>12</sup> Yüter, 2014, 73-74; Bulut, 2019, 132.



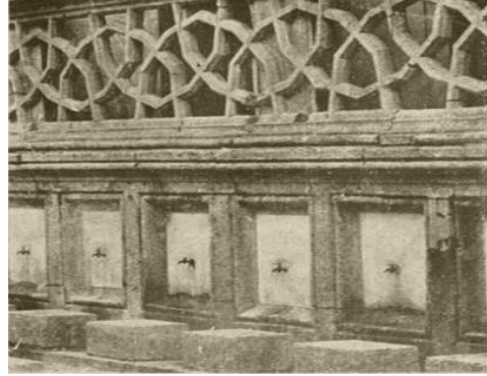
a



b



c



d

Şekil 1.(a) Bursa Ulu Cami Şadırvanı<sup>13</sup>, (b) Sıra Musluklu Şadırvan Su Kanalı, (c). Sıra Musluklu Şadırvanda Oturak Taşları Örneği<sup>14</sup>, (d) Şadırvan Musluk Panosu ve Muslukları<sup>15</sup>

İlk bileşen olan “hazne” (havuz), bir şadırvanın en önemli ögesi olarak görülmüştür. İnşa edildiği cami ile üslup birliği gösteren şadırvan havuzları, genelde taş ya da mermer malzemeli olup farklı plan ve tiplerde görülmektedir (Şekli 1). Birçok parçanın bir araya gelmesiyle meydana gelen hazneler, kimi zaman sade bir düzenlemeye sahipken kimi zaman da silmelerle hareketlendirilmişlerdir. Kimi hazneler inşa edildiği dönemin üslup ve estetik anlayışlarına uyumlu olarak süsleme malzemeleriyle bezenmiştir. Diğer bileşen olan “su kanalı” (yalak) ise şadırvan havuzunun çevresinde bulunan musluklardan gelen suyun akıtıldığı kanaldır. Havuzun formuna uygun olarak şekillenen bu kanallar, derin ya da yüzeysel olarak inşa edilmişlerdir (Şekil 1, b). Üçüncü bileşen olan “oturak taşları”, şadırvanların etrafında oturmak için yapılmıştır (Şekil 1, c). Bu oturaklar ahşap, mermer veya taş malzemelerden üretilmişlerdir. Oturak taşları genellikle kare, dikdörtgen veya dairesel formlarda görülmektedir.<sup>16</sup> Son bileşen olan “musluk panoları” ise haznenin dış yüzünde ve genellikle mermer malzemeden plakalar şeklinde görülmektedir (Şekil 1, d). Musluklar bu panoların ortasına, merkezi veya dağınık olarak işlenmiş bir süslemenin içinden takılmaktadırlar.<sup>17</sup>

#### Abdest Alma Mahalleri (Abdesthaneler)

Geleneksel şadırvan yapılarının yanında “şadırvan” olarak isimlendirilmeyen ancak abdest alma işlevini içeren, “abdest alma mahalleri” de günümüzde çoklukla inşa edilmektedir. Bu mahaller,

<sup>13</sup> URL 1

<sup>14</sup> Tali, 2009.

<sup>15</sup> Önge, 1976.

<sup>16</sup> Tali, 2009.

<sup>17</sup> Bilaloğlu, 1993,52; Gül, 2007,179.

geleneksel şadırvanlara fonksiyon açısından benzemektedir. Ancak yukarıda da değinildiği gibi çoğunlukla estetik nitelikten uzak olup bir tasarım veya üretim tabanına oturmamaktadır. Bu yapıların bir kısmının cami ya da mescitlerde bodrum katlarında kalan tasarımsal boşluklara yerleştirildiği, hacimlerinin ise daha çok yapı parseline göre ortaya çıktığı izlenmiştir. Kalabalık cemaatin ortak namaz vakitlerindeki toplu abdest alma işlevine odaklanan bu mahallerin üretiminde daha çok ekonomik kaygının güdüldüğü, yapılan incelemelerde görülmüştür.

Günümüz abdest alma mahalleri, aynı işleve yönelmelerinden dolayı şadırvan yapıları ile aynı ya da çok benzer bileşenler/bölümler içerdiği gibi bir takım farklılıklara da sahiptir. Yapılan örnek ve literatür incelemeleri neticesinde; musluk, oturak taşı gibi benzerlikler olmakla birlikte şadırvanların etrafının “açık”, abdest alma mahallerinin “kapalı” olması, mahallerin içinde yada bitişiğinde tuvaletlerin olması, abdest mahallerinin estetik açıdan ilişkili olduğu dini yapı ile estetik uyumsuzluğu ve daha çok fayda merkezli bir formda yapıldıkları görülmektedir.

Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı olan İnşaat ve Emlak Dairesi ile gerçekleştirilen mülakatta şadırvanların günümüzde artık estetik bir öge olarak kaldığı, yerine ise “abdesthane” şeklinde isimlendirilen abdest alma mahallerinin oluşturulduğu ifade edilmiştir. Bu anlamda abdest alma mahalleri üzerinde, şadırvan yapılarının işlevsel açıdan günümüzdeki devamı algısının oluştuğu söylenebilir.

### Abdest Alma Yapılarının Ergonomisi

“Ergonomi”, verimlilik ve konfor üzerine çalışma yürüten bir disiplindir. Osborne (1993)'ye göre ergonomi, operatörün yeteneklerine uyacak şekilde bir makineyi veya kişinin etkileşimde bulunacağı ortamın herhangi bir yönünü tasarlayarak verimliliği, konforu ve güvenliği en üst düzeye çıkarmaya çalışır.<sup>18</sup> Ergonominin bir dalı olan “antropometri” ise insan bilimlerinin vücut büyüklüğü, güç, şekil ve çalışma kapasitesi ölçümleriyle ilgilenir.<sup>19</sup> Antropometrik verilerin ilk tasarım aşamasında kullanılması, sonrasındaki zorlu boyut ve şekil değişikliklerini en aza indirmektedir. Antropometri bilgisini etkin bir şekilde kullanmak için, insan vücudu ile giyilen veya kullanılan eşyalar arasındaki ilişkiler hakkında bilgi sahibi olmak önemlidir.<sup>20</sup>

Ana hatlarıyla eller, yüz bölgesi, kollar ve ayakları yıkamak işlevlerini içeren “abdest”, bu amaç için tasarlanan abdest alma yapılarının ergonomik açıdan incelenmesini gerektirmektedir. Özellikle belli ibadet vakitlerinde kalabalık bir toplulukla birlikte alınan abdest için tasarlanan bu yapıların hem bireysel hem de topluluk içindeki insan ergonomisine uyan form ve ilkeler içermesinin gerekliliği açıktır. Bu bağlamda hali hazırda abdest alma yapılarının ergonomisini incelemek adına literatür taraması ve örnekler üzerinden ölçümler yapılmıştır.

Diyanet İşleri Başkanlığı İnşaat ve Emlak Dairesi ile yapılan görüşmeler ve ilk literatür taramalarında ülkemizdeki bu yapıların tasarlanması için şimdiye kadar devlet düzeyinde herhangi bir ortak kriterin belirlenmediği ortaya çıkmıştır.<sup>21</sup> Ancak sadece bireysel araştırmacıların kitap ve makalelerinde çeşitli ölçüm ve hesaplamaların paylaşıldığı bilimsel araştırmalara rastlanmıştır.

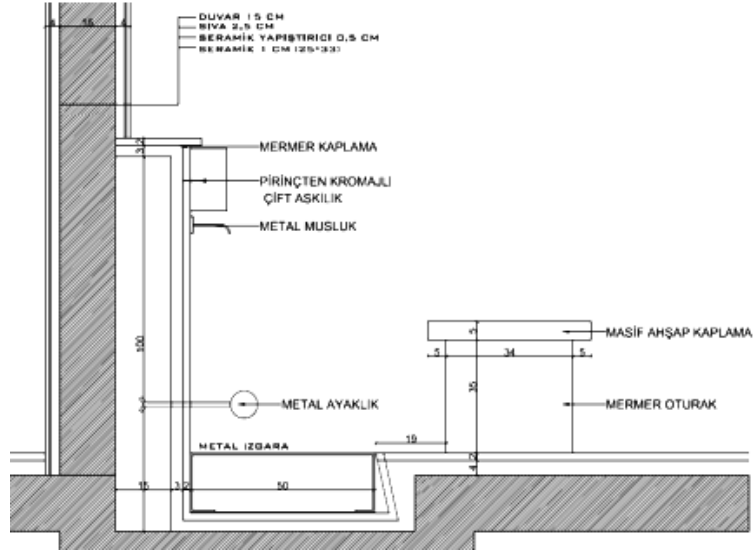
<sup>18</sup> Osborne, 1993, 4.

<sup>19</sup> Pheasant, 1996, 6.

<sup>20</sup> Robinette, 2012, 378.

<sup>21</sup> DİB Yapı İşleri Ve Teknik Daire Başkanı, kişisel görüşme, 21 Ocak 2021





Şekil 2. Abdest Alma Yapısı Tasarım Örneği<sup>22</sup>

Osmanoğlu, “Bir Mimarın Kaleminden Camiler” isimli kitabında abdest alma yapılarının kullanıcı ergonomisine uygun, ibadetin sıhhati açısından tuvaletlerden 25 m uzaklıkta ve kullanıcı görseelliğine hitap etmesi için de ara paneller içermesini önermektedir. Osmanoğlu’na göre oturak yüksekliği 37 cm, oturak çapı 30 cm, oturak ekseninden musluk duvarına 80 cm, zeminden oluk dibine (paslanmaz ızgara kotuna) 39 cm, musluktan zemin kotuna 70 cm mesafe bırakılmalıdır ve oluktaki eğimli yüzeyin üst kotu, zemin kotundan 22 cm aşağıda sonlanmalıdır (Şekil 2).<sup>23</sup>

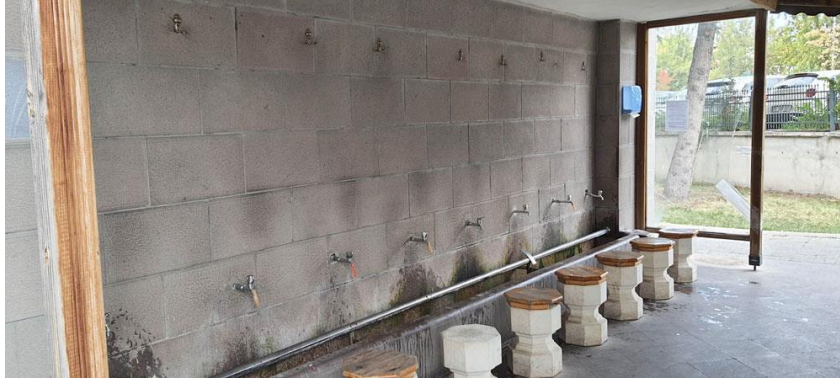


Şekil 3. Cenâbî Ahmet Paşa Camii Şadırvanı

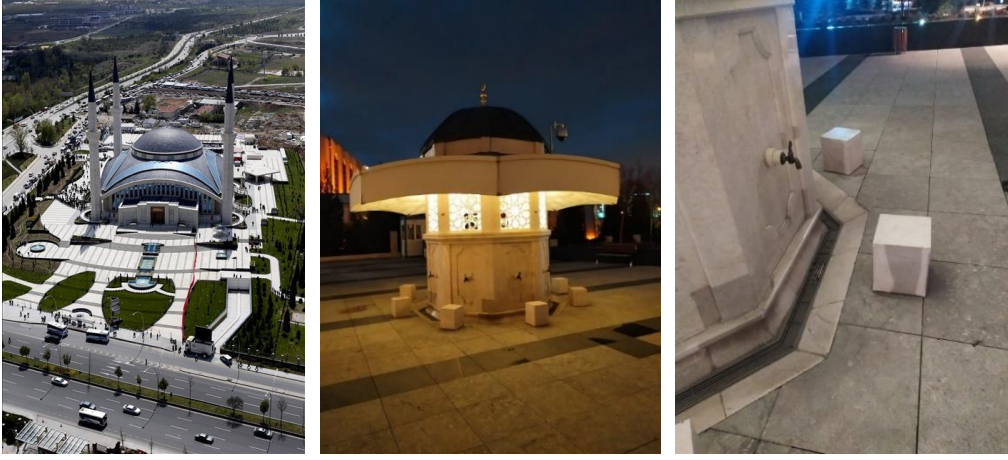
<sup>22</sup> Osmanoğlu, 2018,70-71.

<sup>23</sup> Osmanoğlu, 2018,70-71.

## Şadırvan Mimarisinin Tarihsel Süreci Bağlamında Abdest Alma Mekânları Üzerine Bir Araştırma



Şekil 4 . Karaca Bey Camii Sıra Musluklu Şadırvanı



Şekil 5. Ahmet Hamdi Akseki Camii ve Şadırvanı



Şekil 6. Ahmet Hamdi Akseki Camii Abdest Mahalleri



**Şekil 1. Hisarcıkloğlu Beştepe Camii Şadırvan ve Abdest Mahalli**

Aşağıda, günümüz ve önceki yüzyıllara ait şadırvan ve abdest alma mahallerinden Ankara çapında örnek incelemeleri yapılmıştır. İncelenen ilk örnek olan Cenâbî Ahmet Paşa Camii, Mimar Sinan'ın Ankara'daki tek eseri olarak bilinmektedir. Kanuni Sultan Süleyman döneminde Ankara'da Anadolu beylerbeyi olarak görev yapan Cenâbî Ahmet Paşa tarafından 1565-66 yılında yaptırıldığı bilinmektedir. Camide bulunan kitabelerden, yapının 1802 ve 1887 tarihlerinde onararak yenilediği öğrenilmektedir. Cumhuriyet Dönemi'nde ise 1940'ta ve 1959-1970 yılları arasında onarımdan geçirilmiştir (Şekil 3).<sup>24</sup> İncelenen ikinci örnek olan Karaca Bey Camii'nin 1428 yılında Çelebi Sultan Mehmet'in damadı Anadolu Beylerbeyi Celâlettin Karaca Bey tarafından inşa edildiği bilinmektedir. Caminin şadırvanı olmayıp inşa edildiği dönemden kaldığı bilinen bir çeşmesi vardır. Aynı zamanda cami bünyesinde inşa tarihi bilinmeyen, sıra musluklu bir abdest mahalli de bulunmaktadır (Şekil 4).<sup>25</sup> Yakın zamanda inşa edilmiş bir örnek olan Ahmet Hamdi Akseki Camii, 2013 yılında ibadete açılmıştır. Avlusunda şadırvan, bodrum katında ise abdest mahalleri bulunmaktadır. 80 bin m<sup>2</sup> kapalı alan, 20 bin 618 m<sup>2</sup> avlu, 11 bin 870 m<sup>2</sup> peyzaj alanına kurulan cami, kapalı alanda aynı anda 6 bin kişinin ibadet edebileceği camide cenaze namazlarında ise 30 bin kişinin namaz kılabilmesine imkan tanır (Şekil 5), (Şekil 6).<sup>26</sup> Yine bir yakın zaman örneği olan Hisarcıkloğlu Beştepe Camii ise 2010 tarihinde faaliyete geçmiştir. 1500 kişi kapasiteli olan caminin avlusunda şadırvan, alt katında tuvalet ve abdest mahalli bulunmaktadır (Şekil 7).<sup>27</sup>

**Tablo 1. İncelenen Abdest Mahallerinin Karşılaştırmalı Ölçüleri (cm)**

	Cenâbî Ahmet Paşa Camii	Karaca Bey Camii	Ahmet Hamdi Akseki Abdest Mahalli	Hisarcıkloğu Beştepe Abdest Mahalli	Mehmet Osmanoğlu Örnek Tasarım (Osmanoğlu 2018)
Oturak Yüksekliği	33	46	42	35	37
Oturak Genişliği	33 x 46	33 x 33	31 x 31	32 x 32	30 x 30
Musluk Mesafesi	48	73	60	60	64
Musluk Yüksekliği	82	73	78	86	70
Oluk Ölçüleri	34 x 40	40 x 33	50 x 25 (eğimli)	32 x 45	50 x 22 (Eğimli)
Oturaklar Arası Mesafe	90	69	54 (bölme mevcut)	37	Bilgi verilmemektedir
Musluklar Arası Mesafe	80	34	85	73	Bilgi verilmemektedir

<sup>24</sup> URL 2

<sup>25</sup> URL 3

<sup>26</sup> URL 4

<sup>27</sup> URL 5

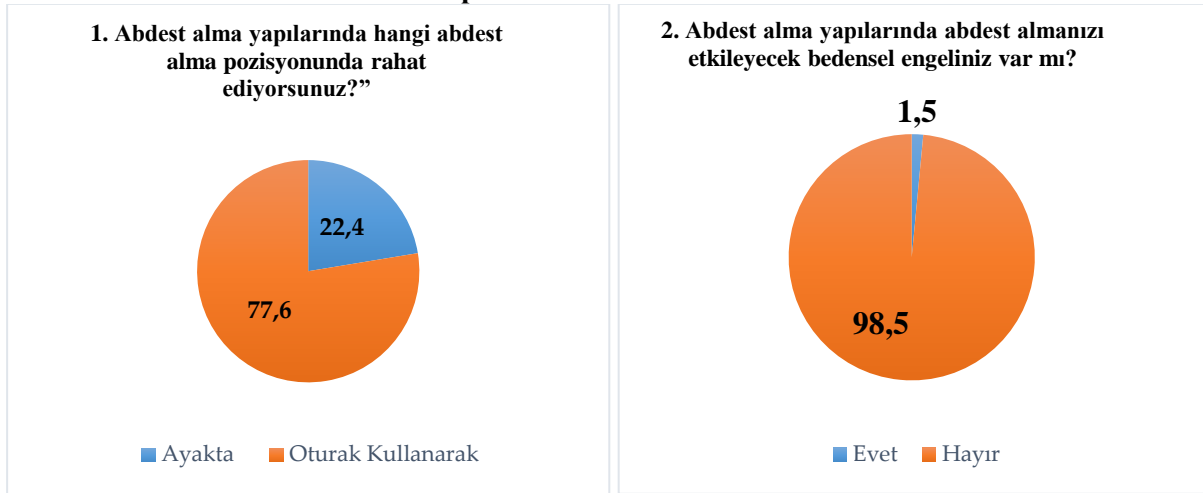
## Günümüz Abdest Alma Yapılarının Sorunlarının Değerlendirilmesi

Yukarıda incelenen şadırvan ve abdest mahalleri, modern dünyada neredeyse her caminin, mescidin bünyesinde bulunan önemli bileşenlerdendir. Bu yapıların günümüzde analize dayanmayan sabit bir anlayışla inşa edilmesi ve bunun sonucunda da kullanımına dair çeşitli zorlukların yaşanması birtakım şikâyetleri de ardından getirmektedir. Bu şikâyetlerin mimarlık bilimini ilgilendiren bir sorunsalı da ortaya koyduğu açıktır. Bu bağlamda yaşanan problemleri analiz ve veriye dayalı olarak ortaya koymak ve arkasından da soruna, mimarlık bilimi açısından çözüm önerileri sunmak çalışmanın motivasyonu olmuştur.

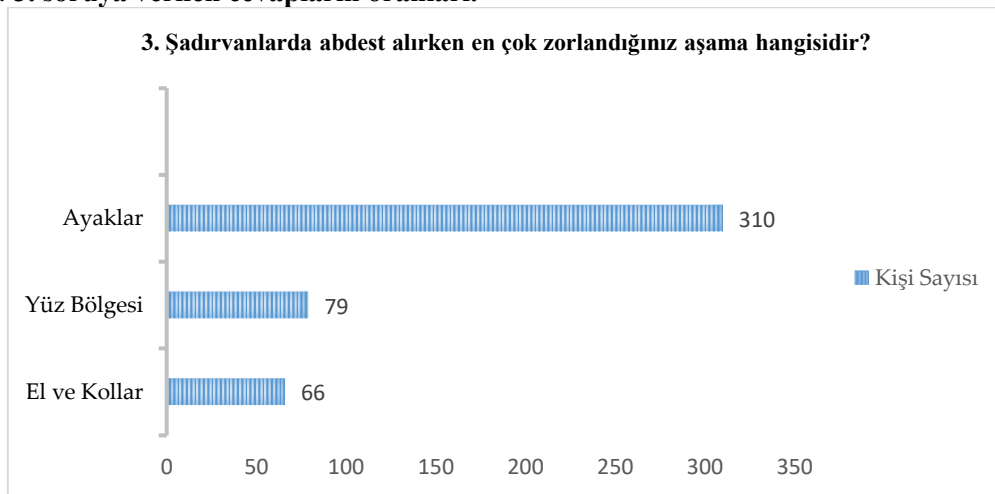
## Problem Tespiti

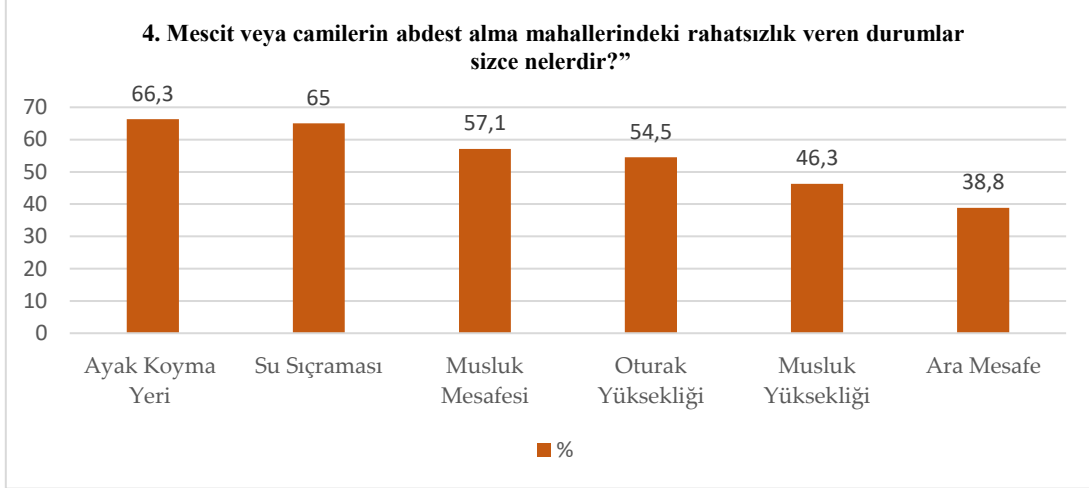
Cami ve mescitlerde abdest almak üzere inşa edilen abdest alma yapılarının kullanımının değerlendirilmesi amacıyla öncelikle bir anket çalışması yapılmıştır. Hazırlanan 6 soruluk anket, 389 kişi üzerinde uygulanmıştır. Bu ankete ait veriler aşağıda paylaşılmıştır.

**Tablo 2. 1 ve 2. sorulara verilen cevapların oranları.**



**Tablo 3. 3. soruya verilen cevapların oranları.**



**Tablo 4. 4. soruya verilen cevapların oranları.**

Kullanıcıların rahat ettikleri abdest alma pozisyonunun sorgulandığı birinci soruda, kullanıcıların %77.6'sı oturur pozisyonu tercih etmiştir (Tablo 2). Kullanıcıların bedensel engellerinin sorgulandığı ikinci soruya “evet” yanıtını 11 kişi vermiştir. Verilen cevaplardan 1 kişinin cevabı “körlük”, diğerlerinin cevapları ise “bel, boyun fitiği” ile “obezite” şeklindedir (Tablo 3). Kullanıcıların en çok zorlandığı abdest aşamasının araştırıldığı üçüncü soruda ise katılımcıların %79.7'si “ayak bölgesi”, %20,3'ü “yüz bölgesi” ve %17'si de “el ve kollar” cevabını vermiştir (Tablo 4).

Beşinci soruda ise mescit veya camilerin abdest alma mahallerindeki rahatsızlık veren durumlar sorgulanmıştır. Katılımcıların %66.3'ü ayak koyma yerinin uygun olmadığı, %65'i su sıçramasının yaşandığı, %57.1'i musluk mesafesinin uygun olmadığı, %54.5'i oturak yüksekliğinin uygun olmadığı, %46.3'ü musluk yüksekliğinin uygun olmadığı, %38.8'i de yan sıradaki kullanıcı ile mesafesinin yakın olduğu cevaplarını vermiştir.

Son soruda ise açık uçlu bir soru ile kullanıcıların cami veya mescitlerde bulunan şadırvanlar hakkındaki genel düşünceleri/yorumları alınmıştır. Katılımcılardan 183 kişi bu soruya cevap vermiştir. Katılımcıların verdiği cevaplar incelendiğinde aşağıda listelenenler dikkat çekici bulunmuştur:

- Ergonomik olmadıkları,
- Tasarım kurallarının olmadığı,
- Estetik olması gerektiği,
- Bayanların ihtiyaçlarının düşünülmediği,
- Hijyen açısından yetersiz oldukları,
- Kurulama imkanlarının bulunması gerektiği,
- Sıcak ve soğuk su imkanlarının olması gerektiği,
- Askılık imkanının olması gerektiği,
- Su tasarrufunun sağlanması gerektiği,
- Havalandırma sistemlerinin yeterli olması gerektiği,
- Tuvalete yakın olmasından rahatsız olunduğu,
- Oturakların ıslak olmasından rahatsız olunduğu.

Sonrasında anket sorularına verilen cevapların çapraz sorgulaması yapılmıştır. Bu sorgulamaya göre; su sıçramasından rahatsız olanların %81.3'ünün oturarak abdest almayı tercih ettiği ortaya çıkmıştır. Bunun yanında, oturarak abdest almayı tercih edenlerin %82'sinin musluk mesafesini uygun bulmadığı ve %73.7'sinin de oturak yüksekliklerinden şikâyetçi olduğu anlaşılmıştır.

### Tespit Edilen Sorunların Çözümüne Yönelik Düşünceler

Yapılan anket çalışmasındaki değerlendirme ve şikayetler dikkate alındığına, abdest alma yapıları için ihtiyacı karşılayacak veya farklı kullanıcılara hitap edecek çeşitlikte net bir model veya standardın ortaya koyulmadığı sonucuna varılmıştır. Verilerin analizi sonucunda kullanıcıların rahatsız oldukları ve dolayısıyla ele alınması gerekli konular belirginleşmiştir. Tespit edilen problemlerin çözümüne yönelik düşünceler aşağıda “tasarım”, “detay”, “konum” ve “estetik” şeklindeki bir hiyerarşi içinde ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

### Tasarım

Anket sonuçlarında da görüldüğü üzere abdest alma yapılarında tespit edilen sorunlar çoklukla kullanıcıların antropometrik verilerine uyumsuz tasarımlardan kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda abdest mahallerinin tasarımı için kullanıcıların vücut ölçülerinin de hesaba katıldığı modeller üzerinde çalışılması gerekmektedir. Bu aşamada antropometrik verilere göre tasarımın şekillenmesi için “sayısal tasarım” ve “parametrik modelleme” yöntemlerinin kullanılması önerilir. Bu gibi sayısal yöntemlerle üretilen tasarım modellerinin, ülkeden ülkeye ve hatta yöreden yöreye oluşan boyutsal farklılıkları karşılayan çözümler sunmakla birlikte, kullanıcı şikayetlerini de azaltacağı düşünülmektedir.

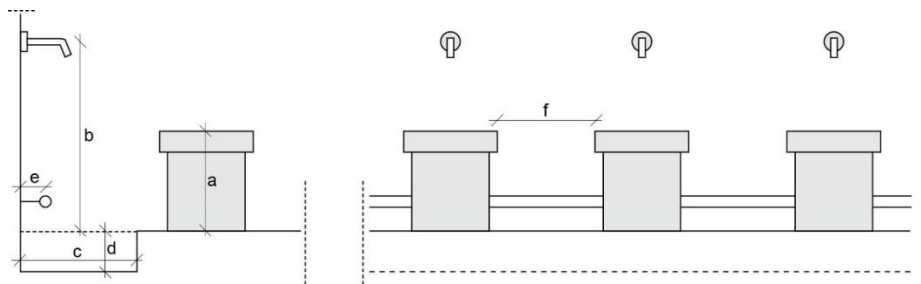
Öncelikle anket verilerine göre kullanıcıların abdest alırken en çok oturarak abdest almayı tercih ettikleri görülmektedir. Yapılan örnek incelemelerinde ayakta abdest almak için net bir model görülmediği gibi hemen hemen hepsi, oturarak abdest alacak şekilde inşa edilmişlerdir. Bu bağlamda hem tarihi kullanım temayülü hem de anket verileri ile ortaya çıkan sonuca göre şadırvanların oturur pozisyonda tasarlanması önerilir. Bunun yanında yine anket verilerine göre kullanıcıların %22.4’ü ayakta abdest alma pozisyonunu tercih etmektedir. Bu tercihi yapan kullanıcılar dikkate alınarak yüzdesel oranlara göre bazı modüllerin ayakta abdest almaya uygun şekilde tasarlanması da alternatif bir kabul olarak önerilir.

Yapıyı kullanan cemaatin sayısı, inşaat alanı gibi veriler üzerinden abdest alma mahal adetleri parametrize edilerek çeşitli standartlar belirlenmelidir. Özellikle büyükşehirlerde olup merkezi konumda kalan, ancak yapı alanı küçük olan camilerde standart oluşturmanın zorlukları ortadadır. Standartlar belirlenirken bu gibi değişkenler hesaplamalara eklenmelidir.

Yine anket verilerinde kadınların abdest alırken mahremiyetlerinin sağlanması, işlevsel ve tasarımsal açıdan çözülmesi gereken bir “mimarlık problemi” olarak ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda kadınların kullanacağı abdest alma birimlerinin ana yapı ile uyumlu tasarımsal ve işlevsel unsurları barındıracak şekilde düzenlenmesine dikkat edilmelidir.

### Detay

Ankete tespit edilen sorunlar, çözüm yaklaşımlarının belirlenmesinde abdest alma yapılarının tasarımsal detaylarına inilmesini gerektirmiştir. Bu bağlamda literatür ve örnek incelemeleri dikkate alınarak yapıların alt detayları üzerinde çeşitli öneriler ortaya çıkmıştır.



Şekil 8. Bir abdest alma mahallinin tasarımsal detaylarını gösteren kroki.

Öncelikle anket verilerine göre kullanıcıların büyük bir çoğunluğu **oturak yüksekliğinden** şikayetlerini ifade etmişlerdir. Oturak yüksekliğinin belirlenmesinde kullanıcının boyu, yaşı, cinsiyeti, kilosu, bedensel engeli vb. faktörler etkili olmaktadır. Yapılan araştırmalar ve analizler neticesinde çok parametrelili bir bileşen olan oturaklar için 35-50 cm değer aralığında, Türkiye özelinde bir ortalama olarak önerilebilir. Bunun yanında bireysel farklılıkları karşılaması açısından en uygun sistemin ise yüksekliği kolayca ayarlanabilir bir tasarım ile çözülebileceği düşünülmektedir. Ayrıca anket ve örnek uygulama incelemeleri neticesinde, oturak genişliğinin 35-50 cm arasında olmasının faydalı olacağı düşünülmektedir.

Yine anket verileri ve örnek uygulama incelemeleri neticesinde **musluğun zeminden yüksekliği** için ideal değer olarak 75-90 cm aralığı önerilebilir (Şekil 8, a). Bunun yanında kullanıcı farklılıklarının karşılanması açısından muslukların tasarımında modern üretim tekniklerinin katkısı araştırılmalıdır. Bu teknik katkılarla abdest mahallerine özel, yüksekliği ve rotasyonu ayarlanabilir spiralli musluk tasarımları geliştirilebilir.

Yapılan analizler neticesinde **musluk mesafesinin** kullanıcı boyutlarına göre 70-90 cm aralığında olması gerektiği görülmektedir (Şekil 8, b). Ancak kullanılacak oturakların öne arkaya doğru hareketi ayarlanabilir bir tasarıma sahip olması düşünülebilir. Bu şekilde sistem, bireysel farklılıkları karşılayabilmesi açısından zenginleşecektir.

Yapılan incelemelerde su sıçramasını etkileyen birden fazla faktör tespit edilmiştir. Bunlar; “duvar eğimi”, “musluk yüksekliği”, “**oluk tasarımı**” ve “**kullanılan ızgara**”dır. Analizler sonucu, oluk genişliğinin 40-50 cm arasında (Şekil 8, c) eğimli olması ve yüksekliğinin ise 25-35 cm aralığında (Şekil 8, d) olması önerilebilir. Ayrıca göz aralıkları minimum 2-4 mm aralığında hijyenik ızgaraların kullanılması, oluk üzerinde su sıçramasını azaltmak için faydalı olacaktır. Bir diğer detay olarak her bir kullanıcı musluğunun altına “gider süzgeci” kullanılmalıdır. Böylece başka kullanıcıların atık suları ile görsel temas kopartılmış olacaktır.

Yapılan anket neticesinde kullanıcıların abdest alırken en çok “ayak yıkama” aşamasında zorluk çekildiği anlaşılmaktadır. Bu açıdan duvardan 10-20 cm mesafede suya dayanıklı malzeme kullanılarak **ayak koyma yerlerinin** (Şekil 8, e) yapılmasının faydalı olacağı düşünülmektedir. Çoğu abdest mahallinde kullanılan geleneksel “takunya/terlik” sistemi, hijyenik kusurlarından dolayı önerilmemektedir. Buna karşın kullanıcıların ayakkabılarının ıslanmaması için oturağa yakın, ayrı bir depolama sistemi çözülmelidir.

Yapılan inceleme ve analizler sonucu **oturaklar arası mesafenin** minimum 80-100 cm olmasının (Şekil 8, f) faydalı olacağı önerilmektedir. Bunun yanında abdest alırken yan modül ile mesafenin yaklaşması, hem suyun sıçramasına hem de yan kullanıcı ile fiziksel temasa neden olabilir. Bu gibi durumlarda modüllerin arasına hijyenik ve suya dayanıklı ara bölmelerin kullanılması önerilmektedir.



Şekil 9. Örnek Mobil Abdest Alma Model Tasarımı<sup>28</sup>

Ayrıca günümüzde toplu yaşam alanları ve çok katımlı organizasyonların artması ile beraber otel, alışveriş merkezi, barınma merkezi ve iş merkezi gibi mekânlarda da abdest alma mahallerine ihtiyaç duyulduğu görülmektedir. Ancak bu gibi yapılarda abdest alma işlevinin her hacimde ergonomik açıdan aynı rahatlıkla sağlanamaması dikkat çekmektedir. Bu bağlamla yapılan araştırmada “mobil abdest alma birimleri”ne rastlanmıştır (Şekil 9). Yurtdışında yaygınlaşan bu birimler genellikle cami, mescit, ofis, okul, hastane, kamu ve eğlence gibi mekanlarda kullanılmaktadır. Kolay monte edilebilir ve temizlenebilir niteliğe sahip olmakla birlikte alt zemin drenaj gereksinimi taşımaması dikkat çekmektedir. Bunun yanında zorlu koşullarda test edildiği ve yüksek ağırlığa karşı dayanıklı olduğu üreticiler tarafından ifade edilmektedir. Ayrıca tasarımı ile en ideal oturuş pozisyonuna sahip olduğu, su sıçramasını en aza indirdiği ve ekonomik olduğu da üreticileri tarafından iddia edilmektedir (Wudumate). Bu gibi nedenlerden dolayı özellikle yoğun kullanıcı AVİM gibi merkezlerin mescitlerindeki potansiyel abdest alma sorunlarının çözümü için önerilebilir.

### Konum

Yapılan anket sonuçlarında abdest mahallerinin tuvaletlere uzak bir alanda tasarlanması yönünde öneriler bulunmaktadır. Osmanlı cami ve şadırvan yapılarında da benzer bir eğilim görülmüştür. Literatürde de önerildiği gibi abdest mahallerinin tuvaletlerden minimum 25 m mesafeye yapılmasının, “abdestin sıhhati” açısından faydalı olacağı düşünülmektedir.

### Estetik

İlk bölümlerde bahsedildiği gibi en önemli abdest alma yapılarından olan tarihi şadırvanlar, inşa edildiği dönem ve mensup oldukları yapıyla “üslup bütünlüğü”ne özen gösterilerek yapılmışlardır. Gösterilen bu önemle tarihi şadırvanların, estetik değerlerini koruyarak günümüze kadar ulaştığı düşünülmektedir. Günümüz modern cami ve mescitlerine eklenecek abdest alma mahalleri de benzer bir eğilimle, ana yapının estetik temasına ve üslup bütünlüğüne uygun şekilde tasarlanmalıdır. Bu aşamada teknolojinin desteği, estetik bütünlüğün sağlanmasında yol gösterici olacaktır.

Konu abdest alma yapılarının estetiği olunca tarihi şadırvanların kitabe detayları da bu bağlamda incelenmelidir. Lakin şadırvanlara ait bani, tamir vb. kitabeler mesaj aktarımının yanında şadırvana estetik olarak da katkı sağlamaktadır. Genellikle sülüs ve talik tarzında hüsn-i hat örnekleri bulunan kitabeler, cami ve mescitlerde olduğu gibi şadırvanların da temel üslup bileşenlerinden biri olmuştur. Bu anlamda yeni abdest alma yapılarının tasarımında da bu estetik bileşenden yararlanılması önerilir.

<sup>28</sup> URL 6



## Sonuç

Cami ve mescit yapıları iş, barınma, eğlence, alışveriş gibi işlevlerle kent ölçeğinde kesişmektedir. Şehir hayatındaki hızlı gelişmeler ise bu işlevleri paralel bir hızla genişletmektedir. Bu açıdan aynı fonksiyon zinciri içerisinde bulunan ibadet mekânlarının da benzer bir ivme ile bu gelişime ayak uydurması gerekmektedir. Yapılan çalışmada cami ve mescitlerde inşa edilen şadırvan ve abdest mahalleri hakkında literatür taranmıştır. Bunun yanında bu yapılardaki güncel kullanıcı problemlerinin araştırılmasına yönelik üç yüz seksen dokuz kişiye anket uygulanarak kullanıcıların fikirleri alınmıştır. Ayrıca tarihi ve güncel abdest alma yapılarından bazı örnekler yerinde incelenmiştir. Bunun paralelinde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kurum yetkilileri ile mülakatlar yapılmıştır. Araştırmalar neticesinde abdest alma yapılarının tasarımları ile ilgili literatürün oldukça sınırlı olduğu görülmüştür. Ayrıca bu yapılar için bilimselliği ispatlanarak standarda dönüşmüş değer aralıklarına da rastlanmamıştır. Yapılan anket çalışması ile bu yapıların kullanımına dair birçok kullanıcı verisine ulaşılmıştır. Sonrasında elde edilen veriler çaprazlanarak analiz edilmiştir. Böylelikle abdest alma yapılarının tasarım kriterlerinin belirlenmesine yardımcı olacak bir literatür ortaya çıkmıştır. Kullanıcıların abdest alma yapılarını en çok ergonomik problemlerden dolayı rahat kullanamadıklarının anlaşılması, anketin en önemli sonucu olduğu söylenebilir. Çeşitli örnekler üzerinde yapılan ölçümlerden elde edilen verilere bakıldığında herhangi bir standart değer aralığına rastlanmamıştır. Abdest alma yapılarının tasarımları ile ilgili Diyanet İşleri Başkanlığı ile yapılan mülakatta, kurum yetkilileri tarafından da bu bilgi teyit edilmiştir. Yetkililer, tasarımsal standartların henüz oturmadığını ancak Çevre ve Şehircilik Bakanlığı'yla bu konuyla ilgili görüşmelerin devam ettiğini ifade etmişlerdir.

Yüzyıllarca “Şadırvan” kelimesi ile bütünleşen abdest alma yapıları, günümüzde yozlaşarak “tuvalet” anlamına da gelen “abdesthane” kelimesi ile ifade edilmeye başlanmıştır. Araştırmanın ilk bölümlerinde incelenen, taşıdığı tarihi yük ve yapısal/estetik zenginlikle birlikte uzun yıllar “şadırvan” kelimesi altında kavramlaşan bu abdest alma yapıları, yine aynı kelime ile ifade edilerek tarihi kökenlerinden kopartılmamalıdır. Bu bağlamda çalışmanın bir diğer sonucu olarak yapıların isimlendirilmesinde yine “Şadırvan” kelimesinin gündemde tutulması önerilir.

Abdest alma yapılarının günümüz kullanıcılarının ergonomik açıdan rahat kullanabilecekleri ve tasarımlarında estetik kaygı güdülerek inşa edilmesini sağlayacak standart ve tariflerin ortaya konmasına ihtiyaç olduğu açıktır. Tüm ibadet alanlarıyla birlikte bu yapılardan güncel olanları için TSE ve ISO gibi kurumlar aracılığıyla ulusal veya uluslararası standartlaştırılma ve sertifikalandırılma çalışmalarının faydalı olacağı düşünülmektedir. Ayrıca bu yapılarda kullanacak malzeme ve teknikleri günümüz teknolojik imkanlarıyla yeniden yorumlanıp kullanımı kolay, ekonomik ve daha hijyenik bir boyuta çıkartmanın da önemli olduğu ortadadır. Önemli abdest alma yapılarından olan tarihi şadırvanlar, süsleme ve kitabeleri ile birlikte belli bir estetik anlayış ve felsefeyi günümüze taşımaktadır. Bu anlayış, uzun bir zaman aralığında gelişmiş ve insan beğenisine hitap eden belli bir karakteristik kazanmıştır. Gelişen bu anlayışın alt bileşenlerinden olan süsleme ve kitabelerin analiz edilmesi ve uygun bir yaklaşımla yeni üretilen abdest alma yapılarının karakteristiğinin belirlenmesinde dikkate alınması önerilir. Sorunsaldan hareketle, çözüme yönelik düşüncelerin bilimsel bir çerçevede paylaşıldığı çalışmanın, bu yapıların üretimi için tasarımsal parametre ve standart üretmeyi gündeme getirmesi ve bu yöndeki bilimsel gelişmelere öncülük etmesi beklenmektedir.

**Kaynakça**

- Beyleryan, A.Arthur. (1953). İstanbul Şadırvanları. ( Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Üniversitesi / Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü. İstanbul: 26-26.
- Bilaloğlu, Ayşe. (1993). Şadırvanların Mimarideki Yeri, Onarım, Bakım, Koruma Geliştirme, Mimari ve Çevre Ögesi Olarak Kullanılma İmkânlarının Araştırılmasından Örnekler. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi) . Hacettepe Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü Uygulamalı Sanatlar Ana Sanat Dalı. Ankara
- Bulut, Özlem. (2019). Kırklareli ve İlçelerinde Tarihi Su Yapıları. (Yüksek lisan tezi). Selçuk Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı Türk ve İslam Sanatları Bilim Dalı. Konya
- Cansever, Turgut.,( 2016). Kubbeyi yere Koymamak. İstanbul: Timaş.
- Duruktuna, Ruhi. (1974). İstanbul Havuzları ve Fıskiyeli Havuzlar.(Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Üniversitesi / Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü. İstanbul. 65.
- Gül, Geyik. (2007). İzmir Su Yapıları (Çeşme, Sebil, Şadırvan). (Yayınlanmamış yüksek lisan tezi). Atatürk Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi ABD. Erzurum
- Hasol, Doğan. (1979). Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü. İstanbul.
- İski. (1996.) Suyun Serüveni.İstanbul. 17.
- Kılıcı, Ali. (2010). Şadırvan.İslâm Ansiklopedisi. TDV. Cilt 38 219-221.
- Kuban, Doğan. 1981. *100 Soruda Türkiye Sanatı İstanbul*. İstanbul: Gerçek.
- M.Z.Pakalın. (1993). Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü. MEB.
- Oborne, D.j. (1993). Person-Centred Ergonomics : A Brantonian View Of Human Factors. London: CRC Press.
- Osmanoğlu, Mehmet. (2018). Bir Mimarın Kaleminden Camiler Kitabı . İstanbul: Büyüyeay Yayınları.
- Önge, Yılmaz. (1976). Mimar Koca Sinan'ın Türk Mimarisine Getirdiği Bazı Yenilikler. VIII. Türk Tarih Kongresi. Ankara: Türk Tarih Kurumu III. Ciltten Ayrı Basım. 1697-1704.
- Önge, Yılmaz (1983). Vakıf Müessesinde Su ve Önemi. I. Vakıf Haftası (5-11 Aralık ). Ankara. 23-34.
- Önge, Yılmaz. (1997). Türk Mimarisinde Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerinde Su Yapıları. TTK.
- Pheasant, S. (1996) . Bodyspace : Anthropometry, Ergonomics, and the Design of Work (Vol.2nd ed). London: Taylor & Francis Routledge.
- Robinette, K.M. (2012). Handbook of Human Factors and Ergonomics, Gavriel Salvendy. Anthropometry for Product Design.
- Tali, Şerife. (2009). Osmanlı Dönemi İstanbul Camilerinde Şadırvanlar. (Doktora tezi) Atatürk Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı. Erzurum.
- Yetkin, S. Kemal. (1965). İslam Mimarisi. Ankara Üniversitesi / İlahiyat Fakültesi. Ankara

Yüter, Fatma Zehra. (2014). İstanbul'da Su Mimarisi ve Şadırvanlar. (Yüksek lisans tezi). Haliç Üniversitesi / FenBilimleri Enstitüsü Mimarlık Ana Bilim Dalı . İstanbul

### Web Kaynakları

URL 1 <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/bursa/gezilecekyer/bursa-ulu-cami>.

URL 2 <https://islamansiklopedisi.org.tr/karaca-bey-camii-ve-kulliyesi>

URL 3 <https://islamansiklopedisi.org.tr/cenabi-ahmed-pasa-camii>

URL 4 <https://web.archive.org/web/20150218022254/http://www.diyamet.gov.tr/tr/icerik/ahmet-hamdi-akseki-camii-dualarla-ibadete-acildi/8078>.

URL 5 <http://www.restoraturk.com/index.php/mimarlik/300-hisarciklioglu-camii>

URL 6 <https://wudumate.com/wudu-foot-baths/wudumate-mobile/>).

**Pasarofça Müzakereleri ve Sınır Tahdidinde Yaşanan Diplomatik Krizler\****Passarowitz Negotiations and Diplomatic Crises in the Border Restriction***Reyhan ŞAHİN ALLAHVERDİ**Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Tarih Bölümü, rey.sahin34@gmail.com  
ORCID Numarası|ORCID Numbers: 0000-0002-5147-4412**Özet**

1715 yılında Osmanlı Devleti ile Venedik arasında başlayan ve daha sonra Avusturya'nın dahil olduğu savaş sonrası 1718'de imzalanan Pasarofça Antlaşması, Osmanlı tarihinde Lale Devri olarak anılan dönemin de başlangıcı olmuştur. Bu çalışmada Osmanlı-Avusturya-Venedik arasındaki yeni durumu belirlemek, diğer bir ifadeyle barış görüşmeleri yapmak üzere bir araya gelen murahhaslar ve arabulucuların kaleme aldığı bazı yazışmaların verdiği malumatla bu süreçte yaşanan kriz ve sorunlar ele alınmıştır. Söz konusu yazışmalar Osmanlı Arşivi'nde kayıtlı müteferrik evrak arasından ve dönemin kaynaklarından seçilmiştir. Amaç ise yeni belgeler ışığında Osmanlı İmparatorluğu ile Avusturya arasında süregelen diplomasi tarihi literatürüne sınırlı da olsa katkı sağlamaktır.

Bu evrakların en mühimi iki devlet arasında arabuluculuk görevini üstlenen İstanbul'daki İngiliz Elçisi Robert Sutton'un, müzakerelerdeki görevi sona erdikten sonra padişaha yazdığı rapordur. Bir diğer önemli rapor ise Bosna sınırını belirlemek üzere görevlendirilen Adana Beylerbeyi Mustafa Paşa'nın Bosna'da sınır çizilirken meydana gelen olayları anlattığı taktırdir. Müzakereler sırasında yapılan bu yazışmalardan müzakerelerin gidişatı, sınırların tespiti ve yaşanan krizlere dair malumat elde etmek mümkündür.

**Anahtar kelimeler:** Osmanlı Devleti, Avusturya, Pasarofça, Belgrad, Bosna**Abstract**

The Treaty of Passarowitz which was signed in 1718, at the end of the war that started between the Ottomans and Venice at the beginning of the 18<sup>th</sup> century and then Austria was included, also marked the beginning of the period known as the Tulip Era in Ottoman history. In this study, the crisis and problems experienced in the process are discussed with the information given by some correspondences written by the executive officers and mediators who came together to determine the new situation between the Ottoman-Austria-Venice, in other words, to hold peace negotiations. The correspondence in question was selected from among the various documents registered in the Ottoman Archives and from the sources of the period. The aim is to contribute, albeit limited, to the ongoing diplomatic history literature between the Ottoman Empire and Austria in the light of new documents.

The most important among these documents is the report written by the British ambassador in Istanbul, Robert Sutton, who undertook the task of mediating between the two states, to the sultan himself after his duty in the negotiations ended. Another important report is the memorandum of the Adana governor Mustafa Pasha, who was assigned to determine the Bosnian border, in which he narrated the events that took place while the border was drawn in Bosnia. It is possible to obtain information about the course of the negotiations, the determination of the borders and the crises experienced from these correspondences made during the negotiations.

**Keywords:** Ottoman Empire, Austria, Passarowitz, Belgrade, Bosnia**Giriş: Osmanlı-Venedik, Avusturya Savaşı**

18. yüzyılın hemen başında Osmanlı Devleti üst üste yaşadığı savaşlarla yeni bir döneme girdi<sup>1</sup>. 1711 yılında Rusya'yla yapılan ve galibiyetle sonuçlanan Prut Savaşı Osmanlı'nın Devleti'nin Karlofça'da<sup>2</sup> kaybettiği motivasyonu yeniden kazandırdı. Osmanlılar, Adriyatik ve Akdeniz'deki hasmı Venedik'e Karadağ'ı kıskırttığı gerekçesiyle, fakat gerçekte Karlofça'da kaybettiği Mora'yı geri alma isteğiyle

\* Bu metin Osmanlı-Macaristan –Habsburg İlişkileri ve Kanuni Sultan Süleyman Sempozyumu'nda (23-27 Kasım 2016, Budapeşte/Macaristan) sözlü olarak sunulan bildirinin genişletilmiş ve gözden geçirilmiş halidir.

<sup>1</sup> Osmanlı diplomasi tarihi kaynakları hakkında tafsilat için bkz. Yalçınkaya 2003, 423-489; Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç Sempozyumu 1999.

<sup>2</sup> Bkz. Rifa'at 1999, 359-365.

savaş açtı. Bu savaşta Avusturya Venedik'ten yana tavır takınınca Sadrazam Damad (Şehid) Ali Paşa mektup<sup>3</sup> yazıp sulhu bozmamaları konusunda uyarmasına rağmen Avusturya 13 Nisan 1716'da Venedik'le ittifak imzaladı<sup>4</sup>. Bunun üzerine Osmanlı Devleti, Avusturya'nın Fransa savaşından yeni çıkmış olmasını değerlendirmek ve Karlofça'nın rövanşını almak için, İngiltere ve Hollanda'nın arabuluculuk tekliflerini reddetti. Diğer yandan Avusturya'ya isyan edip yenilerek Fransa'ya sığınan Macar Prensi II. Rákóczi Frenc (Rakoçi oğlu)<sup>5</sup> Macaristan ve Erdel tahtına geçirilmek üzere İstanbul'a çağrıldı<sup>6</sup>.

Osmanlı Devleti, Venedik savaşı sonuçlanmadan Avusturya'ya savaş ilan etti. Sadrazam Ali Paşa, Avusturya üzerine serdar tayin edilirken, Mora seraskeri Kara Mustafa Paşa ve Canım Hoca Mehmed Paşa Venedik'in elindeki Korfu adasını kuşattı<sup>7</sup>. Savaşın dönüm noktası olan Varadin muharebesinde (5 Ağustos 1716)<sup>8</sup> Ali Paşa şehit düştü ve başsız kalan ordu Belgrad'a çekildi. Bu durumdan istifade eden Avusturya karşı saldırıya geçerek Banat ve Temeşvar'ı ele geçirdi. Bunun üzerine Sultan III. Ahmed, eski defterdar Elhac Mustafa Paşa'yı Belgrad'ın savunmasıyla görevlendirdi. Ayrıca barışı tesis maksadıyla İstanbul'daki Hollanda ve İngiltere daimi elçilerine aracılık yapmaları için haber gönderildi. Ali Paşa'nın yerine atanan Sadrazam Hacı Halil Paşa ve etrafındaki ocak ağaları savaşın devamından yana tavır alırken, Rikab-ı Hümayun Kaymakamı Damad İbrahim Paşa barış taraftarıydı. Savaş taraftarları daha baskın çıkınca savaş yeniden başladı. Belgrad iyi bir şekilde savunulmasına rağmen kaybedildi (Ağustos 1717). Belgrad'ın düşüşüyle savaş yanlıları fikir değiştirdiler ve Avusturya ile barış yapmanın yolları aranmaya başlandı<sup>9</sup>. Her ihtimale karşı yine de sefer hazırlıklarına devam edildi. Halil Paşa'nın yerine atanan Sadrazam Nişancı Mehmed Paşa serdarlıkla bir ay sonunda Edirne'ye doğru yola çıkarıldı. Kaptan-ı derya Süleyman Paşa da donanma askerini toplamak ve sefer mühimmatı görmekle görevlendirildi<sup>10</sup>.

## Müzakerelerin Başlaması

### Arabulucuların Devreye Girmesi

İstanbul'daki İngiliz elçilerinin son iki Osmanlı Avusturya savaşının bitirilmesi ve antlaşma imzalanması konusunda arabuluculuk ettiğini görüyoruz. 1693-1702 yılları arasında İngiltere'nin İstanbul'daki elçisi olan Lord William Paget<sup>11</sup> Karlofça Muahedesi'nin (1699) imzalanmasında etkili rol oynamıştı<sup>12</sup>. Paget'den sonra yerine atanan yeni elçi Robert Sutton<sup>13</sup> da İstanbul'a gelip (Mart 1702) II. Mustafa'nın huzuruna çıkmayı başarmış ve sultanın iltifatını kazanmıştı. Sultan elçiye hitaben *“İngilizler iyi ve eski dostlarımızdır, aynı duyguları taşıdığımızı onlara ispatlayacağız. Bilhassa kralınıza Karlofça'daki iyilikçi tavassutundan ötürü duyduğumuz minnettarlığı ve dostluğuna güvenimizin delillerini vermeye çalışacağız”* demişti<sup>14</sup>.

Osmanlı ve Avusturya savaşı yeniden başladıktan kısa bir süre sonra Wortley Montague, Robert Sutton'un yerine İngiltere elçisi olarak İstanbul'a gönderilmişti. Montague yolculuğu sırasında Viyana'dan geçerken Avusturya tarafına barış için aracı olmayı teklif etmiş, fakat Belgrad Osmanlı'dan alınmadan barış yapılamayacağı cevabını almıştı. Kralın mektubuyla gelen Montague, Nisan 1717'de

<sup>3</sup> Sadrazamın Avusturya Başvekli'ne yazdığı Name-i Hümayun için bkz. BOA, A.DVNS.NMH.d, nr.6, s.377-379. Evâhir-i Cemaziyelahir 1128/Haziran 1716.

<sup>4</sup> Uzunçarşılı bu tarihi 15 Nisan olarak vermiştir. bkz., 1988, 110.

<sup>5</sup> Türk-Macar Kültür Münasebetleri Işığı Altında II. Rákóczi Ferenc ve Macar Mültecileri Sempozyumu, 1976.

<sup>6</sup> BOA, A.DVNS.NMH.d., nr. 6, s.376-377. Evâil-i Cemaziyelahir 1128 / Mayıs-Haziran 1716; BOA, A.DVNS.NMH.d., nr.6, s.379-380; BOA, A.DVNS.NMH.d., nr.6, s.384-385. 5 Cemaziyelahir 1128/27 Mayıs 1716.

<sup>7</sup> Tükin 2007, 177-178.

<sup>8</sup> Pasarofça öncesi Osmanlı-Avusturya muharebeleri için bkz. Karagöz 2019, 55-84.

<sup>9</sup> Tükin 2007, s.517; Özcan 2007, 78. Bu savaşın ayrıntıları için bkz. Hammer 1991, 183-212; Zinkeisen 2011, 363-379; Uzunçarşılı 1988, 118-122.

<sup>10</sup> Mehmed Raşid 2013, 1087.

<sup>11</sup> Berridge 2009, 10.

<sup>12</sup> Zinkeisen 2011, 143; Berridge 2009, 104-105.

<sup>13</sup> Kurat 1953a, 6 vd.; Türk-İngiliz İlişkileri için bkz. Kurat 1952; Kurat 1953b; Kütükoğlu 1974; Heywood 1985.

<sup>14</sup> Hammer 1991, 33.

padişah tarafından Edirne’de ordugâhta kabul edildi<sup>15</sup>. Montague’nün İstanbul’daki ikameti 12 Şubat 1717 tarihinden 6 Haziran 1718’e kadar 16,5 ay sürmüştür<sup>16</sup>. Mayıs 1718’e kadar bir yıldan fazla bir süre Osmanlı nezdinde murahhas olarak barışı sağlamaya çalıştıysa da<sup>17</sup>, bu süre zarfında barış için yürüttüğü faaliyetleri yeterli bulunmadığından geri çağırılmıştır<sup>18</sup>. İngiliz elçisi Eylül 1717’de Edirne’de bulunan Sultan III. Ahmed’in huzuruna çıkmak ve ülkesine geri dönmek üzere İstanbul’dan ayrılmıştır<sup>19</sup>.

Üst üste yapılan değişikliklerin bir neticesi olarak Avusturya başkentinde halef selef üç İngiliz elçisi bir arada barış sağlamaya uğraşıyordu. Avusturya’nın tercihi Montague’nin yerine İstanbul’a gitmek üzere olan (Ekim 1717<sup>20</sup>) ve Viyana’ya uğrayan Abraham Stanyan’dan yanaydı<sup>21</sup>. Fakat İngiltere hükümeti, kral adına 10 seneden (1702-1717) fazla İstanbul’da kaldıktan sonra Avusturya üzerinden İngiltere’ye dönmekte olan eski elçi Robert Sutton’u sulha aracılıkla görevlendirip, sulhtan sonra yine İngiltere’ye dönmesini istemiştir<sup>22</sup>.

Hollanda Elçisi Kont Colyer Karlofça Antlaşması’nın imzalanmasındaki rolü münasebetiyle yeni görüşmelerde de aracılıkla görevlendirildi<sup>23</sup>. Zinkeisen’e göre “Kasım 1716’de Hollanda elçilik heyeti İstanbul’a gelmiş, Sadrazam Hacı Halil Paşa ve kaymakam İbrahim Paşa tarafından karşılanmıştı. Karşılama töreninde Hollanda elçisinin tercümanı W. Theyls’le Osmanlı yetkilileri arasında, Aralık ayında barış için hükümeti adına hizmet edeceğine dair bir konuşma geçmişti. Viyana’daki süreci ise başka bir Hollandalı Elçi Hamel-Bruyninx yürütecekti. Fakat Eugen, elçiye Osmanlı’nın ileri sürdüğü Temeşvar’ın geri verilmesi gibi bir şartı kabul etmeyeceklerini, hatta Belgrad’ı almadan barış yapmayacaklarını bildirdi. Kaymakam İbrahim Paşa’nın isteğiyle İngiliz elçisi, tarafından Eugen’e gizlice bir barış teklifi iletiliyse de kabul görmedi”<sup>24</sup>.

### Sulha Dair İlk Girişimler ve Murahhasların Belirlenmesi

Kaymakam İbrahim Paşa Varadin mağlubiyetini gören ve ordunun halini bilen biri olduğundan barıştan yana tavır takınarak bunu da padişaha telkin ediyordu. Bu nedenle, Bosna’da bekletilen Belgrad Muhafızı Eski Defterdar Elhac Mustafa Paşa’nın<sup>25</sup> Özi’ye gönderilmesinden vazgeçilerek, barış işine bakmak üzere gizlice Belgrad’a gönderildi. Belgrad’a giderken Sofya’da ordugâha vardığında, Sadrazam Halil Paşa ve Defterdar Elhac Mehmed Paşa ile bazı bey ve ağaların Temeşvar’ın bırakılacağı bir barışı istemediklerini öğrendi. Mustafa Paşa Edirne’ye gidip Kaymakam İbrahim Paşa’ya durumu aktardığında paşa sulhtan yana tavır koydu. İbrahim Paşa, bir taraftan sefer hazırlıklarına devam ederken, bir taraftan da İstanbul’daki İngiltere ve Hollanda elçileriyle görüşmelerini sürdürüyordu. Bu sırada görevden alınan İngiliz Elçisi Montague’nün yerine gelen Stanyan Viyana’dan geçerken<sup>26</sup> Avusturya hükümetiyle sulhu yenileme konusunda müzakere edip aldığı yetkiyle padişahın huzuruna geldi.

Habsburg kaynaklarına göre, Belgrad muhafızı Elhac Mustafa Paşa, Belgrad kalesinin Avusturyalılara teslimi için süren müzakerelerde “Uti possidetis ita porro possideatis” (zapt edilen yerlerin zapt edende kalması) ilkesiyle kaleyi Habsburglardan geri almak için uygun bir durum yaratabileceğini düşünmüştü, ancak Avusturya tarafının buna hiç niyeti yoktu<sup>27</sup>. Mustafa Paşa yine de bir mektupla, Avusturya generallerinin barış ister gibi bir tavırlarının olduğunu sadrazama bildirdi. Ayrıca Avusturya Başvekili

<sup>15</sup> BOA, A.DVNS.NMH.d., nr. 6, s.404-408. Evâsıt-ı Cemaziyelevvel 1129/Nisan 1717. Zinkeisen 2011, 380.

<sup>16</sup> Bkz. Lady Mary Montague 2014.

<sup>17</sup> BOA, A.DVNS.NMH.d., nr. 6, s.414. Evâsıt-ı Cemaziyelevvel 1130/Nisan 1718.

<sup>18</sup> Raşid 2013, 1107.

<sup>19</sup> A.DVNS.MHM.d, 124, s.59, hk. 205. Evâsıt-ı Şevval 1129/Eylül 1717.

<sup>20</sup> <http://www.historyofparliamentonline.org/volume/1715-1754/member/stanyan-abraham-1670-1732> (Erişim Tarihi 28. 07. 2016)

<sup>21</sup> Hammer 1991, 213.

<sup>22</sup> Raşid 2013,1109; Kurat 1953a, 6.

<sup>23</sup> Hammer 1991, 212.

<sup>24</sup> Zinkeisen 2011, 379-380.

<sup>25</sup> Raşid 2013, 1098.

<sup>26</sup> Raşid 2013, 1099; Tükün 2007, 517.

<sup>27</sup> Karagöz 2021, 79.

Prens Eugen'e de bir mektup göndererek iki devlet arasında barış için arabuluculuk teklif etti ve 8 Ramazan/5 Eylül 1717'de Sofya'dan Niş'e hareket etti. Yeni Sadrazam Nişancı Mehmed Paşa'nın da onayıyla güya Avusturya'nın "sulh taleplerinin" Osmanlı tarafından kabul edildiği Avusturya hükümetine bildirildi. Mektupta Morava Nehri'nin Tuna'ya döküldüğü yerden Morava köprüsünün bulunduğu yere kadar Morava hudut olacak şekilde, sağ taraf Tuna Nehri'ne kadar Avusturya'da; sol taraf Drina Nehri ve Sava'ya kadar Osmanlı sınırları dahilinde kalacak şekilde sulhu kabul edip, etmeyecekleri Avusturya tarafına soruluyordu<sup>28</sup>. Avusturya hükümeti de Uti-possidetis/alâ-âlihî esasına dayalı bir barış istiyordu ki bu da Belgrad ve Temeşvar'ın tamamen Avusturya'da kalması anlamına geliyordu.

Sadrazam Nişancı Mehmed Paşa'nın mektubuna Başvekil Eugen'den cevap gelir gelmez, İngiliz elçisi arabuluculuk için Osmanlı ordugâhına davet edildi. Avusturya Başvekili ise Elhac Mustafa Paşa'ya gönderdiği 22 Şevval 1129/29 Eylül 1717<sup>29</sup> tarihli mektupta, Belgrad'da sulh isteyen Avusturyalı generallerin hareketinden habersiz olduğunu bildiriyor ancak yine de halk için sulha razı olabileceklerini belirtip, müzakereler için yer ve murahhas tayin olunmasını işaret ediyordu<sup>30</sup>. İlk teklifin Osmanlı'dan gelmesi Avusturya'nın elini güçlendirmişti. Eugen bu şekilde sadrazamı oyalarken, Viyana'dan gelecek haberleri bekliyordu. Nihayet 1 Ekim 1717<sup>31</sup> günü Viyana hükümeti, Belgrad ve Temeşvar'ın Avusturya'da kalması; Osmanlı'nın himaye ettiği Macar âsilerini korumaktan vazgeçmesi; Kudüs'teki Fransiskanlara kutsal yerlerin açılması ve Eflak'ın bir bölümünün tazminat olarak Avusturya'ya bırakılması gibi şartlarla bir barış yapması için Eugen'i başvekil tayin etti<sup>32</sup>.

O güne kadar yapılan karşılıklı yazışmalarda sulhun esasından hiç bahsedilmemişti. Başvekil'in sadrazama gönderdiği 11 Aralık 1717 tarihli mektupta, Elhac Mustafa Paşa'nın mektubunda yer alan "*Morava hudut tayin olunur*" sözünün Avusturya tarafından, "*Belgrad'ın çevresinde olup, Osmanlı'da kalan her yer Belgrad'a dahildir*" şeklinde yorumlandığını ve bunun da sulhun esası kabul edildiğini; bu şartla saray danışmanı olan Mihail Talman'ın murahhas olarak Belgrad'a gönderileceğini; kendisinin de Viyana'ya çağırıldığını yazıyordu<sup>33</sup>.

Sadrazam ise Başvekil'e yazdığı cevabında, Elhac Mustafa Paşa'nın ilk mektubunda belirttiği sınırlardan haberinin olmadığını ve murahhasların kimliklerini bildiriyordu. Buna göre, Silahdar İbrahim Ağa<sup>34</sup> ve Darphane nazırı Yirmisekiz Mehmed Efendi, Osmanlı'yı temsil etmek üzere İngiliz elçisiyle Tatarpazarı'nda bekletiliyorlardı. Sadrazam, ordu ile Edirne'ye döndüğünde barış için Sultan III. Ahmed'den müsaade isteyecekti. Aracılarından Hollanda Elçisi Kont Colyer de Edirne'ye davet edilmişti. Aracı elçiler murahhaslara yakın olması bakımından Niş'e gönderilecekler, Eflak'taki Bükreş ile Sebin arasında bir yere yahut Fethülislam'a veya Morava Nehri civarında Avusturya başvekilinin de rızasıyla seçilecek olan müzakere mahalline gideceklerdi<sup>35</sup>. Sadrazam bir konuya da dikkat çekerek, Elhac Mustafa Paşa'nın sınır belirleyecek bir yetkisinin olmadığından, ona atfedilen "uti possidetis"i kabul etmeyeceklerini, Belgrad'ı bırakmaktansa savaşı yeğleyeceğini de belirttikten sonra, uzun vadeli bir barıştan ziyade 4-5 yıllık bir "terk-i silah" (ateşkes) teklif ediyordu<sup>36</sup>.

Serdar Sadrazam Nişancı Mehmed Paşa kış nedeniyle Niş'ten Edirne'ye dönerken Filibe-Tatarpazarı'nda bulunan murahhaslar Silahdar İbrahim Ağa ve Yirmisekiz Mehmed Efendi'yi 23 Kasım 1717 günü kendi çadırlarına davet edip<sup>37</sup>, Belgrad ve Temeşvar'ın geri alınmasına çalışmalarını, her teklifi kendileriyle istişareden sonra, karşı tarafa cevap vermelerini tmbihledi. Murahhasların hareket edecekleri güne kadar ordugâhta kalmaları uygun görüldü. İbrahim Ağa ikinci, Mehmed Efendi üçüncü

<sup>28</sup> Raşid 2013, 1101; Hammer 1991, 212; Tükin 2007, 517.

<sup>29</sup> Uzunçarşılı mektubun tarihini 19 Ekim 1718 olarak vermektedir ki bu tarih antlaşma tarihi olan 21 Temmuz 1718'den sonraya aittir (1988, 140).

<sup>30</sup> Raşid 2013, 1102; Tükin 2007, 518-519.

<sup>31</sup> 13 Ekim 1717. Iorga 2005, 293.

<sup>32</sup> Hammer 1991, 212-213; Tükin 2007, 519.

<sup>33</sup> Raşid 2013, 1103; Tükin 2007, 519.

<sup>34</sup> İbrahim Paşa daha sonra Lale Devri'nde başlatılan batıya elçi gönderme uygulamasının bir sonucu olarak Nemçe elçisi olmuştur. (BOA, A.AMD, 1/73. Sene 1131/1719-1720. Ayrıca bkz. Ahmet Refik 1332, 211-227.

<sup>35</sup> Raşid 2013, 1102-1104; Hammer 1991, 214-215.

<sup>36</sup> Zinkeisen 2011, 394; Tükin 2007, 519

<sup>37</sup> Raşid 2013, 1102; Tükin 2007, 519.

defterdarlığa yükseltildiler<sup>38</sup> ve kendilerine barış görüşmelerine memur olduklarına dair emirler verildi<sup>39</sup>. Sulhun başlangıcına vesile olduğundan ve meseleye hâkim olmasından dolayı hâlihazırda Narda'da muhafazada bulunan Elhac Mustafa Paşa, Fethülislam'a gönderildi<sup>40</sup>. Osmanlı murahhasları Tatarcık'tan Sofya'ya giderken Hollanda elçisi de onlara yetiştirdi<sup>41</sup>. Böylece Belgrad muhafızı Elhac Mustafa Paşa bir oldubittiyle görüşmelerin temelini atmış oldu.

### Krizler

Savaş Osmanlıların aleyhine devam ederken, daha fazla toprak kaybetmemek, orduyu toparlamak ve disiplinini sağlamak için barış girişiminde bulunulmuştu. Gerek konferanstan önce ve gerek müzakereler sırasında her iki tarafın da avantaj sağlamaya çalışacağı malumdur. Özellikle üstünlüğü kaybetmiş, aracısız ön görüşmeleri bile yapmakta zorlanan taraf Osmanlı'ydı. İşte bu noktada en az kayıpla, itibarlı bir barış yapmak, özellikle Osmanlı açısından oldukça zor olacaktı. Yine de masaya daha avantajlı oturabilmek için daha müzakereler başlamadan, en ufak bir fırsat değerlendiriliyordu. Mesela Osmanlı tarafı konferans yerinin belirlenmesi, murahhasların kalacağı yerler, konferans salonunda uygulanacak teşrifat gibi konularda eşit devlet muamelesi görmek isteyecekti. Avusturya tarafı ise avantajlı ve galip devlet statüsünü değerlendirerek, müzakereler öncesinde Osmanlı tarafına sormadan kararlar alacak ve Osmanlı tarafını bu oldubittileri kabule zorlayacaktı. Bu gibi karşılıklı diplomasi taktikleri başladığında çıkacak krizleri yönetmek, soğukkanlı olmak ve adeta bir satranç oyunu<sup>42</sup> gibi doğru zamanda doğru hamleler yapmak gerekecekti. Her iki taraf da bir yandan barışı sağlamaya çalışırken, diğer yandan cephede hazır halde bekleyen ordularını bir tehdit unsuru olarak kullanacaktı. Konferans başlamadan önce, murahhasların belirlenmesinden barış antlaşmasının imzalanmasına kadar geçen sürede meydana gelen kriz ve sorunlar sekiz başlık altında toplanmıştır.

### Sulhun Esası Meselesi

Savaşın bitirilebilmesi ve müzakerelerin başlayabilmesinin önündeki ilk engel sulhun önkoşulunun belirlenmesi işiydi. Savaş hukukuna göre aşağı yukarı aynı anlamlara gelen Uti possidetis Osmanlı ve Avusturya tarafından farklı yorumlanıyordu. Çünkü her iki taraf da aynı ilkeye dayanarak daha fazla toprağın elinde kalmasını sağlamaya çalışıyordu<sup>43</sup>. Avusturya Uti possidetis/Alâ-hâlihî'yi barışın ön koşulu olarak kabul etmiş olmasına rağmen, Sadrazam Mehmed Paşa hem bunu inkar ediyor, hem de bir an evvel müzakere yerinin belirlenmesini istiyordu. Bunun üzerine Alâ-hâlihî esasında ısrar eden Eugen'in, Osmanlı tarafına şartlarını ve önerilerini bildirdiği mektubu Sadrazama ulaştı (11 Şubat 1718'de<sup>44</sup>). Buna göre İlk olarak, "alâ-hâlihî" ilkesi Osmanlı tarafından inkar edildiğine göre, barışın yapılabilmesi için önkoşul bir an önce kararlaştırılmalıdır. Kendileriyle olan ittifaklarından dolayı Venedik de müzakerelere katılmalıdır. Saray danışmanlarından Wirmond ve Talman'ı murahhas tayin edilmiştir. Osmanlı temsilcileri Fethülislam kasabasında, Avusturya murahhasları ise Eflak tarafında Cerebneş'de konaklayabilirler. Müzakere için Tuna adalarından birinde iki tarafça bir bina inşa edilmesi uygundur. Avusturya'nın baş murahhası Wirmond ve Osmanlı tarafının temsilcileri müzakere yerine gelinceye kadar Belgrad'da olan Avusturya ikinci murahhası Milhail Talman Avusturya adına tek yetkili kişidir. Sulh görüşmelerinin Mart ayının ortalarında başlanması uygundur. Bu mektup Osmanlı tarafından memnuniyetle karşılandı ve karşı adım atılarak, Eflak Voyvodası Yanaki (Jean Mavrocordato)'nin de müzakerelerde bulunacağı Başvekil'e bildirildi<sup>45</sup>. Osmanlı, Eflak Voyvodası'nın

<sup>38</sup> BOA, AE.SAMD.III, 232/22217, 1130/1718; Raşid 2013, 1102; Uzunçarşılı 1988, 140 dipnot 4; Tükün 2007, 519.

<sup>39</sup> Raşid 2013, 1083.

<sup>40</sup> Raşid 2013, 1087.

<sup>41</sup> Raşid 2013, 1104.

<sup>42</sup> Murphey 2011, 76.

<sup>43</sup> Murphey 2011, 74.

<sup>44</sup> Zinkeisen mektubun tarihini 15 Şubat 1717 olarak verirken, Başvekil Eugen, Temeşvar, Banat ve Belgrad'ı geri vermeyecekleri gibi savaş tazminatı olarak bütün Bosna'yı; Sırbistan'ın Tuna'nın sağında, Eflak'ın ise Tuna'nın solundaki kısımlarını ve Boğdan ile Dinyester arasında kalan bütün araziye istediğini, bu talepler üzerine Edime'de bulunan padişahın bunu bir aşağılama olarak addettiğini ve oldukça hiddetlenip, bütün ordularıyla Macaristan üzerine yürümeye hazır olduğunu açıkladığını iddia etmektedir. Bkz. 2011, 389, 390; Tükün 2007, 519. Hammer bu tarihi 18 Şubat olarak vermektedir (1991, 215).

<sup>45</sup> Raşid 2013, 1104; Hammer 1991, 215-216.



Türk murahhasların maiyetine katılacağını bildirince, Eugen de bu hamleye karşılık Venedik'in de görüşmelere dahil edilmesini istediğini (18 Nisan 1718) yazdı<sup>46</sup>.

Bu sırada Sultan III. Ahmed Edirne'de bulunuyordu ve Avusturya elçisinin Sofya'dan Edirne'ye gitmek üzere yola çıktığı haberi geldi. Sadrazam ile aralarındaki yazışmaya göre Sultan Ahmed'in, elçileri Edirne'de kabul etmesi daha uygun görülmüş olup, elçilerin gelip gitmesinden sonra İstanbul'a dönelecekti<sup>47</sup>. Sultan, Edirne'de bir müddet daha kalacağından İstanbul'a bir kaymakam atamanın uygun olacağına karar verdi. Bu göreve ise bu sırada sadaret kaymakamı olan Maktul-zâde Ali Paşa'yı uygun gördüğünü Damad İbrahim Paşa'ya bildirdi. İbrahim Paşa ise zaten elçiler Edirne'ye varır varmaz, barışın gerçekleşeceğini ve İstanbul'a döneleceğini bu nedenle İstanbul'a kaymakam atamaya gerek kalmayacağını yazdı<sup>48</sup>.

Diğer yandan Osmanlı'nın himayesinde bulunan eski Erdel Prensi Rakoçi, Gelibolu'ya kadar gelmiş bulunuyordu ve Sultan'ın huzuruna çıkmak için beklemekteydi. Bu sırada aracı ülkelerin elçileri Edirne'ye gelerek sulh için faaliyete geçtiler<sup>49</sup>. Avusturya'ya karşı Osmanlı'nın yanında yer alan Fransa ise bu fırsatı değerlendirerek bir taraftan Rakoçi'yi desteklerken, diğer taraftan Osmanlı'yı Avusturya'ya karşı savaş için kışkırtıyordu. Osmanlı ile beraber hareket eden Rakoçi de kendisini destekleyen Macarlardan bir ordu toplamaya çalışmışsa da başarılı olmayacaktır<sup>50</sup>.

Bir müddet sonra taraflar arasında karşılıklı restleşmeler yüzünden barışla ilgili yazışmalar bir süre kesildi<sup>51</sup>. Osmanlı ile yapılacak antlaşmada, Venedik'in Osmanlı'dan alacağı yerler hakkında Avusturya ve Venedik arasında, müzakerelerin yürütülüyor olması da yeni bir krizin habercisiydi. Zaten Venedik'i temsilen Şövalye Grimani ve Ruzzini Viyana'da bulunuyorlardı. Bu sırada İngiltere Elçisi Robert Sutton ve Hollanda Elçisi Kont Colyer'in aracılığı iki tarafça kabul edildi. Nisan 1718 sonunda Avusturya'nın diğer murahhası Wirmond'la Venedik temsilcisi Ruzzini Viyana'dan ayrıldılar<sup>52</sup>.

Sulh çalışmaları devam ederken İspanya ile Venedik'in arasının açılması ve hâlihazırda Avusturya'nın Venedik'le ittifak halinde bulunması Osmanlı'nın elini kuvvetlendirdiği gibi, Viyana'nın Osmanlı'ya dayattığı şartları yumuşatmasına sebep olmuştu. Osmanlı yönetimi, İspanya'nın Avusturya arasında bir savaşın çıkması olasılığından dolayı, Osmanlı ve İspanya yakınlaşması ihtimali ve Fransa'nın Osmanlı'yı devamlı surette Avusturya ile savaşa kışkırtması Viyana'yı endişelendiriyordu. Her ihtimali göz önünde bulunduran Avusturya tarafı savaş hazırlıklarını hızlandırınca, Sadrazam Mehmed Paşa da 100 bin askerle Edirne'den ayrılıp Tuna, Sava ve Drina boylarında beklemeye başladı<sup>53</sup>.

Bu koşullar altında Avusturya tarafı bir an evvel barış görüşmelerine geçilmesi konusunda aceleci davranmaya başladı. Fakat yazışmaların kesilmesi Avusturya'da, Osmanlı'nın "alâ-hâlihî" esasını kabul ettiğine, Edirne'de ise Avusturya'nın bu esnada Bosna'da ve başka mahallerde yeni yerler işgal edip, bunları da sulha dahil etmek istediğine yoruluyordu<sup>54</sup>.

İngiliz elçisinin sır-kâtibinin anlattıklarından ve Bosna Valisi Vezir Numan Paşa'nın Avusturyalı esirlerden öğrendikleriyle Avusturya'nın barış yapmayı istediğine dair şüphe kalmadı. Nihayet temasın kesilmesinin asıl sebebinin Avusturya'nın "alâ-hâlihî" maddesinde ve Venedik'in de sulha dahil edilmesi konusundaki ısrarı olduğu anlaşıldı. Defter Emini Hüseyin Efendi, Osmanlı'nın bu husustaki görüşünü Sofya'da bekleyen Avusturya murahhaslarına bildirmek için, Mustafa Ağa ise müzakere yerini belirlemek üzere birlikte Sofya'ya gönderildiler. Bundan sonra murahhasların Niş'e doğru yola

<sup>46</sup> Hammer 1991, 215-216.

<sup>47</sup> BOA, A.AMD, 1/67.

<sup>48</sup> Refik 1918, 171.

<sup>49</sup> Zinkeisen 2011, 389, 390; Tükin 2007, 519.

<sup>50</sup> Zinkeisen 2001, 389.

<sup>51</sup> Raşid 2013, 1105.

<sup>52</sup> Ruzzini'nin yanında bulunan sekreteri Vendamino aynı zamanda Venedik devlet tarihçisiydi. Hammer olayları yazarken onun tarihinden faydalanmıştır (1991, 213-216).

<sup>53</sup> Zinkeisen 2011, 389, 390.

<sup>54</sup> Raşid 2013, 1105.

çıkmaları buyruldu. Elhac Mustafa Paşa'nın da acele Niş'e giderek murahhaslara nezaret etmesi Cemaziyevvel 1130/Nisan 1718'de<sup>55</sup> emredildi<sup>56</sup>.

### Müzakere Yerinin Belirlenmesi Meselesi

Savaşın bitirilmesiyle ilgili önemli bir aşamaya gelinmişti, ancak görüşmelerin yapılacağı yere karar verilmesi bile günlerce sürecekti. Müzakerelerin yapılacağı yerin belirlenmesi meselesinde Osmanlı adına görevlendirilen Mustafa Ağa ise önce Niş'e geldi ve oradan da Vidin'e gidecekti. Bu sırada, Belgrad'da bulunan Talman, aracı ülkelerin elçilerine birer mektup yolladı. Mektubunda müzakerelerin yapılacağı yerin İhram ile Pasarofça arasında bir yer olduğunu, Osmanlı murahhaslarıyla beraber müzakere mahalline hareket etmelerini ve kendisinin de birkaç günde içinde yola çıkacağını bildiriyordu. Bundan sonra Mustafa Ağa da Avusturya tarafından geçiş izni aldıktan ve gerekli yol hazırlığı verildikten sonra Morava yoluyla 1,5 saatlik mesafedeki Pasarofça'ya gönderildi. Oysa Mustafa Ağa gelmeden üç gün önce, Belgrad orduları generali ve Talman Pasarofça'ya gelerek, Pasarofça'daki Avusturya Koloneli (Albay)'yle birlikte konferans ve murahhasların ikamet yerlerini tayin etmişlerdi. Buna göre, Avusturya murahhasları Pasarofça kasabasında bir konakta kalacaktı ve buraya 1600 adım mesafede bir yer müzakere yeri olarak belirlenmişti. Osmanlı murahhaslarına kalmaları için seçilen yer ise müzakere yerinden 1600 adım geride dar ve taşlık bir mevkiydi. Mustafa Ağa'nın gelişinin üçüncü günü, Osmanlı murahhaslarının konaklayacağı yer gösterildiğinde, Mustafa Ağa buna itiraz ederek "*Osmanlı murahhasları buraya sığmazlar*" dedi. Bunun üzerine kendisinden yeni bir yer seçmesi istendiğinde, İhram yolu üzerinde Pasarofça'ya 1,5 saat mesafede bulunan Olt Nehri'nin karşı yakasında bir yeri önerdi. Daha sonra müzakere yerinden İhram'a doğru 1675 adım mesafede bir mevki Osmanlı heyeti için karargâh seçti. Avusturya murahhaslarına ise müzakere yerinden Pasarofça'ya doğru 1675 adım mesafedeki bir yeri ikamet yeri olarak işaretleyince müzakere yeri belirlenmiş oldu. Mustafa Ağa Niş'e geri dönerken Kolonel de durumu anlatmak üzere Belgrad'a gitti<sup>57</sup>.

Osmanlı murahhaslarını yönlendirecek ve müzakerelere buradan nezaret edecek olan Elhac Mustafa Paşa 2 Cemaziyevvel 1130/3 Nisan 1718'de Niş'e vardığında, Osmanlı murahhasları ve Hollanda elçisi Pasarofça'ya doğru yola çıkmalı üç gün olmuştu. Onlara yetişemeyen Mustafa Paşa müzakereye dair bazı zaruri maddeleri murahhaslara bir mektupla bildirdi. Osmanlı murahhasları yedi günlük bir yolculuktan sonra 8 Cemaziyevvel/9 Nisan'da müzakere yerine vardılar<sup>58</sup>.<sup>59</sup> Hammer, Avusturya'nın murahhasları, Talman ve Wirmond'un 1 Mayıs'ta Belgrad'a vardıklarında, Venedik heyetinin de Viyana'dan Belgrad'a doğru yola çıkarıldığını kaydetmiştir. Ancak Mehmed Raşid'in verdiği kronoloji, müzakere sürecinin devamı göz önüne alındığında daha isabetlidir<sup>60</sup>. Mehmed Raşid'e göre uzun zamandır zaten Belgrad'da bulunan ikinci murahhas Talman ile İngiliz Elçisi Robert Sutton ve Venedik murahhası Ruzzini Osmanlı heyetinden bir gün önce Pasarofça'ya gelmişler, sulh maddelerinin çoğunu aralarında müzakere etmişler, hatta antlaşma metni Avusturya başmurahhası Wirmond'un gelişine kadar imzaya hazır hale getirilmişti. Hollanda Elçisi bu durumdan Osmanlı tarafını haberdar ettiği gibi, ateşkes antlaşmasının belirli bir süreyi kapsamasının daha uygun olacağını, çünkü Avusturya'nın "seçkin" bir ordusunun hazırlandığını bildirmişti. Sadrazam İbrahim Paşa bunu öğrenir öğrenmez kendi murahhaslarına bir mektup yazarak, "terk-i cidal" (ateşkes) maddesinin önemini vurguladıktan sonra, "...Avusturya Devleti'nin ordusu savaşa hazır ise Devlet-i Âliyye'nin dahi ülkenin her yerinden dalga dalga cepheye akan sayısız askeri vardır ve peyderpey önceden cepheye gönderilmiştir, ben de zaten bu mektuptan birkaç gün sonra Edirne'den cepheye hareket etmek üzereyim."<sup>61</sup> diyordu. Sadrazam bu ifadelerle, kendi murahhaslarının müzakerelerde daha özgüvenli davranmalarını sağlamaya çalışıyor olmalıdır.

<sup>55</sup>Mehmed Süreyya 1996, 1205.

<sup>56</sup>Raşid 2013, 1107.

<sup>57</sup>Raşid 2013, 1107-1108.

<sup>58</sup>Raşid 2013, 1108.

<sup>59</sup>Raşid 2013, 1109.

<sup>60</sup>Hammer 1991, 216.

<sup>61</sup>Raşid 2013, 1109.

Osmanlı yetkilileri antlaşmayı kısa süreli bir ateşkes üzerine, Avusturya ise Elhac Mustafa Paşa'ya nispet ettikleri "alâ-hâlihî" maddesi üzerine bina etmekte ısrar edince, Mustafa Paşa işin aslını izah etmek için hem murahhaslara hem de Damad İbrahim Paşa'ya mektup yazdı. Mektubunda Türk murahhasların kendisinden üç gün önce müzakere yerine vardıklarını, kendisine sormadan hareket ettiklerini<sup>62</sup> beyan ettikten sonra "...benim nezaretimde oldukları kendilerine gereği gibi anlatılmadı mı?" diye soruyordu. Ayrıca bu işin en başında Niş'teyken dönemin Sadrazamı Mehmed Paşa'nın emriyle Başvekil'e yazdığı mektupta "ellerinde olan kalır" sözünün olmadığını, bunun yerine "...etrafının hududunu tayin ü tasrîh ile mahdûdun içinde bulunan kalır." İfadesinin yer aldığını, yazdıklarının yanlış anlaşıldığını beyan etmekteydi. Bu nedenle İbrahim Ağa ve Mehmed Efendi'ye verilen ruhsatnameyle beraber, İbrahim Paşa'nın Başvekil Eugen'le yaptığı yazışmalar ve Niş'teyken kendisinin Başvekil'e yazdığı ilk mektubun suretlerinin acilen kendisine gönderilmesini talep etmekteydi<sup>63</sup>. Anlaşıldığı üzere Mustafa Paşa Avusturyalıların kendisine isnat ettikleri "ellerinde olan kalır" sözünü kabul etmediği gibi kendisini temize çıkarabilmek için yazışmaların gönderilmesini istemektedir.

### Ruhsatnâme ve Tercüman Krizi

Müzakere yerinde bir orta yol bulunmasının ardından bu kez de "ruhsatnâme" krizi çıktı. Adet olduğu üzere iki tarafın bu göreve dair ruhsatnameleri aracı elçiler tarafından karşılıklı ibraz edildi. Fakat Avusturya tarafı biraz daha zaman kazanabilmek adına, Osmanlı murahhaslarının ruhsatnamesinin eski Sadrazam Mehmed Paşa tarafından verilmiş olmasına itiraz ettiler. Kendilerinin bizzat krallarının yazısıyla vekil tayin edildiğini, Osmanlı heyetinin ise sadrazamın yazılı emriyle vekil olduğunu beyan ederek bizzat padişah'tan alınacak yeni bir ruhsatname talep ettiler. Osmanlı heyeti karşı tarafı ikna edemeyince 3 Nisan 1718 tarihinden itibaren Damad İbrahim Paşa ile Başvekil arasında yapılan yazışmalar sonucunda padişah hattıyla yeni bir ruhsatname verildi<sup>64</sup>. Bu yüzden barış görüşmelerinde yaklaşık 40 günlük bir zaman kaybı yaşandı.

İstanbul'da ise savaşın devam etmesini isteyen Sadrazam Mehmed Paşa azledilerek, sadaret 9 Mayıs 1718'de sulh yanlısı Rikab-ı Hümayun Kaymakamı Damad İbrahim Paşa'ya verildi. Sefere gitmek üzere gerekli hazırlıkların yapılmasına ve müzakere işinin de devamına karar verildi<sup>65</sup>. Sadrazam İbrahim Paşa askerini toplayıp Mayıs ayının 17'sinde Edirne'ye doğru yola çıktı<sup>66</sup>.

Yeniden yazılan ruhsatname karşı tarafa gönderildikten sonra<sup>67</sup> 4 Haziran 1718 günü sulh müzakerelerine başlanabildi. Tam bu mesele çözülmüştü ki, bu sefer de Avusturya tarafı, Osmanlı tercümanı tayin edilen Eflak voyvodası Yanaki (Jean Mavrocordato)'nin Osmanlı adına sulh meclisine girmesine itiraz ederek, Voyvoda'nın müzakereler sırasında tercümanlık vazifesini oturmadan ayakta ifa etmesini önerdiler. Ancak bunun Yanaki'yi aşağılayacağı gerekçesiyle Osmanlı heyeti itiraz edince yerine, Yanaki'nin sır-kâtibinin tercümanlığa getirilmesiyle bu kriz de aşılmış oldu<sup>68</sup>.

### Protokol Krizi (Takdim-Tehir)

İngiliz Elçisi Robert Sutton'un antlaşmanın imzalanmasına birkaç gün kala 18 Temmuz 1718 tarihinde Pasarofça'dan padişaha yazdığı mektup antlaşmaya dair bir rapor niteliği taşımaktadır<sup>69</sup>. Öncelikle padişahın onun hakkındaki iltifatlarına teşekkür ederek mektubuna başlayıp antlaşma imzalandıktan sonra yaşanan protokol krizinin ayrıntılarını aktarmaktadır:

<sup>62</sup> Raşid 2013, 1109.

<sup>63</sup> Raşid 2013, 1110.

<sup>64</sup> Raşid 2013, 1110; Hatt-ı hümayûn sureti için bkz., Raşid 2013, 1111-1112.

<sup>65</sup> Raşid 2013, 1091-92; Uzunçarşılı 1988, 142.

<sup>66</sup> Raşid 2013, 1095.

<sup>67</sup> Raşid 2013, 1111.

<sup>68</sup> Raşid 2013, 1112; Hammer 1991, 218.

<sup>69</sup> BOA, A.AMD, 1/55.

Mutat olan merasimleri müteakip iki tarafın murahhaslarının birbirlerini ziyaretleri adetten olmasına rağmen bunun protokol sırası [takdim-te'hir] hususunda bir anlaşmazlık ortaya çıkmıştı. Pasarofça'da barış müzakerelerinin yapılacağı mahalle önce Avusturya ikinci murahhası Talman, akabinde de Osmanlı temsilcileri ulaşmış, en son Avusturya'nın birinci temsilcisi olan Wirmond gelmişti. Bu nedenle de önce Osmanlı murahhaslarının kendisini ziyaret etmesini istemişti. Uzun tartışmalardan sonra ikinci murahhas Talman, Osmanlı temsilcilerini bir şartla ziyaret etmeyi kabul etmişti. Buna göre ziyaretinden sonra Osmanlı murahhaslarının önce kendisini, sonra da mutat olduğu üzere Wirmond'un yanına gitmelerini talep etmişti. Lakin Osmanlı heyeti karşı çıkararak bazı mazeretler sunmuşlardır:

1-Anlaşma mahalli Kayser'in tasarrufunda olduğundan kendileri misafir konumundadırlar ve dolayısıyla uygun olan önce Osmanlı heyetinin ziyaret edilmesidir.

2-Osmanlı merasimleri Hıristiyanların törenlerinden farklı olduğundan onların adetlerine uymaları caiz değildir.

3-Padişah tarafından ilk giden olmamaları hususunda emir almışlardır.

Kayser'in murahhasları, müzakere yerinin Avusturya'nın eline geçmiş bir bölge olmasına rağmen aslında iki tarafın anlaşmasıyla tarafsız bölge olarak kabul edildiğini ve güvenli olduğu için seçildiğini söylemişlerdi. Buna karşılık Osmanlı tarafı ise misafirlik iddiasında devam etmişler ve bunu ispat için Hıristiyanların benimsediği durumu misal göstermişlerdi. Bu adet görüşme mekânı hangi sebeple seçilirse seçilsin, kimin hâkimiyetinde olursa olsun sulh yapıncaya kadar murahhaslar orada misafirdirler, dolayısıyla buna göre hareket edilmelidir<sup>70</sup>.

Sutton, Karlofça Muahedesi'nde de meydana gelen vakayı misal göstererek sorunun ne şekilde aşıldığının detaylarını anlatmıştı. O zaman Avusturya murahhasları müzakere yerine Osmanlı murahhaslarından önce geldikleri için aracı elçilerin de isteğiyle önce Avusturya heyeti Osmanlı heyetini ziyaret etmişti. Zaten Hıristiyan devletlerinin eski adetleri gereğince uygulama bu şekildeydi ve murahhasların kral ve sultanlarının şanına bakılmazdı<sup>71</sup>. Fakat Pasarofça'da her iki devletin vekilleri geri adım atmayı kabul etmediklerinden aynı sorun vedalaşma sırasında da yaşanacaktı.

### Sınırların Belirlenmesi ve Sulhun İmzalanması

Müzakereler için bütün şartlar oluşmuş olduğundan taraflar hep birlikte müzakere çadırına girdikten ve tanışma merasiminden sonra İngiliz Elçisi Sutton açılış konuşmasını yaptı. Avusturya heyeti ilk sözü Osmanlı'ya bırakarak taleplerini sorduklarında, Osmanlı murahhasları ilk önce sulhun esasının tespit edilmesini ve diğer meselelerin bunun üzerine bina edilmesini talep ettiler. Karşı taraf ise esasın daha önce başvekilleriyle yapılan yazışmalarla ve padişahın da verdiği ruhsatnamede belirtildiği şekilde "alâ-hâlihî terk" şeklinde belirlendiğini ileri sürdüler. Ayrıca öncelikle Venedik'le sulh yapılmasını ve Rakoçi oğlu ile diğer Macar asilerinin himayesinden vazgeçilip kendilerine teslimini ileri sürerek, ateşkesi zaman kaybı olarak gördüklerinden kalıcı bir barış talep ettiler. Ayrıca Talman bundan böyle görüşmelere alay tertip edilmeden sadece hizmetkârlarla gelinip gidilmesini önerdi<sup>72</sup>.

7 Haziran 1718'da<sup>73</sup> müzakere için toplandığında Avusturya tarafı alâ-hâlihî esasına aykırı olarak yeni yerler talep etmeye başladı. Osmanlı heyeti ise bir aydır Pasarofça'da bekletilen ulak Mehmed Ağa ile gizlice Avusturya Başvekil'i'ne haber göndererek, alâ-hâlihî esasında anlaşılmasına rağmen Avusturya tarafının uymadığını bildirdiler. Başvekil ise "Biz onu önceden yazmıştık, lakin aradan yedi ay geçti; şimdi askerimiz hazır, ancak yine de sulh işinin gerçekleşmesine çalışacağız" şeklinde cevabi mektup gönderdi. Osmanlı ordusunun Filibe'den hareket ettiği sırada Mehmed Ağa, Başvekil Eugen'in yazdığı mektubu serdara verirken, Belgrad'da gözlemediği savaş hazırlıklarını anlattı. Üstelik Avusturya

<sup>70</sup> BOA, A.AMD, 1/55. Sutton'un mektubunun Edirne'ye geliş tarihi 13 Ramazan 1130/ 10 Ağustos 1718'dir.

<sup>71</sup> BOA, A.AMD, 1/55.

<sup>72</sup> Osmanlı murahhasları son derece müzeyyen atlara binerek önlerinde üçer çorbacı kukası ile telli çavuşlar, 100'den fazla Rumeli askeriyle 80'den fazla tüfekçi yeniçeriyle harekete geçti. Nemçeliler ise 300 kadar silahlı yaya ve süvari ile hareket ettiler. Raşid 2013, 1112; Hammer 1991, 218.

<sup>73</sup> Hammer 1991, 219.

murahhaslarının kabalıkları ve aşırı isteklerinden dolayı muharebe ihtimali belirince, tedbiren iki vezirin 10'ar bin askerle Niş ve Vidin taraflarına gönderilmesi kararlaştırıldı<sup>74</sup>.

Osmanlı heyeti ise bu durumda müzakerelerin boşuna olduğunu düşünerek müzakere toplantılarına katılmakta isteksiz davranmaya başladı. Aracı elçiler bir kez daha toplanılmasının faydalı olabileceğini ve Osmanlı tarafının barıştan kaçındığı izlenimini ortadan kaldıracığını söyleyerek Osmanlı heyetini ikna ettiler. Meydana gelen kesintiden istifadeyle 15 Receb 1130/14 Haziran 1718'da<sup>75</sup> yapılan toplantıda Avusturya murahhasları, aracı elçiler, Osmanlı ve Venedik murahhasları arasında süren uzun tartışmalardan sonra Osmanlı Devleti ile Venedik arasında antlaşma sağlandı<sup>76</sup>.

Nihayet sekizinci toplantıda (26 Haziran) Avusturya murahhaslarının kabalığından eser kalmadığı gibi, alâ-hâlihî esasını kabul ederek hudut meselelerine geçilmesini talep ettiler. Bundan sonra müzakereler bu esas üzerinde ılımlı bir şekilde devam etti. Bunun sebebi İspanya'nın büyük bir orduyla Sarde'ye çıkarma yapmış olmasıydı. Bu yeni gelişme Eugen'i bütün Sırbistan üzerinde hak iddia etmekten geri adım attırdı. Tekrar alâ-hâlihî esasına geri döndü<sup>77</sup>. Bu sefer de Bosna sınırı konusunda Osmanlı tarafından itiraz geldi. Bu sırada Bosna Valisi Numan Paşa Osmanlı murahhaslarına müracaat ederek Bosna'da fazla taviz verildiğini öne sürdüğünden ortam bir kez daha gerildi. Fakat aracılardan baskısıyla Osmanlı heyeti bu iddiadan vazgeçmek zorunda kaldı<sup>78</sup>. Fakat Bosna sınırı konusu daha sonra, sınırın çizilmesi sırasında bir iç mesele haline gelecekti.

İngiliz Elçisi Sutton 18 Temmuz 1718 tarihinde Pasarofça'dan III. Ahmed'e bir mektup yazarak barışın imzalanmasıyla ilgili acele etmesi konusunda padişahı ikna etmeye çalışmaktadır. Sutton mektubunda Osmanlı'ya olan sadakatini vurgulayarak, antlaşmanın gerçekleşmesi konusunda neden bu kadar çaba sarf ettiğini de açıklamaktadır. Özellikle Rusya'nın Osmanlı için oluşturduğu tehlikeye dikkat çekerek, bundan önce de Osmanlı ile Rus Çarı arasında imzalanan (1711 Prut) antlaşmada aracılık ettiğini ve kendisinin Osmanlı'nın çıkarını düşündüğünü yazmaktadır. Ona göre Rus Çarı, Osmanlı'nın Avusturya savaşıyla meşgul olmasını ve ayrıca İsveç kralı ile sulh ihtimalini de düşünerek 50 bin askerle Lehistan topraklarında olan Litvanya vilayetine girmiştir. Sutton Rusya'nın gün geçtikçe antlaşma [Prut] maddelerine aykırı bir şekilde Osmanlı hududuna doğru genişlediği halde, saldırmayacağına dair sahte sözler verdiğini, oysa her an bir saldırı düzenleyebileceğini iddia etmektedir. Sutton ayrıca Pasarofça'daki müzakerelerde bir hayli mesafe kat edilmiş olduğunu, üzerinde uzlaşılan konuların tamamen feshedilerek müzakerelere baştan başlanmasının sakıncalı olacağını bu nedenle bir an evvel Avusturya ile sulh yapılması konusunda ısrar etmektedir. Diğer yandan Sutton'un aldığı haberlere göre Rus Çarı ile İsveç kralı arasında da barış yapılma olasılığı uzak görünmektedir. Rusya'nın antlaşmaya aykırı olarak Leh vilayetini zapt etmesinden dolayı ve daha fazla Osmanlı sınırlarına yaklaşmaması hususunda Çar uyarılmalıdır<sup>79</sup>. Sutton, Osmanlı idaresini bir Rus tehdidine karşı uyardığı gibi, bunu bir baskı unsuru gibi kullanarak barışı hızlandırmak istemektedir. Ancak mektup Edirne'ye ulaşmadan barış gerçekleşti, zira Sutton'un mektubunun Edirne'ye geliş tarihi 13 Ramazan 1130/ 10 Ağustos 1718'dir.

Görünüşe göre Sutton'un mektubu yazmasından iki gün sonra 24 yıl sürecek olan bir muahede üzerinde anlaşmaya varıldı. Hammer 70 günde on iki toplantı yapıldığını; 14 Temmuz'da yapılan on birinci toplantıda antlaşmaya varıldığını ve bundan yedi gün sonra antlaşmanın imzalandığını ileri sürerken<sup>80</sup>; Tarihçi Raşid, 20 Şaban/19 Temmuz'da gerçekleşen sekizinci toplantıyla müzakerelerin sona erdiğini, bir gün sonra 20 Temmuz'da antlaşmanın imzalandığını iddia etmektedir<sup>81</sup>. Sutton'a Osmanlı hükümeti tarafından 42 günlük tayinat verilmesi ve bunun eksik olduğunu iddia etmesi<sup>82</sup>; Nisan ayından Haziran başına kadar Osmanlı murahhaslarının ruhsatnamesinin yenilenmesi beklenirken, 30-40 günlük bir

<sup>74</sup> Raşid 2013, 1113.

<sup>75</sup> Hammer'e göre 21 Haziran (1991, 219).

<sup>76</sup> Raşid 2013, 1114. Venedik'le yapılan muahede sureti için bkz. Raşid 2013, 1128-1136.

<sup>77</sup> Raşid 2013, 1114; Hammer 1991, 219-220.

<sup>78</sup> Hammer 1991, 220.

<sup>79</sup> BOA, A.AMD, 1/55: mektubun geliş tarihi: 13 Ramazan 1130/ 10 Ağustos 1718.

<sup>80</sup> Hammer 1991, 217, 221.

<sup>81</sup> Raşid 2013, 1114.

<sup>82</sup> BOA, A.AMD, 1/55.

kaybın yaşanması Hammer'in verdiği 70 günü doğrulamakla birlikte bunun sadece 40 küsur günü müzakerelerle geçmiştir. Ticaret antlaşmaları daha sonraya bırakılmak üzere iki taraf için temsilciler tayin edildi. Avusturya tarafından alınan sulha dair temessük 24 Haziran 1718'da Sofya sahrasında ordunun başında bekleyen Serdar'a gönderildi<sup>83</sup>.

2 Ağustos günü<sup>84</sup> sulh antlaşmasının eklendiği Serdar'ın telhisi Edirne'de padişaha sunuldu. Bundan sonra hudut tayini işi için görevlendirme yapılmasına geçildi. Reisülküttab Arîfî Ahmed Efendi vezir rütbesiyle, Tuna Nehri tarafının hududunun yeniden belirlenmesi için Ramazan'ın ikinci günü gönderildi. Selanik Mutasarrıfı eski defterdar Vezir Elhac Mustafa Paşa Timok Nehri'nin Tuna'yla birleştiği yerden Peline'ye kadar; Adana Beylerbeyi Kara Mustafa Paşa<sup>85</sup> Peline taraflarının; Bosna muhafızı eski defterdar Vezir Osman Paşa Hırvatlık içinin hudut tayin işiyle görevlendirildiler<sup>86</sup>.

Avusturya-Osmanlı muahedesinin ilk yedi<sup>87</sup> maddesi sınırla ilgiliydi ve buna göre sınır şu şekilde çizilecekti; Olt Nehri Eflak yönünde Avusturya ile sınırı olup, Olt Nehri'nin Tuna'ya döküldüğü yerden itibaren, sınır Tuna boyunca ve Tuna'nın Timok Nehri ile birleştiği yerin 10 saat gerisinde Orsova'ya doğru ilerliyordu. Buradan saparak dağlar boyunca güneye doğru Parokin ve Küçük Morava ile Drina Nehri'ne doğru uzanıyordu. Belgrad, Parakin, İstolaç (İstolca), Çacak, Bedka ve Belina kaleleri arazileriyle birlikte Avusturya'ya; Zokol (Sokol) ve Rasna Osmanlı'ya kalıyordu. Sava Nehri boyunca açık ve tahkim edilmiş bütün yerler ve Una (Sava) Nehri'nin sağ tarafındaki Yessenoviç, Dubiça, Eski ve Yeni Pazar (Novipazar) Avusturya'ya bırakıldı<sup>88</sup>.

### Novi Cedit ve Rakoçi Meselesi

Sınırlar üzerinde büyük oranda anlaşılmasına rağmen Eski Erdel kralı Rakoçi'nin geleceği ve Novi Cedit Palankası'nın durumu Avusturya'nın üzerinde ısrar ettiği konulardan biriydi. Muahedenin beşinci maddesine konu olan Novi Cedit palankası, Una Nehri'nin karşı yakasında Kırvaçye/Kraçya tarafında bulunuyordu. Bu kasaba Karlofça Muahedesini (1699) imzalandığı sırada Avusturya'nın hâkimiyetinde olmasına rağmen tartışma konusu olmuş, neticede palankası yıkılarak arazisi Osmanlı'da bırakılmıştı<sup>89</sup>. İşte bu mesele Pasarofça'da yeniden gündeme geldi. Zira Avusturya Başvekil'i Eugen bir mektupla birlikte, Karlofça'da Osmanlı Devleti'nin verdiği hududnâme ve temessükü İbrahim Ağa'ya göndermiş ve hâlihazırda Osmanlı Devleti'ne ait bir kale olan Novi'nin arazisiyle birlikte Avusturya'ya geri verilmesini talep etmişti. Osmanlı murahhası Silahdar İbrahim Ağa ise belgeleri de eklediği bir mektupla meseleyi Sultan'a bildirip onay istemişti. Bir diğer husus ise Avusturya'nın Rakoçi-oğlu'nun iki devlet arasındaki sınırlardan uzak bir mahalde yerleştirilmesine dair şartıdır. Sultan, Novi Cedit'le ilgili konuya Hatt-ı Hümayunla, "*Mukaddem kat' olunan hudüd mucibince olur.*" emrini verdi<sup>90</sup>. Pasarofça Antlaşması'yla bu kale ve bütün arazisi tamamen Avusturya'ya bırakıldı. Avusturya'dan kaçıp Fransa aracılığıyla Osmanlı'ya sığınan Rakoçi ve diğer Macar mülteciler antlaşmanın 15. maddesiyle Osmanlı Devleti'nde kalacak şekilde sınırdan uzak bir yere gönderilmeleri kararlaştırılmıştır<sup>91</sup>. Böylece antlaşmanın kritik konularından ikisi de Avusturya'nın lehine sonuçlandırılmış oldu.

<sup>83</sup> Raşid 2013, 1115.

<sup>84</sup> Raşid 2013, 1136.

<sup>85</sup> Tahrir-i hududa memur Adana Valisi Kara Mustafa Paşa'nın tayinatının hesabına dair temessük (BOA, C.DH, 260/12957, s.3. 26 Muharrem 1131/ 19 Aralık 1718). Mustafa Paşa'nın tayinat bedelinin tesviyesine dair buyruldu (C.DH, 260/12957, s.1) Kara Mustafa Paşa hk. bkz. Mehmed Süreyya 1996, 1199.

<sup>86</sup> Raşid 2013, 1137. Padişahın antlaşmayı kabul ettiğine dair Nemçe tarafına gönderdiği Name-i Hümayunu. Bkz. Raşid 2013, 1115-1123.

<sup>87</sup> Hammer'e göre ilk 4 madde. Bkz. 1991, 222.

<sup>88</sup> Raşid 2013, 1137. Muahede maddeleri için bkz. Bkz. A.DVNS.NMH.d, 6, s.420-427: Raşid 2013, 1117-1123; Zinkeisen 2011, 397-398; Padişahın Ticaret antlaşmasını kabul ettiğine dair Nemçe tarafına gönderdiği name-i Hümayun ve muahede maddeleri için bkz. Raşid 2013, 1123-1128.

<sup>89</sup> Pasarofça Antlaşması'nın beşinci ve altıncı maddeleri için bkz. Raşid 2013, 1118.

<sup>90</sup> BOA, A.AMD, 1/59.

<sup>91</sup> Raşid 2013, 1121; Kurtaran 2009, 201-204.

Antlaşma yapıldıktan ve onaylandıktan sonra Sultan III. Ahmed aracı elçilerin krallarına ayrı ayrı mektuplar yazmıştır. İngiltere kralına yazılan Şaban 1130/Temmuz 1718 tarihli mektubuyla barışı sağlamak üzere görevlendirilerek Osmanlı topraklarına gelen ve barışın imzalanmasına büyük çaba sarf eden eski elçi Abraham Stanyan ve müzakerelerde bizzat Osmanlı adına aracılık yapan Robert Sutton'dan övgüyle söz etmektedir<sup>92</sup>. Aynı minvalde Hollanda kralına da bir Name-i Hümayun gönderilmiştir. İki devlet arasındaki dostluktan duyulan memnuniyeti dile getirdikten sonra Kont Colyer'in aracılığından ve barışa katkısından bahsetmektedir<sup>93</sup>.

### Vedalaşma Sırasında Yaşanan Protokol Krizi

Pasarofça'da hem ilk gelişte, müzakerelerden önce hem de antlaşma imzalandıktan sonra tarafların birbirlerini ziyaretleri mutad olmasına rağmen, müzakereler dışında birbirleriyle görüşmediler. Bunun sebebi iki tarafın da muhatabın ayağına giden kişi olmak istememeleriydi. Bu krizi çözmek isteyen İngiliz Elçisi Sutton en son şu öneride bulunmuştu: Osmanlı temsilcisi, müzakere yerinden ayrılıp dönüş için hareket ettiğinde, çadırları nehrin öbür tarafına kuruluncaya kadar geçen sürede istirahat maksadıyla Pasarofça içinde ikamet eden Wirmond'un konağına uğrayacak, daha sonra Wirmond da mukabele için Osmanlı heyetinin çadırına gelecek ve veda etmek suretiyle görüşmüş olacaklardı. Sutton, Osmanlı heyetinin geçerken uğramış gibi olacağından itibar kaybetmeyeceğini, hatta itibarlarının artacağını iddia etmişti. Ancak Osmanlı baş murahasası bu şekilde bile "ilk giden" olacaklarından razı olmamıştı. Bundan dolayı da murahasalar bir araya gelip görüşmemişlerdir<sup>94</sup>.

Nihayet Sutton, iki devlet arasında henüz yenilenen dostlukta araya soğukluk girmemesi için meseleye yeni bir çözüm yolu buldu. Türk temsilciler dönüşlerini haber vermek için Kayser'in murahasalarına adam gönderip hatırlarını sormuştu, Wirmond da mukabele edip bir miktar Avusturyalı süvariye Türk tarafından gelenlerin beraberinde gönderince, böylece vedalaşma dolayısıyla yaşanan protokol krizi aşıldı<sup>95</sup>.

### Bosna Sınırının Çizilmesi Sırasında Yaşanan Olaylar

Sınır çizmek üzere görevlendirilen Adana beylerbeyi [Kara] Mustafa Paşa'nın bu maksatla Bosna'ya geldiği sırada bazı sorunlar yaşanmıştır. Mustafa Paşa'nın durumu İstanbul'a bildiren tahririne göre, Bosna Valisi Numan Paşa'nın kethüdası olan İbrahim Kethüda, Avusturya sınırındaki kasaba ve kalelerde bulunan Bosna halkının yaşadıkları yerlerin antlaşma gereğince Avusturya'ya verileceğine dair söylentiler çıkararak halkı galeyana getirmişti<sup>96</sup>. Bu nedenle ahali Mustafa Paşa'yı öldürmek için hazırlanmışlardı.

Mustafa Paşa, Bosna'ya vardığında, İzvornik üzerinden Nişgrad Köprüsü'ne geldi. Buradayken bazı adamlarını levazım tedariki için kasabaya gönderdi. Adamlar dolaşırken ahalinin "*Paşa nereye gidiyor ilerisinden giden asker yoktur*" şeklinde konuştuğunu Paşa'ya iletiler. Ertesi gün konakladıkları mahalde yine benzer bazı söylentiler işittiklerini aktardılar. Bir gün sonra ise Birçe kasabasına geldiler. Burada bölgenin ileri gelenlerinden olup, bu kasabada yaşayan ve önceden Mustafa Paşa'nın Bosna'da vali olduğu dönemden de dostu olan baş serdengeçdi ağası Ahmed Ağa ile görüştü. Mustafa Paşa geçtikleri yerlerde birkaç gündür bazı dedikodular duyduklarını ve neler olup bittiğini sordu. Ahmed Ağa, buralarda 500-600 kişiyle kendilerini kolladıkları lakin daha ileride halkın ayaklanmış halde beklediğini söyledi. Mustafa Paşa bunun nedeni sorduğunda olay açıklığa kavuştu.

Buna göre bütün olaylar Numan Paşa'nın kethüdası İbrahim ve onun kâtibi olan Nemçe Mehmed adında birinin başının altından çıkmıştı. Nemçe Mehmed, İbrahim Kethüda daha önce Bosna'dayken de kâtipliğini yapmıştı. İbrahim, Numan Paşa'nın kethüdası olarak tayin edilince Nemçe Mehmed'i de yine kâtipliğine almıştı. Bu zat kısa süre önce, Birçe'ye gelmiş ve burada bulunan Başserdengeçti ağası

<sup>92</sup> BOA, A.DVNS.NMH.d., nr. 6, s.418-420. Evâsıt-ı Şaban 1130/Temmuz 1718.

<sup>93</sup> BOA, A.DVNS.NMH.d., nr. 6, s.437. Evâhir-i Şevval 1130/Eylül 1718.

<sup>94</sup> BOA, A.AMD, 1/55.

<sup>95</sup> BOA, A.AMD, 1/55.

<sup>96</sup> Bosna'da yaşanan göç hareketleri için Bkz. Pelidiya 1989, 31-34.

Ahmed Ağa'ya İbrahim Kethüda'dan bir yazı getirmişti. Ahmed Ağa da bu yazıyı daha ilerideki serdengeçdi ağası Helvacı-oğlu Mehmed Ağa'ya, İzvornik serdarına ve sair etrafta olan kale ve palanka kaptanlarına ve zabıtana göndermişti. Bu yazıda mealen: “Mustafa Paşa İzvornik sancağında bulunan Gradçaniçe, Gradaçaç, Sokol ve Serebrenik kalelerini tahliye ederek düşmana vermek üzere memurdur. [Bosna muhafızı ve sınır belirlemekle görevli] Osman Paşa da yine Bihke'yi ve Una suyunun öbür tarafındaki 23 adet kale ve palankayı tahliye ve teslim etmek üzere memurdur. Orada halk ayaklanıp hazır halde Osman Paşa'nın gelmesini beklemektedirler. Geldiği gibi üzerine hücum edilip defettikten sonra hep beraber gidip, [Bosna Valisi] Numan Paşa'yı alıkoyacaklardır. Sizler dahi Mustafa Paşa sizin kasabanızdan geçerse öldürüp, bu tarafa gelin. Bu kalelerin hiçbirini düşmana vermeyiz, iktiza ederse çarpırız. Bu tarafta cevap birliktir. Haberiniz olsun, ona göre hareket edersiniz”. deniliyordu.

Ahmed Ağa, Mustafa Paşa'ya nereye gittiklerini, neden bu kadar tedbirsiz olduklarını sorup, daha ileride kendilerini öldürmek için bekleyen bir kalabalık olduğunu söyleyerek uyardı. Bunun üzerine Mustafa Paşa memuriyetine dair emr-i şerifi çıkararak, kendi görev yeri ve aynı emirde bulunan Osman Paşa'nın memur olduğu görevi gösterdi. Emri görenler büyük bir şaşkınlık yaşadılar. Mustafa Paşa'da başka gizli bir ferman olup olmadığını sorarak yemin etmesini istediler. Mustafa Paşa son derece ağır yeminler ederek karşı tarafı ikna etti. Bunun üzerine Ahmed Ağa derhal yazıyı yazan İbrahim Kethüda'nın niyetini anladığından, kâtibini çağırıp etrafta bulunan belli başlı kişilere hemen on yedi adet mektup yazdırıp, olayın aslını duyurdu. Onlar da bundan sonra ayaklanmaktan vazgeçerek Mustafa Paşa'nın yanına gelip özer dilemeye başladılar. Mustafa Paşa'nın kaleleri Avusturya tarafına vermeyeceğine dair temin edici sözleri üzerine aralarında güven tesis edildi.

Yollarda ilerledikçe serhat ahalisi gruplar halinde Mustafa Paşa'nın yanına gelmeye başladılar. Bunlardan meselenin ne şekilde ortaya çıktığını sorduğu zaman, olayı anlattılar. Sulh imzalandıktan sonra Ramazan'ın ilk günlerinde İbrahim Kethüda'nın görevinden azledildiği haberi geldiğinde, bazı başıboş kimseleri etrafına toplamış, hatta ahaliden de ayaklanmaya meyilli bazı kişileri yanına çekmişti. Bunlar geceleri toplanıp anlaştıkları gibi, bölgenin ileri gelenlerini de meclislerine dâhil ederek yedirmişlerdi. Daha sonra söz konusu kaleler düşmana verilmek üzere barış yapıldı diye dedikodular yaymışlardı. Bu şekilde toplanan asiler “Biz kaleleri vermeyiz topraklarımızı terk edip nereye gideriz gelen paşaları dahi defedip paşa efendimizi [Numan Paşa] koyuvermeyiz. Cümlemiz kırılırız sonra nice olursa olsun” şeklinde ağız birliği etmişlerdi. Bu şekilde halkı fitneye tahrik ettikleri gibi, etrafa söz konusu yazıları gösterip yüzlerce insanı ikna etmişlerdi. Olaylar açığa kavuştuktan sonra Mustafa Paşa etrafından toplananlarla birlikte adı geçen Gradçaniçe, Gradaçaç, Sokol ve Serebrenik kalelerine gitti. Ahali hududun çizildiğini ve bu kalelerin Osmanlı tarafında kaldığını gözleriyle gördükten sonra dağıldılar.

Mustafa Paşa, Nemçe Mehmed'in, baş-serdengeçdi ağası Ahmed Ağa'ya gönderdiği mektubu okuduğunda bunun İbrahim Kethüda'nın Bosna halkını tahrik ederek fesat çıkartmak için tezgâhladığı tevatürlerden ibaret bir mektup olduğunu; Bosna Valisi Numan Paşa'nın kethüdasının sözlerine inandığı için “katiyyen hall ü akde kâdir” olmadığını rapor etmiştir<sup>97</sup>.

### Sonuç

Bu çalışmanın yapılmasına vesile olan Robert Sutton'un Pasarofça'dan Sultan III. Ahmed'e yazdığı mektupla, sınır belirleme konusunda görevlendirilen Mustafa Paşa'nın takrir ve bazı diğer arşiv belgeleriyle, dönemin kaynaklarının da yardımıyla, Pasarofça sürecine dair bazı boşluklar doldurulmuştur. Diğer yandan İngiliz Elçisi Sutton'un barışın imzalanmasındaki etkisi ve katkısı biraz daha belirginleşmiştir. Yine Robert Sutton'un mektubu sayesinde müzakere masasında ve arka planda olup bitenlerin bir kısmı gün yüzüne çıkarılmıştır. Mesela müzakere sürecinde kendisine ödenen “tayinat” gün sayısından (ki bunun 40 günden fazla ödenmesi gerektiğinden yakınmaktadır) en azından 40 gün boyunca müzakere edildiğini anlamış bulunuyoruz.

<sup>97</sup> BOA, A.AMD, 1/83. 1132/1719-1720. Pasarofça Antlaşmasının Bosna üzerindeki etkileri hk. bkz. Pelidija 2011, 111-130.



İstanbul'da bulunan Damad İbrahim Paşa, özellikle Varadin muharebesinden sonra barıştan yana tavır alıp, Sultan III. Ahmed'i de antlaşma müzakerelerine ikna etmişti. Pasarofça müzakere süreci daha en başından itibaren Osmanlı Devleti'ni bir hayli uğraştırmıştır. Mağlup devlet statüsüne alışkın olmayan Osmanlı devlet adamları, "barış isteyen" taraf olmamak için bir hayli çaba sarf etmiştir ki en çok zorlandıkları mesele de bu olmuştur. Bununla birlikte Belgrad kaybedildikten sonra bütün Eflak, Bosna ve Sırbistan'ı kaybetme tehlikesi belirlediğinde, her ne kadar kabul edilmese de ilk adımı atan taraf Osmanlı Devleti olmuştur. Elbette bu zor durumun aşılmasında aracı devlet elçilerinin rolü büyüktür.

Osmanlı murahhasları Karlofça'dan sonra Pasarofça müzakerelerinde de yenik devlet statüsünde muamele gördüklerinde sıkıntılı zamanlar geçirmişlerdir. Osmanlı tarafı daha müzakere yerine bile gelmeden, Avusturya ikinci murahhası ve aracılar antlaşmayı hazırlamışlardı bile. Barışı oldubittiye getirmek istemelerine rağmen diplomasi konusunda yeni yeni tecrübe edinen Osmanlı murahhasları bunu kabul etmeyip her meselenin müzakere olunması konusunda ısrar etmişler ve sonuç almışlardır. 10 ay boyunca Osmanlı tarafında, bir haberleşme mekiği dokunmuştu: Bu süreçte bir hamle Osmanlı heyeti tarafından önce Niş'te bulunan Elhac Mustafa Paşa'ya, ardından Sofya'daki sadrazam ve en son Edirne'de bulunan Sultan Ahmed'in onayından geçiyordu<sup>98</sup>. Bu bakımdan Avusturya'nın zapt ettiği yerleri alelacele Osmanlı'dan koparma çabasına karşı Osmanlı heyetinin oldukça soğukkanlı bir diplomasi yürüttüğünü söyleyebiliriz.

Günümüzde tarihçi mantığıyla maddelerin ağırlığı ve kayıpların büyüklüğünü bilerek bu noktaya odaklandığımızdan, teşrifat kurallarını küçük bir ayrıntı olarak değerlendirebiliyoruz. Ancak Osmanlı tarafı için eşit devlet statüsüne zarar verebilecek her ayrıntı çok önemliydi. Bu nedenle müzakere yerinin belirlenmesi sırasında adım saymak suretiyle iki tarafın eşit mesafelerde konaklamasını sağlamak bile bir haysiyet meselesi olarak görülmüştür. Yine protokol sırası meselelerinde bazı batılı uygulamalara Hıristiyanlara mahsus olduğu gerekçesiyle itiraz etmelerine rağmen, kendi lehlerine olan Hıristiyan adetlerini ise kabul etmekte sakınca görmemeleri de önemli bir husustur.

Zaman zaman görüşmeler kesintiye uğradığında, aracı devlet elçileri her iki tarafın isteklerini yerine getirmeden, orta yolu bularak krizleri aşmayı başarmışlardır. Aracıların bu konudaki başarılarının en açık örneği müzakere yeri tespitinde ve müzakere yerine ilk geliş ve dönüşte yaşanan protokol krizlerinde görülmektedir.

Son olarak, devlet idareleri barışa karar vermiş olsa bile bunun topluma izah edilmesi ciddi bir problemdir. Müzakerelerin son demlerinde sadrazamlığa getirilen Damad İbrahim Paşa barış girişimine rağmen bir taraftan savaş hazırlıkları yaparken diğer yandan kamuoyunun baskısını da düşünmek zorunda kalmıştır. Ayrıca sadece merkezdeki devlet erkânını ve ahaliyi değil, kaybedilen toprakların ahalisini de barışa razı etmek kolay olmamıştır. Özellikle Balkanlarda yüzyıllarca Osmanlı bayrağı altında yaşamış Müslüman nüfus, 18. yüzyılın hemen başında yaşanan toprak kayıplarıyla büyük travmalar yaşamıştır. Bunun en önemli örneği Bosna'dır. Zira sınır bölgelerinde yaşayan Müslüman nüfus Pasarofça'dan sonra sınır tayin etmekle görevli memurlara karşı ayaklanması bunun bir tezahürüdür. Sınırlar çizildikten sonra dahi sorunlar bitmiş olmuyor, sınır dışında kalan bölgelerdeki ahalinin göç hareketleri, başka bir problem olarak devletin karşısına çıkıyordu.

<sup>98</sup> Sultan Ahmed'in müzakereler sürecindeki tutumu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Afyoncu 2019, 1-18.

### Kaynakça

#### Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Ali Emiri, Sultan Ahmed III. (BOA, AE.SAMD.III) 232-22217.

Bâb-ı Âsafî Amedi Kalemi, (BOA, AMD. ) 1-55; 1-59; 1-67; 1-73; 1-83.

Cevdet, Dahiliye (BOA, C.DH.) 260-12957.

Nâme-i Hümâyûn Defterleri (BOA, NMH.d.) 6.

Mühimme Defteri (BOA, MD) 124.

#### Araştırma ve İnceleme

Abou-el-Haj, Rifa'at. (1999). Karlofça'da Osmanlı Diplomasisi. Yasemin Saner Gönen (Çev.). *Toplum ve Tarih Dergisi*, C.XXXII/S.191, 38-44; C. XXXII/ S.192, 359-365.

Afyoncu, Erhan. (2019). Sultan III. Ahmed'in Gözünden Pasarofça Barışı. *Harp ve Sulh 300. Yılında Pasarofça Antlaşması Sempozyumu Bildirileri*, Gültekin Yıldız (Haz.), İstanbul: Milli Savunma Üniversitesi Yayınları, 1-18.

Ahmet Refik. (1918). Pasarofça Muahedesi Akd Edilirken. *Yeni Mecmua*, S. 35, 169-172.

\_\_\_\_\_ (1332). Pasarofça Muahedesi'den Sonra Viyana'ya Sefir İ'zâmı. *TOEM*, C.VII/ S.40, 211-227.

Berridge, Geoffrey. (2009). *British Diplomacy in Turkey, 1583 to the Present: A Study in the Evolution of the Resident Embassy*, Leiden: Martinus Nijhoff Publishers.

*Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç Sempozyumu*. (1999). İsmail Soysal (Haz.). Ankara: TTK Yayınları.

Hammer, J. Von. (1991). *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. XIII, Mümin Çevik-Erol Kılıç (Haz.), Vecdi Bürün (Çev.). İstanbul: Üçdal Neşriyat.

Heywood, C.J. (1985). 1689-1698 Yılları Arasında İngiliz-Türk Diplomatik İlişkileri. *Türk-İngiliz İlişkileri 1583-1984*, Ankara: Başbakanlık Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Yayınları.

Iorga, Nicolae. (2005). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. IV, Erhan Afyoncu (Haz.), Nilüfer Epeçeli (Çev.). İstanbul: Yeditepe Yayınları.

Karagöz, H. (2021). The Process Of Evacuation Of The Ottomans From The Belgrade Fortress In Accordance With The Principle Of "Uti Possidetis" (Ala Halihi) Of The Habsburgs. *Turkey & Kosovo The Role Of Diplomacy In The History Of Balkans*, Özgür Oral (ed.), IBAK Book Series 7, Babil: İstanbul, 77-108.

\_\_\_\_\_. 2019). Pasarofça Barışına Giden Süreçte Osmanlı Habsburg Rekabeti (1716-1717). *Harp ve Sulh 300. Yılında Pasarofça Antlaşması Sempozyumu Bildirileri*, Gültekin Yıldız (Haz.), İstanbul: Milli Savunma Üniversitesi Yayınları, 55-84.

Kurat. A. Nimet. (1952). *Türk İngiliz Münasebetlerine Kısa Bir Bakış*, Ankara: TTK.

\_\_\_\_\_. (1953a). *Despatches Of Sir Robert Sutton, Ambassador In Constantinople, 1710-14*, London: Royal Historical Society.

- \_\_\_\_\_. (1953b). *Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi (1553-1610)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Corafya Fakültesi Yayınları.
- Kurtaran, Uğur. (2009). *Osmanlı Diplomasi Tarihinden Bir Kesit Osmanlı Avusturya Diplomatik İlişkileri (1526-1791)*, Kahramanmaraş: Vefa Kitap.
- Kütükoğlu, Mübahat. (1974). *Osmanlı İngiliz İktisadî Münasebetleri*, Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Lady Mary Montague. (2014). *Şark'tan Mektuplar*, Selçuk Ünlü (Çev.). Palet Yayınları: Konya.
- Mehmed Raşid. (2013). *Târîh-i Râşid ve Zeyli*, C. II, Abdülkadir Özcan-Yunus Uğur, Baki Çakır, A. Zeki İzgöer (Haz.). İstanbul: Klasik Yayınları.
- Mehmed Süreyya. (1996). *Sicill-i Osmanî*, C. IV, Nuri Akbayar (Haz.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Muahedât Mecmuası*. (1234). C. II, İstanbul: Hakikat Matbaası.
- Rhoads, Murphey. (2011). Twist and Turns In The Diplomatic Dialogue: The Politics Of Peacemaking In The Early Eighteenth Century. *The Peace of Passarowitz, 1718*, Charles Ingrao, Nikola Samardžić, and Jovan Pešalj (Eds), Indiana: Purdue University Press, 73-91.
- Özcan, Abdülkadir. (2007). Pasarofça Antlaşması. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.XXXIV, 177-181.
- Pelidija, Enes. (2011). The Enfluence of The Peace of Passarowitz on Bosnia. *The Peace of Passarowitz 1718*, Charles Ingrao, Nikola Samardzç (Eds.), Indiana: Purdue University Press, 111-130.
- \_\_\_\_\_. (1989). Karlofça Antlaşması'ndan Sonra Bosna'da Toplu Göç Hareketleri. *Çevren Dergisi*, C. XVI/S.72, 31-34.
- Tukin, Cemal. (1994). Pasarofça. *MEB İslam Ansiklopedisi*, C. IX, 514-523.
- Türk-Macar Kültür Münasebetleri Işığında II. Rákóczi Ferenc ve Macar Mültecileri Sempozyumu*. (1976). İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı. (1988). *Osmanlı Tarihi*, C. IV/I, Ankara: TTK Yayınları.
- Yalçınkaya, Mehmet Alaaddin. (2003). Kuruluştan Tanzimat'a Osmanlı Diplomasi Tarihi Literatürü. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.I/S.2, 423-489.
- Zinkeisen, Johann Wilhelm. (2011). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. V, Nilüfer Epçeli (Çev.), Erhan Afyoncu (Ed), İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- <http://www.historyofparliamentonline.org/volume/1715-1754/member/stanyan-abraham-1670-1732>  
(Erişim 28 Temmuz 2016/ Accessed in July 28, 2016)

## Erken Cumhuriyet Dönemi Türkleştirme Politikaları Bağlamında İki Yahudi Entelektüel ve Faaliyetleri: Avram Galanti ve Moiz Kohen

*Two Jewish Intellectuals and Their Activities Within the Context of Early Republican Era Turkification Policies: Avram Galanti and Moiz Kohen*

Melih ÇOBAN

Marmara Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, mcoban@marmara.edu.tr  
ORCID Numarası/ORCID Numbers: 0000-0002-3587-6833

### Özet

Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türk ulus-devletine geçiş sürecinde gelişen Türk ulusçu hareketi dahilinde, yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasını takiben tüm vatandaşları kapsayıcı ortak bir ulusal kültürün geliştirilmesi meselesi erken Cumhuriyet döneminin önemli bir siyasi gündem konusu olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'ndan devralınan ve pek çok farklı etnik gruba barındıran toplumsal yapı karşısında ülkenin siyasi seçkinleri, diğer tüm etnik grupların entegre olacağı ortak bir ulusal kimlik tasarlamayı ve bu ortak kültürün Türk kültürel kimliği merkezli geliştirilmesi ve toplumun tüm bireylerine benimsetmeyi amaçlamıştır. Bu amaç doğrultusunda geliştirilen ve uygulanan program, Türk siyasi literatüründe Türkleştirme politikaları olarak adlandırılmaktadır. Türkleştirme politikaları esasen etnik açıdan Türk olmayan tüm unsurlara yönelik bir programken, erken Cumhuriyet döneminde bu programın esas hedefi ülkenin gayrimüslim vatandaşları olmuştur. Ülkenin üç büyük gayrimüslim topluluğundan birisi olan Yahudilerin arasından, bu sürecin yönetilmesine yönelik çeşitli faaliyetleri ile Avram Galanti ve Moiz Kohen iki önemli cemaat entelektüeli olarak ön plana çıkmıştır. Bu çalışmanın amacı, Türkleştirme sürecinde uygulanan politikalar karşısında bu iki entelektüelin yürüttükleri faaliyetleri yüklenmiş oldukları işlevler bağlamında incelemektir. Çalışmada, konuyla ilgili yazılı kaynaklardan yararlanmak suretiyle literatür taraması tekniği kullanılmıştır. Galanti ve Kohen'in entelektüel faaliyetleri, genel olarak cemaat sözcülüğü ve cemaat yönlendiriciliği olmak üzere iki temel işlev üzerinden analiz edilmiştir.

**Anahtar Kelimeler:** Türkleştirme Politikaları, Türkiye Yahudileri, Avram Galanti, Moiz Kohen, Tekinalp.

### Abstract

Within the Turkish nationalist movement which developed during the transition from the Ottoman Empire to the Turkish nation-state, following the foundation of the new Turkish Republic, the development of a common national culture involving all the citizens became an important issue of the political agenda in the early Republican era. Faced with the multi-ethnic social structure inherited from the Ottoman Empire which included various ethnic groups, the ruling elites of the state aimed to design a common national identity, developing with the notion of Turkishness at its core, which would be adopted by all citizens and integrate them. In Turkish political literature, the program which was developed and applied with this aim is named as Turkification policies. While these Turkification policies actually included all non-Turkic groups within the society, non-Muslim citizens had become the main targets of these policies in the early Republican era. From among the Jews, one of the three biggest non-Muslim communities in Turkey, Avram Galanti and Moiz Kohen emerged as two foremost intellectuals with their activities regarding the execution of the Turkification process. The aim of this study is to analyse the activities of these intellectuals within the context of their functions and Turkification policies. A review of written sources has been performed with this aim. The intellectual activities of Galanti and Kohen have been analysed within their functions of community spokespersonship and community orientation.

**Keywords:** Turkification policies, Turkish Jews, Avram Galanti, Moiz Kohen, Tekinalp.

### Giriş

1789 Fransız Devrimi'ni takiben yayılmaya başlayan ulusçuluk düşüncesi, süreç içinde dünya genelinde pek çok toplumu etkileyen derin siyasi ve toplumsal dönüşümlere yol açmıştır. Dünya genelinde monarşik rejimlerin ve imparatorlukların yerini ulus-devletlerin almaya başlaması, sosyal bilimcileri de ulus ve ulusçuluk<sup>1</sup> kavramları üzerine düşünmeye sevk etmiştir. Bu bağlamda, ulusları ortak bir etnik köken ve kültürü paylaşan kültürel birlikler ve vatandaşlık bağı üzerinden kurulmuş

<sup>1</sup> Bu çalışmada ulus-devlet kavramının çok sık kullanılmasına istinaden, kavramlar arasındaki uyumu korumak amacıyla millet yerine ulus, milliyetçilik yerine de ulusçuluk terimleri kullanılmıştır.

olan siyasi birlikler olarak yorumlayan iki farklı yaklaşım geliştirilmiştir. Bu iki temel yaklaşım, akademik literatürde ilkçi/modernist ekoller<sup>2</sup> veya Doğu tipi/Batı tipi ulusçuluklar<sup>3</sup> gibi kategorilerle de açıklanmaktadır. Ulusları kültürel birlikler olarak gören yaklaşıma göre, bir topluluğun bireylerince paylaşılan ortak soy, kültür, dil, geçmiş gibi öğeler o topluluğu bir ulus olarak tanımlamakta yeterliyken, ulusları siyasi birlikler olarak gören yaklaşıma göreyse ulus, endüstri devrimi, kitle iletişiminin gelişmesi ve örgün eğitimin yaygınlaşması gibi geleneksel toplumdan kopuşun ve modernitenin aşamaları olarak kabul edilen süreçlerin bir ürünüdür ve anayasanın belirlediği vatandaşlık bilinci üzerinden ortak bir toprağı ve siyasi kaderi paylaşan insanlar bütünüdür.

Ulus ve ulusçuluk olgularına yönelik olarak, bu iki temel yaklaşımın bir nevi sentezi olarak yorumlayabileceğimiz üçüncü bir yaklaşım da etnosembolizmdir. Etnosembolizmin öncülerinden olan Anthony Smith'e göre, geleneksel toplumlarda gözlenen etnik kimlikler, modernleşme sürecinde varlıklarını muhafaza etmiştir. Bir toplumun uluslaşma sürecinde Smith'in etnik çekirdek (*core ethnies*) olarak adlandırdığı bir tanesi diğerlerine kıyasla baskın konuma gelmekte ve kendi kültürel değerlerine göre şekillendirdiği bir ulusun temellerini atmaktadır<sup>4</sup>.

Türkiye Cumhuriyeti'nin ulus-devlet modeli esas alınarak kuruluş ve erken gelişim süreci etnosembolizmin yaklaşım dahilinde ele alındığında, Smith'in değinmiş olduğu etnik çekirdek karşımıza Türk etnik kimliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Yeni Türk ulusunun tüm bireyleri vatandaşlık bağıyla Türk olarak kabul edilmekle birlikte, ülke nüfusunun arz ettiği çokkültürlü nitelik karşısında, etnik açıdan Türk kökenli olmayan grupların Türk kimliğinin kültürel araç ve değerleriyle donatılması suretiyle tüm vatandaşlarca paylaşılacak ortak bir ulusal kültür geliştirmek, erken Cumhuriyet döneminin siyasi seçkinlerinin en önemli amaçlarından birisi olmuştur. Bu amaca ulaşmaya yönelik olarak geliştirilen uygulamalar Türkleştirme politikaları olarak adlandırılmıştır. Türkleştirme politikaları, esasen tüm Türk kökenli olmayan toplumsal gruplara yönelik olarak geliştirilmişken, tek partili demokrasi döneminde ağırlıklı olarak ülkenin gayrimüslim azınlıkları bu politikalar dahilinde hedefte olmuştur. Bu gayrimüslim azınlıklardan birisi de, Türkiye Yahudileridir.

Türkleştirme politikaları bağlamında, Türkiye Yahudilerinin arasından, bu süreçte hem kendi cemaatlerinin bireylerine yol göstermek, hem de süreç dahilinde resmi makamlara ve geniş topluma hitaben bir nevi cemaat sözcüsü olmak gibi önemli işlevler yüklenmiş olan entelektüeller çıkmıştır. Bu entelektüellerden özellikle Avram Galanti ve Moiz Kohen<sup>5</sup>, Türkiye Yahudilerinin Türkleştirilmesi sürecindeki faaliyetlerinin yoğunluğu itibarıyla ön plana çıkmaktadır.

Temel amacı, Avram Galanti ve Moiz Kohen'in entelektüel faaliyetlerinin, Türkiye Yahudilerine yönelik Türkleştirme politikaları bağlamında incelenmesi olan bu niteliksel çalışmada, konuyla ilgili kitaplar ve makaleler gibi kaynaklardan faydalanmak amacıyla literatür taraması tekniği kullanılmıştır. Ele alınan iki entelektüelin orijinal çalışmalarının bir kısmının Osmanlıca ve Fransızca yayınlanmış olması sebebiyle, bu çalışmaların Türkçe çevirilerinden ve ikincil kaynaklardan da faydalanılmıştır.

### **Türkleştirme Politikalarının Tarihsel ve Kavramsal Arka Planı**

1 Kasım 1922'de saltanatın kaldırılması ve 29 Ekim 1923 tarihinde cumhuriyetin ilan edilmesiyle, Osmanlı Devleti'nin eski toprakları üzerinde en büyük siyasi mirasçısı olarak yükselen Türkiye Cumhuriyeti, ulus-devlet modeli esas alınarak kurulmuştur. 20 Nisan 1924'de mecliste kabul edilen yeni anayasanın 88. maddesinde yer alan "Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibarıyla itlak olunur"<sup>6</sup> ifadesi de, ulus-devletlerin temel ilkeleriyle uyumlu bir şekilde, yeni devletin tüm vatandaşlarının bu vatandaşlık bağı yoluyla Türk ulusunun bir parçası, yani Türk olarak kabul edildiğini belirtmektedir. Ülkenin ismi de, yeni Türk ulusunun etnik çekirdeğini Türk etnik unsurunun oluşturduğuna dair bir işaret. Nitekim, pek çok ulus-devletleşme örneğinde görüldüğü gibi, belli bir etnik çekirdek grubun şekillendirdiği bir ortak kültürün toplumsal alanda hakim olması amacıyla, tüm

<sup>2</sup> Özkırımlı, 2008.

<sup>3</sup> Kohn, 1969.

<sup>4</sup> Smith, 2002, 203-204.

<sup>5</sup>Kohen, Cumhuriyet döneminde ismini Munis Tekinalp olarak değiştirmiştir. Bu dönemde yayınladığı çalışmalarında bazen Tekin Alp, bazen de sadece Tekinalp ismini kullanmıştır.

<sup>6</sup> Okutan, 2009, 89.

## Erken Cumhuriyet Dönemi Türkleştirme Politikaları Bağlamında İki Yahudi Entelektüel ve Faaliyetleri: Avram Galanti ve Moiz Kohen

vatandaşların bu ortak kültüre entegre edileceği bir siyasi programın hayata geçirilmesi, erken dönem Cumhuriyetin en önemli siyasi gündem konularından birisi olmakta gecikmemiştir.

Bu bağlamda, ülkenin siyasi seçkinlerinin nezdinde, öncelikli olarak bir ulusal topluluğun bireylerince ortak paylaşılan iletişim dili üzerinden gelişecek kültürel, sosyal, ekonomik ve siyasi yapıların yerleşebilmesi gerekli görülüyordu. Bütün bu yapılarda hakim olacak normlar, toplumun etnik çekirdeğinin kimliği, yani Türklük üzerinden geliştirilecekti. Osmanlı'nın çokkültürlü toplumsal yapısını miras almış olan yeni ulus-devletin tüm vatandaşlarının bu yapılara entegre olması amacıyla geliştirilmiş ve uygulanmış olan politikalar, Türkleştirme politikaları olarak adlandırılmaktadır. Türkleştirme politikalarına yönelik oldukça kapsamlı bir tanım geliştirmiş olan Aktar'a göre:

*“Türkleştirme politikalarından kasıt, sokakta konuşulan dilden okullarda öğretilecek tarihe; eğitimden sanayi hayatına; ticaretten devlet personel rejimine; özel hukuktan vatandaşların belli yörelerinde iskan edilmelerine kadar toplumsal hayatın her boyutunda, Türk etnik kimliğinin her düzeyde ve tavizsiz bir biçimde egemenliğini ve ağırlığını koymasındır”<sup>7</sup>*

Yeni ulus-devletin kültürel, siyasi, sosyal ve ekonomik yapılarında Türk kimliğinin hakim unsur olması politikasının, aslında Osmanlı'nın son dönemindeki bazı siyasi gelişmelere uzanan bir tarihsel arka plana sahip olduğunu söylemek mümkündür. Tanzimat sonrasında Osmanlı'da ortaya çıkan Jön Türk hareketinin içinden çıkmış en büyük kurumsal örgütlenme olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup entelektüellerce geliştirilmiş olan Türkçülük akımı, Türk ulusçuluğunun düşünsel arka planını oluşturduğu gibi, aynı zamanda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bir siyasi partiye dönüşerek II. Meşrutiyet döneminde iktidarı ele geçirmesini takiben bu partinin ekonomik ve kültürel politikalarını şekillendirmiş olan bir ideolojydi. Ağaoğlu Ahmet, Ziya Gökalp, Gaspıralı İsmail ve Yusuf Akçura gibi entelektüellerce geliştirilmiş olan Türkçülük düşüncesinin kavramsal arka planı, Leon Cahun, Arminius Vambery ve Constantin Borzecki gibi Avrupalı araştırmacıların, Türklerin yüzyıllardan beri varlığını sürdüren bir etnik ve/veya ırksal grup olduğunu belirten çalışmalarına dayanmaktaydı<sup>8</sup>. Türkçülere göre, Osmanlı toplumunun nüfusunun önemli bir çoğunluğu Türk etnisitesine mensuptu ve ülkenin kültürel, siyasi ve ekonomik hayatında bu etnik kimliğin mensupları ve değerleri hakim olmalıydı. Hatta, Türklüğün temel itici güç haline gelmesiyle imparatorluk da çöküşten kurtarılabilirdi.

İttihat ve Terakki Partisi'nin adeta resmi bir ideoloji olarak benimsemiş olduğu Türkçülük, Osmanlı toplumunda sadece Türk kültürünün hakim olmasını değil, ekonomik hayatta da Türklerin ön plana çıkmasını hedeflemekteydi. Tanzimat dönemiyle beraber Osmanlı ekonomisinde Batı Avrupalı girişimcilerin etkin olmaya başlamasıyla beraber, bu girişimcilerin iş ilişkileri kurduğu gayrimüslim tebaanın ekonomik yükselişi karşısında ülkenin Müslüman unsurlarının genelde bir sosyo-ekonomik ilerleme kaydedememesi durumuna bir tepki olarak İttihatçı seçkinler, ülkede Müslüman-Türk bir burjuvazinin güçlendirilmesini arzulamaktaydı<sup>9</sup>. Nitekim, iktidara gelmelerini takiben İttihatçıların ekonomi alanında yaptığı ve milli iktisat politikaları olarak bilinen uygulamalar, bu amacın gerçekleştirilmesine yönelikti. 1913 yılında halkı Müslüman esnaftan alışveriş yapmaya davet eden kampanyalar başlatılmış, 1916'da Müslüman girişimcilerin desteklenmesi amacıyla İtibar-ı Milli Bankası kurulmuş<sup>10</sup> ve 23 Mart 1917 tarihli bir genelge ile tüm ticari işletmelerde yazışma dili olarak Türkçenin kullanılmasına karar verilmişti<sup>11</sup>.

Osmanlı'nın ekonomik ve kültürel hayatında Türklerin hakim olmasına yönelik bu girişimler, ülkenin Hristiyan tebaaları arasında pek sıcak karşılanmıyordu. Tanzimat döneminden itibaren Batılı kapitalist odaklarla genelde iyi ticari ilişkiler kurmuş olan özellikle Rum ve Ermeni burjuvazisi, İttihat ve Terakki'ye genelde mesafeli dururken<sup>12</sup>, onlara kıyasla Batı ile kurulan ekonomik ilişkiler sürecine fazla dahil olamamış olan Yahudi burjuvazisi ve entelijensiyası, büyük ölçüde İttihatçılara destek veriyordu<sup>13</sup>.

<sup>7</sup> Aktar, 2006, 101.

<sup>8</sup> Özdoğan, 2001, 60-62.

<sup>9</sup> Dumont ve Georgeon, 1997, 76.

<sup>10</sup> Okutan, 2009, 203-205.

<sup>11</sup> Çavdar, 1992, 164.

<sup>12</sup> Okutan, 2009, 146-147.

<sup>13</sup> Aydın, 1991, 44.

İttihatçıların Türkçü düşünce ve politikalarına, aynı hareketin içinde yer almaları itibariyle aşına olan iki Yahudi entelektüelinin, erken Cumhuriyet dönemindeki Türkleştirme politikaları bağlamında etkin isimler olarak ortaya çıkması, bu açıdan hiç şaşırtıcı değildir. Bu isimlerden ilki olan Moiz Kohen (1883-1961), istibdat döneminde Selanik'te bulunduğu sırada, örgüt merkezlerini Selanik'te kurmuş olan İttihatçılarla iletişime geçmiş ve özellikle, eserlerinde “üstadım” olarak hitap ettiği Ziya Gökalp'in fikirlerinden etkilenerek Türkçülüğü benimsemiştir. Türkçülüğün ilerde Osmanlı'nın hakim ideolojisi olacağına dair kanaatinin de etkisiyle, Yahudilerin gerek sosyal ve kültürel, gerekse ekonomik alanlarda değişecek koşullara uyum sağlamaları yolunda onlara yol gösterici olmayı kendisine görev bilen Kohen'in bu husustaki ilk çalışmaları, henüz İttihatçıların iktidara gelmemiş olduğu tarihlere kadar uzanmaktadır. 1906 senesinde Selanik'te Alliance Okulları Mezunları Derneği'nde yaptığı bir konuşmada Selanik Yahudilerini Türkçe konuşmaya, Türkçeye pek hakim olmayan yaşlı aile bireylerine Türkçe öğretmeye ve isimlerini Türkçeleştirmeye davet eden Kohen, bu konuşmasının ardından Tamim-i Lisan-i Osmani başlıklı bir bildiri yayınlayarak aynı çağrısını yinelemiştir<sup>14</sup>. Kohen'in bu çağrısı karşısında Selanik Talmud Torah okulunda<sup>15</sup> Türkçe dersleri verilmeye başlanmıştır; yine bu çağrıdan etkilenen İstanbul Yahudi cemaatinin önde gelen isimleri de İstanbul'da Yahudiler arasında Türkçe'nin yaygınlaştırılması amacıyla Tamim-i Lisan-i Osmani Cemiyeti adlı bir dernek kurmuşlardır<sup>16</sup>. Bu faaliyetleri ile Kohen, Osmanlı Yahudilerinin Türkleşmesine yönelik girişimlerde bulunan ilk cemaat entelektüellerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Kohen'in Osmanlı'nın son dönemindeki entelektüel faaliyetleri, İktisadiyat dergisinde yazdığı milli iktisat politikalarını destekleyici yazıları<sup>17</sup> ve çeşitli dergilerde yayınladığı Türkçülük akımının düşünsel bir uzantısı olan pan-Türkçülüğü ele alan yazılar<sup>18</sup> ile devam etmiştir.

Kohen gibi İttihatçı hareketin içinde yer almış bir başka Yahudi entelektüeli olan Avram Galanti<sup>19</sup> (1873-1961), mesleği olan eğitimciliğin de etkisiyle Osmanlı Yahudileri arasında Türkçe'nin yaygınlaştırılmasını amaçlamaktaydı. Doğu coğrafyasında yaşayan Yahudilerin kültürel ve sosyo-ekonomik gelişimine katkıda bulunmak amacıyla Fransız Yahudilerinin girişimiyle kurulmuş olan ve Osmanlı Devleti'nin pek çok bölgesinde şubeleri bulunan Alliance Israelite Universelle okullarında eğitimin ağırlıklı olarak Fransızca dilinde verilmesini bu amacın önündeki büyük bir engel olarak gören Galanti, 1901 senesinde Alliance yönetimine hitaben bir makale yazarak Alliance okullarının müfredatında Türkçe eğitime daha fazla yer verilmesi gerektiğini belirtmiştir. Galanti'nin görüşleri tüm Alliance okullarına yansıyan bir etki oluşturmamış, ancak kendisinin eğitimci olarak görev yaptığı Rodos Alliance Okulu gibi birkaç okul, bu girişim sayesinde Türkçe eğitim vermeye başlamıştır<sup>20</sup>. Yine aynı dönemde tarih çalışmalarına hız veren Galanti, Osmanlı'nın çeşitli bölgelerindeki Yahudi topluluklarının tarihleri üzerine araştırmalar yapmaya başlamıştır. Galanti'nin tarihçiliği, Cumhuriyet döneminde Yahudi cemaatinin Türkleştirilmesi sürecinde, gerek Türkleştirme politikalarının uygulayıcısı olan hükümet yetkililerine, gerekse Türk toplumuna hitaben yapacağı girişimlerde kullanacağı bir vasıta olmuştur.

Moiz Kohen ve Avram Galanti'nin, yakın gelecekte Osmanlı Devleti'nin yıkılıp yerine bir ulus-devlet kurulacağına dair bir düşüncelerinin olup olmadığı bilinmemekle birlikte, Osmanlı'nın son yıllarındaki siyasi gelişmelerin ışığında, devlet ve rejim değişmese bile ilerleyen dönemde Türklük olgusunun hakim zihniyet olacağına dair ön görülü entelektüeller oldukları şüphesizdir. Bu ön görülerinin ışığında kendi cemaatlerinin bireylerinin Türkleşmeleri hususundaki girişimleri erken Cumhuriyet döneminde de devam edecek olan bu iki entelektüel, bu dönemde aynı zamanda kendi cemaatleri ile devlet ve geniş toplum arasında birer aracı ve uzlaştırıcı rolü de üstlenmişlerdir.

<sup>14</sup> Behmoaras, 2005, 28-29.

<sup>15</sup> Erkek çocuklarına dini eğitim veren ilköğretim seviyesindeki Yahudi okulları.

<sup>16</sup> Behmoaras, 1997, 146-153.

<sup>17</sup> Landau, 1996, 64-67.

<sup>18</sup> Landau, 1996, 51-52.

<sup>19</sup> Bazı Türkçe kaynaklarda Avram Galante, bazı İngilizce kaynaklarda da Abraham Galante olarak da geçmektedir.

<sup>20</sup> Bali, 1996, 5.

## **Türkleştirme Politikaları Karşısında Galanti ve Kohen'in Faaliyetleri**

29 Ekim 1923 tarihinde Cumhuriyetin ilan edilmesi, tebaaların bağlı olduğu monarşi rejimiyle değil, eşit vatandaşların cumhuriyet rejimi ile idare edildiği yeni bir devletin, yani Türk ulus-devletinin kuruluşunun da resmen ilanıydı. Osmanlı'dan miras alınan toplumu, bu yeni devletin çatısı altında yeni bir dönem beklemekteydi. Gazeteci David Fresko<sup>21</sup> ve hahambaşı Moşe Becerano<sup>22</sup> gibi cemaatin önde gelen isimleri yaptıkları açıklamalarda, Türkiye Yahudilerinin bu yeni dönemde, Osmanlı döneminde olduğu gibi devlete ve topluma sadık unsurlar olarak yer alacaklarını vurgulayan açıklamalar yapmışlardır. Ancak, Osmanlı döneminde olduğu gibi vergi veren ve karşılığında devletten koruma ve cemaatin iç işlerinde belli açılardan özerklik kazanılan bir sistemin yerine, köklü dönüşümler içeren yeni bir ulusçuluk anlayışı Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren etkisini göstermeye başlayınca, sadakat temalı beyanatların yeterli olmayacağı kısa süre içinde anlaşılmış oldu. Bu yeni ulusçuluk anlayışından doğan azınlıkların Türkleştirilmesi politikası, Türkiye Yahudilerinin erken Cumhuriyet dönemindeki varlıklarını derinden etkileyecek bir olgu olarak ortaya çıkmaktaydı.

Türkiye Cumhuriyeti'ndeki azınlıkların kapsamı ve statüsü, 24 Nisan 1923 tarihli Lozan Anlaşması'nın 39-45. maddeleri ile belirlenmişti. Buna göre, Osmanlı millet sisteminin üç büyük gayrimüslim grubu olan Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler azınlık olarak kabul edilmiş ve azınlık kavramı gayrimüslimlik kapsamında düzenlenmişti<sup>23</sup>. Anlaşmanın 42. maddesi ile azınlıklara özellikle aile hukuku alanındaki uygulamalarda bazı özel haklar tanınması ve 44. madde ile azınlık haklarının Milletler Cemiyeti güvencesi altına alınması, devletin siyasi seçkinlerinin gözünde, tam bağımsızlık ve vatandaşların her alanda eşitliği ilkeleriyle bağdaşmamaktaydı. Dolayısıyla, azınlıklardan Lozan ile tanınan bu özel haklardan feragat etmeleri bekleniyordu.

Osmanlı döneminde geçerli olan geleneksel cemaat/devlet ilişkilerinin artık bu yeni dönemde geçerliliğini yitirmeye başlayacağını ve Türk ulusunun bir parçası olarak varlıklarını sürdürebilmenin değişime uyum sağlamakla mümkün olabileceğinin bilincinde olan Yahudi cemaatinin önde gelen isimleri, bu doğrultuda bir komisyon kurmuş ve Yahudileri takiben Ermeni ve Rum cemaat yönetimleri de aynı amaca yönelik komisyonlar kurarak Lozan haklarından feragat konusunda çalışmalar yapmaya başlamışlardır<sup>24</sup>. Bu süreçte Avram Galanti, azınlıkların özel bir hukuka tabi tutulmalarının Türk toplumuna entegre olmaları hususunda büyük bir engel olduğunu belirten bir yazısında şu ifadeleri kullanmıştır:

*“Bugün neredeyse tamamı türdeş bir toplum içinde azınlıkların ayrışık bir halde yaşamalarının mümkün olmadığı kesindir. Toplumun yöneten bu kanunlar nedeniyle bu azınlıkların ya sifıra indirgenmeleri, ya da türdeşleşmeleri lazımdır. Bütün azınlıklar Türklerle asimile olmanın kendi çıkarlarına uygun olduğunun pekala farkında olup 'sürüden uzaklaşan kaybolur' atasözünün anlamını da çok iyi kavramaktadırlar.”<sup>25</sup>*

Lozan haklarından feragat konusunun tartışıldığı süreçte, Moiz Kohen de Yahudi cemaatinin önde gelen isimlerinden Alber Ferid Aseo, Gad Franko ve Nissim Mazliyah ile birlikte İstanbul'da Türk-Yahudi Dostluk Cemiyeti adlı bir dernek kurmuştur<sup>26</sup>. Derneğin amacının Yahudiler arasında Türkçeyi yaygınlaştırmak olduğu belirtilmiş olmakla birlikte, esas amacının Yahudi azınlığın Türkleşme konusundaki istekliliğini sergilemek olduğunu söylemek mümkündür.

1 Ağustos 1926 tarihinde Yahudi cemaatinin temsilcileri, Lozan Anlaşması ile kendilerine tanınan ayrıcalıklardan feragat ettiklerini açıklamış ve bir bildiri yayınlayarak Yahudilerin, diğer Türk vatandaşları gibi sadece Türk hukukuna tabi olarak yaşayacaklarını belirtmişlerdir<sup>27</sup>. Ermeni ve Rum

<sup>21</sup> Levi, 1998, 21.

<sup>22</sup> Okutan, 2009, 122.

<sup>23</sup> Oran, 2008, 64.

<sup>24</sup> Bali, 2005, 60-61.

<sup>25</sup> Bali, 2005, 68.

<sup>26</sup> Levi, 1998, 74.

<sup>27</sup> Bali, 2005, 91-92.



cemaat yetkililerin de aynı feragat kararını vermesi ile Lozan haklarından feragat meselesi kapanmış ve azınlıkların hukuki açıdan Türkleşmesi gerçekleştirilmiştir<sup>28</sup>.

Türkleştirme politikalarının ikinci aşaması ise, görece olarak daha sorunlu bir süreç olan kültürel Türkleşmeydi. Sosyal bilimlerde, ulus ve ulusçuluk olgularına farklı açılardan bakan pek çok kavramsal ve kuramsal yaklaşımın ortak bir noktası, bir ulusal topluluğun bireylerince paylaşılan kültür ve iletişimin temel unsuru olarak ortak dil vurgusudur. Buna göre, toplumun tüm bireyleri tarafından etkin olarak kullanılan ortak bir dil, sadece günlük hayatta gerekli olan iletişimi değil, aynı zamanda ortak bir kültürün geliştirilmesi ve yeni nesillere aktarılmasını da mümkün kılacak tek unsurdur. Yeni Türk ulus-devletinin siyasi seçkinleri de bu doğrultuda, ortak dil olarak Türkçeyi hakim kılmayı hedeflemekteydiler<sup>29</sup>. Ancak, Osmanlı'dan miras kalan çokkültürlü toplumsal yapı, bu hedefin gerçekleştirilmesini zorlaştırıcı bir nitelikteydi. Zira, farklı etnik kökenlere mensup olan pek çok vatandaş Türkçeye yeteri kadar hakim değildi ve özellikle kendi aralarında kendi anadillerini konuşmaktaydılar. Dolayısıyla, Türk kökenli olmayan etnik gruplara yönelik olarak dil üzerinden kültürel bir Türkleştirme politikası uygulanması gerekiyordu.

Bu politikayı destekleyici önemli bir gelişme, Türk siyasi tarihinde halen tartışmalı bir konu olan “Vatandaş Türkçe Konuş!” kampanyasıdır. Dönemin başbakanı İsmet İnönü'nün 26 Nisan 1927 tarihli Türk Ocakları yıllık konferansında yapmış olduğu konuşmada, bütün Türk vatandaşlarının Türkçe konuşması gerektiğini belirten bir konuşma yapmasını takiben, 13 Ocak 1928 tarihinde Darülfünun<sup>30</sup> Hukuk Fakültesi Talebe Cemiyeti'nce, kamusal alanda Türkçe'nin kullanımını arttırmayı hedefleyen bir kampanya başlatılmıştır. Bu kampanya, kamusal alanda tüm vatandaşları Türkçe konuşmaya davet eden afiş ve posterler hazırlanıp asılması ve Türkçe dışında bir dil konuşanların uyarılması gibi eylemler içermekteydi<sup>31</sup>. “Vatandaş Türkçe Konuş!” kampanyası sadece gayrimüslim azınlıkların değil, Boşnaklar, Kürtler ve Araplar gibi ana dili Türkçe olmayan Müslüman toplulukların da Türkçe kullanımlarını yaygınlaştırmayı hedefliyordu<sup>32</sup>. Ancak, kampanya süresince özellikle Yahudiler gibi gayrimüslim gruplar daha çok doğrudan hedefte olmuş ve Türkçe konuşmalarına yönelik uyarılar karşısında vatandaşların verdiği tepkiler, bazen kavga gibi şiddetli ve istenmeyen olaylarla sonuçlanmıştır<sup>33</sup>.

“Vatandaş Türkçe Konuş!” kampanyasının yol açtığı toplumsal gerilim karşısında, Avram Galanti ve Moiz Kohen devreye girerek, bu gerilimi azaltmayı ve Yahudilerin Türkleşmeleri sürecine katkıda bulunmayı amaçlayan birtakım girişimlerde bulunmuşlardır. Esasen Galanti'nin Yahudilerin Türkleşmesi hususundaki çağrılarını “Vatandaş Türkçe Konuş!” kampanyasından daha önce başlamıştı. 1925 yılında yazmış olduğu “Türkleşmek Yolu” adlı makalesinde, Türkiye'deki dini azınlıkların, Osmanlı dönemindeki gibi vergisini veren bir reaya bilinciyle değil, yeni devletin kültürel yapısına entegre olmuş vatandaşlar olarak hareket etmeleri gerektiğini belirten Galanti'ye göre, bu entegrasyon ancak Türkçe eğitim veren okullar sayesinde mümkün olabilirdi<sup>34</sup>. Kampanyanın başlamasını takiben “Vatandaş Türkçe Konuş” başlıklı bir kitap yazan Galanti, bu çalışmasında aslında Türkiye Yahudilerinin hızlıca Türkleşmeleri beklentisinde olan resmi ve sivil odaklara hitaben, Yahudilerin neden Türkçeye pek hakim olamadıklarını açıklamaya çalışmıştır. Galanti'ye göre, bu durumun temel sebebi, Türkiye Yahudilerinin Osmanlı topraklarına göçlerini takiben yüzyıllarca sözlü ve yazılı iletişimde Ladino<sup>35</sup> dilini ve raşi<sup>36</sup> alfabetesini kullanmalarından kaynaklanmaktaydı. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı topraklarında açılan Alliance okullarında eğitim gören Yahudiler arasında, bu okullardaki eğitim dili olması sebebiyle Fransızcanın kullanımının yaygınlaşması da, Osmanlı Yahudileri arasında Türkçenin hakim dil olmasını geciktirmişti. Dolayısıyla, Türkiye Yahudilerinin Türkleşmeleri sürecinde devlete, Yahudi vatandaşlarını Türkçe eğitim görmeleri hususunda teşvik

<sup>28</sup> Aktar, 2006, 113.

<sup>29</sup> Güvenç, 1998, 21.

<sup>30</sup> Bugünkü İstanbul Üniversitesi'nin eski adı.

<sup>31</sup> Çağaptay, 2006, 26.

<sup>32</sup> Aslan, 2007, 253.

<sup>33</sup> Bali, 2005, 136-138.

<sup>34</sup> Galanti, 2005, 165-177.

<sup>35</sup> Türkiye Yahudilerinin çoğunluğunu oluşturan İber Yarımadası kökenli Sefarad Yahudilerinin konuştuğu ve Judeo-Espanyol olarak adlandırılan dil.

<sup>36</sup> İbrani alfabesinin bir türevi. Sefarad Yahudileri Osmanlı döneminde ağırlıklı olarak bu alfabayı kullanmıştır.

## Erken Cumhuriyet Dönemi Türkleştirme Politikaları Bağlamında İki Yahudi Entelektüel ve Faaliyetleri: Avram Galanti ve Moiz Kohen

etme; Yahudilere de Türkçe diline mümkün olduğu kadar çabuk hakim olmaları görevleri düşmekteydi<sup>37</sup>. Galanti'nin tespitleri, Türkiye Yahudilerinin tarihleri incelendiğinde büyük ölçüde yerinde görünmektedir. 19. yüzyıla kadar kendi aralarında Ladino dilini kullanan Osmanlı Yahudileri genelde Türkçelerini fazla geliştirememiş ve 19. yüzyıl modernleşme sürecinde de Alliance okullarının etkisiyle Fransızcanın kullanımı çok popüler olmuştu. Öyle ki, Fransızca konuşmak ve yazmak, özellikle şehirliler ve eğitilmiş Yahudiler arasında bir modernite göstergesi haline gelmiş ve hatta Ladino ikinci plana itilmişti<sup>38</sup>. Bu açılardan, Türkçenin cemaat üyeleri arasında etkin bir iletişim aracı olarak kullanımına dönüşebilmesi pek mümkün olmamıştı.

Bir tarih profesörü olan Galanti'nin bu çalışmasının asıl amacının, Yahudilerin Türkiye'de köklü bir tarihi olan yerli bir unsur olduklarını topluma göstermek olduğunu söylemek mümkündür. Salomon Abraham Rozanes, Abraham Danon ve Josef Nehema gibi Osmanlı Yahudi tarihi uzmanlarının çalışmalarından, yurt içi ve yurt dışındaki pek çok arşiv belgesinden ve Anadolu'nun pek çok yöresinde yerleşik olan Yahudi toplulukları ile gerçekleştirdiği sözlü tarih çalışmalarından faydalanarak yazmış olduğu *Historie des Juifs d'Anatolie*<sup>39</sup> başlıklı geniş kapsamlı bir çalışması bulunan Galanti<sup>40</sup>, bu çalışmasından derlediği Türkler ve Yahudiler isimli kitabının önsözünde belirttiği "Bu kitabın adı yeni değil, eskidir"<sup>41</sup> ifadesiyle, aslında bu amacını vurgulamıştır. Galanti (1995), bu eserinde genel olarak Yahudilerin Anadolu topraklarında oldukça eski bir tarihi olduğunu ve bu tarihçenin Türklerle birlikte geçen kısmında iki topluluğun birbiriyle olumlu ilişkiler kurduğunu, Türkler Yahudileri himaye edip korurken, Yahudilerin de kültürel ve iktisadi alanlarda Osmanlı Devleti ve toplumuna büyük katkılarda bulunduğunu ve iki topluluk arasında önemli kültürel benzerlikler ve siyasi bir kader birliği olduğunu vurgulamıştır. Kitabın Türkiye Yahudilerini Türk toplumuna yerli ve sadık bir unsur olarak tanıtmak ve bu sayede erken Cumhuriyet döneminde yükselen Türk ulusçuluğu ve Türkleştirme politikaları bağlamında, Yahudilerin toplumsal kabul kazanmalarını sağlamaya yönelik bir niteliği bulunmaktadır. Galanti'nin kitabında sıklıkla vurguladığı "Yahudilerin tarih boyunca Türklere sadık bir toplum oldukları" söylemindeki sadakat teması, Cumhuriyet döneminin ilerleyen yıllarında da Türk Yahudi toplumunu temsilen faaliyetlerde bulunan pek çok cemaat önderi ve entelektüel tarafından da kullanılmıştır.

Galanti'nin yanı sıra bu süreçte ön plana çıkan ikinci bir entelektüel olan Moiz Kohen de, Galanti gibi bir kitap yazarak Türkiye Yahudilerinin Türkleşmeleri hususunda hem dönemin siyasi seçkinlerine, hem de topluma seslenmeyi amaçlamıştır. 1928 yılında yayınladığı "Türkleştirme" adlı eserinde Kohen, kendisinin entelektüel gelişiminde büyük etkisi olan Ziya Gökalp'in "kendisini Türk olarak ifade eden herkes Türk'tür" ifadesini vurgulamış ve Türkiye Yahudilerinin Türklük bilincini benimsemek suretiyle toplumun bir parçası olabileceklerini belirtmiştir. Ona göre, Türkiye Yahudilerinin Türkleşmesi, gerçekleşmesi zor bir süreç değil, tam aksine tarihi olaylar ışığında oldukça kolaydı. Bu tarihi olaylar bağlamında "uğursuz geçmiş" kavramını kullanan Kohen'e göre, diğer iki büyük gayrimüslim azınlık grubu olan Rumlar ve Ermenilerin Osmanlı'nın son döneminde geçirmiş oldukları ayaklanma ve işgalci güçleri destekleme gibi ayrılıkçı deneyimlerden oluşan uğursuz geçmişleri<sup>42</sup>, bu grupların Cumhuriyet döneminde Türkleşebilmeleri önünde büyük bir engel oluşturmaktaydı. Ancak, aynı durum, geçmişte Osmanlı yönetimine karşı benzer bir tutum izlememiş ve yönetime sadakat ilkesi dahilinde varlığını devam ettirmiş olan Yahudiler için geçerli değildi. Dolayısıyla, Yahudilerin "iyi geçmiş", onların Türkleşebilmelerini kolaylaştırıcı bir durum yaratmaktaydı<sup>43</sup>. Kohen'in, Türkiye Yahudilerinin Osmanlı döneminden beri yönetime ve devlete sadık unsurlar oldukları söyleminin, Yahudi cemaatini temsil eden cemaat seçkinlerince Cumhuriyet dönemi boyunca çok sık kullanılacak olan sadakat temasını ön plana çıkararak, Yahudilerin Türkleşmeleri sürecinde hem resmi makamları, hem de Türk toplumunu anlayış ve sabıra davet eder nitelikte olduğunu söylemek mümkündür. Yine aynı çalışmasında Kohen, Yahudilerin Türkleşmesi

<sup>37</sup> Galanti, 2000, 12-21.

<sup>38</sup> Benbassa ve Rodrigue, 2003, 219.

<sup>39</sup> Anadolu Yahudileri Tarihi.

<sup>40</sup> Kalderon, 1983, 27-69.

<sup>41</sup> Galanti, 1995, 7.

<sup>42</sup> Kohen kitabında doğrudan Ermeni ve Rum terimlerini kullanmamakta, ancak anlatımı dahilinde dolaylı olarak bu gruplara referans vermektedir.

<sup>43</sup> Alp, 2001, 70-73.

sürecini etkin kılabilmek için hükümetin de yapıcı girişimlerde bulunması gerektiğini vurgulamakta ve Türk basını da, Yahudilerin bu süreçteki gayret ve şevklerini kırıcı yayınlar yapmamaya davet etmekteydi<sup>44</sup>.

Kohen'in Türkleştirme adlı çalışmasında seslendiği ikinci bir kitle de, kendisinin de mensubu olduğu Türkiye Yahudileridir. Türkiye Yahudilerine, bir an önce kültürel ve sosyal açılardan Türkleşmeleri çağrısında bulunan Kohen, Evamir-i Aşere olarak da bilinen on emire<sup>45</sup> uyulması suretiyle bunun gerçekleşebileceğini belirtmiştir. Kohen'in on emiri şunlardır: "1) İsimlerini Türkleştir, 2) Türkçe konuş, 3) Havralarda duaların hiç olmazsa bir kısmını Türkçe oku, 4) Okullarını Türkleştir, 5) Çocuklarını devlet okullarına gönder, 6) Ülke işlerine karış, 7) Türklerle düşüp kalk, 8) Cemaat ruhunu kökünden sök, 9) Ulusal ekonomi alanında sana düşen görevi yap, 10) Hakkını bil"<sup>46</sup>. Kohen'e göre, Yahudilerin isimlerini Türkçeleştirmeleri, hem Türk kültürüne uyum sağlamaları, hem de toplum içinde kabul görmeleri açısından oldukça önemliydi. Kendisi de bu doğrultuda ismini Munis Tekinalp olarak değiştirmiş olan Kohen, bu maddeleri açıklarken, Yahudilerin yeni ulus-devlet çatısı altında ulusal topluluğun bir parçası olabilmeleri için sadece kültürel açıdan değil, sosyal, siyasi, hukuki ve iktisadi açılardan da Türkleşmeleri gerektiğini vurguluyordu.

Kohen'in Türkleşme çağrısı, Türkiye Yahudileri arasında hem olumlu hem de olumsuz tepkilerle karşılanmıştır. Genç kuşak Yahudiler arasında bu maddelere uyma hususunda bir istek belirirken, cemaatin muhafazakâr ve liberal kanatlarından Kohen'e yönelik eleştiriler gelmiştir. Cemaatin dindar kesimlerince, havralarda duaların Türkçe okunması maddesine yönelik eleştiriler dile getirilince Kohen, tüm duaların değil sadece bazılarının Türkçe okunabileceğini ifade ettiğini vurgulayarak kendisini savunmuştur<sup>47</sup>. Cemaatin liberal kanadına mensup olan gazeteci David Fresko da, Kohen'in tespit ve önerilerinde tek taraflı olduğunu belirtmiş ve onu, sürecin neredeyse tüm yükünü Yahudilerin üzerine yıkarak, sürecin diğer bir tarafı olan Türk toplumuna yönelik açık bir eleştiri getirmemekle suçlamıştır. Burada Fresko'nun vurgulamaya çalıştığı husus, Türk toplumunun, Yahudileri ulusun bir parçası olarak görmek hususunda ne derece olumlu bir yaklaşım sergilediklerinin sorgulanması gerektiğidir. Cumhuriyetin ilanından itibaren dönem dönem çeşitli gazetelerde çıkan ve Yahudileri kötüleyen köşe yazıları ve haberlerin yanı sıra, "Vatandaş Türkçe Konuş!" kampanyası süresince yaşanan bazı olumsuz olaylar karşısında tepkilerini yazılarıyla ifade etmiş olan Fresko, Kohen'den de benzer bir tutumu beklemekteydi<sup>48</sup>. Bir başka deyişle, sadece Yahudileri Türkleşmeye davet etmek sürecin işleme için yeterli değildi ve geniş toplumun da bu süreçte Yahudilere karşı anlayışlı, sabırlı ve teşvik edici bir tutum göstermesi gerekiyordu. Fresko'nun bu eleştirilerini kısmen doğru olarak kabul etmek mümkündür. Zira, Kohen'in faaliyetlerinde ağırlıklı olarak hitap ettiği kitle Yahudi cemaatiydi. Ancak, kendisi bu süreçte önemli bir unsur olan yazılı basına yönelik tespitlerde de bulunmaktaydı. Nitekim, 10 Mart 1928 tarihinde, Samuel Abrevaya ve Nissim Mazliyah gibi cemaatin önde gelen isimleriyle beraber Milli Hars Birliği adlı bir dernek kuran Kohen, derneğin amacının Türkçenin kullanımını yaygınlaştırmak olduğunu belirtmiş ve Türk mizah dergilerine, Yahudilerin şiveleriyle dalga geçen fıkra ve karikatürlere yer vermemeleri çağrısında bulunmuştur. Kohen'e göre, bu tip mizah unsurları, Yahudilerin Türkçe konuşmaktan utanmalarına ve çekinmelerine yol açmakta, dolayısıyla Yahudilerin Türkleşmesi sürecini olumsuz etkilemekteydi<sup>49</sup>.

Galanti ve Kohen'in, Yahudilerin Türkleşmesi sürecindeki faaliyetleri incelendiğinde, Yahudilerin yeni ulus-devlet çatısı altındaki varlıklarını sürdürebilmeleri için vatandaşlık bilinciyle hareket etmelerinin ve ulusal kültürün çekirdeğini oluşturan Türklük olgusuna dil ve eğitim vasıtalarıyla dahil olmalarının yeterli olacağına dair iyimser bir tutum sergilemiş olduklarını söylemek mümkündür. Bu bağlamda Kohen, Galanti'ye kıyasla, isimlerin Türkçeleştirilmesi gibi daha radikal sayılabilecek önerilerde bulunurken, Galanti ise Osmanlı'dan beri devam eden "yönetime ve çoğunluğa sadakat" ilkesiyle hareket ederek Yahudilerin toplumsal kabul elde edebileceklerini düşünmekteydi. İki entelektüel de yazdıkları kitaplar ve köşe yazıları ile hem Yahudi toplumuna hem de Türk toplumu ve

<sup>44</sup> Alp, 2001, 81-88.

<sup>45</sup> Kendi ismi olan Moiz'in Türkçe karşılığının Musa olmasından hareketle, Hz. Musa'nın on emirine referansla koyduğu bu isimle Kohen'in, Yahudiler üzerindeki etkiyi arttırmayı amaçlamış olduğunu söylemek mümkündür.

<sup>46</sup> Alp, 2001, 75.

<sup>47</sup> Behmoaras, 2005, 176.

<sup>48</sup> Bali, 2005, 153.

<sup>49</sup> Bali, 2005, 152.

## Erken Cumhuriyet Dönemi Türkleştirme Politikaları Bağlamında İki Yahudi Entelektüel ve Faaliyetleri: Avram Galanti ve Moiz Kohen

resmi makamlarına hitap ederek Türkleştirme sürecinin bu üç odağı arasında bir nevi uzlaştırıcı işlevi görmekteydiler. Sürecin, anayasada da belirtildiği gibi, her Türk vatandaşının Türk olarak kabul edildiği bir kavramsal düzlemin toplumsal pratiğe de yansımalarıyla olumlu sonuçlanacağını düşünmekteydiler. Ancak, 1920'lerin sonlarından itibaren Türk kimliğinin anayasada da belirtilen vatandaşlık bazlı tanımının, etnik köken vurgusunu ön plana çıkaran bir algılamaya yönelik dönüşümü, kısa vadede bu umutları bir ölçüde boşa çıkarmıştır. 1931'de Türk Tarih Tetkik Cemiyeti'nin kurulmasını takiben Türk tarihi ve dili konularında yapılan çalışmalar sonucunda geliştirilen Türk tarih tezi, Türk soylu olmak gibi etnik bir vurguyu ön plana çıkarıyordu<sup>50</sup>. Resmi açıdan Türklüğün anayasal tanımlamasında bir değişiklik yoktu. Hatta, 1931 ve 1935 tarihli CHP parti programlarında ulusun tanımı "dil, kültür ve mefkûre birliği ile birbirine bağlı vatandaşların teşkil ettiği bir siyasi ve içtimai heyet"<sup>51</sup> olarak yer almıştı. Ancak, okul müfredatlarında Türk tarih tezi ile uyumlu anlatımların hakim olmaya başlaması, basılan bazı kağıt paralarındaki bozkurt resimleri ve Halkevlerinin ırk konusundaki çeşitli yayınları gibi örnekler üzerinden toplum nezdindeki ulus anlayışında etnik bir yönelim artmaya başlamıştır<sup>52</sup>. Bunu yanı sıra, Türk ulusçuluğunun etnik bazlı ve daha radikal varyasyonları da Nihal Atsız ve Cevat Rifat Atilhan gibi yazarların azınlıklara –özellikle de Yahudilere- ve yabancılara olumsuz bakan yayınları üzerinden de toplumun bir kısmını etkilemeye başlamıştı. Böyle bir toplumsal ortamda Kohen'in olası gerginlikleri azaltmaya yönelik bir girişimi, 1934 yılında Hanri Soriano ve Marsel Franko gibi Yahudi cemaatinin önde gelenleri ile birlikte İstanbul'da Türk Kültür Birliği adında bir dernek kurmak olmuştur<sup>53</sup>. Faaliyet programında derneğin amacı, Yahudiler arasında Türkçenin yaygınlaştırılması ve isimlerini Türkçeleştirmelerini teşvik etmek olarak belirtilmiştir<sup>54</sup>. Kohen'in yaşamı boyunca gerçekleştirdiği faaliyetler arasında dernek kurmaya sıkça rastlanmaktadır. 1910 senesinde Selanik'te kurmuş olduğu Osmanlılaştırma Birliği<sup>55</sup> ve daha önce bahsedilmiş olan Türk-Yahudi Dostluk Derneği ve Milli Hars Birliği örneklerinden de okunabileceği gibi Kohen, dernekler gibi sivil toplumu temsil eden ve toplumla devlet arasında bir köprü kuran kurumsal yapılara büyük önem vermekteydi. Ancak, Yahudilerin Türkleşmesi sürecine katkıda bulunmak gibi bir amaçla kurulan bir dernek, 1930'larda yükselen etnik ulusçuluk karşısında pek yapıcı bir önlem olamamıştır. Zira, derneğin kurulmasının ardından Çanakkale, Kırklareli ve Edirne'de yaşayan Yahudi topluluklarına yönelik tehdit, fiziksel saldırı ve yağma hareketlerinin yaşanması<sup>56</sup>, Türk toplumu nezdinde Yahudilerin ne derece ulusal bir unsur olarak kabul edilip edilmediklerini sorgulatır nitelikte olmuştur. Tarih literatürüne Trakya Yahudi Olayları olarak geçen bu vakalar, Türkiye Yahudilerinin tarihinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu olayları takiben, Filistin'e göç düşüncesi Türkiye Yahudileri arasında mantıklı bir seçenek olarak görülmeye başlamış ve Türkiye Yahudileri küçük dalgalar halinde Filistin'e göç etmeye başlamıştır<sup>57</sup>. Türkiye Yahudilerinin Filistin'e ve başka ülkelere göçü, erken Cumhuriyet dönemindeki Türkleştirme politikalarının ne ölçüde amacına ulaşabildiğini sorgulatır nitelikte bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Trakya olaylarını takiben gerek Kohen, gerekse Galanti'nin Yahudilerin Türkleşmesi bağlamındaki faaliyetleri iyimser bir tutumla devam etmiştir. Kohen, 1936 senesinde yayınladığı Kemalizm adlı kitabında, azınlıkların tam anlamıyla Türkleşebilmeleri için yeni nesillerin Türkçe eğitim görmeleri, yani bir iki nesil daha geçmesi ve bu süreçte toplumun ve resmi makamların sabırlı olması gerektiğini belirtmiştir<sup>58</sup>. 1939'da gazeteci Albert Kohen'in Türkçe ve Ladino dillerinde yayınlamaya başladığı La Boz de Türkiye<sup>59</sup> gazetesinde köşe yazıları yazan Kohen ve Galanti, bu yazılarında Yahudilere Türkçe konuşmaları hususunda çağrılar yapmaya devam etmişlerdir<sup>60</sup>.

<sup>50</sup> Özdoğan, 2001, 84-85.

<sup>51</sup> Parla, 1995, 28.

<sup>52</sup> Özdoğan, 1996, 24.

<sup>53</sup> Landau, 1996, 20.

<sup>54</sup> Bali, 2005, 304.

<sup>55</sup> Landau, 1996, 17.

<sup>56</sup> Levi, 1998, 115-116.

<sup>57</sup> Toktaş, 2006, 507.

<sup>58</sup> Tekinalp, 1998, 305.

<sup>59</sup> Türkiye'nin Sesi.

<sup>60</sup> Bali, 2005, 380-382.

Gerek Galanti ve Kohen'in iyimser çabalarını, gerekse Türkiye'de yaşayan azınlıkların toplumsal entegrasyonlarını olumsuz etkileyen bir dönüm noktası, yakın tarihin halen tartışılan bir vakası olan Varlık Vergisi'dir. II. Dünya Savaşı'na taraf olmasa bile, savaş koşullarının uluslararası alanda doğurduğu ekonomik sorunlar Türkiye'ye de yansıyor. Çeşitli mamüllerin iç piyasada çok zor bulunması ve fiyat artışları gibi ekonomik sorunların yaşandığı bu ortamda, daha çok karaborsacılık gibi faaliyetlerle zenginleşmeye devam eden bir kesimin bu kazançlarının vergilendirilmesi amacıyla başlatılan çalışmalar sonucu bu vergi mükelleflerinin bir listesi oluşturulmuş ve 11 Kasım 1942 tarihinde mecliste kabul edilen Varlık Vergisi Kanunu uyarınca bu mükelleflerin kendilerine tahakkuk edilen vergi tutarlarını ödemelerine, ödeyemeyenlerin ise mal ve mülklerine haciz konulması ve Aşkale ve Sivrihisar'da kurulan çalışma kamplarına yollanmasına karar verilmiştir<sup>61</sup>. Varlık Vergisi, çıkış noktası itibariyle haklı bir girişim olmasına rağmen, uygulamada ulus-devletin vatandaşlarının etnik ve dini kökenlerinden bağımsız olarak eşitliği ilkesiyle çelişiyordu. Vergi ödemesine hükmedilen mükellefler Müslümanlar, gayrimüslimler ve yabancılar diye üç ayrı listeye bölünmüşlerdi ve ödenmesi gereken toplam verginin %87'si gayrimüslimlere, %7'si de Müslümanlara tahakkuk ettirilmişti<sup>62</sup>. Ayrıca, bazı mükellefler, kendilerine tahakkuk ettirilen miktarların kazanç ve birikimlerinin çok üstünde olduğunu belirtmekteydiler. Vergi uygulamasının eleştirilen bir başka özelliği de, borcunu ödeyemeyen mükelleflerin, Sovyetler Birliği ve Nazi Almanyası gibi totaliter ve faşist rejimlerde örnekleri görülen çalışma kamplarına gönderilmesi idi. Uygulama karşısında, 1943 genel seçimlerinde Niğde'den milletvekili seçilmiş olan Avram Galanti, dönemin Sanayi Tetkik Heyeti başkanı Şevket Süreyya Aydemir'i ziyaret ederek uygulama hakkındaki rahatsızlıklarını dile getirmiştir. Ancak Aydemir'in kendisine Yahudilerin sadece sermaye biriktirip orduya asker bile vermedikleri ve Türklerin dökülen kanları ve askerlik hizmetleri ile ödedikleri bedellerin bu verginin bedel ile kıyaslanamayacağı şeklinde sözler sarf etmesi üzerine "cemaatlerimizin bütün fertlerinin canlarını da teraziye koyarsak, biz sizin asırlık kan ve askerlik haklarınızı ödeyemeyiz. Aldığımız vergi helal olsun" şeklinde karşılık vermiştir<sup>63</sup>. Galanti'nin bu ifadelerinde, kendisinin tarih çalışmalarında çok sık tekrarladığı bir konu olan, Türklerin Yahudilere Osmanlı'dan itibaren hoşgörüyle kucak açtığı ve onları koruduğu, bunun karşılığında da Yahudilerin Türklere her daim minnet ve sadakatle bağlı olarak yaşadıkları söylemi görülmektedir. Öte yandan, bir devlet yetkilisinin, aslında tüm vatandaşları ilgilendiren bir vergi uygulamasındaki etnik bazlı ayrımcılığı meşrulaştıran ifadeleri karşısında, Türk ulusçuluğunda 1930'ların başlarından itibaren gözlenen etnisite odaklı dönüşümü Galanti'nin artık kabullenmiş olduğunu da söylemek mümkün olabilir.

Varlık Vergisi uygulaması karşısında Moiz Kohen'in durumu Galanti'ye kıyasla daha trajikti. Zira, kendisi de vergi ödemekle yükümlü mükellefler listesinde yer almaktaydı. Tahakkuk edilen vergi miktarını ödeyemeyen Kohen, muhtemelen hükümetle olan iyi ilişkileri nedeniyle Aşkale'deki çalışma kampına gönderilmemiştir<sup>64</sup>. Türkleşmenin ateşli bir savunucusu olan ve bu süreçte ismini dahi Türkçeleştirerek kendi cemaatine örnek teşkil etmek gibi bir misyonu yüklenmiş olan Kohen'in, İttihat Terakki döneminde onaylayıp desteklediği milli iktisat politikalarının uzun vadedeki bir uzantısı olarak da görebileceğimiz Varlık Vergisi'nin kurbanı olması, oldukça düşündürücü ve trajik bir durumdur.

Varlık Vergisi uygulaması, Türk siyasi tarihinin çok tartışılan ve eleştirilen bir konusu olmasının yanı sıra, gayrimüslim azınlıkların Türkleştirilmesi sürecine büyük bir darbe vurması açısından da önemlidir. Bu uygulama sonrasında özellikle gayrimüslim Türk vatandaşları arasında, ulus-devletin bütünleştirici yapısının içinde ne ölçüde yer alabileceklerine dair sorgulamalar ve devlete güvensizlik artmaya başlamıştır. Vergi mükelleflerinin listelerinin hazırlanmasından sorumlu olan dönemin İstanbul defterdarı Faik Ökte'nin "Mali dönemde bu vergi ile kaybettiğimiz en önemli döviz, vatandaşın devlete olan itimadının sarsılmasıdır."<sup>65</sup> şeklindeki ifadesi bu durumu özetler niteliktedir. Bu güvensizlik, Türkiye Yahudileri arasında zaten bir süredir bir alternatif olarak görülen Filistin'e göç sürecine de yansımıştır. Varlık Vergisi olayını takip eden iki yıllık süreçte yaklaşık 4.000 Türkiye

<sup>61</sup> Aktar, 2006, 141-149.

<sup>62</sup> Ökte, 1951, 129.

<sup>63</sup> Aydemir, 1991, 235-236.

<sup>64</sup> Behmoaras, 2005, 223-225.

<sup>65</sup> Ökte, 1951, 209-210.

## Erken Cumhuriyet Dönemi Türkleştirme Politikaları Bağlamında İki Yahudi Entelektüel ve Faaliyetleri: Avram Galanti ve Moiz Kohen

Yahudisi Filistin'e göç etmiştir<sup>66</sup>. Gayrimüslimler arasındaki bu güvensizlik ve göç suretiyle Türkiye'nin vatandaşlarının bir kısmını kaybetmesi, Türkleştirme politikalarının amacını ve amacına ulaşp ulaşmadığını da sorgulatur olgulardır. Varlık Vergisi'ni, sermayenin Türkleştirilmesi ve Müslüman-Türk bir burjuvazinin önünün açılması yolundaki bir uygulama olarak yorumlayan Aktar'a göre:

*“Varlık Vergisi uygulaması gayrimüslim azınlıkların topluma entegrasyon sürecini olumsuz olarak etkilemiştir. O güne kadar varlığı hissedilen azınlık karşıtı politikaların bir gün muhakkak değişeceğine inanan kişilerin, artık Varlık Vergisi'nden sonra tüm inançları yıkılmıştır. Örneğin, Moiz Kohen Tekinalp'in bayraktarlığını yaptığı ve gayrimüslim azınlıkların bilinçli olarak Türkleşmeye çalışması programı artık geçerliliğini kaybetmiştir.”<sup>67</sup>.*

Varlık Vergisi olayı ile Kohen'in uğruna büyük çaba göstermiş olduğu Yahudilerin Türkleşmesi sürecinin büyük bir darbe almış olmasına rağmen, kendisi tek parti yönetimine ve rejime olan inanç ve sadakatini yitirmemiş ve çalışmalarına devam etmiştir. 1944 yılında yayınladığı “Türk Ruhü” adlı kitabında, Türk kimliğinin gelişimini tarihsel dönemlere ayırarak incelemiştir. Bu kitabından sonra Türklük ve Türkleşme konularında bir daha herhangi bir çalışma yayınlamayan Kohen, yaşamının geri kalan kısmında çeşitli dergi ve gazetelerde sosyal ve ekonomik meselelerle ilgili yazılar yazmıştır. Aynı dönemde siyasete aktif olarak girmeye çalışan Kohen, 1945-1950 yılları arasında İstanbul Belediye Meclis üyesi olarak görev yapmış, çok partili dönemde 1950 ve 1957 seçimlerinde Cumhuriyet Halk Partisi listesinden İstanbul milletvekili aday olmuş, ancak seçilememiştir. 1957 senesinde Fransa'nın Nice şehrine yerleşen Kohen, 1961'de vefat etmiştir<sup>68</sup>.

Erken Cumhuriyet dönemindeki Türkleştirme politikaları bağlamında ön plana çıkmış bir diğer entelektüel olan Avram Galanti de, 1943 seçimlerinde Niğde milletvekili seçilmesinin ardından, 1946 seçimlerinde de Cumhuriyet Halk Partisi listesinden İstanbul milletvekili aday olmuş, ancak seçilememiştir<sup>69</sup>. Yaşamının son yıllarını Kınalıada'daki evinde Yahudi cemaatinden kopuk bir şekilde geçiren Galanti, aynen Kohen gibi 1961 senesinde vefat etmiştir.

### Sonuç

Erken Cumhuriyet döneminin siyasi gündeminde önemli bir yer tutan Türkleştirme politikaları, günümüzde de yöntemleri, amaçları ve sonuçları açısından halen tartışılan ve eleştirilen bir konudur. Bu politikaların hedefindeki gruplardan birisi olan Türkiye Yahudilerine mensup iki entelektüel olan Avram Galanti ve Moiz Kohen'in bu süreçteki çeşitli faaliyetleri incelendiğinde, her ikisinin de kendilerine birtakım sorumluluk yüklemiş ve bu doğrultuda çeşitli işlevleri yerine getirmek üzere girişimlerde bulunmuş oldukları görülmektedir.

Erken Cumhuriyet dönemi Türkleştirme politikaları bağlamında her iki entelektüelin de icra ettiği bir işlev olarak karşımıza cemaat sözcülüğü çıkmaktadır. Türkleştirme politikalarının ve gene aynı dönemde Türk ulusçuluğunun düşünsel kompozisyonu dahilinde giderek artan etnik vurgu karşısında, kendilerinin de birer mensubu olduğu Türkiye Yahudilerinin, Türkleştirme politikalarının uygulayıcısı olan resmi makamlar ve Türk toplumu önünde birer temsilcisi olarak hareket etmişlerdir. Bu temsilcilik işlevi dahilinde, Türkiye Yahudilerinin Türk kimliğine kolaylıkla uyum sağlayıp Türkleşebilecek unsurlar olduğu ve bu sürecin sabır ve anlayış gerektirdiği mesajını vererek, Türkleştirme politikaları çerçevesinde ortaya çıkan ve Yahudileri olumsuz etkileyen sorun ve gerilimleri azaltmaya çalışmışlardır. Hatta, Türkiye Yahudileri adına, onların Türkleşmeye müsait ve istekli vatandaşlar oldukları mesajını verirken, Türk dili ve kültürüne hakim olmaları itibarıyla kendilerini de dolaylı olarak birer örnek model ve Yahudilerin kültürel adaptasyonlarının adeta birer delili olarak göstermişlerdir. Dolayısıyla, yaptıkları faaliyetlerin önemli bir kısmı, aslında Türkiye Yahudilerinden ziyade dönemin siyasi seçkinleri ve geniş topluma yöneliktir.

<sup>66</sup> Toktaş, 2006, 508.

<sup>67</sup> Aktar, 2006, 207.

<sup>68</sup> Landau, 1996, 19-21.

<sup>69</sup> Bali, 2004, 62-63.

Galanti ve Kohen'in faaliyetlerinde gözlenen ikinci bir işlev, kendi cemaatlerinin bireylerine yönelik olup, Türkiye Yahudilerine Türk kültürüne adapte olmuş ve bu kültürü benimsemiş bireyler olmaları yönündeki yönlendiricilik işlevidir. İmparatorluktan ulus-devlete geçiş sürecinin kültürel, siyasi, sosyal ve ekonomik dinamiklerini iyi okuyabilen bu iki entelektüel, yaptıkları çalışmalarla Türk Yahudi toplumuna, ulusal entegrasyon ve toplumsal kabul elde etme yolunda sürekli olarak Türkleşme çağrısında bulunmuş ve bunun hangi koşullarla sağlanabileceğinin yolunu göstermişlerdir.

Her iki entelektüelin bu süreçteki faaliyetleri, eğitimleri, siyasi geçmişleri ve uzmanlaşma alanları gibi kişisel özellik ve deneyimlerinin etkisiyle şekillenmiştir. Tarih profesörü olan Galanti'nin özellikle devletin siyasi seçkinlerine hitap ettiği çalışmalarında Türklerle Yahudilerin aynı topraklar üzerinde paylaştıkları ortak tarih süresince Yahudilere kucak açıp onlara hoşgörülle yaklaşan Türkler ve Türklere ve onların siyasi idaresine sadakatla bağlanıp topluma her alanda katkıda bulunan Yahudiler teması, Galanti'nin tarih söyleminin temellerini oluşturmaktadır. Bu tema sayesinde, Yahudilerin Türk ülkesinin Türkleşmeye müsait yerli unsurları olduğunu sıkça vurgulayarak Türkleştirme politikalarının Türkiye Yahudileri üzerindeki baskıcı etkilerini azaltmaya çalışmıştır. Kohen de, benzer biçimde, Türk ulusçuluğunun fikrî öncüsü sayılan Türkcülüğe olan bağlılığı ve bizzat bu düşünceyi geliştiren fikir insanlarıyla olan yakın münasebetinin de etkisiyle, kendisini ülke ve toplumuna bağlı, tam anlamıyla Türkleşmiş ve bu açıdan örnek bir gayrimüslim vatandaş olarak sunmak suretiyle, Türkiye Yahudilerinin de kendisi gibi olabileceğini dolaylı olarak vurgulayan bir söylem geliştirmiştir. Bunun yanı sıra Kohen, muhtemelen Tanzimat dönemini takiben Osmanlı'da pek çok örnekleri görülen sivil toplumun örgütlenmesi olgusundan da etkilenerek, devlet ve Yahudi toplumu arasında bir köprü görevi görebileceğine inandığı dernek oluşumlarının içinde yer almak suretiyle hem Yahudilerin hızla Türkleşmesini isteyen resmi makamları yatıştırmak, hem de Yahudilere Türkleşme yolunda yol gösterici kurumsal yapılar oluşturmayı amaçlamıştır.

Günümüzde Türk toplumsal hayatına kültürel, siyasi, ekonomik ve sosyal açılardan tamamıyla entegre olmuş olan Türkiye Yahudilerinin bu aşamaya gelmelerinde Galanti ve Kohen'in erken Cumhuriyet döneminde olan faaliyetlerinin ne kadar başarılı olduğunu bilmemiz tam olarak mümkün olmamakla birlikte, bu sürece belli bir ölçüde katkıda bulunmuş oldukları yadsınamaz bir gerçektir. Kohen'in, Türkiye Yahudilerinin bir ya da iki kuşak sonra tamamen Türkleşecekleri ön görüşü gerçekleşmiş gözükmektedir. Her iki entelektüel de, Yahudilerin Türkleştirilmesi sürecindeki aktif varlıkları, gerekse kaleme aldıkları pek çok kitap ve makale ile Türk siyasi ve düşünsel tarihindeki yerlerini almışlardır.

## Erken Cumhuriyet Dönemi Türkleştirme Politikaları Bağlamında İki Yahudi Entelektüel ve Faaliyetleri: Avram Galanti ve Moiz Kohen

### Kaynakça

- Aktar, A. (2006). Varlık vergisi ve Türkleştirme politikaları. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Alp, T. (2001). Türkleştirme. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Aslan, S. (2007). Citizen speak Turkish: A nation in the making, *Nationalism and Ethnic Politics*, sayı 13(2), 245-272.
- Aydemir, Ş. S. (1991). İkinci adam. İstanbul: Remzi Kitabevi
- Aydın, S. (1991). Yahudiler ve Türk milliyetçiliği. *Tarih ve Toplum*, 89, 44-47.
- Bali, R. N. (1996). Avram Galanti'nin hayatı ve eserlerinin bibliyografyası. Avram Galanti, *Arabi harfler terakkimize mani değildir* içinde (ss.3-30), İstanbul: Bedir Yayınevi.
- Bali, R. N. (2004). Devletin Yahudileri ve öteki Yahudi. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bali, R. N. (2005). Cumhuriyet yıllarında Türkiye Yahudileri: Bir Türkleştirme serüveni (1923-1945). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Behmoaras, L. (1997). Kimsin Jak Samanon?. İstanbul: Sel Yayıncılık
- Behmoaras, L. (2005). Bir kimlik arayışının hikayesi, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Benbassa, E., Rodrigue, A. (2003). Türkiye ve Balkan Yahudileri tarihi. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çağaptay, S. (2006). Islam, secularism and nationalism in modern Turkey. London: Routledge.
- Çavdar, T. (1992). Türkiye'de liberalizm. Ankara: İmge Kitabevi
- Dumont, P., Georgeon, F. (1997). Bir İmparatorluğun Ölümü (1908-1923). İstanbul: Cumhuriyet Kitapları.
- Galanti, A. (1995). Türkler ve Yahudiler. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın.
- Galanti, A. (2000). Vatandaş Türkçe konuş. İstanbul: Kebikeç Yayınları.
- Galanti, A. (2005). Türklük incelemeleri. İstanbul: Yeditepe Yayınevi
- Güvenç, B. (1998). Cumhuriyet ve kimlik: Konu, sorun, kapsam ve bağlam". Artun Ünsal (der.), 75 *Yılda tebaadan yurttaşına doğru* içinde (ss.117-126), İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Kalderon, A. E. (1983). Abraham Galante: A biography. New York: Sepher Hermon Press.
- Kohn, H. (1969). The idea of nationalism. Toronto: Macmillan Company.
- Landau, J. M. (1996). Tekinalp: Bir Türk yurtseveri (1883-1961). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Levi, A. (1998). Türkiye Cumhuriyetinde Yahudiler. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Okutan, Ç. (2009). Tek parti döneminde azınlık politikaları. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Özkırımlı, U. (2008). Milliyetçilik kuramları: Eleştirel bir bakış. Ankara: Doğu Batı Yayınları
- Oran, B. (2008). Türkiye'de azınlıklar: Kavramlar, teori, Lozani iç mevzuat, içtihat, uygulama. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özdoğan, G. G. (1996). Türk ulusçuluğunda ırkçı temalar: 1930 ve 40'ların Türkçü akımı, *Toplumsal Tarih*, 29(5), 19-24.
- Özdoğan, G. G. (2001). Turan'dan bozkurta: Tek parti döneminde Türkçülük (1931-1946). İstanbul: İletişim Yayınları
- Ökte, F. (1951). Varlık Vergisi faciası. İstanbul: Nebioğlu Yayınevi.
- Parla, T. (1995). Türkiye'de siyasal kültürün resmi kaynakları: Kemalist tek parti ideolojisi ve CHP'nin altı oku III. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Smith, A. D. (2002). Ulusların etnik kökeni. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Tekinalp (1998). Kemalizm. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
- Toktaş, Ş. (2006). Turkey's Jews and their immigration to Israel. *Middle Eastern Studies*, 42(3), 505-519.



**Dalyan Boğazında Bilinmeyen Bir Yapı: Köyceğiz - Çandır Köyü Han ve Depo-Ambar Binası***An Unknown Structure in Dalyan Strait: Köyceğiz - Çandır Village Han and Storehouse Building***Murat Erdal DERE**[muraterdaldere@gmail.com](mailto:muraterdaldere@gmail.com)

ORCID Numarası/ORCID Numbers: 0000-0001-6943-127X

**Kadir PEKTAŞ**

İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü, pektaskadir@hotmail.com

ORCID Numarası/ORCID Numbers: 0000-0002-5919-8184

**Özet**

19. yüzyılın beraberinde getirdiği şartlara göre Osmanlı topraklarında yeni tip binalar ortaya çıkmaya başlamıştır. Bununla birlikte örnekleri çok önceden beri var olan binaların inşasına da devam edilmiştir. Bu makalenin konusu olan Muğla ili Köyceğiz ilçesi Dalyan boğazı mevkiinde, Çandır Köyünün yaklaşık 7 km batı yönünde yer alan metruk yapı bunlardan biridir. Yapı, denize çıkıntı yapan küçük yarımadaının sahile yakın bir noktasına yerleştirilmiştir. Günümüzdeki durumuyla doğu-batı yönünde dikdörtgen bir alanı kaplayan ve birbirine bitişik iki mekândan oluşan yapı günümüzde ayaktadır. Restorasyon gerektiren yapının işlevini başlangıçta tespit edebilmek güçtür. Ancak yapının özellikleri, bulunduğu konum ve Osmanlı devrinden bazı resmi yazışmalar dikkate alındığında küçük ölçekli deniz ticareti için, nakliyesi yapılan malların depolanması ve bu işleri yerine getirecek görevlilerin barınması için düşünülmüş bir tesis olduğu anlaşılmaktadır.

**Anahtar Kelimeler:** Ambar, Han, Osmanlı, Dalyan, Köyceğiz**Abstract**

In the 19th century, new types of buildings began to appear in the Ottoman lands according to the conditions. In addition to this, the construction of buildings whose examples have been going on for a long time has continued. One of these is the derelict structure located in the Dalyan Bosphorus area of the Köyceğiz district of Muğla province, approximately 7 km west of the Çandır Village. The structure is located on a small peninsula close to the beach. The building, which is still standing today, has a rectangular plan in the east-west direction and is adjacent to each other. It is difficult to determine the function of the building requiring restoration at the beginning. However, it can be understood when looking at the features location some official correspondence from the Ottoman period of the building. It is thought that the building was a designed for the storage of goods transported for small-scale maritime trade and for the stay of the officials who was carry out these duties.

**Keywords:** Storehouse, Han, Ottoman, Dalyan, Köyceğiz**Giriş**

Muğla ili Köyceğiz ilçesi Çandır Köyü (bugün mahalle olarak geçmektedir) sınırları içinde yer alan yapı, köyün 7 km batı yönünde, denize çıkıntı yapan küçük yarımadaının sahile yakın bir noktasına yerleştirilmiştir (Fotoğraf 1, Çizim 1). Metruk yapının Muğla Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından 07.07.2020 tarihinde rölövesi, 23.03.2021 tarihinde restitüsyon ve restorasyon projeleri onaylanmıştır.

Han ve ambar binası günümüzdeki durumuyla doğu-batı yönünde dikdörtgen alana oturmaktadır. Yapıya yakından bakıldığında, kuzey-güney yönünde dikdörtgen planlı, birbirine bitişik iki mekândan oluşan (Fotoğraf 2) ve örneğine pek rastlanılmayan bir düzenlemeye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan başka bulunduğu konum da dikkate alındığında böyle bir yapının niçin burada inşa edildiği ve işlevi gibi sorular gündeme gelmektedir. Bahsedilen soruların cevaplarını bulabilmek için çevrenin dikkatle değerlendirilmesinden başka yapının mimari kurgusu, kullanılan malzeme, geçirdiği değişim veya onarım aşamaları gibi hususlar yani tarihi yapıdan gelen izlerin değerlendirilmesi zorunluluk haline gelmektedir.

Söz konusu yapı, Çandır Köyünden bugün stabilize yol ile ulaşılabilen, zeytinlik ve kızılçam ağaçları ile kaplı alanda yer almaktadır. Muğla Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından 17.04.2012 tarihinde düzenlenen ve 28.04.2012 tarih ve 697 sayılı kararla ‘Taşınmaz Kültür Varlığı’ olarak tescillenen yapının tescil

fişinde “Dalyan Boğazı mevkiinde” bulunduğu, “Gümrük binası” olduğu ve “Osmanlı döneminden” kaldığı belirtilmektedir. Yapıların yaklaşık 300 metre kadar güneybatı yönünde bir de sarnıç bulunmaktadır. Bahsettiğimiz gibi yarımada bulunan bu yapıya ulaşım karayolunun yanı sıra muhtemelen deniz yoluyla da sağlanmaktaydı. Bunun için denize bakan yönünde teknelerin yanaşması için küçük çaplı da olsa bir iskelesinin bulunuyor olması büyük ihtimal dahilindedir.



*Fotoğraf 1- Yapının bulunduğu çevrenin havadan görüntüsü*

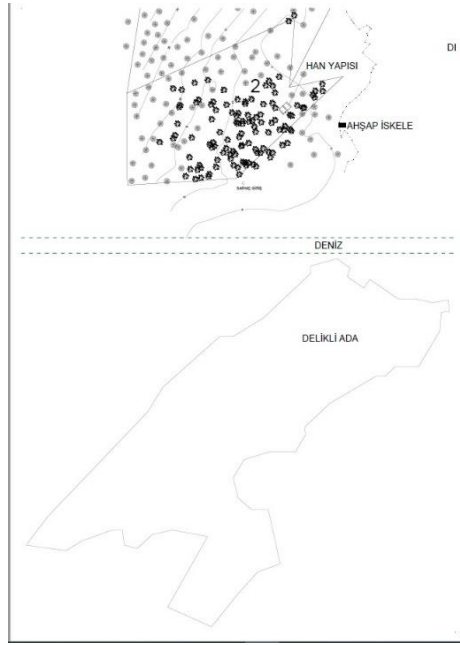
(<https://parselsorgu.tkgm.gov.tr/#ara/cografı/36.800767368259486/28.597358465194706>, erişim tarihi: 01.11.2021)



*Fotoğraf 2- Yapının kuzeybatıdan görüntüsü*

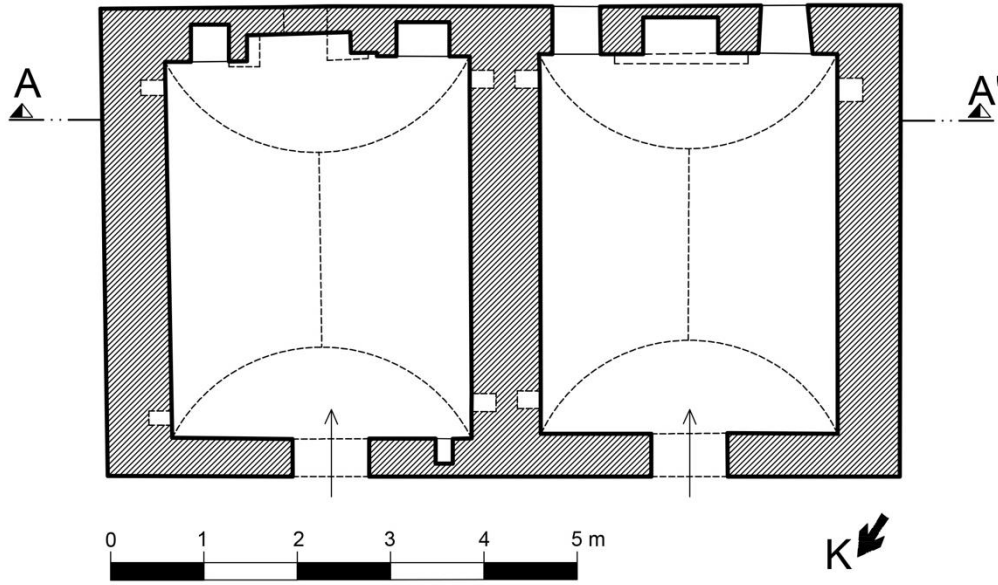
### **Yapının Özellikleri**

Yukarıda konumu, genel yerleşimi ve düzenlemesine kısaca değinilen yapının mimari olarak birbirine bitişik ve hemen hemen aynı ölçülerde iki dikdörtgen mekândan meydana geldiği görülmektedir (Çizim 1). Mekânların zemini günümüzde topraktır. Ortada bir duvarla birbirinden ayrılmış mekânlara giriş, kuzey duvarlarına açılan kapılardan sağlanmaktadır (Fotoğraf 3). Kapı açıklıklarının üzerindeki izler, üst kısımların üçgen şeklinde olduğunu göstermektedir. Her iki kapı açıklığının üzerindeki üçgen düzenlemenin tepe noktası aynı yüksekliktedir. Buna karşılık batıdaki mekânın kapı açıklığı, diğer mekânın açıklığına göre biraz daha fazla düz olarak yükseldikten sonra üçgen oluşturmaktadır. Dolayısıyla doğudaki açıklığın üçgen boşluk cephe içinde daha geniş görünüşüyle belirgin hale gelmektedir. Bu uygulama iki mekânın farklı yapım evresine işaret etmesinin yanında işlevleriyle de ilgili olabilir. Burada dikkat çeken diğer bir husus da üçgenin tepe noktasının hemen üzerinde dikdörtgen biçimli küçük bir pencerenin varlığıdır. Kapı açıklıklarının yan kısımlarındaki boşluklar ise kapı kanatlarını duvara bağlayan ahşap gergilerin giriş yaptığı oyuklar olmalıdır.



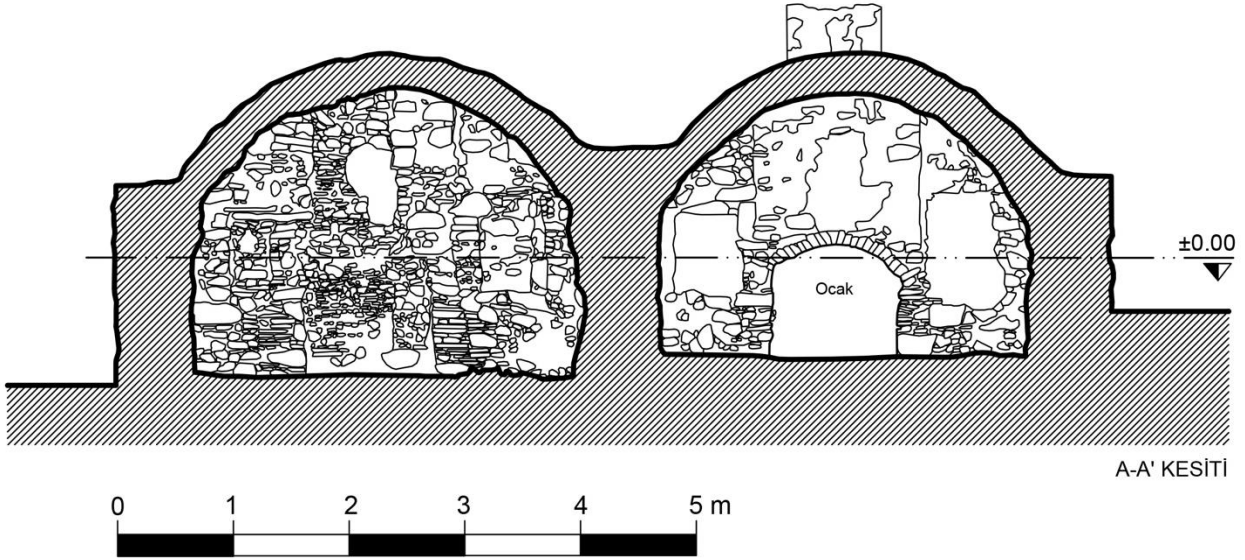
Çizim 1- Han-Ambar binası ile sarnıç ve muhtemel iskelenin bulunduğu alanın krokisi

Kuzey-güney yönünde dikdörtgen planlı iç mekânlar beşik tonozla kapatılmıştır. İki mekânın iç kısımları, özellikle güney duvarlarındaki pencere ve niş düzenlemeleri dışında birbirinin aynısıdır. Batıdaki mekânın güney duvarının ortasında, tavana kadar yükselen ve geniş diyebileceğimiz ocak nişi ile bunun iki yanında düz atkılı pencere açıklıkları görülür (Fotoğraf 4). Pencere üst kenarındaki oyuklar, ahşap lentoların izleri olmalıdır. Yanları geniş, yukarı doğru daralarak devam eden ocağın üst kısmına denk gelen hizada, yapının çatı seviyesinden itibaren yükselen dikdörtgen, kalın bacanın üzeri yıkıktır.



Çizim 2: Yapının planı (M.E. Dere)

Doğudaki diğer mekânın güney duvarı, batı mekânın aynı yerdeki duvarı kadar muntazam değildir. Batıya doğru hafif genişleyerek devam eden bu duvarın ortasında ocağa benzer geniş ve yüksek bir niş ile iki yanında dikdörtgen geniş nişler dikkati çeker (Çizim 2). Ortadaki nişin, yanları geniş ve yukarı doğru daralarak devam eden bir düzenlemeye sahip olduğu ancak üzerinde bacası olmadığı düşünülürse başlangıçta ocak olarak tasarlandığı akla yakın gelmektedir (Fotoğraf 5). Dolayısıyla mekânlardan batıdaki kalmak için doğudaki eşya, malzeme, vb. depolamak ve/veya saklamaya yönelik işlevler gördüklerini söylemek mümkün görünmektedir. Ayrıca iki mekânda da, uzun kenarın olduğu doğu ve batı duvarların iki ucuna yakın yerlerinde, üst kısımlara birer küçük niş açılmıştır.



Çizim 3: Yapının kesidi (M.E.Dere)

Bunlardan başka doğudaki mekânın giriş kapısının, kuzey cephenin tam ortasında değil hafif batıya kaydırıldığı ve doğu duvarının kuzeye doğru biraz daha kalınlaştığını not etmek gerekmektedir.

Yapının dış ve iç duvar yüzeylerinde ana inşa malzemesi olarak moloz taş ile yer yer kaba yonu kesme taş malzemenin kullanıldığı görülmektedir. Aralarda küçük tuğla ve kiremit parçalarının kullanıldığı duvar yüzeylerinin iç ve dıştan sıvalı olduğu anlaşılmaktadır. Sıvalar yer yer dökülmüştür.

Dış cephelere de oldukça sade bir düzenleme hakimdir. Fazla yüksek tutulmayan duvarlar üzerinde yükselen iki tonoz eğrisi, iç mekân örtü sisteminin dıştan belli edilmesine neden olmuştur. Tonzlar duvarlar üzerinde yaklaşık 20 cm girintiden sonra yükselmektedir. Dıştan sıvalı tonozlar ve duvarlar, yapının bugüne kadar ayakta durmasını sağlamıştır. Tonzları dıştan kaplayan sıvaların önemli bir kısmı dökülmüştür.



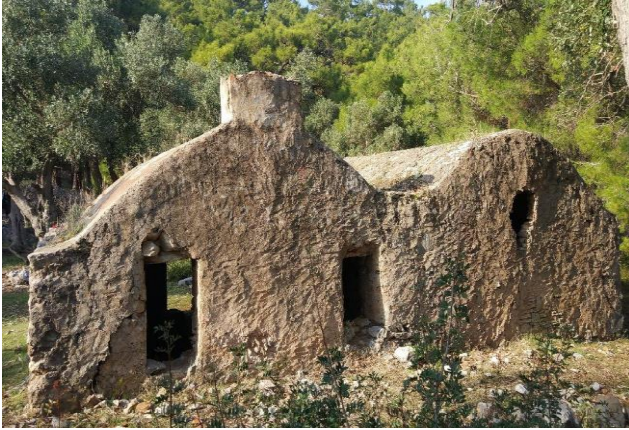
Fotoğraf 3- Yapının kuzey cephesi

### Yapım Evreleri ve Tarihi

Yapı hakkında belirtilmesi gereken diğer bir husus ta inşa tarihi ve aşamalarıdır. Yapının birbirine bitişik iki ayrı mekândan meydana geldiğini belirtmiştik. Giriş kapılarının bulunduğu kuzey cephesinde iki mekânın birleştiği yerde kısmen dökülen sıva altından kullanılan taş ve görülebilen derz aralıklarının kısmen değiştiği dolayısıyla bu kısımların doldurulan dilatasyon boşlukları olduğu fark edilmektedir. Böylece bu iki mekânın farklı zamanlarda birbirine eklendiği anlaşılmaktadır. Batıdaki mekânın güney duvarının daha düzgün yapısı ile giriş kapısının kuzey duvarın ortasına alındığını söylemiştik. Buna karşılık doğudaki mekânın güney duvarındaki hafif asimetric düzenleme, doğu duvarın giriş yönüne doğru kalınlaşması ve kapının tam ortada yer almaması, sonradan eklemelenmenin getirdiği sorunlarla ilgilidir. Yine giriş cephesindeki kapı açıklıklarının üzerindeki üçgen düzenlemelerdeki farklılığı da aynı nedene bağlı olarak düşünmek yanlış görünmemektedir. Dolayısıyla içinde ocağın da olduğu ilk mekâna, doğu yönde ve hemen hemen aynı ölçülerde ikinci bir mekân eklenmiş olmalıdır. Kullanılan malzeme ve plan benzerliği düşünüldüğünde bu eklemelenin, ilk mekânın inşasının üzerinden fazla bir zaman geçmeden yapıldığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Her şeyden önce şunu belirtmek gerekmektedir ki yapının inşa tarihini veren herhangi bir kitabe veya belge bulunmamaktadır. Beşik tonozla örtülen dikdörtgen planlı yapıların Beylikler ve Osmanlı dönemleri boyunca özellikle konaklama amaçlı inşa edilen menzil hanlarında kullanıldığı bilinmektedir. Ancak geç Osmanlı dönemine kadar inşa edilen bu grup yapıların daha büyük ve yüksek binalar olduğu, malzeme ve işçilik yönüyle daha kaliteli bir işçiliğin ürünü olduklarını söylemek gerekmektedir. Bunlar tek hacimli yapılardır.

Çandır Köyü yakınlarındaki yapının yer aldığı alanın yanı sıra, inşa malzemesi, tekniği ve plan özellikleri dikkate alındığında Osmanlı döneminden, XIX. yüzyıldan günümüze ulaşan bir eser olduğunu ileri sürmek uygun olacaktır.

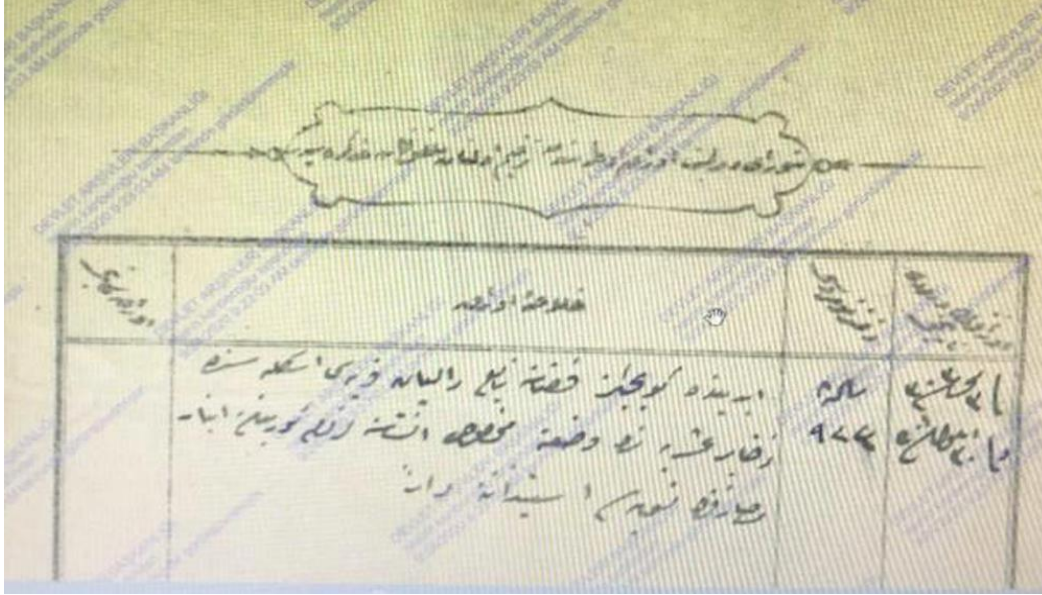


Fotoğraf 4- Yapının güney cephesi

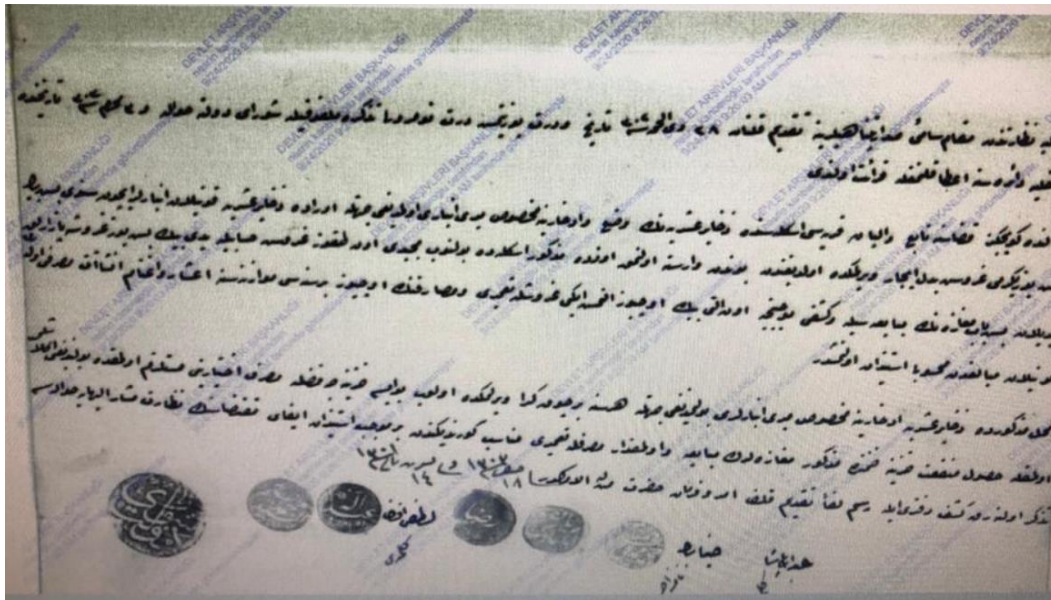


Fotoğraf 5- Doğu mekânın güney duvarı

Osmanlı arşiv belgeleri üzerinde yaptığımız bir incelemede Dalyan'da zahirelerin korunması için bazı ambar inşaatlarının vesikalarına ulaşılmıştır. R.1303/M.1887 (Nisan-Mayıs) tarihli bu belgelerde (Belge No: 1-2) bahsedilen tesislerin tam olarak nerede yapıldığı ile ilgili bir bilgimiz yoktur. Dolayısıyla belgelerde bahsedilen tesislerin bizim incelediğimiz yapı olup olmadığı kesin olarak belli değildir. Ancak XIX. yy. sonlarında bu amaçla çevrede yapıların inşa edildiğini, incelediğimiz yapının da bu tesisler kapsamında yapılmış veya genişletilmiş olabileceğini söyleyebiliriz.



Belge No 1: Aydın'da Köyceğiz kazasına tâbi Dalyan karyesi iskelesinde zehayir-i öşriyenin vaz'ına mahsus inşasına lüzum görülen anbar masraflarının tesviyesi<sup>1</sup>



Belge No 2: Köyceğize tâbi Dalyan karyesi iskelesinde zehayir-i öşriyenin hıfzına mahsus bir anbar inşaaası<sup>2</sup>

Yine Dalyan adıyla da bilinen bu bölgenin Rodos ve diğer adalarla ilgili olarak ciddi bir ticari faaliyetin olduğu bilinmektedir. TBMM.'de 20.12.1337 (1921) tarihli görüşmelere ait meclis tutanağından<sup>3</sup> yelkenli gemilerle Dalyan ile Rodos arasındaki ticaretin varlığını öğrenmekteyiz.

<sup>1</sup> Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 18.02.1303 tarih, Maliye-8, Yer:308-58.

<sup>2</sup> Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 25.02.1303 tarih, Maliye-8, Yer:78-4575.

<sup>3</sup> Gümrük Muameleatını Teftiş, 1337.

Dalyan'da büyük gemilerin yanaşabileceği liman olmaması ve çalışma konumuz olan tescilli yapı karşısında bulunan Delikli Ada ile söz konusu arazi arasında yelkenli kayıkların demirleyerek liman fonksiyonunun icra edildiği düşünülmektedir. Buradan hareketle çalışmasını yürüttüğümüz yapının alt kısmında ahşap iskeleye demirleyen yelkenli gemilere kayıklarla sevkiyat yapıldığı kuvvetli bir ihtimal olarak karşımıza çıkmaktadır.

### Değerlendirme

Çandır Köyü yakınındaki han ve depo binasının her iki mekânı da tek sahnalı, dikdörtgen planlı ve beşik tonoz örtülüdür. Anadolu'nun birçok yerinde görülmekle birlikte yakın örnek olarak Bafa Gölü Hanı<sup>4</sup> ile Beçin'deki Üçgöz Hanı ve Kızıl Han<sup>5</sup> beşik tonozla kapatılan tek sahnalı düzenlemeleriyle bu gruptandır. Çandır'daki han ve depo binası gibi yine sahile yakın bir noktada yer alan Bafa Gölü Hanı'nın hemen yanına XIX. yüzyılda bitştirilen sarnıç, bu bölgede yol ağları üzerindeki su tesislerinin önemli bir elemanı olarak değerlendirilir. Çandır yakınlarındaki bu yapının, biraz uzağında da olsa bir sarnıcın varlığı önemlidir. Muhtemelen burası da sözünü ettiğim diğer menzil hanları gibi olmasa da depo amacı yanı sıra küçük ölçekli bir konaklama / han yapısı işleviyle de kullanılmış olduğundan sarnıcı bu tesislerin tamamlayıcı ögesi olarak görmek mümkündür.

Sadece Türk-İslam mimarisinde değil diğer kültür çevrelerinin oluşturduğu mimarlık ve sanat ürünlerinde de görüldüğü üzere aynı plan veya düzende birbirine bitişik iki mekân uygulamasına aslında pek yabancı değiliz. Genellikle mevcut binanın zaman içinde ihtiyacı karşılayamaz duruma gelmesi üzerine yeni yapı yada mekânların eklendiği uygulamalar başka grup eserlerde de sık rastlanılan bir durumdur. Sivil yapılardan başka bunlara örnek olarak İznik Çandarlı Türbesi (XV. yy. ortaları), Milas İkiz Türbe (XVI-XVII.yy.)<sup>6</sup> ve İstanbul Haseki Hürrem Sultan Camii (1538-39 ve 1612)<sup>7</sup> verilebilir.

Osmanlı döneminde zaman içinde değişen şartlara uygun olarak yeni yapı tipleri ortaya çıkmıştır. Özellikle 19. yüzyılda Osmanlı yapı literatürüne giren postane, telgrafhane, demiryolu tesisleri, çeşitli fabrikalar ile yeni gelişmelere göre şekillenen hastaneler, askeri yapılar, okullar, oteller, gümrük, ambar ve depo gibi yapıların inşasının arttığını hem bu yapıların ayakta kalan örneklerinden hem de resmî belgelerden anlayabiliyoruz. Batı Anadolu sahil yerleşimlerinde deniz ticaretine bağlı olarak inşa edilen küçük-orta ölçekli yapılar, buralarda günümüzde varlığını kısmen sürdüren mimari dokunun önemli elemanlarıdır<sup>8</sup>. Ele aldığımız yapı da bu dönemin küçük ölçekli bir ürünüdür. Bu tip tesisler hakkında bilimsel yayınlar arttıkça değerlendirme ve karşılaştırmalar daha ileri boyutlara ulaşacaktır.

<sup>4</sup> Baş 2006, 448-449.

<sup>5</sup> Ünal 1999, 45-46.

<sup>6</sup> Çağlıtütüncügil 2010, 155-163.

<sup>7</sup> Doğan Haseki Külliyesi, 1997.

<sup>8</sup> Karatosun 2003.

## Kaynakça

Baş A. (2006). Beylikler Dönemi Hanları, Ali Uzay Peker - Kenan Bilici (Ed.), Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı 2 içinde (s.447-465) Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Çağlıtütüncügil E. (2010). Türk Türbe Mimarisine Ender Bir Örnek: Milas Ortaköy'de İkiz Türbe. Kadir Pektaş (Ed.), XIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri (s.155-163). İstanbul: Zero.

Doğan S. (1997). Haseki Külliyesi. Diyanet İslam Ansiklopedisi içinde (C.16, s.370-372). İstanbul: Diyanet İslam Ansiklopedisi.

Karatosun M.B. (2003). XIX. Yüzyıl Ticaret Faaliyetlerinin Küçük Liman Kentlerinde Kıyı Ölçeğindeki Mekansal Yansımaları ve Koruma Önerileri (Foça, Urla, Çeşme Örnekleri), (Yayınlanmamış Doktora Tezi).Dokuz Eylül Üniversitesi/ Fen Bilimleri Enstitüsü, İzmir.

Ünal R.H. (1999). Kızıl Han, Gönül Öney – Rahmi H. Ünal (Haz.) Akdeniz’de İslam Sanatı Erken Osmanlı Sanatı Beyliklerin Mirası, (s.45-46). Madrid: Arkeoloji Sanat.

Gümrük Muameleatını Teftiş için Maliye Vekaletinde Dört Müfettişlik İhdası Hakkında Kanun. (20.12.1337). TBMM. Zabıt Ceridesi, C.1/170.

<https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d01/c015/tbmm01015131.pdf>



## Türkiye'nin Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü Üzerinden Uluslararası Ticaret Politikasının Yapısal Kırılma ile Analiz Edilmesi

*Analysis of Turkey's International Trade Policy via the Black Sea Economic Cooperation Organization with Structural Break*

**Alper TÜTÜNSATAR**

Süleyman Demirel Üniversitesi, alpertutunsatar@sdu.edu.tr  
ORCID Numarası|ORCID Number: 0000-0003-2364-5656

**Aykut SEZGİN**

Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisat Bölümü, aykutsezgin@sdu.edu.tr  
ORCID Numarası|ORCID Number: 0000-0001-7039-8032

### Özet

Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü (KEİÖ), Türkiye'nin öncülüğünde, 1992 yılında kurulmuş ve üye ülkelerin ekonomik, teknik, bilimsel işbirliğini geliştirmeyi amaçlayan bir örgüttür. Bölgedeki ülkeler tarihsel faktörler sebebiyle hassas olan ilişkilerini daha sağlam temellere oturtmak için bölgesel ortaklıklara katılmanın yanı sıra birbirleri ile farklı alanlarda anlaşmalar imzalamaktadırlar. Bu çalışmada Türkiye'nin KEİÖ üyesi ülkeler ile gerçekleştirdiği ticaretin altyapısını oluşturan anlaşmaların etkilerinin, Türkiye'nin bu ülkeler ile yaptığı dış ticarete yansıyor yansımadağı incelenmiştir. Bu amaçla Türkiye'nin KEİÖ üyesi ülkelere gerçekleştirdiği ihracat ve ithalat serileri yıllık olarak dolar cinsinden değerlerinin logaritmik karşılıkları alınarak elde edilmiştir. Elde edilen serilere birim kök (ADF) ve yapısal kırılma testleri (Perron) uygulanmıştır. Test sonuçlarına göre ticaret altyapısını oluşturan anlaşmaların dış ticaret serilerinde yapısal kırılma yarattığı ülke örnekleri tartışılmıştır.

**Anahtar Kelimeler:** KEİÖ, Uluslararası Ticaret, Yapısal Kırılma

### Abstract

Black Sea Economic Cooperation Organization (BSEC) is an organization established in 1992 under the leadership of Turkey and aims to develop economic, technical and scientific cooperation of member countries. Countries in the region are signing agreements with each other in different fields as well as participating in regional partnerships in order to put their sensitive relationship on a stronger foundation for collaboration due to historical factors. In this study, Turkey's relations with the BSEC member countries were examined and all export and import variables of Turkey and the BSEC members were calculated by taking the logarithmic equivalents of their annual values in dollars. In this study, it has been examined whether the effects of the agreements that constitute the infrastructure of Turkey's trade with the BSEC member countries are reflected in Turkey's foreign trade with these countries. For this purpose, the export and import series of Turkey towards the BSEC member countries were obtained by taking the logarithmic equivalents of their annual dollar values. Unit root (ADF) and structural break tests (Perron) were applied to the obtained series. According to the test results, examples of countries that created a structural break in the foreign trade series of the agreements forming the trade infrastructure were discussed.

**Keywords:** BSEC, International Trade, Structural Break

## Giriş

Karadeniz bölgesi tarih boyunca hem Avrupa'dan hem de Asya'dan farklı medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Bölge, dünya siyaseti üzerindeki doğrudan etkisi ile jeopolitik açıdan her zaman oldukça stratejik bir konumdadır. Bölgenin Asya, Avrupa ve Kafkasya'ya erişim sağlayan son derece gelişmiş ticaret bağlantısı ve önemli ticaret ağı sayesinde, Karadeniz bölgesi uluslararası politikada hayati bir rol oynamıştır. Karadeniz Bölgesi, Romanya ve Bulgaristan'ın 2007'deki üyeliğinden bu yana Avrupa Birliği'nin gündeminde de yer almaktadır. 2008 yılında AB, bölgede enerji, ulaşım ve çevre gibi belirli alanlarda işbirliğini geliştirmek için bölgesel bir girişim olarak “Karadeniz Sinerjisi” girişimini oluşturmuştur<sup>1</sup>.

Küreselleşmenin etkisiyle birlikte; uluslararası ticaretin, bölgeselleşmenin ve ekonomik bütünleşmenin önemi her geçen gün artmaktadır. Ülkeler uluslararası ticaret faaliyetlerini kolaylaştırmak ve taraflar arasında işbirliği sağlamak amacıyla ekonomik işbirliği örgütleri kurmakta veya mevcut örgütlere üye olmaktadır. Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü de benzer amaçla Karadeniz'e kıyısı bulunan veya bu ülkelerle ticari bağı bulunan ülkeleri bir araya getiren bir örgüt olarak kurulmuştur. Eski çağlardan bu yana Karadeniz, farklı uygarlıkları birbirleriyle bir araya getiren ve kaynaştıran bir konuma sahiptir. Özellikle Asya ile Avrupa kıtalarını birleştiren jeopolitik konumu nedeniyle farklı kültürden ve farklı milletlerden birçok uygarlığın merkezi haline gelmiştir<sup>2</sup>.

Karadeniz'e kıyısı bulunan ülkeler arasında ekonomik işbirliği amaçlı bir örgüt kurulması ve yapılandırılması fikriyle yola çıkan Türkiye, 1992 yılında Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü (KEİÖ) kurulması için Arnavutluk, Moldova, Azerbaycan, Gürcistan, Bulgaristan, Rusya, Sırbistan, Türkiye, Ukrayna, Romanya, Ermenistan ve Yunanistan'a öncülük etti<sup>3</sup>. Türkiye'nin amacı, Sovyet döneminin merkezi olarak planlanmış ekonomilerini dönüştürmeye ve onları dünya ekonomisine entegre etmeye yardımcı olmak için bölgesel olarak sahip olunan bir girişimi başlatarak bölgenin potansiyelini en üst düzeye çıkarmaktı<sup>4</sup>. Çevre, enerji, turizm, eğitim ve vergilendirme alanlarında işbirliğini tesis etme amaçlı programlar oluşturulmasını öngören ilk metin olan İstanbul Deklarasyonu'nun 25 Haziran 1992'de imzalanmasıyla örgüt çalışmalarına başladı<sup>5</sup>. Uluslararası siyasi sistemin dengesi, ekonomiden siyasete her alanda büyük ölçüde birlik / küreselcilik / karşılıklı bağımlılık / evrenselcilik gibi kavramlara dayanmakta ve KEİÖ fikrini geliştirmek için uygun bir ortam hazırlamaktaydı<sup>6</sup>. Ekonomik işbirliğine yönelik bölgesel bir düzenleme, yalnızca artan istikrara etkili bir şekilde hizmet etmekle kalmayacak, aynı zamanda düşmanlıklara son verecek ve ilgili tüm taraflar için refah kazanımlarına yol açacaktır<sup>7</sup>.

KEİÖ, kuruluşundan sonra giderek daha fazla tanınmaya başlamıştır. Hazırlık döneminde üye ülkelerin yakınlıklarından ve tamamlayıcı ekonomik kaynaklarından yararlanarak ticari, ekonomik, bilimsel ve teknik işbirliğini geliştirmek temel amacı olan örgütün nihai hedefi, Karadeniz bölgesini bir barış, işbirliği ve zenginlik alanı olarak tanıtmak olmuştur. Örgütün kuruluş anlaşmasında amacı aşağıdaki şekilde belirtilmiştir;

*Üye Devletler, üzerinde mutabık kalınan ilkelere uygun olarak ve ulusal ekonomilerinin sürdürülebilir büyümesini ve halklarının sosyal refahını sağlamak için insani, doğal ve diğer kaynakları daha etkin bir şekilde kullanmak amacıyla, aşağıdaki alanlarda işbirliği yapacaklarını beyan etmişlerdir: ticaret ve ekonomik kalkınma; bankacılık ve Finans; iletişim; enerji; Ulaşım; tarım ve tarımsal sanayi; sağlık ve eczacılık; çevresel koruma; turizm; bilim ve teknoloji; istatistiksel veri ve ekonomik bilgi alışverişi; gümrük ve diğer sınır makamları*

<sup>1</sup> Yazgan, 2017, 68

<sup>2</sup> Genç, Avcı ve Sevgin, 2017, 16.

<sup>3</sup> Ertuğrul vd. 2017, 226.

<sup>4</sup> Noyan ve Güney, 2012, 103.

<sup>5</sup> Oktay, 2006, 150.

<sup>6</sup> Kona, 2003, 40.

<sup>7</sup> Sayan, 1998, 5.

## Türkiye'nin Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü Üzerinden Uluslararası Ticaret Politikasının Yapısal Kırılma ile Analiz Edilmesi

*arasında işbirliği, organize suçlar, yasadışı uyuşturucu, silah ve radyoaktif madde kaçakçılığı, tüm terör eylemleri ve yasadışı göç.*<sup>8</sup>

Örgüte üyelik, Karadeniz'e kıyısı olma şartına bağlı değildir. Kuruluş belgesinde “KEİÖ, üye olmak isteyen ve KEİÖ'nün işbu belgede ortaya konan ilke ve amaçlarını yerine getirmeye istekli ve yetenekli olduğu kabul edilen herhangi bir Devlete açıktır” şeklinde belirtilmektedir. Üyelik her ülkeye açık olmakla birlikte, başta Türkiye olmak üzere bazı üye ülkelerin, örgütü olumsuz etkileyeceğine ve üye ülkeler arasındaki işbirliğini yavaşlatacağını inandıkları için örgütü büyütme istemediklerini belirtmekte fayda vardır<sup>9</sup>.

Türkiye, jeostratejik ve jeopolitik üstünlüklerinden sebebiyle, bölgede önemli bir yeri vardır. Bu özelliğini sürdürmek ve ağırlığını hissettirebilmek için uluslararası anlaşmalar içerisine girmekte ve bölgede birincil rol üstlenme gayretini devam ettirmektedir<sup>10</sup>. Türkiye'nin öncülüğünde kurulan KEİÖ'nün toplam 13 üyesi bulunmaktadır. Ülkeler ve dış ticaret yapıları hakkında kısa bilgi aşağıda verilmiştir.

Arnavutluk; Avrupa'nın güneydoğusunda, Balkan yarımadasının batısında yer alan Arnavutluk'un komşuları Yunanistan, Karadağ, Makedonya ve Kosova'dır. 720 kilometre kara sınırına ve 28.748 km<sup>2</sup>'lik yüzölçümüne sahip olan Arnavutluk Avrupa'nın en küçük ülkelerinden biridir. Ülkenin dış ticaret verileri incelendiğinde 2020 yılı ihracatı 2,5 milyar dolar, ithalatı 5,6 milyar dolar değerinde gerçekleştiği görülmektedir. Arnavutluk'un ülkelere göre ihracat rakamları incelendiğinde ise ilk beş sırada İtalya, Sırbistan, İspanya, Almanya, Yunanistan görülmektedir. İthalat rakamlarına göre ise İtalya, Türkiye, Yunanistan, Çin, Almanya ilk beş sırayı almaktadır<sup>11</sup>. Türkiye Arnavutluk arasındaki ilişki incelendiğinde olumlu bir tablo ile karşılaşmaktadır. 1 Mayıs 2008 tarihi itibarıyla yürürlüğe giren “Serbest Ticaret Anlaşması” ile Türkiye menşeli sanayi mallarına Arnavutluk'ta uygulanan gümrük vergisi oranları sıfırlanmıştır. Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA) tarafından bugüne kadar Arnavutluk'ta tamamlanan 430 projeye bu ülkeye yaklaşık 85 milyon Dolarlık kalkınma yardımı sağlanmıştır. Arnavutluk'ta yaklaşık 300 Türk şirketi faaliyet göstermekte olup, bu ülkedeki Türk yatırımları 3 milyar Dolar düzeyindedir. Türk müteahhitlik firmaları tarafından Arnavutluk'ta tamamlanan projelerin toplam bedeli 1,1 milyar dolardır<sup>12</sup>.

Azerbaycan, Kafkasların geçiş noktasında, Büyük Kafkaslar ile Küçük Kafkaslar arasında yer almaktadır. Kuzeyinde Gürcistan ile Rusya'ya bağlı Dağıstan Özerk Cumhuriyeti, güneyinde İran, batısında Ermenistan ve Türkiye ile komşudur<sup>13</sup>. 2020 yılında 14 milyar dolarlık ihracatla dünyada 77. sırada olan ülkenin ihracat yaptığı başlıca ülkeler İtalya, Türkiye, Rusya, Yunanistan ve Hırvatistan'dır. Ülkenin ihracatında Türkiye %19 pay ile 2. sıradadır. Başlıca ihracat ürünleri ham petrol gazları, petrol ve diğer gazlı hidrokarbonlar; petrol yağları ve bitümenli minerallerden elde edilen yağlar; altın ve domatestir. Azerbaycan, 2020 yılında 11 milyar dolarlık ithalatla dünyada 92. sırada yer almıştır. Başlıca ithalat yaptığı ülkeler ise Rusya, Türkiye, Çin, ABD ve Almanya'dır. Ülkenin ithalatında Türkiye %15 pay ile 2. sıradadır.

Balkanların önemli ülkelerinden biri olan Bulgaristan batıda Sırbistan ve Makedonya, güneyde Yunanistan, güneydoğuda Türkiye, kuzeyde Romanya ile komşudur. Bulgaristan'ın Avrupa Birliği'ne üye olmasıyla ülkede yeni bir dönem başlamış, kişi başına düşen yurtiçi hasıla istikrarlı bir şekilde artma eğilimi göstermiştir. Bulgaristan'ın dış ticaretinde etkili olan Rusya ve AB, ülkeye yüksek girdi sağlamaktadır. Bulgaristan, 2021 yılı itibarı ile 196 ülke arasında cari fiyatlarla GSYİH bakımından dünyanın 70. büyük ekonomisidir<sup>14</sup>. Bulgaristan Türkiye ticari ilişkileri, Bulgaristan yönetiminin Türk azınlığa karşı başlatmış oldukları politika etkisiyle 1990'a kadar zayıf seyretmiştir. 1990 yılı sonrasında

<sup>8</sup> URL 1.

<sup>9</sup> Telek, 2012, 26.

<sup>10</sup> Demir, 2019, 588.

<sup>11</sup> URL 2.

<sup>12</sup> URL 3.

<sup>13</sup> URL 4.

<sup>14</sup> URL 5.

ise köklü reformlar sonrası Bulgaristan'ın, Türkiye ile olan ilişkilerini tekrar yapılandırması ticarete olumlu olarak etki etmiştir<sup>15</sup>.

Bulunduğu coğrafya bakımından değerlendirildiğinde bölgenin en küçük ülkesi kabul edilen Ermenistan, Güney Kafkasya'da, geneli dağlık, denize kıyısı bulunmayan bir kara devletidir<sup>16</sup>. Ermenistan'ın doğusunda Azerbaycan, güneyinde İran kuzeyinde Gürcistan, batısında ise Türkiye ve Nahçıvan bulunur. Türkiye-Ermenistan arasındaki Kars-Gümrü Sınır Kapısı, Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki savaşın yayılması ve Azerbaycan'ın Kelbecer eyaletinin işgal edilmesi sonrası 3 Nisan 1993 tarihinde kapatılmış ve Türkiye ile Ermenistan arasındaki doğrudan ticaret durdurulmuştur<sup>17</sup>. Türkiye-Ermenistan ticaretinin büyük kısmı Türkiye'den Ermenistan'a Gürcistan üzerinden yapılan ihracattan ibarettir. 2020 yılında Türkiye'den 230 milyon dolarlık ihracat ve 480 bin dolarlık ithalat gerçekleştirilmiştir<sup>18</sup>.

Gürcistan, Karadeniz'in doğu kıyısında, Kafkas Dağlarının güneyinde, Güney Kafkasya'da yer alır. Gürcistan'ın güneyinde Azerbaycan, Ermenistan, kuzeyinde Rusya ve güney batısında Türkiye yer alır. Ülkenin batı sınırını Karadeniz belirlemektedir. Gürcistan'ın bağımsızlığını kazanması 1991 yılında gerçekleşmiştir. Gürcistan, Türkiye'nin Kafkaslarda önemli bir ticari ortağıdır. Türk firmalarının Gürcistan'da faaliyet gösterdiği başlıca sektörler enerji ve müteahhitlik sektörleridir. Ülkenin 2020 yılı dış ticaret verileri incelendiğinde 2,56 milyar dolar ihracat ve 6,14 milyar dolar ithalat izlenmektedir. Başlıca ihracat yapılan ülkeler Çin, Rusya, Bulgaristan, Türkiye ve Ukrayna'dır. Başlıca ithalat gerçekleştirdiği ülkeler ise sırasıyla Rusya, Çin, Azerbaycan ve Ukrayna'dır<sup>19</sup>.

Makedonya, batısında Arnavutluk, doğusunda Bulgaristan, kuzeyinde Kosova ve Sırbistan ve güneyinde Yunanistan ile komşudur. Yugoslavya'nın dağılmasının ardından kurulan ülke, topraklarındaki Türk nüfusun yoğun olması sebebiyle Türkiye'nin yoğun ilgi gösterdiği ülkelerden biridir<sup>20</sup>. 2020 yılı dış ticaret verileri incelendiğinde ihracatta 8,7 milyar dolar, ithalatta ise 6,6 milyar dolar olarak gerçekleştiği görülmektedir. Makedonya'nın başlıca ihracat yaptığı ülkeler sırasıyla Almanya, Sırbistan, Bulgaristan, Yunanistan ve Macaristan ilk beş sırayı alırken Türkiye 14. sırada yer almaktadır. Ülkelere göre ithalat incelendiğinde ise ilk beş sırada İngiltere, Almanya, Sırbistan, Çin ve Yunanistan yer alırken Türkiye 6. Sırada yer almaktadır<sup>21</sup>.

Bağımsızlığını Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin dağılmasının ardından kazanan Moldova, bulunduğu coğrafi konum sebebiyle jeopolitik olarak önemli bir ülkedir<sup>22</sup>. Avrupa'nın doğusunda yer alan Moldova, kuzey, güney ve doğusunda Ukrayna ve batısında Romanya ile komşudur. Ülke ekonomisinde meyve, sebze ve tütün üretimi sebebiyle tarımın önemli yeri bulunmaktadır. 2020 yılı rakamları incelendiğinde Moldova'nın ihracatı 2,5 milyar dolar, ithalatı ise 5,4 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir<sup>23</sup>. Türkiye ile Moldova arasındaki ekonomik ve ticari ilişkiler Moldova'nın bağımsızlığının ilk günlerinde başlamıştır. Ülkeler arasındaki sürekli artış gösteren ticari ve ekonomik ilişkilerin başlangıcı 14 Şubat 1994 yılında imzalanan Ticaret ve Ekonomik İş birliği anlaşmasına uzanmaktadır<sup>24</sup>.

Güney Doğu Avrupa'da bulunan Romanya'nın komşuları Macaristan, Sırbistan, Bulgaristan, Moldova ve Ukrayna'dır. Asya, Avrupa ve Ortadoğu'nun birleşim noktasında bulunan ülke, coğrafi bakımdan stratejik bir konumdadır. 2020 yılında 71 milyar dolarlık ihracat yapan Romanya'nın başlıca ihracat yaptığı ülkeler; Almanya, İtalya, Fransa, Macaristan ve Polonya'dır. 2020 yılında 92 milyar dolar ithalat yapan ülkenin başlıca ithalat yaptığı ülkeler sırasıyla Almanya, İtalya, Macaristan, Çin ve Polonya'dır. Türkiye ile Romanya arasındaki ticari ilişkilerin başlangıcı 1970 yılında imzalanan Ticari

<sup>15</sup> Kayalı ve Coşkun, 2021.

<sup>16</sup> Keskin Köylü, 2017.

<sup>17</sup> URL 6.

<sup>18</sup> URL 7.

<sup>19</sup> URL 8.

<sup>20</sup> Halid, 2021.

<sup>21</sup> URL 9.

<sup>22</sup> Kurt, 2021, 182.

<sup>23</sup> URL 10.

<sup>24</sup> Bulut, 2016, 53.

## Türkiye'nin Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü Üzerinden Uluslararası Ticaret Politikasının Yapısal Kırılma ile Analiz Edilmesi

Mübadelelerin Geliştirilmesine Matuf Uzun Vadeli Anlaşma'ya dayanır. Türkiye'nin 2020 yılında ülkeye ihracatı yaklaşık 4 milyar dolar ve ithalatı 3 milyar dolardır<sup>25</sup>.

Rusya, Asya'nın kuzeyinde Kuzey Pasifik Okyanusu ve Avrupa arasında Kuzey Buz Denizine uzanan ve 17 milyon kilometrekareden fazla yüzölçümü ile dünyanın en büyük yüzölçümüne sahip olan Rusya'nın 14 sınır komşusu vardır. Bunlar Beyaz Rusya, Letonya, Azerbaycan, Litvanya, Çin, Estonya, Gürcistan, Finlandiya, Kazakistan, Kuzey Kore, Norveç, Moğolistan, Polonya ve Ukrayna'dır. Rusya Avrasya'nın büyük bir kısmında yer almakta ve sınırları Japon Denizinin kıyısındaki Vladivostok'tan Avrupa'ya bakan St. Petersburg'a kadar uzanmaktadır<sup>26</sup>. 2020 yılında Rusya'nın ihracat yaptığı önemli ülkeler Çin, Hollanda ve İngiltere olarak sıralanmaktadır. İthalat yaptığı ülkeler ise Çin, Almanya ve Amerika Birleşik Devletleri'dir. Rusya ile Türkiye arasında ticaret alt yapısını oluşturan ilk anlaşma 1991 yılında imzalanan Ticaret ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması'dır<sup>27</sup>.

KEİÖ'nün kurucu üye olmayan üyesi Sırbistan'dır. Sırbistan, Avrupa'nın Güney Doğusunda, Asya ile Avrupa'yı bağlayan Pan Avrupa Koridorunda yer almaktadır. Sırbistan'ın kuzey komşusu Macaristan, batı komşusu Hırvatistan ve Bosna Hersek, güneyinde Kuzey Makedonya ve Kosova, doğusunda Romanya ve Bulgaristan bulunmaktadır. 2020 ithalat rakamları 26 milyar dolar, ihracat rakamları 19 Milyar dolardır. Türkiye ile ilişkisi incelendiğinde 1,1 milyar dolar ithalat ve 363 milyon dolar ihracat görülmektedir. Başlıca ihracat yapılan ülkeler incelendiğinde Almanya, İtalya, Bosna Hersek, Romanya, Rusya görülmektedir, Türkiye 19. sırada yer almaktadır. İthalat yapılan başlıca ülkeler ise sırasıyla Almanya, Çin, İtalya, Rusya, Macaristan ve Türkiye'dir<sup>28</sup>.

Ukrayna, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nden ayrılan ülkelerden biridir. Ülkenin kömür ve demir rezervleri sayesinde Sovyet sanayileşmesinin önemli merkezlerinden biriydi. Kuzeyde Beyaz Rusya, doğu ve kuzeydoğuda Rusya, kuzeybatıda Polonya, batıda Slovak Cumhuriyeti ve güneybatıda Macaristan, Romanya ve Moldova ile sınır komşusudur. Ukrayna dış ticareti incelendiğinde 2020 yılında 49 milyar dolar ihracat, 54 milyar dolar da ithalat yaptığı görülmektedir. Başlıca ihracat yapılan ülkeler, Çin, Polonya, Rusya ve Türkiye'dir. Türkiye ile yapılan ihracat 2020 yılında 2,4 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. İthalat verileri incelendiğinde başlıca ülkeler Çin, Almanya ve Rusya görülmektedir. Türkiye'den ithalat rakamları incelendiğinde 2,4 milyar dolar ithalat görülmektedir<sup>29</sup>.

Sınır komşuları Bulgaristan, Makedonya, Arnavutluk ve Türkiye olan Yunanistan'ın 1961'de AB ile imzaladığı serbest ticaret anlaşması sonrası AB'ne ekonomik entegrasyon süreci başlamış ve 1970'lerin sonuna kadar AB en önemli ticaret ortağı olmuştur<sup>30</sup>. Yunanistan'ın 2020 yılı dış ticaret rakamları incelendiğinde ithalatın 56 milyar dolar ve ihracatın 35 milyar dolar değerinde gerçekleştiği görülmektedir. İhracat yaptığı başlıca ülkeler incelendiğinde İtalya, Almanya Fransa, Bulgaristan ve Türkiye ilk beş sırayı almaktadır. İthalat yaptığı ülkeler incelendiğinde ise Almanya, İtalyai Çin, Hollanda ve Rusya başlıca ülkeler olarak sıralanırken Türkiye 10. sırada yer almaktadır. 2020 yılında Türkiye'nin Yunanistan'a ihracatı 1,8 milyar dolardır. 2020 yılında Türkiye'nin 2020 yılında ülkeden ithalatı 1,3 milyar dolar olarak kaydedilmiştir<sup>31</sup>.

KEİÖ'nün kurucu belgeleri, 11 üye devletin devlet ve hükümet başkanları tarafından o gün imzalanan Zirve Deklarasyonu ve Boğaziçi Bildirisi'dir. İşbirliğinin tüm yapısı ve yönetim şeması buna göre düzenlenmiştir<sup>32</sup>.

KEİÖ kuruluş belgesi incelendiğinde ilkeler ve hedefler aşağıdaki şekilde sıralanmıştır ve üye ülkelerin faaliyetlerin aracılığıyla destekleneceği beyan edilmiştir<sup>33</sup>.

<sup>25</sup> URL 11.

<sup>26</sup> Sarı, 2021, 243.

<sup>27</sup> URL 12.

<sup>28</sup> URL 13.

<sup>29</sup> URL 14.

<sup>30</sup> Köse ve Karabacak, 2011, 291.

<sup>31</sup> URL 15.

<sup>32</sup> Aslan ve Sharapov, 2014.

<sup>33</sup> URL 16.

- a) Dostluk ve iyi komşuluk ruhu içinde hareket etmek ve üye devletler arasında karşılıklı saygı ve güveni, diyalogu ve işbirliğini geliştirmek;
- b) Uluslararası hukuk ilkeleri ve kuralları temelinde ikili ve çok taraflı işbirliğini daha da geliştirmek ve çeşitlendirmek;
- c) Ekonomik işbirliği sürecine doğrudan dahil olan işletmelerin ve şirketlerin iş ortamını iyileştirmek ve bireysel ve toplu inisiyatiflerini teşvik etmek için hareket etmek;
- d) Üye devletlerin bütünleştirici veya diğer nitelikteki uluslararası örgütlere veya kuruluşlara üyeliklerinden kaynaklananlar da dahil olmak üzere, üye devletlerin uluslararası yükümlülüklerine aykırı olmayacak ve üçüncü taraflarla ilişkilerinin gelişmesini engellemeyecek şekilde ekonomik işbirliğini geliştirmek;
- e) İlgili üye devletlerin özel ekonomik koşullarını ve çıkarlarını dikkate almak;
- f) Diğer ilgili devletlerin, uluslararası ekonomik ve mali kurumların ve ayrıca işletmeler ve şirketlerin KEİÖ ekonomik işbirliği sürecine katılımını daha da teşvik etmek.

### Literatür

KEİÖ kuruluşundan bu yana birçok akademisyen tarafından farklı konularda incelenmiştir. Genç, Avcı ve Zengin, üye ülkelerin makroekonomik değişkenlerini kullanarak etkinliklerini analiz etmişlerdir<sup>34</sup>. Dikkaya ve Orhan, KEİÖ üyeleri arasındaki ticareti geliştirmeye yönelik mevcut ve kümülatif çabaları değerlendirmek için KEİÖ ülkelerinin ekonomilerine odaklanmıştır ve ülkelerin mevcut ekonomik faaliyetlerini, doğal kaynaklarını ülke profilini incelemiştir<sup>35</sup>. Teleke ise KEİÖ üyesi ülkeler arası siyasi ve ekonomik entegrasyonun sağlanması yönündeki çalışmalara odaklanmıştır. Üye ülkelerin örgüt içinde az gelişmiş olan ülkelere yönelik ekonomik ilişkileri güçlendirmelerini ve bu ülkelerin gelişimine rehberlik etmelerini tavsiye etmiştir<sup>36</sup>.

Stribis ise ekonomik ya da siyasal araştırmaların yanında KEİÖ'yu güvenlik yönünden incelemiştir. Özellikle 11 Eylül'den sonra, KEİÖ'nün güvenlik kabiliyeti sorununu ele almaktadır. Bunu yaparken, örgütün güvenlik meselelerine karışmasının kurumsal ve yasal kapasitesini oluşturan yasal hükümlerin ve diğer yasal olarak bağlayıcı metinlerin belgelenmesine ve incelenmesine odaklanmıştır<sup>37</sup>. Savrul ve İncekara, küreselleşmenin uluslararası ticarete etkisini araştırırken, küreselleşme sürecinde ulusal ekonomilerin bölgesel ticaret anlaşmaları ve ekonomik entegrasyonlar yoluyla uluslararası ticaret engellerini kaldırarak ekonomik sistemdeki değişime ayak uydurmaya çalıştığı görüşünü savunurlar. Bu görüşlerini KEİÖ üyesi ülkelerin ticaret dengelerini inceleyerek desteklemiştir<sup>38</sup>. Reel efektif döviz kuru ile Türkiye'nin KEİÖ üyesi ülkelere yaptığı ihracat ve ithalatı inceleyen Toktaş, Türkiye KEİÖ ülkeleri ile yaptığı dış ticaretinde reel efektif döviz kurunu dış ticaret politikasında belirgin bir araç olarak kullanamayacağı sonucuna ulaşmıştır<sup>39</sup>.

Sayan ise, KEİÖ'nün performansını bölgeselcilik ve küreselleşme tartışmasına özel atıfta bulunarak değerlendirmeyi ve KEİÖ'nün her iki yönde de bir önyargı oluşturup oluşturmadığını veya yaratma olasılığının olup olmadığını tartışan makalesinde hizmet etmek için yaratıldığı bölgesel işbirliğinin doğası gereği, KEİÖ'nün herhangi bir ticaret saptırması yaratmasının beklenmediğini ve daha güçlü bölgesel işbirliği biçimlerinin refahı azaltan etkilerin olasılığını bastırdığı sonucuna ulaşmıştır.

Çevre kirliliğinin en önemli nedenini ekonomik büyüme olarak gören Çemrek ve arkadaşları, KEİÖ'ye üye ülkelerde gelir düzeyi ile çevre kirliliği arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışmanın sonucunda çevre kirliliğinin bir göstergesi olarak ifade edilen CO2 emisyonunun büyük oranda enerji üretim, tüketim ve değişiminden kaynaklandığını ve üye ülkeler için daha az çevre kirliliğine neden olan politikaların uygulamaya alınmasının giderek önem kazandığını söylemişlerdir. KEİÖ'ye üye ülkelerde fosil

<sup>34</sup> Genç, Avcı ve Zengin, 2017.

<sup>35</sup> Dikkaya ve Orhan, 2015.

<sup>36</sup> Teleke, 2012.

<sup>37</sup> Stribis, 2012.

<sup>38</sup> Savrul ve İncekara, 2015.

<sup>39</sup> Toktaş ve Keskin, 2017.

## Türkiye'nin Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü Üzerinden Uluslararası Ticaret Politikasının Yapısal Kırılma ile Analiz Edilmesi

yakıtların yerine doğal gaz, güneş, rüzgâr gibi yenilenebilir enerji kaynaklarının ağırlıklı kullanımına yönelik politikaların yaygınlaştırmasını tavsiye etmişlerdir<sup>40</sup>.

Sander, KEİÖ'nün siyasi amaçlarını şu şekilde özetlemiştir: Avrupa yumuşamasının yarattığı yeni uluslararası varsayımdan yararlanmak, gerekli ekonomik altyapıyı gerçekleştirdikten sonra siyasi anlayışı ve işbirliğini güçlendirmek ve bölgesel işbirliği yoluyla üye ülkelerin Avrupa'daki entegrasyon sürecine aktif katılımını kolaylaştırmaktır. Böylece bir Avrupa organizasyonu ve gelişen Avrupa mimarisinin ayrılmaz bir parçası olmayı amaçladığını söylemektedir<sup>41</sup>.

KEİÖ'nün bölgesel aidiyeti ve sorunlara rağmen ülkeler arasındaki diyalogu güçlendirdiğini ve soğuk savaşın ardından bölgede ortaya çıkan belirsizlik ortamının aşılmasında önemli rol üstlendiğini belirten Oktay, Örgütü Türkiye açısından değerlendirirken de nihai hedeflerin gerçekleştirildiğini ve ekonomik işbirliği ve entegrasyon ortamının oluşturulduğunu söylemektedir<sup>42</sup>.

### KEİÖ Üyesi Ülkeler ile Ticaretin Altyapısını Oluşturan Anlaşmalar

KEİÖ ülkeleri arasındaki bazı ilişkiler tarihsel faktörler nedeniyle hassastır. Örneğin Azerbaycan ve Ermenistan, Gürcistan ile Rusya arasında, Moldova ile Rusya arasında, Ukrayna ile Rusya arasında dönem dönem gerilimler yaşanmaktadır. Üyeler arasındaki işbirliğinin sağlam temellere dayanması örgütün güvenilirliğini artırması muhtemeldir. İş birliğini sağlam temellere oturtmanın en önemli yolu da ülkeler arası anlaşma ve protokoller ile ticaret altyapısını yazılı kurallar altına almaktan geçmektedir. Türkiye'nin KEİÖ üyesi ülkelerin çoğu ile ortaklaşa imzaladığı ticaret alt yapısını oluşturan üç anlaşma bulunmaktadır. Bu anlaşmalar, Ticaret ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması, Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşması ve Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşması'dır.

### Ticaret ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması

Ticari ve ekonomik işbirliği anlaşmalarının temel amacı imzacı ülkelerin yürürlükte olan kanunları ve düzenlemeleri çerçevesinde ticari sektörlerin faaliyetlerini teşvik etmek, iki ülke arasındaki karşılıklı yatırımların yapılması yoluyla ekonomik ilişkilerin artmasıdır.

Tablo 1 Ticaret ve Ekonomik İşbirliği Anlaşmaları

Ülke	İmza Tarihi	Resmî Gazete Tarihi ve Sayısı
Gürcistan	30.07.1992	14.4.1993/4225
Yunanistan	04.02.2000	09.05.2001/24397
Romanya	02.02.2006	17.12.2006/26379
Ukrayna	04.05.1992	09.07.1992/21279
Moldova	14.02.1994	06.06.1994/21952
Bulgaristan	1994	26.09.1994/22063
Rusya	25.02.1991	31.05.1991/20887
Arnavutluk	-	-
Azerbaycan	6.11.2007	27.04.2013 / 28630
Makedonya	17.03.1994	28.09.1994 / 22065
Sırbistan	26 10 2009	13.02.2010 / 27492
Ermenistan	-	-

<sup>40</sup> Çemrek, Bayraç ve Polat, 2017.

<sup>41</sup> Sander, 1993, 396.

<sup>42</sup> Oktay, 2006.

### Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşması

Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşmaları yatırım ve teşviklerin yoğun olduğu ya da olması beklenen ve ekonomik ilişkilerin güçlendirilmesi istenen ülkelerle imzalanan anlaşmalardır. Bu anlaşmaların amacı, taraf ülkeler arasında sermaye ve teknoloji akımını artırmak ve yatırımlara ev sahipliği yapan ülkenin hukuk düzeni içinde yabancı sermayeli yatırımlara uygulanacak muamelenin şartlarını tespit etmektir. Türkiye bugüne kadar 108 ülke ile Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması anlaşması imzalamıştır<sup>43</sup>. KEİÖ üyesi ülkeler ile imzalanan anlaşmalar tablo 2'de görülmektedir.

Tablo 2 Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşmaları

Ülke	İmza Tarihi	Resmî Gazete Tarihi ve Sayısı
Gürcistan	30.07.1992	21.3.1995/22303
Yunanistan	20.01.2000	26.04.2001/4655
Romanya	03.03.2008	03.07.2010/27630
Ukrayna	09.10.2017	17.04.1998/23316
Moldova	14.02.1994	16.05.1997/22875
Bulgaristan	1994	16.10.1996/27789
Rusya	15.12.1997	11.05.1999/23873
Arnavutluk	01.06.1992	22.06.1996 22679
Azerbaycan	25.10.2011	02.05.2013 / 28635
Makedonya	14.07.1995	07.07.1997 23042
Sırbistan	2.3.2001 10.11.2003	04.11.2003 / 25279
Ermenistan	-	-

### Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşması

Günümüzde uluslararası mali bir sorun olan çifte vergilendirme, birden fazla devletin vergilendirme yetkisinin çakışması ya da aynı yetkinin birden fazla kullanılmasıyla aynı vergi mükellefinden aynı vergilendirme döneminde birden fazla vergi tahsil edilmesidir. Çifte vergilendirme vergi mükellefinin masraflarını arttıracığı için ticari faaliyetleri önünde bir engel olarak karşımıza çıkmaktadır. Devletler bunun önüne geçmek için ya ulusal çaplı ve tek yönlü düzenlemeler getirmişler veya karşılıklı anlaşmalar yoluyla uluslararası önlemler alma yolunu tercih etmişlerdir<sup>44</sup>. Türkiye de uluslararası ticaret yapılan ülkeler ile çifte vergilendirmeyi önleme anlaşmalarını uzun yıllardır bir araç olarak kullanmaktadır. Aralık 2021 itibarıyla 85 ülke ile çifte vergilendirmeyi önleme anlaşması imzalanmıştır<sup>45</sup>. Tablo 3'te KEİÖ üyesi ülkeler ile yapılmış olan çifte vergilendirmeyi önleme anlaşmalarının imzalandığı tarihler ve yürürlüğe girdiği tarihler listelenmiştir.

Tablo 3 Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşmaları

Ülke	İmza Tarihi	Resmî Gazete Tarihi ve Sayısı
------	-------------	-------------------------------

<sup>43</sup> URL 17.

<sup>44</sup> Sönmez, 2020, 278.

<sup>45</sup> URL 18.



## Türkiye'nin Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü Üzerinden Uluslararası Ticaret Politikasının Yapısal Kırılma ile Analiz Edilmesi

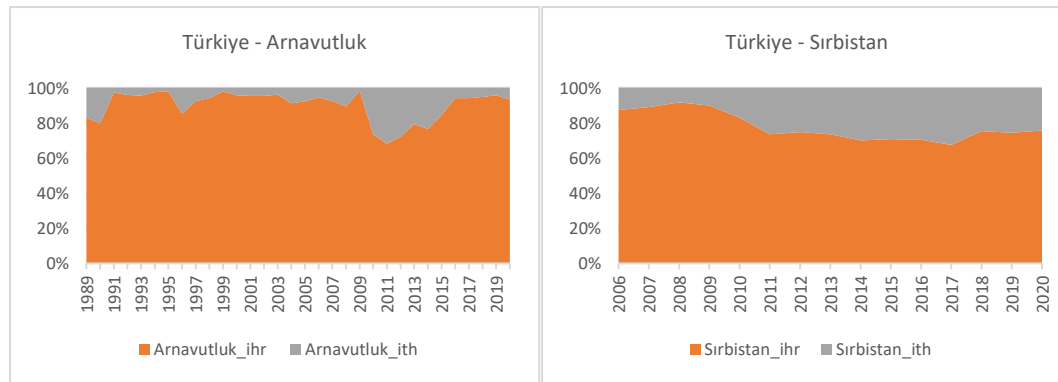
Gürcistan	21.11.2007	10.02.2010 / 27489
Yunanistan	02.12.2003	02.03.2004 / 25390
Romanya	01.07.1986	01.06.1988 / 19829
Ukrayna	09.10.2017	14.04.2020 / 31255
Moldova	25.06.1998	28.07.2000 / 24120
Bulgaristan	1994	15.09.1997 / 23111
Rusya	09.09.1993	17.12.1999 / 23909
Arnavutluk	04.04.1994	31.07.1996 / 22713
Azerbaycan	9.02.1994	27.06.1997 / 23032
Makedonya	16.06.1995	31.07.1996 / 22713
Sırbistan	12.10.2005	17.03.2007 / 26465
Ermenistan	-	-

### Analiz ve Bulgular

Türkiye KEİÖ üyesi ülkelerden Gürcistan, Azerbaycan, Moldova, Makedonya, Ukrayna, Rusya ve Ermenistan ile kuruldukları günden bu yana ihracat ve ithalat yapmaktadır. KEİÖ kuruluşu da 1992 yılında gerçekleştiği için bu ülkeler ile geriye dönük yapılan mal ticaretinin tamamı analize konu edilmiştir. Sırbistan ile mal ticareti başlangıcı Karadağ'dan ayrılıp bugünkü adını aldığı tarih olan 2006 olarak belirlenmiştir<sup>46</sup>. Arnavutluk, Bulgaristan, Romanya ve Yunanistan ile Türkiye'nin mal ticareti yine ülkelerin kuruldukları yıllara dayansa da analiz Birleşmiş Milletler dış ticaret verilerinden elde edilebilen yıllık verilere göre 1989 yılından başlatılmıştır<sup>47</sup>.

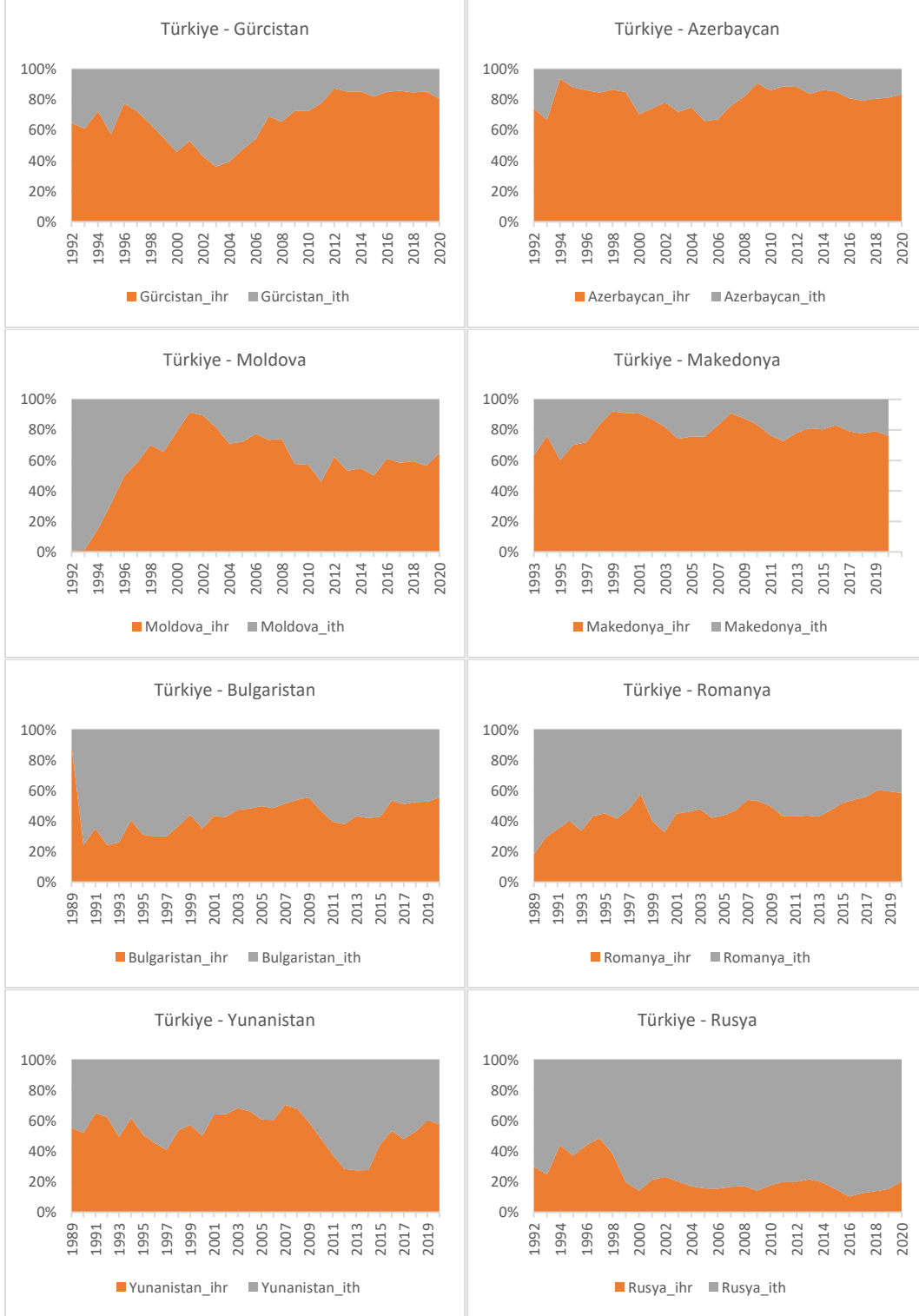
Şekil 1 dikkate alındığında, Türkiye'nin mal ticaretinde ağırlıklı dış ticaret fazlası verdiği ülkeler, Arnavutluk, Sırbistan, Gürcistan, Azerbaycan, Moldova ve Makedonya olarak sıralanabilir. Türkiye'nin Bulgaristan, Romanya, Yunanistan ve Ermenistan ile olan mal dış ticareti dalgalı seyir izlemektedir. Türkiye bazı yıllarda dış ticarete üstünlüğü ele geçirse de bazı yıllarda bu üstünlüğünü kaybetmiştir. Ermenistan ile yaşanan siyasi problemler nedeniyle bazı yıllarda karşılıklı olarak bazı yıllarda da tek taraflı olarak dış ticaret gerçekleşmemiş görünmektedir. Türkiye Ukrayna ve Rusya ile gerçekleştirdiği mal ticaretinde dış ticaret açığı veren taraftır.

Şekil 1 Türkiye ile KEİÖ Üyesi Ülkeler Arasında Mal Ticareti Görünümü

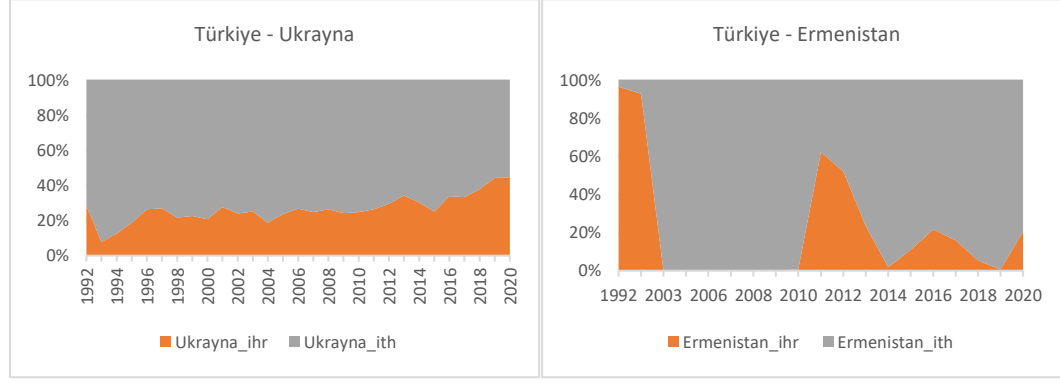


<sup>46</sup> URL 19.

<sup>47</sup> URL 20.



## Türkiye'nin Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü Üzerinden Uluslararası Ticaret Politikasının Yapısal Kırılma ile Analiz Edilmesi



Kaynak: UNComtrade Database, 2022; <https://comtrade.un.org/Data/>.

Zaman serileri bazı nedenlere dayalı olarak incelenen zaman içerisinde değişime

Değişken	Değişken tanımı	ADF t istatistiği	Kritik değerler	Gecikme uzunluğu	Birim kök sonucu
lnArn_ihr	Türkiye'nin Arnavutluk'a yaptığı mal ihracatı	-3.580229	-3.215267	0	Durağan
lnArn_ith	Türkiye'nin Arnavutluk'tan yaptığı mal ithalatı	-3.159006	-3.215267	0	Birim kök var
lnAze_ihr	Türkiye'nin Azerbaycan'a yaptığı mal ihracatı	-2.177095	-3.229230	1	Birim kök var
lnAze_ith	Türkiye'nin Azerbaycan'dan yaptığı mal ithalatı	-2.738338	-3.225334	0	Birim kök var
lnBul_ihr	Türkiye'nin Bulgaristan'a yaptığı mal ihracatı	-2.318636	-3.215267	0	Birim kök var
lnBul_ith	Türkiye'nin Bulgaristan'dan yaptığı mal ithalatı	-7.989965	-3.215267	0	Durağan
lnErm_ihr	Türkiye'nin Ermenistan'a yaptığı mal ihracatı	-3.473415	-3.515047	2	Birim kök var
lnErm_ith	Türkiye'nin Ermenistan'dan yaptığı mal ithalatı	-4.749638	-3.362984	2	Durağan
lnGur_ihr	Türkiye'nin Gürcistan'a yaptığı mal ihracatı	-3.178193	-3.225334	0	Birim kök var
lnGur_ith	Türkiye'nin Gürcistan'dan yaptığı mal ithalatı	-3.408780	-3.225334	0	Durağan
lnMak_ihr	Türkiye'nin Makedonya'ya yaptığı mal ihracatı	-3.197812	-3.229230	0	Birim kök var
lnMak_ith	Türkiye'nin Makedonya'dan yaptığı mal ithalatı	-4.336735	-3.243079	3	Durağan
lnMol_ihr	Türkiye'nin Moldova'ya yaptığı mal ihracatı	-13.10291	-3.225334	0	Durağan
lnMol_ith	Türkiye'nin Moldova'dan yaptığı mal ithalatı	-2.584100	-3.225334	0	Birim kök var
lnRom_ihr	Türkiye'nin Romanya'ya yaptığı mal ihracatı	-1.652138	-3.215267	0	Birim kök var
lnRom_ith	Türkiye'nin Romanya'dan yaptığı mal ithalatı	-1.117648	-3.215267	0	Birim kök var
lnRus_ihr	Türkiye'nin Rusya'ya yaptığı mal ihracatı	-2.709650	-3.229230	1	Birim kök var
lnRus_ith	Türkiye'nin Rusya'dan yaptığı mal ithalatı	-0.755338	-3.225334	0	Birim kök var
lnSir_ihr	Türkiye'nin Sırbistan'a yaptığı mal ihracatı	-3.150324	-3.342253	0	Birim kök var
lnSir_ith	Türkiye'nin Sırbistan'dan yaptığı mal ithalatı	-1.306964	-3.342253	0	Birim kök var
lnUkr_ihr	Türkiye'nin Ukrayna'ya yaptığı mal ihracatı	-2.215529	-3.225334	0	Birim kök var
lnUkr_ith	Türkiye'nin Ukrayna'dan yaptığı mal ithalatı	-3.455958	-3.225334	0	Durağan
lnYun_ihr	Türkiye'nin Yunanistan'a yaptığı mal ihracatı	-0.630751	-3.221728	2	Birim kök var
lnYun_ith	Türkiye'nin Yunanistan'dan yaptığı mal ithalatı	-1.330526	-3.215267	0	Birim kök var

uğrayabilirler. Ekonomik kriz, iktisat politikalarında yaşanan değişimler, küresel ısınma, savaşlar, siyasi çalkantılar veya ilgilenilen olayla ilgili meydana gelen olağan akış dışında meydana gelen olaylar bu değişimin sebebi olabilir. Seride meydana gelen bu değişiklik serinin

trendinin bir veya birden fazla kez değişmesine neden olabilir<sup>48</sup>. Serilerin durağanlığını bozan unsurlardan biri yapısal kırılmadır. Bu yüzden serilerde öngörülen yapısal değişimin test edilebilmesi için öncelikle serilerin durağan olup olmadığına bakmak gerekmektedir. Serilerin durağan olup olmadığı Augmented Dickey-Fuller (ADF) testi kullanılarak tablo 4’te tespit edilmiştir. Durağan olmadığı tespit edilen serilerde çalışmada ön görülen yapısal kırılmaların bulunup bulunmadığı ayrıca test edilmektedir<sup>49</sup>.

Tablo 4 Değişkenlere Göre ADF Test Sonuçları<sup>50</sup>

ADF t istatistikleri ve Mac Kinnon kritik değerleri karşılaştırılarak gerçekleştirilen test sonuçlarına göre %10 anlamlılık düzeyinde, Türkiye’nin Bulgaristan, Gürcistan, Ukrayna, Ermenistan ve Makedonya’dan yaptığı ithalat değerleri ile Arnavutluk ve Moldova’ya yaptığı ihracat değerlerinin logaritmik karşılıkları durağan, diğer tüm değişkenler ise birim köke sahip çıkmıştır. Böylece durağan olmayan değişkenler tespit edilmiş ve ilgili değişkenlerde yapısal kırılma testi aşamasına geçilmiştir. Çalışmada ticaret anlaşmalarının ilgili değişkenler üzerinde yapısal kırılma yaratıp yaratmadığı incelendiği için ticaret anlaşmalarının yapıldığı yıllar kırılma zamanı olarak varsayılmıştır. Böylece kırılma zamanı dışsal olarak ele alınmış ve bu duruma uygun Perron (1989) birim kök testi tercih edilmiştir<sup>51</sup>. Analizde kırılmanın kademeli şekilde oluştuğu varsayımı üzerinden inovasyonel test stratejisi ve aniden ortaya çıktığı varsayımı üzerinden toplamsal test stratejisi kullanılmış, trendli serilerde düzeyde ve trendde kırılmalar aşağıda formülleri yer alan modeller üzerinden test edilmiştir:

$$y_t = \mu + \beta t + \theta DU_t(T_b) + \omega D_t(T_b) + \alpha y_{t-1} + \sum_{i=1}^k c_i \Delta y_{t-i} + u_t - \text{IT1 (Trendli serilerde düzeyde kırılma)}$$

$$y_t = \mu + \beta t + \gamma DT_t(T_b) + \alpha y_{t-1} + \sum_{i=1}^k c_i \Delta y_{t-i} + u_t - \text{IT2 (Trendli serilerde trendde kırılma)}$$

$$y_t = \mu + \beta t + \theta DU_t(T_b) + \gamma DT_t(T_b) + \omega D_t(T_b) + \alpha y_{t-1} + \sum_{i=1}^k c_i \Delta y_{t-i} + u_t - \text{IT3 (Trendli serilerde hem düzeyde hem trendde kırılma)}$$

$$y_t = \mu + \beta t + \theta DU_t(T_b) + y_t^* - \text{TT1 (Trendli serilerde düzeyde kırılma)}$$

$$y_t = \mu + \beta t + \gamma DT_t(T_b) + y_t^* - \text{TT2 (Trendli serilerde trendde kırılma)}$$

$$y_t = \mu + \beta t + \theta DU_t(T_b) + \gamma DT_t(T_b) + y_t^* - \text{TT3 (Trendli serilerde hem düzeyde hem trendde kırılma)}$$

Formüllerde yer alan  $\mu$  sabit terimi,  $T_b$  kırılma zamanını  $DU_t$  düzeyde kırılma değişkenini,  $DT_t$  trendde kırılma değişkenini  $y_t^*$  kalıntıları ifade etmektedir. Kalıntılara yapılan ADF birim kök testinde boş hipotez ‘birim kök vardır’ şeklindedir. Tablo 1’deki ADF testinde birim köke sahip değişkenler eğer bu analizde durağan bulunursa anlamlı bir yapısal kırılma bulunduğu tespit edilmiş olmaktadır<sup>52</sup>.

Tablo 5 Perron (1989) Birim Kök Testi Sonuçları<sup>53</sup>

Ülke	Dışsal kırılma tarihleri	İlgili anlaşma	İnovasyonel test stratejisi (IT)			Toplamsal test stratejisi (TT)		
			Düzye (IT1)	Trendde (IT2)	Hem düzeyde hem trendde (IT3)	Düzye (TT1)	Trendde (TT2)	Hem düzeyde hem trendde (TT3)
lnAze_ihr	2013	Ticaret ve ekonomik işbirliği anlaşması + Yatırımların karşılıklı	-2.876319 *	-	-	-3.204424 *	-	-

<sup>48</sup> Güriş, Çağlayan ve Güriş, 2013, 413.

<sup>49</sup> Yonar, 2012.

<sup>50</sup> Türkiye ile KEİÖ üyelerine ait tüm ihracat ve ithalat değişkenleri yıllık olarak dolar cinsinden değerlerinin logaritmik karşılıkları alınarak hesaplanmıştır. Değişkenlerde birim kök bulunduğu boş hipotezi Mac Kinnon (1996) kritik değerlerine göre %10 anlamlılık düzeyinde test edilmiştir. Gecikme uzunluğu için Schwarz Bilgi Kriteri kullanılmıştır.

<sup>51</sup> Yurdakul, 2000.

<sup>52</sup> Mert ve Çağlar, 2019.

<sup>53</sup> ADF test istatistik değerleri Perron (1989) yaklaşımı ile %1\*\*\*, %5\*\* ve %10\* anlamlılık düzeylerinde kritik değerler ile karşılaştırılmış ve boş hipotezi reddedilen (durağan bulunan) sonuçlar tabloda işaretlenmiştir.

## Türkiye'nin Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü Üzerinden Uluslararası Ticaret Politikasının Yapısal Kırılma ile Analiz Edilmesi

		teşviki ve korunması anlaşması						
lnAze_ith	2013	Ticaret ve ekonomik işbirliği anlaşması + Yatırımların karşılıklı teşviki ve korunması anlaşması	-3.541653 **	-3.977698 **	-	-3.722771 **	-4.190216 **	-3.978188 *
lnGur_ihr	2010	Çifte vergilendirmeyi önleme anlaşması	-2.989332 *	-	-	-3.030673 *	-	-
lnMol_ith	2000	Çifte vergilendirmeyi önleme anlaşması	-	-	-	-	-3.900972 **	-
lnRom_ihr	2010	Yatırımların karşılıklı teşviki ve korunması anlaşması	-	-3.599686 *	-	-	-	-
lnSir_ihr	2010	Ticaret ve ekonomik işbirliği anlaşması	-	-	-	-5.008855 *	-	-4.140122 *
lnSir_ith	2010	Ticaret ve ekonomik işbirliği anlaşması	-	-	-	-4.232237 **	-	-4.453573 **
lnYun_ihr	2004	Çifte vergilendirmeyi önleme anlaşması	-	-	-	-	-	-4.980041 ***

Tablo 5'den görüldüğü üzere, Türkiye'nin Azerbaycan'a yaptığı ihracat serisinde IT1 ve TT1 modellerinde 2013 yılında imzalanan ticaret ve ekonomik işbirliği ve yatırımların karşılıklı teşviki ve korunması anlaşmaları ile, Türkiye'nin Azerbaycan'dan yaptığı ithalat serisinde IT1, IT2, TT1 ve TT2 modellerinde yine 2013 yılında imzalanan ticaret ve ekonomik işbirliği ve yatırımların karşılıklı teşviki ve korunması anlaşmaları ile, Türkiye'nin Gürcistan'a yaptığı ihracat serisinde IT1 ve TT1 modellerinde 2010 yılında imzalanan çifte vergilendirmeyi önleme anlaşması ile, Türkiye'nin Moldova'dan yaptığı ithalat serisinde 2000 yılında TT2 modelinde çifte vergilendirmeyi önleme anlaşması ile, Türkiye'nin Romanya'ya yaptığı ihracat serisinde 2010 yılında IT2 modelinde yatırımların karşılıklı teşviki ve korunması anlaşması ile, Türkiye'nin Sırbistan'a yaptığı ihracat ve ithalat serilerinde 2010 yılında TT1 ve TT3 modellerinde ticaret ve ekonomik işbirliği anlaşması ile ve Türkiye'nin Yunanistan'a yaptığı ihracat serisinde 2004 yılında TT3 modelinde çifte vergilendirmeyi önleme anlaşması ile anlamlı bir yapısal kırılma yaşanmıştır.

Analizde kullanılan logaritmik seriler de incelendiğinde söz konusu yapısal kırılmalardan yalnızca Türkiye'nin Azerbaycan'a yaptığı ihracat ve Azerbaycan'dan yaptığı ithalat serisinde 2013 yılında yaşanan yapısal kırılmaların aşağı yönlü olduğu diğer tüm yapısal kırılmaların ise yukarı yönlü olduğu tespit edilmiştir.

### Sonuç ve Değerlendirme

Türkiye'nin KEİÖ üyesi ülkelerin bir kısmı ile çok eskiye dayanan, bir kısmı ile ise bağımsızlıklarını kazanmalarından sonra yeni, ticaret ilişkileri mevcuttur. Tarihi süreçte Türkiye bu ülkeler ile ayrı ayrı ekonomik veya siyasi anlaşmalar imzalamış olsa da, KEİÖ birlikteliği hem Karadeniz ortak paydası üzerinde buluşulması açısından hem de birbiri ile komşu olan ülkelerin ticari çıkarlarını en çoklaştırmak için ayrı bir fırsat sunmaktadır. Nitekim KEİÖ kuruluş belgesinde özellikle ekonomik işbirliği ve ekonomik çıkar ifadelerine vurgu yapılmıştır.

Türkiye bölgesel dış ticaretini iyileştirmek için KEİÖ üyesi ülkelerin büyük kısmı ile ticaret anlaşmaları imzalamıştır. Bu anlaşmalardan ticaret ve ekonomik işbirliği anlaşması Ermenistan ve Arnavutluk hariç, yatırımların karşılıklı teşviki ve korunması anlaşması ile çifte vergilendirmeyi önleme anlaşması ise Ermenistan hariç tüm üyelerle yukarıda bahsedilen yıllarda imzalanmıştır. Çalışmada bu anlaşmaların Resmi Gazete'de yayımlandıkları ve yürürlüğe girdikleri tarihin ardından Türkiye'nin ilgili ülkelerle dış ticaretinde kademeli veya ani bir yapısal kırılmanın gerçekleşip gerçekleşmediği analiz edilmiştir.

ADF ve Perron birim kök testlerinin ardından elde edilen sonuçlara göre Türkiye'nin Azerbaycan'a, Gürcistan'a ve Sırbistan'a yaptığı ihracat ve Sırbistan'dan yaptığı ithalat serilerinde düzeyde yapısal

kırımlar dikkat çekmektedir. Azerbaycan ve Gürcistan için bu kırıma hem kademeli hem de ani bir yapısal kırılmadır. Sırbistan'a yapılan ihracatta ve Sırbistan'dan yapılan ithalatta ise toplamsal test stratejisi üzerinden ani bir kırılma meydana gelmiştir.

Türkiye'nin Azerbaycan'dan yaptığı ithalat serisinde zeyde ve trendde ayrı ayrı kademeli hem zeyde hem trendde ise ani bir yapısal kırılma dikkati çekmektedir. Bu seri analizde yapısal kırılmaların çeşidinin ve gücünün en yoğun olduğu seridir. Ancak tespit edilen yapısal kırılma aşağı yönlüdür. Azerbaycan'dan yapılan ihracat ve ithalat yapısal kırılmalarına bakarak, aynı yılda (2013) yürürlüğe giren ticaret ve ekonomik işbirliği anlaşması ile yatırımların karşılıklı teşviki ve korunması anlaşmasının karşılıklı ticarete anlamlı ancak negatif yönlü etki yaptığı söylenbilir. 2010 yılında Sırbistan ile yürürlüğe giren ticaret ve ekonomik işbirliği anlaşmasının ise karşılıklı ticarete anlamlı ve pozitif yönlü katkı yaptığını söylemek mümkündür.

Yunanistan ile 2004 yılında yürürlüğe giren ifte vergilendirmeyi nleme anlaşması ise Türkiye'nin Yunanistan'a yaptığı ihracat serisinde hem trendde hem zeyde oldukça anlamlı ani bir yapısal kırılmaya neden olmuş görünmektedir.

Türkiye'nin KEİ yesi ülkeler ile karşılıklı imzaladığı ticaret anlaşmalarına genel olarak bakıldığında ticaret ve ekonomik işbirliği anlaşmasının 4 anlamlı (Türkiye'nin Azerbaycan'a ihracatı, Türkiye'nin Azerbaycan'dan ithalatı, Türkiye'nin Sırbistan'a ihracatı ve Türkiye'nin Sırbistan'dan ithalatı), yatırımların karşılıklı teşviki ve korunması anlaşmasının 3 anlamlı (Türkiye'nin Azerbaycan'a ihracatı, Türkiye'nin Azerbaycan'dan ithalatı ve Türkiye'nin Romanya'ya ihracatı), ifte vergilendirmeyi nleme anlaşmasının ise yine 3 anlamlı (Türkiye'nin Gürcistan'a ihracatı, Türkiye'nin Moldova'dan ithalatı ve Türkiye'nin Yunanistan'a ihracatı) yapısal kırılmaya neden olduğu sonucuna varılmıştır. Bu kırılmalar içerisinde Türkiye'nin Azerbaycan hariç diğer ülkeler ile imzaladığı anlaşmalar sonucu yaşadığı anlamlı yapısal kırılmaların tümünde dış ticaret hacminde artış grlmştir.

## Türkiye'nin Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü Üzerinden Uluslararası Ticaret Politikasının Yapısal Kırılma ile Analiz Edilmesi

### Kaynakça

- Aslan, D. H., Sharapov, M. (2014). Turkey and the Black Sea Economic Cooperation (BSEC). *Zeszyty Naukowe Uczelni Vistula*, Cilt 34, 126-136.
- Bulut, R., (2016). Moldova Cumhuriyeti ve Türkiye ile Ekonomik İlişkileri, *Ayrıntı Dergisi*, Cilt 4, Sayı 42, 52-58
- Çemrek, F., Bayraç, H. N., Polat, H., (2017). Karadeniz Ekonomik İşbirliği Ülkelerinde Enerji Tüketimi ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin İncelenmesi, *Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, Cilt 4, Sayı 2, 41-54
- Dikkaya, M. ve Orhan, M. (2015). Economies of the Black Sea Economic Cooperation (BSEC) Countries and Their Bilateral Trade, *Journal of Economic and Social Research* Cilt 6, Sayı 2, 63-86
- Gürüş, S., Çağlayan, E., ve Gürüş, B. (2013). Eviews ile Temel Ekonometri. İstanbul, Der Yayınları.
- Halid, K., (2021). Türkiye Kuzey Makedonya İlişkileri, *Working Paper Series Dergisi*, Cilt 2 Sayı 2, 40-45
- Harvie, C; Pahlavani, M; ve Saleh, Ali S. (2006). Identifying Structural Breaks in the Lebanese Economy 1970-2003: an Application of the Zivot and Andrews Test, Department of Economics, University of Wollongong, <http://ro.uow.edu.au/commwkpapers/138>.
- Kayalı, H. ve Coşkun, Ö., (2021). Türkiye-Bulgaristan Ticari İlişkileri (1969-2016), *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Cilt 8, Sayı 1, s. 48- 72
- Köse, Y., ve Karabacak, H. (2011). Yunanistan Ekonomik Krizi: Nedenleri, Etkileri ve Alınan Tedbirlere İlişkin Bir Değerlendirme. *Maliye Dergisi*, 160, 289-306.
- Keskin Köylü, M. (2017). Türkiye'nin Güney Kafkasya Ülkeleri İle Finansal Bağları ve Bölgedeki Ticari Varlığı, *Toros Üniversitesi İİSBF Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 4, Sayı 7, 20-32,
- Kurt, S., (2021). Doğu İle Batı Arasında Yönünü Arayan Moldova: 2020, *KARADENİZ: 2020 Gelişmeleri Işığında Bölgesel Değerlendirmeler*, Ed. Tüfekçi, Özgür, Trabzon, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları.
- Mert, M., ve Çağlar, A. E. (2019). Eviews ve Gauss uygulamalı zaman serileri analizi. *Ankara: Detay Yayıncılık*.
- Oktay, E. G., (2006). Türkiye'nin Avrasya'daki Çok Taraflı Girişimlerine Bir Örnek: Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü, *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 3, Sayı 10, 149-179
- Sander, O. (1993). The Balkan and Black Sea Cooperation, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt 49, Sayı 3, 389-400.
- Sarı, Y., (2021). Bölgesel Mücadelenin Küresel Aktörü Rusya: 2020, *KARADENİZ: 2020 Gelişmeleri Işığında Bölgesel Değerlendirmeler*, Ed. Tüfekçi, Özgür, Trabzon, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları.
- Savrul, M., İncekara, A., (2015). The Effect of Globalization on International Trade: The Black Sea Economic Cooperation Case, *International Conference On Eurasian Economies 2015*, Eurasian Economists Association, Kazan, 88-95
- Sayan, S., (1998). The Black Sea Economic Cooperation Project: A Substitute for or A Complement to Globalization Efforts in the Middle East and the Balkans? *Economic Research Forum*

Sönmez, S., (2020). Gelir ve Servet Üzerinden Alınan Vergilere İlişkin Model Anlaşma'nın 15'inci Maddesi: "Ücret Geliri"nde ve 16'ncı Maddesi: "Yöneticilere Yapılan Ödemeler"de Çifte Vergilendirmenin Önlenmesi ve Türk Vergi Hukuku'ndaki Durumu, SDÜ Hukuk Fakültesi Dergisi Cilt: 10, S: 2, 275-308

Stribis, I. (2003). The Evolving Security Concern in the Black Sea Economic Cooperation, Southeast European and Black Sea Studies, Cilt 3 Sayı 3, 130-162,

Teleke, S. (2012). Black Sea Economic Cooperation (BSEC) Towards Political and Economic Integration, Journal of Global Development and Peace, Cilt Bahar 2012, 22-33

Toktaş, Y. ve Keskin, Y. B., (2017). "Reel Efektif Döviz Kuru ile Türkiye'nin Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütüne Yaptığı İhracat ve İthalat Arasındaki İlişkinin Analizi", International Journal of Academic Value Studies Cilt:3, Sayı:12; pp:381-390

Yazgan, H. (2017). Black Sea Synergy: Success or Failure for the European Union?, Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi, Cilt 5, Özel Sayı, ss. 67-78

Yonar, H. (2012). Yapısal kırılmalı zaman serileri analizi ile durağanlığın incelenmesi ve bir uygulama, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Elazığ.

Yurdakul, F. (2000). Yapısal kırılmaların varlığı durumunda geliştirilen birim-kök testleri. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(2), 21-34.

### İnternet Kaynakları

URL 1. [www.bsec-organization.org/UploadedDocuments/StatutoryDocumentsAgreements/CHARTERFourthEdition7July.pdf](http://www.bsec-organization.org/UploadedDocuments/StatutoryDocumentsAgreements/CHARTERFourthEdition7July.pdf)

URL 2. <https://ticaret.gov.tr/yurtdisi-teskilati/avrupa/arnavutluk/ulke-profil>

URL 3. [https://www.mfa.gov.tr/\\_turkiye-arnavutluk-siyasi-iliskileri.tr.mfa](https://www.mfa.gov.tr/_turkiye-arnavutluk-siyasi-iliskileri.tr.mfa)

URL 4. <https://ticaret.gov.tr/yurtdisi-teskilati/orta-asya/azerbaycan/genel-bilgiler>

URL 5. <https://ticaret.gov.tr/yurtdisi-teskilati/avrupa/bulgaristan/ulke-profil>

URL 6. <https://www.mfa.gov.tr/ermenistan-ekonomisi.tr.mfa>

URL 7. <https://comtrade.un.org/Data/>

URL 8. <https://ticaret.gov.tr/yurtdisi-teskilati/orta-asya/gurcistan/ulke-profil>

URL 9. <https://ticaret.gov.tr/yurtdisi-teskilati/avrupa/makedonya/ulke-profil>

URL 10. <https://ticaret.gov.tr/yurtdisi-teskilati/avrupa/moldova/ulke-profil>

URL 11. <https://ticaret.gov.tr/yurtdisi-teskilati/avrupa/romanya/ulke-profil>

URL 12. <https://ticaret.gov.tr/yurtdisi-teskilati/avrupa/rusya-federasyonu/ulke-profil>

URL 13. <https://ticaret.gov.tr/yurtdisi-teskilati/avrupa/s%C4%B1rbistan/ulke-profil>

URL 14. <https://ticaret.gov.tr/yurtdisi-teskilati/avrupa/ukrayna/ulke-profil>

URL 15. <https://ticaret.gov.tr/yurtdisi-teskilati/Avrupa/yunanistan/ulke-profil>

URL 16. <http://www.bsec-organization.org/UploadedDocuments/StatutoryDocumentsAgreements/CHARTERFourthEdition7July.pdf>



## **Türkiye'nin Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü Üzerinden Uluslararası Ticaret Politikasının Yapısal Kırılma ile Analiz Edilmesi**

---

URL 17. <https://www.sanayi.gov.tr/anlasmalar/yktk/a11602>

URL 18. <https://ticaret.gov.tr/data/5e18288613b8761dccc355ce/EkonomikGörünümAralık2021.pdf>

URL 19. Sırbistan Cumhuriyeti İstanbul Konsolosluğu, 2022;

[http://www.istanbul.mfa.gov.rs/serbiatext.php?subaction=showfull&id=1197024341&ucat=21&template=MeniENG&#disqus\\_thread](http://www.istanbul.mfa.gov.rs/serbiatext.php?subaction=showfull&id=1197024341&ucat=21&template=MeniENG&#disqus_thread)

URL 20. UNComtrade Database, 2022; <https://comtrade.un.org/Data/>